

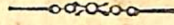
1800

He does not want

1800

I did not think

पञ्चतन्त्रम् ।

श्रीविष्णु शर्मणा सङ्कलितम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणा पण्डितकुलपतिना

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचितया व्याख्यया समलङ्कितम्

तेनैव संस्कृतं प्रकाशितम् ।

पञ्चम संस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम् ।

सिद्धेश्वरयन्त्रे

मुद्रितम् ।

इं १८८५ ।

205

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দ বিদ্যাভাগর

২ নং রমানাথ মজুমদারের ষ্ট্রীট কলিকাতা ।

প্রিন্টর—শ্রীসিদ্ধেশ্বর পান

৩৮ নং শিবনারায়ণ দাসের লেন ।

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B, A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

श्रीगणेशाय नमः ।

पञ्चतन्त्रम् ।

ब्रह्मा रुद्रः कुमारो हरि-वरुण यमा वज्रि-रिन्द्रः कुवेर-
चन्द्रादित्यौ सरस्वत्युदधियुगनगा वायुर्वीभुजङ्गाः ।

सिद्धा नद्योऽश्विनी श्रीर्दितिरदितिसुता मातरश्चण्डिकाद्याः
वेदास्तीर्थानि यज्ञा गणवसुमुनयः पान्तु नित्यं ग्रहाश्च ॥ १ ॥

मनवे वाचस्पतये शुक्राय पराशराय ससुताय ।

चाणक्याय च विदुषे नमोऽस्तु नयशास्त्रकर्तृभ्यः ॥ २ ॥

गन्यारम्भे प्रारम्भित परिसमाप्तिकामो गन्यकृत् दुरदृष्टप्रश्ननाय देवादीन्
सङ्कीर्त्य तदाश्विपं कामयते । ब्रह्मेति । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः रुद्रः शिवः, कुमारः
कार्तिकेयः, हरिर्विष्णुः वरुणः जलदेवः यमः श्मनः, वज्रिः अग्निः इन्द्रः देवराजः
कुवेरः धनपतिः, चन्द्रः सोमः आदित्यः सूर्यः, सरस्वती वाग्देवी, उदधिः ससुद्रः
युगानि कृतादीनि नगाः पर्वताः शैलवृक्षौ नगावगावित्यमरः । वायुः वपनः,
सर्वो पृथिवी, भुजङ्गाः पन्नगाः, सिद्धाः देवयोनिविशेषाः नद्यः सरितः गङ्गा-
प्रभृतय इत्यर्थः अश्विनी अश्विनीकुमारी, श्रीः लक्ष्मीः दितिः कश्यपपत्नी दैत्य-
जननी इत्यर्थः अदितिसुताः देवा इत्यर्थः चण्डिकाद्याः चण्डीप्रभृतयः मातरः
मातृवर्गाः वेदाः ऋक्सामयजुरथर्वरूपाश्चत्वारः तीर्थानि पुण्यक्षेत्राणि काश्यादीनि
यज्ञाः दर्शपौर्णमासादयः गणाः प्रमथाः शिवानुचरविशेषा इत्यर्थः वसवः अष्ट-
संख्यकाः सुनयः व्यासादयः ग्रहाश्च नवसंख्यका रव्यादयश्च नित्यं सततं
पान्तु रचन्तु अस्मानिति शेषः । स्रग्धरावृत्तं स्रग्धर्यानान्त्येण चिसुनियतियुता
स्रग्धरा कीर्तितेयमिति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

साम्प्रतं नीतिशास्त्रकारान् प्रणमति मनवे इति । मनवे स्वायम्भुवाय, वाच-
स्पतये बृहस्पतये, शुक्राय, ससुताय सपुत्राय व्याससहितायेत्यर्थः पराशराय,

सकलार्थशास्त्रसारं जगति समालोक्य विष्णुशर्मदम् ।

तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार सुमनोहरं शास्त्रम् ॥ ३ ॥

तद्यथा अनुश्रूयते । अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोष्यं नाम नगरम् । तत्र (क) सकलार्थिकल्पद्रुमः प्रवरमुकुट-
मणिमरौचिमञ्जरीचर्चितचरणयुगलः (ख) सकलकलापा-
रङ्गतोऽमरशक्तिर्नाम (ग) राजा बभूव तस्य त्रयः पुत्राः
परमदुर्मधसो बहुशक्तिश्चशक्तिरनन्तशक्तिश्चेति नामानो
बभूवुः । अथ राजा तान् शास्त्रविमुखान् आलोक्य सचिवान्
आह्वय प्रोवाच । भो ! ज्ञातम् एतत् भवद्भिः यन्ममैते पुत्राः
शास्त्रविमुखा विवेकरहिताश्च । तत् एतान् पश्यतो मे मह-
दपि राज्यं न सौख्यम् आवहति । अथवा साध्विदमुच्यते ।

अजातशत्रुतमूर्खेभ्यो मृताजातो सुतो वरम् ।

यतस्तौ स्वल्पदुःखाय यावज्जीवं जडो दहेत् ॥ ४ ॥

विदुषे चाणक्याय च नयशास्त्रकर्तृभ्यः पूर्वोक्तिभ्योऽन्येभ्य इति भावः नमः प्रणति-
रन्तु आर्यावृत्तमिदं यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रा तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश
द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्धेति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

सकलेति । एष विष्णुशर्मा जगति सकलानां अर्थशास्त्राणां सारं समालोक्य
समालोच्यत्यर्थः पञ्चभिः तन्त्रैः भागविशेषैः एतत् सुमनोहरं शास्त्रं नीतिशास्त्र-
मित्यर्थः चकार । आर्यावृत्तमिदम् ॥ ३ ॥

(क) सकलेति । सकलानां अर्थिनां याचकानां कल्पद्रुमः कामप्रद इत्यर्थः
प्रवरिति । प्रवराणां सहतां पराजितशत्रुपतीनां प्रणवानामिति भावः मुकुटमणीनां
किरीटरत्नानां या मरौचिमञ्जरीः सयूखावल्यः तासां चयेन समूहेन चर्चितं
रञ्जितं चरणयुगलं यस्य तथोक्तः ।

(ख) सकलेति । सकलाः समया याः कलाः चतुःषष्टिप्रकारा विद्याः तासां
पारः अन्तः तम् ।

(ग) अमरेति । अमरस्य शक्तिरिव शक्तिः यस्येति तथोक्तः । परमेति । परमा
दुष्टा मेधा येषां ते अतिदुर्बुद्धय इत्यर्थः ।

अजातेति । अजातशत्रुतमूर्खेभ्यः पुत्रेभ्य इति शेषः अपेक्षार्थे पञ्चमी । मृताजातो

वरं गर्भस्त्रावो वरस्तुषु नैवाभिगमनम्

वरं जातः प्रेतो वरमपि च कन्यैव जनिता ।

वरं बन्ध्या भार्या वरमपि च गर्भेषु वसतिः

न चाविहान् रूपद्रविणगणयुक्तोऽपि तनयः ॥ ५ ॥

किं तया क्रियते धेन्वा या न सूते न दुग्धदा ।

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विहान् न भक्तिमान् ? ॥ ६ ॥

वरमिहवा सुतमरणं मा मूर्खत्वं कुलप्रसूतस्य ।

येन विबुधजनमध्ये जारज इव लज्जते मनुजः ॥ ७ ॥

सुतौ वरम् मनाक्प्रियौ देवाहते वरः श्रेष्ठं त्रिषु क्लीबे मनाक्प्रिय इत्यमरः । यतः यस्मात् तौ मृताजातौ स्वल्पदुःखाय भवत इति शेषः ॥ जड़ः मूर्खः पुत्रः यावज्जीवम् दहेत् ज्वालयेत् । मूर्खः पुत्रः यावज्जीवं क्लेशप्रद इति भावः । पथ्या-वक्त्रं वृत्तं युजोयतुर्धृतो येन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्तितमिति तल्लक्षणात् ॥ ४ ॥

वरमिति । गर्भस्त्रावः अकाले गर्भनिःसरणं वरं मनाक् प्रियः ऋतुषु रजोनिर्ग-मः आदारभ्य षोडशसु निशासु इत्यर्थः अभिगमनं स्त्रीसङ्गमो नैव वरम् । जातः उत्पन्नः पुत्रः प्रेतः मृतः वरम् । कन्या एव जनिता वरम् । बन्ध्या अप्रसवा भार्यापि वरम् । गर्भेषु वसतिः स्थितिः गर्भादनिःसरणमित्यर्थः अपि वरम् । रूपद्रविणगण-युक्तः रूपवान् धनराशिवान् अपि तनयः अविहान् मूर्खश्चेदिति शेषः न च वरमिति शेषः । शिखरिणी वृत्तं रसैरुद्वेष्टित्वा यमनसमलयाः शिखरिणीति तल्ल-क्षणात् ॥ ५ ॥

किमिति । तया धेन्वा गवा किं क्रियते ? या धेनुः न सूते न प्रसवं करोति न दुग्धदा न दुग्धं ददातीत्यर्थः । दुग्धदावासमर्थया अप्रसवित्वा धेन्वा नास्ति प्रयोजनमित्यर्थः । यः पुत्रः न विहान् न भक्तिमान् पित्रादिष्विति शेषः न धार्मिक इति पाठान्तरम् । तेन पुत्रेण जातेन उत्पन्नेन कोऽर्थः किं प्रयोजनम् ? ॥ ६ ॥

वरमिति । इह जगति सुतमरणं वरं वा, कुलप्रसूतस्य सत्कुलोद्भवस्य मूर्खत्वं मा भवतु इति शेषः । येन मूर्खत्वेन मनुजः मानवः विबुधजनमध्ये पण्डित-समितौ जारज इव उपपतित इव जारसूपपतिः समावित्यमरः । लज्जते । अयं कुलप्रसूतः तदास्य कथं मूर्खत्वं तस्मात् जारजोऽयमिति विदुषां प्रतीतेर्ल-ज्जति भावः । भार्यावृत्तम् । उपमालङ्कारः तदुक्तं दर्पणे । साम्यं वाच्यमेवैधम्यं वाक्येऽपि उपमा इतीरिति ॥ ७ ॥

गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमा यस्य ।

तेनाम्बा यदि सुतिनी वद बभूवा कीदृशी भवति ॥ ८ ॥

तदेतेषां यथा बुद्धिप्रकाशो भवति तथा कोऽप्युपायो-
ऽनुष्ठीयताम् । अत्र च महत्तां वृत्तिं (घ) भुञ्जानानां पण्डि-
तानां पञ्चशती तिष्ठति । ततो (ङ) यथा मम मनोरथाः
सिद्धिं यान्ति तथा अनुष्ठीयतामिति । तत्रैकः प्रोवाच । देव !
द्वादशभिर्वर्षैर्व्याकरणं श्रूयते (च) । ततो धर्मशास्त्राणि
मन्वादीनि अर्थशास्त्राणि चाणक्यादीनि कामशास्त्राणि
वात्स्यायनादीनि । एवं च ततो धर्मार्थकामशास्त्राणि
ज्ञायन्ते । ततः प्रतिबोधनं (छ) भवति । अथ तन्मध्यतो
सुमतिर्नाम सचिवः प्राह । (ज) अशाश्वतोऽयं जीवितव्य-
विषयः (झ) । प्रभूतकालज्ञेयानि शब्दशास्त्राणि । तत्स-
न्नेपमात्रं शास्त्रं किञ्चिदेतेषां प्रबोधनार्थं चिन्त्यतामिति ।
उक्तञ्च यतः ।

गुणीति । गुणिगणानां विद्वद्भ्यः गणनारम्भे संख्याप्रसङ्गे यस्य नाम्नीति
शेषः । कठिनी खड्गीति प्रसिद्धिः । सम्भ्रमा सगौरवा न पतति गौरवपूर्वकं
यन्नाम न लिख्यते इति भावः तेन पुत्रेण अम्बा माता यदि पुत्रिणी पुत्रवती
भवति, तदा बभूवा कीदृशी भवति वद बभूवा तादृशी जननी च तुल्येति भावः ।
आर्यावृत्तम् ॥ ८ ॥

(घ) वृत्तिं जीवनीपायभूतां भूयस्यत्तिमित्यर्थः ।

(ङ) ततः पण्डितानां पञ्चशत्या इत्यर्थः । मनोरथाः कामाः ।

(च) श्रूयते पठ्यते इत्यर्थः ।

(छ) प्रतिबोधनं ज्ञानं पाण्डित्यमित्यर्थः ।

(ज) अशाश्वतः अनित्यः क्षणभङ्गुर इत्यर्थः ।

(झ) जीवितव्यविषयः जीवनकाल इत्यर्थः । प्रभूतकालज्ञेयानि बहुकाल-
वेद्यानि ।

अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं स्वल्पं तथायुवहवश्च विघ्नाः ।

सारं ततो ग्राह्यमपास्य फल्गुं हंसैर्यथा क्षीरमिवाश्लुमध्यात् ॥६॥

तदवास्ति विष्णुशर्मा नाम ब्राह्मणः सकलशास्त्रपारङ्गमः
क्षात्रसंसदि लब्धकीर्तिः, तस्मै समर्पयतु एतान् । स नूनं
द्राक् प्रबुद्धान् (ज) करिष्यतीति । स राजा तदाकर्ण्य विष्णु-
शर्माणमाह्वय प्रोवाच । भो भगवन् ! मदनुग्रहार्थमेतान् अर्थ-
शास्त्रं प्रति द्राग्यथा (ट) अनन्यसदृशान् विदधासि तथा
कुरु । तदा अहं त्वां शासनशतेन योजयिष्यामि । अथ विष्णु-
शर्मा तं राजानमूचे । देव ! अयूयतां मे तथ्यवचनम् । नाहं
विद्याविक्रयं (ठ) शासनशतेनापि करोमि । पुनरेतांस्त्व
पुत्रान् मासषट्केन यदि नीतिशास्त्रज्ञानं न करोमि ततः
स्वनामत्यागं करोमि । किं बहुना । अयूयतां ममैषः सिंह-
नादः (ड) । नाहमर्थलिप्सुर्ब्रवीमि (ढ) ममाशीतिवर्षस्य
व्यावृत्तसर्वेन्द्रियार्थस्य न किञ्चिदर्थेन प्रयोजनं किन्तु त्वत्-

अनन्तेति । शब्दशास्त्रम् अनन्तपारम् अशीघ्रं किल निश्चितम् । तथा आयुः
जीवनकालः स्वल्पं तत्रापि बहवो विघ्नाः व्याघाताः शास्त्रालोचने इति शेषः ततः
तस्मात् जनैः हंसैर्यथा अश्लुमध्यात् क्षीरमिव दुग्धमिव फल्गुं असारम् अपास्य
त्यक्त्वा सारम् उत्कृष्टं वस्तु ग्राह्यम् । उपजातिवृत्तं स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ
जगौग इति उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सेति अनन्तरोदीरितलक्षभाजौ पादौ यदौ-
यावुपजातयस्ता इति तल्लक्षणात् । उपमालङ्कारः ॥ ६ ॥

(ज) द्राक् भटिति । प्रबुद्धान् ज्ञानसम्पन्नान् ।

(ट) अनन्यसदृशान् असाधारणान् ।

(ठ) शासनशतेन शतसंख्यकसम्पद्धानपत्तेर्येत्यर्थः ।

(ड) सिंहनादः सिंहवद्गर्जनम् ।

(ढ) अर्थलिप्सुः धनलालसः । अशीतिवर्षस्य अशीतिवर्षवयस्कस्य । व्यावृत्त-
सर्वेन्द्रियार्थस्य इन्द्रियभोग्यवस्तुषु निष्पृहस्येत्यर्थः ।

प्रार्थनासिद्धयर्थं स्वरस्वतीविनोदं (ण) करिष्यामि । तस्मिन्
 ख्यतामद्यतनो दिवसः यदि अहं प्रणमासाभ्यन्तरे तव पुत्रान्
 नयशास्त्रं प्रति अनन्यसदृशान् न करिष्यामि ततो नार्हति
 (त) देवो देवमार्गं सन्दर्शयितुम् । अथासौ राजा तां ब्राह्म-
 णस्यासम्भव्यां प्रतिज्ञां श्रुत्वा ससचिवः प्रहृष्टो विस्मयान्वितः
 तस्मै सादरं तान् कुमारान् समर्प्य परां (थ) निर्वृतिमाज-
 गाम । विष्णुशर्माणापि तानादाय (द) तदर्थं मितमेद-
 मितप्राप्ति—काकोलूकीय — लब्धप्रणाशापरीक्षितकारकाणि
 चेति पञ्च तन्त्राणि रचयित्वा पाठितास्ते राजपुत्राः । तेऽपि
 तानि अधीत्य मासषट्केन यथोक्ताः (ध) संवृत्ताः । ततः
 प्रभृति एतत्पञ्चतन्त्रकं नाम नीतिशास्त्रं बालावबोधनार्थं
 भूतले प्रवृत्तम् । किं बहुना ।

अधीते य इदं नित्यं नीतिशास्त्रं शृणोति च ।

न पराभवमाप्नोति शक्रादपि कदाचन ॥ १० ॥

कथामुखमेतत् ॥

(ण) स्वरस्वतीविनोदं स्वरस्वत्या वाग्देव्या विनोदं शास्त्रचर्चामित्यर्थः ।

(त) देवः जगदीश्वरः देवमार्गं स्वर्गपथं परलोकमित्यर्थः सन्दर्शयितुं माम्
 इति शेषः न अर्हति परलोके मम सद्गतिं न विदधातु इति भावः ।

(थ) निर्वृतिं सन्तोषम् ।

(द) तदर्थं तेषां राजपुत्राणां कृते इत्यर्थः ।

(ध) यथोक्ताः यथाकथिताः पण्डिता इत्यर्थः ।

अथ मित्रभेदो नाम प्रथमं तन्त्रम् ।

—:ॐ:—

अथातः प्रारभ्यते मित्रभेदो नाम प्रथमं तन्त्रम् ।

यस्यायमादिमः श्लोकः ।

वर्द्धमानो महान् स्नेहः सिंहगोवृषयोवने ।

पिशुनेनातिलुब्धेन जम्बूकेन विनाशितः ॥ १ ॥

तद्यथा अनुश्रूयते । अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिला-
रोप्यं नाम नगरम् । तत्र (क) धर्मोपार्जितभूरिविभवो
वर्द्धमानको नाम वणिक्पुत्रो बभूव । तस्य कदाचिद्रात्रौ
शय्यारूढस्य चिन्ता समुत्पन्ना यत्प्रभूतेऽपि वित्ते अर्थोपाया-
श्चिन्तनीया कर्त्तव्याश्चेति । यत उक्तञ्च ।

न हि तद्विद्यते किञ्चिद्वदर्थेन न सिद्ध्यति ।

यत्नेन मतिमांस्तस्मादर्थमेकं प्रसाधयेत् ॥ २ ॥

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।

यस्यार्थाः स पुमांस्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ ३ ॥

न सा विद्या न तद्दानं न तच्छिल्पं न सा कला ।

वर्द्धमान इति । वने सिंहगोवृषयोः सिंहवृषभयोः वर्द्धमानः वृद्धिं गच्छन्
महान् स्नेहः प्रणयः अतिलुब्धेन पिशुनेन खलेन जम्बूकेन शृगालेन विनाशितः
विध्वंसितः ॥ १ ॥

(क) धर्मेति । धर्मेण धर्मशास्त्रोक्तवृत्त्या उपार्जितः सञ्चितः भूरिर्महान्
विभवः सम्पदं येन तथाभूतः ।

न हीति । यत् अर्थेन न सिद्ध्यति तत् किञ्चिदपि वस्तु न हि विद्यते
सर्वमेव अर्थसाध्यमिति भावः । तस्मात् मतिमान् प्राज्ञो जनः यत्नेन एकां केव-
लम् अर्थं साधयेत् अर्जयेत् ॥ २ ॥

यस्येति सुगमम् ॥ ३ ॥

नेति । याचकैः अप्रार्थिभिः धनिनां समीपे इति शेषः यत् न गीयते न

न तत् स्थैर्यं हि धनिनां याचकैर्यन्न गीयते ॥ ४ ॥
 इह लोके हि धनिनां परोऽपि स्वजनायते ।
 स्वजनोऽपि दरिद्राणां सर्वदा दुर्जनायते ॥ ५ ॥
 अर्थेभ्योऽपि हि वृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः ।
 प्रवर्त्तन्ते क्रियाः सर्वा पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ ६ ॥
 पूज्यते यदपूज्योऽपि यदगस्योऽपि गस्यते ।
 वन्द्यते यदवन्द्योऽपि स प्रभावो धनस्य च ॥ ७ ॥
 अशनादिन्द्रियाणीव स्युः कार्याण्यखिलान्यपि ।
 एतस्मात्कारणाद्वित्तं सर्वसाधनमुच्यते ॥ ८ ॥
 अर्थार्थी जीवलोकोऽयं श्मशानमपि सेवते ।
 त्यक्त्वा जनयितारं स्वं निःस्वं गच्छति दूरतः ॥ ९ ॥

कीर्यते तत्किमपि नेति शेषः । तथाहि, सा विद्या न, तद्दानं न, तत् शिल्पं
 न, सा कला न, तत् स्थैर्यं मर्यादाशालित्वं न अयं भावः याचकेन धनिसमीपे
 धनलाभार्थं तदुपासनार्थिना तस्य धनिनः सर्वा विद्या सर्वं दानं सर्वं शिल्पज्ञानं
 सर्वा च चतुःषष्टिप्रकारा नृत्यादिविद्या सर्वप्रकारा मर्यादाशालिता च अस्तीति
 ज्ञत्वा प्रशस्यते इति ॥ ४ ॥

इहेति । इह अस्मिन् लोके संसारे परोऽपि जनः धनिनां स्वजनायते स्वजन
 इवाचरति । दरिद्राणाम् स्वजनोऽपि सर्वदा दुर्जनायते दुर्जन इव आचरति ॥ ५ ॥

अर्थेभ्य इति । पर्वतेभ्यः आपगा इव नद्य इव ततस्ततः समन्तादित्यर्थः
 वृद्धेभ्यः वृद्धिं गतेभ्यः संवृत्तेभ्यः सम्भूतेभ्यः अर्थेभ्यः सर्वाः क्रियाः संसारयाचोप-
 योगिनो व्यापाराः प्रवर्त्तन्ते सम्पद्यन्ते । उपमालङ्कारः ॥ ६ ॥

पूज्यते इति । अपूज्यः पूजानर्होऽपि यत् पूज्यते अगस्यः यत् समीपे गमन-
 मपि अकर्तव्यं सोऽपि यत् गस्यते अवन्द्योऽपि अनभिवन्द्योऽपि यत् वन्द्यते प्रशस्यते,
 स धनस्य प्रभावः धनेनैव सर्वे पूज्या गस्या वन्द्याश्च भवन्तीति भावः ॥ ७ ॥

अशनादिति । अशनात् भोजनात् इन्द्रियाणीव यतः वित्तात् अखिलानि
 सर्वाणि कार्याणि स्युः परिपोषं भजन्ते । एतस्मात् कारणात् वित्तं धनं सर्व-
 साधनं सर्वकार्यनिष्पादकम् उच्यते कथ्यते बुधैरिति शेषः ॥ ८ ॥

अर्थार्थीति । अर्थार्थी धनलुब्धः अयं जीवलोकोऽश्मशानमपि सेवते आश्र-

गतवयसामपि पुंसां येषामर्था भवन्ति ते तरुणाः ।

अर्थेन तु ये हीना वृद्धास्ते यौवनेऽपि स्युः ॥ १० ॥

स चार्थः पुरुषाणां षड्भिरूपायैर्भवति भिक्षया नृपसेवया
कृषिकर्मणा, विद्योपार्जनेन, व्यवहारेण (ख) वाणिज्यकर्मणा
वा । सर्वेषामपि तेषां वाणिज्येन अतिरस्कृतोऽर्थलाभः
स्यात् । (ग) उक्तञ्च यतः ।

कृता भिक्षाऽनेकैर्वितरति नृपो नोचितमहो

कृषिः क्लिष्टा विद्या गुरुविनयवृत्त्यातिविषमा ।

कुसीदादारिद्र्यं परकरगतग्रन्थिशमनात्

न मन्ये वाणिज्यात्किमपि परमं वर्त्तनमिह ॥ ११ ॥

उपायानाञ्च सर्वेषामुपायः पण्यसंग्रहः ।

यति । तथा निःस्वं निर्धनं जनयितारं पितरमपि त्यक्त्वा दूरतः गच्छति ॥ ६ ॥

गतेति । गतं वयो येषां वृद्धानामित्यर्थः अपि येषां पुंसाम् अर्था भवन्ति
ते तरुणाः युवानः तरुणवत् उत्साहसम्पन्ना इत्यर्थः । ये तु अर्थेन हीनाः, ते यौव-
नेऽपि वृद्धाः स्युः निरुत्साहा भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

(ख) व्यवहारेण कुसीदविधिना इत्यर्थः ।

(ग) अतिरस्कृतः अनाच्छादितः सर्वसम्पत् इत्यर्थः ।

कृतेति । अनेकैः जनैः भिक्षा कृता तस्मात् भिक्षायां न उन्नतिरिति भावः ।
नृपः प्रभुः उचितं न वितरति ददाति तस्मात् राजसेवायां न विशेषलाभ इति
भावः । अही इति खेदे कृषिः क्लिष्टा क्लेशदायिनी तस्मात् कृषिकर्मणः बहु-
क्लेशसाध्यतया अस्मदशक्यतया च न विशिष्टलाभहेतुरिति भावः । विद्या गुरुषु
विनयवृत्त्या शिष्टाचारसाध्यत्वेन अतिविषमा अतिदुर्लभेति भावः । परेषां कर-
गतस्य धनस्य इति भावः यः ग्रन्थिः बाधाविशेषः इति यावत्तस्य शमनात् शान्ति-
विधानात् हेतोः कुसीदात् धनव्यवहारात् दारिद्र्यं सम्भवतीति भावः कुसीद-
जीविभिः परहस्तगतस्य धनस्य आदानसमये प्रायशोऽग्निषा बाधा दृश्यते किमधिकं
धर्माधिकरणसाहाय्यमपि क्रियते तथात्वेऽपि फलसिद्धिर्वृद्धायासकरौति तस्मात्
दारिद्र्यसम्भव इति भावः । तस्मात् इह संसारे वाणिज्यात् परमं उत्कृष्टं किमपि
वर्त्तनं जीवनीपायः न वर्त्तते इति शेषः इत्यहं मन्ये । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ११ ॥

धनार्थं शस्यते ह्येकस्तदन्यः संशयात्मकः ॥ १२ ॥

तच्च वाणिज्यं सप्तविधमर्थागमाय स्यात्तद्यथा गान्धिक-
व्यवहारो, निचेपप्रवेशो, गोष्ठिककर्म परिचितग्राहकागमो,
मिथ्याक्रयकथनं कूटतुलामानं देशान्तराद्वाण्डानयञ्चेति (घ) ।
उक्तञ्च । पण्यानां गान्धिकं पण्यं किमन्यैः काञ्चनादिभिः ।

यत्नेकेन च यत् क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते ॥ १३ ॥

निचेपे पतिते हर्म्ये श्रेष्ठौ स्तौति स्वदेवताम् ।

उपायानामिति । सर्वेषां उपायानां उपार्जनविधीनां मध्ये एकः केवलः
पण्यसंग्रहः पण्यानां विक्रीयद्रव्याणां संग्रहरूपः उपायः धनार्थं शस्यते प्रशस्यतमः
कीर्त्यते, तस्मात् पण्यसंग्रहात् वाणिज्यादित्यर्थः अन्य उपायः पूर्वोक्तभिन्नादिरूपः
संशयात्मकः सन्देहसङ्कुलः फलसिद्धीरिति शेषः ॥ १२ ॥

(घ) अर्थागमाय धनीपार्जनाय । गान्धिकव्यवहारः गन्धद्रव्यव्यवसायः ।
निचेपकार्यं मत्तं प्रत्यहं एतावत् वस्तु देयं त्वयि प्रभूतमेतत् द्रव्यं निचेपामि
इत्यभिधाय निचेपिणा व्यवसायिहस्ते यत् बहुकालिकमूल्यस्वरूपं वस्तु निचे-
प्यते स निचेपः तस्य प्रवेशः स्वायत्तीकरणमित्यर्थः । गोष्ठिककर्म गवां स्थानं
गोष्ठं तत्सम्बन्धि कर्म एकस्थानस्थितानां बहूनां गवां भक्षणाय व्यवसादीनां
भारग्रहणपूर्वकं तत्समाधानं गोष्ठिककर्म समाजकर्म समाजे बहूनां लोकानां
समावेशवशात् तेषां सर्वनिष्पत्तिभारग्रहणेन तत् समाधानं वा । परिचितग्राहका-
गमः परिचितो हि ग्राहकः क्रियद्रव्याणां मूल्यं प्रति हिरुक्तिं न करोति तस्मात्
तत् सकाशे विलक्षणलाभसम्भव इति भावः । मिथ्याक्रयकथनं अल्पेन मूल्येन
क्रीतं वस्तु मया इदं बहुना मूल्येन क्रीतमिति ग्राहकसमीपे सृष्टा कथनम् ।
कूटतुलामानं कपटतोलदण्डादिना द्रव्याणां तोलनं देशान्तरात् भाण्डानां द्रव्याणां
आनयनम् अल्पमूल्येनेति भावः ।

पण्यानामिति । पण्यानां विक्रीयार्थां द्रव्याणां मध्ये गान्धिकं पण्यं गन्ध-
द्रव्यं विक्रीय वस्तु श्रेष्ठमिति शेषः । अन्यैः काञ्चनादिभिः पण्यैरिति शेषः
किम् ? काञ्चनादिकं गान्धिकेन तुल्यं नेति भावः । यत्र यतः एकेन मूल्येन
इति शेषः यत् गन्धद्रव्यं क्रीतं तत् शतेन मूल्येनेति शेषः प्रदीयते ॥ १३ ॥
किचेपे इति । हर्म्ये स्वगृहे इति भावः निचेपे पतिते केनचित् निहिते

निक्षेपी म्रियते तुभ्यं प्रदास्याम्युपयाचितम् ॥ १४ ॥

गोष्ठिककर्मनियुक्तः श्रेष्ठौ चिन्तयति चेतसा हृष्टः ।

वसुधा वसुसंपूर्णा मयाद्य लब्धा किमन्येन ॥ १५ ॥

परिचितमागच्छन्तं ग्राहकमुत्कण्ठया विलोक्यासी ।

हृष्यति तद्धनलुब्धो यद्वत्पुत्रेण जातेन ॥ १६ ॥

अन्यच्च । पूर्णापूर्णे माने परिचितजनवच्चनं तथा नित्यम् ।

मिथ्याक्रयस्य कथनं प्रकृतिरियं स्यात्किरातानाम् ॥ १७ ॥

अन्यच्च । द्विगुणं त्रिगुणं वित्तं भाण्डक्रयविचक्षणाः ।

प्राप्नुवन्त्युद्यमालोका दूरदेशान्तरं गताः ॥ १८ ॥

इत्येवं सम्प्रधार्य मथुरागामौनि भाण्डानि आदाय
शुभायां तिथौ गुरुजनानुज्ञातः सुरयाधिरूढः प्रस्थितः तस्य

इति यावत् । श्रेष्ठौ वणिक् स्वदेवतां स्वव्यवसायाधिष्ठात्रीं देवतां स्तौति निक्षेपी
निक्षेप्ता म्रियते चेदिति शेषः तुभ्यम् उपयाचितं प्रदास्यामि अभिमतेन वसुना
त्वां पूजयिष्यामीति भावः ॥ १४ ॥

गोष्ठिकेति । गोष्ठिककर्मणि पूर्वोक्ते नियुक्तः श्रेष्ठौ चेतसा हृष्टः सन् चिन्त-
यति मया वसुसम्पूर्णा वसुधा पृथ्वी अद्य लब्धा, अन्येन किम् ? नान्येन मे
प्रयोजनमित्यर्थः । गोष्ठिकव्यवहारे एव मया प्रभूता लभ्यते अन्यद् भवतु न वा
इति भावः ॥ १५ ॥

परिचितमिति । असौ श्रेष्ठौ परिचितं ग्राहकमागच्छन्तम् उत्कण्ठया श्रीलु-
ब्धेन विलोक्य तस्य धनलुब्धः सन् पुत्रेण जातेन यद्वत् हृष्यति आनन्दमनु-
भवति ॥ १६ ॥

पूर्णेति । माने पूर्णापूर्णे कदाचित् पूर्णं कदाचित् अपूर्णं स्वयं द्रव्यक्रये
पूर्णं विक्रये अपूर्णमिति भावः । नित्यं सततं परिचितानां जनानां वचनं प्रता-
रणम् । तथा मिथ्याक्रयस्य कथनम् इयं किरातानां व्याधानां प्रकृतिः स्वभावः
स्यात् ॥ १७ ॥

द्विगुणमिति । भाण्डानां विक्रीयद्रव्याणां क्रये विचक्षणा निपुणाः लोकाः
वणिज इत्यर्थः उद्यमात् उत्साहात् दूरदेशान्तरं गताः सन्तः द्विगुणं त्रिगुणं मूल-
धनादिति शेषः वित्तं धनं प्राप्नुवन्ति लाभरूपेणेति भावः ॥ १८ ॥

च मङ्गलवृषभौ (ङ) सञ्जीवकनन्दकनामानौ गृहीत्यन्नी
धूर्वोदारौ स्थितौ । तयोरेकः सञ्जीवकाभिधानो यमुनाकच्छम्
(च) अवतीर्णः सन् पङ्कपूरम् (छ) आसाद्य कलितचरणो
युगभङ्गं विधाय निषसाद । अथ तं तदवस्थम् आलोक्य वर्द्ध-
मानः परं विषादम् अगमत् । तदर्थं च स्नेहार्द्रहृदयः तिरात्रं
प्रयाणभङ्गम् (ज) अकरोत् । अथ तं विषसमालोक्य
सार्थिकैरभिहितम् । भोः अहिन् ! किमेवं वृषभस्य कृते
सिंहव्याघ्रसमाकुले बह्वपायेऽस्मिन् (झ) वने समस्तसार्थः
त्वया सन्देहे नियोजितः । उक्तञ्च ।

न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेत् मतिमान्नरः ।

एतदेवात्र पाण्डित्यं यत् स्वल्पाङ्गूरिरक्षणम् ॥ १६ ॥

अथामौ तदवधार्य सञ्जीवकस्य रक्षापुरुषान् निरूप्य अशेष-
सार्थं नौत्वा प्रस्थितः । अथ रक्षापुरुषा अपि बह्वपायं तद्वनं
विदित्वा सञ्जीवकं परित्यज्य पृष्ठतो गत्वा अन्येद्युस्तं सार्थ-

(ङ) मङ्गलवृषभौ साङ्गलिकवृषभौ । गृहीत्यन्नी गृह्णतातौ । धूर्वोदारौ भार-
वाङ्गकौ ।

(च) यमुनाकच्छं यमुनानद्याः अन्तर्गतमनूपं जलप्रायः मनूपं स्यात् पुंसि
कच्छस्तथाविध इत्यमरः ।

(छ) पङ्कपूरं कर्दमनिकरम् । कलितचरणः प्रीतपादः । युगभङ्गं युगस्य
शकटाग्रवर्तिकाष्टस्य भङ्गम् ।

(ज) प्रयाणभङ्गं गमनस्थगनम् । सार्थिकैः सहचरैः ।

(झ) बह्वपाये बहुविपदि । सन्देहे प्राणसंशये इत्यर्थः । नियोजितः निपा-
तितः ।

नेति । मतिमान् नरः स्वल्पस्य सामान्यस्य वस्तुन इति शेषः, कृते निमित्तं
भूरि प्रभूतं वस्तु न नाशयेत् अत्र स्वल्पं वस्तु एकी वृष इति बोध्यम् । स्वल्पात्
स्वल्पमपेक्ष्यत्यर्थः यवर्थे पङ्कमी । भूरिरक्षणं प्रभूतत्राणम् अत्र संसारी एतदेव
पाण्डित्यं वैचक्षण्यम् ॥ १६ ॥

वाहं मिथ्याहुः । स्वामिन् ! मृतोऽसौ सञ्जीवकोऽस्माभिस्तु
सार्धवाहस्याभीष्ट इति सत्त्वा वह्निना संस्कृतः इति । तच्छ्रुत्वा
सार्धवाहः कृतज्ञतया स्नेहार्द्रहृदयस्तस्य श्रीर्द्धदेहिकक्रियाः
वृषोत्सर्गादिकाः सर्वाश्चकार । सञ्जीवकोऽप्यायुःशेषतया
यमुनासलिलमिश्रैः शिशिरतरवातैः आप्यायितशरीरः कथ-
ञ्चिदप्युत्थाय यमुनातटमुपपेदे । तत्र मरकतसदृशानि (ज)
बालहृणाग्राणि भक्षयन् कतिपयैः अहोभिर्हरवृषभ इव पीनः
ककुब्जान् बलवांश्च संवृत्तः प्रत्यहं वल्मीकशिखराग्राणि
मृङ्गाभ्यां विदारयन् गर्जमानः आस्ते । साधु चेदमुच्यते ।

अरक्षितं तिष्ठति देवरक्षितम्

सुरक्षितं देवहतं विनश्यति ।

जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः

कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥ २० ॥

अथ कदाचित् पिङ्गलको नाम सिंहः सर्वमृगपरिवृतः
पिपासाकुल उदकपानार्थं यमुनातटमवतीर्णः सञ्जीवकस्य
गम्भीरतररावं दूरादेव अमृणोत् । तच्छ्रुत्वा अतीवव्याकुल-
हृदयः ससाध्वसमाकारं प्रच्छाद्य (ट) वटतले चतुर्मण्डला-
वस्थानेन अवस्थितः । चतुर्मण्डलावस्थानं त्विदम् सिंहः सिंहानु-

(ज) मरकतसदृशानि हरिहरणमणिविशेषतुल्यानि । पीनः स्थूलः ।

अरक्षितमिति । अरक्षितम् अप्रतिपालितं वस्तु देवरक्षितं देवेन पालितं
तिष्ठति जीवतीत्यर्थः । सुरक्षितं वस्तु देवहतं देवेन नाशितं चेत् विनश्यति ।
वने विसर्जितः परित्यक्तः अनाथोऽपि निराश्रयोऽपि जीवति दैवानुकूल्यादिति
भावः । गृहे कृतप्रयत्नोऽपि विनश्यति देवप्राप्तिकूल्यादिति भावः । वंशस्थविलं
वृत्तं, वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जराविति लक्षणात् ॥ २० ॥

(ट) प्रच्छाद्य । गोपायित्वा निःशङ्कभावं प्रकाशयति भावः । चतुर्मण्डलाव-
स्थानेन चतसृषु दिक्षु सहचरैर्मृगैर्वेष्टनावस्थानेनेत्यर्थः ।

यायिनः काकरवाः (ठ) किंवृत्ता इति । अथ तस्य करटक-
दमनकनामानौ द्वौ शृगालौ मन्त्रिपुत्रौ भ्रष्टाधिकारौ (ड)
सदानुयायिनौ आस्ताम् । तौ च परस्परं मन्त्रयतः । तत्र
दमनकोऽब्रवीत् । भद्र करटक ! अयं तावदस्मत्स्वामी
पिङ्गलक उदकग्रहणार्थं यमुनाकच्छमवतीर्य स्थितः । स
किं निमित्तं पिपासाकुलोऽपि निवृत्त्य व्यूहरचनां (ढ)
विधाय दौर्मनस्येनाभिभूतोऽत्र (ण) वटतले स्थितः करटक
आह । भद्र ! किमावयोरनेन व्यापारेण (त) । उक्तञ्च
यतः ।

अव्यापारेषु व्यापारं यो नरः कर्तुमिच्छति ।
स एव निधनं याति कीलोत्पाटीव वानरः ॥ २१ ॥
दमनक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा १ ।

कस्मिंश्चित् नगराभ्यासे (थ) केनापि बणिक्पुत्रेण तरुषण्ड-
मध्ये देवतायतनं कर्तुमारब्धम् । तत्र च ये कर्मकराः

(ठ) काकरवा इति । काकस्य रव इव रवौ येषां तथोक्ताः । किं वृत्ताः
किमिदमुपस्थितमिति वृत्तान्तानुशीलिन इत्यर्थः । तेषां मण्डलाकारेणावस्थानं
चतुर्मण्डलावस्थानमिति भावः ।

(ड) भ्रष्टाधिकारौ स्वाधिकारच्युतौ ।

(ढ) व्यूहरचनां स्वसैन्येन मण्डलावस्थानम् । व्यूहस्तु बलविन्यास इत्यमरः ।

(ण) दौर्मनस्येन उद्वेगेनेत्यर्थः ।

(त) व्यापारेण प्रस्तावेन अधिकारेणेति यावत् ।

अव्यापारेष्विति । यो नरः अव्यापारेषु अनधिकारिषु प्रसङ्गेषु व्यापारं
प्रसङ्गं कर्तुम् इच्छति स कीलोत्पाटी वानर इव निधनमेव याति गच्छति प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

(थ) नगराभ्यासे नगरान्तिके । तरुषण्डमध्ये वृक्षमण्डलीमध्ये ।

स्थपत्यादयः (द) ते मध्याह्नवेलायाम् आहारार्थं नगरमध्ये गच्छन्ति । अथ कदाचित् तत्रानुषङ्गिकं (ध) वानरयूथमित-
श्वेतश्च परिभ्रमत् आगतम् । तत्र एकस्य कस्यचित् शिल्पिनो-
ऽर्द्धस्फाटितोऽञ्जनवृक्षदारुमयः (न) स्तम्भः खदिरकीलकेन
मध्यनिहितेन तिष्ठति । एतस्मिन् अन्तरे ते वानराः तरुशिखर-
प्रासादशृङ्गदारुपर्यन्तेषु (प) यथेच्छया क्रीडितुमारब्धाः ।
एकश्च तेषां प्रत्यासन्नमृत्युः चापल्यात् (फ) तस्मिन्नर्द्धस्फाटित-
स्तम्भे उपविश्य पाणिभ्यां कीलकं संगृह्य यावत् उत्पाटयितु-
मारेभे तावत् तस्य (ब) स्तम्भमध्यगतवृषणस्य स्वस्थानात् (भ)
चलितकीलकेन यद्वृत्तं तत्राग्रेव निवेदितम् । अतोऽहं
ब्रवीमि । अव्यापारेषु इति । आवयोः भक्षितशेष आहारो-
ऽस्येव तत् किमनेन व्यापारेण । दमनक आह । तत् किं
भवान् आहारार्थी केवलमेव । तत्र युक्तम् । उक्तं च ।

सुहृदामुपकारकारणाद्विषतामप्युपकारणात् ।

(द) स्थपत्यादयः शिल्पिप्रभृतयः ।

(ध) वानुषङ्गिकम् अनुषङ्गेण स्वजातीयव्यापारक्रमेण आयातम् ।

(न) अर्द्धस्फाटितः अर्धविदारितः । अञ्जनवृक्षस्य दारुमयः काष्ठमयः ।
खदिरकीलकेन खदिरतरुकाष्ठनिर्मितदण्डविशेषेण । मध्यनिहितेन अन्तः-
ग्रीतेन ।

(प) तरुशिखरेति । तरुणां वृक्षाणां शिखराणि अग्राखिव प्रासादाः तेषां
शृङ्गाणीव दारुणि काष्ठानि शाखा इत्यर्थः तेषां पर्यन्तेषु प्रान्तेषु ।

(फ) प्रत्यासन्नमृत्युः आसन्नमरणः । चापल्यात् चञ्चलत्वात् ।

(ब) खलति । स्तम्भस्य तरुप्रकाण्डरूपस्य दारितस्येति भावः, मध्यं गते वृषणे
अण्डकीर्षे यस्य तथाभूतस्य ।

(भ) स्वस्थानात् दारितभागादित्यर्थः । वृत्तं घटितम् ।

सुहृदामिति । बुधैः विद्वद्भिः सुहृदं वसूनाम् उपकारकारणात् उपकारविधा-

नृपसं यय इथ्यते बुधैर्जठरं को न विभर्त्ति केवलम् ॥ २२ ॥
 किञ्च । यस्मिन् जीवति जीवन्ति बहवः सोऽत्र जीवतु ।
 वयांसि किं न कुर्वन्ति चञ्चा स्त्रोदरपूरणम् ॥ २३ ॥
 तथाच । यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यैः
 विज्ञानशौर्यविभवार्थगुणैः समेतम् ।
 तन्नाम जीवितमिह प्रवदन्ति तज्ज्ञाः
 काकोऽपि जीवति चिरञ्च बलिं च भुङ्क्ते ॥ २४ ॥
 यो नात्मना न च परेण च बन्धुवर्गे
 दीने दयां न कुरुते न च मर्त्यवर्गे ।
 किं तस्य जीवितफलं हि मनुष्यलोके
 काकोऽपि जीवति चिरञ्च बलिं च भुङ्क्ते ॥ २५ ॥

नार्थमित्यर्थः द्विषतां शत्रूणां अपकारकारणात् अपकारविधानार्थमपि नृपसंययः
 राजसेवा इथ्यते राजसाहाय्येन लोका मित्राणासुपकार ममित्राणामपकारञ्च
 कुर्वन्तीति भावः कोः जनः केवलं जठरम् उदरं न विभर्त्ति ? सर्व एव स्त्रोदरं
 विभर्त्तीत्यर्थः । सुन्दरीवृत्तम्, अयुजीर्यदि सौ जगौ युजोः स भराङ्गौ यदि सुन्दरी
 तदा इति तल्लक्षणात् ॥ २२ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् जीवति सति बहवो जनाः जीवन्ति अत्र जगति सः
 जनः जीवतु । वयांसि पक्षिणः चञ्चा स्त्रोदरपूरणं किं न कुर्वन्ति ? ॥ २३ ॥

यदिति । मनुष्यैः प्रथितं प्रख्यातं यथा तथा क्षणमपि यत् जीव्यते तज्ज्ञाः
 तद्दिनः जनाः विज्ञानशौर्यविभवार्थगुणैः समेतं तत् जीवितम् इह संसारे
 प्रवदन्ति नाम नामेति प्रसिद्धौ । काकोऽपि चिरं दीर्घकालं जीवति बलिं पूजा-
 द्रव्यविशेषं भुङ्क्ते च । वसन्ततिलकं वृत्तं, ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ ग
 इति तल्लक्षणात् ॥ २४ ॥

य इति । यः जनः आत्मना स्वेन दीने दुःस्थे बन्धुवर्गे दयां न कुरुते,
 मर्त्यवर्गे च सामान्ये दुःस्थे नरे च दयां न कुरुते । तथा परेण अन्येन हारेण
 तादृशे बन्धुवर्गे मर्त्यवर्गे च दयां न कुरुते मनुष्यलोके तस्य जीवितफलं जीवन-
 प्रयोजनं किम् ? नैव किञ्चादित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २५ ॥

सुपूरा स्यात् कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः ।

सुसन्तुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ २६ ॥

किञ्च । किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा ।

आरोहति न यः स्वस्य वंशस्याग्रे ध्वजो यथा ॥ २७ ॥

परिवर्त्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।

जातस्तु गण्यते सोऽत्र यः स्फुरेच्च श्रियाधिकः ॥ २८ ॥

किञ्च । जातस्य नदीतीरे तस्यापि दृणस्य जन्मसाफल्यम् ।

यत्सलिलमज्जनाकुलजनहस्तालम्बनं भवति ॥ २९ ॥

तथाच । स्तिमितोन्नतसञ्चारा जनसन्तापहारिणः ।

जायन्ते विरला लोके जलदा इव सज्जनाः ॥ ३० ॥

सुपूरेति । कुनदिका क्षुद्रा नदीत्यर्थः सुपूरा अनायासेन पूरणीया स्यात् । मूषिकाञ्जलिः मूषिकस्य क्षुद्रेन्दुरीः अञ्जलिः युक्तहस्तयुगलमित्यर्थः द्वौ युतावज्जालः पुमानित्यमरः । कापुरुषः क्षुद्रप्रकृतिः सुसन्तुष्टः स्वल्पकेनापि अल्पेन वस्तुनापि तुष्यति तुष्टो भवति ॥ २६ ॥

किमिति । मातुः जनन्याः यौवनहारिणा यौवनध्वंसिना जातेन तेन जनेन जातु कदाचित् किं फलं भवतीति शेषः । यः स्वस्य वंशस्य अग्रे ध्वजो यथा न आरोहति न तिष्ठति ॥ २७ ॥

परिवर्त्तिनीति । परिवर्त्तिनि परिवर्त्तनशीले संसारे को वा जनः मृतः सन् न जायते ? अपितु सर्व एव मृतः पुनर्जायते इत्यर्थः । अत्र जगति यः श्रिया लक्ष्म्या अधिकः समुज्ज्वलः सन् स्फुरेत् शोभेत स जातस्तु गण्यते प्रशस्यते इति भावः लोकेरिति शेषः ॥ २८ ॥

जातस्येति । नदीतीरे जातस्य तस्य तादृशस्य दृणस्यापि जन्मसाफल्यं भवतीति शेषः । यत् दृणं सलिले जले मज्जनेन आकुलस्य कातरस्य जनस्य हस्तालम्बनं भवति । दृणमवलम्ब्य सलिलादुत्तीर्यते इति भावः । आर्या-वृत्तम् ॥ २९ ॥

स्तिमितेति । लोके जगति स्तिमिताः स्थिरा उन्नताश्च सन्तः सञ्चरन्तीति तथोक्ताः जनानां सन्तापं हरन्ति नाशयन्तीति तथाभूताः अतएव जलदा इव सज्जनाः साधवः विरलाः अल्पाः जायन्ते ॥ ३० ॥

निरतिशयं गरिमायं तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः ।
 यत्कमपि वहति गर्भं महतामपि यो गुरुर्भवति ॥ ३१ ॥
 अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जनस्तिरस्क्रियां लभते ।
 निवसन्नन्तर्दार्ढ्ये लङ्घ्यो वर्जितं तु ज्वलितः ॥ ३२ ॥

करटक आह ।

आवां तावदप्रधानौ तत्किमावयोरनेन व्यापारेण । उक्तञ्च ।
 अपृष्टोऽत्राप्रधानो यो ब्रूते राज्ञः पुरः कुधीः ।
 न केवलमसम्मानं लभते च विडम्बनम् ॥ ३३ ॥
 तथाच । वचस्तत्र प्रयोक्तव्यं यत्रोक्तं लभते फलम् ।
 स्थायीभवति चात्यन्तं रागः शुक्लपटे यथा ॥ ३४ ॥
 दमनक आह । मा मा एवं वद ।
 अप्रधानः प्रधानः स्यात् सेवते यदि पार्थिवम् ।
 प्रधानोऽप्यप्रधानः स्याद् यदि सेवाविवर्जितः ॥ ३५ ॥

निरतिशयमिति । विद्वांसः तेन गर्भेण जनन्याः सातुः निरतिशयं समधिकं
 गरिमायं गौरवं स्मरन्ति सन्त्यन्ते यत् गर्भं कमपि पुरुषं वहति, यः पुरुषः महता-
 मपि जनानां गुरुः पूज्यो भवति । आर्यावृत्तम् ॥ ३१ ॥
 अप्रकटीति । शक्तोऽपि समर्थोऽपि जनः अप्रकटीकृता अप्रकाशिता शक्ति-
 र्येन तथाभूतश्चेदिति शेषः तदा तिरस्कृत्याम् अवमाननां लभते । अन्तर्दार्ढ्ये
 दारुमध्ये निवसन् वर्जितः लङ्घ्यः अवर्ज्य इति यावत् ज्वलितः नतु नैव, ज्वलन्
 अग्निर्न केनापि लङ्घ्यते इति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ ३२ ॥
 अपृष्ट इति । अत्र संसारे यः अप्रधानः कुधीः दुर्बुद्धिः नरः अपृष्टः सन्
 राज्ञः पुरः अथवा ब्रूते कथयति सः केवलम् असम्मानं सम्मानाभावं न, विडम्बनम्
 च अवमाननाञ्च लभते ॥ ३३ ॥
 वच इति । यत्र उक्तं कथितं वचः फलं लभते यथा शुक्लपटे श्वेतवसने
 रागी रञ्जनरसः अत्यन्तं स्थायीभवति च वाक्यरक्षा भवतीति भावः तत्र वचः
 प्रयोक्तव्यं वक्तव्यम् । उपमालङ्कारः ॥ ३४ ॥
 अप्रधान इति । यदि पार्थिवं राजानं सेवते तदा अप्रधानोऽपि प्रधानः

यत् उक्तञ्च । आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं
 विद्याविहीनमकुलीनमसंस्कृतं वा ।
 प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च
 यत् पार्श्वतो भवति तत्परिवेष्टयन्ति ॥ ३६ ॥
 तथाच । कोपप्रसादवस्तूनि ये विचिन्वन्ति सेवकाः ।
 आरोहन्ति शनैः पश्चादुन्वन्तमपि पार्थिवम् ॥ ३७ ॥
 विद्यावतां महेच्छानां शिल्पविक्रमशालिनाम् ।
 सेवावृत्तिविदाश्चैव नाश्रयः पार्थिवं विना ॥ ३८ ॥
 ये जात्यादिमहोत्साहान्नरेन्द्रान्नोपयान्ति च ।
 तेषामामरणं भिक्षा प्रायश्चित्तं विनिर्मितम् ॥ ३९ ॥

स्यात् राजानुग्रहेणेति भावः यदि सेवाविवर्जितः राज्ञ इति शेषः तदा प्रधानी-
 ऽपि अप्रधानः स्यात् राज्ञःप्रातिकूल्यादिति भावः ॥ ३५ ॥

आसन्नमिति । नृपतिः विद्याविहीनम् अकुलीनम् असंस्कृतम् अपवित्रं वा
 मनुष्यम् आसन्नमेव निकटस्थमेव भजते अनुगृह्णातीत्यर्थः भूमिपतयः राजानः
 प्रमदाः लताश्च यत् पार्श्वतः भवति वर्तते तत् परिवेष्टयन्ति आश्रयन्ति । अत्र
 प्रस्तुतानां भूमिपतीनाम् अप्रस्तुतानां प्रमदानां लतानाञ्च एकपरिवेष्टनक्रिया-
 सन्धत्वात् दीपकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु । निगद्यते
 इति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

कोपेति । ये सेवकाः कोपप्रसादयोः वस्तूनि विषयान् विचिन्वन्ति राज्ञः
 कोपकारणं प्रसादकारणञ्च अन्विष्यन्तीत्यर्थः ते पश्चात् क्रमेण इत्यर्थः धुन्वन्तं
 विरज्यन्तमपि पार्थिवं राजानम् आरोहन्ति प्राप्नुवन्ति राज्ञः समीपे प्रसादे
 लभन्ते इति भावः ॥ ३७ ॥

विद्यावतामिति । विद्यावतां शिल्पविक्रमशालिनां सेवावृत्तिविदां राजसेवा-
 चतुराणां महेच्छानां महाशयानां महेच्छस्तु महाशय इत्यमरः । पार्थिवं विना
 आश्रयो नास्तीति शेषः । विद्या शिल्पं विक्रमः सेवाचातुर्यञ्च राजाश्रयं प्राप्य
 सुफलीभवतीति भावः ॥ ३८ ॥

ये इति । ये जनाः जात्यादीनां महोत्साहात् महाभिमानात् नरेन्द्रान्

ये च प्राहुर्दुरात्मानो दुराराध्या महीभुजः ।
 प्रमादालस्यजाद्यानि ख्यापितानि निजानि तैः ॥ ४० ॥
 सर्पान् व्याघ्रान् गजान् सिंहान् दृष्टोपायेर्वशीकृतान् ।
 राजेति कियती माता धीमतामप्रमादिनाम् ॥ ४१ ॥
 राजानमेव संश्रित्य विद्वान् याति परां गतिम् ।
 विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ॥ ४२ ॥
 धवलान्यातपत्राणि वाजिनश्च मनोरमाः ।
 सदा मत्ताश्च मातङ्गाः प्रसन्ने सति भूपती ॥ ४३ ॥
 करटक आह । अथ भवान् किं कर्तुमनाः । सोऽब्रवीत् ।
 अद्य अस्मत्स्वामी पिङ्गलको भीतो भीतपरिवारश्च वर्त्तते ।
 तत् एनं गत्वा भयकारणं विज्ञाय (म) सन्धिविग्रहयानासन-

राज्ञः न उपयानि न सेवन्ते तेषाम् आभरणं भिक्षा प्रायश्चित्तं विनिर्मितं
 विधात्रेति शेषः ॥ ३६ ॥

ये इति । ये च जनाः महीभुजः वृषाः दुरात्मानः दुराराध्याः दुःसेव्याः
 इति प्राहुः वदन्ति तैः निजानि खानि प्रमादालस्यजाद्यानि ख्यापितानि प्रकटि-
 तानि प्रमादी अलसः जडश्चेति आत्मा प्रकाशयते इत्यर्थः ॥ ४० ॥
 सर्पानिति । सर्पान् व्याघ्रान् गजान् सिंहान् उपायैः वशीकृतान् दृष्ट्वा
 अप्रमादिनाम् अवधानवतां धीमतां बुद्धिमतां जनानां राजा इति कियती
 माता ; भार इत्यर्थः अनायासेनैव तादृशैः पुरुषैः राजा वशीक्रियते इति
 भावः ॥ ४१ ॥

राजानमिति । विद्वान् जनः राजानमेव संश्रित्य सेवित्वेत्यर्थः परां महतीं
 गतिम् उत्ततिमित्यर्थः याति प्राप्नोति । चन्दनं मलयं पर्वतं विना अन्यत्र न
 प्ररोहति उद्भवति । अत्र प्राप्तिप्ररोहयोः साधारणधर्मयोः प्रतिविम्बनात् दृष्टान्ता-
 लङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनमिति ॥ ४२ ॥

धवलानीति । भूपती प्रसन्ने सति धवलानि श्वेतानि आतपत्राणि कुत्राणि
 मनोरमा रस्याः वाजिनः अश्वाः, सदा मत्ताः मदस्त्राविणः मातङ्गाः हस्तिनश्च
 भुज्यन्ते इति शेषः राजानुग्रहे नाना सम्यङ्गोः इति भावः ॥ ४३ ॥

(म) सन्धीति । विरोधिनीरुभयोः सन्धिलनं सन्धिः विग्रहः युद्धं यानं शत्रुं

संश्रयद्वैधीभावानामेकतमेन संविधास्ये । करटक आह । कथं
वेत्ति भवान् यद्भयाविष्टोऽयं स्वामी । सोऽब्रवीत् । ज्ञेयम्
किमत्र यत उक्तञ्च ।

उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते

हयाश्च नागाश्च वहन्ति चोदिताः ।

अनुक्तमप्यहति पण्डितो जनः

परेङ्गितज्ञानफलाहि बुद्धयः ॥ ४४ ॥

तथाच मनुः ।

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।

नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ ४५ ॥

तद्वद्यैनं भयाकुलं प्राप्य स्वबुद्धिप्रभावेण निर्भयं कृत्वा
वशीकृत्य च निजां (य) साचिव्यदवीं समासादयिष्यामि ।

प्रति यात्रा, आसनं समयप्रतीक्षणं संश्रयः बलवताभियुक्तस्य प्रबलाश्रयणं, द्वैधी-
भावः संशयेनावस्थानम् एतेषामुपायानाम् एकतमेन अन्यतमेन योऽत्र युज्यते
तेनेति भावः संविधास्ये संविधानं करिष्यामि ।

उदीरित इति । उदीरितः स्पष्टसुचरितः अर्थः विषयः पशुनापि गृह्यते
बुध्यते हया अश्वाश्च नागाः हस्तिनश्च चोदिताः चालिताः संज्ञां प्रापिता वा
वहन्ति । पण्डितः प्राज्ञो जनः अनुक्तम् अकथितमपि अर्थम् ऊहति बुध्यते । हि
यतः बुद्धयः परेषाम् इङ्गितज्ञानं फलं यासां तथाविधाः । सामान्येन विशेषसम-
र्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे । सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा
यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येणैतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा
तत इति । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

आकारैरिति । आकारैः अवयवैः विषादप्रसादभावापन्नैरिति भावः इङ्गितैः
सङ्केतैः गत्या गमनेन, चेष्टया क्रियया, भाषणेन कथनेन च तथा नेत्राणां
वक्त्राणां मुखानाञ्च विकारैः विकृतिभावैः अन्तर्गतं मनः मानसी भाव इत्यर्थः
लक्ष्यते प्रतीयते ॥ ४५ ॥

(य) साचिव्यपदवीं मन्त्रिपदम् ।

करटक आह । अनभिज्ञो भवान् सेवाधर्मस्य तत्कथ-
मेन वशीकरिष्यसि । सोऽब्रवीत् । कथमहं सेवानभिज्ञः ।
मया हि तातोत्सङ्गे क्रीडता अभ्यागतसाधूनां नीतिशास्त्रं
पठतां यच्छ्रुतं सेवाधर्मस्य सारभूतं हृदि स्थापितं श्रूयतां
तच्चेदम् ।

सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं विचिन्वन्ति नरास्तथः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ४६ ॥

सा सेवा या प्रभुहिता ग्राह्या वाक्यविशेषतः ।

आश्रयेत्पार्थिवं विद्वांस्तद्वारेणैव नान्यथा ॥ ४७ ॥

यो न वेत्ति गुणान्यस्य न तं सेवेत पण्डितः ।

न हि तस्मात् फलं किञ्चित् सुकृष्टादूषरादिव ॥ ४८ ॥

द्रव्यप्रकृतिहीनोऽपि सेव्यः सेव्यगुणान्वितः ।

भवत्याजीवनं तस्मात् फलं कालान्तरादपि ॥ ४९ ॥

अपि स्थाणुवदासौनः शुष्यन् परिगतः क्षुधा ।

सुवर्णेति । शूरः विक्रमी पुरुषश्च, कृतविद्यः विद्वांश्च, यश्च सेवितुं जानाति
स च एते त्रयी नराः पृथ्वीं सुवर्णपुष्पितां सज्जातसुवर्णपुष्पां विचिन्वन्ति लभन्ते
सम्पदमधिगच्छन्तीति फलितार्थः ॥ ४६ ॥

सेति । या प्रभुहिता प्रभोर्हितकारिणी मनोरञ्जनी इत्यर्थः सा सेवा, सा च
वाक्यविशेषतः प्रभोर्वाक्यविशेषात् ग्राह्या अनुमेया, विद्वान् जनः तद्वद्वारेण
प्रभोर्वाक्यविशेषरूपोपायेन पार्थिवम् आश्रयेत् अन्यथा अन्येन प्रकारेण न ॥ ४७ ॥

य इति । यः यस्य गुणान् भावानित्यर्थः न वेत्ति, स पण्डितश्चेत् तम्
अविदितभावमिति भावः प्रभुं न सेवेत नाश्रयेत् । हि यतः सुकृष्टात् ऊषरात्
चारभूमेरिव तस्मात् प्रभुसेवनात् किञ्चित् फलं न भवतीति शेषः ॥ ४८ ॥

द्रव्येति । सेव्यस्य सेवनीयस्य ये गुणाः दयादाक्षिण्यादयः तैरन्वितः युक्तः
प्रभुः द्रव्यप्रकृतिहीनोऽपि धनजनरहितीऽपि सेव्यः । यतः कालान्तरादपि तस्मात्
प्रभोः आजीवनं जीवनीपायरूपं फलं भवति ॥ ४९ ॥

न त्वेवानात्मसम्पन्नाहृत्तिमीहेत पण्डितः ॥ ५० ॥
 सेवकः स्वामिनं हेष्टि कृपणं परुषाक्षरम् ।
 आत्मानं किं स न हेष्टि सेव्यासेव्यं न वेत्ति यः ॥ ५१ ॥
 यमाश्रित्य न विश्रामं क्षुधार्ता यान्ति सेवकाः ।
 सोऽर्कवन्नृपतिस्त्याज्यः सदा पुष्पफलोऽपि सन् ॥ ५२ ॥
 राजमातरि देव्यां च कुमारे मुख्यमन्त्रिणि ।
 पुरोहिते प्रतीहारे सदा वर्त्तत राजवत् ॥ ५३ ॥
 जीवेति प्रब्रुवन् प्रोक्तः कृत्याकृत्यविचक्षणः ।
 करोति निर्विकल्पं यः स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५४ ॥

अपीति । क्षुधा परिगतः क्षुधितः अतएव शृण्वन् आहाराभावेन शीघ्रं गच्छन्
 अपि स्थाण्वत् शाखापचादिरहितशुक्ततरुवत् आसीनः उपविष्टः तिष्ठेदिति
 शेषः । पण्डितः प्राज्ञो जनः अनात्मसम्पन्नात् आत्मानात्मविवेकशून्यात् प्रभोरिति
 शेषः । वृत्तिं जीविकां न तु ईहेत चेष्टेत लभ्यमिति शेषः ॥ ५० ॥

सेवक इति । सेवकः भृत्यः कृपणं स्वामिनं परुषाक्षरं यथा तथा हेष्टि
 निन्दति, किन्तु स आत्मानं किं कथं न हेष्टि ? यः सेव्यासेव्यं न वेत्ति न
 जानाति सेव्यासेव्यविवेकपूर्वकमेव सेवाप्रवृत्तिरुचिता तदविवेकेन सेवाप्रवृत्तौ
 स्वस्यैव निन्दा उचिता भावः ॥ ५१ ॥

यमिति । सेवकाः भृत्याः यं प्रभुमाश्रित्य क्षुधार्ताः सन्तः विश्रामं न यान्ति,
 उदरभरणं विना अविश्रामं प्रभुकार्यं कुर्वन्तीत्यर्थः सः वृपतिः सदा पुष्पफलः
 धनजनसम्पन्नोऽपीति भावः सन् अर्कवत् तदाख्यवृक्ष इव (आकन्देति भाषा)
 त्याज्यः यथा अर्कवृक्षः सदा पुष्पफलसमन्वितोऽपि लोकोर्नाद्रियते तथा तादृशः
 प्रभुः न सेव्यते इति भावः ॥ ५२ ॥

साम्प्रतं राजनि सेव्ये तत्परिजनानामपि सेव्यत्वमाह राजेति । राजमातरि,
 देव्यां राजमहिष्यां कुमारे राजपुत्रे मुख्यमन्त्रिणि प्रधानसचिवे पुरोहिते धर्मा-
 ध्यक्षे तथा प्रतीहारे दौवारिके सदा राजवत् वर्त्तत विशिष्टसम्माननां कुर्यात्
 इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

जीवेति । यः कृत्याकृत्यविचक्षणः कार्याकार्यज्ञः सन् प्रोक्तः आज्ञप्तः जीव
 आयुष्मान् भव (यो इकुम्ब इति हिन्दीभाषा) प्रब्रुवन् वदन् निर्विकल्पम् अवि-

प्रभुप्रसादजं वित्तं सुप्राप्तं यो निवेदयेत् ।
 वस्त्राद्यञ्च दधात्यङ्गे स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५५ ॥
 अन्तःपुरचरैः सार्द्धं यो न मन्त्रं समाचरेत् ।
 न कलत्रैर्नरेन्द्रस्य स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५६ ॥
 द्यूतं यो यमदूताभं हालां हालाहलोपमाम् ।
 पश्येद्दारां ह्यथाकारान् स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५७ ॥
 युद्धकालेऽग्रगो यः स्यात्सदा पृष्ठानुगः पुरे ।
 प्रभोर्हाराश्रितो हर्ष्यं स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५८ ॥
 सम्मतोऽहं विभोर्नित्यमिति मत्वा व्यतिक्रमेत् ।
 कच्छेऽपि न मर्यादां स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५९ ॥

चारं यथा तथा करोति राजाज्ञां प्रतिपालयति स राजवल्लभः राजप्रियो भवेत् ॥ ५४ ॥

प्रभिविति । यः प्रभोः प्रसादात् जातम् अनुग्रहलब्धमित्यर्थः वित्तं धनं सुप्राप्तं यथेष्टं प्राप्तमिति निवेदयेत् ससन्तोषं प्रकाशयेदित्यर्थः तथा वस्त्राद्यं वसनाभरणादिकं प्रभुप्रसादलब्धमिति शेषः अङ्गे दधाति स राजवल्लभः भवेत् ॥ ५५ ॥

अन्तरिति । यः नरेन्द्रस्य नृपस्य अन्तःपुरचरैः परिजनैः सार्द्धं मन्त्रं न समाचरेत् तथा नरेन्द्रस्य कलत्रैः भार्याभिः सार्द्धं प्रशक्तिमिति शेषः न समाचरेत् स राजवल्लभो भवेत् ॥ ५६ ॥

द्यूतमिति । यः द्यूतम् अप्राणिवस्तुभिः क्रीडनम् अप्राणिभिः यत् क्रीडते तल्लोके द्यूतमुच्यते इति स्मरणात् । यमदूताभं यमनकिङ्करसदृशं हालां सुरां हालाहलोपमां कालकूटसदृशीं तथा दारां स्त्रियः ह्यथाकारान् कुक्षिताकृती- रित्यर्थः पश्येत् द्यूतमद्याङ्गनासु न प्रसज्येदित्यर्थः स राजवल्लभो भवेत् ॥ ५७ ॥

युद्धेति । यः युद्धकाले प्रभोरिति सर्वत्र सम्बध्यते । अग्रगः अग्रगामी, पुरे नगरे सदा पृष्ठानुगः पार्श्वचरः तथा हर्ष्यं राजभवने, हाराश्रितः हारस्थः आज्ञापालनार्थमिति भावः स राजवल्लभो भवेत् ॥ ५८ ॥

सम्मत इति । अहं विभोः नित्यं सततं सम्मतः अभिसतः प्रिय इति यावत् इति मत्वा यः कच्छेऽपि कष्टेऽपि मर्यादां स्थितिं स्वकर्तव्यमिति यावत् न व्यतिक्रमेत् न उल्लङ्घयेत् स राजवल्लभो भवेत् ॥ ५९ ॥

वेषिवेषपरो नित्यमिष्टानामिष्टकर्मकृत् ।

यो नरो नरनाथस्य स भवेद्राजवल्लभः ॥ ६० ॥

प्रोक्तः प्रत्युत्तरं नाह विरुद्धं प्रभुणा च यः ।

न समीपे हसत्युच्चैः स भवेद्राजवल्लभः ॥ ६१ ॥

यो रणं शरणं तद्वन्नन्यते भयवर्जितः ।

प्रवासं स्वपुरावासं स भवेद्राजवल्लभः ॥ ६२ ॥

न कुर्यान्नरनाथस्य योषिद्भिः सह सङ्गतिम् ।

न निन्दां न विवादं च स भवेद्राजवल्लभः ॥ ६३ ॥

करटक आह । अथ भवान् तत्र गत्वा किं तावत् प्रथमं
वक्ष्यति तत् तावदुच्यताम् । दमनक आह ।

उत्तरादुत्तरं वाक्यं वदतां सम्प्रजायते ।

सुवृष्टिगुणसम्पन्नावीजावीजमिवापरम् ॥ ६४ ॥

अपायसन्दर्शनजां विपत्तिमुपायसन्दर्शनजाञ्च सिद्धिम् ।

मेधाविनो नीतिगुणप्रयुक्तां पुरःस्फुरन्तीमिव वर्णयन्ति ॥ ६५ ॥

वेषीति । यः नरः नरनाथस्य राज्ञः वेषिषु शत्रुषु वेषपरः तथा दृष्टानां
प्रियाणां नित्यं दृष्टकर्मकृत् प्रियकारी स राजवल्लभो भवेत् ॥ ६० ॥

प्रोक्त इति । यः प्रभुणा प्रोक्तः विरुद्धं प्रत्युत्तरं नाह न ब्रवीति, तथा
समीपे उच्चैः न हसति स राजवल्लभो भवेत् ॥ ६१ ॥

य इति । यः भयवर्जितः सन् रणं युद्धं शरणं गृहं तद्वत् तथा प्रवासं
विदेशवासं स्वपुरावासं मन्यते स राजवल्लभो भवेत् ॥ ६२ ॥

नेति । यः नरनाथस्य योषिद्भिः स्त्रीभिः सह सङ्गतिं प्रसक्तिं न, निन्दां न,
विवादञ्च न कुर्यात् स राजवल्लभो भवेत् ॥ ६३ ॥

उत्तरादिति । उत्तरादुत्तरम् उत्तरोत्तरं वदतां कथयतां जनानां सुवृष्टिरेव
गुणः तेन सम्पन्नात् युक्तात् बीजात् अपरं बीजमिव वाक्यं सम्प्रजायते कथां
कथयत एव क्रमेण सहचनं निःसरतीति भावः ॥ ६४ ॥

अपायेति । मेधाविनो बुद्धिमन्तो जनाः नीतिगुणप्रयुक्तां नीतिः पुरुषदुर्नय-
मुनयोभयरूपाया इति भावः । गुणेन प्रभावेण प्रयुक्तां विहिताम् अपायसन्दर्शनजां
दुर्लक्षणदर्शनानुमितामिति यावत् विपत्तिम्, उपायसन्दर्शनजां सुलक्षणदर्शनानु-

एकेषां वाचि शुकवदन्येषां हृदि भूकवत् ।

हृदि वाचि तथान्येषां वल्गु वलान्ति सूक्तयः ॥ ६६ ॥

न च अहम् अप्राप्तकालं (र) वक्ष्ये । आकर्णितं मया
नीतिसारं पितुः पूर्वसूक्तज्ञं हि निषेवता (ल) ।

अप्राप्तकालं वचनं ब्रह्मस्मतिरपि ब्रुवन् ।

लभते बह्ववज्ञानमपमानञ्च पुष्कलम् ॥ ६७ ॥

करटक आह ।

दुराराध्या हि राजानः पर्वता इव सर्वदा ।

व्यालाकीर्णाः सुविषमाः कठिना दुष्टसेविताः ॥ ६८ ॥

तथाच । भोगिनः कञ्चुकाविष्टाः कुटिलाः क्रूरचेष्टिताः ।

सुदुष्टा मन्त्रसाध्याश्च राजानः पद्मगा इव ॥ ६९ ॥

मितां सिद्धिं फललाभञ्च पुरः अग्रतः स्फुरन्तीमिव प्रकाशमानानिव वर्णयन्ति
कीर्तयन्ति । उपजातिवृत्तम् ॥ ६५ ॥

एकेषामिति । एकेषां जनानां वाचि शुकवत् शुकवचने इव माधुर्यमस्तीति
शेषः परं हृदये तु कूटतेति भावः । अन्येषां हृदि भूकवत् वाक्यमापाततो दुःश्रवं
हृदयन्तु कापव्यशून्यमिति भावः । अन्येषां सूक्तयः सुवचनानि हृदि तथा वाचि
वल्गु, सारवल्गु वल्गन्ति प्रकटयन्ति । वाङ्माधुर्यं हृदयाकापव्यञ्च अस्ति इति
भावः ॥ ६६ ॥

(र) अप्राप्तकालम् असमवीचितमित्यर्थः ।

(ल) निषेवता अधिष्ठिता ।

अप्राप्तेति । अप्राप्तकालं वचनं ब्रुवन् वदन् ब्रह्मस्मतिरपि बहु अवज्ञानं
पुष्कलं प्रभूतम् अपमानं तिरस्कारञ्च लभते ॥ ६७ ॥

दुराराध्या इति । व्यालैः हिंस्रजनैः श्वापदैश्च आकीर्णाः परिवृताः सङ्कुलाश्च
सुविषमा दारुणाः उन्नतानताश्च कठिना निर्दयाः पाषाणप्रकृतित्वात् निविडाश्च
दुष्टैः दुर्जनैः विषधरादिभिर्य सेविताः अनुगताः अधिष्ठिताश्च राजानः पर्वता इव
सर्वदा सततं दुराराध्याः दुःसेव्या हि शब्दोऽवधारणे । राजसेवा अतिदुष्करेति
भावः ॥ ६८ ॥

भोगिन इति । भोगिनः सुखभोगरताः फणवन्तश्च भोगः सुखेस्त्रादिभ्यताव-
हृष फणकाययोरित्यमरः । कञ्चुकाविष्टाः वर्मधारिणः निर्मोक्वन्तश्च कुटिलाः

द्विजिह्वाः क्रूरकर्माणोऽनिष्ठाश्छिद्रानुसारिणः ।

दूरतोऽपि हि पश्यन्ति राजानो भुजगा इव ॥ ७० ॥

स्वल्पमप्यपकुर्वन्ति येऽभीष्टा हि महीपतेः ।

ते वज्राविव दह्यन्ते पतङ्गाः पापचेतसः ॥ ७१ ॥

दुरारोहं पदं राज्ञां सर्वलोकनमस्कृतम् ।

स्वल्पेनाप्यपकारेण ब्राह्मण्यमिव दुष्यति ॥ ७२ ॥

दुराराध्याः श्रियो राज्ञां दुरापा दुष्परिग्रहाः ।

तिष्ठन्त्याप इवाधारे चिरमात्मनि संस्थिताः ॥ ७३ ॥

दमनक आह । सत्यमेतत्परं किन्तु,

कपटिनः वक्रगामिनश्च क्रूरं निष्ठुरं चेष्टितं क्रिया येषां तथोक्ताः सुदुष्टा दीपवन्तः उभयत्र समानमेतत् इयम् । राजानः पत्रगा इव भुजगा इव मन्दसाध्याः अन्ते मन्त्रपूर्वकचित्तानुवृत्त्या गारुडादिना च साध्याः वशीकार्याः ॥ ६९ ॥

द्विजिह्वा इति । द्विजिह्वाः द्वे जिह्वे येषां तथोक्ताः क्षणे क्षणे भिन्नवाच इति भावः अन्यत्र रसनादयवन्तः क्रूरकर्माणः निष्ठुरव्यापाराः अनिष्ठाः निष्पत्तिरहितः किमपि कार्यं निष्पाद्य प्रजा निरुद्देशाः न कुर्वन्तीति भावः अन्यत्र अशेषाः असङ्गता इति यावत् निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ता इत्यमरः । छिद्रानुसारिणः दीपानुसन्धायिनः अन्यत्र विलानुसारिणः राजानः भुजगा इव दूरतः दूरात् अपि पश्यन्ति स्वपरराष्ट्रकार्यं चारैरिति भावः चारैः पश्यन्ति राजान इति स्मरणात् । भुजगाश्च दूरादेव पश्यन्तः वेगेन आगत्य जनं दंशन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ७० ॥

स्वल्पमिति । ये अभीष्टा वयं महीपतेरिति कृत्वेति भावः महीपतेः स्वल्पमपि अपकुर्वन्ति ते पापचेतसः पापात्मानः पतङ्गा वज्रौ इव दह्यन्ते कर्मकर्तारि लट् ॥ ७१ ॥

दुरारोहमिति । दुरारोहम् आरोढमशक्यं दुष्प्रापमित्यर्थः अतएव सर्वलोकनमस्कृतं सर्वलोकवन्द्यं राज्ञां पदं ब्राह्मण्यमिव स्वल्पेनापि अपकारेण अत्याचारेण दुष्यति । उपमालङ्कारः ॥ ७२ ॥

दुराराध्या इति । राज्ञां दुराराध्याः दुःसेव्याः अतएव दुरापाः दुर्लभाः दुष्परिग्रहाः ग्रहीतुमशक्याः अरक्ष्या इत्यर्थः श्रियो आधारे आपः जलानीव आत्मनि यत्रेन संस्थिताः सावधानं लालिता इत्यर्थः चिरं तिष्ठन्ति स्वल्पेनापि श्लाघादेन नश्यन्तीति भावः । उपमालङ्कारः ॥ ७३ ॥

यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन समाचरेत् ।

अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥ ७४ ॥

भर्तुञ्चिन्तानुवर्त्तित्वं सुवृत्तं चानुजीविनाम् ।

राक्षसाद्यापि गृह्यन्ते नित्यं कृन्दानुवर्त्तिभिः ॥ ७५ ॥

सरुपि नृपे स्तुतिवचनं तदभिमते प्रेम तद्विषि द्वेषः ।

तद्दानस्य च शंसा अमन्त्रतन्त्रं वशीकरणम् ॥ ७६ ॥

करटक आह । यद्येवमभिमतं (व) तर्हि शिवास्ते पत्न्याः सन्तु । यथाभिलषितम् अनुष्ठीयताम् । सोऽपि प्रणम्य पिङ्गल-
काभिमुखं प्रतस्थे । अथ आगच्छन्तं दमनकमालोक्य पिङ्ग-
लको द्वाःस्थमब्रवीत् । अपसार्यतां (श) वेवलता । अय-
मस्माकं चिरन्तनो मन्त्रिपुत्रो दमनकोऽव्याहतप्रवेशः । (ष)
तत्प्रवेश्यतां द्वितीयमण्डलभागीति (स) । स आह यथा

यस्येति । यस्य यस्य जनस्य यो भावः आशयः तेन तेन भावेन तं तस्मि-
त्यध्याहार्यं समाचरेत् सेवेत । मेधावी बुद्धिमान् जनः अनुप्रविश्य प्रभोराशयं
बुद्ध्या क्षिप्रं शीघ्रं तत्तदभिमताचरणेन तम् आत्मवशं नयेत् कुर्यात् ॥ ७४ ॥

भर्तुरिति । अनुजीविनां भृत्यानां भर्तुः स्वामिनः चिन्तानुवर्त्तित्वं चिन्ति-
तानुसारित्वं चिन्तानुवर्त्तित्वमिति वा पाठः । अनुजीविनां सुवृत्तं सुशीलञ्च
आवश्यकमिति शेषः । नित्यं सततं कृन्दानुवर्त्तिभिः आशयानुगामिभिः जनैः
राक्षसाद्यापि गृह्यन्ते वशीक्रियन्ते ॥ ७५ ॥

सरुपोति । नृपे सरुपि कुपिते इत्यर्थः स्तुतिवचनं स्तुत्या कोपशसनमित्यर्थः
तस्य नृपस्य अभिमते सुहृदि प्रेम प्रणयः, तस्य नृपस्य द्विषि शत्रौ द्वेषः, तस्य
नृपस्य यत् दानं वदान्यता तस्य शंसा कौर्त्तनञ्च एतत् अमन्त्रतन्त्रं मन्त्रतन्त्रवर्जितं
वशीकरणं नृपस्येति शेषः तद्वशीकरणे स्तुत्यादय एव हेतव इति भावः ॥ ७६ ॥

(व) एवं राजवशीकरणमित्यर्थः अभिमतं प्रियम् । शिवाः शुभाः ।

(श) अपसार्यतां निवर्त्यतां मा प्रदर्शयतामिति भावः ।

(ष) अव्याहतप्रवेशः अनिषिद्धप्रवेशः अस्य प्रवेशे निषेधो नास्तीत्यर्थः ।

(स) द्वितीयेति । मन्त्रिण एव प्रथममण्डलमधिकुर्वन्ति अथन्तु तत् पुत्रतया
द्वितीयमण्डलाधिकारीत्यर्थः मण्डलम् अनुजीविनामासनभेद इति बोध्यम् ।

अवादीत् भवानिति, अथोपसृत्य दमनको निर्दिष्टे आसने
पिङ्गलकं प्रणम्य प्राप्तानुज्ञ उपविष्टः । स तु तस्य नख-
कुलिशालङ्घनं दक्षिणपाणिमुपरि दत्त्वा मानपुरःसरमु-
वाच । (ह) अपि (क्ष) शिवं भवतः ? कस्माच्चिरात् दृष्टोऽसि ?
दमनक आह । न किञ्चिद् (क) देवपादानामस्माभिः
प्रयोजनम् । परं भवतां प्राप्तकालं (ख) वक्तव्यं यत उत्तम-
मध्यमाधमैः सर्वैरपि राज्ञां प्रयोजनम् । उक्तञ्च ।

दन्तस्य निष्कोषणकेन नित्यं कर्णस्य कण्डूयनकेन वापि ।

तृणेन कार्यं भवतीश्वराणां किमङ्ग ! वाग्धस्तवता नरेण ॥७७॥

तथा वयं देवपादानाम् अन्वयागता (ग) भृत्या आपत्स्वपि
पृष्ठगामिनो यद्यपि स्वमधिकारं न लभामहे तथापि देव-
पादानामेतद् युक्तं (घ) न भवति । उक्तञ्च,

(ह) स पिङ्गलकः । तस्य दमनकस्य उपरि अङ्गस्येति शेषः नखाः
कुलिशानीव तैः अलङ्घनम् । मानपुरःसरम् अभिमानपूर्वम् ।

(क्ष) अपीति प्रश्नसूचकम् अव्ययम् ।

(क) न किञ्चिदिति । अस्मासु देवपादानां प्रयोजनाभावात् चिरात्
दर्शनमिति भावः ।

(ख) प्राप्तकालं काञ्चीचितम् ।

दन्तस्येति । दन्तस्य निष्कोषणकेन दन्तान्तःप्रविष्टवस्तुनिःसारणेन दन्तघर्षकेण
वा तथा कर्णस्य कण्डूयनकेन कण्डूयनकारिणा तृणेनापि नित्यं सततम् ईश्वराणां
प्रभूणां कार्यं प्रयोजनं भवति । अङ्गेति सम्बोधनसूचकमव्ययं वाग्धस्तवता
वचनकरविशिष्टेन नरेण मनुष्येण किम् ? मनुष्या हि उत्तमा अधमा वा वचसा
करेण च सततमुपकुर्वन्ति तस्मात् तृणापेक्षया एषां प्रयोजनमवश्यं स्वीकार्यमिति
भावः । अर्थापत्तिरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । दण्डापूर्पिकन्यायादर्थागमोऽर्था-
पत्तिरिष्यते इति । उपजाति वृत्तम् ॥ ७७ ॥

(ग) अन्वयागताः कुलक्रमागताः ।

(घ) एतत् सर्वथा निराकरणमिति भावः ।

स्थानेष्वेव नियोक्तव्या भृत्याश्चाभरणानि च ।

न हि चूडामणिः पादे प्रभवामीति वध्यते ॥ ७८ ॥

यतः, अनभिज्ञो गुणानां यो न भृत्यैरनुगम्यते ।

धनाढ्योऽपि कुलीनोऽपि क्रमायातोऽपि भूपतिः ॥ ७९ ॥

उक्तञ्च, असमैः समीयमानः समैश्च परिह्रीयमाणसत्कारः ।

धुरि यो न युज्यमानस्त्रिभिर्यपतिं त्यजति भृत्यः ॥ ८० ॥

यच्च अविवेकितया राजा भृत्यानुत्तमपदयोग्यान् हीना-
धमस्थाने नियोजयति न ते तत्रैव तिष्ठन्ति न भूपतेर्दोषो न
तेषाम् । (ङ) उक्तञ्च,

कनकभूषणसंग्रहणोचितो यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिवध्यते ।

न स विरोति न चापि स शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता ॥ ८१ ॥

स्थानेष्विति । भृत्याश्च आभरणानि च स्थानेषु योग्येष्विति शेषः । एव
नियोक्तव्याः धार्याः । प्रभवामि प्रभुरहमिति मत्विति शेषः । चूडामणिः शिरोरत्नं
माननीयो जनयेति ध्वनिः । पादे चरणे न हि वध्यते धार्यते केनापीति शेषः ।
यदि चाहं स्वाधिकारं न लभे तथापि सर्वथा सत्यरित्यागो नोचित इति भावः ।
अत्र प्रस्तुतस्य भृत्यस्य अप्रस्तुतस्य चाभरणस्य एकनियोजनक्रियासम्भवात् दीप-
कालङ्कारः विशेषेण च सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्च । तयोश्च परस्पर-
मनपेक्षया अवस्थानात् संसृष्टिः । तदुक्तं दर्पणे । मिथोऽनपेक्षयेतेषां स्थितिः
संसृष्टिरुच्यते इति ॥ ७८ ॥

अनभिज्ञ इति । यः भूपतिः धनाढ्योऽपि कुलीनोऽपि क्रमायातोऽपि गुणा-
नाम् अनभिज्ञः अगुणज्ञ इत्यर्थः, स भृत्यैः न अनुगम्यते न सेव्यते गुणाग्राहित्वात्
तत्सेवनमकिञ्चित्करमिति भावः ॥ ७९ ॥

असमैरिति । यः भृत्यः असमैः अतुल्यैः भृत्यैरिति भावः । समीयमानः
समीक्रियमाणः, समैः तुल्यैश्च भृत्यैः परिह्रीयमाणः निराक्रियमाणः सत्कारः यस्य
तादृशः तथा धुरि कार्यभारे न नियुज्यमानः स त्रिभिरैतैः दीपैरिति शेषः अर्थ-
पतिं प्रभुं त्यजति । आर्यावृत्तम् ॥ ८० ॥

(ङ) ते हीनाधमस्थाननियोजिता भृत्या इत्यर्थः तत्रैव प्रभुनिर्दिष्टे स्थाने
इत्यर्थः न तिष्ठन्ति इति न अपि तु तिष्ठन्त्येव परं तत्र भूपतेः प्रभोरिव दोषः ।

कनकेति । यदि कनकभूषणे स्वर्णालङ्कारे यत् संग्रहणं संरीपणं तत्र

यच्च स्वामी एवं वदति “चिराद् दृश्यते” तदपि श्रूयताम् ।

सव्यदक्षिणयोर्यत्र विशेषो नास्ति हस्तयोः ।

कस्तत्र क्षणमप्यार्थो विद्यमानगतिर्वसेत् ॥ ८२ ॥

काचै मणिर्मणी काचो येषां बुद्धिर्विकल्पते ।

न तेषां सन्निधौ भृत्यो नाममात्रोऽपि तिष्ठति ॥ ८३ ॥

परीक्षका यत्र न सन्ति देशे नार्हन्ति रत्नानि समुद्रजानि ।

आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं त्रिभिर्वराटैः विपणन्ति गोपाः ॥ ८४ ॥

लोहिताख्यस्य च मणैः पद्मरागस्य चान्तरम् ।

यत्र नास्ति कथं तत्र क्रियते रत्नविक्रयः ? ॥ ८५ ॥

निर्विशेषं यदा स्वामी समं भृत्येषु वर्त्तते ।

तत्रोद्यमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते ॥ ८६ ॥

उचितः योग्यः मणिः रत्नं त्रयुणि निरुपधातुविशेषे प्रतिबध्यते संरोप्यते, तदा स मणिः न विरौति न रीदिति, सः नच शोभते, किन्तु योजयितुः तथा कर्तुरित्यर्थः वचनीयता निन्द्यता योग्यायोग्यविचारो नास्तीत्येवं रूपा भवति । द्रुतविलम्बितं वृत्तं, द्रुतविलम्बितमाह नभौ भराविति तल्लक्षणात् ॥ ८१ ॥

सव्येति । यत्र सव्यदक्षिणयोः वामदक्षिणयोः हस्तयोः विशेषः भेदः नास्ति, तत्र कः आर्थः साधुः विद्यमानगतिः उपायवान् सन् क्षणमपि वसेत् न कोऽपि इत्यर्थः निरुपायस्य अवश्यं वस्तव्यमेवेति ध्वनिः ॥ ८२ ॥

काचै इति । येषां काचै मणिः, मणी काचः इत्येवं प्रकारा बुद्धिः विकल्पते संश्लेषे उत्कर्षापकर्षज्ञानं नास्तीति भावः तेषां सन्निधौ भृत्यः नाममात्रोऽपि न तिष्ठति स्वयं भृत्यस्य का कथा, तस्य नामापि तादृशप्रभुसन्निधौ न तिष्ठतीति फलितार्थः ॥ ८३ ॥

परीक्षका इति । यत्र देशे परीक्षकाः न सन्ति, तत्र समुद्रजानि रत्नानि न अर्हन्ति न मूल्यमहन्तीत्यर्थः । किलेति प्रसिद्धौ आभीरदेशे गोपजनपदे गोपाः त्रिभिः वराटैः चन्द्रकान्तं मणिं विपणन्ति क्रीणन्ति वा विक्रीणन्ति । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । उपजातिवृत्तम् ॥ ८४ ॥

लोहिताख्यस्येति । यत्र देशे लोहिताख्यस्य लोहितनामः पद्मरागस्य च मणैः अन्तरं प्रभेदः नास्ति तत्र कथं रत्नविक्रयः क्रियते ? ॥ ८५ ॥

निर्विशेषमिति । यदा स्वामी भृत्येषु समं युगपत् निर्विशेषं वर्त्तते तत्र

न विना पार्थिवो भृत्येन भृत्याः पार्थिवं विना ।

तेषां च व्यवहारोऽयं परस्परनिबन्धनः ॥ ८७ ॥

भृत्यैर्विना स्वयं राजा लोकानुग्रहकारिभिः ।

मयूखैरिव दीप्तांशुस्तेजस्वरपि न शोभते ॥ ८८ ॥

अरैः सन्धार्यते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः ।

स्वामिसेवकयोरेवं वृत्तिचक्रं प्रवर्तते ॥ ८९ ॥

शिरसा विधृता नित्यं स्नेहेन परिपालिताः ।

केशा अपि विरज्यन्ते निःस्नेहाः किं न सेवकाः ? ॥ ९० ॥

राजा तुष्टो हि भृत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति ।

ते तु सम्मानमात्रेण प्राणैरप्युपकुर्वते ॥ ९१ ॥

उद्यमसमर्थानाम् उत्साहिनां कार्यक्षमाणामित्यर्थः उत्साहः परिहीयते नश्यति ॥ ८६ ॥

नेति । पार्थिवः भृत्यैः विना न तिष्ठेदिति शेषः, भृत्याश्च पार्थिवं विना न तिष्ठेयुरिति शेषः तेषां प्रभुभृत्यानाम् अयं व्यवहारः स्वामिभृत्यभाव इत्यर्थः परस्परनिबन्धनः अन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

भृत्यैरिति । राजा स्वयं तेजस्वी अपि दीप्तांशुः सूर्य इव लोकानुग्रहकारिभिः जगद्रक्षिभिः राज्यरक्षिभिश्च मयूखैरिव भृत्यैः विना न शोभते । उपमा-लङ्कारः ॥ ८८ ॥

अरैरिति । अरैः चक्रस्य ग्राखारूपैः अवयवविशेषैः नाभिः चक्रमध्यवर्ती अवयवविशेषः सन्धार्यते, आश्रयते, अराश्च नाभौ प्रतिष्ठिताः ग्रथिताः तिष्ठन्तीति शेषः अराः नाभिम् अवलम्बन्ते नाभिश्च अरानाश्रयति इत्यर्थः एवं स्वामिसेवकयोः प्रभुभृत्ययोः वृत्तिचक्रं स्थितिरूपं चक्रं प्रवर्तते स्वामी भृत्यानवलम्बते भृत्याश्च स्वामिनमाश्रयन्तीति भावः ॥ ८९ ॥

शिरसेति । नित्यं शिरसा मस्तकेन विधृताः तथा स्नेहेन तैलेन परिपालिताः परिपोषिताः केशा अपि निःस्नेहाः तैलवर्जिता वा अयत्नीकताश्चेत् विरज्यन्ते विकृतिं भजन्ते सेवकाः भृत्याः तथाभूताः किं न विरज्यन्ते इति शेषः अपितु विरज्यन्ते एव ॥ ९० ॥

राजेति । राजा तुष्टः सन् भृत्यानाम् अर्थमात्रं केवलं धनं हि निश्चितं प्रयच्छति ददाति, ते भृत्यास्तु सम्मानमात्रेण राजकृतसत्कारिण्यैव प्राणैः अपि उपकुर्वन्ते उपकारं कुर्वन्ति ॥ ९१ ॥

एवं ज्ञात्वा नरेन्द्रेण भृत्याः कार्या विचक्षणाः ।
 कुलीनाः शौर्यसंयुक्ताः शक्ता भक्ताः क्रमागताः ॥ ८२ ॥
 यः कृत्वा सुकृतं राज्ञो दुष्करं हितमुत्तमम् ।
 लज्जया वक्ति नो किञ्चित्तेन राजा सहायवान् ॥ ८३ ॥
 यस्मिन् कृत्यं समावेश्य निर्विशङ्केन चेतसा ।
 आस्यते सेवकः स स्यात्कलत्रमिव चापरम् ॥ ८४ ॥
 योऽनाहृतः समभ्येति द्वारि तिष्ठति सर्वदा ।
 पृष्टः सत्यं मितं ब्रूते स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ८५ ॥
 अनादिष्टोऽपि भूपस्य दृष्ट्वा हानिकरञ्च यः ।
 यतते तस्य नाशाय स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ८६ ॥
 ताडितोऽपि दुरुक्तोऽपि दण्डितोऽपि महीभुजा ।
 यो न चिन्तयते पापं स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ८७ ॥

एवमिति । नरेन्द्रेण राजा एवं प्रभुभृत्यभावमिति भावः ज्ञात्वा विच-
 क्षणाः कुलीनाः शौर्यसंयुक्ताः शक्ताः शक्तिमन्तः भक्ता अनुरक्ताः क्रमागताः कुल-
 क्रमायाताः भृत्याः कार्याः रक्षणीया इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

य इति । यः राज्ञः दुष्करम् अन्यदुःसाध्यम् उत्तमं हितं सुकृतं शोभनकार्यं
 कृत्वा लज्जया नो किञ्चित् कृतं मयेति शेषः इति वक्ति वदति, तेन भृत्येन राजा
 सहायवान् भवति ॥ ८३ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् जने कृत्यं कार्यं समावेश्य समर्थं निर्विशङ्केन शङ्का-
 शून्येन चेतसा आस्यते स्थीयते राज्ञेति शेषः । स सेवकः स्यात् अपरम् अन्यत्
 सर्वं कलत्रमिव भाव्यैव केवलं प्रीष्यमिति भावः ॥ ८४ ॥

य इति । यः अनाहृतः सन् समभ्येति समीपे उपतिष्ठते इत्यर्थः, सर्वदा,
 द्वारि तिष्ठति, तथा पृष्टः सन् सत्यं मितं परिमितञ्च ब्रूते, स भृत्यः महीभुजा
 राजाम् अर्हः योग्यः ॥ ८५ ॥

अनादिष्ट इति । यः अनादिष्टोऽपि अनाज्ञप्तोऽपि भूपस्य राज्ञः हानिकरम्
 अनिष्टकरं विषयमिति शेषः दृष्ट्वा तस्य हानिकरस्य नाशाय यतते स भृत्यः मही-
 भुजाम् अर्हः ॥ ८६ ॥

ताडित इति । यः महीभुजा ताडितोऽपि दुरुक्तोऽपि दुर्वाक्यमुक्तोऽपि

न गर्वं कुरुते माने नापमाने च तप्यते ।

स्वाकारं रक्षयेद् यस्तु स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९८ ॥

न क्षुधा पीड्यते यस्तु निद्रया न कदाचन ।

न च शीतातपाद्यैश्च स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९९ ॥

श्रुत्वा सांग्रामिकीं वार्त्तां भविष्यां स्वामिनं प्रति ।

प्रसन्नास्यो भवेद्यस्तु स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ १०० ॥

सीमा वृद्धिं समायाति शुकपक्ष इवोडुराट् ।

नियोगसंस्थिते यस्मिन् स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ १०१ ॥

सीमा सङ्कोचमायाति वज्रौ चर्म इवाहितम् ।

स्थिते यस्मिन् स तु त्याज्यो भृत्यो राज्यं समीहता ॥ १०२ ॥

तथा शृगालोऽयमिति मन्यमानेन समोपरि स्वामिना

यदि अवज्ञा क्रियते तदपि अयुक्तम् । उक्तं च यतः,

दण्डितोऽति क्रतुदण्डोऽपि तस्य महीभुजः पापम् अनिष्टं न चिन्तयते, स
भृत्यः महीभुजाम् अर्हः ॥ ९७ ॥

नेति । यस्तु माने सम्मानलाभे गर्वं न कुरुते, अपमाने च तिरस्कारे च न
तप्यते इत्यं स्वाकारं स्वस्य आकारं मानापमानयोर्भावं रक्षयेत् गोपायेत् स भृत्यः
महीभुजाम् अर्हः ॥ ९८ ॥

नेति । यस्तु कदाचन क्षुधा न पीड्यते निद्रया न पीड्यते, शीतातपाद्यैश्च न
पीड्यते क्षुधानिद्राशीतातपादिजनितं खेदं सङ्गते इत्यर्थः स भृत्यः महीभुजाम्
अर्हः ॥ ९९ ॥

श्रुतेति । यस्तु स्वामिनं प्रति भविष्यां भाविनीं सांग्रामिकीं वार्त्तां श्रुत्वा
मित्यर्थः श्रुत्वा प्रसन्नास्यः प्रसन्नमुखः योऽनुसुप्ताह्वयानिति भावः भवेत्, स भृत्यः
महीभुजाम् अर्हः ॥ १०० ॥

सीमेति । यस्मिन् नियोगसंस्थिते कर्म कुर्वतीत्यर्थः शुकपक्षे उडुराडि चन्द्र-
इव प्रभोः सीमा वृद्धिम् अधिकारवृद्धिं समायाति प्राप्नोति स भृत्यः महीभुजाम्
अर्हः ॥ १०१ ॥

सीमेति । यस्मिन् स्थिते कर्म कुर्वतीति भावः वज्रौ आहितम् अप्रिप्तं चर्म
इव सीमा अधिकारः सङ्कोचं ज्ञासमित्यर्थः आयाति गच्छति, राज्यं समीहता
राज्यवृद्धिमासित्यर्थः राज्ञा स भृत्यः त्याज्यः ॥ १०२ ॥

कौशेयं कृमिजं सुवर्णमुपलाद् दूर्वापि गोरोमतः

पङ्कान्तामरसं शशाङ्क उदधेरिन्द्रीवरं गोमयात् ।

काष्ठादग्निरहेः फणादपि मणिर्गोपित्ततो रोचना

प्राकाश्यं खगुणोदयेन गुणिनी गच्छन्ति किं जन्मना ॥ १०३ ॥

मूषिका गृहजातापि हन्तव्या स्वापकारिणी ।

भक्ष्यप्रदानैर्भार्जारो हितकृत् प्रार्थ्यते जनैः ॥ १०४ ॥

एरण्डभिण्डार्कनलैः प्रभूतैरपि सञ्चितैः ।

दातृकृत्यं यथा नास्ति तथैवाज्ञैः प्रयोजनम् ॥ १०५ ॥

किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा ? ।

भक्तं शक्तं च मां राजन् ! नावज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ १०६ ॥

कौशेयमिति । कौशेयं पट्टवसनं कृमिजं कीटविशेषाज्जातमित्यर्थः । कौशेयं कृमिकौशेत्यमित्यमरः । सुवर्णम् उपलात् पाषाणात् पर्वतखनेरित्यर्थः जातमिति सर्वत्रानुषज्यते । दूर्वापि गोरोमतः गवां रोमभ्य इत्यर्थः । प्रसिद्धिरियमिति बोध्यम् । तामरसं रक्तोत्पलं पङ्कान्ताम् । शशाङ्कश्चन्द्र उदधेः समुद्रात् जात इति शेषः । इन्द्रीवरं नीलीत्पलं गोमयात् जातमिति शेषः । अग्निः काष्ठात् जात इति शेषः । मणिः अहेः सर्पस्य फणात् जात इति शेषः । रोचना गोपित्ततः गवां पित्तात् जातेति शेषः । एते गुणिनः गुणवद्बलूनीत्यर्थः । खगुणानामुदयेन प्राकाश्यं स्वातिं गच्छन्ति जन्मना उत्पत्त्या किम् ? नैवेति उत्पत्तितः उत्कर्षे लभन्ते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं सूर्याश्चैर्यदि सः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति तल्लक्षणात् ॥ १०३ ॥

मूषिकेति । गृहजातापि मूषिका स्वस्य गृहिण इत्यर्थः अपकारिणी अनिष्टविधादिनी अतएव हन्तव्या विनाश्या । हितकृत् भार्जारः विडालः जनैः गृहिभिः भक्ष्यप्रदानैः भक्ष्यद्रव्याणां दानैः प्रार्थ्यते पाल्यते इत्यर्थः ॥ १०४ ॥

एरण्डेति । सञ्चितैः प्रभूतैः बहुभिरपि एरण्डभिण्डार्कनलैः एरण्डैः भिण्डैः अर्कैः नलैः एते असारवृक्षभेदाः तैः दातृकृत्यं एकाष्टकृत्यं यथा नास्ति, तथा बहुभिः अज्ञैः रचितैः प्रयोजनं नास्ति ॥ १०५ ॥

किमिति । असमर्थेन अक्षमेण भक्तेन अनुरक्तेन किम्, शक्तेन कार्यक्षमेण किन्तु अपकारिणा भृत्येनेति शेषः किम् ? नाख्येताभ्यां प्रयोजनमित्यर्थः, हे राजन् ! त्वं भक्तम् अनुरक्तं शक्तं कार्यक्षमञ्च माम् अवज्ञातुं न अर्हसि ॥ १०६ ॥

पिङ्गलक आह । भवतु एवं तावत् । असमर्थः समर्थो
वा चिरन्तनः त्वम् अस्माकं मन्त्रिपुत्रः तद्विश्वं ब्रूहि यत्-
किञ्चिद्वक्तुकामः । दमनक आह । देव ! विज्ञाप्य किञ्चिदस्ति ।
पिङ्गलक आह । तन्निवेदय अभिप्रेतम् । सोऽब्रवीत् ।

अपि स्वल्पतरं कार्यं यद्भवेत् पृथिवीपतेः ।

तन्न वाच्यं सभामध्ये प्रोवाचेदं ब्रूहस्यतिः ॥१०७॥

तत् ऐकान्तिके (क) महिज्ञाप्यमाकर्णयन्तु देवपादाः ।

यतः, षट्कर्णे भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णे स्थिरो भवेत् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन षट्कर्णं वर्जयेत्सुधीः ॥ १०८ ॥

अथ पिङ्गलकाभिप्रायज्ञा (ख) व्याघ्रद्वीपिहकपुरःसरा

सर्वेऽपि तद्वचः समाकर्ण्य संसदि तत्क्षणादेव दूरीभूताः ।

ततश्च दमनक आह । उदकग्रहणार्थं प्रवृत्तस्य स्वामिनः

किमिह निवृत्त्यावस्थानम् ? पिङ्गलक आह सविलक्षितम् ।

(ग) न किञ्चिदपि । सोऽब्रवीत् । देव ! यदि अनाख्येयं (घ)

तत्तिष्ठतु । उक्तञ्च ।

अपीति । यत् स्वल्पतरंगपि कार्यं भवेत् तत् पृथिवीपतेः सभामध्ये न
वाच्यं इदं ब्रूहस्यतिः उवाच ॥ १०७ ॥

(क) ऐकान्तिके विजने ।

षड्भिति । षट्कर्णः षड्भिः कर्णैः श्रूयमाण इत्यर्थः त्रयं गत इति भावः
लक्षः भिद्यते भेदं गच्छति प्रकाशते इति भावः चतुष्कर्णः चतुर्भिः कर्णैः श्रूयमाणः
बिभ्रिह इत्यर्थः मन्त्रः स्थिरः अप्रकाश इति भावः भवेत् तस्मात् सुधीः बुद्धिमान्
वरः सर्वप्रयत्नेन षट्कर्णं वर्जयेत् त्यजेत् । षट्कर्णे मन्त्रे कार्येसिद्धिर्न भवेदिति
भावः ॥ १०८ ॥

(ख) । पिङ्गलकस्य सिंहास्य अभिप्रायज्ञा भावविदः राजाभिप्रायं विदित्वेति
भावः । व्याघ्रति । व्याघ्रः ब्रह्मदाकारसदास्यः श्वापदविशेषः । द्वीपी व्याघ्र-
विशेषः । उक्तः क्षुद्रव्याघ्रविशेषः ।

(ग) सविलक्षितम् सलज्जमीषडास्यसहितम् ।

(घ) अनाख्येयम् अवाच्यं गोप्यमिति यावत् ।

दारेषु किञ्चित् खजनेषु किञ्चित् गोप्यं वयस्येषु सुतेषु किञ्चित् ।
युक्तं न वा युक्तमिदं विचिन्त्य वदेहिपश्चिन्महतोऽनुरोधात् ॥ १०६ ॥

तच्छ्रुत्वा पिङ्गलकश्चिन्तयामास । योग्योऽयं दृश्यते । [तत्
कथयामि एतस्य अग्रे आत्मनोऽभिप्रायम् । उक्तञ्च,

सुहृदि निरन्तरचित्ते गुणवति भृत्येऽनुवर्तिनि कलत्रे ।

स्वामिनि सौहृदयुक्ते निवेद्य दुःखं सुखी भवति ॥ ११० ॥

भो दमनक ! शृणोषि शब्दं दूरात् महान्तम् । सोऽ-
ब्रवीत् । स्वामिन् ! शृणोमि ततः किम् ? पिङ्गलक
आह भद्र ! अहमस्मात् वनात् गन्तुमिच्छामि । दमनक
आह कस्मात् ? पिङ्गलक आह । यतोऽद्य अस्मद्वने किमपि
अपूर्वं सत्त्वं (घ) प्रविष्टं यस्य अयं महाशब्दः श्रूयते । तस्य च
शब्दानुरूपेण पराक्रमेण भाव्यमिति । दमनक आह । यत्
शब्दमात्रादपि भयमुपगतः स्वामी तदपि अयुक्तम् । उक्तञ्च,

अभ्रसा भिद्यते सेतुस्तथा मन्त्रोऽप्यरचितः ।

पैशुन्याद्भिद्यते क्लृप्तो भिद्यते वाग्भिरातुरः ॥ १११ ॥

दारेष्विति । दारेषु स्त्रीषु किञ्चित् वस्तु गोप्यम् अप्रकाश्यमित्यर्थः सर्वं वस्तु
दारेषु न प्रकाश्यमिति भावः । खजनेषु आत्मीयेषु किञ्चित् गोप्यं न हि सर्वं
खजनेषु प्रकाश्यते इति भावः । वयस्येषु वस्त्रेषु सुतेषु पुत्रेषु च किञ्चित् गोप्यं
वस्तु अस्ति यत् तेषु न प्रकाश्यनीयमिति भावः । किन्तु विपश्चित् विद्वान् जनः
इदं युक्तं वा न युक्तं विचिन्त्य महतः अनुरोधात् महाकार्यवशादिति भावः वदेत्
गोप्यमपीति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ १०६ ॥

सुहृदौति । निरन्तरचित्ते अभिन्नचेतसि सुहृदि मित्रे गुणवति भृत्ये अनु-
वर्तिनि भर्तृरते कलत्रे भार्यायां तथा सौहृदयुक्ते अनुरागिणि इत्यर्थः स्वामिनि
दुःखं निवेद्य सुखी भवति लोक इति शेषः । आर्यावृत्तम् ॥ ११० ॥

(ङ) सत्त्वं प्राणिविशेषः ।

अभ्रसेति । सेतुः जलप्रतिरोधी मृत्कूट इत्यर्थः अभ्रसा जलेन अतिप्रबलेन
इति भावः तथा अरचितः प्रकाशित इति भावः सन्त अपि भिद्यते भेदं गच्छति ।
क्लृप्तः पैशुन्यात् दीर्घन्यात् भिद्यते दुर्जनं प्रति क्लृप्तो न तिष्ठतीत्यर्थः आतुरः

तन्न युक्तं स्वामिनः पूर्वीपार्जितं वनं त्यक्तुम् । यतो (च)
मेरीवेणुवीणासुदङ्गतालपटहशङ्खकाहलादिभेदेन शब्दा अनेक-
विधा भवन्ति । तत् न केवलात् शब्दमात्रादपि भेतव्यम् ।
उक्तञ्च । अत्युत्कटे च रौद्रे च शत्रौ प्राप्ते न ह्यीयते ।

धैर्यं यस्य महीनाथो न स याति पराभवम् ॥ ११२ ॥

दर्शितभयेऽपि धातरि धैर्यध्वंसो भवेन्न धीराणाम् ।

शोषितसरसि निदाघे नितरामेवोद्धतः सिन्धुः ॥ ११३ ॥

तथाच ।

यस्य न विपदि विषादः सम्पदि हर्षो रणे न भीरुत्वम् ।

तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम् ॥ ११४ ॥

तथाच । शक्तिवैकल्यनम्रस्य निःसारत्वान्नधीयसः ।

जन्मिनो मानहीनस्य तृणस्य च समा गतिः ॥ ११५ ॥

पीडितो जनः वाग्भिः कथाभिरेव इति अध्याहार्यं भिद्यते भेदं प्राप्नोति शुष्क-
कथाभिर्विरक्तो भवति इति भावः ॥ १११ ॥

(च) मेरीति । मेर्यादयो वाद्यभेदाः तेषां शब्दाः ध्वनयः अनेकविधाः
बहुप्रकाराः ।

अत्युत्कटे इति । अत्युत्कटे अतिदारुणे रौद्रे भयानके च शत्रौ प्राप्ते आगते
यस्य धैर्यं न ह्यीयते न नश्यति स महीनाथः राजा पराभवं न याति न प्राप्नोति
इत्यर्थः ॥ ११२ ॥

दर्शितेति । धातरि विधातरि दैवे इति भावः दर्शितभयेऽपि भयं दर्शयति
अपि इत्यर्थः प्रतिकूलोऽपीति भावः धीराणां धैर्यध्वंसः न भवेत् । तथाहि निदाघे
योक्ते शोषितसरसि सरांसि शोषितवति इत्यर्थः सिन्धुः नदी सागरो वा नितराम्
अतिमात्रमेव उद्धतः अतिप्रबलवेगेन वृद्धति इति भावः । आय्योद्धतम् ॥ ११३ ॥

यस्येति । यस्य जनस्य विपदि न विषादः सम्पदि न हर्षः तथा रणे न
भीरुत्वं स्यादिति शेषः । जननी माता भुवनत्रयतिलकं तं तादृशमित्यर्थः सुतं
विरलम् अल्पं जनयति प्रसूते तादृशी जनोऽतिदुर्लभा इति भावः ॥ ११४ ॥

शक्तीति । शक्तिवैकल्येन सामर्थ्याभावेन नम्रस्य निःसारत्वात् दुर्बलत्वात्
स्थिरांशरहितत्वाच्च सारो बले स्थिरांशे चैत्यमरः । लघीयसः अतिलघोरित्यर्थः

अपिच । अन्यप्रतापमासाद्य यो दृढत्वं न गच्छति ।

जतुजाभरणस्यैव रूपेणापि हि तस्य किम् ? ॥ ११६ ॥

तदेवं ज्ञात्वा स्वामिना धैर्यावष्टम्भः (क) कार्यः । न

शब्दमात्रात् भेतव्यम् । उक्तञ्च,

पूर्वमेव मया ज्ञातं पूर्णमेतद्धि मेदसा ।

अनुप्रविश्य विज्ञातं यावच्चर्म च दारु च ॥ ११७ ॥

पिङ्गलक आह । कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा २ ।

कश्चित् गोमायुर्नाम शृगालः क्षुत्क्षामकण्ठः इतस्ततः
परिभ्रमन् वने सैन्यद्वयसंग्रामभूमिम् अपश्यत् । तस्याञ्च (ज)
दुन्दुभेः पतितस्य वायुवशात् वल्लीशाखायैः हन्यमानस्य शब्दम-
शृणोत् । अथ क्षुभितहृदयश्चिन्तयामास । अहो ! विनष्टो-
ऽस्मि । तद्यावत् न अस्य प्रोच्चारितशब्दस्य दृष्टिगोचरे गच्छामि

मानहीनस्य अमाननीयस्य इत्यर्थः जन्मिनः देहिनः दणस्य च गतिः समा तुल्या
यथा निःसारत्वादियुतं दणं लोकेः पदा विदल्यते तथा तादृशी मानवीऽपि
लोकैः पराभूयते इति भावः । दीपकालङ्कारः ॥ ११५ ॥

अन्येति । यः अन्यस्य प्रतापं तेजः आसाद्य अपरतेजसा आक्रान्त इति भावः
दृढत्वं धैर्यं न गच्छति, न प्राप्नोति जतुजाभरणस्यैव जतुनिर्मितालङ्कारस्यैव तस्य
रूपेण सौन्दर्येणापि किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः जतुनिर्मितालङ्कारी हि
अग्नितेजःसंश्लेषेण आग्नौ द्रवति, किन्तु वीरः पुमान् परधर्षणेनापि न सहसा
पराभूयते यथाशक्ति स्वपराक्रममाविष्करोतीति भावः ॥ ११६ ॥

(क) धैर्यावष्टम्भः धैर्यावलम्बनम् ।

पूर्वमिति । मया पूर्वमेतत् मेदसा वसाभिः पूर्णमेव ज्ञातम् अनुभूतं ततः
अनुप्रविश्य यावत् विज्ञातं विशेषेण ज्ञातं दृष्टमित्यर्थः तावत् चर्म च दारु च
क्षेवलं दृष्टमिति शेषः ॥ ११७ ॥

(ज) तस्यां संग्रामभूमौ । दुन्दुभेः रणबाद्यविशेषस्य । वल्लीशाखायैः
क्षताप्रतानायैः हन्यमानस्य ताड्यमानस्य ।

तावत् अन्यतो ब्रजामि । अथवा नैतत् युज्यते सहसैव पितृ-
पैतामहं (भ) वनं त्यक्तुम् । उक्तञ्च ।

भये वा यदि वा हर्षे सम्प्राप्ते यो विमर्शयेत् ।

कृत्यं न कुरुते वेगान्न स सन्तापमाप्नुयात् ॥ ११८ ॥

तत् तावत् जानामि कस्य अयं शब्दः । धैर्यमालम्ब्य विमर्श-
यन् यावत् मन्दं मन्दं गच्छति तावत् दुन्दुभिम् अपश्यत् । स च
तं परिज्ञाय समीपं गत्वा स्वयमेव कौतुकात् अताडयत् ।
भूयश्च हर्षात् अचिन्तयत् । अहो ! चिरादेतत् अस्माकं महत्
भोजनमापतितम् (ज) तत् नूनं प्रभूतमांसमेदोऽसृग्भिः (ट)
परिपूरितं भविष्यति । ततः परुषचर्मावगुण्ठितं (ठ) तत्कथमपि
विदार्य्य एकदेशे क्तिद्रं कृत्वा संहृष्टमना मध्ये प्रविष्टः । परं
चर्मविदारणतो दंष्ट्राभङ्गः (ड) समजनि अथ निराशीभूतः
तत् दारुशेषमवलोक्य श्लोकमेनमपठत् । पूर्वमेव मया ज्ञात-
मिति । ततो न शब्दमात्रात् भेतव्यम् । पिङ्गलक आह ।
भो ! पश्य अयं मम सर्वोऽपि परिग्रहो (ढ) भयव्याकुलित-
मनाः पलायितुमिच्छति । तत् कथमहं धैर्यावष्टम्भं करोमि ।

(भ) पितृपैतामहं पितृपितामहक्रमेण अधुषितमित्यर्थः ।

भये इति । यः भये भयहेतौ इत्यर्थः यदि वा हर्षे हर्षकारणे इत्यर्थः सम्प्राप्ते
उपस्थिते विमर्शयेत् विवेचयेत् वेगात् सहसा इत्यर्थः कृत्यं कार्यं न कुरुते, स
जनः सन्तापं न आप्नुयात् ॥ ११८ ॥

(ज) आपतितम् उपस्थितम् ।

(ट) नूनं निश्चितम् । प्रभूतेति । प्रभूतैः प्रचुरैः मांसैः मेदोभिः वसाभिः
असृग्भिः रक्तैश्च इत्यर्थः ।

(ठ) परुषेण कठिनेन चर्मणा अवगुण्ठितम् आच्छादितम् ।

(ड) दंष्ट्राभङ्गः दन्तभङ्गः ।

(ढ) परिग्रहः सहचरः ।

सोऽब्रवीत् । स्वामिन् ! नैषामेष दोषो यतः स्वामिसदृशा
एव भवन्ति भृत्याः । उक्तञ्च ।

अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी नरश्च नारी च ।

पुरुषविशेषं प्राप्ता भवन्त्ययोग्याश्च योग्याश्च ॥ ११९ ॥

तत् पौरुषावष्टम्भं (ण) कृत्वा त्वं तावत् अत्र एव प्रतिपालय
यावत् अहम् एतत् शब्दस्वरूपं ज्ञात्वा आगच्छामि । ततः
पश्चात् यथोचितं कार्यमिति । पिङ्गलक आह । किं तत्र
भवान् गन्तुम् उत्सहते ? स आह । किं स्वाभ्यादेशात्
सङ्गृत्यस्य (त) कृत्याकृत्यमस्ति ।

उक्तञ्च । स्वाभ्यादेशात् सुभृत्यस्य न भीः सञ्जायते क्वचित् ।

प्रविशेत् सुखमाहेयं दुस्तरं वा महार्णवम् ॥ १२० ॥

तथाच । स्वाभ्यादिष्टस्तु यो भृत्यः समं विषममेव च ।

मन्यते न स सन्धार्यो भूभुजा भूतिमिच्छता ॥ १२१ ॥

पिङ्गलक आह । भद्र ! यदि एवं तत् गच्छ शिवास्ते
पन्थानः सन्तु इति । दमनकोऽपि तं प्रणम्य सञ्जीवकशब्दानु-
सारी प्रतस्थे । अथ दमनके गते भयव्याकुलमनाः पिङ्गलकः

अथ इति । अश्वः घोटकः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी वचनं नरः नारी च
एते पुरुषविशेषं प्राप्ताः सन्तः अयोग्या योग्याश्च भवन्ति प्रभुणा यथा एते व्यव-
ह्रियन्ते तथैव भवन्ति इति भावः ॥ ११९ ॥

(ण) पौरुषावष्टम्भं पराक्रमावलम्बनम् । प्रतिपालय अपेक्ष ।

(त) स्वाभ्यादेशादिति । स्वामिन आदेशात् सदभृत्यानां कृत्याकृत्यविचारी
न कार्यः, तत्क्षणमेव कार्यं कर्तव्यमिति भावः ।

स्वाभ्यादेशादिति । स्वामिन आदेशात् आदेशं प्राप्यत्यर्थः यवर्थे पञ्चमी ।
सुभृत्यस्य सुसेवकस्य क्वचित् अपिरत्र अध्याहार्यः भीः भयं न सञ्जायते । सः
आहेयम् अहिसम्बन्धि सुखं संपुसुखमित्यर्थः दुस्तरं महार्णवं वा प्रविशेत् ॥ १२० ॥

स्वाभ्यादिष्ट इति । यः भृत्यः स्वामिना आदिष्टः आज्ञप्तः सन् समं विषमं
च मन्यते विचारयति, भूतिं सम्पदम् इच्छता अभिलषता भूभुजा स भृत्यः न
सन्धार्यः न रक्षणीयः ॥ १२१ ॥

चिन्तयामास । अहो ! न शोभनं कृतं मया, यत् तस्य विश्वासं गत्वा आत्माभिप्रायो निवेदितः । कदाचित् दमनकोऽयमुभयवेतनो भूत्वा समोपरि दुष्टबुद्धिः स्यात् भ्रष्टाधिकारत्वात् (थ) उक्तञ्च ।

ये भवन्ति महीपस्य सम्मानितविमानिताः ।

यतन्ते तस्य नाशाय कुलीना अपि सर्वदा ॥ १२२ ॥

तत् तावदस्य चिकीर्षितं (द) वेत्तुमन्यत् स्थानान्तरं गत्वा प्रतिपालयामि । कदाचित् दमनकः तमादाय मां व्यापादयितुमिच्छति (ध) उक्तञ्च ।

न बध्यन्ते ह्यविश्वस्ता बलिभिर्दुर्वला अपि ।

विश्वस्तास्त्वैव बध्यन्ते बलवन्तोऽपि दुर्वलैः ॥ १२३ ॥

बृहस्पतेरपि प्राज्ञो न विश्वासे व्रजेन्नरः ।

य इच्छेदात्मनो वृद्धिमायुश्च सुखानि च ॥ १२४ ॥

(थ) उभयवेतनः यः स्वामिनः परस्माच्च वेतनं लभते स उभयवेतनः । दुष्टबुद्धिः दुर्जनः । भ्रष्टाधिकारत्वात् पूर्वं मया अयम् अधिकारात् निरस्त इति प्राग्वैरानुस्मरणेनादिति भावः ।

ये इति । ये भूत्याः महीपस्य सम्मानितविमानिताः पूर्वं सम्मानिताः पश्चात् विमानिताः भवन्ति ते कुलीना अपि सत्कुलजाता अपि तस्य महीपस्य नाशाय सर्वदा यतन्ते चेष्टन्ते ॥ १२२ ॥

(द) चिकीर्षितं कर्तुमिष्टम् । वेत्तुं ज्ञातुम् ।

(ध) तं मत्तोऽपि प्रबलं सत्त्वमिति भावः । व्यापादयितुं हन्तुम् ।

नेति । दुर्वला अपि अविश्वस्ताः विश्वासमकुर्वन्त इत्यर्थः बलिभिः बलवन्ति न बध्यन्ते न हन्यन्ते । बलवन्तः अपि विश्वस्तास्तु विश्वासं कुर्वन्तस्तु दुर्वलैरपि बध्यन्ते ॥ १२३ ॥

बृहस्पतेरिति । प्राज्ञो जनः बृहस्पतेरपि विश्वासे विश्वासजनकवचसि इत्यर्थः न व्रजेत् न गच्छेत् विश्वासं न कुर्यादित्यर्थः । यः प्राज्ञः आत्मनः आयुष्यञ्च जीवनञ्च सुखानि च इच्छेत् । आत्मवृद्धिजीवनसुखाभिलाषिभिः कस्यापि वचसि न विश्वसितव्यमिति भावः ॥ १२४ ॥

शपथैः सन्धितस्यापि न विश्वासे व्रजेद्रिपोः ।

॥ राज्यलाभोद्यतो वृत्रः शक्रेण शपथैर्हतः ॥ १२५ ॥

न विश्वासं विना शत्रुर्देवानामपि सिद्धयति ।

विश्वासात् त्रिदशेन्द्रेण दितेर्गर्भो विदारितः ॥ १२६ ॥

एवं सम्प्रधार्थं स्थानान्तरं गत्वा दमनकमार्गमवलोकयन्
एकाकी तस्थौ । दमनकोऽपि सञ्जीवकसकाशं गत्वा वृष-
भोऽयमिति परिज्ञाय हृष्टमना व्यचिन्तयत् । अहो ! शोभन-
मापतितम् अनेन एतस्य सन्धिविश्रहद्वारेण मम पिङ्गलको
वश्यो भविष्यति इति । उक्तञ्च ।

न कौलीन्यान् सौहार्दात् नृपो वाक्ये प्रवर्त्तते ।

मन्त्रिणां यावदभ्येति व्यसनं शोकमेव च ॥ १२७ ॥

शपथैरिति । शपथैः सन्धितस्यापि कृतशपथस्यापि रिपोः शत्रोः विश्वासे न
व्रजेत् न वचसि विश्वासं कुर्यादित्यर्थः । तथाहि राज्यस्य त्रिभुवनैश्वर्यस्य लाभे
उद्यतः वृत्रः तदाख्योऽसुरः शक्रेण इन्द्रेण शपथैर्हतः शपथेन विश्वास्य विनाशित
इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

नेति । विश्वासं विना शत्रुः देवानामपि न सिद्धयति देवा अपि विश्वास्वैव
शत्रून् पराजितवन्त इति भावः । तथाहि त्रिदशेन्द्रेण देवेन्द्रेण विश्वासात्
विश्वासेन दितिं परिचर्येति भावः दितेः कश्यपपत्न्याः विमातुरित्यर्थः गर्भः
स्वविनाशार्थमाहित इति भावः विदारितः खण्डितः । पुरा दैत्यराजनिधनजात-
शोका दैत्यमाता इन्द्रजयिनं पुत्रं कामयन्ती स्वामिनं कश्यपं परिचचार ।
कश्यपस्तु तद्भक्त्या नितरां वशंवदस्तां सान्वयन् तस्यां महावीर्यं निषिच्य साव-
धानया भवितव्यमिति तामुक्त्वा तपश्चर्यायामगमत् । देवराजस्तु तद्विदित्वा
क्षिद्रान्वेषणपरः तां विमातरं परिचरन् एकदा दिवानिद्राणां तां वीक्ष्य तदेव
हृलमाश्रित्य तत्कुक्षौ प्रविष्टस्तं गर्भं विदारयामास । अमोघवीर्यत्वात् स गर्भः
खण्डितोऽपि ऊनपञ्चाशदायुरूपेण प्रसूतः देवराजमेवान्वगच्छदिति पौराणिकी
गाथा ॥ १२६ ॥

नेति । नृपः मन्त्रिणां कौलीन्यात् सत्कुलजातत्वात् न, तथा सौहार्दात्
न वाक्ये प्रवर्त्तते न अधीनो भवति, यावत् व्यसनं विपदं शोकं वा अभ्येति
प्राप्नोति नृप इति शेषः तावत् वाक्ये प्रवर्त्तते इति पूर्वानुषङ्गः ॥ १२७ ॥

सदैवापन्नतो राजा भोग्यो भवति मन्त्रिणाम् ।

अतएव हि वाञ्छन्ति मन्त्रिणः सापदं नृपम् ॥ १२८ ॥

यथा नेच्छति नीरोगः कदाचित् सुचिकित्सकम् ।

तथापद्रुहितो राजा सचिवं नाभिवाञ्छति ॥ १२९ ॥

एवं विचिन्तयन् पिङ्गलकाभिमुखः प्रतस्थे । पिङ्गलकोऽपि तमायान्तं प्रेक्ष्य स्वाकारं रक्षन् यथापूर्वमवस्थितः । दमनकोऽपि पिङ्गलकसकाशं गत्वा प्रणम्य उपविष्टः । पिङ्गलक आह । किं दृष्टं भवता तत् सत्त्वम् ? दमनक आह, दृष्टं स्वामिप्रसादात् । पिङ्गलक आह । अपि सत्यम् ? दमनक आह । किं स्वामिपादानामग्रेऽसत्यं विज्ञाप्यते ? उक्तञ्च,

अपि स्वल्पमसत्यं यः पुरो वदति भूभुजाम् ।

देवानाञ्च विनश्येत् स द्रुतं सुमहानपि ॥ १३० ॥

तथाच, सर्वदेवमयो राजा मनुना सम्प्रकीर्तितः ।

तस्मात्तं देववत्पश्येन्न व्यलीकेन कर्हिचित् ॥ १३१ ॥

सर्वदेवमयस्यापि विशेषो नृपतेरयम् ।

शुभाशुभफलं सद्यो नृपाद् देवाद् भवान्तरे ॥ १३२ ॥

सदैवेति । आपन्नतः विपन्नतः राजा नृपतिः सदैव मन्त्रिणां भोग्यो भवति अधीनतां प्राप्नोतीत्यर्थः । अतएव मन्त्रिणः सापदं हि आपदयुक्तमेव नृपं वाञ्छन्ति ॥ १२८ ॥

यथेति । नीरोगः रोगरहितो जनः यथा कदाचित् सुचिकित्सकं न इच्छति, तथा आपद्रुहितो राजा सचिवं मन्त्रिणं न अभिवाञ्छति न आद्रियते इत्यर्थः ॥ १२९ ॥

अपीति । यः भूभुजां राज्ञः देवानाञ्च पुरः अयतः स्वल्पमपि असत्यं वदति स महानपि द्रुतं शीघ्रं विनश्येत् ॥ १३० ॥

सर्वेति । मनुना राजा सर्वदेवमयः सम्प्रकीर्तितः कथितः । तस्मात् तं राजानं देववत् देवमिव पश्येत्, व्यलीकेन वैपरीत्येन कर्हिचित् कदाचन न ॥ १३१ ॥

सर्वेति । सर्वदेवमयस्य अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृप इति शास्त्रात् प्रायशो देवमूर्तेः नृपतेः अयम् अपि अयं हि अपिरत्रैवकारार्थः विशेषः प्रभेदः

पिङ्गलक आह, सत्यं दृष्टं भविष्यति भवता । न दीनो-
परि (न) महान्तः कुप्यन्ति इति न त्वं तेन निपातितः । यतः,

दृष्टानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो

मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः ।

स्वभाव एवोन्नतचेतसामयं

महाम्महत्स्वेव करोति विक्रमम् ॥ १३३ ॥

अपिच, गण्डस्थलेषु मदवारिषु बद्धराग-

सत्तभ्रमदुभ्रमरपादतलाहतोऽपि ।

कोपं न गच्छति नितान्तबलोऽपि नाग-

स्तुल्ये बले तु बलवान् परिकोपमेति ॥ १३४ ॥

दमनक आह । अस्तु एवं स महात्मा वयं कृपणाः, (प)
तथापि स्वामी यदि कथयति ततो मृत्युत्वे नियोजयामि ।

देवादिति शेषः । नृपात् सद्यः शुभाशुभफलं भवति, देवात् भवान्तरे अन्यस्मिन्
जन्मनि शुभाशुभफलमित्यनुषङ्गः । राजा सद्य एव लोकात् दृश्यति अनु-
गृह्णाति वा देवता तु परत्र शुभाशुभकर्मणोः फलं विदधातीति राजदेवयोर्विशेष
इति भावः ॥ १३२ ॥

(न) दीनानां दुःखिनां दुर्बलानामित्यर्थः उपरि महान्तः जनाः ।
तेन सत्त्वेन ।

दृष्टानीति । प्रभञ्जनः वायुः दृष्टानि न उन्मूलयति न उत्पाटयति यतः
मृदूनि वस्तूनि सर्वतः सर्वथा नीचैः अतिशयेन प्रणतानि भवन्ति, अतस्तेषा-
मुत्पाटनं न उचितमिति भावः । उन्नतचेतसां महात्मनाम् अयं स्वभाव एव,
महान् जनः महत्सु एव जनेषु विक्रमं करोति न दुर्बलेष्विति भावः । वंशस्थ-
विलं वृत्तम् ॥ १३३ ॥

गण्डस्थलेष्विति । नितान्तबलोऽपि अतिबलोऽपि नागः गजः गण्डस्थलेषु
मदवारिषु मदजलेषु बद्धरागैः जातानुरागैः सत्तैः भ्रमद्भिः भ्रमरैः पादतलाहतोऽपि
अरण्यतलताडितोऽपि कोपं न गच्छति न कुप्यति, तथाहि बलवान् जनः तुल्ये
बले परिकोपम् एति प्राप्नोति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३४ ॥

(प) कृपणाः दीनाः ।

पिङ्गलक आह सोच्छासम् (फ) । किं भवान् शक्तोत्येवं
कर्तुम् ? दमनक आह । किमसाध्यं बुद्धेरस्ति । उक्तञ्च,

न तच्छस्त्रैर्न नगेन्द्रैर्न हयैर्न पदातिभिः ।

कार्यं संसिद्धिमभ्येति यथा बुद्ध्या प्रसाधितम् ॥ १३५ ॥

पिङ्गलक आह । यदि एवं तर्हि अमात्यपदे (व) अध्या-
रोपितस्त्वम् । अद्यप्रभृति प्रसादनियन्त्रादिकं (भ) त्वयैव कार्यम्
इति निश्चयः । अथ दमनकः सत्वरं गत्वा साक्षेपं (म) तम्
इदमाह । एहोहि दुष्टवृषभ ! स्वामी पिङ्गलकः त्वाम् आका-
रयति (य) । किं निःशङ्को भूत्वा मुहुर्मुहुर्नदसि व्रथेति ।
तच्छ्रुत्वा सञ्जीवकीऽब्रवीत् । भद्र ! कोऽयं पिङ्गलकः ।
दमनक आह । किं स्वामिनं पिङ्गलकमपि न जानासि ?
तत्क्षणं प्रतिपालय फलेनैव ज्ञास्यसि । ननु अयं सर्वमृग-
परिवृतो वटतले स्वामी पिङ्गलकनामा सिंहस्तिष्ठति ।
तच्छ्रुत्वा गतायुषमिवात्मानं (र) मन्यमानः सञ्जीवकः परं
विषादमगमत् । आह च, भद्र ! भवान् साधुसमाचारो (ल)
वचनपटुश्च दृश्यते । तत् यदि मामवश्यं तत्र नयसि तदभय-

(फ) सोच्छासं सन्निधासम् ।

नेति । बुद्ध्या प्रसाधितं कार्यं यथा संसिद्धिम् अभ्येति गच्छति, तथा
तत्कार्यं शस्त्रैः न, नागेन्द्रैः न, गजेन्द्रैः न, हयैः न, पदातिभिः पाद-
चारिभिः सैन्यैः न संसिद्धिम् अभ्येति इति अनुषङ्गः । अतुरङ्गबलापेक्षयापि बुद्धे-
रनुकर्ष इति भावः ॥ १३५ ॥

(व) अमात्यपदे सन्निपदे त्वम् अध्यारोपितः अधिष्ठापितः मयेति शेषः ।

(भ) प्रसादनियन्त्रादिकम् अनुजीविनां प्रजानार्थेति शेषः ।

(म) साक्षेपं सतिरस्कारम् ।

(य) आकारयति आह्वयति हतिराकारणाद्भानमित्यमरः ।

(र) गतायुषमिव मृतमिव ।

प्रदानेन स्वामिनः सकाशात् प्रसादः कारयितव्यः । दमनक
आह, भोः सत्यमभिहितं भवता । नीतिरेषा । यतः,

पर्यन्तो लभ्यते भूमेः समुद्रस्य गिरिरपि ।

न कथञ्चिन्महीपस्य चित्तान्तः केनचित् क्वचित् ॥१३६॥

तत् त्वमत्रैव तिष्ठ यावदहं तं समये दृष्ट्वा ततः पश्चात् त्वामा-
नयामि इति । तथा अनुष्ठिते दमनकः पिङ्गलकसकाशं गत्वा
इदमाह । स्वामिन् ! न तत्प्राक्तं (व) सत्त्वं, स हि भग-
वतो महेश्वरस्य वाहनभूतो वृषभ इति मया पृष्ट इदमूचे ।
महेश्वरेण परितुष्टेन कालिन्दीपरिसरे (श) शष्पाग्राणि भक्ष-
यितुं समादिष्टः (ष) । किं बहुना मम प्रदत्तं भगवता
क्रीडार्थं वनमिदम् । पिङ्गलक आह सभयम्, सत्यं ज्ञातं
मया अधुना । न देवताप्रसादं विना शष्पभोजिनो व्यालाकीर्णं
(स) एवंविधे वने निःशङ्का नदन्तो भ्रमन्ति । ततस्त्वया किम-
भिहितम् । दमनक आह । स्वामिन् ! एतदभिहितं मया
यदेतद्वनं चण्डिकावाहनभूतस्य (ह) मत्स्वामिनः पिङ्गलक-
नाम्नः सिंहस्य विषयीभूतम् (ज्ञ) तत् भवान् अभ्यागतः प्रियो-
ऽतिथिः । तत् तस्य सकाशं नत्वा भ्रातृस्नेहेन एकत्र भक्षण-

(ल) साधुसमाचारः सदाचारसम्पन्नः । वचनपटुः वाग्मी ।

पर्यन्त इति । भूमेः समुद्रस्य गिरेः पर्वतस्यापि पर्यन्तः शेषसीमा लभ्यते
प्राप्यते जनैरिति शेषः । केनचित् जनेन क्वचित् महीपस्य राज्ञः, चित्तान्तः
मनसी भावशेष इत्यर्थः कथञ्चित् न लभ्यते इति अनुषङ्गः ॥ १३६ ॥

(व) प्राक्तं स्वाभाविकम् ।

(श) कालिन्दीपरिसरे यमुनातीरदेशे । शष्पाग्राणि अभिनवदण्डाग्राणि ।

(ष) समादिष्टः आज्ञतः ।

(स) देवताप्रसादं देवतानुग्रहम् । व्यालाकीर्णं आपदबहुले ।

(ह) चण्डिकेति । चण्डिकाया गौर्या वाहनभूतस्य ।

(ज्ञ) विषयीभूतम् अधिकारस्थितम् । अभ्यागतः उपस्थितः ।

पानविहरणक्रियाभिः एकस्थानाश्रयेण कालो नेय इति । ततः
तेनापि सर्वमेतत् प्रतिपन्न(क)मुक्तञ्च सहर्षम् । स्वामिनः
सकाशात् अभयदक्षिणा दापयितव्या इति । तदत्र स्वामी
प्रमाणम् । तच्छ्रुत्वा पिङ्गलक आह । साधु सुमते ! साधु ।
मन्त्रिश्रोत्रिय ! (ख) साधु ! मम हृदयेन सह सम्मन्त्र
भवता इदमभिहितम् । तद्वत्ता मया तस्य अभयदक्षिणा ।
परं सोऽपि मदर्थे अभयदक्षिणां याचयित्वा द्रुततरमानीयता-
मिति । अथ साधु (ग) चेदमुच्यते ।

अन्तःसारैरकुटिलैरच्छिद्रैः सुपरीक्षितैः ।

मन्त्रिभिर्धार्यते राज्यं सुस्तम्भैरिव मन्दिरम् ॥ १२७ ॥

तथाच, मन्त्रिणां भिन्नसन्धाने भिषजां सान्निपातिके ।

कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पण्डितः ? ॥ १२८ ॥

दमनकोऽपि तं प्रणम्य सञ्जीवकसकाशं प्रस्थितः सहर्ष-
मचिन्तयत् अहो ! प्रसादसम्मुखो नः स्वामी वचनवशगश्च
संवृत्तस्तन्नास्ति धन्यतरो मम (घ) उक्तञ्च ।

(क) प्रतिपन्नं स्वीकृतम् ।

(ख) मन्त्रिश्रोत्रिय ! मन्त्रिपण्डित ! !

(ग) अथेति । अथ पञ्चान्तरे । इदं वक्ष्यमाणं वचनं साधु यथा तथा उच्यते
कथ्यते लोकैरिति शेषः ।

अन्तरिति । अन्तःसारैः सारवद्भिः अकुटिलैः अधूतैः अच्छिद्रैः निर्दोषैः सुपरी-
क्षितैः साधुत्वेन विदितैरित्यर्थः । मन्त्रिभिः सुस्तम्भैः मन्दिरमिव गृहमिव राज्यं
धार्यते पाल्यते । उपमालङ्कारः ॥ १२७ ॥

मन्त्रिणामिति । भिन्नसन्धाने अयुक्तयोजने इत्यर्थः । मन्त्रिणां सान्निपातिके
विदोषणे कर्मणि चिकित्साव्यापारे भिषजां वैद्यानां प्रज्ञा व्यज्यते प्रकाशते इत्यर्थः,
स्वस्थे जने को वा जनः न पण्डितः ? अपितु सर्व एवेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

(घ) मनेति । मत्त इत्यर्थः सम्मन्त्रविवचया षष्ठी ।

अमृतं शिशिरे वल्लिरमृतं प्रियदर्शनम् ।

अमृतं राजसम्मानममृतं क्षीरभोजनम् ॥ १३८ ॥

अथ सञ्जीवकसकाशमासाद्य सप्रश्रयमुवाच (ङ) भो मित ! प्रार्थितोऽसौ मया भवदर्थं स्वास्यभयप्रदानम् । तद्वि-
श्रब्धं (च) गम्यतामिति । परं त्वया राजप्रसादमासाद्य
मया सह समयधर्मेण (छ) वर्त्तितव्यम् । न गर्वमासाद्य
स्वप्रभुतया विचरणीयम् । अहमपि तव सङ्केतेन सर्वां
राज्यधुरममात्यपदवीमाश्रित्य उद्धरिष्यामि । एवं कृते द्वयो-
रपि आवयोः राज्यलक्ष्मीर्भोग्या भविष्यति । यतः,

आखेटकस्य धर्मेण विभवाः स्युर्वशे नृणाम् ।

नृप्रजाः प्रेरयत्येको हन्त्यन्योऽत्र मृगानिव ॥ १४० ॥

तथाच, यो न पूजयते गर्वादुत्तमाधममध्यमान् ।

भूपसम्मानमान्योऽपि भ्रश्यते दन्तिलो यथा ॥ १४१ ॥

सञ्जीवक आह । कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

अमृतमिति । शिशिरे शीते वल्लिः अग्निः अमृतं प्रियदर्शनम् अमृतम् ।
राजसम्मानम् अमृतम् । क्षीरभोजनं दुग्धपानम् अमृतम् । अत्र अमृतशब्देन
सुखसाधनं वस्तु उच्यते इति बोध्यम् ॥ १३८ ॥

(ङ) सप्रश्रयं सविनयम् ।

(च) विश्रब्धं निःशङ्कम् ।

(छ) समयधर्मेण नियमक्रमेण ।

आखेटकस्येति । आखेटकस्य मृगयाया धर्मेण क्रमेण विभवाः सम्पदः नृणां
नराणां वशे स्युः । एकः नृप्रजाः नररूपाः प्रजाः प्रेरयति प्रेषयति, अन्यः पत्र
संसारे मृगानिव प्रजाः हन्ति नाशयति ॥ १४० ॥

य इति । यः गर्वात् दर्पात् उत्तमाधममध्यमान् जनान् न पूजयते यथी-
चित्तं न सत्करोति, स भूपसम्मानमान्योऽपि राजसम्मानितोऽपि दन्तिलो यथा
भ्रश्यते अधिकारादिति शेषः ॥ १४१ ॥

कथा ३ ।

अस्यत्र धरातले वर्द्धमानं नाम नगरम् । तत्र दन्तिलो
नाम नानाभाण्डपतिः (ज) सकलपुरनायकः प्रतिवसति
स्म । तेन पुरकार्यं नृपकार्यञ्च कुर्वता तुष्टिं नीताः तत्पु-
वासिनो लोका नृपतिश्च । किं बहुना । न कोऽपि तादृक्
केनापि चतुरो दृष्टो न अपि श्रुतो वेति । अथवा साधु चेदम्
उच्यते ।

नरपतिहितकर्त्ता हेयतां याति लोके

जनपदहितकर्त्ता त्यज्यते पार्थिवेन्द्रे ।

इति महति विरोधे वर्त्तमाने समाने

नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्त्ता ॥ १४२ ॥

अथ एवं गच्छति काले दन्तिलस्य कदाचिद्विवाहः सम्भ-
वतः । तत्र तेन सर्वे पुरनिवासिनो राजसन्निधिलोकाश्च
(भ) सम्मानपुरःसरमामन्त्र्य भोजिता वस्त्रादिभिः सत्-
कृताश्च । ततो विवाहानन्तरं राजा सान्तःपुरः (ज) स्वगृह-
मानीय अभ्यर्चितः । अथ तस्य नृपतेः गृहसम्भार्जनकर्त्ता
गोरम्भो नाम राजसेवको गृहायातोऽपि तेन अनुचितस्थाने

(ज) नानाभाण्डपतिः बहुविधधनपतिः ।

नरेति । नरपतेः राज्ञः हितकर्त्ता नरः लोके जगति हेयताम् अप्रियतां
प्रजानामिति शेषः याति प्राप्नोति । जनपदानां प्रजानामित्यर्थः हितकर्त्ता जनः
पार्थिवेन्द्रेः नृपैः त्यज्यते नाद्रियते इति भावः इति इत्यं महति समाने
विरोधे वर्त्तमाने सति नृपतिजनपदानां राजप्रजानामित्यर्थः कार्यकर्त्ता उभय-
हितकर इत्यर्थः दुर्लभः दुष्प्राप्य इत्यर्थः । मालिनीवृत्तं, ननमयययुतेयं मालिनी
भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ १४२ ॥

(भ) राजसन्निधिलोकाः राजसङ्घचरा इत्यर्थः ।

(ज) सान्तःपुरः अन्तःपुरैः अन्तःपुरिकाभिः नारीभिरित्यर्थः सङ्घितः ।

उपविष्टोऽवन्नया अर्द्धचन्द्रं (ट) दत्त्वा निःसारितः । सोऽपि ततः प्रभृति निःश्वसन् अपमानात् न रात्रौ अपि अधिशेते । कथं मया तस्य भाण्डपतेः राजप्रसादहानिः कर्तव्या इति चिन्तयन् आस्ते । अथवा किमनेन वृथा शरीरशोषणेन । न किञ्चित् मया तस्य अपकर्तुं शक्यमिति । अथवा साधु इदमुच्यते । यो ह्यपकर्तुमशक्तः कुप्यति किमसौ नरोऽत्र निर्लज्जः ? ।

उत्पतितोऽपि हि चणकः शक्तः किं भ्राष्ट्रकं भङ्क्तुम् ? ॥ १४३ ॥

अथ कदाचिन्नृत्यूषे योगनिद्रां (ठ) गतस्य राज्ञः शय्यान्ते भार्जनं कुर्वन् इदमाह । अहो ! दन्तिलस्य महद्दृष्टत्वं (ड) यत् राजमहिषीमालिङ्गति । तच्छ्रुत्वा राजा ससम्भ्रममुत्थाय तमुवाच । भो ! भो ! गोरक्ष ! सत्यमेतत् यत् त्वया जल्पितं किं देवौ दन्तिलेन समालिङ्गिता ? इति । गोरक्षः प्राह देव ! रात्रिजागरणेन द्यूतासक्तस्य (ठ) मे वलात् निद्रा समायाता । तत् न वेद्मि किं मया अभिहितम् । राजा सेष्यं स्वगतम्, एष तावदस्मदगृहे अप्रतिहतगतिः (ण) तथा दन्तिलोऽपि । तत्कदाचित् अनेन देवौ समालिङ्ग्यमाना दृष्टा भविष्यति । तेन इदमभिहितम् ।

(ट) अर्द्धचन्द्रं गच्छस्तम् ।

य इति । यो हि जनः अपकर्तुम् अशक्तः अचमः सन् कुप्यति, अत्र जगति असौ नरः किं निर्लज्जः ? उत्पतितोऽपि भर्जनसमये भृष्टः सन् उत्पतित इत्यर्थः चणकः कीलेति प्रसिद्धः शस्त्रविशेषः । भ्राष्ट्रकं भर्जनकारिणं भङ्क्तुं नाशयितुं किं शक्तः ? ॥ १४३ ॥

(ठ) योगनिद्रां कपटनिद्राम् इत्यर्थः ।

(ड) दृष्टत्वं दर्प इत्यर्थः ।

(ठ) द्यूतासक्तस्य द्यूतक्रीडायां निरतस्य ।

(ण) अप्रतिहतगतिः अबाधितप्रसरः ।

उक्तञ्च, यद्वाञ्छति दिवा मर्त्यो वीक्षते वा करोति वा ।

तत्स्वप्नेऽपि तदभ्यासाद् ब्रूते वाथ करोति वा ॥१४४॥

तथाच, शुभं वा यदि वा पापं यन्मृणां हृदि संस्थितम् ।

सुगूढमपि तज्ज्ञेयं स्वप्नवाक्यात्तथा मदात् ॥ १४५ ॥

अथवा स्त्रीणां विषये कोऽत्र सन्देहः ?

जल्पन्ति सार्द्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः ।

हृदतं चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को नाम योषिताम् ? ॥१४६॥

अन्यच्च, एकेन स्मितपाटलाधररुचो जल्पन्त्यनल्पाक्षरं

वीक्षन्तेऽन्यमितः स्फुटत्कुमुदिनीफुल्लोत्तमलोचनाः ।

दूरोदारचरितचित्रविभवं ध्यायन्ति चान्यं धिया

केनेत्यं परमार्थतोऽर्थवदिव प्रेमास्ति वामभ्रुवाम् ? ॥१४७॥

यदिति । मर्त्यः दिवा दिवसे यत् वाञ्छति अभिलषति, वीक्षते पश्यति वा, करोति वा, स्वप्नेऽपि तदभ्यासात् तेषामभिलाषादीनामभ्यासात् पौनःपौन्यात् तत् ब्रूते वा करोति वा ॥ १४४ ॥

शुभमिति । मृणां मानवानां शुभं यदि वा पापम् अशुभं वा यत् हृदि संस्थितं तत् सुगूढमपि स्वप्नवाक्यात् तथा मदात् मद्यपानजनितात् विष्कारादित्यर्थः ज्ञेयं वेद्यम् ॥ १४५ ॥

जल्पन्तीति । स्त्रिय इति सर्वत्र अभ्याहार्यम् । अन्येन सार्द्धं जल्पन्ति आखण्टि, सविभ्रमाः सविलासाः सत्यः अन्यं पश्यन्ति, तथा अन्यं पुरुषं हृदतं चिन्तयन्ति तस्मात् को जनः योषितां नारीणां प्रियः ? नामेति सम्भावनायां न कोऽपि प्रिय इति सम्भावयामासीति यावत् ॥ १४६ ॥

एकेनेति । स्मिता रूषडासिनी पाटला रक्ता अधररुक् यासां तथोक्ताः सत्यः एकेन पुरुषेण सहेत्यर्थः अनल्पाक्षरं बहु इत्यर्थः जल्पन्ति विविधाः कथाः कथयन्तीत्यर्थः वामभ्रुव इति शेषः । स्फुटन्ती विकसन्ती या कुमुदिनी सेव फुल्ले विकसिते उत्तमसन्ती लोचने यासां तथाविधाः सत्यः इतः अस्मात् अन्येन सह जल्पनप्रदेशादित्यर्थः अन्यम् अपरं पुरुषं वीक्षन्ति पश्यन्ति तथा दूरोदारम् अतिमहत् चरित्रं यस्य तादृशं चित्रविभवं विविधसम्पदम् अन्यं पुरुषं धिया बुद्ध्या ध्यायन्ति चिन्तयन्ति अतः वामभ्रुवां नारीणां केन पुरुषेण सह अर्थवदिव

तथाच, नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।

नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ १४८ ॥

रहो नास्ति क्षणो नास्ति प्रार्थयिता नरः ।

तेन नारद ! नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥ १४९ ॥

यो मोहान्मन्यते मूढो रक्त्यं मम कामिनी ।

स तस्या वशगो नित्यं भवेत् क्रौडाशकुन्तवत् ॥ १५० ॥

तासां वाक्यानि कृत्यानि खल्यानि सुगुरुण्यपि ।

करोति यः कृती लोके लघुत्वं याति सर्वतः ॥ १५१ ॥

स्त्रियञ्च यः प्रार्थयते सन्निकर्षञ्च गच्छति ।

ईषच्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥ १५२ ॥

यद्यार्थमिव परमाद्यतः सत्यतः इत्थं प्रेम प्रणयः अस्ति ? न केनापि सहैत्यर्थः ।
आर्द्रत्वविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४७ ॥

नेति । अग्निः काष्ठानां न, महोदधिः समुद्रः आपगानां नदीनां न, अन्तकः
यमः, सर्वभूतानां न, तथा वामलोचना पुंसां न दृश्यतीति सर्ववानुषङ्गः ।
काष्ठानामित्यादि वृत्तार्थानां वेति करणे षष्ठी ॥ १४८ ॥

रह इति । नारदं प्रति कृष्णस्योक्तिरियम् । हे नारद ! रहः विजनं नास्ति
अ लभ्यते इत्यर्थः स्थानमिति वा पाठः । क्षणः समयः कार्यव्यापृतत्वादिति
भावः । नास्ति, प्रार्थयिता सुरतार्थी इत्यर्थः नरः नास्ति, तेन हेतुना नारीणां
सतीत्वं पातिव्रत्यम् उपजायते तिष्ठति इत्यर्थः ॥ १४९ ॥

य इति । यः मूढः मोहात् इयं कामिनी मम रक्ता अनुरागिणी इति
मन्यते बुध्यते सः क्रौडाशकुन्तवत् क्रौडापक्षीव तस्याः कामिन्याः नित्यं वशगः
भवेत् ॥ १५० ॥

तासामिति । यः कृती पुरुषः तासां नारीणां खल्यानि सुगुरुणि अपि
वाक्यानि कृत्यानि कार्याणि च करोति, सः सर्वतः समन्तात् लघुत्वं याति
गच्छति ॥ १५१ ॥

स्त्रियमिति । यः स्त्रियं प्रार्थयते कामयते, सन्निकर्षं सान्निध्यं गच्छति,
ईषत् अल्पं यथा तथा सेवां करोति, योषितः नार्यः तमेव इच्छन्ति भजन्ते
इत्यर्थः ॥ १५२ ॥

अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ।

मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति सर्वदा ॥ १५३ ॥

नासां कश्चिदगम्योऽस्ति नासाञ्च वयसि स्थितिः ।

विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुज्यते ॥ १५४ ॥

रक्तो हि जायते भोग्यो नारीणां शाटको यथा ।

घृण्यते यो दशालम्बी नितम्बे विनिवेशितः ॥ १५५ ॥

अलक्तको यथा रक्तो निष्पीड्य पुरुषस्तथा ।

अबलाभिर्बलाङ्गतः पादमूले निपात्यते ॥ १५६ ॥

एवं स राजा बहुविधं विलप्य तत्प्रभृति (त) दन्तिलस्य
प्रसादपराङ्मुखः सञ्जातः । किं बहुना राजद्वारप्रवेशोऽपि
तस्य निवारितः । दन्तिलोऽपि अकस्मादेव प्रसादपराङ्मुख-
मवनिपतिमवलोक्य चिन्तयामास ।

अहो ! साधु चेदम् उच्यते

अनर्थित्वादिति । मनुष्याणाम् अनर्थित्वात् परिजनस्य भयाच्च अमर्यादाः
मर्यादातिक्रान्तिस्थः स्त्रियः सर्वदा मर्यादायां स्थितौ पातित्रत्ये इति भावः
तिष्ठन्ति ॥ १५३ ॥

नासामिति । आसां नारीणाम् अगम्यः कश्चित् नास्ति, आसां नारीणां
वयसि यौवने स्थितिश्च नास्ति तरुणातरुणविचारो नास्तीति भावः । विरूपं कुरुपं
रूपवन्तं जनं पुमान् पुंस्त्ववानिति भुज्यते इमा इति शेषः ॥ १५४ ॥

रक्त इति । रक्तः अनुरक्तः पुरुषः अन्यत्र वर्णरञ्जितः शाटको यथा वसनमिव
नारीणां भोग्यः जायते भवति हि इति अवधारणे । यः रक्तः दशया लङ्कृटावस्थया
अन्यत्र प्रान्तभागेन आलम्ब्यते वर्द्धते अन्यत्र लम्बमानो भवतीति तथोक्तः नितम्बे
विनिवेशितः अध्यारोपितः सन् घृण्यते वर्षणमाप्रयते इत्यर्थः, उपमालङ्कारः ॥ १५५ ॥

अलक्तक इति । रक्तः अलक्तको यथा तथा रक्तः पुरुषः अबलाभिः नारीभिः
बलात् निष्पीड्य पादमूले निपात्यते । यथा रक्तम् अलक्तकं नाध्यः पादमूलमारी-
पयन्ति तथा अनुरागिणं कान्तं प्रणयापराधेन चरणान्तं कुर्वन्तीति भावः ॥ १५६ ॥
(त) तत्प्रभृति तदारभ्य ।

कोऽर्थान् प्राप्य न गर्वितो ? विषयिणः कस्यापदोऽस्तङ्गताः ?
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः ? को नाम राज्ञां प्रियः ?
कः कालस्य न गोचरान्तरगतः ? कोऽर्थी गतो गौरवम् ?
को वा दुर्जनवागुरासु पतितः क्षेमेण यातः पुमान् ? ॥१५७॥
तथा च, काके शौचं द्यूतकारे च सत्यं

सर्पे क्षान्तिः स्त्रीषु कामोपशान्तिः ।

क्षौवे धैर्यं मद्यपे तत्त्वचिन्ता

राजा मितं केन दृष्टं श्रुतं वा ? ॥ १५८ ॥

अपरं मया अस्य भूपतेः अथवा अन्यस्यापि कस्यचित् राज-
सम्बन्धिनः स्वप्नेऽपि न अनिष्टं कृतम् । तत्किमेतत्
पराङ्मुखो मां प्रति भूपतिरिति । एवं तं दन्तिलं कदा-
चित् राजहारे विष्कम्भितं (थ) विलोक्य सम्भार्जनकर्त्ता
गोरभो विहस्य द्वारपालान् इदमूचे । भो भो द्वारपालाः !

क इति । को जनः अर्थान् प्राप्य न गर्वितः न अस्तङ्गताः भवेदिति शेषः । कस्य
विषयिणः धनिनः आपदः अस्तं गताः ? के विषयिणः आपदि न पतन्तीति भावः ।
भुवि पृथिव्यां स्त्रीभिः नारीभिः कस्य जनस्य मनः न खण्डितम् ? न विचालित-
मिति भावः अपितु सर्वस्यैवेत्यर्थः । को जनः राज्ञां प्रियः ? नाम सम्भावनायां
कोऽपि राज्ञां प्रियो नेति सम्भावयामीत्यर्थः । को जनः कालस्य यमस्य न गोच-
रान्तरगतः ? अपि तु सर्व एव कालकवल्ले पतित इत्यर्थः । कः अर्थी याचकः
गौरवं सम्मानं गतः ? प्राप्तः, न कोऽपीत्यर्थः याच्नायां गौरवं नास्तीति भावः ।
को वा पुमान् दुर्जनानां धूर्तानां वागुरासु जालेषु पतितः सन् क्षेमेण कुशलेन
यातः ? निष्कृतिमिति शेषः । न कोऽपीत्यर्थः ॥ १५७ ॥

काके इति । केन जनेन काके शौचं विशुद्धिः, द्यूतकारे च सत्यं, सर्पे
क्षान्तिः क्षमा अपराधसंहिण्येत्यर्थः स्त्रीषु कामोपशान्तिः कामदमनं क्षौवे
धैर्यम् अचापल्यं, मद्यपे सुरापानि जने तत्त्वचिन्ता परमार्थानुष्ठानं तथा
राजा मितं कस्यापौति शेषः दृष्टं वा श्रुतम् ? न केनापीत्यर्थः । एतत् सर्वम-
सम्भवमिति भावः ॥ १५८ ॥

(थ) विष्कम्भितं वितर्कमाणं वा स्तम्भितम् ।

राजप्रसादाधिष्ठितोऽयं दन्तिलः स्वयं निग्रहानुग्रहकर्ता च ।
तदनेन निवारितेन यथा अहं तथा यूयमपि अर्द्धचन्द्रभा-
जिनो (द) भविष्यथ । तच्छ्रुत्वा दन्तिलश्चिन्तयामास । नून-
मिदमस्य गोरश्वस्य चेष्टितम् । अथवा साधु इदमुच्यते ।

अकुलीनोऽपि सूर्खोऽपि भूपालं योऽत्र सेवते ।

अपि सम्मानहीनोऽपि स सर्वत्र प्रपूज्यते ॥ १५६ ॥

अपि कापुरुषो भीरुः स्याच्चेन्नृपतिसेवकः ।

तथापि न पराभूतिं जनादाप्नोति मानवः ॥ १६० ॥

एवं स बहुविधं विलप्य विलक्ष्मणाः (ध) सोद्वेगो गत-
प्रभावः (न) स्वगृहं गत्वा निशामुखे गोरश्वमाह्वय वस्त्रयुग-
लेन सम्मान्य इदमुवाच । भद्र ! मया न तदा त्वं रागवशात्
(प) निःसारितः । यतस्त्वं ब्राह्मणानामग्रतोऽनुचितस्थाने
समुपविष्टो दृष्ट इति अपमानितः । तत् क्षम्यताम् । सोऽपि
स्वर्गराज्योपमं तद्वस्त्रयुगलमासाद्य परं परितोषं गत्वा
तमुवाच । भोः श्रेष्ठिन् ! चान्तं मया ते तत् । तदस्य

(द) निवारितेन द्वारभवनप्रवेशाद् युष्माभिरिति शेषः । यथाहमिति । अहं
यथा पूर्वसनेन स्वगृहात् अर्द्धचन्द्रं दत्त्वा निःसारितस्तथा यूयमपि अनेन कदा-
चित् अर्द्धचन्द्रं दत्त्वा निःसारणीया इति भावः ।

अकुलीन इति । अत्र संसारे यः भूपालं राजानं सेवते, सः अकुलीनः
असत्कुलप्रसूतोऽपि सूर्खोऽपि सम्मानहीनोऽपि सर्वत्र पूज्यते ॥ १५६ ॥

अपीति । नृपतिसेवकः मानवः यदि कापुरुषः नौचः तथा भीरुः कातर-
स्वभावोऽपि स्यात् तथापि जनात् पराभूतिं पराभवं नाप्नोति ॥ १६० ॥

(ध) विलक्ष्मणाः सलज्जः ।

(न) गतप्रभावः सम्भ्रमहीनः प्राक् राजानुग्रहेण प्रभाववान् आसीत् साम्प्रतं
तदभावात् न तथा इति भावः ।

(प) रागवशात् क्रोधवशात् ।

सम्मानस्य कृते पश्य मे बुद्धिप्रभावं राजप्रसादञ्च । एवमुक्त्वा
सपरितोषं निष्क्रान्तः । साधु चेदम् उच्यते ।

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधीगतिम् ।

अहो सुसदृशी चेष्टा तुलायष्टेः खलस्य च ॥ १६१ ॥

ततश्च अन्येद्युः स गोरभो राजकुले गत्वा योगनिद्रां
गतस्य भूपतेः सम्मार्जनक्रियां कुर्वन् इदमाह । अहोऽवि-
वेकोऽस्मद्भूपतेः यत् पुरीषोत्सर्गमाचरन् चिर्भट्टीभक्षणं (फ)
करोति । तच्छ्रुत्वा राजा सविस्मयं तमुवाच । रे रे गोरभ !
किमप्रस्तुतं (व) लपसि ? गृहकर्मकरं मत्वा त्वां न व्यापा-
दयामि । किं त्वया कदाचिदहमेवंविधं कर्म समाचरन्
दृष्टः ? सोऽब्रवीत् । देव ! द्यूतासक्तस्य रात्रिजागरणेन
सम्मार्जनं कुर्वाणस्य मम बलात् निद्रा समायाता । तथा
अधिष्ठितेन मया किञ्चिज्जल्पितम्, तन्न वेद्मि, तत्प्रसादं
करोतु स्वामी निद्रापरवशस्येति । एवं श्रुत्वा राजा चिन्ति-
तवान् यन्मया जन्मान्तरे पुरीषोत्सर्गं कुर्वता कदापि चिर्भ-
ट्टिका न भक्षिता । तत् यथा अयं व्यतिकरो (भ) असम्भाव्यो
मम अनेन मूढेन व्याहृतः तथा दन्तिलस्य अपि इति निश्चयः ।

स्तोकेनेति । अहो ! आश्चर्यं तुलाकोटिः तौलदण्डायभागस्य खलस्य च
सुसदृशी प्रायेण अभिन्ना इत्यर्थः चेष्टा क्रिया, वृत्तिरिति पाठान्तरम् । तथाहि
तुलाकोटिः खलस्य स्तोकेन अल्पेन उन्नतिम् आयाति, स्तोकेन अल्पेन अधीगतिं
नतिमित्यर्थः आयाति च ॥ १६१ ॥

(फ) अविवेकः विवेकशून्यत्वम् । अस्मद्भूपतेः अस्माकं नृपतेः । पुरीषोत्सर्गं
मलत्यागम् आचरन् कुर्वन् चिर्भट्टी नाम फलविशेषः । (काकुड् इति भाषा)
तस्याः भक्षणम् ।

(व) अप्रस्तुतम् असङ्गतमित्यर्थः ।

(भ) व्यतिकरः सम्बन्धः ।

तत् मया न युक्तं कृतं यत् स वराकः सम्मानेन वियोजितः न
तादृक्पुरुषाणामेवंविधं चेष्टितं सम्भाव्यते । तदभावेन
राजकृत्यानि पौरकृत्यानि च सर्वाणि शिथिलतां व्रजन्ति ।
एवमनेकधा विमृश्य दन्तिलं समाह्वय निजाङ्गवस्त्राभरणा-
दिभिः संयोज्य स्वाधिकारे नियोजयामास । अतोऽहं
ब्रवीमि । यो न पूजयते गर्वादिति ।

सञ्जीवक आह । भद्र ! एवमेवेतत् । यज्ञवता अभिहितं
तदेव मया कर्तव्यमिति । एवमभिहिते दमनकः तमादाय
पिङ्गलकसकाशमगमत् । आह च, देव ! एष मया आनीतः
स सञ्जीवकः । अधुना देवः प्रमाणम् । सञ्जीवकोऽपि तं
सादरं प्रणम्य अग्रतः सविनयं स्थितः । पिङ्गलकोऽपि तस्य
पौनायतककुञ्जतो (म) नखकुलिशालङ्कृतं दक्षिणपाणिमुपरि
दत्त्वा मानपुरःसरमुवाच । अपि शिवं भवतः ? कुतः
त्वमस्मिन् वने विजने समायातोऽसि ? तेनापि आत्मवृत्तान्तः
कथितः । यथा वर्द्धमानेन सह वियोगः सञ्जातस्तथा सर्वं
निवेदितम् । तच्छ्रुत्वा पिङ्गलकः सादरतरं तमुवाच ।
वयस्य ! न भेतव्यम्, मद्भुजपञ्जरपरिरक्षितेन (य) यथेच्छं
त्वया अधुना वर्त्तितव्यम्, अन्यच्च नित्यं मत्समीपवर्त्तिना भाव्यं
यतः कारणात् बह्वपायं (र) रौद्रसत्त्वनिषेवितं वनं गुरुणामपि
सत्त्वानामसेव्यं (ल) कुतः शष्पभोजिनाम् ? एवमुक्त्वा सकल-

(म) पौनेति । पौना स्थूला आयता दीर्घा या ककुद् सा अस्ति अस्ति
तथाभूतस्य ।

(य) सदिति । मम भुजः बाहुरेव पञ्जरः तेन तस्मिन् वा परिरक्षितः तेन ।

(र) बह्वपायं बहुविधम् । रौद्रेति रौद्रैः भयङ्करैः सत्त्वैः श्वापदैरित्यर्थः
निषेवितम् अधिष्ठितम् । गुरुणां मङ्गलम् । सत्त्वानां प्राणिनाम् ।

(ल) असेव्यम् अनाश्रयणीयम् । शष्पभोजिनां नवदृष्टाश्विनाम् ।

मृगपरिवृतो यमुनाकच्छमवतीर्थ उदकग्रहणं कृत्वा स्वेच्छया तदेव वनं प्रविष्टः । ततश्च करटकदमनकनिक्षिप्तराज्यभारः सञ्जीवकेन सह सुभाषितगोष्ठीमनुभवन् (व) आस्ते । अथवा साधु इदमुच्यते ।

यदृच्छयाप्युपनतं सकृत्सज्जनसङ्गतम् ।

भवत्यजरमत्यन्तं नाभ्यासक्रमसौक्ष्म्ये ॥ १६२ ॥

सञ्जीवकेनापि अनेकशास्त्रावगाहनात् उत्पन्नबुद्धिप्रागल्भ्येन (श) स्तोकेरेवाहोभिर्मृदुमतिः पिङ्गलको धीमान् तथा कृतो यथारण्यधर्माद्वियोज्य ग्राम्यधर्मेषु नियोजितः । किं बहुना प्रत्यहं पिङ्गलकसञ्जीवकी एव केवलं रहसि मन्त्रयतः । शेषः सर्वोऽपि मृगजनो दूरीभूतस्तिष्ठति । करटकदमनकौ अपि प्रवेशं न लभेते । अन्यच्च सिंहपराक्रमाभावात् सर्वोऽपि मृगजनः, तौ च मृगालौ क्षुधाव्याधिबाधिता एकां दिशमाश्रित्य स्थिताः । उक्तञ्च ।

फलहीनं नृपं भृत्याः कुलीनमपि चोन्नतम् ।

सन्त्यज्यान्यत्र गच्छन्ति शुष्कं वृक्षमिवाण्डजाः ॥ १६३ ॥

(व) सुभाषितेति । सुष्ठु शोभनं भाषितम् आलापो यत्र तादृशी या गोष्ठी सभा, तथा सुखम् इति यावत् । अनुभवन् भुञ्जानः ।

यदृच्छयेति । यदृच्छया अकस्मात् सहदपि उपनतम् उपस्थितं सज्जनसङ्गतं साधुसङ्गः अजरम् अक्षयम् अक्षयफलम् इत्यर्थः भवति, अत्यन्तं पुनः पुनः इत्यर्थः अभ्यासक्रमं न ईक्षते नापेक्षते इत्यर्थः सकृत् सङ्ग एव बहूपकारक इति भावः ॥ १६२ ॥

(श) अनेकशास्त्रावगाहनात् बहुशास्त्रपर्यालोचनात् । उत्पन्नेति । उत्पन्नं ज्ञातं बुद्धेः प्रागल्भ्यं यस्य तादृशेन । स्तोकेः अत्यैः ।

फलहीनमिति । अण्डजाः पक्षिणः शुष्कं वृक्षमिव भृत्याः अनुजीविनः कुलीनमपि उन्नतञ्च नृपं फलहीनं सन्त्यज्य अन्यत्र गच्छन्ति ॥ १६३ ॥

तथाच । अपि सम्मानसंयुक्ताः कुलीना भक्तितत्पराः ।

वृत्तिभङ्गान्महीपालं त्यज्यन्त्येव हि सेवकाः ॥ १६४ ॥

अन्यच्च । कालातिक्रमणं वृत्तेर्यो न कुर्वीत भूपतिः ।

कदाचित्तं न मुञ्चन्ति भर्त्सिता अपि सेवकाः ॥ १६५ ॥

तथा नु केवलं सेवका इत्यभूता यावत् समस्तमपि एत-
ज्जगत् परस्परं भक्षणार्थं सामादिभिः उपायैः तिष्ठति (ष) ।
तद्यथा ।

देशानामुपरि क्षमाभृदातुराणाञ्चिकित्सकाः ।

वणिजो ग्राहकाणां च मूर्खाणामपि पण्डिताः ॥ १६६ ॥

प्रमादिनां तथा चौरा भिक्षुका गृहमेधिनाम् ।

गणिकाः कामिनाञ्चैव सर्वलोकस्य शिल्पिनः ॥ १६७ ॥

सामादिसज्जितैः पाशैः प्रतीक्षन्ते दिवानिशम् ।

उपजीवन्ति शक्त्या हि जलजा जलदानिव ॥ १६८ ॥

अपीति । सेवकाः भृत्याः सम्मानसंयुक्ताः कुलीनाः सत्कुलप्रभृताः तथा
भक्तितत्पराः अनुरागवन्तोऽपि वृत्तेः जीविकाया भङ्गात् छेदात् अलाभात् इत्यर्थः
महीपालं नृपं त्यजन्त्येव ॥ १६४ ॥

कालेति । यः भूपतिः वृत्तेः जीविकाया वेतनादेः इत्यर्थः कालातिक्रमणं न
कुर्वीत, यथाकालं वृत्तिं विदध्यात् इत्यर्थः सेवकाः भृत्याः भर्त्सिताः तिरस्कृताः
अपमानिता इत्यर्थः अपि कदाचित् तं नृपं न मुञ्चन्ति न त्यजन्ति ॥ १६५ ॥

(ष) सामादिभिः सामदानभेददण्डनामभिः चतुर्भिः उपायैः फलसिद्धि-
साधनमूतैः इत्यर्थः ।

क्षमाभृत इति । क्षमाभृतः नृपतयः देशानां, चिकित्सकाः आतुराणां
रोगिणां, वणिजः व्यवसायिनः, ग्राहकाणां, पण्डिताः मूर्खाणां, चौराः प्रमादिनाम्
अनवधानपराणां, भिक्षुकाः गृहमेधिनां गृहिणां, गणिकाः वेश्याः कामिनां,
शिल्पिनः सर्वलोकस्य उपरि सामादिसज्जितैः सामादिभिः उपायैः कल्पितैः पाशैः
चातुर्यैः इत्यर्थः दिवानिशं प्रतीक्षन्ति । देशानामित्यादिषु कर्मणि षष्ठी । स्वस्व-
जीविकार्थम् एते एतान् प्रति यतन्ते इति भावः । हि यतः जलजाः जलजीविनः

अथवा साधु इदमुच्यते ।

सर्पाणाञ्च खलानाञ्च परद्रव्यापहारिणाम् ।

अभिप्राया न सिध्यन्ति तेनेदं वर्तते जगत् ॥ १६८ ॥

अत्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्तः फणी

तं च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाशनम् ।

इत्थं यत्र परिग्रहस्य घटना शम्भोरपि स्याद् गृहे

तत्रान्यस्य कथं न भावि ? जगतो यस्मात् स्वरूपं हि तत् ॥ १७० ॥

ततः स्वामिप्रसादरहितौ क्षुत्क्षामकण्ठौ परस्परं करटक-

दमनकौ मन्त्रयेते । तत्र दमनको ब्रूते । आर्य्य करटक !

आवां तावदप्रधानतां गतौ । एष पिङ्गलकः सञ्जीवकानुरक्तः

स्वव्यापारपराङ्मुखः (स) सञ्जातः । सर्वोऽपि परिजनो गतः ।

तत्किं क्रियते ? । करटक आह । यद्यपि त्वदीयवचनं न

ब्रीहिसंभृतय इत्यर्थः जलदानिव मेघानिव सर्वे इति अध्याहार्यं शक्तान् उप-
जीवनक्षमान् जनान् उपजीवन्ति उपजीव्य तिष्ठन्ति इत्यर्थः ॥ १६६—१६८ ॥

सर्पाणामिति । सर्पाणाञ्च खलानाञ्च तथा परद्रव्यापहारिणाञ्च अभिप्रायाः
मनोरथाः न सिद्धान्ति, तेन कारणेन इदं जगत् वर्तते तिष्ठति रक्षां प्राप्नोति
इत्यर्थः ॥ १६८ ॥

अत्तुमिति । शाम्भवः शैवः फणी पन्नगः क्षुधार्तः सन् गणपतेः आखुं मूषिकं
वाहनभूतमिति भावः । अत्तुं भक्षयितुं वाञ्छति कामयते । क्रौञ्चरिपोः क्रौञ्च-
पर्वतदारिणः कुमारस्येत्यर्थः कुमारः क्रौञ्चदारिण इत्यमरः । शिखी मयूरः वाहन-
भूत इति भावः । तं फणिनञ्च अत्तुं वाञ्छतीत्यनेनानुषङ्गः । गिरिसुतासिंहोऽपि
क्ष्वीवाहनोऽपि नागाशनं मयूरम् अत्तुं वाञ्छतीत्यनेनानुषङ्गः । यत्र यदेत्यर्थः
शम्भोरपि गृहे इत्थं परिग्रहस्य परस्पराक्रमणस्य घटना स्यात्, तत्र तद्वा अन्यस्य
गृहे इति शेषः कथं न भावि ? न भविष्यति ? सर्वस्यैव गृहे इत्थं घटना अवश्यं
भाविनीति भावः । यस्मात् जगतः स्वरूपं हि तत्, परस्परोपजीव्यजीवकरूप-
मिति भावः ॥ १७० ॥

(स) स्वव्यापारपराङ्मुखः निजकार्यविमुखः ।

करोति तथापि स्वामी स्वदोषनाशाय (ह) वाच्यः । उक्तञ्च ।

अशृण्वन्नपि बोद्धव्यो मन्त्रिभिः पृथिवीपतिः ।

यथा स्वदोषनाशाय विदुरेणाश्विकासुतः ॥ १७१ ॥

तथाच, मदोन्मत्तस्य भूपस्य कुञ्जरस्य च गच्छतः ।

उन्मार्गं वाच्यतां यान्ति महापात्राः समीपगाः ॥ १७२ ॥

तत् त्वया एष शष्पभोजी स्वामिनः सकाशमानीतः । तत्-
स्वहस्तेन अङ्गाराः कर्षिताः (च) दमनक आह । सत्यमेतत् ।
मम अयं दोषो न स्वामिनः । उक्तञ्च,

जम्बूको हुडुयुद्धेन वयं चाषाढभूतिना ।

दूतिका परकार्येण त्रयो दोषाः स्वयं कृताः ॥ १७३ ॥

करटक आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ४ ।

अस्ति कस्मिंश्चिद्विविक्तप्रदेशे मठायतनम् (क) तत्र देव-

(ह) स्वदोषनाशाय स्वकर्तव्याकरणमेव स्वदोषः स्वकर्तव्यञ्च स्वामिने सदुप-
देशदानं तस्य स्वदोषस्य नाशाय शोषनाय चालनाय इत्यर्थः ।

अशृण्वन् इति । अशृण्वन् अपि हितवचनमनाकर्णयन् अपि पृथिवीपतिः
मन्त्रिभिः स्वदोषनाशाय विदुरेण अश्विकासुतः धृतराष्ट्रः यथा बोद्धव्यः हितवचनं
श्रावयितव्यः ॥ १७१ ॥

मदोन्मत्तस्येति । मदोन्मत्तस्य मदोद्धतस्य भूपस्य नृपतेः उन्मार्गं गच्छतः
कुञ्जरस्य हस्तिनश्च समीपगाः सन्निहिताः महापात्राः महामन्त्रिणः हस्तिपकाश्च
वाच्यतां निन्द्यतां शोचनीयतामिति भावः यान्ति प्राप्नुवन्ति । विषयन्ति इति
भावः ॥ १७२ ॥

(च) कर्षिताः गृहीताः ।

जम्बूक इति । जम्बूकः कश्चित् शृगालः हुडुयुद्धेन हत इति शेषः वयम्
चाषाढभूतिना हता इति शेषः तथा दूतिका परकार्येण हतेति शेषः विभिः
स्वयं दोषाः कृताः ॥ १७३ ॥

(क) मठायतनं मठः सत्र्यासिनामाश्रमः स एव आश्रयतनं स्थानम् ।

अर्था नाम परिव्राजकः (ख) प्रतिवसति स्म । तस्य अनेक-
साधुजनदत्तसूक्ष्मवस्त्रविक्रयवशात् (ग) कालेन महती वित्त-
मात्रा (घ) सञ्जाता । ततः स न कस्यचित् विश्वसिति ।
नक्तान्दिनं (ङ) कक्षान्तरात् तां मात्रां न मुञ्चति । अथवा
साधु च इदमुच्यते ।

अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानाञ्च रक्षणे ।

आये दुःखं व्यये दुःखं धिक् ! अर्थाः कष्टसंश्रयाः ॥ १७४ ॥

अथ आषाढभूतिर्नाम परवित्तापहारी (च) धूर्तः तामर्थ-
मात्रां तस्य कक्षान्तरगतां लक्षयित्वा व्यचिन्तयत् । कथं
मया अस्य इयमर्थमात्रा हर्तव्येति । तदत्र मठे तावदृष्ट-
शिलासञ्चयवशात् भित्तिभेदो (छ) न भवति उच्चैस्तरत्वाच्च द्वारे
प्रवेशो न स्यात् । तदेनं मायावचनैः विश्वास्य अहं छात्रतां (ज)

(ख) परिव्राजकः सञ्जातीयः ।

(ग) अनेकेति । अनेकैः साधुजनैः दत्तानां सूक्ष्मवस्त्राणां विक्रयवशात्
विक्रयात् इत्यर्थः ।

(घ) वित्तमात्रा धनपरिमाणम् अर्थस्थली वा ।

(ङ) नक्तान्दिनं रात्रिन्दिनम् । कक्षान्तरात् कक्षस्य बाहुनिर्गदेशस्य अन्तरात्
मध्यात् ।

अर्थानामिति । अर्थानां धनानाम् अर्जने 'अपार्जने दुःखम् । अर्जिता-
नाञ्च अर्थानां रक्षणे दुःखम् । आये कुतश्चित् प्रदेशात् आगमने अनयने इति यावत्
दुःखं पथि दस्युभयादिति भावः । व्यये विनियोगे दुःखं तस्मात् अर्थाः कष्ट-
संश्रयाः क्लेशनिबन्धनाः । अतः तान् धिक् ! धिगर्थान् कष्टसंश्रयानिति वा पाठः ।
तथात्वे कष्टसंश्रयान् अर्थान् धिक् निन्दातीत्यर्थः धिक् निर्भर्त्सननिन्दयो-
रित्यमरः ॥ १७४ ॥

(च) परवित्तापहारी चौर इत्यर्थः ।

(छ) दृढेति । दृढः कठिनः यः शिलासञ्चयः प्रस्तरराशिः तद्वशात् दृढेन
प्रस्तरसञ्चयेन निर्मितत्वादिति भावः । भित्तिभेदः सम्बिच्छेद इत्यर्थः ।

(ज) मायावचनैः कपटवाक्यैः । छात्रतां शिष्यत्वम् ।

ब्रजामि येन स विश्वस्तः कदाचित् विश्वासम् एति । उक्तञ्च,
निःस्पृहो नाधिकारी स्यान्नाकामी मण्डनप्रियः ।

नाविदग्धः प्रियं ब्रूयात् स्फुटवक्ता न वच्चकः ॥ १७५ ॥

एवं निश्चित्य तस्यान्तिकम् उपगम्य ओम् नमः शिवायेति
प्रोच्चार्य साष्टाङ्गं प्रणम्य च सप्रश्रयमुवाच । भगवन् !
असारः (भ) संसारोऽयं, गिरिनदीवेगोपमं यौवनं, तृणाग्नि-
समं (ज) जीवितं, शरदभ्रच्छायामदृशा भोगाः, स्वप्नमदृशो
मितपुत्रकलत्रभृत्यवर्गसम्बन्धः । एवं मया सम्यक्परिज्ञातम् ।
तत् किं कुर्वतो मे संसारसमुद्रोत्तरणं भविष्यति ? तच्छ्रुत्वा
देवशर्मा सादरमाह । वत्स ! धन्योऽसि यत्प्रथमे वयसि एवं
विरक्तिभावः (ठ) । उक्तञ्च,

पूर्वे वयसि यः शान्तः स शान्त इति मे मतिः ।

धातुषु क्षीयमाणेषु शमः कस्य न जायते ? ॥ १७६ ॥

निष्पृह इति । निष्पृहः निराकाङ्क्षः जनः अधिकारी अधिकारे नियुक्तः न
स्यात्, अकामी कामरहितः जनः मण्डनप्रियः भूषणप्रियः न स्यात् । अविदग्धः
अचतुरः अतिचक्षण इत्यर्थः प्रियं न ब्रूयात् प्रियवचने न समर्थः स्यात् इत्यर्थः, तथा
स्फुटवक्ता स्पष्टवादी वच्चकः प्रतारकः न स्यात् ॥ १७५ ॥

(भ) असारः नास्ति सारः उत्कर्षः यत्र तथोक्तः ।

(ज) तृणाग्निसमं तृणाग्निः यथा क्षणेनैव निर्वाणमेति तद्वद् इत्यर्थः ।

(ठ) शरदिति । शरदि शरत्काले वा अमच्छायाः मेघच्छायाः तत्सदृशाः
क्षणधंसिन इति भावः भोगाः सुखानि ।

(ठ) विरक्तिभावः संसारे विरागः ।

पूर्वे इति । यः पूर्वे प्रथमे वयसि यौवने इत्यर्थः शान्तः शमपरः, स एव
शान्त इति मे मम मतिः । धातुषु रसरक्तादिषु क्षीयमाणेषु क्रमेण वयोबाहुल्यात्
क्षीयतां ब्रजामु इत्यर्थः कस्य जनस्य शमः संसारविरागः न जायते ? सर्वस्वैव
इत्यर्थः ॥ १७६ ॥

आदौ चित्ते ततः काये सतां सम्पद्यते जरा ।

असतान्तु पुनः काये नैव चित्ते कदाचन ॥ १७७ ॥

यच्च मां संसारसागरोत्तरणोपायं पृच्छसि तत् श्रूयताम् ।

शूद्रो वा यदि वान्योऽपि चण्डालोऽपि जटाधरः ।

दीक्षितः शिवमन्त्रेण स भस्माङ्गी शिवो भवेत् ॥ १७८ ॥

षडक्षरेण मन्त्रेण पुष्पमेकमपि स्वयम् ।

लिङ्गस्य मूर्ध्नि यो दद्यान् स भूयोऽभिजायते ॥ १७९ ॥

तत् श्रुत्वा आपादभूतिः तत्पादौ गृहीत्वा सप्रश्रयमिदमाह ।

भगवन्! तर्हि दीक्षया मे अनुग्रहं कुरु । देवशर्मा आह । वत्स !

अनुग्रहं ते करिष्यामि परन्तु रात्रौ त्वया मठमध्ये न प्रवेष्टव्यं

यत्कारणं निःसङ्गता यतीनां प्रशस्यते तव च समापि च (ड) ।

उक्तञ्च,

दुर्मन्वात् नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात् सुतो लालनात्

विप्रोऽनध्ययनात् कुलं कुतनयात् शीलं खलोपासनात् ।

आदाविति । सतां साधूनां जरा वार्द्धक्यम् आदौ चित्ते मनसि, ततः अनन्तरं काये शरीरे सम्पद्यते जायते । असतान्तु दुर्जनानान्तु काये जरा सम्पद्यते, कदाचन, चित्ते मनसि नैव तेषां मनः कदाचिदपि न जीर्यति इत्यर्थः ॥ १७७ ॥

शूद्र इति । शूद्रः वा अन्यः शूद्रभिन्नो निष्कृष्टजातिर्वा चण्डालोऽपि वा यदि शिवमन्त्रेण दीक्षितः सन् जटाधरः भस्माङ्गी भूतिभूषिताङ्गः भवेत् तदा स शिवो भवेत् ॥ १७८ ॥

षडक्षरेणेति । यः स्वयं षडक्षरेण श्रीं नमः शिवायेति रूपेण मन्त्रेण एकमपि पुष्पं लिङ्गस्य शैवस्येति भावः मूर्ध्नि शिरसि दद्यात्, सः भूयः पुनः न अभिजायते नास्य पुनर्जन्म इत्यर्थः ॥ १७९ ॥

(ड) यत्कारणं यत इत्यर्थः । निःसङ्गता सङ्गराहित्यं यतीनां सत्यासिनाम् । तव च समापि च उभयोरपि सत्यासित्वादिति भावः सत्यासिनः एकाकिन एव विजने तिष्ठन्तीति भावः ।

दुर्मन्वादिनि । नृपतिः दुर्मन्वात् दुष्टमन्त्रिणचक्राद् इत्यर्थः, यतिः सत्यासी सङ्गात् अपरसंसर्गात्, सुतः पुत्रः लालनात् आदरेण प्रतिपालनात्, विप्रः

मैत्री चाप्रणयात् समृद्धिरनयात् स्नेहः प्रवासाश्रयात्
स्त्री गर्वात् अनवेक्षणादपि कृषिस्त्यागात् प्रमादाद्धनम् ॥१८०॥

तत् त्वया व्रतग्रहणानन्तरं मठहारे ढणकुटीरके (ढ)
शयितव्यम् इति । स आह, भगवन् ! भवदादेशः प्रमाणम् ।
परत्र (ण) हि तेन मे प्रयोजनम् । अथ कृतशयनसमयं
(त) देवशर्मा अनुग्रहं कृत्वा शास्त्रोक्तविधिना शिष्यताम् अन-
यत् । सोऽपि हस्तपादावमर्दनादिपरिचर्यया (थ) तं परि-
तोषमनयत् । पुनः तथापि मुनिः कक्षान्तरात् मात्रां न
मुञ्चति । अथ एवं गच्छति काले आषाढभूतिः चिन्तयामास ।
अहो ! न कथञ्चिदेष मे विश्वासमागच्छति । तत् किं
दिवापि शस्त्रेण मारयामि, किं वा विषं प्रयच्छामि, किं वा
पशुधर्मेण (द) व्यापादयामि । इत्येवं चिन्तयतस्तस्य देव-
शर्मणोऽपि शिष्यपुत्रः कश्चिद्व्यामात् आमन्त्रणार्थं (ध)
समायातः । प्राह च भगवन् ! पवित्रारोपणकृते (न) मम
गृहम् आगम्यताम् इति । तच्छ्रुत्वा देवशर्मा आषाढभूतिना

अनध्ययनात् अध्ययनवर्जनात्, कुलं कुतनयात् कुपुत्रात् शीलं चरित्रं खलानां
दुर्जनानाम् उपासनात् संसर्गात्, मैत्री सौहृदम् अप्रणयात् प्रीतिविरहात्,
समृद्धिः सम्पद अनयात् दुर्नीतिः स्नेहः प्रणयः प्रवासाश्रयात् भिन्नदेशावस्थानात्,
श्रीः लक्ष्मीः गर्वात् अहङ्कारात्, कृषिः अनवेक्षणात् अदर्शनात् धनं त्यागात् दानात्
व्ययाद्वा तथा प्रमादात् अनवधानवशात् विनश्यतीति सर्वत्र अनुषज्यते ॥ १८० ॥

(ढ) ढणकुटीरके ढणनिर्मिते कुटीरे इत्यर्थः ।

(ण) परत्र परस्मिन् लोके हितेन मङ्गलेन । केवलं परलोकमङ्गलमङ्गं कामये
नान्यदिति भावः ।

(त) कृतशयनसमयं कृतशयननियमम् ।

(थ) हस्तति । हस्तपादानाम् अवमर्दनादिपरिचर्यया संवाहनेन इत्यर्थः ।

(द) पशुधर्मेण हस्तपादादिप्रहारेणेति भावः ।

(ध) आमन्त्रणार्थं कस्मैचित् कार्याय आह्वानविशेष आमन्त्रणं तदर्थम् ।

(न) पवित्रारोपणकृते यज्ञोपवीतदानार्थम् इत्यर्थः ।

सह प्रहृष्टमनाः प्रस्थितः । अथ एवं तस्य गच्छतोऽग्रे काचित्
नदी समायाता । तां दृष्ट्वा मात्रां कक्षान्तरात् अवतार्य
कन्यामध्ये सुगुप्तां निधाय स्नात्वा देवार्चनं विधाय तदनन्तरम्
आषाढभूतिम् इदमाह । भो आषाढभूते ! यावदहं पुरी-
षोत्सर्गं कृत्वा समागच्छामि तावदेषा कन्या योगेश्वरस्य (प)
सावधानतया रक्षणीया, इत्युक्त्वा गतः । आषाढभूतिरपि
तस्मिन् अदर्शनीभूते मात्रामादाय सत्वरं प्रस्थितः । देव-
शर्मापि क्वात्रगुणानुरञ्जितमनाः सुविश्वस्तो यावदुपविष्टः (फ)
तिष्ठति तावत् सुवर्णरोमदेहयूथमध्ये हुडुयुद्धमपश्यत् (ब) ।
अथ रोषवशात् हुडुयुगलस्य दूरमपसरणं (भ) कृत्वा भूयोऽपि
समुपेत्य ललाटपट्टाभ्यां प्रहरतो भूरि रुधिरं पतति । तच्च
जम्बूको जिह्वालौल्येन रङ्गभूमिं प्रविश्य आस्वादयति (म) ।
देवशर्मापि तदालोक्य व्यचिन्तयत् । अहो ! मन्दमतिः अयं
जम्बूकः यदि कथमपि अनयोः सङ्गृहे (य) पतिष्यति तन्नूनं
मृत्युमवाप्स्यतीति वितर्कयामि । क्षणान्तरे च तथैव रक्ता-
स्वादनलीत्यात् (र) मध्ये प्रविशन् तयोः शिरःसम्पाते पतितो

(प) योगेश्वरस्य योगिनी समेत्यर्थः ।

(फ) क्वात्रेति । क्वात्रस्य आषाढभूतेः गुणेन परिचय्यया इत्यर्थः । अनुरञ्जितम्
आप्यायितं मनो यस्य तथाभूतः । उपविष्टः मलत्यागार्थमिति शेषः ।

(ब) सुवर्णेति । सुवर्णानि रोमाणि यस्य तादृशी देहो येषां तादृशानां
अन्तुविशेषाणामित्यर्थः यत् यूथं वर्गः, तन्मध्ये हुडुनाम्नोः जीवभेदयोः युद्धम् ।

(भ) दूरमत्यन्तम् अपसरणं पञ्चाङ्गागे निवर्त्तनम् ।

(म) जिह्वालौल्येन रसनाचापल्येन । रङ्गभूमिं युद्धस्थानम् आस्वादयति
क्षेपि पितृतीत्यर्थः ।

(य) सङ्गृहे सम्भर्दे ।

(र) रक्तेति । रक्तस्य आस्वादाने यत् लील्यं चापल्यं तस्मात् ।

मृतश्च मृगालः । देवशर्मापि तं शोचमानो मात्राम् (ल) उद्दिश्य
 शनैः शनैः प्रस्थितो यावदाषाढभूतिं न पश्यति ततश्च श्रीलु-
 क्येन शौचं विधाय यावत् कथ्यामालोकयति तावत् मात्रां न
 पश्यति । ततश्च हा ! हा ! सुषितोऽस्मीति जल्पन् पृथिवी-
 तले मूर्च्छया निपपात । ततः क्षणात् चेतनां लब्ध्वा भूयोऽपि
 समुत्थाय फूल्कर्तुम् (व) आरब्धः । भो आषाढभूते ! क्व मां वञ्च-
 यित्वा गतोऽसि । तत् देहि मे प्रतिवचनम् । एवं बहु विलप्य
 तस्य पदपङ्क्तिम् (श) अन्वेषयन् शनैः शनैः प्रस्थितः । अथ एवं
 गच्छन् सायन्तनसमये कञ्चिद् ग्रामम् आससाद । अथ
 तस्मात् ग्रामात् कश्चित् कौलिकः (ष) सभाय्यो मद्यपानकृते
 समीपवर्तिनि नगरे प्रस्थितः । देवशर्मापि तमालोक्य
 प्रोवाच । भो भद्र ! वयं सूर्योदो (स) अतिथयः तवान्तिकं
 प्राप्ताः न कमपि अत्र ग्रामे जानीमः । तत् गृह्यताम् अतिथि-
 धर्मः (ह) । उक्तञ्च,

सम्प्राप्तो योऽतिथिः सायं सूर्योदो गृहमेधिनाम् ।

पूजया तस्य देवत्वं प्रयान्ति गृहमेधिनः ॥ १८१ ॥

(ल) मात्राम् अर्थस्थलीम् ।

(व) फूल्कर्तुम् आह्वानम् ।

(श) पदपङ्क्तिं पदचिह्नम् ।

(ष) कौलिकः कालु इति प्रसिद्धो जातिविशेषी वा ।

(स) सूर्योदोः सूर्यास्तगमनकालोपस्थिता इत्यर्थः । तादृशस्यातिथेः परि-
 चर्यायां फलाधिक्यं श्रूयते इति भावः ।

(ह) अतिथिधर्मः आतिथेयता ।

सम्प्राप्ति इति । यः सूर्योदः अतिथिः सायं गृहमेधिनां गृहे इति शेषः
 सम्प्राप्तः उपस्थितः, गृहमेधिनः गृहिणः तस्य पूजया सत्कारेण देवत्वं प्रयान्ति
 ॥ १८१ ॥

तथाच, तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सृष्टता ।

सतामेतानि हर्म्येषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ १८२ ॥

स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः ।

पादशीचेन पितरः अर्घाच्छन्नुस्तथातियेः ॥ १८३ ॥

कौलिकोऽपि तच्छ्रुत्वा भार्यामाह । प्रिये ! गच्छ त्वम्
अतिथिम् आदाय गृहं प्रति । पादशीचभोजनशयनादिभिः
सत्कृत्य त्वं तत्रैव तिष्ठ अहं तव कृते प्रभूतं मद्यमानेष्यामि ।
एवमुक्त्वा प्रस्थितः । सापि भार्या पुंश्चली तमादाय प्रहसित-
वदना देवदत्तं (च) मनसि ध्यायन्ती गृहं प्रति प्रतस्थे ।
अथवा साधु च इदमुच्यते,

दुर्दिवसे घनतिमिरे दुःसञ्चारासु घनवीथीषु ।

पत्युर्विदेशगमने परमसुखं जघनचपलायाः ॥ १८४ ॥

सेवाद्रव्याभावेऽपि कथञ्चित् परिचर्या सम्भवतीत्याह । तृणानि
आसनीपयोगीनीति भावः, भूमिः आश्रयः, उदकं जलं पादप्रक्षालनाद्यर्थमिति
भावः चतुर्थी सृष्टता सत्यमधुरा वाक् च एतानि सतां साधूनां गेहेषु कदाचन
न उच्छिद्यन्ते न निराक्रियन्ते इत्यर्थः । एतैरपि अतिथिः पूजनीय इति भावः
॥ १८२ ॥

स्वागतेनेति । अतिथिः स्वागतेन शुभागमनप्रश्नेन अग्रयः तृप्ताः भवन्ति,
आसनेन आसनदानेन इत्यर्थः शतक्रतुरिन्द्रः तृप्तः भवति, पादशीचेन पाद-
प्रक्षालनेन पितरः गृहस्थस्येति भावः तृप्ताः भवन्ति, अर्घात् पूजनात् शन्नुः शिवः
तृप्ती भवति सर्वत्रातिथेरिति सम्बध्यते ॥ १८३ ॥

(च) पुंश्चली कुलटा । प्रहसितवदना हसन्मुखी स्वाभिप्रायसिद्धेः सौक-
स्यात् इति भावः । देवदत्तं तदाख्यं नारम् ।

दुर्दिवसे इति । दुर्दिवसे दुर्दिने मेघाच्छन्नेऽज्ञीत्यर्थः मेघाच्छन्नेऽङ्गि दुर्दिनम्
इत्यमरः । घनतिमिरे निविडाम्बुकारे, नगरवीथीषु नगरमार्गेषु दुःसञ्चारासु
सञ्चारितुमशक्यासु तथा पत्युः विदेशगमने सति जघनचपलायाः सुरतोत्सुकाया
इति भावः । परमसुखम् अत्यन्तं सुखम् अविघ्नेन मनोरथसिद्धेरिति भावः ।
आर्यावृत्तम् ॥ १८४ ॥

तथाच, पर्यङ्केष्वस्तरणं पतिमनुकूलं मनोहरं श्रयनम् ।

दृणमिव लघु मन्यन्ते कामिन्यश्चौर्यरतलुब्धाः ॥ १८५ ॥

तथाच,

केलिं प्रदहति लज्जा शृङ्गारोऽस्थीनि चाटवः कटवः ।

बन्धव्याः परितोषो न किञ्चिदिष्टं भवेत्पत्न्यौ ॥ १८६ ॥

कुलपतनं जनगर्हां बन्धनमपि जीवितव्यसन्देहम् ।

अङ्गीकरोति कुलटा सततं परपुरुषसंसक्ता ॥ १८७ ॥

अथ कौलिकभार्या गृहं गत्वा देवशर्मणे गतास्तरणां (क)
भग्नाञ्च खट्वां समर्प्य इदमाह भो भगवन् ! यावदहं स्वसखीं
ग्रामादभ्यागतां सम्भाव्य (ख) द्रुतमागच्छामि तावत्त्वया
मदगृहेऽप्रमत्तेन (ग) भाव्यम् । एवमभिधाय शृङ्गारविधिं (घ)

पर्यङ्केष्विति । चौर्यरतलुब्धाः गोपने सुरतापिन्य इत्यर्थः कामिन्यः पर्यङ्केषु
खट्वासु आस्तरणम् आच्छादनवसनम् अनुकूलं वशंवदं पतिं मनोहरं श्रयनं
श्रयाञ्च दृणमिव लघु अकिञ्चित्करमित्यर्थः मन्यन्ते । सर्वं सुखसाधनं गृहगतं
वस्तु परित्यज्य अस्थानपतिताः जारं रमयन्तीति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ १८५ ॥

केलिरिति । बन्धव्याः कुलटायाः लज्जा पत्न्यौ केलिं क्रीडां सुरतमित्यर्थः
प्रदहति पत्या सुरते समधिका लज्जा उपतिष्ठते इति भावः शृङ्गारः पतिकर्षक-
सुरतलीला इत्यर्थः अस्थीनि प्रदहति, न तेन सा सन्तुष्यतीति भावः, चाटवः
प्रियवचनानि पत्युरिति भावः कटवः कर्कशा भवन्तीति शेषः । तस्मात् पत्न्यौ
पतिविषये बन्धव्याः परितोषः न, नापि किञ्चित् भवेदिति सम्बन्धः । आर्या-
वृत्तम् ॥ १८६ ॥

कुलपतनमिति । सततं परपुरुषसंसक्ता कुलटा बन्धकी कुलपतनं कुलकल-
ङ्गमित्यर्थः जनगर्हां लोकनिन्दां बन्धनं स्वजनैः गृहे अवरोधनं जीवितव्यसन्देहं
जीवनसंशयञ्च अङ्गीकरोति । आर्यावृत्तम् ॥ १८७ ॥

(क) गतास्तरणाम् आच्छादनशून्याम् ।

(ख) सम्भाव्य अभिनन्द्य ।

(ग) अप्रमत्तेन सावधानेन ।

(घ) शृङ्गारविधिं शृङ्गारोचितानुष्ठानम् ।

विधाय यावद्देवदत्तमुद्दिश्य व्रजति तावत् तद्गतां सम्मुखो
मदविह्वलाङ्गो मुक्तकेशः पदे पदे प्रस्खलन् गृहीतमद्य-
भाण्डः सभभ्येति । तच्च दृष्ट्वा सा द्रुततरं व्याधुव्य (ड)
स्वगृहं प्रविश्य मुक्तशृङ्गारवेशा यथापूर्वम् अभवत् । कौलि-
कोऽपि तां पलायमानां कृताङ्गुतशृङ्गारां (च) विलोक्य
प्रागेव कर्णपरम्परया तस्याः श्रुतापवादक्षुभितहृदयः (छ)
स्वाकारं निगूहमानः (ज) सदैवास्ते । ततश्च तथाविधं
चेष्टितम् अवलोक्य दृष्टप्रत्ययः (झ) क्रोधवशगो गृहं प्रविश्य
ताम् उवाच । आः पापे ! पुंश्चलि ! क प्रस्थिताऽसि ? सा
प्रोवाच । अहं त्वत्सकाशात् आगता न कुत्रचिदपि निर्गता ।
तत् कथं मद्यपानवशात् अप्रस्तुतं (ज) वदसि । अथवा साधु
चेदमुच्यते ।

वैकल्यं धरणीपातमयथोचितजल्पनम् ।

सन्निपातस्य चिह्नानि मद्यं सर्वाणि दर्शयेत् ॥ १८८ ॥

करस्पन्दोऽम्बरत्यागस्तेजोहानिः सरागता ।

वारुणीसङ्गजावस्था भानुनाप्यनुभूयते ॥ १८९ ॥

(ड) व्याधुव्य परावृत्त्य ।

(च) कृताङ्गुतशृङ्गाराम् अनुष्ठितविचित्रशृङ्गारवेशाम् इत्यर्थः ।

(छ) श्रुतेति । श्रुतेन अपवादेन कलङ्गेन क्षुभितं दुःखितं हृदयं यस्य
तथाभूतः ।

(ज) स्वाकारं निजसाकारं विकृतभावमिति भावः । निगूहमानः सङ्कोपयन् ।

(झ) दृष्टप्रत्ययः दृढप्रत्यय इति पाठान्तरम् । असन्दिग्ध इति भावः ।

(ज) अप्रस्तुतम् असङ्गतम् ।

वैकल्यमिति । मद्यं सुरापानम् इत्यर्थः वैकल्यं विकृतेन्द्रियत्वं धरणीपातं भूपत-
नम् अयथोचितजल्पनम् असङ्गतं प्रलपनम् इत्यर्थः एतानि सर्वाणि सन्निपातस्य
त्रिदोषजनितविकारस्य चिह्नानि दर्शयेत् प्रकाशयेत् ॥ १८८ ॥

करस्पन्द इति । करस्पन्दः हस्तकम्पनं किरणस्फुरणञ्च अम्बरत्यागः वस्त्र-

सोऽपि तच्छ्रुत्वा प्रतिकूलवचनं वेशविपर्ययं च अवलोक्य
 तामाह । पुंश्चलि ! चिरकालं श्रुतो मया तव अपवादः ।
 तदयं स्वयं सञ्ज्ञातप्रत्ययः तव यथोचितं निग्रहं करोमि इति
 अभिधाय लगुडप्रहारैः तां जर्जरितदेहां विधाय स्थूण्या (ट)
 सह दृढबन्धनेन बद्धा सोऽपि मदविह्वलो निद्रावशम् अग-
 मत् । अत्रान्तरे तस्याः सखी नापितौ कौलिकं निद्रावश-
 गतं विज्ञाय तां गत्वा इदमाह । सखि ! स देवदत्तः तस्मिन्
 स्थाने त्वां प्रतीक्षते तत् शीघ्रमागम्यतामिति । सा च आह ।
 पश्य मम अवस्थाम् । तत्कथं गच्छामि ? तद्वत्वा ब्रूहि तं
 कामिनं यत् अस्यां रात्रौ न त्वया सह समागमः । नापितौ
 प्राह । सखि ! मामैवं वद । न अयं कुलटाधर्मः (ठ) ।
 उक्तञ्च,

विषमस्थस्वादुफलग्रहणव्यवसायनिश्चयो येषाम् ।

उष्ट्राणामिव तेषां मन्येऽहं प्रशंसितं जन्म ॥ १८० ॥

तथाच, सन्दिग्धे परलोके जनापवादे च जगति बहुचित्रे ।

स्वाधीने पररमणे धन्यास्तावत्फलभाजः ॥ १८१ ॥

त्यागः आकाशपरित्यागश्च, तेजोहानिः कान्तिक्लासः किरणक्लासश्च तथा सरागता
 रक्तवर्णता उभयत्र समानमेतत् वारुणी सुरा वरुणपालिता पश्चिमा दिक् च
 तत् सङ्गजा तत्पानजा तदाययजा च पूर्वोक्ता अवस्था भागुनापि सूर्येणापि
 अन्येषां का कथेति भावः, अनुभूयते भुज्यते ॥ १८२ ॥

(ट) स्थूण्या गृहाधारदारुविशेषिण ।

(ठ) कुलटाधर्मः कुलटाया रीतिः ।

विषमेति । उष्ट्राणामिव येषां विषमस्थं दारुणस्थानस्थं यत् स्वादुफलं तस्य
 ग्रहणे यः व्यवसायः उद्यमः तत्र निश्चयः अवश्यमेव तादृशं फलं लभे इति
 निर्णय इत्यर्थः तेषां जन्म प्रशंसितं प्रशंसितम् अहं मन्ये । दुर्लभलाभार्थी जनः
 प्रशस्तः, त्वमपि तथेति तव प्रशंसिरिति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ १८० ॥
 सन्दिग्धे इति । परलोके सन्दिग्धे सन्देहास्पदे अस्ति न वा इति सन्देहः

अन्यच्च ।

यदि भवति दैवयोगात्पुमान् विरूपोऽपि बन्धकीरहसि ।

न तु कृच्छादपि भद्रं निजकान्तं सा भजत्येव ॥१८२॥

सा अब्रवीत् । यदि एवं तर्हि कथय कथं दृढबन्धनबद्धा सती तत्र गच्छामि । सन्निहितश्च अयं पापात्मा मत्पतिः । नापिती आह । सखि ! मदविह्वलोऽयं सूर्यकरसृष्टः प्रबोधं (उ) यास्यति । तदहं त्वाम् उन्मोचयामि । माम् आत्मस्थाने बद्धा द्रुततरं देवदत्तं सम्भाव्य आगच्छ । सा अब्रवीत् । एवमस्तु इति । तदनु सा नापिती तां स्वसखीं बन्धनाद्विमोच्य तस्याः स्थाने यथापूर्वमात्मानं बद्धा तां देवदत्तसकाशे सङ्केतस्थानं प्रेषितवती । तथानुष्ठिते कौलिकः कस्मिंश्चित् क्षणे समुत्थाय किञ्चिद्गतकोपो विमदस्तामाह, हे पुरुषवादिनि ! (ढ) यदि अद्यप्रभृति गृहात् निष्क्रमणं न करोषि न च पुरुषं वदसि ततः त्वाम् उन्मोचयामि । नापिती अपि स्वरभेदभयात् (ण) यावन्न किञ्चित् ऊचे तावत् सोऽपि भूयोभूयस्तां तदेव आह । अथ सा यावत् प्रत्युत्तरं किमपि न ददौ तावत् सः

युक्ते इत्यर्थः जगति जनापवादे लोकगर्हायां बहुचित्रे बह्वाशय्येवति जना यत् किञ्चिदलौकिकं व्यापारं दृष्ट्वैव चमत्कृताः तदपवदन्तीति भावः । स्वाधीने स्वशे पररमथे परपुरुषरतौ सति धन्याः पुण्यवन्तः जनाः तारुण्यफलभाजः यौवनफल-भीगिनः भवन्ति इत्यर्थः । आख्यातम् ॥ १८१ ॥

यदीति । बन्धकीरहसि बन्धक्या विजने देशे यदि विरूपोऽपि पुमान् दैवयोगात् भवति उपतिष्ठते, तदा सा कृच्छादपि कष्टेऽपि क्लेशितापि इत्यर्थः भद्रं सुन्दरमपि निजकान्तं न तु भजत्येव । आख्यातम् ॥ १८२ ॥

(उ) सूर्यकरसृष्ट इति । सूर्यकिरणस्पर्शेन अस्य प्रबोधी भवतीति भावः ।

(ढ) विमदः मत्तताशून्यः । पुरुषवादिनि ! निष्ठुरभाषिणि !

(ण) स्वरभेदभयात् कुलटायाः तस्याः स्वस्य च स्वरो भिन्नः, तेन असौ ज्ञास्यतीति भयादिति भावः ।

प्रकुपितः तीक्ष्णशस्त्रमादाय नासिकाम् अच्छिनत् आह च,
 रे पुंश्चलि ! तिष्ठ इदानीं न त्वां भूयस्तोषयिष्यामीति जल्पन्,
 पुनरपि निद्रावशमगमत् । देवशर्मा अपि वित्तनाशात् क्षुत्-
 क्षामकण्ठो नष्टनिद्रस्तत्सर्वं स्त्रीचरित्रमपश्यत् । सापि
 कौलिकभार्या यथेच्छया देवदत्तेन सह सुरतसुखमनुभूय
 कस्मिंश्चित् क्षणे स्वगृहमागत्य तां नापितौमिदमाह । अयि !
 शिवं (त) भवत्याः ? नायं पापात्मा मम गताया उल्लितः ।
 नापितौ आह । शिवं नासिकया विना शेषस्य शरीरस्य ।
 तद्द्रुतं मां मोचय बन्धनात्, यावन्नायं मां पश्यति येन स्वगृहं
 गच्छामि । तथा अनुष्ठिते भूयोऽपि कौलिक उल्याय तामाह,
 पुंश्चलि ! किमद्यापि न वदसि । किं भूयोऽप्यतो दुष्टतरं
 निग्रहं कर्णक्षेदेन करोमि । अथ सा सकोपं साधिक्षेपमिद-
 माह (थ) धिक् धिक् महामूढ ! को मां महासतीं धर्ष-
 यितुं व्यङ्गयितुं (द) वा, समर्थः ? तत् शृण्वन्तु सर्वेऽपि
 लोकपालाः ।

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च

द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये

धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ १६३ ॥

(त) शिवं मङ्गलम् ।

(थ) साधिक्षेपं सतिरस्कारम् ।

(द) व्यङ्गयितुम् अङ्गविहीनां कर्तुम् इत्यर्थः ।

आदित्येति । आदित्यचन्द्रौ सूर्याचन्द्रमसौ, अनिलो वायुः अनलः अग्निः,
 द्यौः आकाशं, भूमिः क्षितिः, आपो जलानि, हृदयम् अन्तःकरणं यमः अहः
 दिवसः, रात्रिः उभे द्वे प्रातः सायं रूपे इत्यर्थः सन्ध्ये च तथा धर्मश्च नरस्य
 वृत्तं चरितं जानाति । उपजातिवृत्तम् ॥ १६३ ॥

तद्यदि मम सतीत्वमस्ति मनसापि परपुरुषो न अभि-
लषितः ततो देवा भूयोऽपि मे नासिकां तादृग्रूपामक्षतां
कुर्वन्तु । अथवा यदि मम चित्ते परपुरुषस्य भ्रान्तिरपि
भवति मां भस्मसान्नयन्तु । एवमुक्त्वा भूयोऽपि तमाह । भो
दुरात्मन् ! पश्य मे सतीत्वप्रभावेण तादृशौ एव नासिका
संवृत्ता । अथ असौ उल्मुकमादाय (ध) यावत्पश्यति तावत्
तद्रूपां नासिकाञ्च भूतले रक्तप्रवाहञ्च महान्तमपश्यत् । अथ
स विस्मितमनास्तां बन्धनाद्विमुच्य शय्यायामारोप्य च चाटु-
शतैः (न) पर्यतोषयत् । देवशर्मा अपि तं सर्ववृत्तान्तमालोक्य
विस्मितमना इदमाह ।

शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि ।

बलेः कुम्भीनसेष्वेव सर्वास्ता योषितो विदुः ॥ १८४ ॥

हसन्तं प्रहसन्त्येता रुदन्तं प्ररुदन्त्यपि ।

अप्रियं प्रियवाक्यैश्च गृह्णन्ति कालयोगतः ॥ १८५ ॥

उशना वेद यच्छास्त्रं यच्च वेद ब्रह्मस्यतिः ।

स्त्रीबुद्ध्या न विशिष्येत तस्माद्रक्ष्याः कथं हि ताः ? ॥ १८६ ॥

(ध) उल्मुकम् आलीकविशेषम् इत्यर्थः ।

(न) चाटुशतैः प्रियवचनशतैः ।

शम्बरस्येति । शम्बरस्य असुरभेदस्य या मायाः चातुर्यः, नमुचेरपि तदा-
स्यस्य असुरविशेषस्य च या मायाः बलेः बलिराजस्य कुम्भीनसेः तदास्याया राक्ष-
स्याश्च या मायाः ताः सर्वाः योषितः नार्याः विदुः विदन्ति बुधा इति शेषः ॥ १८४ ॥

हसन्तमिति । एताः नार्यः हसन्तं पुरुषं प्रहसन्ति, रुदन्तमपि प्ररुदन्ति
अनुरुदन्ति इत्यर्थः, कालयोगतः समयवशात् अप्रियम् अननुरक्तम् जनं प्रियवाक्यैः
मीढनवचनैः गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति च ॥ १८५ ॥

उशनेति । उशना शुक्लाचार्यः यत् शास्त्रं वेद जनाति, ब्रह्मस्यतिश्च यच्च
शास्त्रं वेद, तत् स्त्रीबुद्ध्या न विशिष्येत, स्त्रीबुद्धिस्तत्सर्वं जानातीति भावः ।
तस्मात् ताः स्त्रियः कथं रक्ष्याः ? रक्षणीयाः नैव निरोध्या इति भावः ॥ १८६ ॥

अनृतं सत्यमित्याहुः सत्यं चापि तथानृतम् ।

इति यास्ताः कथं धीरैः संरक्ष्याः पुरुषैरिह ? ॥१८७॥

अन्यत्रापि उक्तम्,

नातिप्रसङ्गः प्रमदासु कार्यो नैच्छेदलं स्त्रीषु विवर्द्धमानम् ।

अतिप्रसक्तैः पुरुषैर्यतस्ताः क्रीडन्ति काकैरिव लूनपक्षैः ॥१८८॥

सुमुखेन वदन्ति वल्गुना प्रहरन्त्येव श्रितेन चेतसा ।

मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हालहलं महद्विषम् ॥१८९॥

अतएव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते ।

पुरुषैः सुखलेशवञ्चितैर्मधुलुब्धैः कमलं यथालिभिः ॥२००॥

अपिच,

आवर्तः संशयानामविनयभवनं पत्तनं साहसानां

दोषाणां सन्निधानं कपटशतगृहं क्षेत्रमप्रत्ययानाम् ।

अनृतमिति । याः अनृतम् असत्यं सत्यमिति तथा सत्यञ्च अनृतमिति आहुः, ताः धीरैः पुरुषैः इह संसारे कथं संरक्ष्याः ? नैव रक्षितुं शक्या इति भावः ॥ १८७ ॥

नेति । प्रमदासु नारीषु अतिप्रसङ्गः अत्यासक्तिः न कार्यः, स्त्रीषु विवर्द्धमानं विशेषेण वृद्धिं गच्छत् वलं न इच्छेत् धीर इति शेषः । विशेषासक्तिं न कुर्यादिति भावः । यतः ताः प्रमदाः अतिप्रसक्तैः अत्यनुरक्तैः पुरुषैः लूनपक्षैः छिन्नपक्षैः उड्डयनासमर्थैः इत्यर्थः काकैरिव क्रीडन्ति । उपजातिवृत्तम् ॥ १८८ ॥

सुमुखेनेति । एताः वल्गुना मनीहरेण सुमुखेन सुन्दरेण सुखेन वदन्ति आलपन्ति, श्रितेन तौक्ष्णि चेतसा मनसा प्रहरन्ति, यतः योषितां वाचि मधु हृदये तु महत् हालहलं कालकूटं विषं तिष्ठति । अयुज्योर्यदि सौ जगौ युजोः सभरा ल्गौ यदि सुन्दरी तदेति लक्षणात् ॥ १८९ ॥

अत इति । अतएव अस्म्यदेव कारणात् सुखे मधुसङ्गावात् हृदये च विषसङ्गादिति भावः मधुलुब्धैः अलिभिः भ्रमरैः कमलं यथा पद्ममिव सुखलेशेन यत्किञ्चिदुखलोभेनेति भावः वञ्चितैः विप्रलब्धैः पुरुषैः अधरः तासामिति शेषः निपीयते निःशेषेण आस्त्रायते, हृदयन्तु मुष्टिभिरेव ताड्यते प्रक्षिप्यते कुचमर्दनादिति भावः । सुन्दरीवृत्तम् ॥ २०० ॥

दुर्ग्राह्यं यन्महद्भिन्नरवरवृषभैः सर्वमायाकरणं
 स्त्रीयन्त्रं केन लोके विषममृतयुतं धर्मनाशाय सृष्टम् ॥२०१॥
 कार्कश्यं स्तनयोद्दृशो स्तरलतालीकं मुखे दृश्यते
 कौटिल्यं कचसञ्चये प्रवचने मान्यन्त्रिके स्थूलता ।
 भीरुत्वं हृदये सदैव कथितं मायाप्रयोगः प्रिये
 यासां दोषगणो गुणा मृगदृशां ताः किं नराणां प्रियाः ? ॥२०२॥
 एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्यहेतोः
 विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति ।
 तस्मान्नरेण कुलशीलवता सदैव
 नार्थः श्मशानवटिका इव वर्जनीयाः ॥ २०३ ॥

आवर्त्त इति । लोके जगति केन जनेन अपिरत्राध्याहार्यः । धर्मनाशाय
 संशयानां सन्देहानाम् आवर्त्तः भूमिस्थानं स्यादावर्त्तोऽभ्यसां भ्रम इत्यमरः । अवि-
 नयस्य दुर्णयस्य भवनम् आश्रयः, साहसानां पतनं नगरविशेषः आलय इत्यर्थः
 दोषाणां सन्निधानं निकेतनमिति भावः कपटशतानां चातुरीशतानां गृहम्,
 अप्रत्ययानाम् अविश्वासानां चेतं स्थानं महद्भिः नरवरवृषभैः मानवश्रेष्ठैरित्यर्थः यत्
 दुर्ग्राह्यं यदौतुमशक्यं वशीकर्तुमशक्यमित्यर्थः सर्वासां मायानां वञ्चनानां करणं
 पात्रविशेषः तथा अमृतयुतं विषं तत्स्वरूपमित्यर्थः स्त्रीयन्त्रं नारीरूपं यन्त्रं सृष्टम् ।
 स्रग्भरावृत्तम् ॥ २०१ ॥

कार्कश्यमिति । यासां मृगदृशां स्तनयोः कार्कश्यं काठिन्यं, दृशोः नेत्रयोः
 तरलता चञ्चलता, मुखे अलीकम् असत्यं, कचसञ्चये केशनिचये कौटिल्यं वक्रता,
 प्रवचने आलापे मान्यं माधुर्यमित्यर्थः, त्रिके नितम्बे स्थूलता विशालता, पृष्ठवंशा-
 धरे त्रिकमित्यमरः । हृदये भीरुत्वं भयशीलता, तथा प्रिये स्वामिनि कथितं
 वचनं मायाप्रयोगः इत्यं दोषगणः दोषमसूहः गुणाः भवतीति शेषः गुणत्वेन
 गृह्यते लोकेरिति भावः, ताः नराणां किं प्रियाः ? नैव प्रियतामहन्ति सर्वदोषा-
 करत्वादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २०२ ॥

एता इति । एताः नार्थः कार्यहेतोः स्वकार्यार्थं हसन्ति च रुदन्ति च
 विश्वासयन्ति विश्वसन् कारयन्ति च, परं न च विश्वसन्ति स्वयमिति शेषः ।
 तस्य अत् कुलशीलवता कुलीनेन सुशीलेन च इत्यर्थः नरेण नार्थः श्मशानवटिका

व्याकीर्णकेशरकरालमुखा मृगेन्द्रा

नागाश्च भूरिमदराजिविराजमानाः ।

मेधाविनश्च पुरुषाः समरेषु शूराः

स्त्रीसन्निधौ परमकापुरुषा भवन्ति ॥ २०४ ॥

कुर्वन्ति तावत्प्रथमं प्रियाणि यावन्न जानन्ति नरं प्रसक्ताम् ।

ज्ञात्वा च तं मन्मथपाशबद्धं अस्तामिषं मौनमिवोद्धरन्ति ॥ २०५ ॥

समुद्रवीचीव चलस्वभावाः सन्ध्याभरेखेव मुहूर्तरागाः ।

स्त्रियः कृतार्थाः पुरुषं निरर्थं निष्पीडितालक्तकवत्यजन्ति ॥ २०६ ॥

अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता ।

अशीचं निर्दयत्वञ्च स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥ २०७ ॥

इव स्मशानस्था वटतरव इव सदैव वर्जनीयाः परिहरणीया इत्यर्थः । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् ॥ २०३ ॥

व्याकीर्णैः । व्याकीर्णैः विशेषेण इतस्ततो विलुलितैः केशरैः जटाभिः । जटा-
केशरयोरित्यमरः । करालानि भीषणानि मुखानि येषां तथोक्ताः मृगेन्द्राः
सिंहाः, भूरिभिः बहुभिः मदराजिभिः मदधाराभिरित्यर्थः विराजमानाः
विशेषेण शोभमानाः मदस्त्राविण इत्यर्थः नागा इति नश्च तथा समरेषु संग्रामेषु
शूराः महावीराः मेधाविनो बुद्धिमन्तः पुरुषाश्च स्त्रीसन्निधौ नारीसमीपे परमकापु-
रुषाः अतिनीचा इत्यर्थः भवन्ति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २०४ ॥

कुर्वन्तीति । यावत् नरं पुरुषं प्रसक्तं प्रकटानुरागिणं न जानन्ति न बुध्यन्ते,
तावत् प्रथमं प्रियाणि कुर्वन्ति प्रियकार्येण पुरुषं रञ्जयन्तीति भावः । ततः तं
पुरुषं मन्मथपाशेन कामरज्ज्वा बद्धम् अतएव यत्नं गलितम् आमिषं भोग्यवस्तु-
विशेषः येन तथाभूतं मौनमिव मत्स्यमिव ज्ञात्वा उद्धरन्ति व्यापादयन्तीति भावः ।
इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २०५ ॥

समुद्रेति । समुद्रस्य वीचीव तरङ्ग इव चलस्वभावाः चपलप्रकृतयः, सन्ध्या-
भरेखेव सन्ध्याकालीनमेघरेखेव मुहूर्तरागाः प्रथममनुरागदर्शिन्य इत्यर्थः अन्यत्र
चणरक्ता, स्त्रियः ततः कृतार्थाः सिद्धकामाः सत्यः निरर्थं निर्धनं पुरुषं निष्पी-
डितं निःशेषेण निर्गलितरसं यत् अलक्तकं तद्वत् त्यजन्ति । उपजातिवृत्तम् ॥ २०६ ॥
अशुतमिति । अनृतम् असत्यभाषणं साहसम् अविसृष्टकारित्वं माया मीढन-

सम्प्रीहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति
निर्भर्त्सयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति ।

एताः प्रविश्य सरलं हृदयं नराणां

किं वा न वामनयना न समाचरन्ति ? ॥२०८॥

अन्तर्विषमया ह्येता वह्निष्वैव मनोरमाः ।

गुञ्जाफलसमाकारा योषितः केन निर्मिताः ॥२०९॥

एवं चिन्तयतः तस्य परिव्राजकस्य सा निशा महता
क्लृप्तेण अतिचक्राम । सा च दूतिका छिन्ननासिका स्वगृहं
गत्वा चिन्तयामास । किमिदानीं कर्तव्यम् । कथमेतत्
महच्छिद्रं स्थगयितव्यम् (प) अथ तस्या एवं विचिन्तयन्त्या
भर्ता कार्यवशात् राजकुले पर्युषितः (फ) प्रत्यूषे च स्वगृह-
मभ्युपेत्य द्वारदेशस्थः विविधपौरकृत्योत्सुकतया तामाह ।
भद्रे ! शीघ्रमानीयतां क्षुरभाण्डं येन क्षौरकर्मकरणाय

व्यवहारविशेषः सूखंत्वम् अज्ञानम् अतिलोभता, अशौचं शुद्धरभावः समल-
मित्यर्थः निर्दयत्वं निष्ठुरत्वञ्च एते स्त्रीणां स्वभावजाः स्वाभाविकाः दोषाः वर्तन्ते
इति शेषः ॥ २०७ ॥

सम्प्रीहयन्तीति । एताः वामनयनाः कुटिलनेत्राः कान्ताः नराणां सरलं
सुकोमलमित्यर्थः हृदयं प्रविश्य किं वा न समाचरन्ति ? न कुर्वन्ति ? तथाहि
सम्प्रीहयन्ति सम्यक् सुगन्धं कुर्वन्ति, मदयन्ति हर्षयन्ति, विडम्बयन्ति प्रतारयन्ति,
निर्भर्त्सयन्ति तिरस्कुर्वन्ति, रमयन्ति सुरतेन ग्रीणयन्ति, तथा विषादयन्ति ।
विषादसागरे पातयन्ति निर्धनतायां गृहात् निष्काशनेनेति भावः । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ २०८ ॥

अन्तरिति । एताः योषितः अन्तर्विषमया, विषमयहृदया इत्यर्थः वह्निष्वैव
मनोरमाः वचसा मनोहारिण्य इत्यर्थः अतएव गुञ्जाफलैः समः आकारो यासां
तथाविधाः केन जनेन निर्मिताः सृष्टाः । गुञ्जाफलं वह्निरतिरम्यं दृश्यते परन्तु
अन्तर्विषमिति बोध्यव्यम् ॥ २०९ ॥

(प) छिद्रं दोषः कलङ्क इत्यर्थः । स्थगयितव्यम् आच्छादयितव्यम् ।

(फ) पर्युषितः स्थित इत्यर्थः ।

गच्छामि । सापि छिन्ननासिका गृहमध्यस्थितैव कार्य-
 करणापेक्षया क्षुरभाण्डात् क्षुरमेकं समाकृष्य तस्य अभिमुखं
 प्रेषयामास । नापितोऽपि उत्सुकतया तमेकं क्षुरमवलोक्य
 कोपाविष्टः सन् तदभिमुखमेव तं क्षुरं प्राहिणोत् । एतस्मिन्
 अन्तरे सा दुष्टा ऊर्ध्वबाह्व विधाय फूत्कर्तुमना (ब) गृहात्
 निश्चक्राम । अहो ! पापेन अनेन मम सदाचारवर्त्तिन्याः
 पश्यत नासिकाच्छेदो विहितः । तत्परित्रायतां परित्रायताम् ।
 अत्र अन्तरे राजपुरुषाः समभ्येत्य तं नापितं लगुडप्रहारैः
 जर्जरीकृत्य दृढबन्धनैर्बद्धा तया छिन्ननासिकया सह धर्माधि-
 करणस्थानं नीत्वा सभ्यान् ऊचुः । शृण्वन्तु भवन्तः सभासदः ।
 अनेन नापितेन अपराधं विना स्त्रौरजमेतद्व्यङ्कितं (भ) तदस्य
 यत् युज्यते तत् क्रियताम् । इति अभिहिते सभ्या ऊचुः । रे
 नापित ! किमर्थं त्वया भार्या व्यङ्गिता । किमनया पर-
 पुरुषोऽभिलषितः उत्स्रित् प्राणद्रोहः (म) कृतः, किंवा
 चौर्यकर्म आचरितम् । तत् कथ्यताम् अस्या अपराधः । नापि-
 तोऽपि प्रहारपीडिततनुर्वक्तुं न शशाक । अथ तं तूष्णीभूतं
 दृष्ट्वा पुनः सभ्या ऊचुः । अहो ! सत्यमेतत् राजपुरुषाणां
 वचः, पापात्मा अयम् । अनेन इयं निर्दोषा वराक्री (य)
 दूषिता । उक्तञ्च,
 भिन्नस्वरमुखवर्णः शङ्कितदृष्टिः समुत्पतिततेजाः ।

(ब) फूत्कर्तुमनाः आक्रान्दितुकामा इत्यर्थः ।

(भ) व्यङ्कितम् अङ्गविहीनं कृतमित्यर्थः ।

(म) प्राणद्रोहः जीवननाशचेष्टा ।

(य) वराक्री निर्दोषा ।

भिन्नेति । पापं कृत्वा स्वकर्मणा तेन पापकर्मणा सन्नासितः सम्यक् द्राघं

भवति हि पापं कृत्वा स्वकर्मसन्तासितः पुरुषः ॥ २१० ॥
तथाच, आयाति स्वलितैः पादैर्मुखवैवर्ण्यसंयुतः ।

ललाटस्त्रेदभाग् भूरि गद्गदं भाषते वचः ॥ २११ ॥

अधोदृष्टिर्भवेत् कृत्वा पापं प्राप्तः सभां नरः ।

तस्माद्यन्नात्परिज्ञेयश्चिह्नेरितैर्विचक्षणैः ॥ २१२ ॥

अन्यच्च, प्रसन्नवदनो दृष्टः स्पष्टवाक्यः सरोषट्क ।

सभायां वक्ति सामर्थं सावष्टम्भो नरः शुचिः ॥ २१३ ॥

तदेष दुष्टचरित्रलक्षणो दृश्यते । स्त्रीधर्षणात् बध्य (र)
इति । तच्छृणुयामारोप्यतामिति । अथ बध्यस्थाने नीय-
मानं तम् अवलोक्य देवशर्मा तान् धर्माधिकृतान् गत्वा
प्रोवाच । भोः ! भोः ! अन्यायेन एष वराको बध्यते ।
नापितः साधुसमाचार एषः । तत् श्रूयतां मे वाक्यम् ।
जम्बूका हुडुयुडेनेति । अथ ते सभ्या ऊचुः । भो भगवन् !
कथमेतत् ? ततो देवशर्मा तेषां त्रयाणामपि वृत्तान्तं विस्त-

नीतः पुरुषः भिन्नः स्वरौ मुखवर्णश्च यस्य तथाभूतः, शङ्किता दृष्टिर्यस्य तादृशः
तथा समुत्पतितं विनष्टमित्यर्थः तेजो यस्य तथाभूतः हिंस्रव्योऽवधारणाथः ।
आर्यावृत्तम् ॥ २१० ॥

आयातीति । पापी नर इति अध्याहार्यं स्वलितैः पदे पदे चीतङ्गिः पादैः
आयाति आगच्छति, तथा मुखवैवर्ण्यसंयुतः विवर्णमुखकान्तिः ललाटस्त्रेदभाक्
स्त्रिन्नललाटश्च सन् भूरि बहु गद्गदम् अस्पष्टं वचः भाषते ॥ २११ ॥

अधोदृष्टिरिति । पापं कृत्वा सभां धर्माधिकरणं प्राप्नोति नरः अधोदृष्टिः
भवेत् तस्मात् विचक्षणैः पुरुषैः एतैः पूर्वोक्तैः चिह्नेः लक्षणैः यत्रात् परिज्ञेयः ॥ २१२ ॥

प्रसन्नवदन इति । शुचिः निर्दोषो नरः प्रसन्नवदनः दृष्टः स्पष्टवाक्यः सरो-
षट्कं क्रोधपूर्णदृष्टिः अवमाननादिति भावः, सावष्टम्भः सधैर्यः सन् सभायां
सामर्थं सकीपम् अनर्थकं मे धर्षणं कृतमिति कोपप्रकाशपूर्वं वक्ति कथयति ॥ २१३ ॥

(र) दुष्टेति । दुष्टं चरित्रलक्षणं चरित्रचिह्नं यस्य तथोक्तः । स्त्रीधर्षणात्
स्त्रिया अवमाननात् ।

रेण अकथयत् । तदाकर्ण्य सुविस्मितमनसस्ते नापितं विमोच्य
मिथः प्रोचुः । अहो !

अवध्यो ब्राह्मणो बालः स्त्री तपस्वी च रोगभाक् ।

विहिता व्यङ्गिता तेषामपराधे महत्यपि ॥ २१४ ॥

तदस्या नासिकाच्छेदः स्वकर्मणा हि संवृत्तः । ततो
राजनिग्रहस्तु कर्णच्छेदः कार्यः । तथानुष्ठिते देवशर्मापि
वित्तनाशसमुद्भूतशोकरहितः पुनरपि स्वकौयं मठायतनं
जगाम । अतोऽहं ब्रवीमि । जम्बूको हुडयुडेनेति ।

करटक आह । एवंविधे व्यतिकरे (ल) किं कर्तव्य-
मावयोः ? दमनकोऽब्रवीत् । एवंविधेऽपि समये मम बुद्धि-
स्फरणं भविष्यति, येन सञ्जीवकं प्रभोर्विश्लेषयिष्यामि (व)
उक्तञ्च,

यतः, एकं हन्यान् वा हन्यादिषुमुक्तो धनुष्मता ।

बुद्धिर्बुद्धिमतः सृष्टा हन्ति राष्ट्रं सनायकम् ॥ ३१५ ॥

तदहं मायाप्रपञ्चेन गुप्तमाश्रित्य तं स्फोटयिष्यामि (श)

अवध्य इति । ब्राह्मणः, बालः शिशुः, स्त्री, तपस्वी, रोगभाक् रोगी च
तेषां महति अपराधेऽपि व्यङ्गिता अङ्गहानिः विहिता येन केनचिदङ्गेन एतेषां
वियोगः कार्य इति शास्त्रनियम इत्यर्थः ॥ २१४ ॥

(ल) व्यतिकरे अवस्थायाम् ।

(व) विश्लेषयिष्यामि वियोजयिष्यामि ।

एकमिति । धनुष्मता धानुष्केण सुक्तः विचिप्तः इषुः शरः एकं लक्ष्यमित्यर्थः
हन्यात् न वा हन्यात् हनने संशयोऽस्तीति भावः । बुद्धिमतो बुद्धिः सृष्टा विनि-
युक्ता सती सनायकं स्वामिसहितं राष्ट्रं राज्यं हन्ति । इषोरपि बुद्धेरुत्कर्षात्
व्यतिरेकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, आधिक्यसुपमेयस्योपमानाश्रयताथवा । व्यति-
रेक एक उक्ते नीक्ते द्वेताौ स च त्रिधा इति ॥ २१५ ॥

(श) मायाप्रपञ्चेन चातुरीविसारेण । स्फोटयिष्यामि वियोजयिष्यामि ।

करटक आह । भद्र ! यदि कथमपि तव मायाप्रवेशं पिङ्ग-
लकः ज्ञास्यति, सञ्जीवको वा, तदा नूनं विघात (ष) एव ।
सोऽब्रवीत् तात ! नैवं वद गूढबुद्धिभिः आपत्काले विधुरेऽपि
दैवे बुद्धिः प्रयोक्तव्या नोद्यमस्याज्यः कदाचित् घुणाच्चरन्यायेन
(स) बुद्धेः साम्राज्यं (ह) भवति । उक्तञ्च,

त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि दैवे
धैर्यात् कदाचित् स्थितिमाप्नुयात् सः ।
याते समुद्रेऽपि हि पीतभङ्गे
सांयात्रिको वाञ्छति कर्म एव ॥ २१६ ॥

तथाच, उद्योगिनं सततमत्र समेति लक्ष्मीः
दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्रे कृते यदि न सिद्धयति कोऽत्र दोषः ? ॥ २१७ ॥

(ष) विघातः व्याघातः ।

(स) विधुरे प्रतिकूले । उद्यमः उद्योगः पुरुषकार इत्यर्थः । घुणाच्चरन्याये-
नेति । घुणी नाम काष्ठभक्षकः कौटविशेषः स यदा काष्ठं प्रविशति तदा क्रमेण
काष्ठं क्लन्तन् क्लन्तन् दैवात् ततोऽच्चरमेकं कदाचित् उद्गावयति एष न्यायः
घुणाच्चरः तेन ।

(ह) बुद्धेः बुद्धिवशात् । साम्राज्यं भवति साम्राज्यलाभी भवति इत्यर्थः ।

त्याज्यमिति । दैवे विधुरे विपरीतेऽपि धैर्यं न त्याज्यं सः प्रतिकूलदैवो जन
इत्यर्थः धैर्यात् कदाचित् स्थितिम् आप्नुयात् लभेत । समुद्रे पीतभङ्गे वाणिज्य-
द्रव्यपूर्णयानभङ्गे जातेऽपि सांयात्रिकः पीतवर्णिकः सांयात्रिकः पीतवर्णित्यमरः ।
कर्म खं वाणिज्यमेव वाञ्छति न खलु स्वती व्यवसायात् च्यवतीति भावः ।
अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं सामान्यं वा विशेषेण
विशेषस्तेन वा यदि । कार्यञ्च कारणेनैदं कार्येण च समर्थते । साधर्म्येतेतरेणा-
र्थान्तरन्यासोऽष्टधा तत इति । इन्द्रवज्रावचमम् ॥ २१६ ॥

उद्योगिनमिति । अत्र संसारे लक्ष्मीः उद्योगिनं जनं सततं समेति प्राप्नोति,
कापुरुषाः नौचाः पुरुषा हि दैवं दैवमिति वदन्ति, दैवं निहत्य निरस्य आत्म-

तदेवं ज्ञात्वा सुगूढबुद्धिप्रभावेण यथा तौ द्वौ अपि न
ज्ञास्यतः तथा मिथो वियोजयिष्यामि । उक्तञ्च,

सुगुप्तस्यापि दम्भस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति ।

कौलिको विष्णुरूपेण राजकन्यां निषेवते ॥ २१८ ॥

करटक आह । कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ५ ।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कौलिकारथकारौ मित्रे प्रतिवसतः स्म ।
तत्र च तौ बाल्यात् प्रभृति सहचारिणौ, परस्परमतीव स्नेह-
परी सदा एकस्थानविहारिणौ कालं नयतः । अथ कदा-
चित् तत्राधिष्ठाने कस्मिंश्चिद्देवायतने यात्रामहोत्सवः संवृत्तः ।
तत्र च नटनत्तकचारणसङ्कुले (छ) नानादेशागतजनावृते
तौ सहचरी भ्रमन्तौ, काञ्चिद्राजकन्यां करेणुकारुढां (क)
सर्वलक्षणसनाथां कञ्चुकिवर्षवरपरिवारितां (ख) देवतादर्श-

शक्त्या पौरुषं पुरुषकारं कुरु, यत्र पुरुषकारे कृते सति यदि न सिद्धाति कार्यम्
इति शेषः तदा अत्र संसारे को दीपः ? न कोऽपीति भावः । उद्योगिनं पुरुष-
सिंहमुपैति लक्ष्मीर्देवेन दीयमिति कापुरुषा वदन्तीति पाठान्तरम् । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ २१७ ॥

सुगुप्तस्येति । ब्रह्मणापि अन्येषां का कथेति अप्यर्थः । सुगुप्तस्य गूढं प्रयुक्तस्य
दम्भस्य सायायाः अन्तं न गच्छति नावबुध्यते इत्यर्थः । तथाहि कौलिकः कश्चित्
विष्णुरहमिति सायां विस्तार्य राजकन्यां निषेवते मुङ्क्ते ॥ २१८ ॥

(छ) नटिति । नटाश्च नर्तकाश्च चारणाः कुशीलवाश्च तैः सङ्कुले बहुले ।

(क) करेणुकारुढां हस्तिनीमारुह्य आगताम् । सर्वैः लक्ष्यैः सुचिह्नैः सनाथा
युक्ता तां सुलक्षणसम्पन्नाम् ।

(ख) कञ्चुकिभिः अन्तःपुरचरवृद्धब्राह्मणैः अन्तःपुरचरी वृद्धी विप्रौ गुणगणा-
न्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते इति लक्षणांनितैरित्यर्थः वर्षवरैः
नपुंसकजातीयेः परिवारिताम् ।

नार्थं समायातां दृष्टवन्तौ । अथासौ कौलिकस्तां दृष्ट्वा,
विषादित इव, दुष्टग्रहगृहीत इव, कामशरैः हन्यमानः,
सहसा भूतले निपपात । अथ तं तदवस्थम् अवलोक्य, रथ-
कारः तद्दुःखदुःखित आस्रपुरुषैस्तं समुत्क्षिप्य (ग) खगृह-
मानाययत् । तत्र च विविधैः शीतोपचारैः चिकित्सकोपदिष्टैः
मन्त्रवादिभिरुपचर्यमाणः (घ) चिरात् कथञ्चित् सचेतनो
वभूव । ततो रथकारेण पृष्टः । भो मित्र ! किमेवं त्वम्
अकस्मात् विचेतनः सञ्जातः । तत्कथ्यताम् आत्मस्वरूपम् ।
स आह, वयस्य ! यदि एवं तच्छृणु मे रहस्यं येन सर्वाम्
आत्मवेदनां ते वदामि । यदि त्वं मां सुहृदं मन्यसे ततः
काष्ठप्रदानेन (ङ) प्रसादः क्रियतां, जस्यतां यद्वा किञ्चित्
प्रणयातिरेकात् अयुक्तं तव मया अनुष्ठितम् । सोऽपि तदा-
कर्ण्य वाष्पपिहितनयनः (च) सगद्गदमुवाच । वयस्य !
यत्किञ्चित्दुःखकारणं तद्दद, येन प्रतीकारः क्रियते यदि
शक्यते कर्तुम् । उक्तञ्च,

औषधार्थमुमन्त्राणां बुद्धेश्चैव महात्मनाम् ।

असाध्यं नास्ति लोकेऽत्र यद्ब्रह्माण्डस्य मध्यगम् ॥२१८॥

तदेषां चतुर्णां यदि साध्यं भविष्यति तदा अहं साधयि-
ष्यामि । कौलिक आह, वयस्य ! एतेषाम् अन्येषाम् अपि सह-

(ग) आस्रपुरुषैः आत्मीयजनैः । समुत्क्षिप्य समुत्तोल्य ।

(घ) शीतोपचारैः शीतलप्रक्रियाभिः उपचर्यमाणः सेव्यमानः ।

(ङ) काष्ठप्रदानेन चित्तारचनेन इत्यर्थः ।

(च) वाष्पेति । वाष्पेण नेत्रजलेन पिहिते आच्छादिते नयने यस्य तादृशः ।

औषधेति । अत्र लोके संसारे ब्रह्माण्डस्य जगतः मध्यगम् अन्तर्वाचिं यत्
किञ्चित् अस्ति तत् औषधस्य अर्थस्य सुमन्त्रस्य महात्मनां बुद्धेश्च असाध्यं न,
सर्वमेव औषधेन अर्थेन सुमन्त्रेण वा बुद्धिबलेन साध्यते इति फलितार्थः ॥२१८॥

स्नाणाम् उपायानाम् असाध्यं तत् मे दुःखम् । तस्मात् मम
मरणे मा कालक्षेपं कुरु । रथकार आह, भो मित्र ! यद्यपि
असाध्यं तथापि निवेदय येन अहमपि तत् असाध्यं मत्त्वा
त्वया सह वङ्गी प्रविशामि । न क्षणमपि त्वद्वियोगं सहिष्ये ।
एष मे निश्चयः । कौलिक आह, वयस्य ! या असौ राज-
कन्या करेणुकारुढा तत्र उत्सवे दृष्टा, तस्या दर्शनानन्तरं
मकरध्वजेन मम इयम् अवस्था विहिता । तत् न शक्नोमि
तद्देदनां सोढुम् ।

तथाचोक्तम्, मत्तेभकुम्भपरिणाहिनि कुङ्कुमाद्रं

तस्याः पयोधरयुगे रतखेदखिन्नः ।

वक्षो निधाय भुजपञ्जरमध्यवर्ती

स्वप्नरे कदा क्षणमवाप्य तदीयसङ्गम् ॥२२०॥

तथाच,

रागौ विस्वाधरोऽसौ स्तनकलशयुगं यौवनारूढगर्वम्

चौना नाभिः प्रकृत्या कुटिलकमलकं स्वल्पकञ्चापि मध्यम् ।

कुर्वन्त्वेतानि नाम प्रसभमिह मनश्चिन्तितान्याशु खेदम्

यन्मां तस्याः कपोलौ दहत इति सुहुःस्वच्छकी तन्न युक्तम् ॥२२१॥

मत्तेभेति । कदा तदीयसङ्गं तस्याः सङ्गमम् अवाप्य रतखेदेन सुरतश्रमेण
खिन्नः क्लान्तः सन् मत्तेभस्य मत्तगजस्य यौ कुम्भी तयोः परिणाहः विशालता
इव परिणाही यस्य तादृशी परिणाही विशालतेत्यमरः । कुङ्कुमाद्रं कुङ्कुमेन
गन्धद्रव्यभेदेन विलेपिते इत्यर्थः तस्याः कन्यायाः पयोधरयुगे कुक्षयुगले वक्षो
निधाय अर्पयित्वा भुजपञ्जरमध्यवर्ती भुजयोः अन्तरालस्थितः सन् क्षणं स्वप्नरे
निद्रास्यामि ? । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २२० ॥

रागौति । असौ रागौ रागवान् रक्त इत्यर्थः अन्यव क्रोधवान्, स्तनकलश-
युगं कुक्षकुम्भद्वयं यौवनेन आरुढः गर्वः औद्धत्यं येन तथोक्तं प्रकृत्या स्वभावेन
चौना कुटिला आवर्त्तवती इत्यर्थः नाभिः, कुटिलं वक्रम् अलकं चूर्णकुन्तलं स्वल्पकं

रथकारोऽपि एवं सकामं तद्वचनम् आकर्ण्य सस्मितम्
 इदमाह, वयस्य ! यदि एवं तर्हि दिष्ट्या सिद्धं नः प्रयो-
 जनम् । तत् अद्यैव तया सह समागमः क्रियताम् इति ।
 कौलिक आह, वयस्य ! यत्र कन्यान्तःपुरे वायुं मुक्त्वा न
 अन्यस्य प्रवेशोऽस्ति तत्र रक्षापुरुषाधिष्ठिते कथं मम तया
 सह समागमः । तत् किं माम् असत्यवचनेन विडम्बयसि
 (क) रथकार आह, मित्र ! पश्य मे बुद्धिवलम् । एवम्
 अभिधाय तत्क्षणात् कौलसञ्चारिणं वैनतेयं बाहुयुगलं
 वायुजहृच्छदारुणा (ज) शङ्खचक्रगदापद्मान्वितं सकिरीटकौ-
 स्तुभम् अघटयत् । ततः तस्मिन् कौलिकं समारोप्य विष्णु-
 चिह्नितं कृत्वा कौलसञ्चरणविज्ञानञ्च (भ) दर्शयित्वा
 प्रोवाच वयस्य ! अनेन विष्णुरूपेण गत्वा कन्यान्तःपुरे निशीथे
 तां राजकन्याम् एकाकिनीं सप्तभूमिकप्रासादप्रान्तगतां (ज)

चीणमित्यर्थः मध्यं कटिदेशः एतानि चिन्तितानि प्रसभं बलात् आशु शीघ्रं
 खेदं कुर्वन्तु जनयन्तु नाम सम्भावनायाम् । एतेषां रागवत्तादिगुणयोगात् लोकास्य
 मनः खेदनं सम्भाव्यते इति भावः । तस्याः स्वच्छकौ विमलौ कपोलौ यत्
 सां मुहुः पुनः पुनः चिन्तने इति भावः । दहतः खिन्नं कुरुत इति
 तत् न युक्तं नीचितं तयोर्वैमल्यात् परखेदस्य अयुक्तत्वादिति भावः । स्वधरा-
 वृत्तम् ॥ २२१ ॥

(क) विडम्बयसि प्रतारयसि ।

(ज) कौलेति । कौलेन शङ्खना सञ्चरति चलतीति तथाविधम् । वैनतेयं
 गारुडम् । वायुजी नाम वृक्षभेदः तस्य दारुणा काष्ठेन तस्य वृक्षस्य वायुजात-
 तात् सञ्चरणशक्तिरस्तीति भावः ।

(भ) कौलसञ्चरणविज्ञानं कौलसञ्चरणकौशलम् ।

(ज) सप्तेति । सप्तसंख्या भूमयः उपर्युपरिभावेन स्थिता आलस्यविशेषा यत्र
 तादृशी यः प्रासादः सप्ततलं राजभवनमित्यर्थः तस्य प्रान्ते सर्वोपरिगृहे गतां
 स्थिताम् ।

सुग्धस्वभावां, (ट) त्वां वासुदेवं मन्यमानां, स्वकीय-
 मिथ्यावक्रोक्तिभिः रञ्जयित्वा, वात्स्यायनोक्तविधिना (ठ)
 भज (ड) कौलिकोऽपि तत् आकर्ण्य तथारूपः तत्र
 गत्वा ताम् आह, राजपुत्रि ! सुप्ता किं वा जागर्षि ? अहं
 तव कृते समुद्रात् सानुरागो लक्ष्मीं विहाय एव आगतः । तत्
 क्रियतां मया सह समागम इति । सापि गरुडारूढं चतुर्भुजं
 सायुधं कौस्तुभोपेतम् अवलोक्य सविस्मया शयनात् उत्थाय
 प्रोवाच, भगवन् ! अहं मानुषी कौटिकाशुचिः (ठ) भगवान्
 त्रैलोक्यपावनो वन्दनीयश्च । तत्कथमेतद् युज्यते । कौलिक
 आह, सुभगे ! सत्यम् अभिहितं भवत्या, परं किन्तु राधा
 नाम मे भार्या गोपकूलप्रसूता प्रथमम् आसीत् सा त्वम् अत्र
 अवतीर्णा । तेन अहमत आयातः । इति उक्त्वा सा प्राह,
 भगवन् ! यदि एवं तत् मे तातं प्रार्थय, सोऽपि अविकल्पं (ण)
 मां तुभ्यं प्रयच्छति । कौलिक आह, सुभगे ! न अहं दर्शनपथं
 मानुषाणां गच्छामि । किं पुनरालापकरणम्, त्वंगान्धर्वेण (त)
 विवाहेन आत्मानं प्रयच्छ । नो चेत् शापं दत्त्वा सान्त्वयं (थ)
 ते पितरं भस्मसात् करिष्यामि इति । एवम् अभिधाय गरु-

(ट) सुग्धस्वभावां सरलप्रकृतिम् ।

(ठ) वात्स्यायनोक्तविधिनेति । वात्स्यायनेन सुनिना उक्तः यो विधिः काश्म-
 शास्त्रं तेन ।

(ड) भज भुङ्क्ष्व ।

(ठ) कौटिका सामान्यकौटस्वरूपा अतिक्षुद्रेति भावः । अशुचिः अपवित्रा ।

(ण) अविकल्पं निःसंशयम् ।

(त) गान्धर्वेण अन्योऽन्यादुरागनिवन्धनविवाहविशेषेण गान्धर्वः, समयान्निव
 इति स्मरणात् ।

(थ) सान्त्वयं संवशम् ।

ङात् अवतीर्थ सव्ये (द) पाणी गृहीत्वा, तां सभयां सलज्जां
वेपमानां शय्यायामनयत् ततश्च रात्रिशेषं यावत् वात्स्यायनोक्त-
विधिना निषेव्य प्रत्यूषे स्वगृहमलक्षितो जगाम । एवं तस्य
तां नित्यं सेवमानस्य कालो याति । अथ कदाचित् कञ्चु-
किनः तस्या अधरोष्ठप्रवालखण्डनं (ध) दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः ।
अहो ! पश्यत अस्या राजकन्यायाः पुरुषोपभुक्ताया इव शरीरा-
वयवाः विभाव्यन्ते (न) । तत् कथमयं सुरक्षितेऽपि अस्मिन्
गृहे एवंविधो व्यवहारः तत् राज्ञे निवेदयामः । एवं निश्चित्य
सर्वे समेत्य राजानं प्रोचुः । देव ! वयं न विद्वः परं सुर-
क्षितेऽपि कन्यान्तःपुरे कश्चित् प्रविशति । तद्देवः प्रमाणम्
इति । तच्छ्रुत्वा राजा अतीव व्याकुलितचित्तो व्यचिन्तयत् ।

पुत्रीति जाता महतीह चिन्ता

कस्मै प्रदेयेति महान् वितर्कः ।

दत्त्वा सुखं प्राप्स्यति वा न वेति

कन्यापितृत्वं खलु नाम कष्टम् ! ॥ २२२ ॥

नद्यश्च नार्थश्च सदृक्प्रभावा-

स्तुल्यानि कूलानि कुलानि तासाम् ।

(द) सव्ये दक्षिणे ।

(ध) अधरोष्ठप्रवालखण्डनम् अधरोष्ठपल्लवदंशनम् ।

(न) विभाव्यन्ते लक्ष्यन्ते ।

पुत्रीति । इह संसारे पुत्रीति कन्येति महती चिन्ता जाता, ततः कस्मै
प्रदेया इति भावना, ततो दत्ता कस्मैचिदिति शेषः सती सुखं प्राप्स्यति वा
न वा इति च महान् वितर्कः भावना, तस्मात् कन्यापितृत्वं कन्योत्पादनमित्यर्थः
कष्टं खलु नाम सम्भावनायाम् कन्यापिता सततं क्लेशं प्राप्नोतीति सम्भावयामि
इति भावः । इन्द्रवज्राहतम् ॥ २२२ ॥

नद्य इति । नद्यश्च नार्थश्च सदृक्प्रभावाः तुल्यप्रभाववत्, तासां नदीनां

तोयैश्च दीपैश्च नितातयन्ति

नद्यो हि कूलानि कुलानि नार्यः ॥ २२३ ॥

तथाच, जननी मनो हरति जातवती

परिवर्द्धते सह शुचा सुहृदाम् ।

परसात्कृतापि कुरुते मलिनं

दुरतिक्रमा दुहितरो विपदः ॥ २२४ ॥

एवं बहुविधं विचिन्त्य देवीं रहःस्थां (प) प्रोवाच,
देवि ! ज्ञायतां किमेते कञ्चुकिनो वदन्ति । तस्य कृतान्तः
कुपितो येन एतदेवं क्रियते । देवौ अपि तदाकर्ण्य व्याकुली-
भूता सत्वरं कन्यान्तःपुरे गत्वा तां खण्डिताधरं नखविलि-
खितशरीरावयवां दुहितरमपश्यत् । आह च, आः पापे !
कुलकलङ्ककारिणि ! किमेवं शीलखण्डनं (फ) कृतम् ।
कोऽयं कृतान्तावलोकितः त्वत्सकाशमध्येति । तत्कथ्यतां
ममाग्रे सत्यम्, इति कोपाटोपविसङ्कटं (ब) वदत्यां

नारीणाञ्च कूलानि कुलानि च तुल्यानि, नद्यः तोयैः जलप्रवाहैः कूलानि,
नार्यः दीपैः कण्डकैः कुलानि पातयन्ति हि अवधारणे । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २२३ ॥

जननीति । कन्या जातवती जाता सती जनन्या मनः हरति आह्लाद-
यति, ततः सुहृदां बन्धूनां शुचा शोकेन सह परिवर्द्धते वृद्धिं गच्छति कन्याया
वृद्धिदर्शने बन्धूनां भाविकी श्रुत्यर्लोचनया शोकवृद्धिरिति भावः । परसात्-
कृतापि परस्मै वरायेति भावः प्रदत्तापि मलिनं बन्धुवर्गमिति शेषः कुरुते
पश्चात् सुखं भवति न वेति भावनावशादिति भावः । अतः दुहितरः विपदः
कन्यारूपा आपदः दुरतिक्रमाः दुस्तराः । अन्या विपत् कथञ्चित् अतिक्रम्यते
कन्या तु नैवेति भावः । प्रमिताचरावृत्तं प्रमिताचरा सजससैः कषितेति तत्क-
चणात् ॥ २२४ ॥

(प) रहस्थाम् एकान्तस्थिताम् ।

(फ) शीलखण्डनं चरित्रदूषणम् । कृतान्तावलोकितः यमेन दृष्टः । तस्य
मृत्युरवश्यं भावीति भावः ।

(ब) कोपेति । कोपस्य आटोपः वेगः तेन विसङ्कटं निष्ठुरम् ।

मातरि राजपुत्री भयलज्जानताननं प्रोवाच । अस्व ! साक्षात्
नारायणः प्रत्यहं गरुडारूढो निशि समायाति । चेत् असत्यं
मम वाक्यम् ? तत् स्वचक्षुषा विलोकयतु निगूढतरा निशीथे
भगवन्तं रमाकान्तम् । तत् श्रुत्वा सा अपि प्रहसितवदना
पुलकाङ्कितसर्वाङ्गी सत्वरं गत्वा राजानम् ऊचे, देव ! दिष्ट्या
वर्द्धसे । नित्यम् एव निशीथे भगवान् नारायणः कन्यका-
पार्श्वेऽभ्येति । तेन गान्धर्वविवाहेन सा विवाहिता । तत्
अद्य त्वया मया च रात्रौ वातायनगताभ्यां, निशीथे द्रष्टव्यो,
यतो न स मानुषैः सह आलापं करोति । तच्छ्रुत्वा हर्षि-
तस्य राज्ञः तद्दिनं वर्षशतप्रायमिव (भ) कथञ्चित् जगाम ।
ततस्तु रात्रौ निभृतो भूत्वा राज्ञीसहितो राजा वातायनस्थो
(म) गगनासक्तदृष्टिः यावत् तिष्ठति तावत् तस्मिन् समये गरुडा-
रूढं तं शङ्खचक्रगदापद्महस्तं यथोक्तचिह्नाङ्कितं व्योम्नोऽवतरन्तं
नारायणम् अपश्यत् । ततः सुधापूरप्लावितम् इव आत्मानं
(य) मन्यमानः तामुवाच । प्रिये ! नास्ति अन्यो धन्यतरो
लोके मत्तः त्वत्तश्च, यत्प्रसूतिं नारायणो भजते । तस्मिन्नाः
सर्वेऽस्माकं मनोरथाः, अधुना जामातृप्रभावेण सकलामपि
वसुमतीं वश्यां करिष्यामि । एवं निश्चित्य सर्वैः सीमाधिपैः
(र) सह मर्यादाव्यतिक्रमम् अकरोत् (ल) ते च तं मर्या-
दाव्यतिक्रमेण वर्त्तमानम् आलोक्य सर्वे समेत्य तेन सह

(भ) वर्षशतप्रायं शतवत्सरोपमम् औत्सुक्यतातिशयादिति भावः ।

(म) वातायनस्थः गवाचवर्त्तौ ।

(य) सुधेति । सुधाया अमृतस्य पूरेण प्रवाहेण प्लावितमिव सिक्तमिव ।

(र) सीमाधिपैः स्वस्वाधिकारसीमापालकैः ।

(ल) मर्यादाव्यतिक्रमं मर्यादायाः सीमायाः व्यतिक्रमं लङ्घनम् ।

विग्रहं (व) चक्रुः। अत्रान्तरे स राजा देवीमुखेन तां दुहितर-
 सुवाच। पुत्रि! त्वयि दुहितरि वर्त्तमानायां, नारायणे
 भगवति जामातरि स्थिते, तत् किमेवं युज्यते यत् सर्वं
 पार्थिवा मया सह विग्रहं कुर्वन्ति। तत् सम्बोध्योऽद्य (श)
 त्वया निजभर्ता, यथा मम शत्रून् व्यापादयति। ततः तथा
 स कौलिको रात्रौ सविनयम् अभिहितः। भगवन्! त्वयि
 जामातरि स्थिते मम तातो यच्छत्रुभिः परिभूयते तत् न
 युक्तम्, तत्प्रसादं कृत्वा सर्वान् तान् शत्रून् व्यापादय।
 कौलिक आह, सुभगे! कियन्मात्रास्तु एते (ष) तव पितुः
 शत्रवः। तद्विष्वस्ता भव, क्षणेनापि सुदर्शनचक्रेण सर्वान्
 तिलशः खण्डयिष्यामि। अथ गच्छता कालेन सर्वदेशं
 शत्रुभिः उद्वास्य, (स) स राजा प्राकारशेषः कृतः। तथापि
 वासुदेवरूपधरं कौलिकमजानन् राजा नित्यमेव विशेषतः
 कर्पूरागुरुकस्तूरिकादिपरिमलविशेषान् नानाप्रकारवस्त्रपुष्प-
 भक्ष्यपेयांश्च प्रेषयन् दुहितृमुखेन तस्मूचे। भगवन्! प्रभाते
 नूनं स्थानभङ्गो (ह) भविष्यति, यतो यवसेन्धनक्षयः सञ्जातः
 तथा सर्वोऽपि जनः प्रहारैः जर्जरितदेहः संवृत्तो योद्धुमक्षकः,
 प्रचुरो मृतश्च। तदेवं ज्ञात्वा अत्र काले यदुचितं भवति

(व) विग्रहं युद्धम्।

(श) सम्बोध्यः सम्यक् ज्ञापनीयः।

(ष) कियन्मात्राः कियत्परिमाणाः सामान्या इत्यर्थः।

(स) उद्वास्य उच्छिद्येत्यर्थः। प्राकारशेषः प्राचीरमात्रावशिष्टः।

(ह) स्थानभङ्गः वासस्थानच्युतिः वासस्थानमपि शत्रुभिरधिकरिष्यते इति
 भावः। यवसेति यवसानां घासानाम् इत्यनानां काष्ठानाश्च क्षयः दृष्टकाष्ठा-
 दीनानपि शत्रुभिरधिकृतत्वात् दुर्लभत्वं जातम् इत्यर्थः।

तद्विधेयमिति । तच्छ्रुत्वा कौलिकोऽपि अचिन्तयद् यत्
स्थानभङ्गे जाते मम अनया सह वियोगो भविष्यति तस्मात्
गरुडमारुह्य सायुधमात्मानमाकाशे दर्शयामि । कदाचित्
मां वासुदेवं मन्यमानाः ते साशङ्का राक्षो योद्धृभिः हन्यन्ते ।
उक्तञ्च ।

निर्विषेणापि सर्पेण कर्त्तव्या महती फणा ।

विषं भवतु मा भूयात् फणाटोपो भयङ्करः ॥२२५॥

अथ (क्ष) यदि मम स्थानार्थम् उद्यतस्य मृत्युः भविष्यति
तदपि सुन्दरतरम्, (क) उक्तञ्च,

गवामर्थे ब्राह्मणार्थे स्वास्यर्थे स्त्रीकृतेऽथवा ।

स्थानार्थे यस्यजेत् प्राणांस्तस्य लोकाः सनातनाः ॥२२६॥

चन्द्रे मण्डलसंस्थे विगृह्यते राहुणा दिनाधीशः ।

शरणागतेन सार्द्धं विपदपि तेजस्विनां श्लाघ्या ॥२२७॥

एवं निश्चित्य प्रत्यूषे दन्तधावनं कृत्वा तां प्रोवाच ।

निर्विषेणापीति । सर्पेण निर्विषेणापि महती फणा फणविस्तार इत्यर्थः
कर्त्तव्या, विषं भवतु अस्तु, मा भूयात् नास्तु वा, फणाटोपः फणविस्तारः भय-
ङ्करः सर्पफणविस्तारदर्शनेनैव लोकाः सभयाः पलायन्ते इति भावः ॥ २२५ ॥

(क्ष) अथ पचान्तरे । स्थानार्थे स्ववासरक्षार्थमित्यर्थः उद्यतस्य चेष्टमानस्य ।

(क) सुन्दरतरं भद्रतरम् ।

गवामिति । यः नरः गवामर्थे गौरक्षणार्थं ब्राह्मणार्थं ब्राह्मणरक्षणार्थं
स्वास्यर्थं स्वामिरक्षार्थम् अथवा स्त्रीकृते स्त्रीनिमित्तं स्त्रीरक्षार्थमित्यर्थः तथा
स्थानार्थं स्थानरक्षार्थं प्राणान् त्यजेत् तस्य सनातनाः अचयाः लोकाः भवन्तीति
शेषः । चिरं स्वर्गवासी भवतीति भावः ॥ २२६ ॥

चन्द्रे इति । चन्द्रे मण्डलसंस्थे स्वमण्डलवर्तिनि अमावस्यायामिति भावः ।
दिनाधीशः दिनकरः राहुणा विगृह्यते योध्यते । शरणागतं चन्द्रं
इक्षितुं सूर्यः राहुणा सह युध्यते इत्यर्थः सूर्यग्रहणं भवतीति भावः । तस्मात्
शरणागतेन सार्द्धं तेजस्विनां महतां विपदपि श्लाघ्या प्रशस्या । आर्यावृत्तम् ॥२२७॥

सुभगे ! समस्तैः शत्रुभिः हतैः अन्नं पानं च आस्वादयिष्यामि ।
 किं बहुना त्वयापि सह सङ्गमं ततः करिष्यामि । परं
 वाचस्त्वया आत्मपिता यत् प्रभाते प्रभूतेन सैन्येन सह नगरात्
 निष्क्रम्य योद्धव्यम्, अहं च आकाशस्थित एव सर्वान् तान्
 निस्तेजसः करिष्यामि पश्चात्सुखेन भवता हन्तव्याः । यदि
 पुनरहं तान् स्वयमेव सूदयामि (ख) तत्तेषां पापात्मनां
 वैकुण्ठीया गतिः स्यात् । तस्मात्ते तथा कर्त्तव्या यथा पला-
 यन्तो हन्यमानाः स्वर्गं न गच्छन्ति । सापि तदाकर्ण्य पितुः
 समीपं गत्वा सर्वं वृत्तान्तं न्यवेदयत् । राजापि तस्या
 वाक्यं श्रद्धाधानः प्रत्यूषे समुत्थाय सुसन्नद्धसैन्यो (ग) युद्धार्थं
 निश्चक्राम । कौलिकोऽपि मरणे कृतनिश्चयः चापपाणिर्गङ्गा-
 गतिर्गरुडारूढो युद्धाय प्रस्थितः । अत्र अन्तरे भगवता नारा-
 यणेन अतीतानागतवर्त्तमानवेदिना स्मृतमात्रो वैनतेयः
 सम्प्राप्तो विहस्य प्रोक्तः । भो गरुत्मन् ! जानासि त्वं ग्रन्थम
 रूपेण कौलिको दारुमयगरुडे समारूढो राजकन्यां काम-
 यते । सोऽब्रवीत् । देव ! सर्वं ज्ञायते तच्चेष्टितम् । तत्
 किं कुर्मः साम्प्रतम्, श्रीभगवान् आह, अद्य कौलिको मरणे
 कृतनिश्चयो विहितनियमो युद्धार्थं विनिर्गतः । स नूनं
 प्रधानक्षत्रियशराहतो निधनमेष्यति । तस्मिन् हते सर्वो जनो
 वदिष्यति यत्प्रभूतक्षत्रियैर्मिलित्वा वासुदेवो गरुडश्च निपा-
 तितः । ततः परं लोकोऽयमावयोः पूजां न करिष्यति ।
 ततस्त्वं द्रुततरं तत्र दारुमयगरुडे सङ्गमणं (घ) कुरु । अह-

(ख) सूदयामि नाशयामि ।

(ग) सुसन्नद्धसैन्यः सुसज्जितबलः ।

(घ) सङ्गमणम् अधिष्ठानम् ।

मपि कौलिकशरीरे प्रवेशं करिष्यामि । येन स शत्रून् व्यापा-
दयति । ततश्च शत्रुवधात् आवयोः माहात्म्यवृद्धिः स्यात् ।
अथ गरुडे तथेति प्रतिपन्ने श्रीभगवान् नारायणस्तच्छरीरे
सङ्क्रमणम् अकरोत् । ततो भगवन्माहात्म्येन गगनस्थः
सः कौलिकः शङ्खचक्रगदाचापचिह्नितः क्षणादेव लीलयेव
समस्तान् अपि प्रधानक्षत्रियान् निस्तेजसश्चकार । ततस्ते न
राज्ञा स्वसैन्यपरिवृतेन संग्रामे जिता निहताश्च ते सर्वेऽपि
शत्रवः । जातश्च लोकमध्ये प्रवादो यथा अनेन विष्णुजामातृ-
प्रभावेण सर्वे शत्रवो निहता इति । कौलिकोऽपि तान्
हतान् दृष्ट्वा प्रसुदितमना गगनात् अवतीर्णः सन् यावद्राजा-
मात्यपौरलोकास्तं नगरवास्तव्यं (ङ) कौलिकं पश्यन्ति
ततः पृष्टः किमेतदिति । ततः सोऽपि मूलादारभ्य सर्वं
प्राग्वृत्तान्तं न्यवेदयत् । ततश्च कौलिकसाहसानुरञ्जित-
मनसा शत्रुवधात् अवाप्ततेजसा राज्ञा सा राजकन्या सकल-
जनप्रत्यक्षं विवाहविधिना तस्मै समर्पिता देशश्च प्रदत्तः ।
कौलिकोऽपि तया सार्द्धं पञ्चप्रकारं (च) जीवलोकसारं विषय-
सुखमनुभवन् कालं निनाय । अतस्तु उच्यते । सुप्रयुक्तस्य
दम्भस्येति ।

तच्छ्रुत्वा करटक आह, भद्र ! अस्ति एवम् । परं तथापि
महत् मे भयम् । यतो बुद्धिमान् सञ्जीवकः रौद्रश्च सिंहः ।
यद्यपि ते बुद्धिप्रागल्भ्यं तथापि त्वं पिङ्गलकात् तं विद्याजयितुम्

(ङ) नगरवास्तव्यं नगरवासिनम् ।

(च) पञ्चप्रकारं पञ्चविधं पञ्चेन्द्रियग्राह्यमित्यर्थः । विषयाणां स्वच्छन्दनव-
नितादीनां सम्भोगसुखस्य पञ्चेन्द्रियसाध्यत्वादिति भावः ।

असमर्थ एव । दमनक आह, भ्रातः ! असमर्थाऽपि समर्थ
एव । उक्तञ्च,

उपायेन हि यत् कुर्यात्तन्न शक्यं पराक्रमैः ।

काक्या कनकसूत्रेण कृष्णसर्पं निपातितः ॥ २२८ ॥

करटक आह । कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ६ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् प्रदेशे महान् न्यग्रोधपादपः (छ) । तत्र
वायसदम्पती प्रतिवसतः स्म । अथ तयोः प्रसवकाले वृक्ष-
विवरात् निष्क्रम्य कृष्णसर्पः सदैव तदपत्यानि भक्षयति ।
ततस्तौ (ज) निर्वेदात् अन्यवृक्षमूलनिवासिनं प्रियसुहृदं
शृगालं गत्वा ऊचतुः । भद्र ! किम् एवंविधे सञ्जाते आवयोः
कर्त्तव्यं भवति । एवं तावत् दुष्टात्मा कृष्णसर्पं वृक्षविवरात्
निर्गत्य आवयोर्बालकान् भक्षयति । तत् कथ्यतां तद्वचार्थं
कश्चिदुपायः ।

यस्य क्षेत्रं नदीतीरे भार्या च परसङ्गता ।

ससर्पं च गृहे वासः कथं स्यात् तस्य निर्वृतिः ? ॥ २२९ ॥

अन्यच्च, सर्पयुक्ते गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः ।

उपायेनेति । उपायेन बुद्धिकौशलेन यत् कुर्यात् जन इति शेषः तत् परा-
क्रमैः न शक्यम् । तथाहि काक्या वायस्या कनकसूत्रेण कृष्णसर्पः निपातितः
उपायेन हि यच्छक्यमिति पाठान्तरम् ॥ २२८ ॥

(छ) न्यग्रोधपादपः वटतरुः ।

(ज) निर्वेदात् विरक्तिवशात् ।

यस्येति । यस्य जनस्य नदीतीरे क्षेत्रं कृषिभूमिः, भार्या परसङ्गता पर-
पुरुषगामिनी तथा ससर्पं गृहे वासश्च, तस्य कथं निर्वृतिः सन्तोषः स्यात् ?
न कथमपि इत्यर्थः ॥ २२९ ॥

यद्यग्रामान्ते वसेत् सर्पस्तस्य स्यात् प्राणसंशयः ॥२३०॥

अस्माकमपि तत्रस्थितानां प्रतिदिनं प्राणसंशयः । स
आह, न अत्र विषये स्वल्पोऽपि विषादः कार्यः । नूनं (भ) स
लुब्धो न उपायम् अन्तरेण (ज) बध्यः स्यात् ।

उपायेन जयो यादृग् रिपोस्तादृग् न हेतिभिः ।

उपायज्ञोऽल्पकायोऽपि न शूरैः परिभूयते ॥ २३१ ॥

तथाच, भक्षयित्वा बहून् मत्स्यानुत्तमाधममध्यमान् ।

अतिलौल्यादकः कश्चित् मृतः कर्कटकग्रहात् ॥२३२॥

तौ ऊचतुः । कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ७ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् वनप्रदेशे नानाजलचरसनाथं महत्
सरः । तत्र च कृताश्रयो वक् एको वृद्धभावमुपागती मत्स्यान्
व्यापादयितुम् असमर्थः । ततश्च क्षुत्क्षामकण्ठः सरस्तीरे
उपविष्टो मुक्ताफलप्रकरसदृशैः अश्वप्रवाहैः धरातलमभिषिञ्चन्
करोद । एकः कुलीरको नानाजलचरसमेतः समेत्य तस्य
दुःखेन दुःखितः सादरम् इदमूचे, माम् ! किमद्य त्वया न

सर्पेति । सर्पयुक्ते गृहे वासः मृत्युरेव संशयो नास्तीति शेषः यद्यग्रामान्ते
यस्य ग्रामस्य अन्ते सीमायां सर्पो वसेत् तस्य प्राणसंशयः स्यात् ॥ २३० ॥

(भ) नूनं निश्चितम् ।

(ज) अन्तरेण विना ।

उपायेनेति । उपायेन कौशलेन रिपोः शत्रोः यादृक् जयः स्यादिति शेषः,
हेतिभिः अस्त्रैः तादृक् न, उपायज्ञो जनः अल्पकायः क्षुद्रशरीरोऽपि शूरैः
बलवद्भिः न परिभूयते ॥ २३१ ॥

भक्षयित्वेति । बहून् उत्तमाधममध्यमान् मत्स्यान् भक्षयित्वा कश्चित् वक्त्रः
अतिबौल्यात् अतिचापल्यात् कर्कटकग्रहात् कुलीरग्रहणेन मृतः ॥ २३२ ॥

आहारवृत्तिः अनुष्ठीयते, केवलम् अशुपूर्णनेत्राभ्यां सनिःश्वा-
सेन स्थीयते । स आह, वत्स ! सत्यमुपलक्षितं भवता, मया
हि मत्स्यादनं (ट) प्रति परमवैराग्यतया साम्प्रतं प्रायोपवेशनं
(ठ) कृतं, तेनाहं समीपगतान् अपि मत्स्यान् न भक्षयामि ।
कुलीरकः तच्छ्रुत्वा प्राह, माम् ! किं तद्वैराग्यकारणम् । स
प्राह, वत्स ! अहम् अस्मिन् सरसि जातो वृद्धिं गतश्च । तत्
मया एतत् श्रुतं यत् द्वादशवार्षिकी अनावृष्टिः सम्पद्यते
लग्ना (ड) । कुलीरक आह, कस्मात् तच्छ्रुतम् ? वक आह,
देवज्ञमुखात् । यतः शनैश्चरो हि रोहिणीशकटं (ढ) भित्वा
भौमं शुकञ्च प्रयास्यति ।

उक्तञ्च, वराहमिहिरेण,

यदि भिन्ते सूर्यपुत्रो रोहिण्याः शकटमिह लोके ।

द्वादशवर्षाणि तदा न हि वर्षति वासवो भूमौ ॥२२३॥

तथाच, प्राजापत्ये शकटे भिन्ने कृत्वैव पातकं वसुधा ।

भस्मास्थिशकलकीर्णा कापालिकमिव व्रतं धत्ते ॥२२४॥

(ट) मत्स्यादनं मत्स्यभोजनम् ।

(ठ) प्रायोपवेशनम् अनशनव्रतम् ।

(ड) द्वादशवार्षिकी द्वादशवर्षव्यापिनी । सम्पद्यते भविष्यति । लग्ना
क्रमागता ।

(ढ) शनैश्चरः शनिग्रहः । रोहिणीशकटं रोहिणीनाम नक्षत्रभेदः तस्याः
शकटं रथं तत् भित्त्वा परित्यज्यत्यर्थः । भौमं भूमिसूतं सङ्गलम् । रोहिणी-
नक्षत्रात् सङ्गले शुक्रे च शनैश्चरस्य गमने अनावृष्टिर्भवतीति भावः ।

यद्वीति । सूर्यपुत्रः शनैश्चरः यदि रोहिण्या शकटं रथं गृहमित्यर्थः भिन्ने,
भित्त्वा गच्छति इत्यर्थः तदा वासव इन्द्रः इहलोके संसारे भूमौ पृथिव्यां द्वादश-
वर्षाणि न हि वर्षति । आर्यावृत्तम् ॥ २२३ ॥

प्राजापत्ये इति । प्राजापत्ये प्रजापतिदेवताके शकटे रोहिणीशकटे इत्यर्थः
तस्याः प्रजापतिदेवताकत्वादिति भावः । भिन्ने शनैश्चरेणेति शेषः, वसुधा पृथिवी

तथाच, रोहिणीशकटमर्कनन्दन-

खेद्भिन्नन्ति रुधिरोऽथवा शशी ।

किं वदामि तदनिष्टसागरे

सर्वलोकमुपयाति संचयः ॥ २३५ ॥

रोहिणीशकटमध्यसंस्थिते

चन्द्रमस्यशरणीकृता जनाः ।

क्वापि यान्ति शिशुपाचिताशनाः

सूर्य्यतप्तभिदुरास्वुपायिनः ॥ २३६ ॥

तदेतत्सरः स्वल्पतोयं वर्त्तते । शीघ्रं शीघ्रं यास्यति ।
अस्मिन् शुष्के येः सह अहं वृद्धिं गतः, सदैव कीदृशश्च ते सर्वे
तोयाभावात् नाशं यास्यन्ति । तत् तेषां वियोगं द्रष्टुमहमस-
मर्थः । तेनैतत् प्रायोपवेशनं कृतम् । साम्प्रतं सर्वेषां स्वल्पजला-

भक्षास्थिशकलकीर्णा भक्षभिः प्राणिदाहोत्यैरिति भावः, अस्थिशकलैः कङ्काल-
खण्डैः अदग्धानां मृतानामिति भावः कीर्णा व्याप्ता अतएव पातकं कृत्वैव
कापालिकमिव व्रतं नियमं क्षते धारयति कापालिका हि भक्षास्थिशकलरूपं
व्रतं धारयन्तीति प्रसिद्धिः । अनावृष्ट्या अस्वविधातेन प्राणिनः अनाद्वारेणैव
मरिष्यन्तीति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ २३४ ॥

रोहिणीति । अर्कनन्दनः शनिः रुधिरः मङ्गलः अथवा शशी चन्द्रः चेत्
यदि रोहिणीशकटं भिन्नन्ति भित्वा गच्छतीत्यर्थः तदा किं वदामि कथयामि,
तदनिष्टसागरे तस्मान् अमङ्गलास्वुधौ संचयः सर्वलोकमुपयाति प्राप्नोति ।
उद्धतावृत्तम् ॥ २३५ ॥

रोहिणीति । चन्द्रमसि चन्द्रे रोहिणीशकटमध्यसंस्थिते रोहिणीशकटं
गते इत्यर्थः अशरणीकृताः निरवलम्बनीकृता जनाः शिशुपाचिताशनाः शिशून्
स्वबालकान् पाचितान् अश्नन्तीति तद्योक्ताः खान् खान् शिशून् पाचयित्वा
खादन्त इत्यर्थः तथा सूर्य्येण तप्तानि भिदुराणि भेदं गतानि विनष्टप्रायाणीति
भावः अस्मूनि जलानि पिवन्तीति तथाभूताः सन्तः क्वापि यान्ति स्त्रियन्ते इति
भावः । उद्धतावृत्तं रात्यरैर्नरलगैरधीकृतैति तत्तत्तत्तत् ॥ २३६ ॥

शयानां जलचरा गुरुजलाशयेषु स्वस्वजनैर्नीयन्ते, केचिच्च
 (ए) मकरगोधाशिशुमारजलहस्तिप्रभृतयः स्वयमेव गच्छन्ति ।
 अत्र पुनः सरसि ये जलचरास्ते निश्चिन्ताः सन्ति, तेनाहं विशे-
 षात् रोदिमि यद्वीजशेषमात्रमप्यत्र न उद्धरिष्यति (त) ततः
 स तदाकर्ण्य अन्येषामपि जलचराणां तत् तस्य वचनं निवे-
 दयामास । अथ ते सर्वे भयत्रस्तमनसो मत्स्यकच्छपप्रभृतयः
 तमभ्युपेत्य पप्रच्छ । माम् ! अस्ति कश्चिदुपायो येन अस्माकं
 रक्षा भवति । वक् आह, अस्ति अस्य जलाशयस्य न अतिदूरे
 प्रभूतजलसनाथं सरः पद्मिनीखण्डमण्डितं (थ) यच्चतुर्विंश-
 त्यापि वर्षाणामवृष्ट्या न शोषमेष्यति । तद्यदि मम पृष्ठं
 कश्चिदारोहति तदहं तं तत्र नयामि । अथ ते तत्र विश्वास-
 मापन्नाः तात ! मातुल ! भ्रात ! इति ब्रुवाणा अहं पूर्व-
 महं पूर्वमिति समन्तात् परितस्थुः । सोऽपि दुष्टाशयः क्रमेण
 तान् पृष्ठे आरोप्य जलाशयस्य नातिदूरे शिलां समासाद्य
 तस्यामाक्षिप्य स्वेच्छया भक्षयित्वा भूयोऽपि जलाशयं समा-
 साद्य जलचराणां मिथ्यावार्त्तासन्देशकैर्मनांसि रञ्जयन्नित्या-
 मिवाहारवृत्तिमकरोत् । अन्यस्मिन् दिने च कुलीरकेणोक्तः,
 माम् ! मया सह ते प्रथमः स्नेहसम्भाषः (द) सञ्जातः तत्
 किं मां परित्यज्य अन्यान्नयसि । तस्मात् अद्य मे प्राण-
 व्राणं कुरु । तदाकर्ण्य सोऽपि दुष्टाशयश्चिन्तितवान् ।

(ए) मकरेति । मकराश्च गोधाश्च शिशुमाराश्च जलहस्तिनाश्च प्रभृतयो येषां
 तथोक्ताः सद्वाजलचरा इति भावः ।

(त) उद्धरिष्यति स्थास्यति इत्यर्थः ।

(थ) पद्मिनीति । पद्मिनीनां खण्डैः दलैः मण्डितम् अलङ्कृतम् ।

(द) स्नेहसम्भाषः प्रणयालापः ।

निर्विणोऽहं (घ) मत्स्यामांसादनेन । तदद्य एनं कुलीरकं व्यञ्जन-
स्थाने (न) करोमि । इति विचिन्त्य तं पृष्ठे समारोप्य तां वध्य-
शिलामुद्दिश्य प्रस्थितः कुलीरकोऽपि दूरादेवास्थिपर्वतं शिला-
श्रयमवलोक्य (प) मत्स्यास्थौनि परिज्ञाय तमपृच्छत्, माम् !
कियदूरे स जलाशयः, मदीयभारेण अतिश्रान्तस्त्वं तत् कथय,
सोऽपि मन्दधौर्जलचरोऽयमिति मत्वा, स्थले न प्रभवतीति
सस्मितमिदमाह । कुलीरक ! कुतोऽन्यो जलाशयः ? मम
प्राणयात्रेयम्, तस्मात् स्मर्यतामात्मनोऽभीष्टदेवता । त्वामपि
अस्यां शिलायां निक्षिप्य भक्षयिष्यामि । इत्युक्तवति तस्मिन्
स्ववदनदंशद्वयेन मृणालनालधवलायां (फ) मृदुग्रीवायां
गृहीतो मृतश्च । अथ स तां वक्रग्रीवां समादाय शनैः शनैः
तज्जलाशयमाससाद । ततः सर्वैरेव जलचरैः पृष्टः, भो
कुलीरक ! किं निवृत्तः त्वम् ? स मातुलोऽपि न आयातः ?
तत् किं चिरयति, वयं सर्वे सोत्सुकाः कृतक्षणास्तिष्ठामः (ब)
एवं तैः अभिहिते कुलीरकोऽपि विहस्योवाच । मूर्खाः सर्वे
जलचरास्तेन मिथ्यावादिना वञ्चयित्वा नातिदूरे शिलातले
प्रक्षिप्य भक्षिताः । तन्नया आयुःशेषतया तस्य विश्वासघात-
कस्य अभिप्रायं ज्ञात्वा ग्रीवेयमान्नीता । तदलं सम्भ्रमेण (भ)

(घ) निर्विणः खिन्नः अनवरतभक्षणेन दृप्तत्वादिति भावः ।

(न) व्यञ्जनस्थाने इति कुलीरकमांसेन व्यञ्जनं करोमि इत्यर्थः ।

(प) शिलाश्रयं शिलीपरिस्थितम् इत्यर्थः ।

(फ) मृणालधवलायां मृणालं पद्मगुल्मात् जातमतिशुभं सुकीमलं लम्बमानं
वस्तुविशेषः तद्वत् धवला ताम् ।

(ब) कृतेक्षणाः प्रतीक्षमाणा इत्यर्थः ।

(भ) सम्भ्रमेण भयेन । क्षेमं कुशलम् ।

अधुना सर्वजलचराणां क्षेमं भविष्यति । अतोऽहं ब्रवीमि ।
भक्षयित्वा बह्वन् मत्स्यानिति ।

वायस आह, भद्र ! तत्कथय कथं स दुष्टसर्पो बधमुपै-
ष्यति । शृगाल आह, गच्छतु भवान् कञ्चिन्नगरं राजाधि-
ष्ठानम् (म) तत्र कस्यापि धनिनो राजामात्यादेः प्रमादिनः
कनकसूत्रं हारं वा गृहीत्वा तत् कोटरे (य) प्रक्षिप्य येन
सर्पस्तदग्रहणेन बध्यते (र) अथ तत्क्षणात् काकः काकी
च तदाकर्ण्य आत्मेच्छयोत्पतितौ । ततश्च काकी किञ्चित्तरः
प्राप्य यावत्पश्यति तावत् तन्मध्ये कस्यचिद्राज्योऽन्तःपुरं (ल)
जलासन्नं न्यस्तकनकसूत्रं (व) मुक्तामुक्ताहारवस्त्राभरणं जल-
क्रौडां कुरुते । अथ सा वायसौ कनकसूत्रमेकमादाय
स्वगृहाभिमुखं प्रतस्थे । ततश्च कञ्चुकिनो वर्षधराश्च तं नीय-
मानमुपलक्ष्य गृहीतलगुडाः (श) सत्वरमनुययुः । काकी अपि
सर्पकोटरे तत् कनकसूत्रं प्रक्षिप्य सुदूरमवस्थिता । अथ
यावद्राजपुरुषास्तं वृक्षमारुह्य तत् कोटरमवलोकयन्ति तावत्
क्षणासर्पः प्रसारितभोगस्तिष्ठति (ष) ततस्तं लगुडप्रहारेण

(म) राजाधिष्ठानं राज्ञा अधिष्ठितम् ।

(य) प्रमादिनः अनवहितस्य । तत्कोटरे तस्य कृष्णसर्पस्य कोटरे गते ।

(र) बध्यते निहृत्यते ।

(ल) अन्तःपुरम् अन्तःपुरवासी जन इत्यर्थः । जलासन्नं जलम् आसन्नं
यस्मिन् तद् यथा तथा क्रियाविशेषणमिदम् ।

(व) न्यस्तं स्थापितं कनकसूत्रं येन तथाभूतम् अन्तःपुरमित्यस्य विशेषणमिदम् ।
सूक्तेति । मुक्तानि अङ्गात् उन्मुच्य रचितानि मुक्ताहारवस्त्राभरणानि येन तथोक्तं
सत् ।

(श) गृहीतलगुडाः लगुडहस्ता इत्यर्थः ।

(ष) प्रसारितभोगः विस्तारितदेहः । विस्तारितफणी वा । भोगः सुखं
इति । अदिभूतावहेष फणकाययोरित्यमरः ।

हत्वा कनकसूत्रमादाय यथाभिलषितं स्थानं गताः । वायस-
दम्पती अपि ततः परं सुखेन वसतः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

उपायेन हि यत् कुर्यादिति । उक्तञ्च,

तन्न किञ्चिदिह बुद्धिमतामसाध्यमस्ति ।

यस्य बुद्धिर्बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम् ?

वने सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः ॥ २३७ ॥

करटक आह, कथमेतत् ? स आह ।

कथा ८ ।

कस्मिंश्चिदने भासुरको नाम सिंहः प्रतिवसति स्म ।
अथासौ वीर्यातिरेकान्नित्यमेव अनेकान् मृगशशकादीन् व्यापा-
दयन् न उपरराम अथ अन्येद्युस्तदनजाः सर्वे सारङ्गवराहम-
हिषशशकादयो मिलित्वा तमभ्युपेत्य प्रोचुः । स्वामिन् ! किम-
नेन सकलमृगवधेन ? नित्यमेव यतस्तव एकेनापि मृगेण
दृप्तिर्भवति । तत् क्रियतामस्माभिः सह समयधर्मः (स)
अद्य प्रभृति तव अत्र उपविष्टस्य जातिक्रमेण प्रतिदिनमेको मृगो
भक्षणार्थं समेष्यति । एवं कृते तव तावत् प्राणयात्रा क्लेशं
विना अपि भविष्यति, अस्माकञ्च पुनः सर्वोच्छेदनं न स्यात् ।
तदेष राजधर्मोऽनुष्ठायताम् ।

उक्तञ्च, शनैः शनैश्च यो राज्यमुपभुङ्क्ते यथाबलम् ।

यस्येति । यस्य जनस्य बुद्धिरस्तीति शेषः, तस्य बलम् । निर्बुद्धेः बुद्धि-
हीनस्य जनस्य बलं कुतः ? नास्त्येव बलम् इत्यर्थः । तथाहि शशकेन वने मदो-
न्मत्तः सिंहः निपातितः बुद्धेति शेषः ॥ २३७ ॥

(स) समयधर्मः नियमक्रमः व्यवस्थितनियम इत्यर्थः ।

शनैरिति । यः शनैः शनैः क्रमेण इत्यर्थः यथाबलं वलमनुसृत्य राज्यं रसायन-

रसायनमिव प्राज्ञः स पुष्टिं परमां व्रजेत् ॥ २३८ ॥
 विधिना मन्त्रयुक्तेन रुचापि मथितापि च ।
 प्रयच्छति फलं भूमिररणीव हुताशनम् ॥ २३९ ॥
 प्रजानां पालनं शस्यं स्वर्गकोशस्य वर्द्धनम् ।
 पीडनं धर्मनाशाय पापायायशसे स्थितम् ॥ २४० ॥
 गोपालेन प्रजाधेनोर्वित्तदुग्धं शनैः शनैः ।
 पालनात्पोषणाद्ग्राह्यं न्याय्यां वृत्तिं समाचरेत् ॥ २४१ ॥
 अजामिव प्रजां मोहाद्यो हन्यात् पृथिवीपतिः ।
 तस्यैका जायते तस्मिन् द्वितीया कथञ्चन ॥ २४२ ॥
 फलार्थी नृपतिर्लोकान् पालयेत् यत्नमास्थितः ।
 दानमानादितोयेन मालाकारोऽङ्कुरानिव ॥ २४३ ॥

मिव औषधविशेषमिव उपभुङ्क्ते सः प्राज्ञः बुद्धिमान् जनः परमां महतीं पुष्टिं
 व्रजेत् प्राप्नोति ॥ २३८ ॥

विधिनेति । रुचापि कठिनापि भूमिः मन्त्रयुक्तेन सुयुक्तिसहितेन विधिना
 उपायेन अनुष्ठानेनेति यावत् मथिता विलोडिता कृष्टेति भावः सती अरणी
 अग्निमयनदारविशेषः हुताशनमिव अग्निमिव फलं प्रयच्छति प्रददाति ॥ २३९ ॥

प्रजानामिति । प्रजानां पालनं राज्ञ इति शेषः शस्यं प्रशंसनीयं स्वर्गकोषस्य
 स्वर्गरूपस्य धनभाण्डस्य वर्द्धनं वृद्धिकारकञ्च प्रजापालने ब्रह्मलोके प्रशंसा, अन्ते च
 स्वर्गप्राप्तिरिति भावः । पीडनं प्रजानामिति शेषः धर्मनाशाय पापाय अयशसे
 अकीर्तये च स्थितं नियतम् ॥ २४० ॥

गोपालेनेति । गोपालेन गोपेन प्रजाधेनीः प्रजारूपाया गोः पालनात्
 रक्षणात् पोषणात् प्रतिपालनाच्च शनैः शनैः वित्तदुग्धं दुग्धरूपं वित्तं धनं ग्राह्यं
 ग्रहणीयम् । तस्मात् न्यायात् युक्तियुक्तां वृत्तिं व्यवहारं समाचरेत् ॥ २४१ ॥

अजामिति । यः पृथिवीपतिः मोहात् अज्ञानात् प्रजाम् अजामिव क्वागमिव
 हन्यात् नाशयेत्, तस्य एका तस्मिन् तात्कालिकीति भावः जायते, कथञ्चन
 द्वितीया न ॥ २४२ ॥

फलार्थीति । फलार्थी नृपतिः यत्नमास्थितः यत्नवान् सन् मालाकारः

नृपदीपो धनस्नेहं प्रजाभ्यः संहरन्नपि ।
 अन्तरस्थैर्गुणैः शुभैर्लक्ष्यते नैव केनचित् ॥ २४४ ॥
 यथा गौर्दुह्यते काले पाल्यते च तथा प्रजाः ।
 सिच्यते चीयते चैव लता पुष्पफलप्रदा ॥ २४५ ॥
 यथा वीजाङ्कुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाभिरक्षितः ।
 फलप्रदो भवेत् काले तद्वन्नोकः सुरक्षितः ॥ २४६ ॥
 हिरण्यधान्यरत्नानि यानानि विविधानि च ।
 तथान्यदपि यत्किञ्चित् प्रजाभ्यः स्यान्महीपतेः ॥ २४७ ॥
 लोकानुग्रहकर्तारः प्रवर्द्धन्ते नरेश्वराः ।
 लोकानां संचयाच्चैव क्षयं यान्ति न संशयः ॥ २४८ ॥

माक्षी अङ्कुरानिव वृक्षादीनामिति भावः लोकान् प्रजाः दानमानादितोयेन दान-
 मानादिरूपेण जलेन पालयेत् पोषयेत् ॥ २४२ ॥

नृपदीप इति । नृपो दीप इवेति उपमितसमासः । दीपसदृशी नृपः
 अन्तरस्थैः शुभैः गुणैः प्रजाभ्यः धनं स्नेह इव तं धनं तैलोपमं धनम् इत्यर्थः संहर-
 न्नपि आकर्षन्नपि केनचित् जनेन नैव लक्ष्यते । प्रदीपो यथा दग्धया क्रमेण
 तैलमाकर्षन् केनापि न विभाव्यते, तथा नृपतिः स्वगुणेन प्रजाभ्यः करमाददानः
 न केनापि लक्ष्यते इति फलितार्थः ॥ २४४ ॥

यथेति । यथा गौः काले दुह्यते पाल्यते च तथा प्रजाः कालेन दुह्यन्ते
 पाल्यन्ते चेति शेषः । पुष्पफलप्रदा पुष्पाणि फलानि च प्रददातीति तथाभूता
 लता सिच्यते जलैरिति शेषः चीयते च पुष्पफलादिकमिति शेषः ॥ २४५ ॥

यथेति । यथा सूक्ष्मो वीजाङ्कुरः प्रयत्नेन अभिरक्षितः पर्यवेक्षितः सन्
 काले फलप्रदो भवेत् सुरक्षितः सुप्रतिपालितः लोकः तद्वत् फलप्रद इति
 शेषः ॥ २४६ ॥

हिरण्येति । महीपतेः राज्ञः हिरण्यधान्यरत्नानि हिरण्यानि स्वर्णानि,
 धान्यानि, रत्नानि मणयश्च तानि विविधानि नानाविधानि यानानि वाहनानि
 अश्वादीनि तथा अन्यत् यत् किञ्चिदपि धनं, तत्सर्वं प्रजाभ्यः स्वात् प्रजाभ्य एव
 सर्वाणि धनानि राज्ञा लभ्यन्ते इति भावः ॥ २४७ ॥

लोकेति । नरेश्वराः नृपतयः लोकानां प्रजानाम् अनुग्रहकर्तारः हि-

अथ तेषां तद्वचनमाकर्ण्य भासुरक आह, अहो ! सत्यम-
भिहितं भवद्भिः, परं यदि मम उपविष्टस्य अत्र नित्यमेव नैकः
श्वापदः समागमिष्यति तन्नूनं सर्वानपि भक्षयिष्यामि । अथ
ते तथैव प्रतिज्ञाय निर्वृतिभाजः (ह) तत्रैव वने निर्भयाः
पर्यटन्ति । एकश्च प्रतिदिनं क्रमेण याति, वृद्धो वा, वैराग्य-
युक्तो वा, शोकग्रस्तो वा, पुत्रकलत्रनाशभीतो वा, तेषां
मध्यात् तस्य भोजनाय मध्याह्नसमये उपतिष्ठते । अथ कदा-
चित् जातिक्रमाच्छकस्य अवसरः (च) समायातः स समस्त-
सृगैः प्रेरितोऽनिच्छन्नपि मन्दं मन्दं गत्वा तस्य बधोपायं
चिन्तयन् विलातिक्रमं कृत्वा व्याकुलिसहृदयो यावद् गच्छति
तावत् मार्गं गच्छता कूपः संदृष्टः । यावत् कूपोपरि (क) याति
तावत् कूपमध्ये आत्मनः प्रतिविम्बं ददर्श, दृष्ट्वा च तेन
हृदये चिन्तितं यद्भव्य (ख) उपायोऽस्ति, अहं भासुरकं
प्रकोप्य स्तुब्ध्या अस्मिन् कूपे पातयिष्यामि । अथ असी-
दिनशेषे भासुरकसमीपं प्राप्तः । सिंहोऽपि विलातिक्रमेण
क्षुत्क्षामकण्ठः कोपाविष्टः सृक्कणी (ग) परिलेलिहत्
व्यचिन्तयत् । अहो ! प्रातराहाराय निःसत्त्वं वनं मया
कर्तव्यम् । एवं चिन्तयतस्तस्य शशको मन्दं मन्दं गत्वा

कारिणः सन्तः प्रवर्तन्ते प्रकर्षेण वृद्धिं गच्छन्ति । लोकानां प्रजानां संचयात्
संचयकरणात् चयं नाशं यान्ति गच्छन्ति च, संशयः सन्देहः नास्तीति
शेषः ॥ २४८ ॥

(ह) निर्वृतिभाजः निरुद्धेगा इत्यर्थः ।

(च) अवसरः समयः वार इत्यर्थः ।

(क) कूपोपरि याति कूपे दृष्टिं निक्षिपतीति भावः ।

(ख) भव्यः उत्तमः ।

(ग) सृक्कणी शीलप्रान्नी । परिलेलिहत् पुनः पुनर्लिङ्गम् ।

प्रणम्य तस्य अग्रे स्थितः । अथ तं प्रज्वलितात्मा भासुरको
भर्त्सयन्नाह, रे शशकाधम ! एकतः तावत् त्वं लघुः, प्राप्तोऽपरतः
वेलातिक्रमेण, तदस्मादपराधात् त्वां निपात्य प्रातः सकला-
न्यपि नृगकुलानि उच्छेदयिष्यामि । अथ शशकः सविनयं
प्रोवाच स्वामिन् ! न अपराधी मम, न च सत्त्वानाम्, तत्
श्रूयतां कारणम्, सिंह आह, सत्वरं निवेदय यावत् मम
दंष्ट्रान्तर्गतो न भवान् भविष्यतीति । शशक आह, स्वामिन् !
समस्तनृगेरयं जातिक्रमेण मम लघुतरस्य प्रस्तावं (घ)
विज्ञाय ततोऽहं पञ्चशशकैः समं प्रेषितः । ततश्च अहमाग-
च्छन् अन्तराले महता केनचिदपरेण सिंहेन विवरान्निर्गत्य
अभिहितः । रे ! क्व प्रस्थिता यूयम् ? अभौष्टदेवतां स्मरत,
ततो मयाभिहितम्, वयं स्वामिनो भासुरकसिंहस्य सकाशे
आहारार्थं समयधर्मेण गच्छामः । ततः तेन अभिहितम्, यद्येवं
तर्हि मदीयमेतद्वनं मया सह समयधर्मेण समस्तैरपि
श्वापदैर्वर्तितव्यम् । चौररूपो स भासुरकः । अथ यदि
सोऽत्र राजा ततो विश्वासस्थाने चतुरः शशकानलं धृत्वा
तमाह्वय द्रुततरमागच्छ, येन यः कश्चिदावयोर्मध्यात् परा-
क्रमेण राजा भविष्यति स सर्वानेतान् भक्षयिष्यतीति—ततो-
ऽहं तेनादिष्टः स्वामिसकाशमभ्यागतः, एतत् वेलाव्यतिक्रम-
कारणम् । तदत्र स्वामी प्रमाणम् । तच्छ्रुत्वा भासुरक
आह, भद्र ! यदि एवं तत् सत्वरं दर्शय मे तं चौरसिंहम्,
येन अहं नृगकोपं तस्य उपरि क्षिप्त्वा स्वस्थो भवामि । उक्तञ्च,
भूमिमित्रं हिरण्यञ्च विग्रहस्य फलत्रयम् ।

(घ) प्रस्तावं भवदन्तिके आगमनप्रसङ्गम् इत्यर्थः ।

भूमिरिति । भूमिः राज्यं मित्रं सुहृत् हिरण्यं स्वर्णादिधनम् एतत् विश्व-

नास्त्येकमपि यद्येषां न तं कुर्यात् कथञ्चन ॥ २४९ ॥

यत्र न स्यात् फलं भूरि यत्र च स्यात्पराभवः ।

न तत्र मतिमान् युद्धं समुत्पाद्य समाचरेत् ॥ २५० ॥

शशक आह, स्वामिन् ! सत्यमिदम्, स्वभूमिहेतोः परि-
भवाच्च युध्यन्ते क्षत्रियाः, परं स दुर्गाश्रयः, (ङ) दुर्गा-
न्निष्क्रम्य वयं तेन विष्कम्भिताः (च) । ततो दुर्गस्थो दुःसाध्यो
भवति रिपुः । उक्तञ्च,

न गजानां सहस्रेण न च लक्षेण वाजिनाम् ।

यत्कृत्यं साध्यते राज्ञां दुर्गेणैकेन सिद्धयति ॥ २५१ ॥

शतमेकोऽपि सन्धत्ते प्राकारस्थो धनुर्धरः ।

तस्माद्दुर्गं प्रशंसन्ति नौतिशास्त्रविचक्षणाः ॥ २५२ ॥

पुरा गुरोः समादेशात् हिरण्यकशिपोर्भयात् ।

शक्रेण विहितं दुर्गं प्रभावाद्दिश्वकर्मणः ॥ २५३ ॥

इस्य युद्धस्य फलवयं युद्धजये सति एतत् वयं लभ्यते इति भावः । यदि एषां
वयाणामेकमपि न शक्ति, तदा कथञ्चन तं विग्रहं न कुर्यात् ॥ २४९ ॥

यतेति । यत्र विग्रहे भूरि महत् फलं न स्यात् न लभ्यते इत्यर्थः, यत्र च
विषये पराभवः पराजयः स्यात् सम्भवेत्, मतिमान् जनः तत्र युद्धं समुत्पाद्य न
समाचरेत् ॥ २५० ॥

(ङ) दुर्गाश्रयः दुर्गमध्यवर्ती ।

(च) विष्कम्भिताः अवरुद्धाः । दुःसाध्यः दुर्जयः ।

नेति । गजानां सहस्रेण यत् कृत्यं न साध्यते, तथा वाजिनाम् अश्वानां
लक्षेण यत् कृत्यं न साध्यते, राज्ञाम् एकेन दुर्गेण तत्कार्यं सिद्धयति ॥ २५१ ॥

शतमिति । एकोऽपि प्राकारस्थः दुर्गप्राचीरोपरिस्थितः धनुर्धरः शतं
योधमिति श्रेष्ठः सन्धत्ते योधयति इत्यर्थः । तस्मात् नौतिशास्त्रविचक्षणाः नौतिज्ञाः
दुर्गं प्रशंसन्ति ॥ २५२ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वस्मिन् काले हिरण्यकशिपोः दैत्यराजस्य भयात् हृतीः
शक्रेण इन्द्रेण गुरोः वृद्धस्यतेः समादेशात् दिश्वकर्मणः प्रभावात् दिश्वकर्मप्रभावेण
दुर्गं विजितम् ॥ २५३ ॥

तेनापि च वरो दत्तो यस्य दुर्गं स भूपतिः ।

विजयी स्यात्ततो भूमौ दुर्गाणि स्युः सहस्रशः ॥ २५४ ॥

दंष्ट्राविरहितो नागो मदहीनो यथा गजः ।

सर्वेषां जायते वश्यो दुर्गहो नस्तथा नृपः ॥ २५५ ॥

तच्छ्रुत्वा भासुरक आह, भद्र ! दुर्गस्थसपि दर्शय तं
चौरसिंहं येन व्यापादयामि । उक्तञ्च,

जातमात्रं न यः शत्रुं रोगञ्च प्रशमं नयेत् ।

महाबलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते ॥ २५६ ॥

तथाच, उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथमिच्छता ।

समौ हि शिष्टैरास्नातौ वत्स्यन्तावामयः स च ॥ २५७ ॥

अपिच, उपेक्षितः क्षीणबलोऽपि शत्रुः

प्रमाददोषात्पुरुषैर्मदान्यैः ।

साध्योऽपि भूत्वा प्रथमं ततोऽसौ

असाध्यतां व्याधिरिव प्रयाति ॥ २५८ ॥

तेनेति । तेन इन्द्रेणापि वरः दत्तः राजभ्य इति शेषः, यस्य भूपतिः दुर्गः
अस्तीति शेषः स भूपतिः विजयी स्यात् । ततः वरप्रदानानन्तरं भूमौ पृथिव्यां
सहस्रशः दुर्गाणि स्युः ॥ २५४ ॥

दंष्ट्रेति । दंष्ट्राविरहितः दन्तविहीनः नागः पन्नगः यथा, मदहीनः गजो
यथा सर्वेषां वश्यः जायते, तथा दुर्गहो नो नृपः सर्वेषां वशगो भवेदिति शेषः ॥ २५५ ॥

जातमात्रमिति । यः जातमात्रमत्यत्रमात्रं शत्रुं रोगञ्च न प्रशमं नयेत्
न नाशयेदित्यर्थः स महाबलोऽपि तेनैव शत्रुणा रोगेण च वृद्धिं प्राप्य हन्यते
विनाशयते ॥ २५६ ॥

उत्तिष्ठमान इति । पथं हितम् इच्छता अभिलषता पुरुषेण उत्तिष्ठमानः
उत्पद्यमानः परः शत्रुः न उपेक्ष्यः, हि यतः शिष्टैः साधुभिः वर्तमानौ वृद्धिं
गमिष्यन्तौ आमयः रोगः स च शत्रुश्च समौ वत्स्यौ समास्नातौ कथितौ ॥ २५७ ॥

उपेक्षित इति । मदान्यैर्गर्वाभ्यैः पुरुषैः प्रमाददोषात् अनवधानतारूपात्
दोषात् उपेक्षितः शत्रुः क्षीणबलोऽपि प्रथमं साध्यः प्रतीकार्योऽपि भूत्वा ततः

तथाच, आत्मनः शक्तिमुद्बोध्य मानोत्साहञ्च यो व्रजेत् ।

बहन् हन्ति स एकोऽपि क्षत्रियान् भार्गवो यथा ॥ २५८ ॥

शशक आह, अस्त्ये तत्तथापि बलवान् स मया दृष्टः तत्
न युज्यते स्वामिनस्तस्य सामर्थ्यमविदित्वा गन्तुम् ।

उक्तञ्च, अविदित्वात्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः ।

गच्छन्नभिमुखो नाशं याति वज्रौ पतङ्गवत् ॥ २६० ॥

यो बलात् प्रोन्नतं याति निहन्तुं सबलोऽप्यरिम् ।

विमदः स निवर्त्तत शीर्णदन्तो गजो यथा ॥ २६१ ॥

भासुरकः आह, भो ! किं तव अनेन व्यापारेण, दर्शय मे
तं दुर्गस्थमपि । अथ शशक आह, यद्येवं तर्हि आगच्छतु
स्वामी । एवमुक्त्वा अग्रे व्यवस्थितः । ततश्च तेन आगच्छता यः
कूपो दृष्टोऽभूत् तमेव कूपमासाद्य भासुरकमाह । स्वामिन् !
कस्ते प्रतापं सोढुं समर्थः । त्वां दृष्ट्वा दूरतोऽपि चौरसिंहः
प्रविष्टः स्वं दुर्गम्, तदागच्छ येन दर्शयामीति । भासुरक
आह, दर्शय मे दुर्गम् । तदनु दर्शितस्तेन कूपः । ततः

उपेक्षावलेनेति भावः व्याधिरिव असाध्यताम् अप्रतिविधेयतां प्रयाति गच्छति
॥ २५८ ॥

आत्मन इति । यः आत्मनः स्वस्य शक्तिं सामर्थ्यम् उद्बोध्य पर्यालोच्य मानो-
त्साहं मानरचार्यमुद्यमं व्रजेत् गच्छेत् कुर्यादिति भावः स एकोऽपि भार्गवो यथा
परशुराम इव बहन् क्षत्रियान्, परशु हन्ति नाशयति ॥ २५८ ॥

अविदित्वेति । आत्मनः परस्य च शक्तिम् अविदित्वा समुत्सुकः अधीरः
सन् अभिमुखः शत्रून् अभिमुखीभूय च गच्छन् वज्रौ अग्नौ पतङ्गवत् शूलभ इव
नाशं याति प्राप्नोति ॥ २६० ॥

य इति । यः सबलोऽपि बलात् बलमाश्रित्य प्रोन्नतं प्रबलम् अरिं शत्रुं
निहन्तुं याति गच्छति, स शीर्णदन्तः भग्नदशनः गजो यथा विमदः चूर्णगर्वः सन्
निवर्त्तत ॥ २६१ ॥

सोऽपि मूर्खः सिंहः कूपमध्ये आत्मप्रतिविम्बं जलमध्यगतं दृष्ट्वा सिंहनादं सुमोच । ततः प्रतिशब्देन कूपमध्याद्विगुण-
तरो नादः समुत्थितः । अथ तेन तं शत्रुं मत्वा आत्मानं
तस्य उपरि प्रक्षिप्य प्राणाः परित्यक्ताः । शशकोऽपि हृष्टमनाः
सर्वमृगान् आनन्द्य तैः सह प्रशस्यमानो यथासुखं तत्र वने
निवसति स्म । अतोऽहं ब्रवीमि । यस्य बुद्धिर्वलं तस्येति ।

तद्यदि भवान् कथयति, तत् तत्रैव गत्वा तयोः स्वबुद्धि-
प्रभावेण मैत्रौभेदं करोमि । करटक आह, भद्र ! यदि एवं तर्हि
गच्छ, शिवास्ते पन्थानः सन्तु, यथाभिप्रेतमनुष्ठेयताम् ।
अथ दमनकः सञ्जीवकवियुक्तं (छ) पिङ्गलकमवलोक्य तत्रा-
न्तरे प्रणम्याग्रे समुपविष्टः । पिङ्गलकोऽपि तमाह, भद्र !
किं चिरात् दृष्टः ? दमनक आह, न किञ्चिद्देवपादानाम-
स्माभिः प्रयोजनं, तेन अहं न आगच्छामि । तथापि राजप्रयो-
जनविनाशमवलोक्य सन्दह्यमानहृदयो व्याकुलतया स्वय-
मेव अभ्यागतो वक्तुम् । उक्तञ्च,

प्रियं वा यदि वा द्वेष्यं शुभं वा यदि वाशुभम् ।

अपृष्टोऽपि हितं वक्ष्येत् यस्य नेच्छेत् पराभवम् ॥ २६२ ॥

अथ तस्य साभिप्रायं वचनमाकर्ण्य पिङ्गलक आह । किं
वक्तुमना भवान् ? तत्कथ्यतां यत्कथनीयमस्ति, स प्राह देव !
सञ्जीवको युष्मत्पादानामुपरि द्रोहबुद्धिः (ज) इति विश्वास-

(छ) सञ्जीवकवियुक्तं सञ्जीवकेन रक्षितम् ।

प्रियमिति । यो जनः यस्य पराभवं पराजयं नाशमित्यर्थः न इच्छेत्, स
जनः अपृष्टोऽपि तस्य जनस्य प्रियं वा, यदि वा द्वेष्यम् अप्रियं शुभं वा, यदि वा
अशुभं भवतु इति शेषः हितं वक्ष्येत् कथयेत् वचनावोर्दिवादिकात् विधिलिङ्
॥ २६२ ॥

(ज) द्रोहबुद्धिः द्रोहे अनिष्टे बुद्धिर्यस्य तथाभूतः विद्रोहार्थीत्यर्थः ।

गतस्य (भ) मम विजने इदमाह । भो दमनक ! दृष्ट्वा
मया अस्य पिङ्गलकस्य सारासारता (ज) तदहमेनं हत्वा सकल-
मृगाधिपत्यं त्वत्साचिव्यपदवीसमन्वितं (ट) करिष्यामि ।
पिङ्गलकोऽपि तद्वज्रसारप्रहारमदृशं दारुणं वचः समाकर्ण्य
मोहमुपगतो न किञ्चिदपि उक्तवान् । दमनकोऽपि तस्य
तमाकारमालोक्य चिन्तितवान् । अयं तावत् (ठ) सञ्जीवकनि-
बद्धरागः तन्नूनमनेन मन्त्रिणा राजा विनाशमवाप्स्यतीति ।
उक्तञ्च,

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा
तं मोहाच्छ्रयते मदः स च मदाहास्येन निर्विद्यते ।
निर्विषस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रसृष्ट्या
स्वातन्त्र्यसृष्ट्या ततः स नृपतेः प्राणेष्वभिद्रुह्यते ॥२६३॥

(भ) विश्वासगतस्य विश्वस्तस्य ।

(ज) सारासारता बलाबलत्वम् ।

(ट) त्वत्साचिव्येति । तव या साचिव्यपदवी मन्त्रिपदं तत्सहितम् । मम
मृगाधिराज्ये त्वया मन्त्रिणा भवितव्यमिति भावः ।

(ठ) सञ्जीवकेति । सञ्जीवके निबद्धः रागो येन तादृशः सञ्जीवके बद्धानुराग
इत्यर्थः ।

एकमिति । यदा भूमिपतिः एकं सचिवं मन्त्रिणं राज्ये प्रमाणं करोति
एकस्मिन्नेव सचिवे सर्वराज्यभारं निक्षिपति इत्यर्थः । तदा तं सचिवं मोहात्
अज्ञानात् मदः गर्वः अहमेव सर्वेषां प्रभुरित्येवं रूप इति भावः श्रयते आश्रयति,
स च सचिवः मदात् तादृशात् गर्वात् दास्येन निर्विद्यते निर्वेदं गच्छति अहं
सर्वस्य प्रभुरपि अस्य दास इति स्वात्मावमाननां गच्छतीति भावः ततः निर्वि-
षस्य निर्वेदं गतस्य सचिवस्य हृदये स्वतन्त्रसृष्ट्या स्वाधीनताकाङ्क्षा पदं करोति,
कथमहं स्वाधीनो भवामीति आकाङ्क्षा जायते इति भावः । ततः सः स्वातन्त्र्य-
सृष्ट्या नृपतेः प्राणेषु अभिद्रुह्यते द्रोहमाचरति राजानि निहते ममेवाधिपत्यं
भवेत् इति अभिलाषेण नृपतिं नाशयतीति भावः । आर्द्रं लविक्रीडितं वृक्षम् ॥२६३॥

तत् किमत्र युक्तमिति । पिङ्गलकोऽपि चेतनां समा-
साद्य कथमपि तमाह दमनक ! सञ्जीवकस्तावत् प्राणसमो
भृत्यः स कथं ममोपरि द्रोहबुद्धिं करोति । दमनक आह
देव ! भृत्यो भृत्य इति अनैकान्तिकमेतत् (ङ) ।

उक्तञ्च, न सोऽस्ति पुरुषो राज्ञां यो न कामयते श्रियम् ।

अशक्ता एव सर्वत्र नरेन्द्रं पर्युपासते ॥ २६४ ॥

पिङ्गलक आह, भद्र ! तथापि मम तस्य उपरि चित्त-
वृत्तिर्न विकृतिं याति । अथवा साधु इदमुच्यते,

अनेकदोषदुष्टोऽपि कायः कस्य न वल्लभः ।

कुर्वन्नपि व्यलोकानि यः प्रियः प्रिय एव सः ॥ २६५ ॥

दमनक आह, अत एव अयं दोषः । उक्तञ्च,

यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुरारोपयति पार्थिवः ।

अकुलीनः कुलीनो वा स श्रियो भाजनं नरः ॥ २६६ ॥

अपरं केन गुणविशेषेण स्वामौ सञ्जीवकं निर्गुणकमपि
निकटे धारयति (ढ) । अथ देव ! यदि एवं चिन्तयसि महा-

(ङ) अनैकान्तिकम् अव्याप्यवृत्ति, यो भृत्यः स चिरमेव भृत्यत्वमभिलषति
इति न, कदाचिदपि तस्मात् आत्मानं मोचयितुं सर्व एव यतते इति भावः ।

नेति । यः राज्ञां श्रियं न कामयते, स पुरुषो नास्ति, सर्व एव राजश्रियं
कामयते इत्यर्थः । सर्वत्र सर्वस्मिन् प्रदेशे अशक्ताः अक्षमा एव पुरुषाः नरेन्द्रं
नृपं पर्युपासन्ते सेवन्ते ॥ २६४ ॥

अनेकेति । अनेकदोषदुष्टोऽपि बहुभिर्दोषैरावृत्तोऽपि कायः देहः कस्य
जनस्य न प्रियः ? सर्वस्यैव प्रिय इत्यर्थः । यः प्रियः, स व्यलोकानि अप्रियाणि ।
व्यलोकान्त्वप्रयानृते इत्यमरः । कुर्वन्नपि प्रिय एव ॥ २६५ ॥

यस्मिन् इति । पार्थिवः नृपतिः यस्मिन् एव जने अधिकं चक्षुः आरोपयति
ददाति यमाधिकम् आद्रियते इत्यर्थः स नरः कुलीनः अकुलीनो वा श्रियः सम्पदः
भाजनं पत्रं भवतीति शेषः ॥ २६६ ॥

(ढ) धारयति रक्षति ।

कायोऽयमनेन रिपून् व्यापादयिष्यामि, तदस्मात् न सिध्यति,
यतोऽयं शष्पभोजी देवपादानां पुनः शत्रवो मांसाश्रिनः ।
तत् रिपुसाधनम् (ण) अस्य साहाय्येन न भवति । तस्मादेनं
दूषयित्वा (त) हन्यतामिति । पिङ्गलक आह,

उक्तो भवति यः पूर्वं गुणवानिति संसदि ।

तस्य दोषो न वक्तव्यः प्रतिज्ञाभङ्गभौरूपा ॥ २६७ ॥

अन्यच्च, मया अस्य तव वचनेन अभयप्रदानं दत्तम् ।
तत्कथं स्वयमेव व्यापादयामि । सर्वथा सञ्ज्ञौवकोऽयं सुहृत्
अस्माकं न तं प्रति कश्चित् मन्युरिति । उक्तञ्च,

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नैत एवार्हति क्षयम् ।

विषवृक्षोऽपि संवर्द्धे स्वयं क्लृप्तमसाम्प्रतम् ॥ २६८ ॥

आदौ न वा प्रणयिनां प्रणयो विधेयो

दत्तोऽथवा प्रतिदिनं परिपोषणीयः ।

उत्क्षिप्य यत् क्षिपति तत् प्रकरोति लज्जां

भूमौ स्थितस्य पतनात् भयमेव नास्ति ॥ २६९ ॥

(ण) रिपुसाधनं शत्रुजयः ।

(त) दूषयित्वा दूषितं कृत्वा ।

उक्त इति । पूर्वं संसदि सभायां गुणवान् इति उक्तः कथितो भवति, प्रति-
ज्ञाभङ्गभौरूपा जनेन तस्य दोषो न वक्तव्यः ॥ २६७ ॥

(थ) मन्युः क्रोधः क्रोधकारणमिति भावः ।

इत इति । तारकासुरपीडितान् तद्वधार्थिनीं देवान् प्रति ब्रह्मण उक्तिरियं
स दैत्यः तारकः इतः मत्तः सकाशादित्यर्थः प्राप्ता श्रीः त्रिलोकेश्वर्यं येन तथा-
भूतः, अतः इत एव मत्त एव क्षयं ध्वंसं न अर्हति, तथाहि विषवृक्षः अपि
स्वयम् आत्मना संवर्द्धे क्लृप्तं हनुम् असाम्प्रतम् अयुक्तः । युक्ते हि साम्प्रतं स्थाने
इत्यसरः ॥ २६८ ॥

आदाविति । आदौ प्रथमं वा प्रणयिनां प्रणयः न विधेयः, न कर्तव्यः,

उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ? ।

अपकारिषु यः साधुः स साधुः सङ्गिरुच्यते ॥ २७० ॥

तद्द्रोहबुद्धेरपि मया अस्य न विरुद्धमाचरणीयम् । दम-
नक आह, स्वामिन् ! नैष राजधर्मो यद्द्रोहबुद्धेरपि
क्षम्यते । उक्तञ्च,

तुल्यार्थं तुल्यमामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ।

अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥ २७१ ॥

अपरं त्वया अस्य सखित्वात् सर्वोऽपि राजधर्मः परित्यक्तो,
राजधर्माभावात् सर्वोऽपि परिजनो विरक्तिं गतो, यः सञ्जी-
वकः शष्पभोजी, भवान् मांसादः, तव प्रकृतयश्च । यत्तव
अवध्यव्यवसायवाह्यं (द) कुतस्तासां मांसाशनम् । यद्द्रहिताः
ताः (ध) त्वां त्यक्त्वा यास्यन्ति । ततोऽपि त्वं विनष्ट एव

अथवा दत्तः प्रणय इति शेषः प्रतिदिनं परिपोषणीयः रक्षणीयः । प्रथमं
तावत् प्रणयो न कर्तव्यः कृतश्चेत् न त्याज्य इति भावः । उत्क्षिप्य उत्तील्य क्षिप-
तीति यत् तत् लज्जां प्रकरोति जनयति, भूमौ स्थितस्य जनस्य पतनात् भयमेव
नास्ति, कस्यापि वर्द्धनं कृत्वा अधःपतनात् वर्द्धनाकरणमेव वरमिति भावः ॥ २६६ ॥

उपकारिष्विति । यः उपकारिषु जनेषु साधुः, तस्य साधुत्वे गुणः कः ? न
कोऽपीत्यर्थः । यः अपकारिषु साधुः, स एव सङ्गिः साधुः उच्यते ॥ २७० ॥

तुल्यार्थमिति । यः तुल्यार्थं तुल्यप्रयोजनं तुल्यसामर्थ्यं तुल्यबलं मर्मज्ञम्
आश्रयज्ञं छिद्राभिज्ञमिति भावः व्यवसायिनम् उद्युक्तम् अतएव अर्द्धराज्यहरं
राज्यार्द्धहारित्वेन सम्भाव्यमानमिति भावः भृत्यं न हन्यात्, स हन्यते तेनैव
भृत्येनेति शेषः ॥ २७१ ॥

(द) मांसादः मांसभोजी मांसभोजिन्यश्च एकवचनान्तपक्षे अन्प्रत्ययः बहुवच-
नान्तपक्षे क्लिप्तप्रत्ययो बोध्यः । यत् मांसाशनं तव अवध्यव्यवसायात् वाह्यं
वद्भिः स्थितं वधव्यवसायराहित्येन मांसस्य दुष्प्रापत्वादिति भावः ।

(ध) यद्द्रहिताः येन मांसेन रहिताः । ताः प्रकृतयः अमात्यादयः अनुचरवर्गा
इति भावः ।

अस्य सङ्गत्या पुनस्ते न कदाचित् आखिटके(त)मतिः भविष्यति ।
उक्तञ्च,

यादृशः सेव्यते भृत्यैर्यादृशांश्चोपसेवते ।

कदाचिन्नात्र सन्देहस्तादृक् भवति पूरुषः ॥ २७२ ॥

तथाच, सन्तप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते

सुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ।

स्नातो सागरशुक्तिकुक्षिपतितं तज्जायते मौक्तिकं

प्रायेणाधममध्यमान्तमगुणः संवासतो जायते ॥ २७३ ॥

तथाच, असतां सङ्गदाषेण साधवी यान्ति विक्रियाम् ।

दुर्योधनप्रसङ्गेन भीष्मो गाह्वरणे गतः ॥ २७४ ॥

अतएव सन्ता नौचमङ्गं वर्जयन्ति । उक्तञ्च,

न ह्यविज्ञातशीलस्य प्रदातव्यः प्रतिश्रयः ।

(न) अस्य सङ्गीवकस्य सङ्गत्या संसर्गेण, ते तव । आखिटके मृगयायां
मतिर्न भविष्यतीति सूच्यते ।

यादृशैरिति । यादृशैः भृत्यैः सेव्यते प्रभुरिति शेषः, यादृशांश्च भृत्यानिनि
शेषः उपसेवते पालयति पूरुषः तादृक् तादृशगुणसम्पन्नः भवति, अत्र विषये
कदाचित् सन्देहः न अस्येति शेषः ॥ २७२ ॥

सन्तप्तायसीति । सन्तप्ते अयसि लौहे संस्थितस्य पयसः जलस्य नामापि
न ज्ञायते, सद्य एव शुक्लादिति भावः तदेव पयः नलिनीपत्रस्थितं पद्मिनी-
पलाशसंस्थितं सत् सुक्ताकारतया मौक्तिकवत् इत्यर्थः राजते शीभते । तत् पयः
स्नातो स्नातिनक्षत्रे सागरस्य शुक्तिः कुक्षिपतितम् अभ्यन्तरनिपातनं सत् मौक्तिकं
जायते । तस्मात् संवासतः संसर्गात् प्रायेण अधमः मध्यमः उत्तमस्य गुणः
जायते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २७३ ॥

असतामिति । साधवः असतां दुर्जनानां सङ्गदाषेण विक्रियां विकारं
यान्ति । तथाहि भीष्मः दुर्योधनप्रसङ्गेन दुर्योधनसंसर्गेण गाह्वरणे उत्तरगोमृष्टे
गतः ॥ २७४ ॥

नहीति । अविज्ञातशीलस्य अज्ञातचरित्रस्य जनस्य प्रतिश्रयः आश्रयः नहि

मत्कुणस्य च दीर्घेण हता मन्दविसर्पिणी ॥ २७५ ॥

पिङ्गलक आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ६ ।

अस्ति^१ कस्यचित् महीपतेः कस्मिंश्चित् स्थाने मनोरमं शयनस्थानम् । तत्र शुक्लतरपटयुगलमध्यसंस्थिता (प) मन्द-
विसर्पिणी नाम श्वेता यूका (फ) प्रतिवसति स्म । सा च
तस्य महीपते रक्तमाखादयन्ती सुखेन कालं नयमाना
तिष्ठति । अन्येद्यश्च तत्र शयने क्वचिदभ्यास्यन् अग्निमुखो
नाम मत्कुणः समायातः । अथ तं दृष्ट्वा सा विषण्णवदना
प्रोवाच, भो अग्निमुख ! कृतस्त्वमत्र अनृचितस्थाने समायातः,
तद्यावत् न कश्चिद्वेत्ति तावच्छीघ्रं गम्यतामिति । स आह,
भगवति ! गृहागतस्य अमाधोरपि नैतत् युज्यते वक्तुम् । उक्तञ्च,
एह्यागच्छ समाश्वमासनमिदं कस्माच्चिराददृश्यसे
का वार्त्तान्वतिदुर्बलोऽसि कुशलं प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् ।
एवं नीचजनेऽपि युज्यति गृहं प्राप्ते सतां सर्वदा
धर्मोऽयं गृहमेधिनां निगदितः स्मार्त्तैर्लघुः स्वर्गदः ॥ २७६ ॥

प्रदातव्यः तथाहि मत्कुणस्य शय्याकौटविशेषस्य दीर्घेण मन्दविसर्पिणी हता
विनाशिता ॥ २७५ ॥

(प) तत्र शयनस्थाने । शुक्लेति । शुक्लतरम् अतिशुक्लं यत् पटयुगलं वस्त्र-
युगलं तन्मध्यसंस्थिता ।

(फ) यूका मत्कुणविशेषः ।

एहीति । एहि आगच्छ, समाश्वन समाश्वसो भव, आसनमिदम् उपविशेति
भावः । कस्मात् चिरात् दृश्यसे ? नु भोः का वार्त्ता ? कः संवादः ? अतिदुर्ब-
लोऽसि, कुशलं तवेति शेषः, ते तव दर्शनात् प्रीतोऽस्मि । नीचजनेऽपि गृहं
प्राप्ते सति सतां साधूनां सर्वदा एवम् उक्तप्रकारम् आलपनमिति शेषः युज्यति ।

अपरं मया अनेकमानुषाणामनेकविधानि रुधिराणि
आस्वादितानि आहारदोषात् कटुतिक्तकषायास्तरसास्वादानि
न च मया कदाचिन्मधुररक्तं समास्वादितम् । तद्यदि त्वं प्रसादं
करोषि, तदस्य नृपतेर्विविधव्यञ्जनान्नपानचोषलेह्यस्वादाहा-
रवशादस्य शरीरे यत् मिष्टं रक्तं सञ्जातं, तदास्वादनेन सौख्यं
सम्पादयामि जिह्वया इति । उक्तञ्च,

रङ्गस्य नृपतेर्वापि जिह्वासौख्यं समं स्मृतम् ।

तन्मात्रञ्च स्मृतं सारं यदर्थं यतते जनः ॥ २७७ ॥

यद्येव न भवेत्लोके कर्म जिह्वाप्रतुष्टिदम् ।

तन्न भृत्यो भवेत् कश्चित् कस्यचिद्वशगोऽथवा ॥ २७८ ॥

यदसत्यं वदेत् मर्त्यो यद्वासेव्यञ्च सेवते ।

यन्नच्छति विदेशञ्च तत्सर्वमुदरार्थतः ॥ २७९ ॥

तत् मया गृहागतेन (व) बुभुक्षया पीद्यमानेन त्वत्सका-
शाङ्गोजनम् अर्थनीयम् (भ) तन्न त्वया एकाकिन्या अस्य भूपतेः
रक्तभोजनं कर्तुं युज्यते । तच्छ्रुत्वा मन्दविसर्पिणौ आह, भो

आतैः स्मृतविशारदैः पण्डितैः गृहमेधिनां गृहिणाम् अयं स्वर्गदः स्वर्गसाधनं
लघुः सामान्यो धर्मः निगदितः कथितः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २७६ ॥

रङ्गस्येति । रङ्गस्य दरिद्रस्य नृपतेश्चापि जिह्वासौख्यं रसनासुखं समं तुल्यं
स्मृतम् । यदर्थं जनः यतते तन्मात्रं वस्तु सारम् स्मृतम् ॥ २७७ ॥

यदीति । यदि लोके जगति जिह्वाप्रतुष्टिदं रसनासन्तोषप्रदं कर्म नैव
भवेत्, तत तदा कश्चित् जनः कस्यापि वशगः बाध्यः भृत्यः न भवेत् । सर्व एव
जिह्वाप्रतुष्टये लोकस्य वशगो भवतीति भावः ॥ २७८ ॥

यदीति । मर्त्यः मानवः यत् असत्यं वदेत्, यद्वा असेव्यं जनं नीचमिति
भावः सेवते, यच्च विदेशं गच्छति, तत् सर्वम् उदरार्थतः उदरपीषणार्थ-
मेव इत्यर्थः ॥ २७९ ॥

(व) गृहागतेन अतिथिना ।

(भ) अर्थनीयं प्रार्थनीयम् ।

मत्कुण ! अहमस्य नृपतेर्निद्रावशं गतस्य रक्तमास्वादयामि, पुनः
त्वम् अग्निमुखः चपलश्च, तत् यदि मया सह रक्तपानं करोषि
तत्तिष्ठ । अभीष्टतरं रक्तमास्वादय । सोऽब्रवीत्, भगवति !
एवं करिष्यामि, यावत्त्वं न आस्वादयसि प्रथमं नृपरक्तं, तावत्
मम देवगुरुकृतः (म) शपथः स्याद् यदि तत् आस्वादयामि ।
एवं तयोः परस्परं वदतोः स राजा तच्छयनमासाद्य प्रसुप्तः ।
अथ असौ मत्कुणो जिह्वालील्यप्रकटौत्सुक्यात् (य) जाग्रतमपि
तं महीपतिम् अदृशत् । अथवा साधु इदमुच्यते,

स्वभावो नोपदेशेन शक्यते कर्तुमन्यथा ।

सुतप्तमपि पानीयं पुनर्गच्छति शीतताम् ॥ २८० ॥

यदि स्याच्छीतलो वङ्गिः शीतांशुर्दहनात्मकः ।

न स्वभावोऽत्र मर्त्यानां शक्यते कर्तुमन्यथा ॥ २८१ ॥

अथ असौ महीपतिः सूच्यविद् इव तच्छयनं त्यक्त्वा
तत्क्षणादेव उत्थितः । अहो ! ज्ञायतामत्र प्रच्छादनपटे
मत्कुणो, यूका वा, नूनं तिष्ठति येन अहं दष्ट इति । अथ ये
कञ्चुकिनस्तत्र स्थितास्ते सत्वरं प्रच्छादनपटं गृहीत्वा सूक्ष्म-
दृष्ट्या वीक्षां चक्रुः । अत्रान्तरे स मत्कुणः चापल्यात् खट्वान्तं

(म) देवगुरुकृतः देवान् गुरुन् उद्दिश्य यः क्रियते स इत्यर्थः ।

(य) जिह्वेति । जिह्वाया लौल्यात् चापल्यात् यत् प्रकटं महत् औत्सुक्यं
तस्मात् ।

स्वभाव इति । स्वभावः उपदेशेन अन्यथा कर्तुं न शक्यते । तथाहि
सुतप्तमपि पानीयं पुनः शीततां गच्छति तस्य शीतप्रकृतिकत्वादिति भावः ॥ २८० ॥

यदीति । यदि वङ्गिः अग्निः शीतलः, तथा शीतांशुश्चन्द्रः दहनात्मकः
दहनकारी स्यात्, तथापि अत्र संसारे मर्त्यानां स्वभावः अन्यथा कर्तुं न
शक्यते ॥ २८१ ॥

प्रविष्टः सा मन्दविसर्पिण अपि वस्तुसम्यन्तर्गता तैर्दृष्टा व्यापा-
दिता च । अतोऽहं ब्रवीमि, न हि अविज्ञातशीलस्येति ।
एवं ज्ञात्वा त्वया एष बध्यः । नो चेत् त्वां व्यापादयिष्यति ।
उक्तञ्च, त्यक्ताश्चाभ्यन्तरा येन वाह्याश्चाभ्यन्तरीकृताः ।

स एव मृत्युमाप्नोति यथा राजा ककुद्द्रुमः ॥ २८२ ॥
पिङ्गलक आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा १० ।

कस्मिंश्चित् वनप्रदेशे चण्डरवो नाम शृगालः प्रतिवसति
स्म । स कदाचित् क्षुधाविष्टो जिह्वालील्यात् नगरान्तरे
प्रविष्टः । अथ तं नगरवासिनः सारमेया (र) अवलोक्य
सर्वतः शब्दायमानाः परिधाय (ल) तीक्ष्णदंष्ट्राग्रैर्भक्षितु-
मारब्धाः । सोऽपि तैः भक्ष्यमाणः प्राणभयात् प्रत्यासन्नरजक-
गृहं प्रविष्टः । तत्र च नीलीरसपरिपूर्णमहाभाण्डं सज्जी-
कृतमासीत् । तत्र सारमेयैः आक्रान्तो भाण्डमध्ये पतितः ।
अथ यावत् निष्क्रान्तस्तावत् नीलीवर्णः सञ्जातः । तत्र अपरे
सारमेयास्तं शृगालमजानन्तो यथाभीष्टदिशं जग्मुः,
चण्डरवोऽपि दूरतरं प्रदेशमासाद्य काननाभिमुखं प्रतस्थे
न च नीलवर्णेन कदाचित् निजरङ्गः (व) त्यज्यते ।

त्यक्ता इति : येन जनेन आभ्यन्तराः आत्मीयाः स्वजना इत्यर्थः त्यक्ताः तथा
वाह्याः अपरे अभ्यन्तरा इत्यर्थः अभ्यन्तरीकृताः आत्मीयत्वेन परिगृहीता इति
भावः स एव राजा ककुद्द्रुमः यथा मृत्युमाप्नोति ॥ २८२ ॥

(र) सारमेयाः कुरुराः ।

(ल) परिधाय धावित्वा ।

(व) निजरङ्गः स्ववर्णः ।

उक्तञ्च, वज्रलेपस्य मूर्खस्य नारीणां कर्कटस्य च ।

एको ग्रहस्तु मीनानां नीलीमद्यपर्यया ॥ २८३ ॥

अथ तं हरगलगरलतमालसमप्रभमपूर्वं (श) सत्त्वमव-
लोक्य सर्वे सिंहव्याघ्रद्वीपिहकप्रभृतयोऽरण्यनिवासिनो भय-
व्याकुलितचित्ताः समन्तात् पलायनक्रियां कुर्वन्ति, कथयन्ति
च, न ज्ञायतेऽस्य कीदृग्विचेष्टितं पीरुषञ्च, तद्दूरतरं
गच्छामः । उक्तञ्च,

न यस्य चेष्टितं विद्यात् न कुलं न पराक्रमम् ।

न तस्य विश्वसेत् प्राज्ञो यदीच्छेच्छ्रियमात्मनः ॥ २८४ ॥

चण्डरवोऽपि तान् भयव्याकुलितान् विज्ञाय इदमाह,
भोः भोः श्वापदाः ! किं यूयं मां दृष्ट्वैव सन्तस्ता ब्रजथ ?
तन्न भेतव्यम्, अहं ब्रह्मणा अद्य स्वयमेव सृष्ट्वाभिहितः—यत्
श्वापदानां मध्ये कश्चिद्राजा नास्ति, तत्त्वं मया अद्य सर्व-
श्वापदप्रभुत्वेऽभिषिक्तः ककुदद्भुमाभिधस्ततो (ष) गत्वा क्षिति-

वर्जंति । वज्रलेपस्य वज्रमयप्रलेपस्य, मूर्खस्य, नारीणां, कर्कटस्य कुलीरस्य
मीनानां मत्स्यानाञ्च नीलमद्यपर्यया नीलवर्णमद्यपायिनोरिव एकस्तु एक एव
तु कारोऽत्रावधारणार्थः । ग्रहः ग्रहणम् आग्रहश्च वज्रलेपलिप्तात् वस्तुनः कदाचि-
दपि वज्रलेपविमुक्तिः स्यात् । कर्कटमीनयोः दशनाग्र्येण ग्रहणे तथा नीलवर्णस्य
सङ्गतिं ततो विमुक्तिरतिदुष्करा । मूर्खनारीमद्यपानाञ्च आग्रहो न प्रवीधोपश-
मनीय इति भावः ॥ २८३ ॥

(श) हरति । हरस्य शम्भोः गले कण्ठे यत् गरलं कालकूटमित्यर्थः तत्
तमालं तदाख्यवृक्षपुष्पञ्च तयोः समा प्रभा यस्य तथाभूतम् ।

नेति । यस्य जनस्य चेष्टितम् आचरणं न, कुलं वंशं न, तथा पराक्रमञ्च
न विद्यात्, प्राज्ञो बुद्धिमान् जनः यदि आत्मनः श्रियं सम्पदं कल्याणमित्यर्थः
इच्छेत् अभिलषेत् तदा तस्य अज्ञातचेष्टितकुलपराक्रमस्य जनस्य न विश्वसेत् न
विश्वासं कुर्यात् ॥ २८४ ॥

(ष) ककुदद्भुमाभिधः ककुदद्भुमनामा ।

तले तान् सर्वान् परिपालयेति—ततोऽहमत्रागतः । तन्मम
 कृत्तच्छायायां (स) सर्वैरेव श्वापदेर्वर्तितव्यम् । अहं ककुद्-
 दुमो नाम राजा त्रैलोक्येऽपि सञ्जातः । तच्छ्रुत्वा सिंहव्याघ्र-
 पुरःसराः श्वापदाः स्नामिन् ! प्रभो ! समादिशेति वदन्तस्त्र्यं
 परिवव्रुः । अथ तेन सिंहस्य अमात्यपदवी प्रदत्ता, व्याघ्रस्य
 शय्यापालत्वं, द्वीपिनः ताम्बूलाधिकारो, वृकस्य द्वारपालक-
 त्वम्, ये च आत्मीयाः शृगालाः तैः सह आलापमात्रमपि न
 करोति । शृगालाः सर्वेऽपि अर्द्धचन्द्रं (ह) दत्त्वा निःसा-
 रिताः । एवं तस्य राज्यक्रियायां वर्तमानस्य ते सिंहादयो
 शृगान् व्यापाद्य तत्पुत्रतः प्रक्षिपन्ति । सोऽपि प्रभुधर्मेण
 सर्वेषां तान् प्रविभज्य प्रयच्छति । एवं गच्छति काले, कदा-
 चित् तेन सभागतेन दूरदेशे शब्दायमानस्य शृगालवृन्दस्य
 कोलोहलोऽश्रावि । तं शब्दं श्रुत्वा पुलकिततनुः आनन्दाशु-
 परिपूर्णनयनः उत्थाय तारस्वरं (ज) विरोतुमारब्धवान् ।
 अथ ते सिंहादयस्तं तारस्वरमाकर्ण्य शृगालोऽयमिति मत्वा
 सलज्जमधोमुखाः क्षणमेकं स्थित्वा मिथः प्रोचुः, भो ! वाहिता
 (क) वयमनेन क्षुद्रशृगालेन तद्वध्यतामिति । सोऽपि तदा-
 कर्ण्य पलायितुमिच्छन् तत्र स्थाने एव सिंहादिभिः खण्डशः
 कृतो मृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि त्यक्ताश्चाभ्यन्तरा येनेति ।

तदाकर्ण्य पिङ्गलक आह, भो दमनक ! कः प्रत्ययोऽत्र
 विप्रये यत् स ममोपरि दुष्टबुद्धिः । स आह, यदद्य ममाग्रे

(स) कृत्तच्छायायाम् अधिराज्ये इति भावः ।

(ह) अर्द्धचन्द्रं गलहस्तमिति भावः ।

(ज) तारस्वरं मृदता स्वरं । विरोतुं शब्दितुम् ।

(क) वाहिताः कर्म कारिताः ।

तेन निश्चयः कृतो यद्यभाते पिङ्गलकं बधिष्यामि तदत्रैव प्रत्ययः । प्रभातेऽवसरवेलायाम् (ख) आरक्तमुखनयनः स्फुरिताधरो दिशोऽवलोकयन् अनुचितस्थानोपविष्टस्त्वां क्रूर-
दृष्ट्या विलोकयिष्यति । एवं ज्ञात्वा यदुचितं तत्कर्तव्यमिति कथयित्वा सञ्जीवकसकाशं गतः । तं प्रणम्य उपविष्टः, सञ्जीवकोऽपि सोद्देगाकारं मन्दगत्या समायान्तं तमुद्गीक्ष्य सादरतरमुवाच, भो मित्र ! स्वागतम्, चिराद्दृष्टोऽसि, अपि शिवं भवतः ? तत्कथय येनादेयमपि तुभ्यं गृहागताय प्रय-
च्छामि । उक्तञ्च,

ते धन्यास्ते विवेकज्ञास्ते सभ्या इह भूतले ।

आगच्छन्ति गृहे येषां कार्यार्थं सुहृदो जनाः ॥ २८५ ॥

दमनक आह, भोः ! कथं शिवं सेवकजनस्य ?

सम्पत्तयः परायत्ताः सदा चित्तमनिर्वृतम् ।

स्वजीवितेऽप्यविश्वासस्तेषां ये राजसेवकाः ॥ २८६ ॥

तथाच, सेवया धनमिच्छद्भिः सेवकैः पश्य यत् कृतम् ।

स्वातन्त्र्यं यच्छरीरस्य मूढैस्तदपि हारितम् ॥ २८७ ॥

(ख) अवसरवेलायां भवत्सन्निधानागमनसमये इत्यर्थः ।

ते इति । सुहृदो जनाः मित्राणीत्यर्थः कार्यार्थं येषां गृहे आगच्छन्ति, इह अस्मिन् भूतले ते जनाः धन्याः पुण्यवन्तः ते जनाः विवेकज्ञाः परमविज्ञा इत्यर्थः तथा ते जनाः सभ्याः साधवः ॥ २८५ ॥

सम्पत्तयः इति । ये जनाः राजसेवकाः नृपकिङ्कराः, तेषां सम्पत्तयः धनानि परायत्ताः पराधीनाः, चित्तं मनः सदा सर्वस्मिन् काले अनिर्वृतम् असुखिनं तथा स्वजीवितेऽपि निजजीवनेऽपि अविश्वासः अप्रत्ययः कदा राजा किं कुर्यादिति भावः ॥ २८६ ॥

सेवयेति । सेवया दास्येन धनमिच्छद्भिः सेवकैः दासैः यत् कृतं तदिति शेषः पश्य अवलोकय, मूढैः मूर्खैः तैः शरीरस्य यत् स्वातन्त्र्यं स्वाधीनत्वं, तदपि हारितं नाशितम् । शरीरध्वंसे भवत्यपि प्रभोराज्ञा पालनीयेति भावः ॥ २८७ ॥

तावज्जन्मातिदुःखाय ततो दुर्गतता सदा ।

तत्रापि सेवया वृत्तिरहो दुःखपरम्परा ॥ २८८ ॥

जीवन्तोऽपि मृताः पञ्च श्रूयन्ते किल भारते ।

दरिद्रो व्याधितो मूर्खः प्रवासी नित्यसेवकः ॥ २८९ ॥

नाश्नाति स्वेच्छयौत्सुक्यादिनिद्रो न प्रबुध्यते ।

न निःशङ्कं वचो ब्रूते सेवकोऽप्यत्र जीवति ॥ २९० ॥

सेवा श्रवृत्तिराख्याता यैस्तैर्मिथ्या प्रजल्पितम् ।

स्वच्छन्दं चरति श्वात्र सेवकः परशासनात् ॥ २९१ ॥

भूशय्या ब्रह्मचर्य्यश्च कशत्वं लघुभोजनम् ।

तावदिति । जन्म तावत् प्रथममिति भावः ततः जन्मन आरभ्य सदा आजीवनमित्यर्थः दुर्गतता दरिद्रा तत्रापि दरिद्राऽपि सेवया दास्येन वृत्तिर्जीवनम् अहो इति खेदमूचकमव्ययम् । दुःखपरम्परा दुःखधारा ॥ २८८ ॥

जीवन्त इति । भारते महाभारतपुराणे इत्यर्थः दरिद्रः व्याधितः मूर्खः प्रवासी तथा नित्यसेवकः चिरदास एते पञ्च जीवन्तोऽपि मृताः किल मृता एव किलशब्दोऽत्र अवधारणार्थः श्रूयन्ते ॥ २८९ ॥

नेति । अत्र संसारे सेवकः अपि जीवति । यः सेवकः औत्सुक्यात् उत्कण्ठावशात् साम्प्रतमेव प्रभुसमीपे गन्तव्यमिति छद्दिगादिति भावः । स्वेच्छया न अश्नाति न भक्षयति, विनिद्रः विगतनिद्राविश इत्यर्थः न प्रबुध्यते न जागर्ति प्रभुभयात् निद्रावशे सत्यपि निद्रां त्यजतीत्यर्थः तथा निःशङ्कं निर्भयं यथा तथा वचः न ब्रूते न वक्तुं शक्नोतीति भावः । ईदृशस्य सेवकस्य जीवनमनुचितमिति भावः ॥ २९० ॥

मेवेति । यैः शास्त्रकारैरिति भावः सेवा दास्यं श्रवृत्तिः कुकुरजीविका आख्याता उक्ता, तैः मिथ्या जल्पितम् यतः श्वा कुकुरः अत्र जगति स्वच्छन्दं चरति, सेवकः दासः परशासनात् प्रभोरादेशात् त्वरतीति शेषः । तस्मात् कुकुरोऽपि सेवकाद् वरमिति शास्त्रकाराणां सेवा श्रवृत्तिरिति मिथ्याजल्पनमिति भावः ॥ २९१ ॥

भूशय्येति । सेवकस्य यतेः सन्नासिनः यद्वत् यथा भूशय्या, ब्रह्मचर्य्यं सक्-
चन्दनवनिताद्युपभोगराहित्यमिति भावः । कशत्वं क्षीणकायत्वं प्रभुकार्य्यसम्पा-

सेवकस्य यतेर्यद्विशेषः पापधर्मजः ॥ २८२ ॥
 श्रौतातपादिकष्टानि सहते यानि सेवकः ।
 धनाय तानि चात्मानानि यदि धर्मान्न मुच्यते ॥ २८३ ॥
 मृदुनापि सुवृत्तेन सुमिष्टेनापि हारिणा ।
 मोदकेनापि किं तेन ? निष्पत्तिर्यस्य सेवया ॥ २८४ ॥
 सञ्जीवक आह, अथ भवान् किं वक्तुमनाः ? सोऽब्रवीत् ।
 मित्र ! सचिवानां मन्त्रभेदं कर्तुं न युज्यते ।
 उक्तञ्च, यो मन्त्रं स्वामिनो भिन्द्यात्साचिव्यसन्नियोजितः ।
 स हत्वा नृपकार्यं तत् स्वयञ्च नरकं व्रजेत् ॥ २८५ ॥
 येन यस्य कृतो भेदः सचिवेन महीपतेः ।
 तेनाशस्त्रवधस्तस्य कृत इत्याह नारदः ॥ २८६ ॥

दनयमेण तपोजनितकेशेन चेति भावः । तथा लघुभोजनं यत्किञ्चनाश्लि-
 मित्यर्थः अस्तीति शेषः । विशेषः प्रभेदः सेवकसत्यामिनोरिति शेषः । पापधर्मजः
 पापनिवन्धनः धर्मनिवन्धनश्च सेवकः पापी यतिस्तु पुण्यवानिति भावः ॥ २८२ ॥

श्रौतेति । सेवकः यानि श्रौतातपादिकष्टानि धनाय सहते, तानि श्रौता-
 तपादिकष्टानि चात्मानानि सहते यदि सः धर्मात् न मुच्यते न हीयते धनार्थं
 यादृशानि कष्टान्यनुभूयन्ते सेवकेन धर्मार्थं ततोऽप्यानीति भावः ॥ २८३ ॥

मृदुनेति । यस्य मोदकस्य मिष्टान्नविशेषस्य सेवया दास्येन निष्पत्तिः प्राप्ति-
 रित्यर्थः तेन मृदुना कीमलेन सुवृत्तेन सुवर्तुलेन सुमिष्टेन अतिमधुरेण हारिणा
 मनःप्रीतिकरणेन मोदकेनापि किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः यथा कथञ्चित्
 शाकादिनापि सदरपूरणं वरं नतु सेवया मिष्टान्नभोजनमिति भावः ॥ २८४ ॥

य इति । यः साचिव्ये मन्त्रित्वे सन्नियोजितः अधिष्ठापितः प्रभुणेति शेषः
 स्वामिनः प्रभोः मन्त्रं गूढं परामर्शं न भिन्द्यात् प्रकाशयेत् स तत् नृपकार्यं हत्वा
 स्वयञ्च नरकं व्रजेत् ॥ २८५ ॥

येनेति । येन सचिवेन मन्त्रिणा यस्य महीपतेः मन्त्रभेदः कृतः, तेन मन्त्रिणा
 तस्य महीपतेः अशस्त्रवधः विना शस्त्रधारणं वधः कृत इति नारदः आह । मन्त्र-
 भेदः प्रभुवध एवेति भावः ॥ २८६ ॥

तथापि मया तव स्नेहपाशबद्धेन मन्त्रभेदः कृतः । यतस्त्वं
मम वचनेनात्र राजकुले विश्वस्तः प्रविष्टश्च ।

उक्तञ्च, विश्वम्भाद्यस्य यो मृत्युमवाप्नोति कथञ्चन ।

तस्य हत्या तदुत्या सा प्राहेदं वचनं मनुः ॥ २८७ ॥

तत् तवोपरि पिङ्गलकोऽयं दुष्टबुद्धिः । कथितं च अद्य
अनेन मत्पुत्रतश्चतुष्कर्णतया (ग) यत्प्रभाते सञ्जीवकं हत्वा
समस्तसृगपरिवारं चिरात् तृप्तिं नेष्यामि । ततः स मयोक्तः ।
स्वामिन् ! न युक्तमिदं यन्मित्रद्रोहेण जीवनं क्रियते ।
उक्तञ्च,

अपि ब्रह्मबधं कृत्वा प्रायश्चित्तेन शुध्यति ।

तदर्हेण विचीर्णेन न कथञ्चित् सुहृद्द्रुहः ॥ २८८ ॥

ततस्तेनाहं सामर्षेणोक्तः (घ) । भो दुष्टबुद्धे ! सञ्जीवक-
स्तावत् शष्पभोजी, वयं सांसाग्निस्तदस्माकं स्वाभाविकं वैर-
मिति । कथं रिपुरुपेक्षते । तस्मात् सामादिभिरुपायैर्हन्यते ।
न च हते तस्मिन् दोषः स्यात् । उक्तञ्च,

विश्वम्भादिति । यः यस्य विश्वम्भात् विश्वासात् कथञ्चन केनापि प्रकारेण
मृत्युमवाप्नोति, सा तस्य विश्वासिन इत्यर्थः । हत्या तदुत्या यद्वचसि विश्वासः
कृतस्तस्मात् जाता भवतीति शेषः मनुः इदं वचनं प्राह ॥ २८७ ॥

(ग) चतुष्कर्णतया षट्कर्णो भिद्यते मन्त्र इति महाजनवाक्यात् केवलं मया
सह मन्त्र एतन्मन्त्रस्य चतुष्कर्णत्वमिति भावः ।

अपीति । ब्रह्मबधसपि कृत्वा तदर्हेण तद्योग्येन विचीर्णेन विशेषेणानुष्ठितेन
प्रायश्चित्तेन चतुर्विंशतिवार्धिकवाद्दशवार्धिकव्रतरूपेण इति भावः शुध्यति पापात्
विमुक्तो भवति जन इति शेषः । सुहृद्द्रुहः मित्रद्रोही मित्रद्रोहिणी वा कथञ्चित्
केनापि प्रकारेण न शुध्यति वा शुध्यतीति शेषः । अत्र द्रुहधातोः कप्रत्यय
किप्प्रत्ययभेदेन एकवचनबहुवचनान्तरा बोध्या ॥ २८८ ॥

(घ) सामर्षेण सतीर्धेन ।

दत्त्वापि कन्यकां वैरी निहन्तव्यो विपश्चिता ।

अन्योपायैरशक्यो यो हते दोषो न विद्यते ॥ २८८ ॥

कल्याकृत्यं न मन्येत क्षत्रियो युधि सङ्गतः ।

प्रसुप्तो द्रोणपुत्रेण धृष्टद्युम्नः पुरा हतः ॥ ३०० ॥

तदहं तस्य निश्चयं ज्ञात्वा त्वत्सकाशमिहागतः । साम्प्रतं
मे नास्ति विश्वासघातकदोषः । मया सुगुप्तमन्त्रस्तव निवे-
दितः । अथ यत् ते प्रतिभाति तत्कुरुष्वेति । अथ सञ्जीवक-
स्तस्य तद्वज्रपातदारुणं वचनं श्रुत्वा मोहमुपागतः । अथ
चेतनां लब्ध्वा सवैराग्यमिदमाह । भो ! साधु इदमुच्यते,
दुर्जनगम्या नार्थः प्रायेणास्नेहवान् भवति राजा ।

क्षपणानुसारि च धनं मेघो गिरिदुर्गवर्षी च ॥ ३०१ ॥

अहं हि सम्मतो राज्ञो य एवं मन्यते कुधीः ।

बलीवर्दः स विज्ञेयो विषाणपरिवर्जितः ॥ ३०२ ॥

दर्शेति । यः अन्योपायैः अशक्यः असाध्यः हनुमिति शेषः, विपश्चिता
विदुषा कन्यकां दत्त्वापि स वैरी शत्रुः निहन्तव्यः, तस्मिन् वैरिणि हते दोषो न
विद्यते । येन केनापि शत्रुवधो न दोषायेति भावः ॥ २८८ ॥

कृत्येति । युधि सङ्गतः युयुत्सुरित्यर्थः क्षत्रियः वीर इति भावः कल्याकृत्यं
कर्त्तव्याकर्त्तव्यं न मन्यते न विचारयति, तथाहि पुरा पूर्वस्मिन् काले द्रोणपुत्रेण
अश्वत्थाम्ना प्रसुप्तः निद्रितः धृष्टद्युम्नः हतः नाशितः ॥ ३०० ॥

दुर्जनेति । नार्थः प्रायेण दुर्जनगम्याः दुर्जनानां प्राप्याः, राजा प्रायेण
अस्नेहवान् भवति न कुत्रापि स्निह्यतीत्यर्थः धनं क्षपणानुसारि, क्षपणो व्ययकुण्डः
तदनुसारि तद्गामि प्रायेण भवतीति शेषः मेघः प्रायेण गिरिदुर्गवर्षी गिरौ दुर्गे
दुर्गमनीये लोकानामिति शेषः स्थाने गङ्गनादौ वर्षतीति तथोक्तः ननु, सर्वरक्षिता-
दिषु मेघो वर्षतीति भावः ॥ ३०१ ॥

अहमिति । यः कुधीः कुबुद्धिः पुमान् अहं राज्ञः सम्मतः प्रियः इत्येवं
मन्यते, स विषाणपरिवर्जितः अश्वविहीनः बलीवर्दं पुङ्गवः विज्ञेयः ॥ ३०२ ॥

वरं वनं वरं भैक्ष्यं वरं भारोपजीवनम् ।

वरं व्याधिमनुष्याणां नाधिकारेण सम्पदः ॥ ३०३ ॥

तदयुक्तं मया कृतं यदनेन सह मैत्री विहिता । उक्तञ्च,
ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।

तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ ३०४ ॥

तथाच, सृगा सृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति

गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गैः ।

सूखाश्च सूखैः सुधियः सुधीभिः

समानशीलव्यसनेषु सख्यम् ॥ ३०५ ॥

तद्यदि गत्वा तं प्रसादयामि, तथापि न प्रसादं
यास्यति ।

उक्तञ्च, निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति

भुवं स तस्यापगमे प्रशाम्यति ।

अकारणद्वेषपरो हि यो भवेत्

कथं नरस्तं परितोषयिष्यति ॥ ३०६ ॥

वरमिति । वनम् अरण्यं वरं मनाक् प्रियं, भैक्ष्यं भिक्षाशिलं वरं मनाक् प्रियं, भारोपजीवनं भारवहनेन जीवनधारणं वरं मनाक् प्रियम् । व्याधिः रोगः वरं मनाक् प्रियम्, अधिकारेण सेवया मनुष्याणां सम्पदः न वरमिति शेषः ॥ ३०३ ॥

ययोरिति । ययोर्जनयोः सममेव वित्तं धनं, ययोः सममेव कुलम्, तयोरेव मैत्री सौहृद्यं विवाहश्च परस्परमिति भावः शुभाय भवतीति शेषः पुष्टविपुष्टयोः धनिनिर्धनयोः कुलीनाकुलीनयोश्च न तु नैव शुभायेति भावः ॥ ३०४ ॥

सृगा इति । समानशीलव्यसनेषु तुल्यचरित्रतुल्यदुःखेषु जनेषु सख्यं मैत्र्यं भवतीति शेषः तथाहि सृगाः सृगैः, गावः गोभिः, तुरगाः अश्वैः तुरङ्गैः, सूखाः सूखैः तथा सुधियः सुधीभिः सङ्गं संसर्गम् अनुव्रजन्ति कुर्वन्ति ॥ ३०५ ॥

निमित्तमिति । यः निमित्तं कारणम् उद्दिश्य अनुसृत्य प्रकुप्यति कुपितो भवति स जनः भुवं निश्चितं तस्य कोपनिमित्तस्य अपगमे नाशे प्रशाम्यति शान्तिं

अहो ! साधु चेदमुच्यते,

भक्तानामुपकारिणां परहितव्यापारयुक्तात्मनां

सेवासंयवहारतत्त्वविदुषां द्रोहच्युतानामपि ।

व्यापत्तिः खलितान्तरेषु नियता सिद्धिर्भवेद्वा न वा

तस्मादम्बुपतेरिवावनिपतेः सेवा सदाशङ्किनी ॥ ३०७ ॥

तथाच, भावस्निग्धैरुपकृतमपि द्वेष्यतां याति लोके

साक्षादन्धैरुपकृतमपि प्रीतये चोपयाति ।

दुर्गाह्यत्वान्नृपतिमनसां नैकभावाश्रयाणां

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ३०८ ॥

शक्त्यति, यः अकारणद्वेषपरः भवेत्, नरः लोकः तं जनम् अकारणद्वेषिणमित्यर्थः कथं केन प्रकारेण परितोषयिष्यति परितुष्टं करिष्यति ॥ ३०६ ॥

भक्तानामिति । भक्तानाम् अनुरक्तानाम् उपकारिणां परहितव्यापारे परेषां हितानुष्ठाने युक्तात्मनाम् अभिनिवेशवतां सेवायाः टास्यस्य यः संयवहारः सम्यगाचारनियमः तस्य तत्त्वविदुषां द्रोहच्युतानां परानिष्टविरतानामपि जनानां खलितान्तरेषु च्युतान्तःकरणवृत्तिषु नष्टस्वभावेषु इत्यर्थः अस्थिरस्वभावेषु च प्रभु-
ध्विति शेषः व्यापत्तिः विशिष्टा आपद् नियता निश्चिता अवश्यस्माविनीत्यर्थः, सिद्धिः स्वप्रयोजनस्येति भावः भवेत् वा न वा, सिद्धिविषये सन्देहोऽस्त्येवेत्यर्थः । तस्मात् अम्बुपतेरिव समुद्रस्येव अवनीपतेः राज्ञः सेवा सदा शङ्किनी संशयाम्पद-
मित्यर्थः । समुद्रसेवायां रत्नादिजाभः सन्दिग्धः प्राणपरिरक्षणन्तु प्रायेण न घटते तद्वत् राजसेवायामिति भावः ॥ ३०७ ॥

भावस्निग्धैरिति । भावेन भक्त्या अनुरागेत्यर्थः स्निग्धैः स्निहान्वितैः जनैः उपकृतमपि कृतः उपकारीऽपि लोके संसारे द्वेष्यताम् अप्रियताम् अनिष्टभावं याति प्राप्नोति, अन्यैः अननुरक्तैरित्यर्थः साक्षात् समञ्जकृतमित्यर्थः अपकृतमपि अनिष्टकरणमपि प्रीतये उपयाति च प्रीतिं जनयति च इत्यर्थः । नैकभावाश्रयाणां विविधाश्रयशालिनां नृपतिमनसां प्रभुचित्तानां दुर्गाह्यत्वात् दुर्बोधत्वात् सेवाधर्मः परिचय्यारूपो विधिः योगिनामपि अगम्यः दुर्बोधः यतः परमगहनः अतिदुष्प्रवेशः । प्रभुचित्तं कदा कौटुगाश्रयं स्यात् तद् बोद्धं न शक्यते सुतरां तस्य हितकरणे अहितबुद्धिः अहितकरणे हितबुद्धिर्जायते तस्मात् तत्सेवा अतीव दुष्करेति भावः ॥ ३०८ ॥

तत्परिज्ञातं मया यत् प्रसादम् (ङ) असहमानैः समीप-
वर्त्तिभिः एष पिङ्गलकः प्रकोपितः । तेनायं मम अदोषस्यापि
एवं वदति । उक्तञ्च,

प्रभोः प्रसादमन्यस्य न सहन्तीह सेवकाः ।

सपत्न्या इव संक्रुद्धाः स्वपत्न्याः सुक्ततैरपि ॥ ३०८ ॥

भवति चेवं यद्गुणवत्सु, समीपवर्त्तिषु गुणहीनानां न
प्रसादो भवति । उक्तञ्च ।

गुणवत्तरपात्रेण क्वाद्यन्ते गुणिनां गुणाः ।

रात्रौ दीपशिखाकान्तिर्न भानावुदिते सति ॥ ३१० ॥

दमनक आह, भो मित्र ! यद्येवं तन्नास्ति ते भयम्,
प्रकोपितोऽपि स दुर्जनैः तव वचनरचनया (च) प्रसादं
यास्यति । स आह, भो ! न युक्तमुक्तं भवता, लघूनामपि
दुर्जनानां मध्ये वस्तुं न शक्यते, उपायान्तरं विधाय ते नूनं
घ्नन्ति । उक्तञ्च,

बहवः पण्डिताः क्षुद्राः सर्वे मायोपजीविनः ।

(ङ) प्रसादं प्रसन्नतां मयीति शेषः ।

प्रभोरिति । इह संसारे सेवकाः भृत्याः सुक्ततैः स्वाचरितैरपि संक्रुद्धाः
स्वभाववैरित्वादिति भावः सपत्न्याः एकपतिकाः स्त्रियः स्वपत्न्याः अन्यतरस्याः प्रसाद-
मिव अन्यस्य स्वभिन्नस्य स्वभिन्ने भृत्ये इति भावः । प्रभोः प्रसादं न सहन्ति न
चमन्ति । सहधातीरात्मनेपदित्वेऽपि अत्र परस्मैपदमार्घमिति बोध्यम् ॥ ३०८ ॥

गुणवत्तरिति । गुणवत्तरपात्रेण अतिगुणशालिना जनेन गुणिनां गुणवतां
गुणाः क्वाद्यन्ते तिरस्क्रियन्ते, तथाहि रात्रौ रजत्यां दीपशिखायाः कान्तिः शोभा
भवतीति शेषः । भानौ सूर्ये उदिते सति न, यथा सूर्योदये दीपशिखा न
शोभते, तथा गुणवत्तरसन्निधाने गुणवान् न आद्रियते इति भावः ॥ ३१० ॥

(च) वचनरचनया वाक्कीशलेन ।

बहव इति । बहवः पण्डिताः कुशलाः नीतिनिपुणा इत्यर्थः क्षुद्राः नीचाः

कुर्युः कृत्यमकृत्यं वा उष्ट्रे काकादयो यथा ॥३११॥

दमनक आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा ११ ।

अस्ति कस्मिंश्चिदनोद्देशे मदोत्कटो नाम सिंहः प्रति-
वसति स्म । तस्य च अनुचरा अन्ये ह्रीपिवायसगोमायवः
(क) सन्ति । अथ कदाचित् तैः इतस्ततो नमज्जिः सार्धभ्रष्टः
(ज) क्रथनको नाम उष्ट्रो दृष्टः । अथ सिंह आह, अहो !
अपूर्वमिदं सत्त्वम् । तज्ज्ञायतां किमेतदारण्यकं ग्राम्यं
वेति । तच्छ्रुत्वा वायस आह, भोः स्वामिन् ! ग्राम्योऽय-
मुष्ट्रनामा जीवविशेषस्तव भोज्यः । तत् व्यपाद्यताम् । सिंह
आह, नाहं गृहमागतं हन्मि । उक्तञ्च,

गृहे शत्रुमपि प्राप्तं विश्वस्तमकुतोभयम् ।

यो हन्यात्तस्य पापं स्याच्छतब्राह्मणघातजम् ॥३१२॥

तदभयप्रदानं दत्त्वा मत्सकाशमानीयतां येन अस्यागमन-
कारणं पृच्छामि । अथ असौ सर्वैरपि विश्वास्य अभयप्रदानं
दत्त्वा मदोत्कटसकाशमानोतः प्रणम्योपविष्टश्च । ततस्तस्य
पृच्छतस्तेनात्मवृत्तान्तः सार्धभ्रंशसमुद्भवो (भ) निवेदितः ।

मायोपजीविनः कापटिकाः सर्वे समवेताः सन् इत्यर्थः उष्ट्रे काकादयः यथा
उष्ट्रं प्रति काकादयः मिलिताश्चक्रुः तथा इत्यर्थः कृत्यं कर्त्तव्यम् अकृत्यम् अक-
र्त्तव्यं वा कुर्युः कुर्वन्तीत्यर्थः । धूर्तैः सर्वे कर्तुं शक्यते इति भावः ॥ ३११ ॥

(क) ह्रीपिवायसगोमायवः शार्दूलकाकशृगालाः ।

(ज) सार्धभ्रष्टः यूथच्युतः ।

गृहे इति । यः विश्वस्तम् अतएव अकुतोभयं निःशङ्कं गृहे प्राप्तं गृहागतं
शत्रुमपि हन्यात् तस्य शतब्राह्मणघातजं शतब्रह्महत्याजनितं पापं स्यात् ॥३१२॥

(भ) सार्धेति । सार्धभ्रंशात् खयूथच्युतेः समुद्भवः समुत्पन्नः यूथभ्रंश-
जनितावस्था इत्यर्थः ।

ततः सिंहेनोक्तम्, भोः क्रथनक ! मा त्वं ग्रामं गत्वा भूयो-
 ऽपि भारोद्वहनकष्टभागी भूयाः । तदत्रैव अरण्ये निर्विशङ्को
 मरकतसदृशानि शष्पाग्राणि भक्षयन् मया सह सदैव वस ।
 सोऽपि तथेत्युक्त्वा तेषां मध्ये विचरन् न कुतोऽपि भयमिति
 सुखेन आस्ते । तथान्येद्युर्मदोक्तस्य महागजेन अरण्य-
 चारिणा सह युद्धमभवत् । ततस्तस्य दन्तमुशलप्रहारेर्व्यथा
 सञ्जाता । व्यथितः कथमपि प्राणैर्न वियुक्तः । अथ शरीरा-
 सामर्थ्यात् न कुत्रचित्पदमपि चलितुं शक्नोति । तेऽपि सर्वे
 काकादयोऽप्रभुत्वेन (ज) क्षुधाविष्टाः परं दुःखं भेजुः । अथ
 तान् सिंहः प्राह, भोः ! अन्विष्यतां कुत्रचित् किञ्चित् सत्त्वं
 येन अहम् एतामपि दशां प्राप्तस्तद्वत्वा युष्मद्भोजनं सम्पा-
 दयामि । अथ ते चत्वारोऽपि भ्रमितुमारब्धा यावन्न किञ्चित्
 सत्त्वं पश्यन्ति तावदायसशृगालौ परस्परं मन्त्रयतः । शृगाल
 आह, भो वायस ! किं प्रभूतभ्रान्तेन, (ट) अयमस्माकं
 प्रभोः क्रथनको विश्वस्तस्तिष्ठति । तदेनं हत्वा प्राणयात्रां
 कुर्मः । वायस आह, युक्तमुक्तं भवता, परं स्वामिना तस्य
 अभयप्रदानं दत्तमास्ते न बध्योऽर्यामिति । शृगाल आह,
 भोः वायस ! अहं स्वामिनं विज्ञाप्य तथा करिष्ये यथा स्वामी
 वधं करिष्यति तत्तिष्ठन्तु भवन्तोऽत्रैव यावदहं गृहं गत्वा
 प्रभोराज्ञां गृहीत्वा च आगच्छामि । एवमभिधाय सत्वरं
 सिंहमुद्दिश्य प्रस्थितः । अथ सिंहमासाद्य इदमाह, स्वामिन् !
 समस्तं वनं भ्रान्त्वा वयमागताः, न किञ्चित्सत्त्वमासादितम्,

(ज) अप्रभुत्वेन स्वयं भक्ष्याहरणे इति भावः ।

(ट) प्रभूतभ्रान्तेन अधिकेन भ्रमणेन ।

तत् किं कुर्मो वयम् । सम्प्रति वयं बुभुक्षया पदमेकमपि प्रचलितुं न शक्नुमः । देवोऽपि पथ्याशी (ठ) वर्त्तते । तद्यदि देवादेशो भवति तत् क्रथनकपिशितेन अथ पथ्यक्रिया (ड) क्रियते । अथ सिंहस्तस्य तद्दारुणं वचनमाकर्ण्य सकोपम् इदमाह, धिक् पापाधम ! यद्येवं भूयोऽपि वदसि ततः त्वां तत्क्षणमेव बधिष्यामि यतो मया तस्य अभयं प्रदत्तम् । तत् कथं व्यापादयामि । उक्तञ्च,

न गोप्रदानं न महीप्रदानं न चान्नदानं हि तथा प्रधानम् ।
यथा वदन्तीह बुधाः प्रधानं सर्वप्रदानेष्वभयप्रदानम् ॥ ३१३ ॥

तच्छ्रुत्वा शृगाल आह, स्वामिन् ! यदि अभयप्रदानं दत्त्वा बधः क्रियते तदा एष दोषो भवति । पुनर्यदि देवपादानां भक्त्या स आत्मानो जीवितव्यं प्रयच्छति तन्न दोषः, ततो यदि स स्वयमेव आत्मानं बधाय नियोजयति, तद्वध्योऽन्यथा अस्माकं मध्यादेकतमो बध्य इति, यतो देवपादाः पथ्या-
शिनः क्षुन्निरोधादन्यां (ठ) दशां यास्यन्ति । तत् किमेतैः प्राणैः अस्माकं ये स्वाम्यर्थे न यास्यन्ति ? अपरं पश्चादपि अस्माभिर्वह्निप्रदेशः कार्यो, यदि स्वामिपादानां किञ्चिदनिष्टं भविष्यति । उक्तञ्च,

(ठ) पथ्याशी पथ्यं रोगिणः आहारः यत्किञ्चन हितकरं द्रव्यं तत् अश्नातीति तथोक्तः पूर्वेषुः यत्किञ्चित् पथ्यं भुक्त्वा स्थित इत्यर्थः ।

(ड) पथ्यक्रिया पथ्यव्यापारः ।

नेति । बुधाः विद्वांसः इह संसारे सर्वप्रदानेषु सर्वप्रकारदानेषु मध्ये अभयप्रदानं प्राणदानमित्यर्थः यथा प्रधानं वदन्ति, गोप्रदानं तथा न, महीप्रदानं तथा न, अन्नदानञ्च तथा प्रधानं न ॥ ३१३ ॥

(ठ) क्षुन्निरोधात् क्षुधावरोधात् क्षुधाकाले अभीजनादित्यर्थः अन्त्यां चरमाम् ।

यस्मिन् कुले यः पुरुषः प्रधानः स सर्वयज्ञैः परिरक्षणीयः ।
तस्मिन् विनष्टे कुलसारभूते न नाभिषङ्गे ह्यरयो वहन्ति ॥ ३१४ ॥

(तदाकर्ण्य मदीकट आह, यद्येवं तत् कुरुष्व यद्वोचते ।
तच्छ्रुत्वा स सत्वरं गत्वा तान् आह, भोः स्वामिनो महती
अवस्था वर्तते, तत् किं पर्यटितेन ? तेन विना कोऽत्र
अस्मान् रक्षयिष्यति । तद्गत्वा तस्य क्षुद्रोगात् परलोकं
प्रस्थितस्य आत्मशरीरदानं कुर्मो येन स्वामिप्रसादस्य अनृणतां
गच्छामः । उक्तञ्च,

आपदं प्राप्नुयात् स्वामी यस्य भृत्यस्य पश्यतः ।

प्राणेषु विद्यमानेषु स भृत्यो नरकं व्रजेत् ॥ ३२५ ॥

तदनन्तरं ते सर्वे वाप्यपूरितदृशो (ण) मदीकटं प्रणश्य
उपविष्टाः । तान् दृष्ट्वा मदीकट आह, भोः ! प्राप्तं दृष्टं वा
किञ्चित् सत्त्वम् ? अथ तेषां मध्यात् काकः प्रोवाच, स्वामिन् !
वयं तावत् सर्वत्र पर्यटिताः, परं न किञ्चित्सत्त्वमासादितं
दृष्टं वा । तदद्य मां भक्षयित्वा प्राणान् धारयतु स्वामी,
येन देवस्य आश्वासनं भवति मम पुनः स्वर्गप्राप्तिरिति (त) ।
उक्तञ्च,

यस्मिन्निति । यस्मिन् कुले वंशे यः पुरुषः प्रधानः सर्वश्रेष्ठः स्यादिति भावः,
सः सर्वैः यज्ञैः परिरक्षणीयः जीवनीयः । तस्मिन् कुलसारभूते वंशप्रधानतमे
विनष्टे सति अभिषङ्गे तादृशे परिभवे । अभिषङ्गः पराभवे इत्यमरः । अरयः
शत्रवः न वहन्ति इति न, अपि तु सर्वतः समाक्रामन्ति इत्यर्थः ॥ ३१४ ॥

आपदमिति । यस्य भृत्यस्य पश्यतः अवलोकयतः नतु दूरस्थितस्येति भावः ।
प्राणेषु विद्यमानेषु सत्सु स्वामी आपदम् प्राप्नुयात् विपद्येत इत्यर्थः स भृत्यः नरकं
व्रजेत् प्रभुरच्चार्यं प्राणा अपि देया इति भावः ॥ ३१५ ॥

(ण) वाप्यपूरितदृशः अशुपूर्णनेत्रा इत्यर्थः ।

(त) आश्वासनं जीवनधारणम् । स्वर्गप्राप्तिः प्रभुरच्चार्यं प्राणदानेनेति भावः ।

स्वाम्यर्थे त्यज्यजेत् प्राणान् मृत्यो भक्तिसमन्वितः ।

परं स पदमाप्नोति जराभरणवर्जितम् ॥ ३१६ ॥

तच्छ्रुत्वा शृगाल आह, भोः ! स्वल्पकायो (य) भवान्,
तव भक्षणात् स्वामिनस्तावत् प्राणयात्रा न भवति अपरो
दोषश्च (द) तावत् समुत्पद्यते । उक्तञ्च,

काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्लभम् ।

भक्षितेनापि किं तेन ? तस्मिन् न जायते ॥ ३१७ ॥

तद्दर्शिता स्वामिभक्तिर्भवता, गतं च च आनृत्य भर्तृपिण्डस्य,
(ध) प्राप्तश्च उभयलोके साधुवादः, तदपसर अग्रतः, अहं
स्वामिनं विज्ञापयामि । तथानुष्ठिते शृगालः सादरं प्रणम्य
उपविष्टः स्वामिन् ! मां भक्षयित्वा अद्य प्राणयात्रां विधाय
मम उभयलोकप्राप्तिं (न) कुरु । उक्तञ्च,

स्वाम्यायत्ताः सदा प्राणा मृत्यानामर्जिता धनैः ।

यतस्ततो न दोषोऽस्ति तेषां ग्रहणसम्भवः ॥ ३१८ ॥

स्वाम्यर्थे इति । यो मृत्युः भक्तिसमन्वितः प्रभौ अनुरक्तः सन् स्वाम्यर्थे
प्रभुकार्यार्थं प्राणान् त्यजेत् स जराभरणवर्जितं परं पदं स्वर्गमित्यर्थः
आप्नोति ॥ ३१६ ॥

(य) स्वल्पकायः क्षुद्रदेहः ।

(द) दोषः जीवहत्याजनितं पापम् इत्यर्थः ।

काकमांसमिति । एकत इति अध्याहार्यम् एकतः काकमांसम् अभक्ष्य-
मिति भावः । तदपि शुना कुक्कुरेण उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टं, तदपि स्वल्पं तदपि
दुर्लभं दुष्प्रापम् अन्यच्च येन तस्मिन् परितोषः न जायते, तेन भक्षितेनापि किं
फलमिति शेषः न किमपि इत्यर्थः ॥ ३१७ ॥

(ध) गतं प्राप्तम् । आनृत्यम् कृणुम्यन्त्यम् । भर्तृपिण्डस्य स्वाम्यन्नस्य ।

(न) उभयलोके इह परत्र च । साधुवादः धन्यवादः ।

स्वामीति । यतः कारणात् धनैः अर्जिताः क्रीता इत्यर्थः मृत्यानां प्राणाः सदा

अथ तच्छ्रुत्वा द्वीपी आह, भोः ! साधु उक्तं भवता, पुनः भवानपि स्वल्पकायः स्वजातिश्च, नखायुधत्वात् अभक्ष्य (प) एव । उक्तञ्च, नाभक्ष्यं भक्षयेत् प्राज्ञः प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

विशेषात्तदपि स्तोकं लोकहयविनाशकम् ॥ ३१८ ॥

तद्वर्णितं त्वया आत्मनः कौलीन्यम् (फ) । अथवा साधु चेदमुच्यते,

एतदर्थं कुलीनानां नृपाः कुर्वन्ति संग्रहम् ।

आदिमध्यावसानेषु न ते गच्छन्ति विक्रियाम् ॥ ३२० ॥

तदपसर अग्रतो, येनाहं स्वामिनं विज्ञापयामि । तथा-
नुष्ठिते द्वीपी प्रणम्य मदोत्कटमाह, स्वामिन् ! क्रियताम्
अद्य मम प्राणैः प्राणयात्रा, दीयतामक्षयो वासः स्वर्गं, मम
विस्तार्यतां क्षितितले प्रभूततरं यशः । तन्नात्र विकल्पः
कार्यः । उक्तञ्च,

स्वामिनः आयत्ताः अधीनाः ततस्तस्मात् तेषां भृत्यप्राणानां ग्रहणसम्भवी इत्या-
ज्यो दीषः न, पापं न अस्ति ॥ ३१८ ॥

(प) नखायुधत्वात् नखास्त्रत्वात् आपदा हि नखैरेव अस्तेः अन्यान् पशून्
हिंसन्तीति तेषां नखायुधत्वम् । नखायुधपशुभक्षणञ्च शास्त्रनिषिद्धमिति
द्रष्टव्यम् ।

नाभक्ष्यमिति । प्राज्ञः पण्डितो जनः प्राणैः कण्ठगतैरपि कण्ठागतप्राणी-
ऽपीत्यर्थः विशेषणं तृतीया । आह्वाराभावे इति भावः । अभक्ष्यं शास्त्र-
निषिद्धभक्षणं वस्तु न भक्षयेत् । तदपि अभक्ष्यमित्यर्थः स्तोकम् अल्पम्
उदरपरिपोषणासमर्थमित्यर्थः । विशेषात् विशेषेण लोकहयविनाशनम् ।
अट्टमिकरत्वात् नेह लोके प्रशस्यम्, अभक्ष्यत्वात् परलोकव्याघातकमिति भावः
॥ ३१८ ॥

(फ) कौलीन्यं सत्कुलप्रसूतत्वम् ।

एतदर्थमिति । नृपाः राजानः एतदर्थम् एतन्निमित्तं कुलीनानां मङ्गाकुल-
प्रसूतानां जनानां संग्रहं कुर्वन्ति तान् पालयन्ति इत्यर्थः । यतः ते कुलीनाः आदि-

मृतानां स्वामिनः कार्यं मृत्यानामनुवर्तिनाम् ।

भवेत् स्वर्गेऽक्षयो वासः कौर्त्तिश्च धरणीतले ॥ ३२१ ॥

तच्छ्रुत्वा क्रथनकश्चिन्तयामास, एतैः तावत् सर्वैरपि शोभनानि वाक्यानि प्रोक्तानि, न च एकोऽपि स्वामिना विनाशितः, तदहमपि प्राप्तकालं विज्ञापयामि, येन मम वचनमेते तयोऽपि समर्थयन्ति (व) । इति निश्चित्य प्रोवाच, भोः ! सत्यमुक्तं भवता, परं भवानपि नखायुधः, तत् कथं भवन्तं स्वामी भक्षयति । उक्तञ्च,

मनसापि स्वजात्यानां योऽनिष्टानि प्रचिन्तयेत् ।

भवन्ति तस्य तान्येव इहलोके परत्र च ॥ ३२२ ॥

तदपसर अग्रतो येन अहं स्वामिनं विज्ञापयामि, तथानुष्ठिते क्रथनकोऽग्रे स्थित्वा प्रणम्योवाच । स्वामिन् ! एते तावदभक्ष्या भवतां, तत् मम प्राणैः प्राणयात्रा विधीयतां येन मम उभयलोकप्राप्तिर्भवति । उक्तञ्च,

न यज्वानोऽपि गच्छन्ति तां गतिं नैव योगिनः ।

यां यान्ति प्रोज्झितप्राणाः स्वाम्यर्थे सेवकोत्तमाः ॥ ३२३ ॥

मध्यावसानेषु कदापीत्यर्थः विक्रियां भावान्तरं न गच्छन्ति न प्राप्नुवन्ति समभावे-
जैव तिष्ठन्तीति भावः ॥ ३२० ॥

मृतानामिति । स्वामिनः कार्यं कार्यार्थमित्यर्थः मृतानां दत्तप्राणानाम् अनुवर्तिनाम् अनुरक्तानां मृत्यानां स्वर्गे अक्षयो वासः, धरणीतले कौर्त्तिश्च भवेत् ॥ ३२१ ॥

(व) समर्थयन्ति सम्पुष्टं कुर्वन्ति सम्यक् स्पष्टयन्ति वा ।

मनसैति । यः मनसापि का कथा कार्येणेति भावः स्वजात्यानां स्वजाती-
यानाम् अनिष्टानि प्रचिन्तयेत् तस्य इह लोके परत्र च परलोके च तान्येव
अनिष्टानि भवन्ति ॥ ३२२ ॥

नेति । सेवकेषु मृत्युषु उत्तमाः श्रेष्ठाः स्वाम्यर्थे प्रोज्झिताः परित्यक्ताः प्राणाः

एव मभिहिते ताभ्यां शृगालचित्रकाभ्यां (भ) विदारितोभय-
कुक्षिः क्रथनकः प्राणान् अत्याचीत् । ततश्च तैः क्षुद्रपण्डितैः
सर्वैर्भक्षितः । अतोऽहं ब्रवीमि । बहवः पण्डिताः क्षुद्रा इति ।

तद्गद ! क्षुद्रपरिवारोऽयं ते राजा, मया सम्यग्ज्ञातः,
सतामसेव्यश्च । उक्तञ्च,

अशुद्धप्रकृतौ राज्ञि जनता नानुरज्यते ।

यथा गृध्रसमासन्नः कलहंसः समाचरेत् ॥ ३२४ ॥

तथाच, गृध्राकारोऽपि सेव्यः स्यात् हंसाकारैः सभासदैः ।

हंसाकारोऽपि सन्त्याज्यो गृध्राकारैः स तैः नृपः ॥ ३२५ ॥

तन्नूनं समोपरि केनचित् दुर्जनेन अयं प्रकीपितः । तेनैव
वदति । अथवा भवति एतत् । उक्तञ्च,

मृदुना सलिलेन खन्यमाना-

न्यवष्टुष्यन्ति गिरिरपि स्थलानि ।

उपजापविदां च कर्णजापैः

किमु चेतांसि मृदूनि मानवानाम् ? ॥ ३२६ ॥

येः तथाभूताः सन्तः यां गतिं यान्ति प्राप्नुवन्ति, यज्वानः विधिना इष्टवन्तोऽपि
जनाः यज्वा तु विधिनेष्टवानित्यमरः । तां गतिं न गच्छन्ति, योगिनोऽपि तां गतिं
नैव गच्छन्ति ॥ ३२३ ॥

(भ) शृगालचित्रकाभ्यां शृगालशार्दूलाभ्याम् ।

अशुद्धेति । अशुद्धा सदोषा प्रकृतिर्यस्य तादृशे राज्ञि जनता लोकासमूहः न
अनुरज्यते, नानुरागं प्रजति । यथा गृध्रसमासन्नः गृध्रपरिवृतः कलहंसः समाचरेत्
सम्यक् अनुष्ठितवान् ॥ ३२४ ॥

गृध्रेति । नृपः गृध्राकारः गृध्रः श्वभोजी निकृष्टपक्षिविशेषः तस्य आकार
इव आकारी यस्य तादृशः गृध्रवत् आचारवानपीति भावः । हंसाकारैः हंसाना-
माकार इव आकारी येषां तादृशैः हंसवत् सुनिर्मलैरिति भावः सभासदैः
सभ्यैः सचिवादिभिः परिवृतश्चेदिति अध्याहार्यं सेव्यः स्यात् । हंसाकारोऽपि हंस-
वत् सुनिर्मलप्रकृतिरपि स नृपः गृध्राकारैः तैः सभ्यैः परिवृतश्चेत् संत्याज्यः ॥ ३२५ ॥
मृदुनेति । गिरेः पर्वतस्यापि स्थलानि प्रदेशाः मृदुना कीमलेन सलिलेन

कर्णविषेण च भग्नः किं किं न करोति बालिशो लोकः ?

क्षपणकतामपि धत्ते पिबति सुरां नरकपालेन ॥ ३२७ ॥

अथवा साधु इदमुच्यते,

पादाहतोऽपि दृढदण्डसमाहतोऽपि

यं दंष्ट्रया सृशति तं किल हन्ति सर्पः ।

कोऽप्येष एव पिशुनोऽग्रमनुष्यधर्मः

कर्णे परं सृशति हन्ति परं समूलम् ॥ ३२८ ॥

तथाच, अहो ! खलभुजङ्गस्य विपरीतो बधक्रमः ।

कर्णे लगति चैकस्य प्राणैरन्यो वियुज्यते ॥ ३२९ ॥

तदेवं गतेऽपि किं कर्त्तव्यमिति, अहं त्वां सुहृद्भावात्
पृच्छामि । दमनक आह, तद्देशान्तरगमनं युज्यते, न एवं-
विधस्य कुस्वामिनः सेवां विधातुम् । उक्तञ्च,

जलेन खन्यमानानि सततमुपरिप्रवहणान् दल्यमानानि सन्ति अवष्टुष्यन्ति क्षयं
गच्छन्ति, उपजापविदां भेदकुशलानां मानवानां कर्णजापैः कर्णभञ्जनैः सृद्भि-
चेतांसि किमु ? विकृतिं गच्छन्तीति भावः ॥ ३२६ ॥

कर्णविषेणेति । कर्णविषेण कर्णजापस्य अतीवानिष्टफलत्वात् विषत्वारीप
इति बोध्यम् । कर्णजापेन भग्नः भग्नमना इति भावः बालिशो मूर्खो लोकः
विहांसु कर्णजापवचनं न शृणोतीति भावः किं किं दुष्कार्यमिति शेषः न
करोति ? सर्वमेव करोतीत्यर्थः । किं बहुना क्षपणकतां सत्यासितमपि संसार-
वैराग्यादिति भावः धत्ते आश्रयति, नरकपालेन सुरां पिबति च उन्मत्तत्वादिति
भावः ॥ ३२७ ॥

पादाहत इति । सर्पः पादाहतोऽपि चरणताडितोऽपि दृढेन कठिनेन
दण्डेन समाहतोऽपि सम्योडितोऽपि दंष्ट्रया यं सृशति दशतीत्यर्थः तं हन्ति किल,
नाशयत्येव । एषः पिशुनानाम् उग्राणां दारुणानां मनुष्याणां धर्मः व्यवसाय
इत्यर्थः, परम् अन्तं जनं समूलं हन्ति नाशयति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३२८ ॥

अहो इति । अहो ! आश्चर्यं खल एव भुजङ्गः सर्पः तस्य बधक्रमः हत्या-
नियमः विपरीतः विभिन्नरूपः, तथाहि सः एकस्य कर्णे लगति जपति, अन्यः
अपरी जनः प्राणैः वियुज्यते विहीयते ॥ ३२९ ॥

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्यार्थकार्यमजानतः ।

उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ ३३० ॥

सञ्जीवक आह, अस्माकमुपरि स्वामिनि कुपिते गन्तुं न
शक्यते न च अन्यत्र गतानामपि निर्वृतिः (म) भवति ।

उक्तञ्च, महतां योऽपराध्येत दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।

दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू ताभ्यां हिंसति हिंसकम् ॥ ३३१ ॥

तदयुद्धं मुक्ता मे नान्यदस्ति श्रेयस्करम् उक्तञ्च,

न तान् हि तीर्थैस्तपसा च लोकान्

स्वर्गैषिणो दानशतैः सुवृत्तैः

क्षणेन यान् यान्ति रणेषु धीराः

प्राणान् समुज्झन्ति हि ये सुशीलाः ॥ ३३२ ॥

मृतैः सम्प्राप्यते स्वर्गो जीवद्भिः कीर्तितस्तमा ।

तदुभावपि शूराणां गुणावेतौ सुदुर्लभौ ॥ ३३३ ॥

गुरोरिति । अवलिप्तस्य उद्धतस्य कार्यार्थकार्यं कर्तव्याकर्तव्यम् अजानतः
उत्पथप्रतिपन्नस्य कुसार्गगामिनः गुरोः पित्रादेरपि परित्यागो विधीयते क्रियते ।
लाटशगुरुत्यागो न दोषायति भावः ॥ ३३० ॥

(म) निर्वृतिः सुखं निरुद्धिगो वा ।

महतामिति । यः महताम् अपराध्येत अपराधं कुर्यात्, स दूरस्थोऽपि न
आश्वसेत् न जीवेत् न सुखं प्राप्नुयात् वा । यतः बुद्धिमतो जनस्य बाहू दीर्घौ
ताभ्यां बाहुभ्यां दूरदेशप्रसृताभ्यामिति भावः हिंसकम् अपराधिनं हिंसति नाश-
यति स महान् इति शेषः ॥ ३३१ ॥

नेति । ये सुशीला धीराः रणेषु संग्रामेषु प्राणान् समुज्झन्ति सन्त्यजन्ति,
हि निश्चितं ते क्षणेन प्राणत्यागमात्रेण नतु विलम्बेनेति भावः । यान् लोकान्
यान्ति प्राप्नुवन्ति, स्वर्गैषिणः स्वर्गकांसाः जनाः तीर्थैः पुण्यक्षेत्रपर्यटनैरित्यर्थः
तपसा चान्द्रायणादिना, तथा सुवृत्तैः सुसम्पन्नैः दानशतैः तान् लोकान् न हि
जैव प्राप्नुवन्तीत्यनुषज्यते । उपजातिवृत्तम् ॥ ३३२ ॥

मृतैरिति । मृतैः संग्रामे इति शेषः । स्वर्गः, जीवद्भिः युद्धं जित्वेति शेषः

ललाटदेशे रुधिरं स्रवत्, शूरस्य यस्य प्रविशेच्च वक्त्रे ।

तत् सोमपानेन समं भवेच्च संग्रामयज्ञे विधिवत् प्रदिष्टम् ॥३३४॥

तथाच, होमार्थैर्विधिवत् प्रदानविधिना सद्भिप्रवृन्दार्चनैः

यज्ञैर्भूरिसुदक्षिणैः सुविहितैः सम्प्राप्यते यत् फलम् ।

सत्तीर्थाश्रमवासहोमनियमैश्चान्द्रायणाद्यैः कृतैः

पुम्भिस्तत् फलमाहवे विनिहतैः सम्प्राप्यते तत्क्षणात् ३३५

तदाकर्ण्य दमनकश्चिन्तयामास, युद्धाय कृतनिश्चयोऽयं
दृश्यते दुरात्मा, तद्यदि कटाचित् तीक्ष्णशृङ्गाभ्यां स्वामिनं
प्रहरिष्यति तत् महान् अनर्थः सम्पत्स्यते । तदेनं भूयोऽपि
स्वबुद्ध्या प्रबोध्य तथा करोमि, यथा देशान्तरगमनं करोति,
आह च, भो मित्र ! सम्यक् अभिहितं भवता, परं किन्तु
कः स्वामिभृत्ययोः संग्रामः (य) । उक्तञ्च,

बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा किलात्मानं प्रगोपयेत् ।

उत्तमा कीर्तिः सम्प्राप्यते लभ्यते तत् तस्मात् शूराणां वीराणाम् एतौ उभौ अपि
स्वर्गलाभयशोलाभरूपाविति भावः गुणौ सुदुर्लभौ अन्वेषामिति भावः ॥ ३३३ ॥

ललाटेति । यस्य शूरस्य ललाटदेशे यत् रुधिरं संग्रामप्रहारीत्यमिति भावः
स्रवत् द्रवत् सत् वक्त्रे सुखे शूरस्येति शेषः । प्रविशेच्च तत् संग्रामयज्ञे विधिवत्
यथाविधि सोमपानेन समं तुल्यं प्रदिष्टं कीर्तितं भवेच्च । उपजातिवृत्तम् ॥३३४॥

होमार्थैरिति । पुम्भिः पुरुषैः विधिवत् कृतैः होमार्थैः यज्ञवस्तुभिः अर्थो-
ऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः । प्रदानविधिना प्रकृष्टेन दानरूपेण विधा-
नेन सतां विदुषां विप्रवृन्दानां ब्राह्मणसमूहानाम् अर्चनैः पूजनैः, सुविहितैः
सुनिष्ठादितैः भूरिसुदक्षिणैः बहुशोभनदक्षिणावह्नैः यज्ञैः, सत्सु तीर्थेषु आश्रमेषु
च वासैः होमैः अग्निहोत्रानुष्ठानैरित्यर्थः नियमैः इन्द्रियसंयमादिभिः तथा चान्द्रा-
यणाद्यैः व्रतविशेषैः यत् फलं सम्प्राप्यते लभ्यते, तत् आहवे संग्रामे विनिहतैः
तत्क्षणात् न तु विलम्बेनेति भावः संप्राप्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३३५ ॥

(य) स्वामिभृत्ययोरिति । संग्रामः समयोरेव युज्यते, स्वामिभृत्ययोस्तु साम्या-
भावात् कथं संग्राम इति भावः ।

बलवद्भिश्च कर्त्तव्या शरच्चन्द्रप्रकाशता ॥ ३३६ ॥

अन्यच्च, शत्रोर्विक्रममज्ञात्वा वैरमारभते हि यः ।

स पराभवमाप्नोति समुद्रटिट्ठिभाद् यथा ॥ ३३७ ॥

सञ्जीवक आह, कथमेतद् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा १२ ।

कस्मिंश्चित् समुद्रतीरेकटेशे टिट्ठिभदम्पती प्रतिवसतः
स्म । ततो गच्छति काले ऋतुसमयमासाद्य टिट्ठिभी गर्भ-
माधत्त । अथ आसन्नप्रसवा सती सा टिट्ठिभमूचे । भोः
कान्त ! मम प्रसवसमयो वर्त्तते तद्विचिन्त्यतां किमपि निरूप-
द्रवं स्थानं, येन तत्वाहम् अण्डकविमोक्षणं (र) करोमि ।
टिट्ठिभः प्राह, भद्रे ! रस्योऽयं समुद्रप्रदेशः । तदत्रैव प्रसवः
कार्यः । सा आह, अत्र पूर्णिमादिने समुद्रवेला (ल) चरति ।
सा मत्तगजेन्द्रानपि समाकर्षति (व) । तद् रमन्त्यत्र किञ्चित्
स्थानमन्विष्यताम् । तत् श्रुत्वा विहस्य टिट्ठिभः प्राह, भद्रे !

बलवन्तमिति । बलवन्तं प्रबलं रिपुं शत्रुं दृष्ट्वा आत्मानं प्रगोपयेत् प्रकर्षेण
गोपितं कुर्यात् किलेतिवधारणार्थम् । बलवद्भिश्च जनेः शरच्चन्द्रप्रकाशता शरच्चन्द्र-
वत् प्रकाशता स्वस्य प्रकाश इत्यर्थः अगोपनमिति भावः कर्त्तव्या । बलिभिः सङ्घ-
संघासे बलिनः स्वं प्रकाशयन्ति न तु दुर्बला इति भावः ॥ ३३६ ॥

शत्रोरिति । यः शत्रोः विक्रमम् अज्ञात्वा वैरम् आरभते, सः, समुद्रः
टिट्ठिभात् क्षुद्रप्रचिविषीषात् यथा पराभवम् आप्नोति ॥ ३३७ ॥

(र) अण्डकविमोक्षणम् अण्डकानां डिम्बानां विमोक्षणं गर्भात् निःसारणम् ।

(ल) समुद्रवेला सागरजलं वेला स्यात्तीरनीरयोरित्यमरः । चरति वृद्धिं
गच्छति चन्द्रोदयदर्शनादिति भावः ।

(व) सा वेला । समाकर्षति जलनिमग्नान् करोतीत्यर्थः ।

युक्तमुक्तं भवत्या, का मात्रा (श) समुद्रस्य या मम दूषयि-
त्यति प्रसूतिम् (ष) ? किं न श्रुतं भवत्या ?

बद्धास्वरचरमार्गं व्यपगतधूमं सदा सहज्यदम् ।

मन्दमतिः कः प्रविशति हुताश्रनं स्वेच्छया मनुजः ॥ ३३८

मत्तेभकुम्भविदलनकृतश्रमं सुप्तमन्तकप्रतिमम् ।

यमलोकदर्शनेच्छुः सिंहं बोधयति को नाम ? ॥ ३३९ ॥

को गत्वा यमसदनं स्वयमन्तकमादिशत्यजातभयः ?

प्राणानपहर मत्तो यदि शक्तिः काचिदस्ति तव ॥ ३४० ॥

प्रालेयमिश्रे मरुति प्राभातिके च वाति जडे ।

गुणदोषज्ञः पुरुषो जलेन कः शीतमपनयति ॥ ३४१ ॥

तस्मात् विश्रब्धा अत्रैव (स) गर्भं मुञ्च । उक्तञ्च,

(श) मात्रा शक्तिरिति भावः ।

(ष) प्रसूतिम् अपत्यम् ।

वदति । कः मन्दमतिः मूढचेताः मनुजः मानवः बद्धः रुद्ध इत्यर्थः अस्वर-
चराणां स्वेचराणां मार्गः पन्थाः येन तादृशः खसुत्पतन्तमित्यर्थः व्यपगतधूमं धूम-
शून्यं केवलं ज्वलन्तमिति भावः महाभयदम् अतिभयङ्करं हुताश्रनम् अग्निं
स्वेच्छया प्रविशति ? न कोऽपीत्यर्थः । मया सह विरोधः हुताश्रने प्रवेश इव भयङ्कर
इति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ ३३८ ॥

मत्तेति । को नाम यमलोकदर्शनेच्छुः सन् मत्तानां मदस्त्राविणाम् इमानां
गजानां कुम्भविदलने कृतः श्रमो येन तादृशम् अन्तकप्रतिमं यमसदृशं सुप्तं
निद्रितं सिंहं बोधयति जागरयति ? न कोऽपीत्यर्थः कोऽपि मया सह न विव-
दिष्यतीति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ ३३९ ॥

क इति । को जनः यमसदनं गत्वा अजातभयः निर्भयः सन् स्वयम्, अन्तकं
यमम् आदिशति, यत् तव यदि काचित् शक्तिः अस्ति, तदा मत्तः मत्सकाशात्
प्राणान् अपहर इति न कोऽपि इत्यमादिशतीत्यर्थः । आर्यावृत्तम् ॥ ३४० ॥

प्रालेयति । प्रालेयमिश्रे शिशिरसंवलिते अतएव जडे मन्यरे भारवतीत्यर्थः
प्राभातिके प्रातःकालीने मरुति वायी वाति वदति सति गुणदोषज्ञः कः पुरुषः
जलेन शीतम् अपनयति निवारयति ? न कोऽपीत्यर्थः । आर्यावृत्तम् ॥ ३४१ ॥

(स) विश्रब्धा निःश्रद्धेत्यर्थः ।

यः पराभवसन्तस्तः स्वस्थानं सन्त्यजेन्नरः ।

तेन चेत् पुत्रिणी माता तद्वन्मया केन कथ्यते ? ॥३४२॥

तत् श्रुत्वा समुद्रश्चिन्तयामास, अहो ! गर्वः पक्षिकीटस्य
अस्य । अथवा साधु इदमुच्यते,

उत्क्षिप्य टिट्ठिभः पादावास्ते भङ्गभयादिवः ।

स्वचित्तकल्पितो गर्वः कस्य नात्रापि विद्यते ॥ ३४३ ॥

तन्मया अस्य प्रमाणं (ह) कुतूहलादपि द्रष्टव्यम् । किं
मम एषोऽण्डापहारे (क्ष) कृते करिष्यति, इति चिन्तयित्वा
स्थितः । अथ प्रसवानन्तरं प्राणयात्रार्थं गतायाः टिट्ठिभ्याः
समुद्रो वेलाव्याजेन (क) अण्डानि अपजहार । अथ आयाता
सा टिट्ठिभी प्रसवस्थानं शून्यमवलोक्य प्रलपन्ती टिट्ठिभसूचे,
भो मूर्ख ! कथितमासीत् मया ते यत् समुद्रवेलया अण्डानां
विनाशो भविष्यति, तद्दूरतरं ब्रजावः परं मूढतया अहङ्कार-
माश्रित्य मम वचनं न करोषि । अथवा साधु इदमुच्यते,

सुहृदां हितकामानां न करोतीह यो वचः ।

स भूर्म इव दुर्बुद्धिः काष्ठाद् भ्रष्टो विनश्यति ॥ ३४४ ॥

य इति । यः नरः पराभवसन्तस्तः पराभवाङ्गीतः सन् स्वस्थानं सन्त्यजेत्,
तेन नरेण माता तज्जननी चेत् यदि पुत्रिणी पुत्रवती भवतीति शेषः तत् तदा
वन्मया केन कथं कथ्यते वन्मयाशब्दो नीचारण्य इति भावः ॥ ३४२ ॥

उत्क्षिप्यति । टिट्ठिभः दिवः आकाशस्य भङ्गभयात् पादौ उत्क्षिप्य
उभौल्य अबष्टभनार्थमिति भावः आस्ते तिष्ठति, तथाहि अत्र जगति कस्य जनस्य
स्वचित्तकल्पितः गर्वः अहङ्कारः नापि नैव विद्यते ? सर्वस्यापि क्षुद्रस्य मृदो वा
आत्मगर्वः स्वचित्तानुसारो वर्तते इत्यर्थः ॥ ३४३ ॥

(ह) प्रमाणं निदर्शनमित्यर्थः ।

(क्ष) अण्डापहारे अण्डानां क्षिप्तानाम् अपहारः हरणं तस्मिन् ।

(क) वेलाव्याजेन जलवृद्धिच्छलेनेत्यर्थः ।

सुहृदामिति । यः हितकामानां हितार्थिनां सुहृदां वचः न करोति न

टिट्ठिभ आह, कथमेतत् ? सा अब्रवीत्,

कथा १३ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् जलाशये कम्बुग्रीवो नाम कच्छपः ।
तस्य च सङ्कटविकटनाम्नी मित्रे हंसजातीये परमस्नेह-
कोटिमाश्रिते नित्यमेव सरस्तीरमासाद्य, तेन सह अनेक-
देवर्षिमहर्षीणां कथाः कृत्वा अस्तमयवेलायां (ख) स्तनीङ्ग-
संश्रयं कुरुतः । अथ गच्छता कालेन अदृष्टिवशात् सरः शनैः
शनैः शोषमगमत् । ततस्तद्दुःखदुःखितौ तौ ऊचतुः ।
भो मित्र ! जम्बालशेषम् (ग) एतत्सरः सञ्जातं तत्कथं भवान्
भविष्यतीति व्याकुलत्वं नो हृदि वर्तते । तच्छ्रुत्वा कम्बुग्रीव
आह, भो ! साम्प्रतं न अस्ति अस्माकं जीवितव्यं जला-
भावात् । तथापि उपायश्चिन्त्यतामिति । उक्तञ्च,
त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले धैर्यात्कदाचिन्नतिमाप्नुयात्सः ।
यथा समुद्रेऽपि च पीतभङ्गे सांयात्रिको वाञ्छति तर्तुमेव ॥ ३४५ ॥
अपरञ्च, मित्रार्थे बान्धवार्थे च बुद्धिमान् यतते सदा ।

जातास्त्रापत्सु यत्नेन जगादेदं वचो मनुः ॥ ३४६ ॥

शृणोतीत्यर्थः न प्रतिपालयतीति यावत् स दुर्बुद्धिः इह जगति काष्ठाद् भटः कूर्मं
इव विनश्यति ॥ ३४४ ॥

(ख) अस्तमयवेलायां सायंकाले । स्तनीङ्गसंश्रयं निजवासाश्रयम् ।

(ग) जम्बालशेषं कर्दमावशिष्टम् ।

त्याज्यमिति । काले समये विधुरे विपरीतेऽपि दुःसमयेऽपीत्यर्थः धैर्यं न
त्याज्यं कदाचित् स तादृशसमयेऽपि धैर्यवान् पुरुष इत्यर्थः धैर्यात् धैर्याश्रयात्
गतिम् उपायम् आप्नुयान् । यथा समुद्रे पीतभङ्गे यानव्यसनेऽपि सांयात्रिकः
पीतवशिक् तर्तुमेव वाञ्छति धैर्याश्रयेणेति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३४५ ॥

मित्रार्थे इति । बुद्धिमान् जनः आपत्सु जाताषु उपस्थिताषु सतीषु

तत् आनीयतां काचित् दृढरज्जुलघुकाष्ठं वा, अन्विष्यतां च प्रभूतजलसनाथं (घ) सरो, येन मया मध्यप्रदेशे दन्तैर्गृहीते सति युवां कोटिभागयोः (ङ) तत्काष्ठं मया सहितं संगृह्य तत्सरो नयथः । तौ ऊचतुः, भो मित्र ! एवं करिष्यावः परं भवता मौनव्रतेन (च) स्थातव्यं, नो चेत् तव काष्ठात् पातो भविष्यति । तथा अनुष्ठिते, गच्छता कम्बुग्रीवेण अधोभागव्यवस्थितं (छ) कञ्चित् पुरमालोकितम् । तत्र ये पौरास्ते तथा नीयमानं विलोक्य सविस्मयमिदमूचुः, अहो ! चक्राकारं किमपि पक्षिभ्यां नीयते, पश्यत पश्यत, अथ तेषां कोलाहलमाकर्ण्य कम्बुग्रीव आह, भोः ! किमेष कोलाहल इति वक्तुमना अर्द्धोक्ते पतितः पौरैः खण्ड्यः कृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि । सुहृदां हितकामानामिति ।

तथाच, अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा ।

हावेतौ सुखमेधेते यज्ञविश्वो विनश्यति ॥ ३४७ ॥

टिट्ठिभ आह, कथमेतत् ? सा अब्रवीत्,

मित्रार्थे बान्धवार्थे पित्राद्यर्थे च सदा यज्ञेन यतते यत्र करोति, मनुः इदं वची जगाद उक्तवान् ॥ ३४६ ॥

(घ) प्रभूतजलसनाथं बहुजलपूर्णम् इत्यर्थः ।

(ङ) कोटिभागयोः अग्रभागयोः ।

(च) भवता त्वया मौनव्रतेन मौनिना इत्यर्थः नो चेत् अन्यथा, कथने सति इत्यर्थः ।

(छ) अधोभागव्यवस्थितं तलस्थितम् ।

अनागतेति । अनागतस्य अनुपस्थितस्य विधाता कर्त्ता भविष्यद्विविच्य कर्म-कर्त्ता इत्यर्थः तथा प्रत्युत्पन्ना प्रत्युपस्थिता विपत्प्रतीकारसमर्था इत्यर्थः मतिः यस्य तथोक्तः विपदुपस्थितावेव सञ्जाततत्प्रतीकारबुद्धिरित्यर्थः । एतौ द्वौ सुखं यथा तथा एधेते बड्धिं गच्छतः, यत् भविष्यं यस्य तथोक्तः यत् भविष्यति तत् भविष्यतीति भाग्यनिर्णयात् प्रतीकारपराङ्मुखः इत्यर्थः विनश्यति ॥ ३४७ ॥

कथा १४ ।

कस्मिंश्चित् जलाशये अनागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिः यद्-
विष्येति त्रयो मत्स्याः सन्ति । अथ कदाचित् तं जलाशयं
दृष्ट्वा गच्छद्भिर्मत्स्यजीविभिरुक्तं, यदहो ! बहुमत्स्योऽयं क्रदः,
कदाचिदपि न अस्माभिरन्वेषितः । तदद्य तावदाहारवृत्तिः
(ज) सञ्जाता, मत्स्यासमयश्च संवृत्तः (भ) ततः प्रभातेऽत्र
आगन्तव्यमिति निश्चयः । अतस्तेषां तत्कुलिशपातोपमं (ज)
वचः समाकर्ण्य अनागतविधाता सर्वान् मत्स्यान् आह्वय
इदमूचे, अहो ! श्रुतं भवद्भिः यन्मत्स्यजीविभिरभिहितम् ?
तत् रात्रावपि गम्यतां कच्चिन्निकटं सरः ।

उक्तञ्च, अशक्तैर्वलिनः शत्रोः कर्तव्यं प्रपलायनम् ।

संश्रितव्योऽथवा दुर्गो नान्या तेषां गतिर्भवेत् ॥ ३४८ ॥

तन्नूनं प्रभातसमये मत्स्यजीविनोऽत्र समागम्य मत्स्य-
संचयं करिष्यन्ति, एतन्मम मनसि वर्तते । तन्न युक्तं साम्प्रतं
क्षणमपि अत्रावस्थातुम् । उक्तञ्च,

विद्यमाना गतिर्येषामन्यत्रापि सुखावहा ।

ते न पश्यन्ति विद्वांसो देहभङ्गं कुलक्षयम् ॥ ३४९ ॥

(ज) आहारवृत्तिः आहाररूपी जीवजीपाय इत्यर्थः ।

(भ) संवृत्तः उपस्थितः ।

(ज) कुलिशपातोपमं वज्रपातसदृशम् ।

अशक्तैरिति । अशक्तैः दुर्बलैः जनैः बलिनः बलवतः शत्रोः सकाशादिति
भावः प्रपलायनं प्रकर्षेण पलायनं कर्तव्यम् । अथवा दुर्गः दुर्गमस्थानं शत्रोरगम्य-
प्रदेश इत्यर्थः संश्रितव्यः आश्रयणीयः । तेषां दुर्बलानाम् अन्या गतिः उपायो
न भवेत् नास्ति इत्यर्थः ॥ ३४८ ॥

विद्यमानेति । येषां जनानाम् अन्यत्रापि स्थानान्तरेऽपि सुखावहा गतिः

तदाकर्णं प्रत्युत्पन्नमितिः प्राह, अहो ! सत्यमभिहितं
भवता, ममापि अभीष्टमेतत्, तदन्यत्र गम्यतामिति । उक्तञ्च,
परदेशभयाङ्गीता बहुमाया नपुंसकाः ।

स्वदेशे निधनं यान्ति काकाः कापुरुषा मृगाः ॥ ३५० ॥

यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कस्मात्

स्वदेशरागेण हि याति नाशम् ।

तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः

क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥ ३५१ ॥

अथ तत्समाकर्ण्य प्रोच्येर्विहस्य यद्भविष्यः प्रोवाच, अहो !
न भवद्भयां मन्त्रितं सम्यगेतदिति यतः, किं वाङ्मात्रेणापि
तेषां पितृपैतामहिकम् (ट) एतत्क्षरः त्यक्तं युज्यते । यदि आयुः-
क्षयोऽस्ति तदन्यत्र गतानामपि मृत्युर्भविष्यति एव । उक्तञ्च,

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं

सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।

विद्यमाना असौत्यर्थः, ते विद्वांसः देहभङ्गं निजशरीरचयं कुलचयञ्च न
पश्यन्ति ॥ ३४९ ॥

परिति । काकाः कापुरुषाः मृगाश्च परदेशभयात् भीताः परस्मिन् देशे कथं
वस्तव्यमिति सन्नस्ताः बहुमायाः स्वदेशं प्रति सातिशयममताशालिनः अतएव नपुं-
सकाः क्लीवा अक्षमा इति भावः सुतरां स्वदेशे निधनं नाशं यान्ति प्राप्नु-
वन्ति ॥ ३५० ॥

यस्येति । यस्य जनस्य सर्वत्र गतिः उपायः स्यात् स जनः स्वदेशरागेण
निजदेशानुरागेण कस्मात् कथं नाशं याति प्राप्नोति ? कापुरुषाः जनाः तातस्य
पितुः अयं कूप इति ब्रुवाणाः वदन्तः सन्तः क्षारं खवणाक्तं जलं पिबन्ति न कुत्रापि
गच्छन्तीति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३५१ ॥

(ट) पितृपैतामहिकं पितृपितामहक्रमागतम् ।

अरक्षितमिति । अरक्षितं यत्नेन अप्रतिपालितमित्यर्थः वस्तु दैवरक्षितं

जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः

कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥ ३५२ ॥

तदहं न यास्यामि, भवद्ग्रां च यद्यतिभाति तत्कर्त्तव्यम् ।
अथ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा अनागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिश्च,
निष्क्रान्तौ सह परिजनेन । अथ प्रभाते तैर्मत्स्यजीविभिः
जालैस्तज्जलाशयमालोद्य यद्भविष्येण सह तत् सरो निर्मत्स्यतां
नीतम् । अतोऽहं ब्रवीमि । अनागतविधाता चेति । तत्
श्रुत्वा टिट्ठिभ आह । भद्रे ! किं मां यद्भविष्यसदृशं सम्भाव-
यसि । तत्पश्य मे बुद्धिप्रभावं यावदेनं दुष्टसमुद्रं स्वचञ्चा
शोषयामि ; टिट्ठिभौ आह, अहो ! कस्ते समुद्रेण सह
विग्रहः ? तन्न युक्तमस्योपरि कोपं कर्त्तुम् । उक्तञ्च,

पुंसामसमर्थानामुपद्रवायात्मनो भवेत् कोपः ।

पिठरं ज्वलदतिमात्रं निजपार्श्वानिव दहतितराम् ॥ ३५३ ॥

तथाच, अविदित्वात्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः ।

गच्छन्नभिमुखो नाशं याति वक्त्रौ पतङ्गवत् ॥ ३५४ ॥

दैवेन भाग्येन रक्षितं सत् तिष्ठति । सुरक्षितं सुयत्नपालितं वस्तु दैवदत्तं दैवेन
विनाशितं विनश्यति न तिष्ठतीत्यर्थः । वने विसर्जितः परित्यक्तः अनाथोऽपि
जीवति, गृहे कृतप्रयत्नोऽपि जनः विनश्यति नाशं गच्छति । वंशस्थविलं वृत्तं,
वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जराविति सल्लक्षणात् ॥ ३५२ ॥

पुंसामिति । असमर्थानाम् अक्षमाणां पुंसाम् आत्मनः स्वस्य उपद्रवाय
नाशाय इत्यर्थः कोपी भवेत् । तथाहि अतिमात्रं ज्वलत् पिठरं स्थाली निजपार्श्व-
निव दहतितराम् अतिशयेन दहति । आर्यावृत्तम् ॥ ३५३ ॥

अविदित्वेति । आत्मनः परस्य च शक्तिं सामर्थ्यम् अविदित्वा अज्ञात्वा
समुत्सुकः सन् अभिमुखो गच्छन् जनः वक्त्रौ पतङ्गवत् शूलभ इव नाशं
याति ॥ ३५४ ॥

टिट्ठिभ आह, प्रिये ! मामैवं वद, येषाम् उत्साहशक्तिः

(ठ) भवति ते स्वल्पा अपि गुरुन् विक्रमन्ते (ड) । उक्तञ्च,

विशेषात् परिपूर्णस्य याति शत्रोरमर्षणः ।

आभिमुख्यं शशाङ्कस्य यथाद्यापि विधुन्तुदः ॥ ३५५ ॥

तथाच, प्रमाणादधिकस्यापि गण्डश्याममदच्युतेः ।

पदं मूर्ध्नि समाधत्ते केशरी मत्तदन्तिनः ॥ ३५६ ॥

तथाच, बालस्यापि रवेः पादाः पतन्त्युपरि भूभृताम् ।

तेजसा सह जातानां वयः कुत्रोपयुज्यते ? ॥ ३५७ ॥

हस्ती स्थूलतरः स चाङ्कुशवशः किं हस्तिमात्रोऽङ्कुशः ?

दीपे प्रज्वलिते प्रणश्यति तमः किं दीपमानं तमः ? ।

वज्रेणापि शताः पतन्ति गिरयः किं वज्रमात्रो गिरिः ?

तेजो यस्य विराजते स बलवान् स्थूलेषु कः प्रत्ययः ॥ ३५८ ॥

(ठ) उत्साहशक्तिः अभ्युन्नतिसामर्थ्यम् ।

(ड) स्वल्पाः चुद्राः । विक्रमन्ते विक्रमेण पराजयन्ते इत्यर्थः ।

विशेषादिति । विधुन्तुदी राहुः अद्यापि यथा परिपूर्णस्य शशाङ्कस्य अभि-
मुखं याति, तथा अमर्षणः कोपनः जनः परिपूर्णस्य शत्रोः अभिमुखं विशेषेण
याति गच्छति, नहि शूराः दुर्बलान् योधयन्तीति भावः ॥ ३५५ ॥

प्रमाणादिति । केशरी सिंहः प्रमाणात् स्वपरिमाणात् अधिकस्य गण्डयोः
श्यामस्य श्यामवर्णस्य मदस्य च्युतिः चरणं यस्य तादृशस्य मदस्त्राविण इत्यर्थः मत्त-
दन्तिनः मत्तगजस्यापि मूर्ध्नि शिरसि पदं समाधत्ते अर्पयति । अल्पोऽपि उत्साही
महाकायं शत्रुं पराजयते इति भावः ॥ ३५६ ॥

बालस्येति । बालस्य नवोदितस्य चुद्रकायस्येति भावः रवेः सूर्यस्य पादाः
किरणाः भूभृतां पर्वतानाम् उपरि पतन्ति, तेजसा सह जातानाम् उत्पन्नानां
तेजस्विनामित्यर्थः वयः चुद्रत्वाधिकत्वप्रमाणमिति भावः कुत्र उपयुज्यते उपयोगि
भवति ? न कुत्रापीत्यर्थः तेजोऽतिरेकस्यैव जयः नतु महाकायस्येति भावः ॥ ३५७ ॥

हस्तीति । हस्ती स्थूलतरः अतिशयेन स्थूलकाय इत्यर्थः स च हस्ती अङ्कु-
शस्य हस्तिताडनदण्डस्य वशः अधीनः, सः अङ्कुशः, किं हस्तिमात्रः ? हस्तिप्रमाणः ?

तदनया चञ्चा अस्य सकलं तोयं शुष्कस्थलतां नयामि ।
टिट्ठिभी आह, भो कान्त ! यत्र जाङ्गवी नवनदीशतानि
गृहीत्वा नित्यमेव प्रविशति, तथा सिन्धुश्च, (ठ) तत्कथं त्वम्
अष्टादशनदीशतैः पूर्यमाणं तं विप्रुषवाहिन्या (ण) चञ्चा
शोषयिष्यसि । तत् किमशङ्कयेन (त) उक्तेन । टिट्ठिभ आह,
प्रिये !

अनिर्वेदः श्रियो मूलं चक्षुर्मे लोहसन्निभा ।

अहोरात्राणि दीर्घाणि समुद्रः किं न शुष्यति ? ॥ ३५६ ॥

दुरधिगमः परभागो यावत्पुरुषेण पौरुषं न कृतम् ।

जयति तुलामधिरूढो भास्वानपि जलदपटलानि ॥ ३६० ॥

नैवेत्यर्थः । दीपे प्रज्वलिते तमः तिमिरं प्रणश्यति, तत् तमः किं दीपमानं
दीपप्रमाणम् ? नैवेत्यर्थः । वज्रेण शताः शतसंख्यकाः गिरयः पर्वताः पतन्ति,
गिरिः किं वज्रमात्रः ? वज्रपरिमाणं नैवेत्यर्थः वज्रमतिचुद्रं गिरिस्तु अतिमहानिति
भावः । यस्य तेजः विराजते विशेषेण शोभते, स बलवान् भवतीति शेषः
स्थूलेषु महाकायेषु प्रत्ययः विश्वासः कः ? नास्ति कोऽपि विश्वास इत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३५८ ॥

(ठ) सिन्धुः नदिविशेषः ।

(ण) विप्रुषवाहिन्या जलादीनां कणवाहिन्या इत्यर्थः ।

(त) अशङ्कयेन अविश्वसनीयेन ।

अनिर्वेद इति । अनिर्वेदः निर्वेदः स्वावमाननं तदभावः उत्साहावलम्बन-
मिति भावः श्रियोः सम्पदः मूलं निदानम् । मे मम चक्षुः लोहसन्निभा लौहवत्-
कठिना । दीर्घाणि महानि अहोरात्राणि, समुद्रः किं न शुष्यति ? न शोषं
याति ? अपि तु शुष्यत्येवेत्यर्थः सोत्साहं कठिनया मम चञ्चा दीर्घैराहोरात्रैः समुद्रं
शोषयिष्यामीति भावः ॥ ३५६ ॥

दुरधिगम इति । यावत् पुरुषेण पौरुषं पराक्रमः न कृतं तावत् परभागः
उत्कर्षः दुरधिगमः दुष्प्रापः । पराक्रमं विना महत्त्वं न प्रकाशते इति भावः
भास्वानपि सूर्याऽपि का कथा अन्वेषामिति भावः तुलां राशिविशेषमधिरूढः सन्
जलदपटलानि मेघवृन्दानि जयति तुलास्थी रविर्न मेघैराच्छाद्यते इति भावः ।

टिट्ठिभी आह, यदि त्वया अवश्यं समुद्रेण सह विश्रुता-
नुष्ठानं कार्यं, तदन्यानपि विहङ्गमानाह्वय सुहृज्जनसहित
एवं समाचर । उक्तञ्च,

बहूनामप्यसाराणां समवायो हि दुर्जयः ।

दृष्टेरावेध्यते रज्जुर्येन नागोऽपि बध्यते ॥ ३६१ ॥

तथा च, चटका काष्ठकूटेन मल्लिकाददुर्गैस्तथा ।

महाजनविरोधेन कुञ्जरः प्रलयं गतः ॥ ३६२ ॥

टिट्ठिभ आह, कथमेतत् ? सा प्राह,

कथा १५ ।

अस्ति कस्मिंश्चिदनोद्देशे चटकदम्पती तमालतरुगत-
निलयी प्रतिवसतः स्म । अथ तयोर्गच्छता कालेन सन्ततिः
अभवत् । अन्यस्मिन्नहनि प्रमत्तो वनगजः कश्चित् तमाल-
वृक्षं घर्मात्तच्छायार्थी समाश्रितः, ततो मदोत्कर्षात् (य) तां
तस्य शाखां चटकाश्रितां पुष्कराग्रेण आकृष्य (द) बभञ्ज ।
तस्या भङ्गेन चटकाण्डानि सर्वाणि विशीर्णानि, (ध) आयुः-

यावत् पराक्रमो न प्रकाशते तावत् महानपि पराजीयते इति भावः ।
आध्यावृत्तम् ॥ ३६० ॥

बहूनामिति । बहूनाम् असाराणां सारहीनानामपि वस्तूनां समवायः
समष्टिः दुर्जयः जेतुमशक्यो हि । तथाहि दृष्टेः रज्जुः आवेध्यते क्रियते इति भावः
येन दृष्टेन नागोऽपि गजोऽपि बध्यते बद्धः क्रियते ॥ ३६१ ॥

चटकेति । चटकया सह काष्ठकूटेन तदाख्यपक्षिणा मल्लिकया सह
मिलितैः ददुरैः भेदैः एवं महाजनविरोधेन महतां बहूनां जनानां विरोधेन प्रलयं
नाशं गतः ॥ ३६२ ॥

(य) मदोत्कर्षात् मदतिरेकात् ।

(द) पुष्कराग्रेण शुष्काग्रेण ।

(ध) विशीर्णानि भग्नानि ।

शेषतया च चटकौ कथमपि प्राणैर्न विद्युक्तौ । अथ चटका
स्वाण्डभङ्गाभिभूता प्रलापान् कुर्वाणा न किञ्चित् सुखमास-
साद । अत्रान्तरे तस्यास्तान् प्रलापान् श्रुत्वा काष्ठकूटो
नाम पक्षी तस्याः परमसुहृत् तद्दुःखदुःखितोऽभ्येत्य ताम्
उवाच, भगवति ! किं वृथा प्रलापेन । उक्तञ्च,

नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानुशीचन्ति पण्डिताः ।

पण्डितानाञ्च मूर्खाणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः ॥३६३॥

तथा च, अशीच्यानीह भूतानि यो मूढस्तानि शीचति ।

स दुःखे लभते दुःखं हावनर्थौ निषेवते ॥ ३६४ ॥

अन्यच्च, श्लेष्माशु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।

तस्मान्न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याश्च शक्तितः ॥३६५॥

चटका प्राह, अस्त्वेतत् । परं दृष्टगजेन मदात् मम (न)
सन्तानक्षयः कृतः, तद्यदि मम त्वं सुहृत् सत्यस्तदस्य गजा-
पसदस्य (प) कोऽपि वधोपायश्चिन्त्यतां यस्य अनुष्ठानेन मे
सन्ततिनाशदुःखमपसरति । उक्तञ्च,

नष्टमिति । पण्डिताः विद्वांसः नष्टम् अदर्शनं गतं मृतं निधनं गतम्
अतिक्रान्तं गतं विलयमिति शेषः न अनुशीचन्ति यतः पण्डितानां मूर्खाणाञ्च
अयं विशेषः प्रभेदः स्मृतः उक्तः ॥ ३६३ ॥

अशीच्यानीति । यो मूढः इह जगति अशीच्यानि शोकानर्हाणि तानि
नष्टादीनि भूतानि शीचति, सः दुःखे दुःखं लभते यतः हौ अनर्थौ नष्टादिकमेकं
तदनुशीचनञ्चापरमिति हाविति भावः निषेवते अनुभवति ॥ ३६४ ॥

श्लेष्मिति । प्रेतः मृतः बान्धवैः मुक्तं परित्यक्तं श्लेष्माशु श्लेष्मयुक्तम् अशु नेत्र-
जलं भुङ्क्ते भक्षयति, यतः सः प्रेतः अवशः पराधीनः । तस्मात् न रोदितव्यं
हि न रोदनं कर्त्तव्यमेव । शक्तितः शक्तिमनुसृत्य क्रियाः और्द्धदेहिकव्यापाराः
श्राद्धतर्पणादिका इत्यर्थः कार्याः येन प्रेतस्मृतिं गच्छेदिति भावः ॥ ३६५ ॥

(न) मदात् गर्वात् ।

(प) गजापसदस्य हृल्यधमस्य ।

आपदि येनापकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु ।

अपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥३६६॥

काष्ठकूट आह, भगवति ! सत्यमभिहितं भवत्या । उक्तञ्च,

स सुहृद् व्यसने यः स्यादन्यजात्युद्भवोऽपि सन् ।

वृद्धौ सर्वोऽपि मित्रं स्यात् सर्वेषामेव देहिनाम् ॥३६७॥

स सुहृद्व्यसने यः स्यात् स पुत्रो यस्तु भक्तिमान् ।

स मृत्यो यो विधेयज्ञः सा भार्या यत्र निर्वृतिः ॥३६८॥

तत्पश्य मे बुद्धिप्रभावम्, परं ममापि सुहृद्भूता वीणा-
रवा नाम मञ्जिका अस्ति । तत् तामाह्वय आगच्छामि येन स
दुरात्मा दुष्टगजो बध्यते । अथ असौ चटकया सह मञ्जिका-
मासाद्य प्रोवाच, भद्रे ! मम इष्टा (फ) इयं चटका केनचिद्
दुष्टगजेन पराभूता अण्डस्फोटनेन (व) । तत्तस्य बधोपायम्
अनुतिष्ठतो मे साहाय्यं कर्तुमर्हसि । मञ्जिकापि आह, भद्रे !
किमुच्यतेऽत्र विषये । उक्तञ्च,

पुनः प्रत्युपकाराय मित्राणां क्रियते प्रियम् ।

आपदीति । येन जनेन आपदि अपकृतम् येन च विषमासु दशासु दुर-
वस्थासु इत्यर्थः हसितं तयोः उभयोः अपकृत्य अनिष्टं विधाय पुनरपि जातं नरं
सृतमिति शेषः मन्ये ॥ ३६६ ॥

य इति । अन्यजात्युद्भवोऽपि सन् यः व्यसने विपदि स्यात् सहाय इति
भावः सः सुहृत् । सर्वोऽपि जनः सर्वेषामेव देहिनां वृद्धौ अभ्युदये मित्रं
स्यात् ॥ ३६७ ॥

स इति । यः व्यसने विपदि स्यात् सहाय इति शेषः सः सुहृत् । यस्तु
भक्तिमान् स पुत्रः, यः विधेयज्ञः कार्यज्ञः, स मृत्युः, यत्र निर्वृतिः सुखं सा
भार्या ॥ ३६८ ॥

(फ) इष्टा प्रिया ।

(व) अण्डस्फोटनेन डिम्बभङ्गेन ।

यत् पुनर्मित्रमित्रस्य कार्यं मित्रैर्न किं कृतम् ॥ ३६८ ॥

सत्यमेतत्, परं ममापि भेको मेघनादो नाम मित्रं
तिष्ठति, तमपि आह्वय यथोचितं कुर्मः । उक्तञ्च,

हितैः साधुसमाचारैः शास्त्रज्ञैर्मतिशालिभिः ।

कथञ्चिन्न विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥ ३७० ॥

अथ ते त्रयोऽपि गत्वा मेघनादस्य अग्रे समस्तमपि वृत्तान्तं
निवेद्य तस्थुः । अथ स प्रोवाच, कियन्मात्रोऽसौ (भ)
वराको (म) गजो महाजनस्य कुपितस्याग्रे । तन्मदीयो मन्त्रः
कर्त्तव्यः । मच्चिके ! त्वं गत्वा मध्याह्नसमये तस्य मदोद्धतस्य
गजस्य कर्णं वीणारवसदृशं शब्दं कुरु, येन श्रवणसुख-
लालसो निमीलितनयनो भवति । ततश्च काष्ठकूटचञ्चा
स्फोटितनयनोऽन्धोभूतः तृषार्त्तो मम गर्त्तं तटाश्रितस्य सपरि-
करस्य (य) शब्दं श्रुत्वा जलाशयं गत्वा समभ्येति । ततो
गर्त्तमासाद्य पतिष्यति पञ्चत्वं यास्यति च इति । एवं सम-
वाहः (र) कर्त्तव्यो यथा वैरसाधनं (ल) भवति । अथ तथा
अनुष्ठिते स मत्तगजो मच्चिकागेयसुखात् निमीलितनेत्रः

पुनरिति । पुनः प्रत्युपकाराय मित्राणां प्रियं क्रियते लोकोक्तिरिति शेषः
मित्रमित्रस्य यत् पुनः कार्यं तत् किं मित्रैः न कृतम् ? अपितु कृतमेव इत्यर्थः
॥ ३६८ ॥

हितैरिति । हितैः हितार्थिभिः साधुसमाचारैः सदाचारैः शास्त्रज्ञैः मति-
शालिभिः बुद्धिमद्भिः जनैः विद्वद्भिः चिन्तिताः मनःकल्पिता नयाः नीतिव्यापाराः
कथञ्चित् न विकल्पन्ते नान्यथा क्रियन्ते ॥ ३७० ॥

(भ) कियन्मात्रः किंप्रमाणः अतितुच्छ इत्यर्थः ।

(म) वराकः अगण्य इति भावः ।

(य) सपरिकरस्य सपरिवारस्य ।

(र) समवायः संयोगः कौशल्यामिति यावत् ।

(ल) वैरसाधनं प्रतिहिंसासिद्धिः ।

काष्ठकूटहतचक्षुः मध्याह्नसमये भ्रास्यन् मण्डूकशब्दानुसारी
गच्छन् महतीं गर्त्तामासाद्य पतितो मृतश्च । अतोऽहं
ब्रवीमि, चटका काष्ठकूटेन इति ।

टिट्ठिभ आह, भद्रे ! एवं भवतु, सुहृद्वर्गसमुदायेन समुद्रं
शोषयिष्यामि इति निश्चित्य वक्रसारसमयूरादीन् समाह्वय
प्रोवाच, भोः ! पराभूतोऽहं समुद्रेण अण्डकापहारेण तच्चि-
न्त्यतामस्य शोषणोपायः । ते सम्मन्त्र्य प्रोचुः, अशक्ता वयं
समुद्रशोषणे, तत् किं वृथाप्रयासेन ? उक्तञ्च,

अवलः प्रोन्नतं शत्रुं यो याति मदमोहितः ।

युद्धार्थं स निवर्त्तत शीर्णदन्तो गजो यथा ॥ ३७१ ॥

तदस्माकं स्वामी वैनतेयः (व) अस्ति, तत्तस्मै सर्वमेतत्
परिभवस्थानं निवेद्यतां येन स्वजातिपरिभवकुपितो वैरानृण्यं
गच्छति । अथवा अत्रावलेपं (श) करिष्यति तथापि नास्ति
वो दुःखम् । उक्तञ्च,

सुहृदि निरन्तरचित्ते गुणवति भृत्येऽनुवर्त्तिनि कलत्रे ।

स्वामिनि शक्तिसमेते निवेद्य दुःखं सुखी भवति ॥ ३७२ ॥

तद्यामो वैनतेयसकाशं यतोऽसौ अस्माकं स्वामी । तथा

अवल इति । यः अवलः दुर्बलः मदमोहितः सन् प्रोन्नतं प्रबलं शत्रुं युद्धार्थं
याति, स शीर्णदन्ती गजो यथा निवर्त्तत पराभूत इति शेषः ॥ ३७१ ॥

(व) वैनतेयः विनतानन्दनः गरुडः ।

(श) अवलेपं गर्वम् अहं समुद्रमतिमुच्छं योधयिष्यामीति तेन समैव लाघव-
मित्येवंरूपमिति भावः ।

सुहृदीति । निरन्तरचित्ते अभिन्नचेतसि सुहृदि, गुणवति भृत्ये, अनुवर्त्तिनि
अनुरक्ते कलत्रे भार्यायां तथा शक्तिसमेते सामर्थ्यवति स्वामिनि दुःखं निवेद्य
सुखी भवति । भार्यावृत्तम् ॥ ३७२ ॥

अनुष्ठिते सर्वे ते पक्षिणो विषस्ववदना वाष्पपूरितदृशः वैन-
तेयसकाशमासाद्य करुणस्वरेण फूत्कर्तुमारब्धाः, अहो ! अत्र-
ह्यस्यमन्नह्यम् ! (ष) अधुना सदाचारस्य टिट्ठिभस्य भवति
नाथे सति, समुद्रेण अण्डानि अपहृतानि । तत् प्रनष्टमधुना
पक्षिकुलम् । अन्येऽपि स्वेच्छया समुद्रेण व्यापादयिष्यन्ते,
उक्तञ्च,

एकस्य कर्म संवीक्ष्य करोत्यन्योऽपि गर्हितम् ।

गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ॥३७३॥

तथाच, चाटुतस्करदुर्वृत्तैस्तथा साहसिकादिभिः ।

पीड्यमानाः प्रजा रक्ष्याः कूटच्छन्नादिभिस्तथा ॥३७४॥

प्रजानां धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षितुः ।

अधर्मादपि षड्भागो जायते यो न रक्षति ॥३७५॥

प्रजापीडनसन्तापात् समुद्भूतो हुताशनः ।

(ष) अन्नह्यम् । यथा तथं न हन्यामहे तथा क्रियतामित्येवमात्रं वचन-
मिति भावः । अन्नह्यमवध्योक्तौ इत्यमरः ।

एकस्येति । एकस्य जनस्य कर्म कार्यं संवीक्ष्य गर्हितमिति शेषः अन्योऽपि
गर्हितं कर्म करोति यतो लोकः गतानुगतिकः गता अनुगतिः वैन तादृशः अपर-
कार्यानुसारीत्यर्थः पारमार्थिकः परमार्थपरः लोकः नास्तीति शेषः । समुद्री यदि
द्वेदृशं दुष्कार्यं कृत्वापि निस्तारं गच्छति तदान्योऽपि तथा करिष्यति, न कोऽपि
हिताहितं विवेचयिष्यति, ततः संसारस्य अतीवानिष्टं सम्पद्यते इति भावः ॥३७३॥

चाटुति । चाटुतस्करदुर्वृत्तैः चाटुकारचीरदुराचारैः साहसिकादिभिः
दुर्जनैरिति भावः । कूटच्छन्नादिभिः पीड्यमानाः प्रजाः रक्ष्याः रक्षणीयाः यथा
न हन्यन्ते तथा कार्या इत्यर्थः सहङ्गिरिति शेषः ॥ ३७४ ॥

प्रजानामिति । रक्षितुः दुर्जनेभ्य इति शेषः राज्ञः प्रजानां धर्मस्य षड्भागः
षष्ठीभागः भवति लभ्य इति भावः । यः राजा न रक्षति प्रजा इति शेषः तस्य
अधर्मादपि प्रजाकृतादिति शेषः षड्भागः षष्ठी भागो जायते ॥ ३७५ ॥

प्रजेति । प्रजानां पीडनेन यः सन्तापः तासां मनसि यत् दुःखमित्यर्थः

राज्ञः श्रियं कुलं प्राणान्नादग्ध्वा विनिवर्त्तते ॥३७६॥
 राजा बन्धुरबन्धूनां राजा चक्षुरचक्षुषाम् ।
 राजा पिता च माता च सर्वेषां न्यायवर्त्तिनाम् ॥३७७॥
 फलार्थी पार्थिवो लोकान् पालयेद् यत्नमास्थितः ।
 दानमानादितोयेन मालाकारोऽङ्कुरानिव ॥३७८॥
 यथा वीजाङ्कुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाभिरक्षितः ।
 फलप्रदो भवेत् काले तद्वन्नोकः सुरक्षितः ॥३७९॥
 हिरण्यधान्यरत्नानि यानानि विविधानि च ।
 तयान्यदपि यत्किञ्चित् प्रजाभ्यः स्यात् नृपस्य तत् ॥३८०॥
 अथ एवं गरुडः समाकर्ण्य तद्दुःखदुःखितः कोपाविष्टश्च
 व्यचिन्तयत्, अहो ! सत्यमुक्तमेतैः पक्षिभिः, तत् अद्य गत्वा
 तं समुद्रं शोभयामः । एवं चिन्तयतस्तस्य विष्णुदूतः समा-
 गत्य आह, भो गरुत्मन् ! भगवता नारायणेन अहं तव पार्श्वे

तस्मात् समुद्भूतः सज्जातः इतामनः अग्निः राज्ञः श्रियं कुलं प्राप्य अदग्ध्वा न
 निवर्त्तते ॥ ३७६ ॥

राजेति । राजा बन्धुरबन्धूनां बन्धुरहितानां बन्धुः । राजा अचक्षुषां चक्षुः ।
 राजा सर्वेषां न्यायवर्त्तिनां पिता च माता च ॥ ३७७ ॥

फलार्थीति । फलार्थी फलम् ऐहिकं राजस्वादि, पारलौकिकं च तदर्थी
 पार्थिवः राजा यत्नमास्थितः सयत्नः सन् मालाकारः माली अङ्कुरानिव दानमा-
 नादि तीर्थनिव तेन लोकान् प्रजाः पालयेत् ॥ ३७८ ॥

यथेति । सूक्ष्मः अल्पमात्रः वीजाङ्कुरः प्रयत्नेन अभिरक्षितः सन् यथा
 काले फलप्रदो भवेत्, तद्वत् तथा सुरक्षितो लोकः राज्ञः फलप्रदो भवतीति
 शेषः ॥ ३७९ ॥

हिरण्येति । हिरण्यानि स्वर्णानि धान्यानि रत्नानि विविधानि यानानि
 बाह्यनानि अन्धादीनि तपा अन्यदपि यत्किञ्चित् वस्तु नृपस्य प्रयोजनीयमिति
 शेषः तत् सर्वं प्रजाभ्यः स्यात् ॥ ३८० ॥

प्रेषितः, देवकार्थाय भगवान् अमरावत्यां यास्यतीति, तत् सत्वरम् आगम्यताम्, तच्छ्रुत्वा गरुडः साभिमानं प्राह, भो दूत ! किं मया कुशलेन भगवान् करिष्यति । तद्वत्त्वा तं वद यदन्यो भृत्यो वाहनाय अस्मात्स्थाने क्रियताम् । मदीयो नमस्कारो वाच्यो भगवतः । उक्तञ्च,

यो न वेत्ति गुणान् यस्य न तं सेवेत पण्डितः ।

न हि तस्मात् फलं किञ्चित् सुकृष्टादूषरादिव ॥ ३८१ ॥

दूत आह, भो वैनतेय ! कदाचिदपि भगवन्तं प्रति त्वया न एतदभिहितम् ईदृक् । तत् कथय किं ते भगवता अपमानस्थानं कृतम् ? गरुड आह, भगवदाश्रयभूतेन समुद्रेण अस्मद्विष्टिभाग्डानि अपहृतानि, तद्यदि तस्य निग्रहं न करोति तदहं भगवतो न भृत्य इत्येष निश्चयस्त्वया वाच्यः । तत् द्रुततरं गत्वा भवता भगवतः समीपे वक्तव्यम् । अथ दूतमुखेन प्रणयकुपितं वैनतेयं विज्ञाय भगवान् चिन्तयामास, अहो ! स्थाने कोपो वैनतेयस्य, तत् स्वयमेव गत्वा सम्मानपुरःसरं तमानयामि । उक्तञ्च,

भक्तं शक्तं कुलीनञ्च न भृत्यमपमानयेत् ।

पुत्रवत्पुत्रायेन्नित्यं य इच्छेत् श्रियमात्मनः ॥ ३८२ ॥

अन्यच्च, राजा तुष्टोऽपि भृत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति ।

य इति । यः यस्य गुणान् न वेत्ति न जानाति, पण्डितः जनः तं न सेवेत सुकृष्टात् सुष्ठु कृतकर्षणात् ऊषरात् चारभूसैरिव तस्मात् जनात् किञ्चिदपि फलं न भवतीति शेषः ॥ ३८१ ॥

भक्तमिति । यः आत्मनः श्रियम् इच्छेत् सः भक्तम् अनुरक्तं शक्तं समर्थं कुलीनं सुक्लृप्तप्रसूतं भृत्यं न अपमानयेत् प्रत्युत नित्यं पुत्रवत् पुत्रमिव खाद्ययेत् प्रतिपाद्ययेत् ॥ ३८२ ॥

ते तु सम्मानितास्तस्य प्राणैरप्युपकुर्वन्ते ॥ ३८३ ॥

इत्येवं सम्प्रधार्य रुक्मपुरे (स) वैनतेयसकाशं सत्वरमग-
मत्, वैनतेयोऽपि गृहागतं भगवन्तमवलोक्य त्रपाधोमुखः
प्रणम्योवाच, भगवन् ! त्वदाश्रयोन्मत्तेन समुद्रेण मम भृत्यस्य
अण्डानि अपहृत्य समापमानं विहितम् । परं भगवत्सज्जया (ह)
मया विलम्बितं नोचेत् एनमहं स्थलान्तम् (च) अद्यैव
नयामि, यतः स्वामिभयात् शूनोऽपि प्रहारो न दीयते ।

उक्तञ्च, येन स्यात्सज्जया वायु पीडा चित्ते प्रभोः क्वचित् ।

प्राणत्यागेऽपि तत् कर्म न कुर्यात् कुलसेवकः ॥ ३८४ ॥

तत् श्रुत्वा भगवान् आह, भो वैनतेय ! सत्यमभिहितं
भवता । उक्तञ्च,

भृत्यापराधजो दण्डः स्वामिनो जायते यतः ।

तेन लज्जापि तस्योत्था न भृत्यस्य तथा पुनः ॥ ३८५ ॥

तदागच्छ येन अण्डानि समुद्रात् आदाय टिट्ठिभं सम्भा-

राजेति । राजा तुष्टोऽपि भृत्यानाम् अर्थमात्रं केवलम् अर्थमेव प्रयच्छति
पुरस्कारीति ते तु भृत्याः सम्मानिताः सन्तः प्राणैरपि तस्य राज्ञः उपकुर्वन्ते उप-
कारं कुर्वन्ति ॥ ३८३ ॥

(स) रुक्मपुरे तदाख्यं गरुडनगरे ।

(ह) भगवत्सज्जया भगवदाश्रयोऽसाविति तदपमानेन भगवतो लज्जा स्यादिति
भवेनेति भावः ।

(च) स्थलान्तं स्थलावासम् ।

येनेति । येन कार्येण प्रभोः चित्ते लघुता वा पीडा स्यात् कुलसेवकः प्राणा-
त्ययेऽपि क्वचित् कुत्रापि तत् कर्म न कुर्यात् ॥ ३८४ ॥

भृत्येति । यतः यस्मात् कारणात् भृत्यापराधजः दण्डः स्वामिनः जायते
भवति, तेन तस्य स्वामिनः यथा लज्जा उत्था उत्पन्ना भवति, तथा भृत्यस्य पुनर्न
लज्जेति शेषः ॥ ३८५ ॥

वयावः अमरावतौ च गच्छावः । तथानुष्ठिते समुद्रो भग-
वता निर्भर्त्य आग्नेयं शरं सन्धाय अभिहितः, भो दुरात्मन् !
दीयन्तां टिट्ठिभाण्डानि नो चेत् स्थलतां त्वां नयामि ।
ततः समुद्रेण सभयेन टिट्ठिभाण्डानि तानि प्रदत्तानि,
टिट्ठिभेनापि भार्यायै समर्पितानि । अतोऽहं ब्रवीमि,
शत्रोर्बलमविज्ञायेति ।

तस्मात् पुरुषेण उद्यमो न त्याज्यः । तदाकर्ण्य सञ्जी-
वकस्तमेव भूयोऽपि पप्रच्छ, भो मित ! कथं ज्ञेयो मया
असौ दुष्टबुद्धिरिति । इयन्तं कालं यावदुत्तरोत्तरस्नेहेन
प्रसादेन च अहं दृष्टो न कदाचित् तद्विकृतिर्दृष्टा, तत्
कथ्यतां येनाहम् आत्मरक्षार्थं तद्विधाय उद्यमं करोमि । दम-
नक आह, भद्र ! किमत्र ज्ञेयम् ? एष ते प्रत्ययः, यदि
रक्तनेत्रस्त्रिशिखां भ्रूकुटिं दधानः सृक्कणो परिलेलिहत् त्वां
दृष्ट्वा भवति तद्दुष्टबुद्धिरन्यथा सुप्रसादश्चेति । तदाज्ञापय
माम्, स्वाश्रयं प्रति गच्छामि । त्वया च यथा अयं मन्त्रभेदो
न भवति तथा कार्यम् । यदि निशामुखं प्राप्य गन्तुं शक्नोषि
तद्देशत्यागः कार्यः । यतः,

त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ३८६ ॥

त्यजेदिति । कुलस्य अर्थे वंशरक्षार्थमित्यर्थः एकं त्यजेत् यदि एकस्य त्यागे
वंशरक्षा स्यात् तदा एकस्य त्यागः कार्य इति भावः । ग्रामस्यार्थे ग्रामरक्षार्थ-
मित्यर्थः कुलं वंशं त्यजेत् यदि एकवंशत्यागे ग्रामस्याणां सर्वेषां रक्षा स्यात् तदा
तस्यापि त्यागः कार्य इति भावः । जनपदस्यार्थे देशरक्षार्थमित्यर्थः ग्रामं
त्यजेत् यदि ग्रामत्यागे देशरक्षा स्यात् तदा तस्य त्यागः कार्य इति भावः
आत्मार्थं स्वरक्षार्थं पृथिवीं त्यजेत् पृथिवीत्यागेऽपि आत्मरक्षा स्यात् तदा तदपि
कार्यमिति भावः ॥ ३८६ ॥

आपदर्थे धनं रक्षेद्द्वारान् रक्षेत् धनैरपि ।
 आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि ॥ ३८७ ॥
 बलवताभिभूतस्य (क) विदेशगमनं तदनुप्रवेशो व-
 नीतिः । तद्देशत्यागः (ख) कार्यः । अथवा आत्मा सामा-
 दिभिरूपायैः अभिरक्षणीयः । उक्तञ्च,
 अपि पुत्रकलत्रैर्वा प्राणान् रक्षेत् पण्डितः ।
 विद्यमानैर्यतस्तैः स्यात् सर्वं भूयोऽपि देहिनाम् ॥ ३८८ ॥
 तथा च, येन केनाप्युपायेन शुभेनाप्यशुभेन वा ।
 उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ३८९ ॥
 यो मायां कुरुते मूढः प्राणत्यागे धनादिषु ।
 तस्य प्राणाः प्रणश्यन्ति तैर्नष्टैर्नष्टमेव तत् ॥ ३९० ॥
 एवमभिधाय दमनकः करटकसकाशमगमत् । करट-

आपदर्थे इति । आपदर्थे विपन्निवारणार्थं धनं रक्षेत्, धनैरपि दारान्
 स्त्रियः रक्षेत्, दारैरपि धनैरपि आत्मानं सततं रक्षेत् ॥ ३८७ ॥

(क) अभिभूतस्य आक्रान्तस्य । तदनुप्रवेशः तस्य बलवतः आश्रयणम् ।

(ख) तद्देशत्यागः तस्य देशत्यागः । सामादिभिः सामदानभेददण्ड-
 रूपैरित्यर्थः । तत्र साम सन्धिः, दानं भूदिरण्यादिसमर्पणम् । भेदः उपनाशः
 शत्रुणा सह तदमात्यमित्रादेर्मनीर्भङ्गकरणम् । सर्वाभावे दण्डः युद्धम् ।

अपीति । पण्डितो जनः पुत्रकलत्रैरपि प्राणान् रक्षेत्, यतः तैः प्राणः
 विद्यमानैः तिष्ठद्भिः भूयोऽपि पुनरपि देहिनां सर्वं पुत्रकलत्रादिकमित्यर्थः
 स्यात् ॥ ३८८ ॥

येनेति । येन केनापि शुभेन अशुभेन वा उपायेन दीनं विपन्नम् आत्मानम्
 उद्धरेत् रक्षेत् । समर्थः शक्तिमान् सन् धर्ममाचरेत् अनुतिष्ठेत् ॥ ३८९ ॥

य इति । यः मूढः प्राणत्यागे अपिरत्राध्याहार्यः धनादिषु मायां ममतां
 करोति, तस्य प्राणाः प्रणश्यन्ति, तैः प्राणैः नष्टैः सङ्गति शेषः तत्सर्वं धनादिकं
 नष्टमेव भवतीति शेषः ॥ ३९० ॥

कोऽपि तमायान्तं दृष्ट्वा प्रोवाच, भद्र ! किं कृतं तत्रभवता ?
दमनक आह, मया यावत् नीतिवीजनिर्वापणं (ग) कृतं
परतो देवविहितायत्तम् (घ) । उक्तञ्च यतः,

पराङ्मुखेऽपि देवेऽत्र कृत्यं कार्यं विपश्चिता ।

आत्मदोषविनाशाय स्वचित्तस्तम्भनाय च ॥ ३८१ ॥

तथा च, उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-

दैवं हि देवमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्र कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ? ॥ ३८२ ॥

करटक आह, तत् कथय कीदृक् त्वया नीतिवीजं
निर्वापितम् । सोऽब्रवीत्, मया अन्योन्यं ताभ्यां मिथ्या-
प्रजल्पनेन भेदः (ङ) तथा विहितो यथा भूयोऽपि मन्दयन्तौ
एकस्थानस्थितौ न द्रव्यसि । करटक आह, अहो ! न
युक्तं भवता विहितं यत्परस्परं तौ स्नेहार्द्रहृदयौ सुखाश्रयौ
कोपसागरे प्रक्षिप्तौ । उक्तञ्च,

(ग) नीतिवीजनिर्वापणं नीतयः वीजानीव तेषां निर्वापणं सम्यक्
वपनम् ।

(घ) देवेति । देवेन विहितं कृतम् आयत्तम् अधीनम् । अतः परं
तत् देवाधीनमिति भावः ।

पराङ्मुखे इति । अत्र संसारे देवे पराङ्मुखे प्रतिकूलोऽपि विपश्चिता विदुषा
जनेन आत्मदोषविनाशाय स्वदोषक्षालनाय स्वस्य चित्तस्य मनसः स्तम्भनाय
प्रबोधनाय च कृत्यं पुरुषकारः कार्यं यत्र कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३८१ ॥

उद्योगिनमिति । लक्ष्मीः उद्योगिनं पुरुषसिंहम् उपैति प्राप्नोति । कापु-
रुषाः दैवं दैवम् इति वदन्ति, अतः दैवं निहत्य अगणयित्वा आत्मशक्त्या स्वसा-
मर्थ्येन पौरुषं पुरुषकारं कुरु, यत्र कृते सति यदि न सिध्यति कार्यमिति शेषः
तदा अत्र संसारे की दोषः ? न कोऽपि इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३८२ ॥

(ङ) मिथ्याप्रजल्पनेन सृष्टावचनेन । भेदः मनीषणः ।

अविरुद्धं सुखस्यं यो दुःखमार्गे नियोजयेत् ।
 जन्मजन्मान्तरे दुःखी स नरः स्यादसंशयम् ॥३८३॥
 अपरं त्वं यद्देमात्रेणापि तुष्टस्तदपि अयुक्तं यतः सर्वो-
 ऽपि जनो विरूपकरणे (च) समर्थो भवति नोपकर्तुम् ।
 उक्तञ्च, घातयितुमेव नीचः परकार्यं वेत्ति न प्रसाधयितुम् ।
 पातयितुमस्ति शक्तिर्वायोर्द्वन्द्वं नचोन्नमयितुम् ॥३८४॥
 दमनक आह, अनभिज्ञो भवान् नीतिशास्त्रस्य, तेन
 एतद् ब्रवीषि । उक्तञ्च यतः,
 जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिक्ष प्रशमं नयेत् ।
 महाबलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते ॥ ३८५ ॥
 तच्छत्रुभूतोऽयमस्माकं मन्त्रिपदापहरणात् । उक्तञ्च,
 पितृपैतामहं स्थानं यो यस्यात्र जिगीषते ।
 स तस्य सहजः शत्रुरुच्छेद्योऽपि प्रिये स्थितः ॥३८६॥

अविरुद्धमिति । यः अविरुद्धम् अविरोधिनां सुखस्यं सुखिनं जनं दुःख-
 मार्गे नियोजयेत् पातयेत्, स नरः जन्मजन्मान्तरे प्रतिजन्म इत्यर्थः असंशयं दुःखी
 स्यात् ॥ ३८३ ॥

(च) विरूपकरणे विरुद्धाचरणे ।

घातयितुमिति । नीचः जनः परकार्यं घातयितुं नाशयितुमेव वेत्ति
 जानाति, न प्रसाधयितुं सम्पादयितुम् । द्वन्द्वं पातयितुं वायीः शक्तिरस्ति,
 उन्नमयितुम् उत्तोलयितुं न । आर्यावृत्तम् ॥ ३८४ ॥

जातमात्रमिति । यः जातमात्रं शत्रुं व्याधिक्ष न प्रशमं नयेत् न नाशयेद्
 इत्यर्थः स महाबलोऽपि तेनैव शत्रुणा व्याधिना वा वृद्धिं प्राप्य हन्यते विना-
 श्यते ॥ ३८५ ॥

पितृपैतामहं स्थानं । अत्र संसारे यः यस्य पितृपैतामहं स्थानं पदं जिगीषते जितु-
 मिच्छति जिघृक्षति इत्यर्थः स तस्य सहजः स्वाभाविकः शत्रुः, अतः प्रिये
 प्रियकार्यं स्थितोऽपि स उच्छेद्यः ॥ ३८६ ॥

तत् मया स उदासीनतया समानौतोऽभयप्रदानेन यावत्
तावदहमपि तेन साचिव्यात् प्रच्यावितः (क) । अथवा साधु
इदमुच्यते,

दद्यात्साधुर्यदि निजपदे दुर्जनाय प्रवेशं

तन्नाशाय प्रभवति ततो वाक्कुमानः स्वयं सः ।

तस्माद्देवो विपुलमतिभिर्नावकाशोऽधमानां

जारोऽपि स्याद् गृहपतिरिति श्रूयते वाक्यतोऽत्र ॥३८७॥

तेन मया तस्योपरि बधोपाय एष विरच्यते । देशत्यागाय
वा भविष्यति । तच्च त्वां मुक्ता अन्यो न ज्ञास्यति, तद्युक्तम्
एतत् स्वार्थायानुष्ठितम् । उक्तञ्च यतः,

निस्त्रिंशं हृदयं कृत्वा वाणीं क्षुरसमोपमाम् ।

विकल्पोऽत्र न कर्त्तव्यो हन्यात्तत्रापकारिणम् ॥३८८॥

अपरं सृतोऽपि अस्माकं भोज्यो भविष्यति, तदेकं ताव-
दैरसाधनम् । अपरं साचिव्यञ्च भविष्यति हस्तिश्चेति (ज) ।
तद्गुणत्रयेऽस्मिन् उपस्थिते कस्मान्मां दूषयसि त्वं जाड्य-
भावात् (झ) । उक्तञ्च,

(क) साचिव्यात् मन्त्रिपदात् प्रच्यावितः प्रमंशितः ।

दद्यादिति । साधुर्जनः यदि दुर्जनाय निजपदे प्रवेशं दद्यात् ततस्तदा सः
स्वयं तस्य साधोः नाशाय वाक्कुमानः भवति इच्छति इत्यर्थः । तस्मात् विपुल-
मतिभिः महामतिभिः अधमानां दुर्जनानाम् अवकाशो न देयः । अत्र संसारे
जारोऽपि उपपतिरपि गृहपतिः स्यात् इति वाक्यतः श्रूयते । मन्दाक्रान्तावृत्तं,
मन्दाक्रान्तास्वधिरसनगेर्मो भनौ तौ गद्युग्ममिति च क्षणात् ॥ ३८७ ॥

निस्त्रिंशमिति । हृदयं निस्त्रिंशं वाणीं क्षुरसमोपमां क्षुरसदृशीं कृत्वा तत्र
अपकारिणं हन्यात् अत्र विकल्पो न कर्त्तव्यः ॥ ३८८ ॥

(ज) वैरसाधनं शत्रोः प्रतिहिंसनम् । साचिव्यं मन्त्रिपदम् । हस्तिः
आहारपरितोषः ।

(झ) जाड्यभावात् मौख्यात् ।

परस्य पीडनं कुर्वन् स्वार्थसिद्धिं च पण्डितः ।

मूढबुद्धिर्न भजेत वने चतुरको यथा ॥ ३६९ ॥

करटक आह, कथमेतत् ? स आह,

कथा १६ ।

अस्ति कस्मिंश्चिदनोद्देशे वज्रदंष्ट्रो नाम सिंहः । तस्य चतुरकक्रव्यमुखनामानौ शृगालवृकौ (ज) भृत्यभूतौ सदैवानुगतौ तत्रैव वने प्रतिवसतः । अथ अन्यदिने सिंहेन कदाचित् आसन्नप्रसवा प्रसववेदनया खयूथाद् भ्रष्टा उष्ट्री उपविष्टा कस्मिंश्चिदनगहने समासादिता । अथ तां व्यापाद्य यावदुदरं स्फोटयति, तावज्जीवन्नष्टुदासेरकशिशुर्निष्क्रान्तः (ट) । सिंहोऽपि दासेरक्याः पिशितेन (ठ) सपरिवारः परां दृष्टिमुपगतः परं स्नेहात् बालदासेरकं त्यक्तं (ड) गृहमानीय इदमुवाच, भद्र ! न तेऽस्ति नृत्योर्भयं मत्तो न अन्यस्मादपि । ततः स्नेच्छया अत्र वने भ्राम्यतामिति । यतस्ते शङ्कुसदृशौ (ढ) कर्णौ ततः शङ्कुकर्णौ नाम भविष्यति । एवमनुष्ठिते चत्वारोऽपि ते एकस्थाने विहारिणः पपस्परमनेकप्रकार-

परस्येति । पण्डितो जनः वने चतुरको यथा परस्य शत्रोः पीडनं स्वार्थसिद्धिं कुर्वन् भजेत मुञ्च्यतां, मूढबुद्धिर्न भजेत भक्षयितुं न शक्नुयादिति भावः ॥ ३६९ ॥

(ज) शृगालवृकौ जम्बूकवृपिनौ ।

(ट) स्फोटयति विदारयति । जीवदिति जीवन् लघुः क्षुद्रकायः दासेरकशिशुः उष्ट्रश्रावकः ।

(ठ) दासेरक्याः उष्ट्राः । पिशितेन मांसेन ।

(ड) त्यक्तम् अव्यवहारादिति शेषः ।

(ढ) शङ्कुसदृशौ कौलीपमी ।

गोष्ठीसुखमनुभवन्तस्तिष्ठन्ति । शङ्खकर्णोऽपि यौवनपदवीम्
आरूढः क्षणमपि न तं सिंहं मुञ्चति । अथ कदाचित् वज्र-
दंष्ट्रस्य केनचिद्वन्येन मत्तगजेन सह युद्धम् अभवत् । तेन मद-
वीर्यात् स दन्तप्रहारैस्तथा क्षतशरीरो विहितो यथा प्रच-
लितुं न शक्नोति । तदा क्षुत्क्षामकण्ठः (ण) तान् प्रोवाच,
भो ! अन्विष्यतां किञ्चित्स्वत्वं येन अहमेवं स्थितोऽपि तं
व्यापाद्य आत्मनो युष्माकञ्च क्षुधयाशं करोमि । तच्छ्रुत्वा ते
त्रयोऽपि वने सन्ध्याकालं यावद्भ्रान्ताः परं न किञ्चित्स्व-
मासादितम् । अथ चतुरकः चिन्तयामास, यदि शङ्खकर्णोऽयं
व्यापाद्यते ततः सर्वेषां कतिचिद्दिनानि तृप्तिर्भवति परं नैनं
स्वामी मित्रत्वात् आश्रयसमाश्रितत्वात् (त) च विनाशयि-
ष्यति । अथवा बुद्धिप्रभावेण स्वामिनं प्रतिबोध्य तथा करिष्ये
यथा व्यापादयिष्यति । उक्तञ्च,

अवध्यं चाथवागम्यमकृत्यं नास्ति किञ्चन ।

लोके बुद्धिमतां बुद्धेस्तस्मात्तां विनियोजयेत् ॥४००॥

एवं विचिन्त्य शङ्खकर्णमिदमाह, भोः शङ्खकर्ण ! स्वामी
तावत्प्रथमं विना क्षुधया परिपीड्यते । स्वाम्यभावात् अस्माकम्
अपि ध्रुवं विनाश एव । ततो वाक्यं किञ्चित् स्वाम्यर्थं वदि-
ष्यामि । तत् श्रूयताम् । शङ्खकर्ण आह, भो ! शीघ्रं निवे-
द्यतां येन ते वचनं शीघ्रं निर्विकल्पं (थ) करोमि । अपरं

(ण) क्षुत्क्षामकण्ठः क्षुधया क्षीणकण्ठस्वर इत्यर्थः ।

(त) आश्रयसमाश्रितत्वात् गृहागतत्वात् शरणागतत्वात् ।

अवध्यमिति । लोके जगति किञ्चन वस्तु बुद्धिमतां बुद्धेः अवध्यम् अगम्यं
वा अकृत्यं नास्ति, तस्मात् तां बुद्धिं विनियोजयेत् विशेषेण स्वव्यापारे नियुक्तां
कुर्याद् इत्यर्थः ॥ ४०० ॥

(थ) निर्विकल्पं निःसन्देहम् ।

स्वामिनो हिते कृते मया सुकृतशतं (द) कृतं भविष्यति । अथ चतुरक आह, भो भद्र ! आत्मशरीरं द्विगुणलाभेन स्वामिने प्रयच्छ, येन ते द्विगुणं शरीरं भवति, स्वामिनः पुनः प्राश्यात्वा भवति । तदाकर्ण्य शङ्कुकर्णः प्राह, भद्र ! यदि एवं तच्चदीयप्रयोजनमेतत् उच्यताम् । स्वाम्यर्थः क्रियतामिति, परमत्र धर्मः प्रतिभूः (ध) इति ते विचिच्छ सर्वे सिंहसकाशम् आजग्मुः । ततः चतुरक आह, देव ! न किञ्चित् सत्त्वं प्राप्तम् । भगवान् आदित्योऽपि अस्तङ्गतः । तद्यदि स्वामी द्विगुणं शरीरं प्रयच्छति ततः शङ्कुकर्णोऽयं द्विगुणवृद्ध्या स्वशरीरं प्रयच्छति धर्मप्रतिभुवा । सिंह आह, भो ! यदि एवं तत् सुन्दरतरम्, व्यवहारस्य (न) अस्य धर्मः प्रतिभूः क्रियतामिति । अथ सिंहवचनानन्तरं वृकशृगालाभ्यां विदारितोभयकुक्षिः शङ्कुकर्णः पञ्चत्वमुपागतः । अथ वज्रदंष्ट्रः चतुरकम् आह, भोः चतुरक ! यावदहं नदीं गत्वा स्नानं देवतार्चनविधिं कृत्वा आगच्छामि, तावत् त्वया अत्र अप्रमत्तेन (प) भाव्यमित्युक्त्वा नद्यां गतः । अथ तस्मिन् गते चतुरकः चिन्तयामास, कथं मम एकाकिनो भोज्योऽयमुष्ट्रो भविष्यतीति विचिन्त्य क्रव्यमुखमाह, भोः क्रव्यमुख ! क्षुधालुर्भवान्, तत्यावदसौ स्वामी न आगच्छति तावत् त्वमस्य उष्ट्रस्य मांसं भक्षय । अहं त्वां स्वामिनो निर्दीपं प्रतिपादयिष्यामि । सोऽपि तच्छ्रुत्वा यावत् किञ्चिन्मांसम् आस्वादयति

(द) सुकृतशतं पुण्यशतम् ।

(ध) प्रतिभूः प्रत्ययहेतुः ।

(न) व्यवहारस्य कर्मणः ।

(प) अप्रमत्तेन अवहितेन ।

तावत् चतुरकेणोक्तम्, भोः क्रव्यमुख । समागच्छति स्वामी,
तत् त्यक्त्वा एनं दूरे तिष्ठ येनास्य भक्षणं न विकल्पयति (प) ।
तथानुष्ठिते सिंहः समायातो यावदुष्टं पश्यति तावत् रिक्तौ-
क्ततद्दयो (फ) दासेरकः । ततो भ्रूकुटिं कृत्वा परुषतर-
माह, (ब) अहो ! केनैष उष्ट्र उच्छिष्टतां नीतो येन तमपि
व्यापादयामि । एवमभिहिते क्रव्यमुखः चतुरकमुखम् अव-
लोकयति, (भ) किल तद्वद किञ्चिद् येन मम शान्तिर्भवति ।
अथ चतुरको विहस्योवाच, भो ! माम् अनादृत्य (म) पिशितं
भक्षयित्वा अधुना मन्मुखमवलोकयसि । तत् आस्वादय अस्य
दुर्णयतरोः फलमिति । तदाकर्ण्य क्रव्यमुखो जीवनाश-
भयाद् दूरदेशं गतः (य) । एतस्मिन् अन्तरे तेन मार्गेण दासे-
रकसार्थो भाराक्रान्तः (र) समायातः । तस्याशसरोष्ठस्य (ल)
कण्ठे महती घण्टा बद्धा । तस्याः शब्दं दूरतोऽपि आकर्ण्य
सिंहो जम्बूकमाह, भद्र ! ज्ञायतां किमेष रौद्रः (व) शब्दः
श्रूयतेऽश्रुतपूर्वः । तच्छ्रुत्वा चतुरकः किञ्चिदनान्तरं गत्वा

(प) विकल्पयति सन्दिह्यति स्वामीति शेषः तया अत्र स्थिते स्वामी
सन्देहं करोतीति भावः ।

(फ) रिक्तौक्ततद्दयः शून्यौक्तोरः स्थलः ह्यपिनेति भावः ।

(ब) परुषतरम् अतिनिष्ठुरम् ।

(भ) क्रव्यमुखः तदास्यः शार्दूलः । चतुरकस्य तदास्यस्य शृगालस्य
मुखम् ।

(म) अनादृत्य अगणयित्वा ।

(य) दूरदेशं गतः पलायित इत्यर्थः ।

(र) दासेरकसार्थः उष्ट्रयूथं भाराक्रान्तः भारवहनेनातिश्रान्तः ।

(ल) तस्य उष्ट्रसार्थस्य अश्वसरः अश्ववर्ती यः उष्ट्रः तस्य ।

(व) रौद्रः भयङ्करः ।

सत्वरमभ्युपेत्य प्रोवाच, स्वामिन् ! गम्यतां गम्यतां यदि
शक्नोषि गन्तुम् । सोऽब्रवीत्, भद्र ! किमेवं मां व्याकुलयसि
(श), तत् कथय किमेतदिति । चतुरक आह, स्वामिन् !
एष धर्मराजः (ष) तवोपरि कुपितः, यदनेन अकाले दासेर-
कोऽयं मदीयो व्यापादितः (स) तत्सहस्रगुणमुद्रमस्य सका-
शाद् ग्रहीष्यामीति निश्चित्य बृहन्मानम् (ह) आदाय अग्रे-
सरस्य उद्रस्य ग्रीवायां घण्टां बद्ध्वा बध्यदासेरकसक्तान् (च)
अपि पितृपितामहान् आदाय वैरनिर्यातनार्थमायात एव ।
सिंहोऽपि तच्छ्रुत्वा सर्वतो दूरादेव अवलोक्य मृतमुद्रं
परित्यज्य प्राणभयात् प्रनष्टः । चतुरकोऽपि शनैः शनैः तस्य
उद्रस्य मांसं भक्षयामास । अतोऽहं ब्रवीमि, परस्य पीडनं
कुर्वन्निति ।

अथ दमनके गते सञ्जीवकश्चिन्तयामास, अहो ! किमे-
तन्मया कृतं, यत् शष्पादोऽपि मांसाग्निनस्तस्यानुगः (क)
संहतः । अथवा साधु इदमुच्यते,

अगस्यान् यः पुमान् याति असेव्यांश्च निषेवते ।

स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरौ यथा ॥ ४०१ ॥

(श) व्याकुलयसि व्याकुलं करोषि सन्देहयसि इत्यर्थः ।

(ष) धर्मराजः यमः धर्मदेवी वा ।

(स) व्यापादितः निहतः ।

(ह) बृहन्मानं महापरिमाणम् ।

(च) बध्यदासेरकसक्तान् विनाशितोद्रसम्बन्धिन इत्यर्थः ।

(क) शष्पादः दण्डी । मांसाग्निः तस्य पिङ्गलकस्य अनुगः अनु-
सरः संहतः अस्मीति शेषः ।

अगस्यानिति । यः पुमान् अगस्यान् याति गच्छति असेव्यांश्च निषेवते
अजने, अश्वतरौ गर्भे यथा सः मृत्युम् उपगृह्णाति प्राप्नोति ॥ ४०१ ॥

तत् किं करोमि क्व गच्छामि, कथं मे शान्तिर्भविष्यति,
अथवा तमेव पिङ्गलकं गच्छामि, कदाचित् मां शरणागतं
रक्षति प्राणैर्न वियोजयति । यत उक्तञ्च,

धर्मार्थं यततामपीह विपदो देवाद् यदि स्युः क्वचित्

तत्तासामुपशान्तये सुमतिभिः कार्यो विशेषान्नयः ।

लोके ख्यातिमुपागतास्तु सकले लोकोक्तिरेषा यतो

दग्धानां किल वङ्गिना हितकरः सेकोऽपि तस्योद्भवः ॥ ४०२

तथाच, लोकेऽथवा तनुभृतां निजकर्मपाकं

नित्यं समाश्रितवतां सुहितक्रियाणाम् ।

भावार्जितं शुभमथाप्यशुभं निकामं

यद्भावि तद्भवति नात्र विचारहेतुः ॥ ४०३ ॥

अपरं च अन्यत्र गतस्यापि मे कस्यचित् दुष्टसत्त्वस्य मांसा-
ग्निनः सकाशात् मृत्युर्भविष्यति, तद्वरं सिंहात् । उक्तञ्च,

धर्मार्थमिति । इह जगति धर्मार्थं यततां चेष्टमानानाम् अपि यदि
क्वचित् देवात् विपदः स्युः भवेयुः, तत् तदा तासां विपदासुपशान्तये सुमतिभिः
सुबुद्धिभिः पुरुषैः विशेषात् नयः नीतिः उपाय इत्यर्थः कार्यः । यतः तत्र
सकले सर्वस्मिन् लोके जगति एषा लोकोक्तिः लोकाशब्दः ख्यातिमुपागता
विख्याता इत्यर्थः वङ्गिना अग्निना दग्धानां वस्तूनां तस्य वङ्गः उद्भवः जातः सेकः
हितकरः उपकारो इत्यर्थः यथा दग्धवस्तूनामुपरि अग्नितपो हितकरः, तथा मत्-
प्राणदण्डनीयतसमीपे मम शरणागतभावेनाश्रयणं श्रेयस्करमिति भावः ॥ ४०२ ॥

लोके इति । अथवा लोके जगति निजकर्मपाकं स्वकर्मजनितं गति-
मित्यर्थः समाश्रितवतां सुविहिता क्रिया स्वकर्तव्यं यैः तथोक्तानां यथायथं स्वं
कर्तव्यमुपचरतामित्यर्थः भावार्जितं स्वकर्मापार्जितं शुभम् अशुभं वा यत्
निकामं नित्यं भावि अवश्यभावि इत्यर्थः तत् भवति, अत्र न विचारहेतुः अस्ति
क्वचिदिति शेषः ॥ ४०३ ॥

महद्भिः स्पृष्टमानस्य विपदेव गरीयसी ।

दन्तभङ्गोऽपि नागानां श्लाघ्यो गिरिविदारणे ॥४०४॥

तथाच, महतोऽपि क्षयं लब्ध्वा श्लाघ्यं नीचोऽपि गच्छति ।

दानार्थी मधुपो यद्वज्रकर्णसमाहतः ॥ ४०५ ॥

एवं निश्चित्य स खलितगतिर्मन्दं मन्दं गत्वा सिंहाश्रयं
पश्यन् अपठत्, अहो साधु इदमुच्यते,

अन्तर्लीनभुजङ्गमं गृहमिव व्यालाकुलं वा वनं

ग्राहाकीर्णमिवाभिरामकमलच्छायासनायं सरः ।

नानादुष्टजनैरसत्यवचनासक्तैरनार्यैर्हृतं

दुःखेन प्रतिगम्यते प्रचकितैः राज्ञां गृहं वार्धिवत् ॥४०६॥

एवं पठन् दमनकोक्ताकारं पिङ्गलकं दृष्ट्वा प्रचकितः

संवृतशरीरो दूरतरं प्रणामकृतिं (ख) विनापि उपविष्टः,

पिङ्गलकोऽपि तथाविधं तं विलोक्य दमनकवाक्यं श्रद्धधानः

महद्भिरिति । महद्भिः जनैः स्पृष्टमानस्य स्पृष्टां कुर्वतः जनस्य विपत् गरी-
यसी श्रेयसी एव, गिरिविदारणे कृते इति शेषः नागानां हस्तिनां दन्तभङ्गः
अपि श्लाघ्यः प्रशस्यः ॥ ४०४ ॥

महत इति । नीचोऽपि क्षुद्रोऽपि जनः, दानार्थी गजमदार्थी अतएव
गजकर्णसमाहतः हस्तिकर्णतालताडितः मधुपो यद्वत् मधुकर इव महतः जनात्
क्षयं लब्ध्वापि श्लाघ्यं श्लाघनीयत्वं, भावे यमत्ययः । गच्छति प्राप्नोति ॥ ४०५ ॥

अन्तरिति । अन्तर्लीनः अभ्यन्तरं गतः भुजङ्गमी यस्य तादृशं गृहमिव,
व्यालैः हिंस्रैः आपदैः आकुलं व्याप्तं वनं वा वनमिव, ग्राहैः महाजलचरैः
आकीर्णं व्याप्तम् अभिरामा, शोभना कमलानां या छाया कान्तिः, तत्सनायं
तद्युक्तं सर इव नानादुष्टजनैः विविधैर्दुर्जनैः असत्यवचनासक्तैः मृषावादरतैः अनार्यैः
असाधुभिः वनं पूर्णं राज्ञां गृहं वार्धिवत् वारिधिरिव प्रचकितैः प्रक्षेपेण भीतैः
सद्भिः जनैरिति शेषः दुःखेन प्रतिगम्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४०६ ॥

(ख) प्रणामकृतिं प्रणामक्रियाम् ।

कोपात् तस्योपरि पपात । अथ सञ्जीवकः खरनखरविक-
र्त्तितपृष्ठः (ग) शृङ्गाभ्यां तदुदरमुल्लिख्य (घ) कथमपि तस्मात्
अपेतः (ङ) शृङ्गाभ्यां हन्तुमिच्छन् युद्धायावस्थितः । अथ द्वौ
अपि तौ पुष्पितपलाशप्रतिमौ (च) परस्परवधकाङ्क्षिणौ दृष्ट्वा
करटको दमनकमाह, भो मूढमते ! अनयोर्विरोधं वितन्वता
(छ) त्वया साधु न कृतम् न च त्वं नीतितत्त्वं (ज) वेत्सि ।
नीतिविद्विरुक्तञ्च,

कार्याण्युत्तमदण्डसाहसफलान्यायाससाध्यानि ये
प्रौढ्या संश्रमयन्ति नीतिकुशलाः सान्नेव ते मन्त्रिणः ।
निःसाराल्पफलानि ये त्वविधिना वाञ्छन्ति दण्डोद्यमैः
तेषां दुर्णयचेष्टितैर्नरपतेरारोप्यते श्रीस्तुलाम् ॥४०७॥
तद्यदि स्वाभ्यभिघातो भविष्यति तत् किं त्वदीयमन्त्र-

(ग) खरेति । खरैः तीक्ष्णैः नखरैः विकर्त्तितं विशेषेण क्लृप्तं पृष्ठं यस्य
तथाभूतः ।

(घ) तदुदरं तस्य सिंहस्य उदरम् उल्लिख्य उददृष्य ।

(ङ) अपेतः अपसृतः ।

(च) पुष्पितेति । विकसितपलाशतरुसदृशौ रुधिरस्त्रावादिति भावः ।

(छ) वितन्वता विस्तारयता ।

(ज) नीतितत्त्वं नीतिशास्त्रस्य तत्त्वं याथार्थ्यम् ।

कार्याणीति । ये नीतिकुशलाः नीतिज्ञाः प्रौढ्या सान्नेव आयाससाध्यानि
कष्टसाध्यानि उत्तमदण्डः महासंश्रम एव साहसफलं येषां तानि कार्याणि
संश्रमयन्ति सम्यक् शान्तिं नयन्ति ते मन्त्रिणः मन्त्रिपदाधिकारिण इत्यर्थः । ये
तु अविधिना अन्यायेन दण्डोद्यमैः युद्धोद्योगैः निःसाराल्पफलानि निःसाराणि
असाराणि अल्पफलानि वाञ्छन्ति, तेषां दुर्णयचेष्टितैः नरपतेः श्रीः राजलक्ष्मीः
शुभा सन्देहम् आरोप्यते नीयते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४०७ ॥

बुद्ध्या क्रियते । अथ सञ्जीवको न बध्यते तथापि अभव्यं (भक्त)
यतः प्राणसन्देहात् तस्य च बधः, तन्मूढ ! कथं त्वं मन्त्रिपदम्
अभिलषसि, सामसिद्धिं न वेत्सि, तद् वृथा मनरथोऽयं ते
दण्डरुचिः (ज) । उक्तञ्च,

सामादिदण्डपर्यन्तो नयः प्रोक्तः स्वयम्भुवा ।
तेषां दण्डस्तु पापीयांस्तं पञ्चाहिनियोजयेत् ॥ ४०८ ॥
तथाच, साम्नैव यत्र सिद्धिर्न तत्र दण्डो बुधेन विनियोज्यः ।
पित्तं यदि शर्करया शाम्यति कोऽर्थः पटोलेन ? ॥ ४०९ ॥
तथाच, आदौ साम प्रयोक्तव्यं पुरुषेण विजानता ।
सामसाध्यानि कार्याणि विक्रियां यान्ति न क्वचित् ॥ ४१० ॥
न चन्द्रेण न चीषध्या न सूर्येण न वज्रिना ।
साम्नैव विलयं याति विद्वेषिप्रभवं तमः ॥ ४११ ॥

(भक्त) अभव्यम् अशुभम् ।

(ज) सामसिद्धिं साम्ना सन्धिना सिद्धिः ताम् । दण्डरुचिः दण्डे रुचिः
यस्य तथोक्तस्य बुद्धिप्रियस्य इत्यर्थः ।

सामादौति । स्वयम्भुवा ब्रह्मणा सामादिदण्डपर्यन्तः सामदानभेददण्डविधिः
नयः नीतिः प्रोक्तः कथितः । तेषां मध्ये दण्डः संग्रामः पापीयान् अतिनिष्ठ
इत्यर्थः, पश्चात् अन्योपायानाम् असम्भवे इत्यर्थः तं विनियोजयेत् प्रयुञ्ज्याद
इत्यर्थः ॥ ४०८ ॥

साम्नैवेति । यत्र साम्ना सान्त्वं नैव सिद्धिर्भवेदिति शेषः बुधेन विदुषा तत्र
दण्डः संग्रामी न विनियोज्यः न प्रयोज्यः । यदि शर्करया गुडविकारविशेषेण
पित्तं शाम्यति, तत्र पटोलेन कोऽर्थः ? किं प्रयोजनम् ? ॥ ४०९ ॥

आदावेति । विजानता विदुषा पुरुषेण आदौ प्रथमं साम प्रयोक्तव्यं सतः
सामसाध्यानि कार्याणि क्वचित् कुत्रापि न विक्रियां यान्ति गच्छन्ति ॥ ४१० ॥

नेति । विद्वेषिप्रभवं शत्रुसमुत्थं तमः तिमिररूपकोध इत्यर्थः साम्ना सान्त्वं-
नैव विलयं नाशं याति, चन्द्रेण न, औषध्या दण्डज्योतिर्लतया न, सूर्येण न,
वज्रिना च न विलयं यातीत्यनुषङ्गः ॥ ४११ ॥

तथा यत् त्वं मन्त्रित्वमभिलषासि तदपि अयुक्तं यतस्त्वं
मन्त्रिगतिं (ट) न वेत्सि । यतः पञ्चविधो मन्त्रः स च कर्मणा-
मारम्भोपायः, (ठ) पुरुषद्रव्यसम्पत्, देशकालविभागो, विनि-
पातप्रतीकारः (ड) कार्यसिद्धिर् इति । सोऽयं स्वाभ्युपगम्योः
(ढ) एकतमस्य किं वा द्वयोरपि विनिपातः समुत्पद्यते लग्नः
(ण) । तद्यदि काचित् शक्तिरस्ति तद्विचिन्त्यतां विनिपात-
प्रतीकारः, भिन्नसन्धाने (त) हि मन्त्रिणां बुद्धिपरीक्षा, तन्मुखं !
तत् कर्तुमसमर्थस्त्वं यतो विपरीतबुद्धिरसि । उक्तञ्च,

मन्त्रिणां भिन्नसन्धाने भिषजां सान्निपातिके ।

कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पण्डितः ? ॥४१२॥
अन्यच्च, घातयितुमेव नीचः परकार्यं वेत्ति न प्रसाधयितुम् ।

(ट) मन्त्रिगतिं मन्त्रिणः स्वकर्तव्यम् इत्यर्थः ।

(ठ) कर्मणां सन्धादीनाम् आरम्भे उद्योगे उपायः कौशलम् ।

(ड) पुरुषेति । पुरुषाणाम् उपयुक्तकर्मचारिणां द्रव्याणां धनानाञ्च
सम्पदं सृष्टिः यथा प्रयोजनं सञ्जायते इति भावः । देशेति । अस्मिन् देशे साम
अस्मिन् देशे दानम् अस्मिन् देशे भेदः अस्मिन् देशे दण्डः प्रयोक्तव्यः, अस्मिन्
काले साम, अस्मिन् काले दानम्, अस्मिन् काले भेदः, अस्मिन् काले दण्डः
प्रयोक्तव्य इत्येवंरूपो विभागः व्यवस्थापनमित्यर्थः । विनिपातेति । विनिपातः
अपायः तस्य प्रतीकारः यथा न अपाय आपतति तथा प्रतिविधानम् ।

(ढ) कार्यसिद्धिः कार्यार्थानां सन्धादीनां सिद्धिः सम्यक् साधनम् । साम्य-
मात्ययोः पिङ्गलकसञ्जीवकयोः ।

(ण) विनिपातः विध्वंसः । लग्नः उपस्थितः ।

(त) भिन्नसन्धाने भयसङ्कटने ।

मन्त्रिणामिति । भिन्नसन्धाने अयोज्ययोजने अघटनीयघटनायामिति यावत् ।
मन्त्रिणाम् अमात्यानां तथा सान्निपातिके कर्मणि व्यापारे भिषजां चिकित्सकानां
प्रज्ञा बुद्धिः व्यज्यते प्रकाशयते, स्वस्थे प्रकृतिस्थे जने को वा जनः पण्डितो न ?
सर्व एव पण्डित्यं दर्शयतीति भावः ॥ ४१२ ॥

पातयितुमेव शक्तिर्नाखोरुद्धर्तुमन्नपिटम् ॥ ४१३ ॥

अथवा न ते दोषोऽयं स्वामिनो दोषो यस्ते वाक्यं श्रद्धाति । उक्तञ्च,

नराधिपा नीजजनानुवर्त्तिनो बुधोपदिष्टेन पथा न यान्ति ये ।
विशन्त्यतो दुर्गममार्गनिर्गमं समस्तसम्बाधमनर्थपञ्जरम् ॥ ४१४ ॥

तद्यदि त्वमस्य मन्त्री भविष्यसि तदा अन्योऽपि कश्चिन्न
अस्य समीपे साधुजनः समेप्यति । उक्तञ्च,

गुणालयोऽप्यसन्मन्त्री नृपतिर्नाधिगम्यते ।

प्रसन्नखादुसलिलो दुष्टग्राहो यथा क्रुदः ॥ ४१५ ॥

तथा शिष्टजनरहितस्य स्वामिनोऽपि नाशो भविष्यति ।

उक्तञ्च, चित्राखादकथैर्भृत्यैरनायासितकार्मुकैः ।

घातयितुमिति । नीचः क्षुद्रो जनः परकार्यं घातयितुं नाशयितुमेव वेत्ति
जानाति, प्रसाधयितुं सम्पादयितुं न वेत्तीत्यनुषङ्गः । आखीः मूषिकस्य
अन्नपिटं भक्षणीयद्रव्याधारविशेषं पातयितुमेव शक्तिः सामर्थ्यम् अस्तीति शेषः
उद्धर्तुम् उत्तोलयितुं न शक्तिरित्यनुषङ्गः ॥ ४१३ ॥

नराधिपा इति । ये नराधिपाः राजानः नीचजनानुवर्त्तिनः क्षुद्रजन-
मतानुसारिणः सन्तः बुधोपदिष्टेन विद्वत्प्रदर्शितेन पथा न यान्ति न चलन्ति,
ते अमार्गनिर्गमं निर्गममार्गरहितं समस्तसम्बाधं सकलप्रतिबन्धं दुर्गं दुर्गमम्
अनर्थपिञ्जरं व्यसनरूपं पिञ्जरं विशन्ति प्रविशन्ति विपद्यते इति भावः ।
वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ४१४ ॥

गुणालय इति । गुणाः दयादान्निष्यादयः तेषाम् आलयः आकरोऽपि
नृपतिः असन्तः असाधवः मन्त्रिणी यस्य तथाभूतः दुर्मन्त्रिपरिवृत इत्यर्थः नृपतिः
प्रसन्नं स्वच्छं खादु सुखादं सलिलं यस्य तादृशः दृष्टाः ग्राह्याः जलजन्तुभेदाः
यत्र तथाभूतः क्रुदः यथा जलाशय इव न अधिगम्यते न सेव्यते लोकेरिति
शेषः ॥ ४१५ ॥

चित्रेति । ये नृपाः चित्राः मनीषाः आखादाः यासां तादृशः कथाः
वचनानि येषां तैः मधुरभाषिभिरित्यर्थः किन्तु अनायासितं कर्मणि अनियुक्तं

ये रमन्ते नृपास्तेषां रमन्ते रिपवः श्रिया ॥ ४१६ ॥

तत् किं मूर्खीपदेशेन, केवलं दोषो न गुणः । उक्तञ्च,

नानास्यं नमते दारु नाश्मनि स्यात् क्षुरक्रिया ।

सूचीमुखं विजानीहि नाशिष्यायोपदिश्यते ॥ ४१७ ॥

दमनक आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा १७ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् पर्वतैकदेशे वानरयूथम् । तच्च (थ)
कदाचित् हेमन्तसमये अतिकठोरवातसंस्पर्शवेपमानकलेवरं
(द) तुषारवर्षोद्धतप्रवर्षघनधारानिपातसमाहृतं (ध) न कथ-
ञ्चित् शान्तिमगमत् । अथ केचित् वानरा वह्निक्वणसदृशानि
गुञ्जाफलानि अवचित्य वह्निवाञ्छया फूत्कुर्वन्तः समन्तात्
तस्युः । अथ सूचीमुखो नाम पक्षी तेषां तं वृथायासम्
अवलोक्य प्रोवाच, भोः ! सर्वे मूर्खाः यूयं, नैते वह्निक्वणाः,

कार्मुकं धनुः यैः तथाभूतैः कार्याचमैरित्यर्थः भृत्यैः रमन्ते क्रीडन्ति न तु राज-
कार्यं कुर्वन्तीति भावः, रिपवः शत्रवः तेषां नृपाणां श्रिया सम्पदा रमन्ते सम्पदो
हरन्तीति भावः ॥ ४१६ ॥

नैति । अनास्यम् अनमनीयं दारु काष्ठं न नमते न आनन्तुं शक्यमित्यर्थः
अश्मनि क्षुरक्रिया क्षौरकर्म न स्यात्, नाशिष्याय न उपदिश्यते अत्र दृष्टान्तं
सूचीमुखं विजानीहि ॥ ४१७ ॥

(थ) तच्च वानरयूथम् ।

(द) अतिकठोरैति । अतिकठोरिण अत्युत्कटेन वातसंस्पर्शेन वातयोगेन
वेपमानं कम्पमानं कलेवरं शरीरं यस्य तथोक्तम् ।

(ध) तुषारैति । तुषारवर्षवत् उद्धतेन उत्कटेन प्रवर्षघनधारानिपातेन समाहृतं
सम्यक् ताडितम् । शान्तिं स्वाख्यम् ।

गुञ्जाफलानि एतानि, तत् किं वृथा अमेण, न एतस्मात् शीत-
रक्षा भविष्यति । तत् अन्विष्यतां कश्चित् निर्वातो वनप्रदेशो
गुहा वा गिरिकन्दरं वा । अद्यापि साटीपा (न) मेघा
दृश्यन्ते । अथ तेषाम् एकतमो वृद्धवानरः तमुवाच, भो
मूर्ख ! किं तव अनेन व्यापारेण, तद्भ्रम्यताम् । उक्तञ्च,

सुहुर्विघ्नितकर्माणं द्यूतकारं पराजितम् ।

नालापयेद्विवेकज्ञो यदीच्छेत् सिद्धिमात्मनः ॥ ४१८ ॥

तथाच, आखेटकं वृथा क्लेशं मूर्खं व्यसनसंस्थितम् ।

आलापयति यो मूढः स गच्छति पराभवम् ॥ ४१९ ॥

सोऽपि तमनादृत्य भूयोऽपि वानरान् अनवरतमाह, भोः !
किं वृथा क्लेशेन, अथ यावदमौ न कथञ्चित् प्रलपन् विरमति
तावदेकेन वानरेण व्यर्थश्रमत्वात् कुपितेन पक्षाभ्यां गृहीत्वा
शिलायामास्फालित उपरतश्च (प) । अतोऽहं ब्रवीमि, नानास्यं
नमते दाविर्त्यादि ।

तथाच, उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ।

(न) साटीपाः खेगाः ।

सुहुरिति । विवेकज्ञः प्राज्ञो जनः यदि आत्मनः स्वस्य सिद्धिम् इच्छेत्
तदा सुहुः पुनः पुनः विघ्नितं व्याहतं कर्म येन तादृशं कार्यव्याघातकं द्यूतकारं
तथा पराजितं जनं न आलापयेत् न तेन आलापं कुर्यादित्यर्थः । अयन्तु
पक्षौ विघ्नितकर्मेति भावः ॥ ४१८ ॥

आखेटकमिति । यः मूढः आखेटकं मृगयाशीलं वृथाक्लेशम् अनर्थकपरि-
श्रमिणं मूर्खं तथा व्यसनसंस्थितं कामजक्लेशजेषु अष्टादशसु द्यूतादिषु समासक्तं
जनम् आलापयति सः पराभवं गच्छति ॥ ४१९ ॥

(प) आस्फालितः आक्षिप्तः । उपरतः मृतः ।

उपदेश इति । मूर्खाणाम् उपदेशः प्रकोपाय हि प्रकृष्टकोपायैव,

पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ॥ ४२० ॥

अन्यच्च, उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने ।

पश्य वानरमुखेण सुगृही निगृहीकृतः ॥ ४२१ ॥

दमनक आह कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा १८ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् वनोद्देशे शमीवृक्षः । तस्य लम्बमान-
शिखायां कृतावासी अरण्यचटकदम्पती वसतः स्म । अथ कदा-
चित् तयोः सुखसंस्थयोर्हन्तमेघो मन्दं मन्दं वर्धितुमारब्धः ।
अत्रान्तरे कश्चित् शाखामृगो वातासारसमाहृतः (फ) प्रोडू-
षितशरीरो दण्डवीणां वादयन् वेपमानः (ब) तत् शमीमूल-
मासाद्य उपविष्टः । अथ तं तादृशमवलोक्य चटका प्राह, भो
भद्र !

हस्तपादसमोपेता दृश्यसे पुरुषाकृतिः ।

शीतेन भिद्यसे मूढ ! कथं न कुरुषे गृहम् ॥ ४२२ ॥

एतच्छ्रुत्वा तां वानरः सकोपमाह, अधमे ! कस्मात् न त्वं

शान्तये न प्रशमाय, तथाहि भुजङ्गानां पयःपानं दुग्धपानं केवलं विषवर्द्धनं विष-
मेव वर्धयति इत्यर्थः ॥ ४२० ॥

उपदेश इति । यादृशे तादृशे जने उपदेशः न दातव्यः । पश्य अवलोक्य,
वानरमुखेण सुगृही उत्तमः गृहस्थः निगृहीकृतः गृहस्थीकृतः ॥ ४२१ ॥

(फ) वातासारसमाहृतः वातसंवलितवृष्टिधाराताडितः ।

(ब) प्रोडूषितशरीरः वृष्टिजलाक्तदेहः । दण्डवीणां दण्ड एव वीणा तां
दण्डेन वीणां कुतश्चित् प्राप्नोमिति वा । वेपमानः कम्पमानः ।

हस्तेति । हे मूढ ! हस्तपादैः समायुक्तः पुरुषाकृतिः नराकृतिः दृश्यसे,
अथ च शीतेन भिद्यसे क्लिश्यसि, कथं गृहं न कुरुषे ? ॥ ४२२ ॥

मौनव्रता भवसि । अहो ! धार्ढ्यम् (भ) अस्याः अद्य मामुप-
हसति ।

सूचीमुखी दुराचारा रण्डा पण्डितवादिनी ।

नाशङ्कते प्रजल्पन्ती तत् किमेनां न हन्मरुहम् ॥ ४२३ ॥

एवं प्रलप्य तामाह, सुग्धे ! किं तव समोपरि चिन्तया ।

उक्तञ्च, वाच्यं अज्ञासमेतस्य पृच्छतश्च विशेषतः ।

प्रोक्तं अज्ञाविहीनस्य अरण्यरुदितोपमम् ॥ ४२४ ॥

तत् किं बहुना, तावत् कुलायस्थितया (म) तया अभिहितः
स तावत् तां शमीमारुह्य तस्याः कुलायं शतधा खण्डशः
अकरोत् । अतोऽहं ब्रवीमि उपदेशो न दातव्य इति ।

तन्मूर्ख ! शिक्षापितो(य)ऽपि न शिक्षितः त्वम् । अथवा
न ते दोषोऽस्ति, यतः साधोः शिक्षा गुणाय सम्पद्यते न
असाधोः । उक्तञ्च,

किं करोत्येव पाण्डित्यमस्थाने विनियोजितम् ।

अन्धकारप्रतिच्छन्ने घटे दीप इवाहितः ॥ ४२५ ॥

(भ) मौनव्रता भवसि तूष्णीं न तिष्ठसीत्यर्थः । धार्ढ्यं चापत्यं प्रागल्भ्यम्
इत्यर्थः ।

सूचीति । इदं सूचीमुखी सूचीव मुखं यस्याः सा दुराचारा दुष्टा रण्डा
धूर्ता पण्डितमानिनी सती प्रजल्पन्ती वदन्ती मामिति शेषः न आशङ्कते, तत्
वज्रात् एनां चटकां कथम् अहं न हन्मि न नाशयामि ? ॥ ४२३ ॥

वाच्यमिति । अज्ञासमेतस्य अज्ञानितस्य विशेषतः पृच्छतो जनस्य समीपे
वाच्यं वक्तव्यं, अज्ञाविहीनस्य अशङ्कयतः जनस्य समीपे प्रोक्तं वचनम् अरण्य-
रुदितोपमम् अरण्यरुदिततुल्यम् ॥ ४२४ ॥

(म) कुलायस्थितया नीडवासिन्या ।

(य) शिक्षापितः शिक्षां प्रापितः ।

किमिति । अस्थाने विनियोजितं पाण्डित्यम् अन्धकारप्रतिच्छन्ने तिमिर-

तद् व्यर्थपाण्डित्यमाश्रित्य मम वचनमश्रुत्वा न आत्मनः
 शान्तिमपि वेत्ति, तन्नूनम् अपजातः (२) त्वम् । उक्तञ्च,
 जातः पुत्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च ।
 अपजातश्च लोकेऽस्मिन् मन्तव्याः शास्त्रवेदिभिः ॥४२६॥
 मातृतुल्यगुणो जातस्त्वनुजातः पितुः समः ।
 अतिजातोऽधिकस्तस्मादपजातोऽधमाधमः ॥ ४२७ ॥
 अप्यात्मनो विनाशं गणयति न खलः परव्यसनदृष्टः ।
 प्रायो मस्तकनाशे समरमुखे नृत्यति कवन्धः ॥४२८॥
 अहो ! साधु इदमुच्यते,
 धर्मबुद्धिः कुबुद्धिश्च द्वावेतौ विदितौ मम ।
 पुत्रेण व्यर्थपाण्डित्यात् पिता धूमेन घातितः ॥ ४२९ ॥
 दमनक आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

पूणे घटे तदुपरीत्यर्थः आहितः अर्पितः दीप इव किं करोत्येव ? न किमपि
 करोति इत्यर्थः ॥ ४२५ ॥

(२) अपजातः विजातकः ।

जात इति । अस्मिन् लोके शास्त्रवेदिभिः शास्त्रज्ञैः जातः, अनुजातः,
 अतिजातः तथा अपजातः इति चतुर्विधाः पुत्राः मन्तव्याः ॥ ४२६ ॥

मातृतुल्येति । मातृतुल्यः गुणो यस्य तथाविधः पुत्रः जातः, पितुः समः
 पुत्रः अनुजातः तस्मात् पितुरधिकः अधिकगुणः पुत्रः अतिजातः, अधमाधमः
 अत्यधमः पुत्रः अपजातः उच्यते इति शेषः ॥ ४२७ ॥

अपीति । खलः दुर्जनः परव्यसने परेषां विपदि दृष्टः सन् आत्मनः स्वस्य
 विनाशमपि न गणयति । कवन्धः क्षिन्नशिराः कायः मस्तकस्य नाशे सति
 समरमुखे रणशिरसि प्रायः बाहुल्येन नृत्यति । आर्यावृत्तम् ॥ ४२८ ॥

धर्मबुद्धिरिति । धर्मबुद्धिः कुबुद्धिश्च एतौ द्वौ मम विदितौ, पुत्रेण कुबुद्धि-
 नेति भावः व्यर्थपाण्डित्यात् विफलचातुर्यात् पिता आत्मन इति शेषः धूमेन
 सुधूमाग्निना इत्यर्थः घातितः विनाशितः ॥ ४२९ ॥

कथा १६ ।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने धर्मबुद्धिः पापबुद्धिश्च द्वे मित्रे प्रति-
वसतः स्म । अथ कदाचित् पापबुद्धिना चिन्तितम्, अहं
तावत् मूर्खो दारिद्र्योपेतश्च (ल) । तदेनं धर्मबुद्धिमादाय देशा-
न्तरं गत्वा अस्य आश्रयेण अर्थोपार्जनं कृत्वा एनमपि वञ्चयित्वा
सुखी भवामि । अथ अन्यस्मिन् अहनि पापबुद्धिः धर्मबुद्धिं प्राह,
भो मित्र ! वार्द्धकभावे किं तमात्मविचेष्टितं स्मरसि (व) ।
देशान्तरमदृष्ट्वा कां शिशुजनस्य वार्त्तां कथयिष्यसि । उक्तञ्च,

देशान्तरेषु बहुविधभाषावेशादि येन न ज्ञातम् ।

भ्रमता धरणीपीठे तस्य फलं जन्मनो व्यर्थम् ॥ ४३० ॥

तथाच, विद्यां वित्तं शिल्पं तावन्नाप्नोति मानवः सम्यक् ।

यावद् व्रजति न भूमौ देशाद्देशान्तरं दृष्टः ॥ ४३१ ॥

अथ तस्य तद्वचनमाकर्ण्य प्रहृष्टमनाः तेनैव सह गुरु-
जनानुज्ञातः शुभे अहनि देशान्तरं प्रस्थितः । तत्र च
धर्मबुद्धिप्रभावेण भ्रमता पापबुद्धिना प्रभूततरं वित्तम्

(ल) दारिद्र्योपेतः दारिद्र्ययुक्तः निर्धन इत्यर्थः ।

(व) वार्द्धकभावे वृद्धावस्थायाम् आत्मनः विचेष्टितं कर्त्तव्यं किम् ? तत् स्मरसि
भावयसि इत्यर्थः ।

देशान्तरेष्विति । येन जनेन देशान्तरेषु भ्रमता सता बहुविधभाषावेशादि न
ज्ञातं तस्य धरणीपीठे जन्मनः फलं व्यर्थं वृथा जातोऽसाविति भावः । आर्या-
वृत्तम् ॥ ४३० ॥

विद्यामिति । भूमौ पृथिव्यां मानवः दृष्टः सन् यावत् देशात् देशान्तरं न
व्रजति, तावत् सम्यक् विद्यां वित्तं धनं शिल्पं वैज्ञानिकं व्यापारमित्यर्थः न
आप्नोति न लभते । आर्यावृत्तम् ॥ ४३१ ॥

आसादितम् । ततश्च द्वौ अपि तौ प्रभूतोपार्जितद्रव्यौ प्रहृष्टौ
खगृहं प्रति औत्सुकेन निवृत्तौ । उक्तञ्च,

प्राप्तविद्यार्थशिल्पानां देशान्तरनिवासिनाम् ।

क्रोशमात्रोऽपि भूभागः शतयोजनवद्भवेत् ॥ ४३२ ॥

अथ स्वस्थानसमीपवर्तिना पापबुद्धिना धर्मबुद्धिरभि-
हितः, भद्र ! न सर्वमेतद्धनं गृहं प्रति नेतुं युज्यते, यतः कुटु-
म्बिनो बान्धवाश्च (श) प्रार्थयिष्यन्ते । तदत्र एव वनगृहने कापि
भूमौ निक्षिप्य किञ्चिन्मात्रमादाय गृहं प्रविशावो भूयोऽपि
प्रयोजने सञ्जाते तन्मात्रं (घ) समेत्य अस्मात् स्थानात्
नेष्यावः । उक्तञ्च,

न वित्तं दर्शयेत् प्राज्ञः कस्यचित् स्वल्पमप्यहो ! ।

सुनेरपि यतस्तस्य दर्शनाच्चलते मनः ॥ ४३३ ॥

तथाच, यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।

आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ ४३४ ॥

प्राप्तेति । प्राप्तानि विद्यार्थशिल्पानि यैः तथामृतानां लब्धविद्यानां लब्ध-
धनानां लब्धवैज्ञानिकव्यापाराणामित्यर्थः । देशान्तरनिवासिनां क्रोशमात्रोऽपि
भूभागः शतयोजनवत् अतिदूरवर्ती वा इत्यर्थः भवेत् । यदर्थं जना देशान्तरं
गच्छन्ति यावत् तदधिगमो न स्यात् स्वदेशं प्रति निरुत्सुकाः तिष्ठन्ति, कृतकार्यास्तु
स्वदेशं प्रति सातिशयसमुत्सुकतया स्वदेशं बहुदूरमिव मन्यन्ते इति भावः ॥ ४३२ ॥

(श) कुटुम्बिनः गृहजनाः । बान्धवाः ज्ञातयः सुहृदी वा ।

(घ) तन्मात्रं प्रयोजनीययुक्तम् इत्यर्थः ।

नेति । प्राज्ञो जनः स्वल्पमपि वित्तं धनं कस्यचित् न दर्शयेत्, अहो आश्चर्यं
यतः तस्य वित्तस्य दर्शनात् सुनेरपि मनः चलते लालसं भवतीति भावः ॥ ४३३ ॥

यथेति । यथा मत्स्यैः जले, श्वापदैः भुवि, पक्षिभिश्च आकाशे आमिषं स्थित-
मिति शेषः भक्ष्यते, तथा सर्वत्र देशे वित्तवान् धनवान् लोकाः भक्ष्यते जनैरिति
शेषः सर्व एव धनवती धनं काङ्क्षतीति भावः ॥ ४३४ ॥

तत् आकर्ण्य धर्मबुद्धिः आह, भद्र ! एवं क्रियताम् । तथा अनुष्ठिते ह्ये अपि तौ स्वगृहं गत्वा सुखेन संस्थितवन्तौ । अथ अन्यस्मिन् अहनि पारबुद्धिर्निशीथेऽटव्यां गत्वा तत् सर्वं वित्तं समादाय गत्तं पूरयित्वा स्वभवनं जगाम । अथ अन्येद्युः धर्मबुद्धिं समभ्येत्य प्रोवाच, सखे ! बहुकुटुम्बा वयं वित्ताभावात् सीदामः (स) । तद्गत्वा तत्र स्थाने किञ्चित्-मात्रं धनमानयावः । सोऽब्रवीत्, भद्र ! एवं क्रियताम् । अथ ह्ये अपि गत्वा तत् स्थानं यावत् खनतस्तावत् रिक्तं भाण्डं दृष्टवन्तौ । अत्रान्तरे पापबुद्धिः शिरस्ताडयन् प्रोवाच, भो धर्मबुद्धे ! त्वया हृतमेतद्धनं न अन्येन, यतो भूयोऽपि गत्तापूरणं कृतं, तत् प्रयच्छ मे तस्यार्द्धम्, अथवा अहं राज-कुले निवेदयिष्यामि । स आह, भो दुरात्मन् ! मैवं वद, धर्मबुद्धिः खलु अहम् । न एतच्चौरकर्म करोमि । उक्तञ्च, मातृवत्परदारानि परद्रव्याणि लोष्टवत् ।

आत्मवत् सर्वभूतानि वीक्षन्ते धर्मबुद्धयः ॥ ४३५ ॥

एवं ह्ये अपि तौ विवदमानौ धर्माधिकारिणं गतौ प्रोचतुश्च परस्परं दूषयन्तौ । अथ धर्माधिकारणाधिष्ठितपुरुषैः दिव्यार्थे (ह) यावत् नियोजितौ तावत् पापबुद्धिः आह, अहो ! न सम्यग्दृष्टोऽयं न्यायः (क्ष) । उक्तञ्च,

(स) सीदामः क्लेशं प्राप्नुमः ।

मातृवदिति । धर्मबुद्धयो जनाः परदारानि परकलत्राणि मातृवत् जननी-मिव, परद्रव्याणि लोष्टवत् भूपतितमृत्खण्डमिव तथा सर्वभूतानि सर्वाणि प्राणिनः आत्मवत् आत्मानमिव वीक्षन्ते पश्यन्ति ॥ ४३५ ॥

(ह) दिव्यार्थे शपथकरणार्थम् ।

(क्ष) न्यायः विचारः । दृष्टः युष्माभिरिति शेषः ।

विवादेऽन्विष्यते पत्रं तदभावेऽपि साक्षिणः ।

साक्ष्यभावात्ततो दिव्यं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४३६ ॥

तदत्र विषये मम वृक्षदेवताः साक्षीभूताः तिष्ठन्ति ।
ता अपि आवयोः एकतरं चौरं साधुं वा करिष्यन्ति । अथ
तैः सर्वैः अभिहितम्, भोः युक्तमुक्तं भवता । उक्तञ्च,
अन्यजोऽपि यदा साक्षी विवादे सम्प्रजायते ।

न तत्र विद्यते दिव्यं किं पुनर्यत्र देवताः ॥ ४३७ ॥

तदस्माकमपि अत्र विषये महत्कौतूहलं वर्तते । प्रत्युष-
समये युवाभ्यामपि अस्माभिः सह तत्र वनोद्देशे गन्तव्य-
मिति । एतस्मिन्नन्तरे पापबुद्धिः स्वगृहं गत्वा स्वजनक-
मुवाच, तात ! प्रभूतोऽयं मयार्थो धर्मबुद्धेश्चोरितः, स च
तव वचनेन परिणतिं (क) गच्छति, अन्यथा अस्माकं प्राणैः
सह यास्यति । स आह, वत्स ! द्रुतं वद येन प्रोच्य तद्द्रव्यं
स्थिरतां नयामि (ख) । पापबुद्धिः आह, तात ! अस्ति तत्प्रदेशे
महाशमी, तस्यां महत्कोटरमस्ति, तत्र त्वं साम्प्रतमेव

विवादे इति । विवादे प्रथमं पत्रं लेख्यमित्यर्थः अन्विष्यते प्रार्थ्यते घर्मा-
धिकरणिकैरिति शेषः, तदभावे तस्य पत्रस्य अभावे साक्षिणः अन्विष्यन्ते इति
शेषः । मनीषिणः विद्वांसः साक्षिणाम् अभावात् अभावे सति इत्यर्थः ततो दिव्यं
प्रवदन्ति प्रमाणत्वेन कथयन्ति इत्यर्थः ॥ ४३६ ॥

अन्यज इति । विवादे अन्यजोऽपि नीचजातिरपि यदा यदि इत्यर्थः साक्षी
सम्प्रजायते क्षुब्धो भवतीत्यर्थः, तत्र दिव्यं प्रमाणमिति शेषः न विद्यते, यत्र पुनः
देवताः साक्षिण्य इति शेषः तत्र किं वक्तव्यमिति भावः ॥ ४३७ ॥

(क) परिणतिं परिपाकम् ।

(ख) प्रोच्य कथयित्वा साक्ष्यं दत्तेति भावः । स्थिरतां स्थायित्वं नयामि
प्रापयामि यथा तद्वनम् अस्मद्गृहात् न वह्निर्याति तथा करीमीति भावः ।

प्रविश । ततः प्रभाते यदाहं सत्यश्रावणं करोमि, (ग) तदा
त्वया वाचं यद् धर्मबुद्धिश्चौर इति । तथा अनुष्ठिते प्रत्यूषे
स्नात्वा पापबुद्धिः धर्मबुद्धिपुरःसरो धर्माधिकारिणैः सह तां
शमीमभ्येत्य तारस्वरेण (घ) प्रोवाच,

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च

द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये

धर्मो हि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ ४३८ ॥

भगवति वनदेवते ! आवयोर्मध्ये यः चौरः त्वं कथय ।
अथ पापबुद्धिपिता शमीकोटरस्थः प्रोवाच, भोः ! शृणुत
शृणुत धर्मबुद्धिना हृतमेतद्धनम् । तदाकर्ण्य सर्वे ते राज-
पुरुषा विस्मयोत्फुल्ललोचना यावद्धर्मबुद्धेः वित्तहरणोचितं
निग्रहं शास्त्रदृष्ट्या अवलोकयन्ति तावद्धर्मबुद्धिना तच्छमी-
कोटरं वङ्गिभोज्यद्रव्यैः (ङ) परिवेष्ट्य वङ्गिना सन्दीपितम् ।
अथ ज्वलति तस्मिन् शमीकोटरेऽर्द्धदग्धशरीरः स्फुटिते-
क्षणः (च) करुणं परिदेवयन् (छ) पापबुद्धिपिता निश्चक्राम ।

(ग) सत्यश्रावणं करोमि सत्यं श्रावयामि इत्यर्थः ।

(घ) तारस्वरेण उच्चैःस्वरेण ।

आदित्येति । आदित्यचन्द्रौ सूर्याचन्द्रसप्तौ, अनिलो वायुः, अनलः अग्निः,
द्यौः अन्तरीक्षं भूमिः पृथिवी, आपः जलानि, हृदयं मनः, यमः अन्तकः, अहः
दिनं, रात्रिश्च, उभे हि सन्ध्ये प्रातःसायंरूपे, तथा धर्मः नरस्य मानवस्य वृत्तं
चरित्रं जानाति हि जानात्येव । उपजातिवृत्तम् ॥ ४३८ ॥

(ङ) वङ्गिभोज्यद्रव्यैः दणकाष्ठादिभिः ।

(च) स्फुटितेक्षणः दग्धत्वात् गलितदृष्टिः ।

(छ) करुणं दीनम् । परिदेवयन् विलपन् ।

ततश्च तैः सर्वैः पृष्टः भोः ! किमिदम् ? इत्युक्ते स पापबुद्धि-
विचेष्टितं सर्वविदं निवेदयित्वा उपरतः । अथ ते राजपुरुषाः
पापबुद्धिं शमोशाखायां प्रतिलम्ब्य धर्मबुद्धिं प्रशस्य इदमूचुः,
अहो ! साधु इदमुच्यते ।

उपायं चिन्तयेत् प्राज्ञस्तथापायं च चिन्तयेत् ।

पश्यतो वकमूर्खस्य नकुलेन हता वकाः ॥ ४३६ ॥

धर्मबुद्धिः प्राह, कथमेतत् ? ते प्रोचुः,

कथा २० ।

अस्ति कस्मिंश्चिदनोद्देशे बहुवकसनाथो वटपादपः ।
तस्य कोटरे कृष्णसर्पः प्रतिवसति स्म । स च वकवालकान्
अजातपक्षान् अपि सदैव भक्षयन् कालं नयति । अथ एको
वकस्तेन भक्षितानि अपत्यानि दृष्ट्वा शिशुवैराग्यात् सरस्तीर-
भासाद्य वाष्पपूरपूरितनयनः (ज) अधोमुखस्तिष्ठति । तच्च
तादृक्चेष्टितमवलोक्य कुलीरकः प्रोवाच, माम् ! किमेवं
व्यथते भवता अद्य । स आह, भद्र ! किं करोमि, मम मन्द-
भाग्यस्य वालकाः कोटरनिवासिना सर्पेण भक्षिताः, तद्-
दुःखदुःखितोऽहं रोदिमि । तत् कथय मे यदि अस्ति कश्चि-
दुपायः तद्विनाशाय । तदाकर्ण्य कुलीरकः चिन्तयामास ।
अयं तावत् अस्मज्जातिसहजवैरी (भ) तथा उपदेशं प्रयच्छामि

उपायमिति । प्राज्ञः बुद्धिमान् जनः उपायं तथा अपायञ्च चिन्तयेत् ।
तथाहि पश्यतो वकमूर्खस्य अनादरे वक्षी । पश्यन्तं मूर्खं वकमनादित्यर्थः नकुलेन
वकाः हताः नाशिताः ॥ ४३६ ॥

(ज) वाष्पपूरपूरितनयनः अश्रुप्रवाहपूर्णाक्षः ।

(भ) अस्मज्जातिसहजवैरी अस्मज्जातीनां मत्स्यादीनां सहजवैरी स्वभावशत्रुः ।

सत्यानृतं (ज) यथान्येऽपि वकाः सर्वे संचयमायान्ति ।

उक्तञ्च, नवनीतसमां वाणीं कृत्वा चित्तं तु निर्दयम् ।

तथा प्रबोध्यते शत्रुः सान्वयो म्रियते यथा ॥ ४४० ॥

आह च, माम् ! यदि एवं तत् मत्स्यमांसखण्डानि नकुलस्य विलहारात् सर्पकोटरं यावत् प्रक्षिप यथा नकुलस्तन्मार्गेण गत्वा तं दुष्टसर्पं विनाशयति । अथ तथा अनुष्ठिते मत्स्यमांसानुसारिणा नकुलेन तं कृष्णसर्पं निहत्य तेऽपि तद्वृक्षाश्रयाः सर्वे वकाश्च शनैःशनैर्भक्षिताः । अतो वयं ब्रूमः उपायं चिन्तयेदिति ।

तदनेन पापबुद्धिना उपायश्चिन्तितो नापायः । ततस्तत्फलं प्राप्तम् ।

धर्मबुद्धिः कुबुद्धिश्च हावेतौ विदितौ मम ।

पुत्रेण व्यर्थपाण्डित्यात् पिता धूमेन घातितः ॥ ४४१ ॥

एवं मूढ ! त्वयापि उपायश्चिन्तितो नापायः पापबुद्धि-वत् । तत् न भवसि त्वं सज्जनः, केवलं पापबुद्धिः असि, ज्ञातो मया स्वामिनः प्राणसन्देहानयनात् । प्रकटौकृतं त्वया स्वयमेवात्मनो दुष्टत्वं कौटिल्यञ्च । अथवा साधु इदमुच्यते ।

यन्नादपि कः पश्येच्छिखिनामाहारनिःसरणमार्गम् ।

यदि जलदध्वनिमुदितास्त एव मूढा न नृत्येयुः ॥ ४४२ ॥

(ज) सत्यानृतं सत्यमनृतं मिथ्या च ।

नवेति । वाणीं वाचं नवनीतसमाम् अतिकीमलामित्यर्थः, तु कित्तु चित्तं निर्दयं निष्ठुरं कृत्वा शत्रुः तथा प्रबोध्यते उपदिश्यते, यथा सान्वयः सर्वशः म्रियते क्षयं गच्छति इत्यर्थः ॥ ४४० ॥

यत्रादिति । की जनः यत्रादपि यत्रमाश्रित्यापि शिखिनां मयूराणाम् आहारनिःसरणमार्गं पश्येत् ? न कोऽपीत्यर्थः, यदि ते एव मूढाः जलदानां

यदि त्वं स्वामिन एनां दशां (ट) नयसि तदस्मद्विधस्य
का गणना । तस्मात् सम आसन्नेन (ठ) भवता न भाव्यम् ।
उक्तञ्च, तुलां लोहसहस्रस्य यत्र खादन्ति मूषिकाः ।

(राजन् ! तत्र हरेच्छेनो बालकं नात्र संशयः ॥ ४४३ ॥

दमनक आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा २१ ।

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने जीर्णधनो (ड) नाम वणिक्-
पुत्रः । स च विभवच्छयाद् (ढ) देशान्तरगमनमना व्यचिन्त-
यत्,

यत्र देशेऽथवा स्थाने भोगान् भुक्त्वा स्ववीर्यतः ।

तस्मिन् विभवह्वीनो यो वसेत् स पुरुषाधमः ॥ ४४४ ॥

मेघानां ध्वनिना सुदिताः हृष्टाः सन्तः न नृत्ययुः । नृत्यकाले एव तेषाम् आहार-
निःसरणमार्गो दृश्यते नान्यदा इति भावः ॥ ४४२ ॥

(ट) दशाम् अवस्थां दुरवस्थां मृत्युदशामिति भावः । अस्मद्विधानामिति
अस्माकम् ईदृशी दशा त्वया घटयितव्येति नात्र सन्देह इति भावः ।

(ठ) आसन्नेन समीपवर्तिना ।

तुलामिति । यत्र मूषिकाः लोहसहस्रस्य तुलां तौलनयन्त्रं खादन्ति, हे
राजन् ! तत्र श्येनः पक्षिविशेषः बालकं हरति अत्र न संशयः, सन्देहो नास्ति
इत्यर्थः । यदि मूषिकास्तादृशम् अतिकठिनं तौलनयन्त्रं खादन्ति, तदा श्येन-
पक्षिणी बालकहरणं यथा न दुष्करं तथा त्वं स्वामिनं यदा एतादृशीमापदं नयसि,
तदा अस्माकम् एतादृशावस्थायां त्वया पातनं नासम्भवमिति भावः ॥ ४४३ ॥

(ड) जीर्णधनः जीर्णं चीर्णं धनं यस्य तथोक्तः ।

(ढ) विभवच्छयात् धनच्छयात् ।

यत्रेति । यः यत्र देशे अथवा स्थाने स्ववीर्यतः निजवीर्यबलात् भोगान्
सुखानि भुक्त्वा तस्मिन् पुनः विभवह्वीनः निर्धनः वसेत् सः पुरुषेषु मध्ये अधमः

तथाच, येनाहङ्कारयुक्तेन चिरं विलसितं पुरा ।

दीनं वदति तत्रैव यः परेषां स निन्दितः ॥ ४४५ ॥

तस्य च गृहे लोहभारघटिता (ण) पूर्वपुरुषोपार्जिता तुला आसीत् । ताञ्च कस्यचित् श्रेष्ठिनो गृहे निक्षेपभूतां (त) कृत्वा देशान्तरं प्रस्थितः । ततः सुचिरं कालं देशान्तरं यथेच्छया भ्रान्त्वा पुनः स्वपुरमागत्य तं श्रेष्ठिनम् उवाच, भोः श्रेष्ठिन् ! दीयतां मे सा निक्षेपतुला । स आह, भोः ! नास्ति सा त्वदीया तुला मूषिकैर्भक्षिता । जीर्णधन आह, भोः श्रेष्ठिन् ! नास्ति दोषस्ते यदि मूषिकैः भक्षितेति । ईदृक् एवायं संसारः । न किञ्चिदत्र शाश्वतमस्ति, (थ) परमहं नद्यां स्नानार्थं गमिष्यामि, तत् त्वमात्मीयं शिशुमेनं धनदेव-नामानं मया सह स्नानोपकरणहस्तं (द) प्रेषय इति । सोऽपि चौर्यभयात्तस्य (ध) शङ्कितः स्वपुत्रमुवाच, वत्स ! पितृव्योऽयं तव स्नानार्थं नद्यां यास्यति तद्वस्यतामनेन साद्धं स्नानोपकरणमादाय इति । अहो ! साधु इदमुच्यते,

न भक्त्या कस्यचित् कोऽपि प्रियं प्रकुरुते नरः ।

येनेति । येन अहङ्कारयुक्तेन अहमिकापूर्णेन पुरा पूर्वं चिरं दीर्घकालं विलसितं व्यवहृतं, यश्च पुनः तत्रैव देशे दीनं कातरं वदति दीनतां व्यनक्ति इत्यर्थः सः परेषां निन्दितः निन्दास्पदं भवति ॥ ४४५ ॥

(ण) तस्य जीर्णधनस्य । लोहभारघटिता प्रभूतलोहनिर्मिता इत्यर्थः ।

(त) निक्षेपभूतां वसुकीभूताम् ।

(थ) अत्र संसारे । शाश्वतम् अक्षयम् ।

(द) स्नानेति । स्नानस्य उपकरणं तैलादिकं हस्ते यस्य तथाभूतम् ।

(ध) तस्य जीर्णधनस्य सम्बन्धविवक्षया अपादाने षष्ठी ।

नेति । कोऽपि नरः भयं प्रलोभं वा कार्यकारणं मुक्त्वा विज्ञाय भक्त्या अतु-

मुक्ता भयं प्रलीभं वा कार्यकारणमेव वा ॥ ४४६ ॥

तथाच, अत्यादरो भवेत् यत्र कार्यकारणवर्जितः ।

तत्र शङ्का प्रकर्तव्या परिणामेऽसुखावहा ॥ ४४७ ॥

अथ असौ बणिक्शिशुः स्नानोपकरणमादाय प्रहृष्टमनाः
तेन अभ्यागतेन (न) सह प्रस्थितः । तथानुष्ठिते बणिक्
स्नात्वा तं शिशुं नदीगुहायां प्रक्षिप्य तद्द्वारं (प) ब्रह्मच्छिलया
आच्छाद्य सत्वरं गृहमागतः पृष्टश्च तेन बणिजा, भो अभ्या-
गत ! कथ्यतां कुत्र मे शिशुर्यः त्वया सह नदीं गत इति ।
स आह, नदीतटात् स श्येनेन हृत इति । श्रेष्ठ्याह, मिथ्या-
वादिन् ! किं क्वचित् श्येनो बालं हर्तुं शक्नोति ? तत् समर्पय
मे सुतमन्यथा राजकुले निवेदयिष्यामि इति । स आह, भोः
सत्यवादिन् ! यथा श्येनो बालं न नयति तथा मूषिका अपि
लोहभारघटितां तुलां न भक्षयन्ति, तत् अर्पय मे तुलां, यदि
दारकेण (फ) प्रयोजनम् । एवं तौ विवदमानौ द्वौ अपि राज-
कुलं गतौ । तत्र श्रेष्ठौ तारस्वरेण प्रोवाच, भोः ! अब्रह्मण्य-
मब्रह्मण्यम् ! ! ! मम शिशुः अनेन चोरेण अपहृतः । अथ
धर्माधिकारिणः तमूचुः, भोः ! समर्प्यतां श्रेष्ठिसुतः । स

रागेण कस्यचिन् प्रियं न कुरुते । प्रियकरणं लोकस्य भयलीभकार्यकारणाधीनं
न तु भक्तिनिबन्धनमिति भावः ॥ ४४६ ॥

अत्यादर इति । यत्र कार्यकारणवर्जितः विना कार्यकारणमित्यर्थः अत्या-
दरः अतिभक्तिः भवेत् तत्र परिणामे असुखावहा विषमा इत्यर्थः शङ्का प्रकर्तव्या,
यत्र आदरे कार्यकारणं नास्ति स आदरः परिणामदाकृण इति भावः ॥ ४४७ ॥

(न) अभ्यागतेन आगन्तुकेन जीर्णधनेन इत्यर्थः ।

(प) नदीगुहायां नदीगर्ते । तद्द्वारं गुहाद्वारम् ।

(फ) दारकेण पुत्रेण ।

आह, किं करोमि, पश्यतो मे नदीतटात् श्येनेन अपहृतः
 शिशुः । तच्छ्रुत्वा ते प्रोचुः, भोः ! न सत्यमभिहितं भवता,
 किं श्येनः शिशुं हतुं समर्थो भवति ? स आह, भो भोः !
 श्रूयतां मध्वचः,

तुलां लोहसहस्रस्य यत्र खादन्ति मूषिकाः ।

राजन् ! तत्र हरेच्छेनो बालकं नात्र संशयः ॥४४८॥

ते प्रोचुः, कथमेतत् ? ततः श्रेष्ठौ सभ्यानाम् अग्रे आदितः
 सर्वं वृत्तान्तं निवेदयामास । ततः तैर्विहस्य द्वौ अपि तौ
 परस्परं संबोध्य तुलाशिशुप्रदानेन सन्तोषितौ । अतोऽहं
 ब्रवीमि, तुलां लोहसहस्रस्येति ।

तन्मूर्ख ! सञ्जीवकप्रसादम् (ब) असहमानेन त्वया एतत्
 कृतम् । अहो साधु इदमुच्यते,

प्रायेणात्र कुलान्वितं कुकुलजाः श्रीवल्लभं दुर्भगा

दातारं कृपणा ऋजूननृजवो वित्ते स्थितं निर्धनाः ।

वैरूप्योपहृताश्च कान्तवपुषं धर्माश्रयं पापिनो

नानाशास्त्रविचक्षणञ्च पुरुषं निन्दन्ति मूर्खाः सदा ॥४४९॥

तथाच, मूर्खाणां पण्डिता द्वेष्या निर्धनानां महाधनाः ।

(ब) सञ्जीवकप्रसादं सञ्जीवकी राजकृतानुग्रहम् इत्यर्थः ।

प्रायेणेति । अत्र जगति कुकुलजाः नीचकुलीत्यत्राः जनाः कुलान्वितं सत्-
 कुलीनं जनं दुर्भगाः मन्दभाग्या नराः श्रीवल्लभं लक्ष्मीमन्तमित्यर्थः, कृपणाः दाता-
 रम्, अनृजवः कुटिला नराः ऋजून् सरलान्, नरान् निर्धनाः वित्ते स्थितं धनिनं,
 वैरूप्योपहृताः कुरूपाः कान्तवपुषं रम्याकृतिं, पापिनः धर्माश्रयं धार्मिकं तथा
 मूर्खाः नानाशास्त्रेषु विचक्षणं विशेषाभिज्ञं पुरुषं सदा प्रायेण निन्दन्ति ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४४९ ॥

मूर्खाणामिति । पण्डिताः विद्वांसः मूर्खाणां, महाधनाः निर्धनानां, ब्रविणः

व्रतिनः पापशीलानामसतीनां कुलस्त्रियः ॥ ४५० ॥

तन्मूर्ख ! त्वया हितमपि अहितं कृतम् । उक्तञ्च,
पण्डितोऽपि वरं शत्रुन मूर्खो हितकारकः ।

वानरेण हतो राजा विपाञ्चौरेण रक्षिताः ॥ ४५१ ॥

दमनक आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा २२ ।

कस्यचित् राज्ञो नित्यं वानरोऽतिभक्तिपरोऽङ्गसेवको-
(भ)ऽन्तःपुरेऽपि अप्रतिषिद्धप्रसरो(म)ऽतिविश्वासस्थानम्
अभूत् । एकदा राज्ञो निद्रां गतस्य वानरे व्यजनं नीत्वा
वायुं विदधति (य) राज्ञो वक्षःस्थलोपरि मक्षिका उपविष्टा ।
व्यजनेन मुहुर्मुहुर्निषिध्यमानापि पुनः पुनः तत्रैव उपविशति ।
ततः तेन स्वभावचपलेन मूर्खेण वानरेण क्रुद्धेन सता तीक्ष्णं
खड्गमादाय तस्या उपरि प्रहारो विहितः । ततो मक्षिका
छड्डीय गता तेन शितधारेण (र) असिना राज्ञो वक्षो द्विधा
जातं राजा मृतश्च । तस्मात् चिरायुरिच्छता नृपेण
मूर्खोऽनुचरो न रक्षणीयः । अपरम् एकस्मिन्नगरे कोऽपि

धर्मानुष्ठायिनः पापशीलानां तथा कुलस्त्रियः असतीनां कुलटानां द्वेषाः निन्द-
नीयाः ॥ ४५० ॥

पण्डित इति । पण्डितः विद्वान् शत्रुरपि वरं मनाक् प्रियः, हितकारको
मूर्खो न वरमिति शेषः । राजा वानरेण हतः, विप्राः चौरेण रक्षिताः ॥ ४५१ ॥

(भ) अङ्गसेवकः शरीरपरिचारकः ।

(म) अप्रतिषिद्धप्रसरः अवारितगतिः ।

(य) विदधति कुर्वति ।

(र) शितधारेण तीक्ष्णधारेण ।

विप्रो महाविद्वान् परं पूर्वजन्मयोगेन चोरो वर्तते । स तस्मिन्
पुरेऽन्यदेशादागतान् चतुरो विप्रान् बहूनि वस्तूनि विक्रीणतो
दृष्ट्वा चिन्तितवान्, अहो ! केन उपायेन एषां धनं लभे । इति
विचिन्त्य तेषां पुरोऽनेकानि शास्त्रोक्तानि सुभाषितानि च
अतिप्रियाणि मधुराणि वचनानि जल्पता तेषां मनसि
विश्वासमुत्पाद्य सेवा कर्तुमारब्धा । अथवा साधु इदमुच्यते,
असती भवति सलज्जा चारं नीरञ्च शीतलं भवति ।

दम्भी भवति विवेकी प्रियवक्ता भवति धूर्तजनः ॥ ४५२ ॥

अथ तस्मिन् सेवां कुर्वति तैः विप्रैः सर्ववस्तूनि विक्रीय
बहुमूल्यानि रत्नानि क्रीतानि । ततः तानि जङ्घामध्ये तत्-
समत्वं (ल) प्रक्षिप्य स्वदेशं प्रति गन्तुमुद्यमो विहितः । ततः
स धूर्तविप्रस्तान् विप्रान् गन्तुमुद्यतान् प्रेक्ष्य चिन्ताव्याकु-
लितमनाः सञ्जातः । अहो ! धनमेतत् न किञ्चित् मम
चटितम् (व) । अथ एभिः सह यामि, पथि कापि विषं दत्त्वा
एतान्निहत्य सर्वरत्नानि गृह्णामि । इति विचिन्त्य तेषामग्रे
सकरुणं विलप्य इदमाह, भोः ! मित्राणि ! यूयं माम् एकाकिनं
मुक्त्वा गन्तुमुद्यताः । तन्मे मनो भवद्भिः सह स्नेहपाशेन बद्धं
भवद्विरहनाम्नैव आकुलं सञ्जातं यथा धृतिं (श) कापि न

असतीति । असती कुलटा सलज्जा भवति, चारं खवणाक्तं नीरञ्च शीतलं
भवति, दम्भी अहङ्कारौ जनः विवेकी भवति, धूर्तजनस्य प्रियवक्ता प्रियवादी
भवति ॥ ४५२ ॥

(ल) तत्समत्वं तस्य चौरस्य समक्षम् ।

(व) चटितं दत्तम् ।

(श) धृतिं सन्तोषम् ।

धत्ते । यूयम् अनुग्रहं विधाय सहायभूतं मामपि सहैव नयत ।
तद्वचः श्रुत्वा ते करुणार्द्रचित्ताः तेन सममेव स्वदेशं प्रति
प्रस्थिताः । अथ अध्वनि तेषां पञ्चानामपि पल्लीपुरमध्ये व्रजतां
ध्वाङ्गाः कथयितुम् आरब्धाः, रे रे किराताः ! (ष) धावत
धावत । सपादलक्षधनिनो (स) यान्ति । एतान् निहत्य धनं
नयत । ततः किरातैः ध्वाङ्गवचनम् आकर्ण्य सत्वरं गत्वा ते
विप्रा लघुङ्गप्रहारैः जर्जरीकृत्य वस्त्राणि मोचयित्वा विलो-
किताः, परं धनं किञ्चिन्न लब्धम् । तदा तैः किरातैः अभिहि-
तम् । भोः पाण्याः ! पुरा कदापि ध्वाङ्गवचनमनृतं (ह) न
आसीत् । ततो भवतां सन्निधौ कापि धनं विद्यते । तद-
र्पयत । अन्यथा सर्वेषामपि बधं विधाय चर्म विदार्य प्रत्यङ्गं
प्रेक्ष्य धनं नेष्यामः । तदा तेषाम् ईदृशं वचनम् आकर्ण्य
चौरविप्रेण मनसि चिन्तितम्, यदा एषां विप्राणां बधं विधाय
अङ्गं विलोक्य रत्नानि नेष्यन्ति तदा अपि मां बधिष्यन्ति । ततो-
ऽहं पूर्वमेवात्मानम् अरत्नं समर्प्य एतान् मुञ्चामि (क्ष) । उक्तञ्च,
मृत्योर्विभेषि किं बाल ! न स भीतं विमुञ्चति ।

अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥ ४५३ ॥

(ष) व्रजतां गच्छताम् । ध्वाङ्गाः काकाः । किराताः व्याधाः ।

(स) सपादलक्षधनिनः पञ्चविंशत्यधिकशतसङ्ख्यधनवन्तः ।

(ह) ध्वाङ्गवचनं काकवाक्यम् । अनृतम् अलीकम् ।

(क्ष) अरत्नं रत्नहीनम् । एतान् विप्रान् । मुञ्चामि किरातेभ्यो मोचयामि
इत्यर्थः । मयि अरत्ने दृष्टे सर्व एव रिक्ता इति विज्ञाय सर्वान् विप्रान् किराता
मोचयिष्यन्तीति भावः ।

मृत्योरिति । हे बाल ! शिष्यो ! किं कथं मृत्योः विभेषि ? स मृत्युः भीतं
जनं न विमुञ्चति न त्यजति । अद्य वा अब्दशतान्ते वा वर्षशतान्ते वा प्राणिनां
मृत्युः ध्रुवः निश्चितः न कोऽपि मृत्युदृष्टात् आत्मानं मोचयितुमीष्टे इति
फलितम् ॥ ४५३ ॥

तथाच, गवार्थे ब्राह्मणार्थे च प्राणत्यागं करोति यः ।

सूर्यस्य मण्डलं भित्वा स याति परमां गतिम् ॥ ४५४ ॥

इति निश्चित्य अभिहतम्, भोः किराताः ! यदि एवं ततो मां पूर्वं निहत्य विलोकयत । ततः तैः तथानुष्ठिते तं धनरहितमवलोक्य अपरे चत्वारोऽपि मुक्ताः । अतोऽहं ब्रवीमि, पण्डितोऽपि वरं शत्रुरिति । अथ एवं संवदतोस्तयोः सञ्जीवकः क्षणमेकं पिङ्गलकेन सह युद्धं कृत्वा तस्य खरनखर-प्रहाराभिहतो गतासुः वसुन्धरापीठे निपपात । अथ तं गता-मुम् अवलोक्य पिङ्गलकस्तदगुणस्मरणार्द्रहृदयः प्रोवाच, भो ! अयुक्तं मया पापेन कृतं सञ्जीवकं व्यापादयता, यतो विश्वास-घातादन्यत् नास्ति पापतरं कर्म । उक्तञ्च,

मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यश्च विश्वासघातकः ।

ते नरा नरकं यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ ४५५ ॥

भूमिचये राजविनाश एव मृत्यस्य वा बुद्धिमतो विनाशे ।

नो युक्तमुक्तं ह्यनयोः समत्वं नष्टापि भूमिः सुलभा न मृत्याः ॥ ४५६ ॥

तथा मया सभामध्ये स सदैव प्रशंसितः । तत् किं कथयि-
ष्यामि तेषामग्रतः । उक्तञ्च,

गवार्थे इति । यः गवार्थे गोरक्षणार्थे ब्राह्मणार्थे ब्राह्मणरक्षणार्थश्च प्राणत्यागं करोति सः सूर्यस्य मण्डलं भित्वा अतिक्रम्यत्यर्थः परमां गतिं याति प्राप्नोति ॥ ४५४ ॥

मित्रद्रोहीति । यः मित्रद्रोही, यश्च कृतघ्नः उपकारिणी हन्ता यश्च विश्वास-घातकः ते नराः चन्द्रदिवाकरौ यावत् तिष्ठत इति शेषः तावत्कालमित्यर्थः नरकं यान्ति ॥ ४५५ ॥

भूमिीति । भूमिचये वा बुद्धिमतः मृत्यस्य विनाशे राजविनाश एव, किन्तु अनयोः भूमिचयमृत्यनाशयोः समत्वं यदुक्तं तत् नो युक्तं नोचितं, यतः भूमिः

उक्तो भवति यः पूर्वं गुणवानिति संसदि ।

न तस्य दोषो वक्तव्यः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा ॥ ४५७ ॥

एवंविधं प्रलपन्तं दमनकः समेत्य सहर्षमिदमाह, देव !
कातरतमस्तव एष न्यायो यद् द्रोहकारिणं शष्पभुजं (क)
हत्वा इत्थं शोचसि । तन्न एतदुपपन्नं भूभुजाम् (ख) उक्तञ्च,
पिता वा यदि भ्राता पुत्रो भार्याथवा सुहृत् ।

प्राणद्रोहं यदा गच्छेदन्तव्यो नास्ति पातकम् ॥ ४५८ ॥

तथा च, राजा घृणी ब्राह्मणः सर्वभक्षी

स्त्री चात्रपा दुष्टमतिः सहायः ।

प्रेष्यः प्रतीपोऽधिकृतः प्रमादी

त्याज्या अमी यश्च कृतं न वेत्ति ॥ ४५९ ॥

अपि सुलभा अनायासेन लभ्या, भव्यास्तु न सुलभा इति शेषः । तस्मात् भव्य-
विनाशी भूमिचयादधिको राजहानिकर इति भावः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ४५६ ॥

उक्त इति । पूर्वं संसदि सभायां गुणवानिति उक्तः भवति, प्रतिज्ञाभङ्ग-
भीरुणा पूर्ववाक्यालीकृतभयाकुलेन तस्य जनस्य दोषो न वक्तव्यः । तथाले
पूर्वापरविरोधे महत्तमः स्यादिति भावः ॥ ४५७ ॥

(क) कातरतमः अतिदीनः । न्यायः व्यवहारः । द्रोहकारिणम् अनिष्ट-
कारिणम् । शष्पभुजं दृष्टाशिनम् ।

(ख) उपपन्नं युक्तम् । भूभुजां राज्ञाम् ।

पितेति । पिता वा भ्राता यदि वा, पुत्रो वा, भार्या वा अथवा सुहृत्,
यदा प्राणद्रोहं गच्छेत् प्राणान् हन्तुमिच्छेदित्यर्थः तदा हन्तव्यः बध्यः तत्र पातकं
नास्ति ॥ ४५८ ॥

राजेति । घृणी दयालुः राजा, सर्वभक्षी सर्वभोजी ब्राह्मणः, अत्रपा निर्लज्जा
स्त्री, दुष्टमतिः सहायः सहचरः, प्रतीपः प्रतिकूलः प्रेष्यः भव्यः, प्रमादी अनव-
धानवान् अधिकृतः कर्मचारी तथा यश्च कृतं कार्यं न वेत्ति न बुध्यते, सः, अमी
त्याज्याः न आश्रयणीया इति भावः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ४५९ ॥

अपि च, सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च

हिंसा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।

भूरिव्यया प्रचुरवित्तसमागमा च

वेश्याङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ ४६० ॥

अपि च, अकृतोपद्रवः कश्चिन्महानपि न पूज्यते ।

पूजयन्ति नरा नागान् तार्क्ष्यं नागघातिनम् ॥ ४६१ ॥

तथा च, अशीच्यानन्वशीचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूँश्च नानुशीचन्ति पण्डिताः ॥ ४६२ ॥

एवं तेन सम्बोधितः पिङ्गलकः सञ्जीवकशोकं त्यक्त्वा
दमनकसाचिव्येन राज्यमकरोत् ॥

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रे मित्रमेदो नाम

प्रथमं तन्त्रं समाप्तम् ।

सत्येति । नृपतीतिः राजनीतिः वेश्याङ्गनेव क्वचित् सत्या, क्वचिदनृता,
परुषा निष्ठुरा प्रियवादिनी च हिंसा च दयालुरपि । अर्थपराः स्वार्थतत्परा
वदान्या च पुरस्कृता चेत्यर्थः । भूरिव्यया बहुव्ययकारिणी तथा प्रचुरवित्तसमा-
गमा बहुधनसमन्विता च अतएव अनेकरूपा बहुप्रकारा बहुरूपविलासा च इत्यर्थः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४६० ॥

अकृतोपद्रव इति । अकृतः उपद्रवः अत्याचारः परपीडनमित्यर्थः येन तादृशी
महानपि कश्चित् न पूज्यते नाद्रियते । तथाहि नराः नागान् सर्पान् अत्याचा-
रिण इति भावः पूजयन्ति, नागघातिनं सर्पहन्तारं तार्क्ष्यं गरुडं न पूजयन्तीत्य-
नुपङ्गः ॥ ४६१ ॥

अशीच्यानिति । त्वम् अशीच्यान् शोकानर्हान् अन्वशीचः अनुशीचसीत्यर्थः
प्रज्ञावादांश्च बुद्धियुक्तवचनानि च प्रभाषसे कथयसि । किन्तु पण्डिताः जनाः
गतासून् मृतान् अगतासूँश्च असृतांश्च न अनुशीचन्ति ॥ ४६२ ॥

अथ मितसम्प्राप्तिर्नाम द्वितीयं तन्त्रम् ।

अथ इदमारभ्यते मितसम्प्राप्तिर्नाम द्वितीयं तन्त्रं तस्य
अयमाद्यः श्लोकः ।

असाधना अपि प्राज्ञा बुद्धिमन्तो बहुश्रुताः ।

साधयन्त्याशु कार्याणि काकाखुमृगकूर्मवत् ॥ १ ॥

तदयथा अनुश्रूयते ।

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोष्यं नाम नगरम् ।
तस्य न अतिदूरस्थो महोच्छायवान् नानाविहङ्गोपभुक्त-
फलः (ग) कौटैः आहतकोटरः छायांशसितपथिकजनसमूहो
न्यग्रोधपादपो (घ) महान् । अथवा युक्तम् ।

छायासुप्तमृगः शकुन्तनिवहैर्विष्वग् विलुप्तच्छदः

कौटैराहतकोटरः कपिकुलैः स्कन्धे क्षतप्रश्नयः ।

विश्रब्धं मधुपैर्निपौतकुसुमः श्लाघ्यः स एव द्रुमः

सर्वाङ्गैर्वहुसत्त्वसङ्गसुखदो भूभारभूतोऽपरः ॥ २ ॥

असाधना इति । असाधनाः निरुपाया अपि प्राज्ञाः विद्वांसः बुद्धिमन्तः
बहुश्रुताः बहुशास्त्रदर्शिनः श्रुतसंसारवृत्तान्ता वा काकाखुमृगकूर्मवत् काकसूषिक-
मृगकच्छपा इव आशु शीघ्रं कार्याणि साधयन्ति ॥ १ ॥

(ग) महोच्छायवान् महोन्नतः । ज्ञानेति । नानाविहङ्गैः बहुपक्षिभिः
उपभुक्तानि फलानि यस्य तथाविधः ।

(घ) न्यग्रोधपादपोः वटवृक्षः ।

छायेति । यः छायासु सुप्ता मृगा यस्य तथोक्तः, विष्वक् समन्तात् शकुन्त-
निवहैः पक्षिमण्डैः विलुप्ताः भक्षिताः कृदाः पत्राणि यस्य तथाविधः, कौटैः चूड-
जीवविशेषैः आहतानि व्याप्तानि कौटराणि यस्य तादृशः, कपिकुलैः वानरवृन्दैः

तत्र च लघुपतनको नाम वायसः प्रतिवसति स्म । स कदाचित् प्राण्याचार्यं पुरम् (ङ) उद्दिश्य प्रचलितो यावत् पश्यति तावत् जालहस्तोऽतिकृष्णतनुः स्फुटितचरण ऊर्ध्वकेशो यमकिङ्कराकारो (च) नरः सम्मुखो बभूव । अथ तं दृष्ट्वा शङ्कितमना व्यचिन्तयत् । यदयं दुरात्मा अथ मम आश्रय-वटपादपसम्मुखोऽभ्येति । तन्न ज्ञायते किम् अथ वटवासिनां विहङ्गमानां सङ्ख्यो भविष्यति न वा । एवं बहुविधं विचिन्त्य तत्क्षणाच्चिद्वृत्त्य तमेव वटपादपं गत्वा सर्वान् विहङ्गमान् प्रोवाच, भो ! अयं दुरात्मा लुब्धको जालतण्डुलहस्तः सम-भ्येति । तत् सर्वथा तस्य न विश्वसनीयम् । एष जालं प्रसार्य तण्डुलान् प्रक्षेप्यति । ते तण्डुला भवद्भिः सर्वैरपि कालकूटसदृशा द्रष्टव्याः । एवं वदतस्तस्य स लुब्धकस्तत्र वटतले अगत्य जालं प्रसार्य सिन्दुवारसदृशान् तण्डुलान् प्रक्षिप्य न अतिदूरं गत्वा निभृतः स्थितः । अथ ये पक्षिणः तत्र स्थितास्ते लघुपतनकवाक्यार्गलया (छ) निवारितास्तान् तण्डु-लान् हालाहलाङ्कुरान् इव वीक्षमाणा निभृताः (ज) तस्युः ।

स्वप्ने कृतः प्रथयः प्रकर्षेणाश्रयो यस्य तादृशः, मधुपैः समरैः विश्वस्यं निःशङ्कं निर्जनत्वादिति भावः निपीतानि निःशेषेण पीतमधूनि कुसुमानि तस्य तथोक्तः तथा सर्वैः अङ्गैः शाखाप्रशाखादिभिः बहूनां सत्वानां प्राणिनां सङ्गे संसर्गे आश्रयणे इत्यर्थः सुखदः, स एव द्रुमः वृक्षः श्लाघ्यः प्रशस्यः, अपरः एतद्व्यतिरिक्तः भुवः पृथिव्या भारभूतः भारस्वरूपः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ २ ॥

(ङ) पुरं नगरम् ।

(च) स्फुटितचरणः क्षतचरणतलः । यमकिङ्कराकारः यमदूतसदृशः ।

(छ) लघुपतनकेति । लघु क्षिप्रं पतनम् उड्डयनं यस्य तस्य तदास्थस्य इत्यर्थः काकस्य वाक्यमेव अर्गला द्वारावरोधकदण्डविशेषः तथा ।

(ज) वीक्षमाणाः पश्यन्तः । निभृताः निस्तम्बाः ।

अत्रान्तरे चित्रग्रीवो नाम कपोतराजः सहस्रपरिवारः प्राण-
यात्रार्थं परिभ्रमन् तान् तण्डुलान् दूरतोऽपि पश्यन् लघुपतन-
केन निवार्यमाणोऽपि जिह्वालील्यात् भक्षणार्थम् अपतत् सप-
रिवारो निवद्वश्च । साधु इदमुच्यते ।

जिह्वालील्यप्रसक्तानां जलमध्यनिवासिनाम् ।

अचिन्तितो बधोऽज्ञानां मीनानामिव जायते ॥ ३ ॥

अथवा देवप्रतिकूलतया भवति एवं, न तस्य दोषोऽस्ति,
उक्तञ्च,

पौलस्त्यः कथमन्यदारहरणे दोषं न विज्ञातवान् ?

रामेणापि कथं न हेमहरिणस्यासम्भवो लक्षितः ?

अक्षैश्चापि युधिष्ठिरेण सहसा प्राप्तो ह्यनर्थः कथं ?

प्रत्यासन्नविपत्तिमूढमनसां प्रायो मतिः क्षीयते ॥ ४ ॥

तथाच, कृतान्तपाशबद्धानां देवोपहतचेतसाम् ।

बुद्धयः कुजगामिन्यो भवन्ति महतामपि ॥ ५ ॥

जिह्वेति । जिह्वाया लील्यं चापल्यं तस्मिन् प्रसक्तानाम् आसक्तानाम् अति-
लुप्तानाम् इत्यर्थः अज्ञानां जलमध्यनिवासिनां मीनानां मत्स्यानामिव अचिन्तितः
अतर्कितः बधः जायते ॥ ३ ॥

पौलस्त्य इति । पौलस्त्यः पुलस्तस्याप्यत्यं पुमान् पौलस्त्यः पुलस्त्यकुलीत्यन्न
इति यावत् रावण इत्यर्थः कथम् अन्यदारहरणे परस्त्रीहरणे दोषं न विज्ञात-
वान् ? अपि तु विज्ञातवान् इत्यर्थः । रामेणापि हेमहरिणस्य काञ्चनसृगस्य अस-
म्भवः कथं न लक्षितः ? अपि तु लक्षित एव इत्यर्थः । युधिष्ठिरेणापि अक्षैः द्यूतैः
कथं सहसा अनर्थः प्राप्तः ? अर्थान्तरेण पूर्वोक्तं द्रष्टव्यम् । प्रत्यासन्नेति ।
प्रत्यासन्नया विपत्त्या मूढं मनीषेणां तादृशानां मतिः प्रायः क्षीयते विनश्यति ।
अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

कृतान्तेति । कृतान्तस्य यमस्य पाशेन बद्धानां देवेन उपहतं चेतः क्षितं येषां
तादृशानां महतामपि बुद्धयः कुजगामिन्यः प्रतिकूला भवन्ति ॥ ५ ॥

अत्रान्तरे लुब्धकस्तान् बह्वान् विज्ञाय प्रहृष्टमनाः
प्रोद्यतयष्टिः (भ) तद्वधार्थं प्रधावितः । चित्रग्रीवोऽपि आत्मानं
सपरिवारं बद्धं मत्वा लुब्धकमायान्तं दृष्ट्वा तान् कपोतान्
उचै । अहो ! न भेतव्यम्, उक्तञ्च,

व्यसनेष्वेव सर्वेषु यस्य बुद्धिर्न हीयते ।

स तेषां पारमथ्येति तत् प्रभावादसंशयम् ॥ ६ ॥

सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ।

उदये सविता रक्तो रक्तश्चास्तमये तथा ॥ ७ ॥

तत्सर्वं वयं हेलया उड्डीय सपाशजाला अस्य अदर्शनं
गत्वा सुक्तिं प्राप्नुमः, नो चेत् भयविक्लवाः सन्तो हेलया समु-
त्पातं (ज) न करिष्यथ ततो मृत्युमवाप्स्यथ । उक्तञ्च,

तन्तवोऽप्यायता नित्यं तन्तवो बहुलाः समाः ।

बहून् बहुत्वादायासान् सहन्तीत्युपमा सताम् ॥ ८ ॥

तथानुष्ठिते लुब्धको जालमादाय आकाशे गच्छतां तेषां

(भ) प्रोद्यतयष्टिः उत्क्षिप्तलगुडः ।

व्यसनेष्विति । सर्वेषु व्यसनेषु विपत्सु यस्य बुद्धिः न हीयते न भङ्ग्यति, सः
तत्प्रभावात् तस्याः बुद्धेः प्रभावात् असंशयं निःसंशयं यथा तथा तेषां व्यसनानां
पारम् अभ्येति प्राप्नोति विपदभ्य उत्तीर्यते इति भावः ॥ ६ ॥

सम्पत्ताविति । सम्पत्तौ च विपत्तौ च महताम् एकरूपता एकभावः न
भावान्तरमिति भावः । तथाहि सविता सूर्यः उदये रक्तः, तथा अस्तमये च रक्तः
न तु उदयास्तमययोर्वैरूप्यमिति भावः ॥ ७ ॥

(ज) सुक्तिं व्राणम् । हेलया अवज्ञया । समुत्पातम् उड्डीयनम् ॥

तन्तव इति । नित्यं सततम् आयताः विस्तीर्णाः दीर्घा वा तथा बहुलाः
प्रभूताः समाः तुल्यरूपा तन्तवः सूत्राणि बहुत्वात् बहुसंख्यकत्वात् बहून् आयासान्
सहन्ति इति सतां साधूनाम् उपमा निदर्शनम् । यथा सूत्राणि बहूनि मिलितानि
कार्यं साधयन्ति तथा सहान्तोऽपि मिलिताः स्वकार्यं साधयन्ति इति भावः ॥ ८ ॥

पृष्ठतो भूमिस्थोऽपि पर्यधावत् । तत ऊर्ध्वाननः श्लोकमेनम्
अपठत् ।

जालमादाय गच्छन्ति संहताः पक्षिणोऽप्यमी ।

यावच्च विवदिष्यन्ते पतिष्यन्ति न संशयः ॥ ९ ॥

लघुपतनकोऽपि प्राणयात्राक्रियां त्यक्त्वा किमत्र भविष्य-
तीति कुतूहलात् तत्पृष्ठलग्नोऽनुसरति । अथ दृष्टेः अगोचरतां
गतान् विज्ञाय लुब्धको निराशः श्लोकमपठन् निवृत्तश्च ।

न हि भवति यन्न भाव्यं भवति च भाव्यं यत्नेन ।

करतलगतमपि नश्यति यस्य हि भवितव्यता नास्ति ॥ १० ॥

तथा च, पराङ्मुखे विधौ चेत् स्यात् कथञ्चित् द्रविणोदयः ।

तत्सोऽन्यदपि संगृह्य याति शङ्खनिधिर्यथा ॥ ११ ॥

तदास्त्रां तावत् विहङ्गामिषलोभो यावत् कुटुम्बवर्त्त-
नोपायभूतं (ट) जालमपि मे नष्टम् । चित्रश्रीवोऽपि लुब्ध-

जालमिति । अमी पक्षिणः संहताः मिलिताः सन्तः जालमादाय गच्छन्ति,
यावच्च विवदिष्यन्ते परस्परमिति शेषः तदा पतिष्यन्ति न संशयः सन्देहो नास्ति
इत्यर्थः ॥ ९ ॥

न हीति । यत् न हि भवति, तेन न भाव्यं नैव भवितव्यम् इत्यर्थः यच्च
भवति, तेन यत्नतः भाव्यश्च भवितव्यमेव च । यस्य भवितव्यता भाग्यम् इत्यर्थः
नास्ति तस्य करतलगतमपि हस्तस्थमपि नश्यति । आर्याहृतम् ॥ १० ॥

पराङ्मुखे इति । विधौ देवे पराङ्मुखे विमुखे सति चेत् यदि कथञ्चित्
अतिक्लृप्तेषु द्रविणोदयः धनलाभः स्यात् तत् तदा सः द्रविणोदयः अन्यत् पूर्वं-
सञ्चितमपि संगृह्य शङ्खनिधिर्यथा याति नश्यति । शङ्खनिधिलाभे हि पूर्वार्जित-
मपि नश्यतीति बोध्यम् ॥ ११ ॥

(ट) विहङ्गामिषलोभः पक्षिमांसलोभः । कुटुम्बेति । कुटुम्बानां परिवाराणां
वर्त्तनं जीविका तस्य उपायभूतम् उपायस्वरूपम् ।

कम् अदर्शनीभूतं ज्ञात्वा तान् उवाच । भो ! निवृत्तः स
दुरात्मा लुब्धकः । तत्सर्वैरपि स्वस्थैर्गम्यतां महिलारोष्यस्व
प्रागुत्तरदिग्भागे । तत्र मम सुहृत् हिरण्यको नाम मूषकः,
सर्वेषां पाशच्छेदं (ठ) करिष्यति । उक्तञ्च,

सर्वेषामेव मर्त्यानां व्यसने समुपस्थिते ।

वाङ्मात्रेणापि साहाय्यं मित्रादन्यो न सन्दधे ॥ १२ ॥

एवं ते कपोताः चित्रग्रीवेण सम्बोधिता महिलारोष्ये
नगरे हिरण्यकविलदुर्गं प्रापुः । हिरण्यकोऽपि सहस्रमुख-
विलदुर्गं प्रविष्टः सन् अकुतोभयः सुखेन आस्ते, अथवा साधु
इदमुच्यते ।

अनागतं भयं दृष्ट्वा नीतिशास्त्रविशारदः ।

अवसत् मूषकस्तत्र कृत्वा शतमुखं विलम् ॥ १३ ॥

दंष्ट्राविरहितः सर्पो मदह्वीनो यथा गजः ।

सर्वेषां जायते वश्यो दुर्गह्वीनस्तथा नृपः ॥ १४ ॥

तथा च, न गजानां सहस्रेण न च लक्षेण वाजिनाम् ।

तत् कर्म सिध्यते राज्ञां दुर्गेणैकेन यत् रणे ॥ १५ ॥

(ठ) पाशच्छेदं बन्धनकर्त्तनम् ।

सर्वेषामिति । सर्वेषामेव मर्त्यानां व्यसने विपदि समुपस्थिते सति मित्रात्
सुहृदः अन्यः अपरः वाङ्मात्रेण वचनमात्रेणापि साहाय्यं न सन्दधे न करोति
इत्यर्थः अतीतप्रयोग आर्ष इति बोध्यम् ॥ १२ ॥

अनागतमिति । नीतिविशारदः नीतिशास्त्रनिपुणः मूषकः अनागतम्
आगामि इत्यर्थः भयं दृष्ट्वा विविच्य शतमुखं विलं कृत्वा तत्र अवसत् ॥ १३ ॥

दंष्ट्रेति । यथा दंष्ट्राविरहितः दन्तह्वीनः सर्पः यथा च मदह्वीनो गजः सर्वेषां
वश्यो भवति, तथा दुर्गह्वीनो नृपः सर्वेषां वश्यो भवतीत्यनुषङ्गः ॥ १४ ॥

नेति । एकेन दुर्गेण रणे राज्ञां यत् कर्म सिध्यते निष्पाद्यते, गजानां सह-
स्रेण यत् कर्म न, वाजिनाम् अश्वानां लक्षेण च न सिध्यते इत्यनुषङ्गः ॥ १५ ॥

शतमेकोऽपि सन्धत्ते प्राकारस्यो धनुर्धरः ।

तस्मात् दुर्गं प्रशंसन्ति नीतिशास्त्रविदो जनाः ॥१६॥

अथ चित्रग्रीवो विलमासाय तारस्वरेण प्रोवाच, भो भो मित्र हिरण्यक ! सत्वरम् आगच्छ । महती मे व्यसनावस्था (ड) वर्तते । तच्छ्रुत्वा हिरण्यकोऽपि विलदुर्गान्तर्गतः सन् प्रोवाच, भोः ! को भवान् ? किमर्थमायातः ? किं कारणम् ? कीदृक् ते व्यसनावस्थानम् ? तत् कथ्यतामिति । तच्छ्रुत्वा चित्रग्रीव आह, भोः ! चित्रग्रीवो नाम कपोतराजोऽहं ते सहृत् । तत् सत्वरम् आगच्छ, गुरुतरं प्रयोजनम् अस्ति । तत् आकर्ण्य पुलकिततनुः प्रहृष्टात्मा स्थिरमनाः त्वरमाणो निष्क्रान्तः । अथवा साधु इदमुच्यते ।

सुहृदः स्नेहसम्पन्ना लोचनानन्ददायिनः ।

गृहे गृहवतां नित्यं नागच्छन्ति महात्मनाम् ॥१७॥

आदित्यस्योदयं तात ! ताम्बूलं भारती कथा ।

इष्टा भार्या सुमित्रं च अपूर्वाणि दिने दिने ॥१८॥

सुहृदो भवने यस्य समागच्छन्ति नित्यशः ।

चित्ते च तस्य सौख्यस्य न किञ्चित् प्रतिमं सुखम् ॥१९॥

शतमिति । एकोऽपि प्राकारस्यः दुर्गप्राचीरस्यः धनुर्धरः शतं योषं सन्धत्ते बोधयति इत्यर्थः तस्मात् नीतिशास्त्रविदो जनाः दुर्गं प्रशंसन्ति ॥ १६ ॥

(ड) व्यसनावस्था विपदवस्था ।

सुहृद इति । स्नेहसम्पन्नाः स्निग्धाः लोचनानन्ददायिनः नेत्रानन्दप्रदाः सुहृदः महात्मनां गृहवतां गृहिणां गृहे नित्यं न आगच्छन्ति कदाचिदागच्छन्ति इत्यर्थः तस्मात् तेषां परिचर्या अवश्यं कर्तव्या इति भावः ॥ १७ ॥

आदित्यस्येति । हे तात ! आदित्यस्य उदयः सूर्योदयः, ताम्बूलं भारती कथा महाभारतकथा इत्यर्थः इष्टा प्रिया भार्या तथा सुमित्रम् एतानि दिने दिने अपूर्वाणि नवानि इव प्रीतिकराणि इति भावः ॥ १८ ॥

अथ चित्रग्रीवं सपरिवारं पाशवद्धमालोक्य हिरण्यकः
सविषादम् इदमाह । भोः किमेतत् ? स आह, भो ! जान-
त्सपि किं पृच्छसि ? उक्तञ्च यतः,

यस्माच्च येन च यदा च यथा च यच्च

यावच्च यत्र च शुभाशुभमात्मकम् ।

तस्माच्च तेन च तदा च तथा च तच्च

तावच्च तत्र च कृतान्तवशादुपैति ॥ २० ॥

तत् प्राप्तं मया एतद् बन्धनं जिह्वालील्यात् । माम्प्रतं त्वं
सत्वरं पाशविमोक्षं कुरु । तत् आकर्ण्य हिरण्यकः प्राह,

अर्द्धार्द्धाद् योजनशतादामिषं वीक्षते खगः ।

सोऽपि पार्श्वस्थितं देवात् बन्धनं न च पश्यति ॥ २१ ॥

तथाच, रविनिशाकरयोरग्रहपीडनं

गजभुजङ्गविहङ्गमबन्धनम् ।

सुहृद इति । यस्य भवने सुहृदः नित्यशः सततं समागच्छन्ति, तस्य चित्ते
मनसि जातस्येति शेषः सौख्यस्य सुखषन्तानस्य प्रतिमं तुल्यं सुखं किञ्चित् न
अस्ति इति शेषः ॥ १८ ॥

यस्मादिति । कृतान्तवशात् देववशात्, यस्मात् प्रदेशात् च येन कारणेन च
यदा यस्मिन् काले च यथा च यादृशञ्च यावच्च यत्परिमितञ्च यच्च यस्मिन्
लोके च यच्च शुभाशुभम् आत्मकम् जातमिति शेषः, तस्माच्च देशात् तेन च
कारणेन च तदा च तस्मिन् काले च तथा च तादृशञ्च तत्परिमितञ्च तत्र च
तस्मिन् लोके च तच्च शुभमशुभं वा आत्मकम् उपैति उपगच्छति । वसन्ततिषकं
व्रतम् ॥ २० ॥

अर्द्धार्द्धादिति । खगः पक्षी अर्द्धार्द्धात् योजनशतात् आमिषं भोग्यं वस्त्रं
वीक्षते पश्यति । किन्तु सोऽपि खगः देवात् दौर्भाग्यात् पार्श्वस्थितं बन्धनं
बन्धनहेतुम् इत्यर्थः न च पश्यति ॥ २१ ॥

रवीति । रविनिशाकरयोः सूर्याचन्द्रमसोः ग्रहेषु राहुषु पीडनं ग्रहानां

मतिमतां च निरीक्ष्य दरिद्रतां

विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ २२ ॥

तथाच, व्योमैकान्तविचारिणोऽपि विहगाः सम्प्राप्नुवन्त्यापदं
बध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलात् मीनाः समुद्रादपि ।

दुर्णीतं किमिहास्ति ? किं च सुकृतं ? कः स्थानलाभे गुणः ?
कालः सर्वजनान् प्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ २३ ॥

एवमुक्त्वा चित्रग्रीवस्य पाशं क्लृप्तुम् उद्यतं स तमाह ।
भद्र ! मा मैवं कुरु, प्रथमं मम भृत्यानां पाशच्छेदं कुरु
तदनु ममापि च । तच्छ्रुत्वा कुपितो हिरण्यकः प्राह ।
भो ! न युक्तमुक्तं भवता यतः स्वामिनोऽनन्तरं भृत्याः । स
आह, भद्र ! मा मैवं वद, मदाश्रयाः सर्वे एते वराकाः, (ठ)
अपरं स्वकुटुम्बं परित्यज्य समागताः । तत् कथम् एता-
वन्मात्रमपि सम्मानं न करोमि । उक्तञ्च,

सुजङ्गानां विहङ्गमानाश्च बन्धनं जालपतनं मतिमतां बुद्धिमताश्च दरिद्रतां वीक्ष्य
दृष्ट्वा विधिर्देवम् इत्यर्थः । विधिर्विधाने देवे च इत्यमरः । बलवान् इति मे मम
मतिः बुद्धिः विद्यते इति शेषः । अहो आश्चर्यम् । द्रुतविलम्बितं वत् द्रुतविल-
म्बितमाह नभौ भराविति तल्लक्षणात् ॥ २२ ॥

व्योमैकान्तेति । विहगाः पक्षिणः व्योमैकान्तविचारिणः आकाशैकदेश-
नामिनोऽपि आपदं सम्प्राप्नुवन्ति । निपुणैः जनैः अगाधसलिलात् समुद्रादपि
मीनाः मत्स्याः बध्यन्ते भ्रियन्ते । इह जगति दुर्णीतं दुर्नयः किम् अस्ति ?
नास्ति इत्यर्थः, सुकृतञ्च किमस्तीति शेषः न किमपि इत्यर्थः, स्थानलाभे उत्तम-
स्थानप्राप्तौ च कः गुणः ? उपकारः ? न कोऽपि इत्यर्थः । कालः प्रसारितकरः
इक्षी प्रसार्येत्यर्थः दूरादपि सर्वजनान् गृह्णाति आकर्षति समय एव बलावशं
करोति नात्र पुरुषदोष इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

(ठ) मदाश्रयाः मन्नाद्याः । एते कपीताः । वराकाः दीनाः ।

यः सम्मानं सदा धत्ते भृत्यानां क्षितिपोऽधिकम् ।

वित्ताभावेऽपि तं दृष्ट्वा ते त्यजन्ति न कर्हिचित् ॥ २४ ॥

तथाच, विश्वासः सम्पदां मूलं तेन यूथपतिर्गजः ।

सिंहो मृगाधिपत्येऽपि न मृगैः परिवार्यते ॥ २५ ॥

अपरं मम कदाचित् पाशच्छेदं कुर्वतस्ते दन्तभङ्गो भवति । अथवा दुरात्मा लुब्धकः समभ्येति । तत् नूनं मम नरकपात एव । उक्तञ्च,

सदाचारिषु भृत्येषु मंसौदत्सु च यः प्रभुः ।

सुखी स्यात् नरकं याति परत्वेह च सीदति ॥ २६ ॥

तत् श्रुत्वा प्रहृष्टो हिरण्यकः प्राह । भो ! वेद्मि अहं राजधर्मम् । परं मया तव परीक्षा कृता । तत् सर्वेषां पूर्वं पाशच्छेदं करिष्यामि । भवानपि अनेन विधिना बहुकपोत-परिवारो भविष्यति, उक्तञ्च,

कारुण्यं संविभागश्च यस्य भृत्येषु सर्वदा ।

सम्भवेत् स महीपालस्त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे ॥ २७ ॥

य इति । यः क्षितिपः राजा सदा भृत्यानाम् अधिकं सम्मानं धत्ते करोति इत्यर्थः ते भृत्याः वित्ताभावेऽपि धनाभावेऽपि तस्येति शेषः तं क्षितिपं दृष्ट्वा कर्हिचित् कदाचित् न त्यजन्ति । चिरमनुरक्तास्तिष्ठन्तीति भावः ॥ २४ ॥

विश्वास इति । विश्वासः अयमस्माकं राजेति प्रत्ययः सम्पदां मूलं कारणं तेन विश्वासेन गजः यूथपतिः तथा सिंहः मृगाधिपत्येऽपि स्थित इति शेषः मृगैः न परिवार्यते । परं ममानामयमस्माकं पतिरिति मृगाणाञ्च अयमस्माकं पतिरिति गजो सिंहो च प्रत्ययोऽस्ति तेन तयोरधिपतित्वमन्वतम् अन्यथा न किमपीति भावः ॥ २५ ॥

सीदति । यः प्रभुः सदाचारिषु अनुरक्तेष्वित्यर्थः भृत्येषु संसीदत्सु विपद्यमानेषु सुखी स्यात् स परत्र परलोके नरकं याति गच्छति इह च अस्मिन् लोके च सीदति कष्टं प्राप्नोति च ॥ २६ ॥

कारुण्यमिति । यस्य भृत्येषु सर्वदा कारुण्यं दया संविभागश्च सम्यक् विधेयः

एवमुक्त्वा सर्वेषां पाशच्छेदं कृत्वा हिरण्यकः चित्रग्रीव-
माह । मित्र ! गम्यताम् अधुना स्वाश्रयं प्रति, भूयोऽपि व्यसने
प्राप्ते समागन्तव्यम् । इति तान् संप्रेष्य पुनरपि दुर्गं प्रविष्टः ।
चित्रग्रीवोऽपि सपरिवारः स्वाश्रयम् अगमत् । अथवा साधु
इदमुच्यते,

मित्रवान् साधयत्यर्थान् दुःसाध्यान्पि वै यतः ।

तस्मान्मित्राणि कुर्वीत समानान्येव चात्मनः ॥ २८ ॥

लघुपतनकाऽपि वायसः सर्वं तं चित्रग्रीवबन्धमोक्षम्
अवलोक्य विस्मितमना व्यचिन्तयत् । अहो ! बुद्धिः अस्य
हिरण्यकस्य शक्तिश्च दुर्गसामग्री (ण) च तत् ईदृगेव विधिः
विहङ्गानां बन्धनमोक्षात्मकः । अहं च न कस्यचित् विश्व-
सिमि चलप्रकृतिश्च (त) । तथापि एनं मित्रं करोमि ।
उक्तञ्च, अपि सम्पूर्णतायुक्तैः कर्तव्याः सुहृदो बुधैः ।

नदीशः परिपूर्णोऽपि चन्द्रोदयमपेक्षते ॥ २९ ॥

एवं सम्प्रधाय पादपादवतीर्य विलहारम् आश्रित्य चित्र-
ग्रीववच्छन्दनं हिरण्यकं समाहृतवान् । एहि एहि भो

व्यवस्थापनञ्च स्यादिति शेषः स महीपात्रः त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे सम्भवेत् समर्था
भवेद् इत्यर्थः ॥ २७ ॥

मित्रवानिति । यतः यस्मात् द्वितीः मित्रवान् जनः दुःसाध्यान्पि अशक्वा-
नपि अर्थान् साधयति सम्पादयति, तस्मात् आत्मनः समानानि एव मित्राणि
कुर्वीत ॥ २८ ॥

(ण) दुर्गसामग्री दुःखतारणीपाशनिचयः ।

(त) चलप्रकृतिः चञ्चलस्वभावः ।

अपीति । सम्पूर्णतायुक्तैः सर्वसम्पत्परिपूर्णैरपि बुधैः विहङ्गैः सुहृदः
मित्राणि कर्तव्याः । नदीशः समुद्रः परिपूर्णोऽपि चन्द्रोदयम् अपेक्षते आका-
शमिति समधिकपूर्णताशयादिति भावः ॥ २९ ॥

हिरण्यक ! एहि । तच्छब्दं श्रुत्वा हिरण्यकी व्यचिन्तयत् ।
 किमन्योऽपि कश्चित् कपोतो बन्धनशेषः (थ) तिष्ठति येन मां
 व्याहरति । आह च, भोः को भवान् ? स आह, अहं
 लघुपतनको नाम वायसः । तत् श्रुत्वा विशेषादन्तर्लीनो
 हिरण्यक आह, भो ! द्रुतं गम्यतां अस्मात् स्थानात्, वायस
 आह, तव पार्श्वे गुरुकार्येण समागतः, तत् किं न क्रियते
 मया सह दर्शनम्, हिरण्यक आह, न मेऽस्ति त्वया सह
 सङ्गमेन प्रयोजनमिति । स आह, भोः ! चित्रग्रीवस्य मया
 तव सकाशात् पाशमोक्षणं दृष्टम् तेन मम महती प्रीतिः
 सञ्जाता । तत् कदाचित् ममापि बन्धने जाते तव पार्श्वे
 मुक्तिर्भविष्यति । तत् क्रियतां मया सह मैत्रौ । हिरण्यक आह,
 अहो ! त्वं भोक्ता । अहं ते भोज्यभूतः । तत् का त्वया सह
 मम मैत्रौ ? तत् गम्यतां, मैत्रौ विरोधभावात् कथम् ? (द) ।
 उक्ताञ्च,

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।

तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ ३० ॥

तथाच, यो मित्रं कुरुते मूढ आत्मनोऽसदृशं कुधौः ।

हीनं वाप्यधिकं वापि हास्यतां यात्यसौ जनः ॥ ३१ ॥

(थ) बन्धनशेषः बद्धावशिष्टः ।

(द) मैत्रौ सौहृद्यं विरोधभावात् कथं सम्भवतीति शेषः । न सम्भवति
 इत्यर्थः ।

ययोरिति । ययोरेव वित्तं धनं समं ययोरेव कुलं वंशः समं, तयोरेव
 मैत्री विवाहश्च परस्परं सङ्गच्छते इति शेषः पुष्टविपुष्टयोः विरुद्धयोर्न सङ्गच्छते
 इत्यनुषङ्गः ॥ ३० ॥

य इति । यः कुधौः दुर्बुद्धिः मूढो जनः आत्मनः असदृशं हीनं वा अधिकं
 वापि मित्रं कुरुते, असौ हास्यतां याति ॥ ३१ ॥

तत् गम्यतामिति । वायस आह, भो हिरण्यक ! एषोऽहं
तव दुर्गद्वारे उपविष्टः । यदि त्वं मैत्रीं न करोषि ततोऽहं
प्राणमोक्षणं तवाग्रे करिष्यामि । अथवा प्रायोपवेशनं मे
स्यात् इति । हिरण्यक आह, भोः ! त्वया वैरिणा सह कथं
मैत्रीं करोमि ? उक्तञ्च,

वैरिणा न हि सन्दध्यात् सुस्निष्टेनापि सन्धिना ।

सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम् ॥ ३२ ॥

वायस आह, भोः ! त्वया सह दर्शनमपि नास्ति कुतो
वैरम् ? तत् किमनुचितं वदसि, हिरण्यक आह, द्विविधं
वैरं भवति सहजं कृत्रिमञ्च । तत् सहजवैरी (ध) त्वम् अस्मा-
कम् उक्तञ्च,

कृत्रिमं नाशमभ्येति वैरं द्राक् कृत्रिमैर्गुणैः ।

प्राणदानं विना वैरं सहजं याति न क्षयम् ॥ ३३ ॥

वायस आह, भो ! द्विविधस्य वैरस्य लक्षणं श्रोतुमि-
च्छामि । तत् कथ्यताम् । हिरण्यक आह, भोः ! कारणेन
निर्वृत्तं कृत्रिमम् । तत्तददर्शोपकारकरणाद्गच्छति । स्वाभा-
विकं पुनः कथमपि न गच्छति । तदयथा नकुलसर्पाणां,
शष्पभुङ्गस्त्रायुधानां, जलवङ्गयोः, देवदेत्यानां, सारमेयमार्जा-

वैरिणेति । सुस्निष्टेनापि सुषटितेनापि सन्धिना नियमेन वैरिणा शत्रुणा
सह न हि सन्दध्यात् नैव सन्धिं कुर्यात् । सुतप्तमपि पानीयं जलं पावकम्
अग्निं शमयत्येव ॥ ३२ ॥

(ध) सहजवैरी स्वभावशत्रुः ।

कृत्रिममिति । कृत्रिमं कार्यजातं वैरं कृत्रिमैः कार्यभूतैः गुणैः उपकारा-
दिभिरित्यर्थः द्राक् भ्रांति नाशम् अभ्येति प्राप्नोति । सहजं स्वाभाविकं वैरं
प्राणदानं विना आजीवनमिति भावः क्षयं न याति ॥ ३३ ॥

राणाम्, ईश्वरदरिद्राणां, सपत्नीनां, लुब्धकहरिणानां श्रोत्रिय-
भ्रष्टक्रियाणां, (न) मूर्खपण्डितानां, पतिव्रताकुलटानां,
सज्जनदुर्जनानाम् । न कश्चित् केनापि व्यापादितः, तथापि
प्राणान् सन्तापयन्ति (प) ।

बायस आह, कारणान्मित्रतां याति कारणादेति शत्रुताम् ।

तस्मान्मित्रत्वमेवात्र योज्यं वैरं न धीमता ॥ ३४ ॥

तस्मात् कुरु मया सह समागमं मित्रधर्मार्थम् । हिर-
स्वक आह, भोः ! श्रूयतां नीतिसर्वस्वम् (फ) ।

सकृद्दृष्टमपीष्टं यः पुनः सन्धातुमिच्छति ।

स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ ३५ ॥

अथवा गुणवान् अहं न मे कश्चित् वैरयातनां (व) करि-
ष्यति एतदपि न सम्भाव्यम् । उक्तञ्च,

सिंहो व्याकरणस्य कर्तुरहरत्पाणान् प्रियान् पाणिनेः

मौमांसाकृतमुन्ममाथ सहसा हस्तौ मुनिं जैमिनिम् ।

(न) शृणुमुद्धनखायुधानां दणभोजिश्वापदानाम् । सारमेयभार्वाणां
कुकुरविद्याखानाम् । ईश्वरदरिद्राणां धनिदुर्गतानाम् । लुब्धकहरिणानां व्याध-
कृशाणाम् । श्रोत्रियभ्रष्टक्रियाणां सदाचारासदाचाराणाम् ।

(प) नेति । एतेषां मध्ये केनापि कश्चित् व्यापादितः विनाशितः न
वद्यपि, तथापि एते परस्परं प्राणान् सन्तापयन्ति ।

कारणादिति । जनः कारणात् मित्रतां याति गच्छति, कारणात् शत्रुताञ्च
एति गच्छति, तस्मात् अत्र ससारे धीमता बुद्धिमता जनेन मित्रत्वमेव योज्यं
कर्तव्यं न वैरम् ॥ ३४ ॥

(फ) नीतिसर्वस्वं नीतिसारः ।

सकृदिति । यः दृष्टमात्रं प्रियजनमपि सकृद्दृष्टं पुनः सन्धातुं सन्मेषयितुम्
इच्छति सः अश्वतरी गर्भं यथा मृत्युम् उपगृह्णाति आश्रयति ॥ ३५ ॥

(व) वैरयातनां वैरेण पीडनम् ।

कृन्दोज्ञाननिधिं जघान मकरो विलातटे पिङ्गलम्
अज्ञानावृतचेतसामतिरुषां कोऽर्थस्तिरुषां गुणैः ? ॥२६॥

वायस आह, अस्त्येतत् तथापि श्रूयताम्,

उपकाराच्च लोकानां निमित्तान्मृगपक्षिणाम् ।

भयाक्षोभाच्च मूर्खाणां मैत्री स्याद्दर्शनात्सताम् ॥२७॥

मृद्वट इव सुखभेद्यो दुःसन्धानश्च दुर्जनो भवति ।

सुजनस्तु कनकघट इव दुर्भेदः सुकरसन्धिश्च ॥ २८ ॥

इक्षोरयात् क्रमशः पर्वणि यथा रसविशेषः ।

तद्वत् सज्जनमैत्री विपरीतानान्तु विपरीतता ॥२९॥

तथाच, आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण

लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।

सिंह इति । सिंहः व्याकरणस्य कर्तुः निरपराधस्यति भावः पाणिनेः मुनेः प्रियान् प्राणान् अहरत् । इक्षी मीमांसाकृतं मीमांसादर्शनकारिणं जैमिनिं मुनिं सहसा उन्मसाद्य । मकरः जलजन्तुविशेषः विलातटे जलान्तिके कृन्दसां ज्ञाननिधिं कृन्दः शास्त्रप्रणेतारम इत्यर्थः पिङ्गलं मुनिं जघान । अज्ञानावृतचेतसां मोहान्धचित्तानाम् अतिरुषाम् अतिकोपनानां तिरुषां पशुपक्षिणां गुणैः कोऽर्थः ? न कोऽप्युपकार इत्यर्थः । दुर्जना अपराधानपराधी न गणयन्तीति भावः ॥ २६ ॥

उपकारादिति । लोकानां नराणाम् उपकारात् परस्परौपकारकरणात् इत्यर्थः, मृगपक्षिणां निमित्तात् कुतश्चित् कारणात्, मूर्खाणां भयात् लोभाच्च तेषां सतां साधूनां दर्शनात् परस्परालोकनात् मैत्री स्यात् ॥ २७ ॥

मृद्वट इति । दुर्जनः मृद्वट इव मृत्कलस इव सुखेन भेद्यः दुःसन्धानश्च अमेलनीयश्च भवति सुजनस्तु कनकघट इव काश्चनकलस इव दुर्भेदः भेतुमशक्यः सुकरसन्धिश्च अक्षेशं सर्वत्र यश्च ॥ २८ ॥

इक्षीरिति । इक्षीः अयात् अयमारभ्य पर्वणि पर्वणि यथा रसविशेषः रसस्य उत्कर्ष इत्यर्थः सज्जनमैत्री साधुसौहृदं तद्वत् क्रमशः सुरसमिति भावः विपरीतानान्तु दुर्जनानान्तु विपरीतता विपर्ययः प्रथमतः सौहृदं पश्चात् अतुल्यमिति भावः ॥ २९ ॥

दिनस्य पूर्वाह्णपरार्द्धभिन्ना

कायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥ ४० ॥

तत् साधुरहम् अपरं त्वां शपथादिभिः निर्भयं करिष्यामि ।

स आह, न मे अस्ति ते शपथैः प्रत्ययः । उक्तञ्च,

शपथैः सन्धितस्यापि न विश्वासं ब्रजेद्विपोः ।

श्रूयते शपथं कृत्वा वृत्रः शक्रेण सूदितः ॥ ४१ ॥

न विश्वासं विना शत्रुर्देवानामपि सिद्धयति ।

विश्वासात्त्रिदशेन्द्रेण दितेर्गर्भो विदारितः ॥ ४२ ॥

अन्यच्च, बृहस्पतेरपि प्राज्ञस्तस्मान्नैवान्न विश्वसेत् ।

य इच्छेदात्मनो बृद्धिमायुष्यच्च सुखानि च ॥ ४३ ॥

आग्नेति । खलानां सज्जनानाञ्च मैत्री दिनस्य पूर्वाह्णपरार्द्धभिन्ना कायेव
चारभगुर्वी क्रमेण क्षयिणी पुरा लघ्नी पश्चात् बृद्धिमती वर्धमाना च । यथा
दिनपूर्वाह्णकाया प्रथमं महती पश्चात् क्षयवती तथा खलस्त मैत्री । यथा
दिनपरार्द्धकाया प्रथमं लघ्नी पश्चात् महती तथा सज्जनस्य मैत्रीति भावः
॥ ४० ॥

अपथैरिति । शपथैः दिव्यैः सन्धा प्रतिज्ञा जाता अस्येति सन्धितस्य कृत-
प्रतिज्ञस्य इत्यर्थः अस्य जाते इति इतप्रत्ययः । अपि रिपोः शत्रोः विश्वासं न
ब्रजेत् न गच्छेत् जन इति शेषः । शक्रेण इन्द्रेण शपथं कृत्वा नाहं ते द्रोणमा-
चरिष्यामीति प्रतिज्ञां कृत्वा वृत्रः सूदितः नाशितः श्रूयते । शत्रुप्रतारणार्थं देवा
अपि शपथं कुर्वन्ति किमुत अपरे इति भावः ॥ ४१ ॥

नेति । विश्वासं विना देवानामपि शत्रुः न सिद्धयति न वश्यो भवति इत्यर्थः ।
विश्वासात् विश्वाससमाश्रित्य त्रिदशेन्द्रेण देवराजेन दितेः विमातुः गर्भः खनि-
हन्तेति भावः विदारितः खण्डितः पुरा हिरण्यकशिपुश्रीकेन आत्मा दितिः
खपुत्राणां रिपुमिन्द्रं हन्तुं तद्वातकं गर्भं धृतवती । देवराजोऽपि तदनुसन्धाय
विमातुः परिचर्याच्छलेन सततं रन्ध्रान्वधौ एकदा दिवा शयानां दितिमवलीक्य
तद्वक्षे प्रविष्टः गर्भस्थं जीवं खण्डयामास । खण्डितस्य स जनपञ्चाशद्विभक्तः
पवनदेवत्वमगादिति पौराणिकी गाथा अत्र अनुसर्ज्या ॥ ४२ ॥

तथाच, सुसूक्ष्मेणापि रन्ध्रेण प्रविश्याभ्यन्तरं रिपुः ।

नाशयेच्च शनैः पश्चात् भवं सलिलपूरवत् ॥ ४४ ॥

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ।

विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ४५ ॥

न बध्यते ह्यविश्वस्तो दुर्बलोऽपि बलोत्कटैः ।

विश्वस्ताश्चाशु बध्यन्ते बलवन्तोऽपि दुर्बलैः ॥ ४६ ॥

सुकृत्यं विष्णुगुप्तस्य मित्राप्तिर्भागवस्य च ।

बृहस्पतेरविश्वासो नीतिसन्धिस्त्रिधा स्थितः ॥ ४७ ॥

तथाच, महताप्यर्थसारेण यो विश्वसिति शत्रुषु ।

भार्यासु सुविरक्तासु तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ ४८ ॥

बृहस्पतेरपि इति । तस्मात् हेतोः यः आत्मनः ब्रह्म आयुष्यं दीर्घजीवनं
सुखानि च इच्छेत् सः प्राशयेत् अत्र संसारे बृहस्पतेरपि न विश्वसेत् ॥ ४३ ॥

सुसूक्ष्मेणेति । रिपुः शत्रुः सुसूक्ष्मेण अतिसूक्ष्मेण रन्ध्रेण शनैः क्रमेण अभ्यन्तरं
प्रविश्य पश्चात् भवं नौकां सलिलपूरवत् जलप्रवाह इव नाशयेच्च । यथा अल्पे-
नापि क्षिद्रेण सलिलप्रवाहः नौकां क्रमेण प्रविश्य निमज्जयति तद्वत् शत्रुरपि
केनचित् छलेन प्रविश्य नाशयतीति भावः ॥ ४४ ॥

नेति । अविश्वस्ते जने न विश्वसेत्, विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् । विश्वासात्
उत्पन्नं भयं मूलानि अपि निकृन्तति नाशयति ॥ ४५ ॥

नेति । दुर्बलोऽपि जनः अविश्वस्तः अकृतविश्वासः बलोत्कटैः प्रबलैः न
बध्यते न हन्यते । बलवन्तोऽपि विश्वस्ताः कृतविश्वासाः सन्तः दुर्बलैः आशु शीघ्रं
बध्यन्ते ॥ ४६ ॥

सुकृत्यमिति । त्रिधा त्रिप्रकारी नीतिसन्धिः नयसंयोगः भवतीति शेषः ।
विष्णुगुप्तस्य चाणक्यस्य इत्यर्थः सुकृत्यं सुष्ठु कार्यं कर्तव्यानुष्ठानम् इत्यर्थः, भागवस्य
भृगुनन्दनस्य परशुरामस्य मित्राप्तिः मित्रलाभः बृहस्पतेः अविश्वासः विश्वासाकर-
णम् । चाणक्यमते सुनियमेन कार्यानुष्ठानं भागवमते मित्रलाभः बृहस्पतिमते
कस्मिन्नपि अविश्वास एव नीतिरिति भावः ॥ ४७ ॥

महतेति । यः महतापि अर्थसारेण अर्थोत्कर्षेण अधिकधनलाभेनेति भावः

तच्छ्रुत्वा लघुपतनकोऽपि निरुत्तरः चिन्तयामास, अहो !
बुद्धिप्रागल्भ्यमस्य नीतिविषये । अथवा त एव अस्योपरि
मैत्रीपक्षपातः । स आह, भो हिरण्यक !

सतां साप्तपदं मैत्रमित्याहुर्विवुधा जनाः ।

तस्मात्त्वं मित्रतां प्राप्तो वचनं मम तत् शृणु ॥ ४९ ॥

दुर्गस्थेनापि त्वया मया सह नित्यमेव आलापो गुणदोष-
सुभाषितगोष्ठीकथाः (भ) सर्वदा कर्तव्या यद्येवं न विश्व-
सिषि । तत् श्रुत्वा हिरण्यकोऽपि व्यचिन्तयत्, (म) विदग्ध-
वचनोऽयं दृश्यते लघुपतनकः सत्यवाक्यश्च, तदयुक्तम् अनेन
मैत्रीकरणम् । परं कदाचित् मम दुर्गे चरणपातोऽपि न
कार्यः । उक्तञ्च,

भीतभीतः पुरा शत्रुर्मन्दं मन्दं विसर्पति ।

भूमौ प्रहेलया पञ्चाज्जारहस्तोऽङ्गनास्त्रिव ॥ ५० ॥

शत्रुषु तथा सुविरक्तासु भार्यासु विश्वसिति तस्य जीवितं तदन्तं तत्पर्यन्तं तेन
विश्वासेनैव स विनश्यतीति भावः ॥ ४८ ॥

सतामिति । विवुधाः विद्वांसी जनाः सतां साधूनां साप्तपदं सप्तपदीचारण-
लाभ्यं मैत्रम् इति आहुः कथयन्ति सप्तपदानुपलक्षणाणि बहुविध आलाप एव
मैत्रलक्षणं तत् येन सह संवत्तं स एव मित्रमिति भावः । तस्मात् त्वं मित्रतां प्राप्तः
विविधास्त्रापवशादिति भावः । त्वं तस्मात् मम वचनं शृणु ॥ ४९ ॥

(भ) दुर्गस्थेन विलस्थेन । गुणेति । गुणाय दोषाय तेषां सुभाषितेन
श्रीमन्नालापेन गोष्ठीकथाः सम्मेलनालापाः ।

(म) विदग्धवचनः विदग्धस्य पण्डितस्यैव वचनं यस्य तथाभूतः सुवक्ता
इत्यर्थः ।

भीतेति । शत्रुः पुरा पूर्वं भीतभीतः अतिभीतः सन् भूमौ मन्दं पञ्चात्
प्रहेलया प्रकटेन विलासेन अङ्गनासु स्त्रीषु जारहस्त इव उपपतेः कर इव विस-
र्पति पक्षति । यथा जारः शनैः शनैः अभिलषणीयाम् अङ्गनां गात्रेषु स्पृशति
पञ्चात् प्रणये जाते स्वच्छन्दं हस्तं प्रसारयति तद्वत् शत्रुरपि प्रथमं मन्दं मन्दं
प्रविश्य सर्वाङ्गं व्याप्रीतीति भावः ॥ ५० ॥

तच्छ्रुत्वा वायस आह, भद्र ! एवं भवतु । ततः प्रभृति
द्वौ तौ अपि सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभवन्तौ तिष्ठतः । पर-
स्परं कृतोपकारी कालं नयतः । लघुपतनकोऽपि मांसशक-
लानि मेध्यानि बलिशेषाणि (य) अन्यानि वात्सल्याहृतानि (र)
पक्वान्नविशेषाणि हिरण्यकार्यमानयति । हिरण्यकोऽपि
तण्डुलान् अन्यांश्च भक्ष्यविशेषान् लघुपतनकार्यं रात्रौ आहृत्य
तत्कालायातस्य अर्पयति । अथवा युज्यते द्वयोरपि एतत् ।
उक्तञ्च, ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।

भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम् ॥ ५१ ॥

नोपकारं विना प्रीतिः कथञ्चित् कस्यचिद्भवेत् ।

उपयाचितदानेन यतो देवा अभीष्टदाः ॥ ५२ ॥

तावत् प्रीतिर्भवेत्लोके यावद्दानं प्रदीयते ।

वत्सः क्षीरक्षयं दृष्ट्वा परित्यजति मातरम् ॥ ५३ ॥

(य) मांसशकलानि पिशितखण्डानि । मेध्यानि विशुद्धानि । बलि-
शेषाणि पूजावशिष्टानि ।

(र) वात्सल्याहृतानि प्रेम्णा सञ्चितानि ।

ददातीति । ददाति, प्रतिगृह्णाति, गुह्यं रहस्यम् आख्याति कथयति,
पृच्छति, भुङ्क्ते भोजयते च एवं षड्विधं दानप्रतिग्रहगुह्यभाषणप्रश्नभोजनभोजन-
दानात्मकमिति भावः प्रीतिः प्रणयस्य लक्षणं चिह्नम् ॥ ५१ ॥

नोपकारमिति । उपकारं विना कस्यचित् कथञ्चित् प्रीतिः न भवेत् ।
यतः देवाः अपि अत्राध्याहृत्यः उपयाचितदानेन यदि मम पुत्रम् अस्मात् रोयात्
मुक्तं करिष्यसि तदा तुभ्यमिदमभीष्टं दास्यामि इत्येवं देवतासुद्दिश्य सङ्कल्पितम्
उपयाचितं तस्य दानेन अभीष्टदाः भवन्ति कामं ददति इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

तावदिति । लोके तावत् प्रीतिः भवेत्, यावत् दानं प्रदीयते । तथाहि
वत्सः गोशिशुः क्षीरक्षयं दुग्धक्रासं दृष्ट्वा क्षीरमप्राप्य इत्यर्थः मातरं जननीं परि-
त्यजति ॥ ५३ ॥

पश्य दानस्य माहात्म्यं सद्यः प्रत्ययकारकम् ।

यत् प्रभावादपि द्वेषी मित्रतां याति तत्क्षणात् ॥ ५४ ॥

पुत्रादपि प्रियतरं खलु तेन दानं

मन्ये पशोरपि विवेकविवर्जितस्य ।

दत्ते खले तु निखिलं खलु येन दुग्धं

नित्यं ददाति महिषी समुतापि पश्य ॥ ५५ ॥

किं बहुना, प्रीतिं निरन्तरां कृत्वा दुर्भेद्यां नखमांसवत् ।

मूषको वायसश्चैव गतौ कृत्रिममित्रताम् ॥ ५६ ॥

एवं स मूषकस्तदुपकाररञ्जितः तथा विश्वस्तो यथा तस्य पक्षमध्ये प्रविष्टः तेन सह सर्वदैव गोष्ठीं (ल) करोति । अथ अन्यस्मिन्नहनि वायसोऽश्वपूर्णनयनः समभ्येत्य सगद्गदं तमुवाच, भद्र हिरण्यक ! विरक्तिः सञ्जाता मे साम्प्रतं देशस्य अस्य उपरि, तदन्यत्र यास्यामि । हिरण्यक आह, भद्र ! किं

पश्येति । दानस्य माहात्म्यं सद्यः तत्क्षणात् प्रत्ययकारकं विश्वासजननं पश्य । यत् प्रभावात् यस्य दानस्य प्रभावात् बलात् द्वेषी शत्रुरपि तत्क्षणात् दानमात्रत एव इत्यर्थः मित्रतां याति गच्छति ॥ ५४ ॥

पुत्रादिति । तेन हेतुना शत्रुवशीकरणरूपेणेति भावः । विवेकविवर्जितस्य अज्ञानस्य पशोरपि दानं पुत्रादपि प्रियतरम् अतिशयेन प्रियं मन्ये, येन कारणेन समुता सवत्सापि महिषी खले तिलकल्किं दत्ते सति खलु निश्चितं तु निखिलं समस्तं दुग्धं ददाति इति उदाहरणं पश्य । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

प्रीतिमिति । नखमांसवत् नखमांसाविव निरन्तराम् अविविक्त्रां दुर्भेद्यां शरणेयां प्रीतिं प्रणयं दानादिनिति शेषः कृत्वा मूषकः हिरण्यकः वायसः लघु-पतनकश्च कृत्रिममित्रतां गतौ प्राप्नोति ॥ ५६ ॥

(क) गोष्ठीम् अन्योन्यसम्बन्धनरूपां सत्तितम् ।

विरक्तेः कारणम् ? स आह, भद्र ! श्रूयताम् । अत्र देशे
महत्या अनावृष्ट्या दुर्भिक्षं सञ्जातम् । दुर्भिक्षत्वात् जनो
बुभुक्षापीडितः कोऽपि बलिमात्रमपि (व) न प्रयच्छति ।
अपरं गृहे गृहे बुभुक्षितजनैः विहङ्गानां बन्धनाय पाशाः
प्रगुणीकृताः (श) सन्ति । अहमपि आयुःशेषतया पाशेन बद्ध
(ष) उद्धरितोऽस्मि—एतद्विरक्तेः कारणम् । तेनाहं विदेशं
चलित इति वाष्पमोक्षं करोमि । हिरण्यक आह, अथ भवान्
कः प्रस्थितः ? स आह, अस्ति दक्षिणापथे वनगहनमध्ये
महासरः । तत्र त्वत्तोऽधिकः परमसहृत् कूर्मो मन्थरको
नाम । स च मे मत्स्यमांसखण्डानि दास्यति, तद्वक्षणात्
तेन सह सुभाषितगोष्ठीसुखभनुभवन् सुखेन कालं नेष्यामि ।
न अहमत्र विहङ्गानां पाशबन्धनेन क्षयं द्रष्टुमिच्छामि ।
उक्तञ्च,

अनावृष्टिहते देशे शस्ये च प्रलयं गते ।

धन्यास्तात ! न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम् ॥ ५७ ॥

कोऽतिभारः समर्थानां ? किं दूरं व्यवसायिनाम् ? ।

को विदेशः सविद्यानां ? कः परः प्रियवादिनाम् ॥ ५८ ॥

(व) बलिमात्रं वायसेभ्यो देयं यत्किञ्चिदन्नमिति भावः ।

(श) विहङ्गानां पक्षिणाम् । प्रगुणीकृताः प्रकर्षेण प्रचिन्ताः ।

(ष) उद्धरितः विसृक्तः ।

अनावृष्टिहते इति । हे तात ! देशे अनावृष्टिहते अनावृष्ट्या विनाशं गते,
शस्ये च प्रलयं प्रणाशं गते सति धन्याः पुण्यवन्तः जनाः देशभङ्गं कुलक्षयञ्च न
पश्यन्ति ॥ ५७ ॥

क इति । समर्थानां शक्तानाम् अतिभारः सहत्कार्यमित्यर्थः, कः, न
कोऽपि इत्यर्थः, व्यवसायिनां वणिजां दूरं किम् ? न किमपि दूरमस्तीत्यर्थः,

विहत्त्वञ्च नृपत्वञ्च नैव तुल्यं कदाचन

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ ५९ ॥

हिरण्यक आह, यदि एवं तदहमपि त्वया सह गमि-
ष्यामि । ममापि महद्दुःखं वर्तते । वायस आह, भो !
तव किं दुःखम् ? तत्कथय । हिरण्यक आह, भो ! बहु
वक्तव्यमस्ति अत्र विषये । तत्र एव गत्वा सर्वं सविस्तरं
कथयिष्यामि । वायस आह, अहं तावत् आकाशगतिः
तत्कथं भवतो मया सह गमनम् । स आह, यदि मे प्राणान्
रक्षसि तदा स्वपृष्ठमारोप्य मां तत्र प्रापयिष्यसि । न अन्यथा
मम गतिः अस्ति । तत् श्रुत्वा सानन्दं वायस आह, यदि एवं
तद्वन्मोहं यद्भवतापि सह तत्र कालं नयामि । अहं सम्पाता-
दिकान् (स) अष्टौ उड्डीनगतिविशेषान् वेद्मि । तत्समारोह
मम पृष्ठं, येन सुखेन त्वां तत्सरः प्रापयामि । हिरण्यक आह,
उड्डीनानां नामानि श्रोतुमिच्छामि, स आह,

सम्पातं विप्रपातञ्च महापातं निपातनम् ।

वक्रं तिर्यक् तथा चोर्ध्वमष्टमं लघुसंज्ञकम् ॥ ६० ॥

तच्छ्रुत्वा हिरण्यकः तत्क्षणादेव तदुपरि समारूढः ।

सविद्यानां विदुषां विदेशः कः ? अयं देशः अयं विदेश इति गणना नास्ति
इत्यर्थः । प्रियवादिनां परः कः ? न कोऽपि इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

विहत्त्वमिति । विहत्त्वञ्च विद्यावत्त्वञ्च नृपत्वं राजत्वं च कदाचन नैव तुल्यं
भवति, यतः राजा स्वदेशे पूज्यते, विद्वान् जनः सर्वत्र पूज्यते ॥ ५९ ॥

(स) सम्पातादिकान् सम्पातप्रभृतीन् वक्ष्यमाणान् ।

सम्पातमिति । सम्पातं सम्पतनं विप्रपातं विशेषेण प्रकर्षेण पतनं महापातम्
अत्यल्पपतनं निपातनम् । वक्रं तिर्यक् तिरश्चीनम् ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वोत्पतनम् अष्टमे
खण्डे अतिशयेन द्रुतम् एतदष्टप्रकारमुड्डीनम् इत्यर्थः ॥ ६० ॥

सोऽपि शनैः शनैः तमादाय सम्पातोड्डीनप्रस्थितक्रमेण (ह)
तत्सरः प्राप्तः । ततो लघुपतनकं मूषकाधिष्ठितं विलोक्य
दूरतोऽपि देशकालवित् (च) असामान्यकाकोऽयमिति ज्ञात्वा
सत्वरं मन्यरको जले प्रविष्टः । लघुपतनकोऽपि तीरस्थतरु-
कोटरे हिरण्यकं सुक्ता शाखाग्रमारुह्य तारस्वरेण प्रोवाच,
भो मन्यरक ! आगच्छ आगच्छ, तव मित्रम् अहं लघुपतनको
नाम वायसः चिरात् सोत्कण्ठः समायातः । तदागत्य आलि-
ङ्गय माम् । उक्तञ्च,

किं चन्दनैः सकर्पूरैः ? तुहिनैः किञ्च शीतलैः ? ।

सर्वे ते मित्रगात्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६१ ॥

तथाच, केनामृतमिदं सृष्टं मित्रमित्यचरद्वयम् ।

आपदाञ्च परिव्राणं शोकसन्तापभेषजम् ।

तच्छ्रुत्वा निपुणतरं परिज्ञाय सत्वरं सलिलान्निष्क्रम्य
पुलकिततनुः आनन्दाश्रुपूरितनयनो मन्यरकः प्रोवाच, एहि
एहि मित्र ! आलिङ्गय माम्, चिरकालात् मया त्वं न सम्यक्
परिज्ञातः, तेन अहं सलिलान्तः प्रविष्टः ।

(ह) सम्पातेति । सम्पातरूपं यत् उड्डीनं तेन प्रस्थितं प्रस्थानं तस्य
क्रमेण ।

(च) देशकालवित् अस्मिन् देशे इदं करणीयम् अस्मिन् काले इदं कर-
णीयमिति वेत्तीति तथोक्तः विचक्षण इत्यर्थः ।

किमिति । सकर्पूरैः कर्पूरसहितैः चन्दनैः किम् ? शीतलैः तुषा-
दैश्च किम् ? न किमपि प्रयोजनम् इत्यर्थः यतः ते सर्वे सकर्पूरचन्दनादयः मित्र-
गात्रस्य बन्धुशरीरस्य षोडशीं कलां न अर्हन्ति । बन्धुगात्रं तादृशचन्दनादिभ्योऽपि
प्रीतिकरमिति भावः ॥ ६१ ॥

केनेति । केन जनेन आपदां परिव्राणं शोकसन्तापभेषजञ्च मित्रमिति
अमृतम् अमृततुल्यम् इत्यर्थः इदम् अचरद्वयं सृष्टं प्रणीतम् ? ॥ ६२ ॥

उक्तञ्च, यस्य न ज्ञायते वीर्यं न कुलं न विचेष्टितम् ।

न तेन सङ्गतिं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ६३ ॥

एवमुक्ते लघुपतनको वृक्षात् अवतीर्य तमालिङ्गितवान् ।
अथवा साधु इदमुच्यते ।

अमृतस्य प्रवाहैः किं कायक्षालनसम्भवेः ।

चिरान्मित्रपरिष्वङ्गो योऽसौ मूल्यविवर्जितः ॥ ६४ ॥

एवं द्वौ अपि तौ विहितालिङ्गनौ परस्परं पुलकितशरीरौ
वृक्षादधः समुपविष्टौ प्रोचतुः आत्मचरित्रवृत्तान्तम् । हिरण्य-
कोऽपि मन्थरकस्य प्रणामं कृत्वा वायसाभ्यासे समुपविष्टः ।
अथ तं समालोक्य मन्थरको लघुपतनकमाह, भोः ! कोऽयं
मूषकः ? कस्मात् त्वया भक्ष्यभूतोऽपि पृष्ठमारोप्य आनीतः ?
तन्न अत्र स्वल्पकारणेन भाव्यम् । तत् श्रुत्वा लघुपतनक आह,
भो ! हिरण्यको नाम मूषकोऽयम्, मम सुहृत् द्वितीयमिव
जीवितम् । तत् किं बहुना,

पर्जन्यस्य यथा धारा यथा च दिवि तारकाः ।

सिकता रेणवो यद्वत्संख्यया परिवर्जिताः ॥ ६५ ॥

यथेति । यस्य वीर्यं न, कुलं न, विचेष्टितञ्च न ज्ञायते, तेन सह सङ्गतिं
न कुर्यादिति बृहस्पतिः उवाच ॥ ६३ ॥

अमृतस्येति । कायस्य देहस्य क्षालनाय सम्भवी वेषां तद्याभूतैः शरीर-
क्षालनसाधनैरिति यावत् अमृतस्य प्रवाहैः किम् ? न किमपि प्रयोजनम्
इत्यर्थः, यः चिरात् दीर्घकालादनन्तरं मित्रपरिष्वङ्गः सुहृदालिङ्गनम्, असौ
मूल्यविवर्जितः अमूल्य इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

पर्जन्यस्येति । यथा पर्जन्यस्य मेघस्य धाराः, यथा च दिवि अन्तरीक्षे
तारकाः, यद्वत् यथा सिकता रेणवः संख्यया गणनया परिवर्जिताः परित्यक्ताः

गुणसंख्या परित्यक्ता तद्वदस्य महात्मनः ।

परं निर्वेदमापन्नः सम्प्राप्तोऽयं तवान्तिकम् ॥६६॥

मन्यरक आह, किमस्य वैराग्यकारणम् ? वायस आह,
पृष्टो मया । परमनेन अभिहितम्, यद्वहु वक्तव्यमस्ति तत्
तत्र एव गतः कथयिष्यामि । ममापि न निवेदितम् । तत्
भद्र हिरण्यक ! इदानीं निवेद्यताम् उभयोः अपि आवयोः
तदात्मनो वैराग्यकारणम् । सोऽब्रवीत् ।

कथा १ ।

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोष्यं नाम नगरम् ।
तस्य न अतिदूरे मठायतनं (क) भगवतः श्रीमहादेवस्य । तत्र
च ताम्रचूडो नाम परिव्राजकः प्रतिवसति स्म । स च नगरे
भिक्षाटनं कृत्वा प्राणयात्रां समाचरति । भिक्षाशेषञ्च तत्रैव
भिक्षापात्रे निधाय तद्विज्ञापात्रं नागदन्ते (ख) अवलम्ब्य
पश्चात् रात्रौ स्वपिति । प्रत्यूषे च तदन्तं कर्मकराणां (ग)
दृष्ट्वा सम्यक् तत्रैव देवतायतने सम्मार्जनोपलोपमण्डनादिकं (घ)
समाज्ञापयति । अन्यस्मिन् अहनि मम बान्धवैः निवेदितम्,

असंख्या इत्यर्थः तद्वत् अस्य महात्मनः सूषकस्य गुणाः सङ्ख्या परित्यक्ताः असङ्ख्या
इत्यर्थः, सोऽयं सूषकः परं निर्वेदम् आपन्नः सन् तव अन्तिकं समीपं सम्प्राप्तं
॥ ६५ ॥ ६६ ॥

(क) मठायतनम् आश्रमः मन्दिरम् इत्यर्थः ।

(ख) नागदन्ते गृहभित्तौ प्रीते दण्डविशेषे ।

(ग) कर्मकराणां श्रूयानाम् ।

(घ) सम्मार्जनादिभिः परिस्कारार्थमिति भावः ।

स्वामिन् ! मठायतने सिद्धमन्नं मूषकभयात् तत्रैव भिक्षा-
पात्रे निहितं नागदन्तेऽवलम्बितं तिष्ठति सदा एव, तद् वयं
भक्षयितुं न शक्नुमः । स्वामिनः पुनरगम्यं किमपि नास्ति ।
तत् किं वृथाटनेन (ङ) अन्यत्र ? अद्य तत्र गत्वा यथेच्छं
भुञ्जामहे तव प्रसादात् तदाकर्ण्य अहं सकलयूथपरिवृतः
तत्क्षणादेव तत्र गतः । उत्पत्य च तस्मिन् भिक्षापात्रे समा-
रूढः । तत्र भक्ष्यविशेषाणि सेवकानां दत्त्वा पश्चात् स्वयमेव
भक्षयामि, सर्वेषां हृत्तो जातायां भूयः स्वगृहं गच्छामि । एवं
नित्यमेव तदन्नं भक्षयामि । परिव्राजकोऽपि यथाशक्ति रक्षति ।
परं यदा एव निद्रान्तरितो भवति, तदा अहं तत्र आरुह्य
आत्मकृत्यं करोमि । अथ कदाचित् तेन मम रक्षणार्थं महान्
यत्नः कृतः । जर्जरवंशः समानीतः । तेन सुप्तोऽपि मम भयात्
भिक्षापात्रं ताडयति । अहमपि अभक्षितेऽपि अन्ने प्रहार-
भयात् अपसर्पामि । एवं तेन सह सकलां रात्रिं विश्रहपरस्य
(च) कालो व्रजति । अथ अन्यस्मिन्नहनि तस्य मठे बृहत्-
स्फिङ्गनामा परिव्राजकः तस्य सुहृत् तौर्ययात्राप्रसङ्गेन पान्थः
प्राघुणिकः (छ) समायातः, तं दृष्ट्वा प्रत्युत्थानविधिना सम्भाव्य
प्रतिपत्तिपूर्वकम् अभ्यागतक्रियया (ज) नियोजितः । ततश्च
रात्रौ एकत्र कुशसंस्तरे (झ) द्वौ अपि प्रसुप्तौ धर्मकथां कथ-

(ङ) वृथाटनेन वृथाभमणेन ।

(च) विश्रहपरस्य युध्यमानस्य ।

(छ) प्राघुणिकः अतिथिः ।

(ज) सम्भाव्य सत्कृत्य । प्रतिपत्तिपूर्वकं सम्मानपूर्वकम् ।

(झ) अभ्यागतक्रियया अतिथिपरिचर्यया । कुशसंस्तरे दर्भशय्यायाम् ।

यितुम् आरब्धौ । अथ वृहत्स्फिकथागोष्ठीषु स ताम्रचूडो
 मूषकत्रासार्थं व्याक्षिप्तमना (ज) जर्जरवंशेन भिक्षापात्रं ताड-
 यन् तस्य शून्यं प्रतिवचनं प्रयच्छति । तन्मयः न किञ्चित्
 उदाहरति (ट) । अथ असौ अभ्यागतः परं कोपमुपागतः
 तमुवाच, भोः ताम्रचूड ! परिज्ञातः त्वं सम्यक् न सुहृत्, तेन
 मया सह साक्षादं न जल्पसि । तत् रात्रौ अपि त्वदीयं
 मठं त्यक्त्वा अन्यत्र मठे यास्यामि । उक्तञ्च,
 एह्यागच्छ समाश्रयासनमिदं कस्माच्चिरादृश्यसे ?
 का वार्त्ता ? अतिदुर्बलोऽसि ? कुशलं ? प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् ।
 एवं ये समुपागतान् प्रणयिनः प्रह्लादयन्त्यादरात्
 तेषां युक्तमशङ्कितेन मनसा हर्म्याणि गन्तुं सदा ॥ ६७ ॥
 गृही यत्रागतं दृष्ट्वा दिशो वीक्षित वाप्यधः ।
 तत्र ये सद्ने यान्ति ते शृङ्गरहिता वृषाः ॥ ६८ ॥

(ज) व्याक्षिप्तमनाः आकृष्टचित्तः ।

(ट) तन्मयः मूषिकध्यानेन तत्रैव निविष्टमना इत्यर्थः । उदाहरति
 कथयति ।

एहीति । एहि आगच्छ, इदम् आसनं समाश्रय गृहाण, कस्मात् किमर्थं
 चिरात् दीर्घकालात् परमिति शेषः दृश्यसे ? का वार्त्ता ? कः समाचारः ?
 अतिदुर्बलोऽसि, अत्यन्तं कृशोऽसि कुशलं मङ्गलम् ? ते तव दर्शनात् प्रीतोऽस्मि,
 ये जनाः समुपागतान् उपस्थितान् प्रणयिनः बान्धवान् एवम् उक्तप्रकारेण
 आदरात् प्रह्लादयन्ति, अशङ्कितेन मनसा तेषां हर्म्याणि गृहाणि इत्यर्थः सदा
 गन्तुं युक्तम् उचितं साधूनामिति शेषः ॥ ६७ ॥

गृहीति । गृही गृहस्थः यत्र गृहे आगतम् अभ्यागतम् अतिथिम् इत्यर्थः
 दृष्ट्वा दिशः वा अधः वीक्षते, इतस्ततो दृष्टिं निक्षिपति अधोमुखो वा भवति
 इत्यर्थः तत्र सद्ने ये यान्ति, ते शृङ्गरहिताः शृङ्गहीनाः वृषाः नितान्तमसारा
 अनन्यगतय इति भावः ॥ ६८ ॥

नाभ्युत्थानक्रिया यत्र नालापा मधुराक्षराः ।

गुणदोषकथा नैव तत्र हर्म्यं न गम्यते ॥ ६६ ॥

तदेकमठप्राप्त्या (ठ) अपि त्वं गर्वितः, त्यक्तः सुहृत्स्नेहः ।
न एतत् वेत्सि यत् त्वया मठाश्रयव्याजेन नरकोपार्जनं कृतम् ।
उक्तञ्च, नरकाय मतिस्ते चेत् पौरोहित्यं समाचर ।

वर्षं यावत् किमन्येन मठचिन्तां दिनत्रयम् ॥ ७० ॥

तन्मूर्ख ! शोचितव्यः त्वं गर्वं गतः । तदहं त्वदीयं मठं
परित्यज्य यास्यामि । अथ तत् श्रुत्वा भयत्रस्तमनाः ताम्र-
चूडः तमुवाच, भो भगवन् ! मा एवं वद, न त्वत्समोऽन्यो
मम सुहृत् कश्चिदस्ति, पर तत् श्रूयतां गोष्ठीशैथिल्य कार-
णम् । (ड) एष दुरात्मा मूषकः प्रोन्नतस्थाने धृतमपि भिक्षा-
पात्रम् उत्प्लुत्य आरोहति भिक्षाशेषञ्च तत्रस्थं भक्षयति ।
तद्भावात् एव मठे मार्जनक्रिया (ढ) अपि न भवति । तन्मूषक-

नेति । यत्र अभ्युत्थानक्रिया प्रत्युद्गमनं न, मधुराणि अक्षराणि येषु तादृशाः
आलापाः वचनानि न, तथा गुणदोषकथा नैव अन्योऽन्यमस्तीति शेषः तत्र हर्म्यं
न गम्यते गमनं नोचितमिति भावः ॥ ६६ ॥

(ठ) एकमठप्राप्त्या एकस्य मठस्य देवमन्दिरस्य प्राप्त्या आधिपत्यलाभेनेति
भावः ।

नरकायेति । चेत् यदि ते तव नरकाय नरकं गन्तुं मतिः वर्तते इति शेषः
तदा वर्षं यावत् एकवर्षं व्याप्य इत्यर्थः पौरोहित्यं देवमन्दिरस्य पुरोहितकार्यं
लोकप्रतारणात्मकमिति भावः समाचर अनुतिष्ठ, अन्येन किम् दिनत्रयं व्याप्य
मठचिन्तां कृत्वापि नरके वासी भवति ॥ ७० ॥

(ड) गोष्ठीति । गोष्ठ्याम् अन्योऽन्यस्य सदालापरूपायां यत् शैथिल्यम्
अनभिनिवेशः तस्य कारणम् ।

(ढ) तद्भावात् तस्य मूषिकस्य भावात् अत्र विद्यमानत्वाद् इत्यर्थः । मार्जन-
क्रिया सम्मार्जनव्यापारः ।

त्वासार्यमेतेन वंशेन भिक्षापात्रं मुहुर्मुहुः ताडयामि । न अन्यत्
कारणमिति । अपरमेतत् कुतूहलं पश्य अस्य दुरात्मनो
यन्मार्जारमर्कटादयोऽपि (ण) तिरस्कृता अस्य उत्पतनेन ।
वृहत्स्फिक् (त) आह, अथ ज्ञायते तस्य विलं कस्मिंश्चित्
प्रदेशे ? ताम्रचूड आह, भगवन् ! न वेद्मि सम्यक् । स
आह, नूनं निधानस्य (थ) उपरि तस्य विलम् । निधानोष्मणा
प्रकूर्दते (द) ।

उक्तञ्च, ऊष्मापि वित्तजो वृद्धिं तेजो नयति देहिनाम् ।

किं पुनस्तस्य सम्भोगस्यागकर्मसमन्वितः ॥ ७१ ॥

तथाच, नाकस्माच्छाण्डिली मातर्विक्रीणाति तिलैस्तिलान् ।

लुञ्चितानितरैर्येन हेतुरत्र भविष्यति ॥ ७२ ॥

ताम्रचूड आह, कथमेतत् ? स आह,

(ण) कुतूहलम् आश्चर्यम् । मार्जारिति । मार्जाराः विडालाः मर्कटाः
वानराः तत्प्रभृतयोऽपि ये अस्य शत्रुपक्षास्तेऽपीति भावः ।

(त) अस्य सूषिकस्य । वृहत्स्फिक् वृहन्नौ स्फिचौ नितम्बौ यस्य तथाभूतः
तदाख्य इत्यर्थः ।

(थ) निधानस्य रत्नविशेषस्य ।

(द) निधानोष्मणा निधिप्रभावजनिततेजसा इत्यर्थः । प्रकूर्दते प्रकर्षेण
उल्लम्बति इत्यर्थः ।

उष्मेति । वित्तजः धनजातः उष्मा उष्णत्वम् इत्यर्थः अपि देहिनां प्राणिनां
तेजः वृद्धिं नयति प्रापयति । त्यागकर्मणा दानव्यापारेण समन्वितः युक्तः तस्य
वित्तस्य सम्भोगः किं पुनः ? वित्तस्य दाने भोगे च गर्वो भवत्येव, वित्तसंसर्गेऽपि
उष्मा जायते इति भावः ॥ ७१ ॥

नेति । हे मातः ! शाण्डिली तदाख्या काचित् ब्राह्मणी इतरैः अलुञ्चितैः
इति शेषः तिलैः लुञ्चितान् कुटितान् तिलान् अकस्मात् विना हेतुम् इत्यर्थः न
विक्रीणाति येन हेतुना अत्र विक्रये हेतुः कारणं किञ्चिदिति भावः भवि-
ष्यति ॥ ७२ ॥

कथा २ ।

यदा अहं कस्मिंश्चित् स्थाने प्रावृट्काले व्रतग्रहणनिमित्तं
 (घ) कश्चित् ब्राह्मणं वासार्थं प्रार्थितवान् । ततश्च तद्वचनात्
 तेनापि (न) श्रूयितः (प) सुखेन देवार्चनपरः तिष्ठामि ।
 अथ अन्यस्मिन्नहनि प्रत्युषे प्रवृद्धोऽहं ब्राह्मणब्राह्मणीसंवादे
 दत्तावधानः (फ) शृणोमि । तत्र ब्राह्मण आह, ब्राह्मणि !
 प्रभाते दक्षिणायनसंक्रान्तिः अनन्तदानफलदा भविष्यति ।
 तदहं प्रतिग्रहार्थं ग्रामान्तरं यास्यामि । त्वया ब्राह्मणस्य
 एकस्य भगवतः भूर्यस्य उद्देशेन (ब) किञ्चिद्भोजनं दातव्यम् ।
 अथ तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणी परुषतरवचनैः तं भर्त्सयमाना प्राह,
 कुतः ते दारिद्र्योपहतस्य (भ) भोजनप्राप्तिः ? तत् किं न
 लज्जसे एवं ब्रुवाणः । अपि च न मया तव हस्तलग्नया (म)
 कचिदपि लब्धं सुखं, न मिष्टान्नस्य आस्वादनं, न च हस्त-
 पादकण्ठादिभूषणम् । तत् श्रुत्वा भयत्रस्तोऽपि विप्रो मन्दं
 मन्दं प्राह, ब्राह्मणि ! न एतद्युज्यते वक्तुम् । उक्तञ्च,

(घ) प्रावृट्काले वर्षाकाले ? व्रतग्रहणनिमित्तं कस्यचित् नियमस्य
 पालनार्थम् ।

(न) तद्वचनात् तस्मात् वचनात् सत्प्रार्थनावचनात् इत्यर्थः । तेन प्रार्थित-
 ब्राह्मणेन ।

(प) श्रूयितः सेवितः ।

(फ) ब्राह्मणब्राह्मणीसंवादे ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्या सह परस्परकथोपकथने ।
 दत्तावधानः अभिनिविष्टचित्तः ।

(ब) सूर्यस्य उद्देशेन सूर्यदेवप्रीत्यर्थम् इत्यर्थः ।

(भ) दारिद्र्योपहतस्य निर्धनस्य इत्यर्थः ।

(म) हस्तलग्नया हस्तपतितया ।

ग्रासादपि तदर्द्धं कस्मान्नो दीयतेऽर्थिषु ।

इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥ ७३ ॥

ईश्वरा भूरिदानेन यत्नमन्ते फलं किल ।

दरिद्रस्तच्च काकिण्या प्राप्नुयादिति नः श्रुतिः ॥ ७४ ॥

दाता लघुरपि सेव्यो भवति न कृपणो महानपि समृद्ध्या ।

कूपोऽन्तः खादुजलः प्रीत्यै लोकस्य न समुद्रः ॥ ७५ ॥

तथाच, अकृतत्यागमहिम्ना मिथ्या किं राजराजशब्देन ।

गोप्तारं न निधीनां कथयन्ति महेश्वरं विबुधाः ॥ ७६ ॥

अपिच, सदा दानपरिचीणः शस्त एव करोश्वरः ।

ग्रासादिति । ग्रासादपि एककवलपरिमितादपि अन्नादित्यर्थः तदर्द्धं ग्रासाद्धं कस्मात् अर्थिषु भिक्षुकेषु न दीयते ? अपितु दीयत एव तद्दानमुचितमेवेति भावः । कदा कस्य जनस्य इच्छानुरूपो विभवः सम्पद भविष्यति ? नैव कदाचिदपि भविष्यति इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

ईश्वरा इति । ईश्वरा धनिनः भूरिदानेन बहुदानेन यत् फलं किल लभन्ते, दरिद्रो जनः काकिण्या वराटकानां विंशत्या इत्यर्थः वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणीति लीलावती । काकिणीदानेन इत्यर्थः तत्फलं प्राप्नुयात् इति नः अस्माकं श्रुतिः श्रुतम् इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

दातेति । दाता लघुरपि निधनोऽपीत्यर्थः सेव्यः भवति लोकेति शेषः, कृपणः समृद्ध्या सम्पदा महानपि न सेव्यः इत्यनुषङ्गः । अन्तर्गतानि खादूनि जलानि यस्य तादृशः कूपः लोकस्य जनस्य प्रीत्यै भवतीति शेषः, समुद्री न, समुद्रजलेन न कोऽपि दृश्यतीति भावः विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । आर्यावृत्तम् ॥ ७५ ॥

अकृतेति । अकृतः त्यागस्य दानस्य महिमा येन तादृशेन दानवर्जितेनेति भावः राजराजशब्देन किम् ? न किमापि प्रयोजनमित्यर्थः । बुधाः पण्डिताः निधीनां गोप्तारं रक्षितारं कुवेरमित्यर्थः महेश्वरं न कथयन्ति । धनवत्त्वमेव महेश्वरशब्दप्रतिपाद्यं न, त्यागशीलत्वमेव महेश्वरशब्दप्रतिपाद्यमिति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ ७६ ॥

सदेति । सदा सततं दानेन सदवर्धनेन धनवितरणेनेति धनिः परिचीणः

अदानः पीनगात्रोऽपि निन्द्य एव हि गर्दभः ॥ ७७ ॥

सुशीलोऽपि सुवृत्तोऽपि यात्यदानादधो घटः ।

पुनः कुजापि क्राणापि दानादुपरि कर्कटौ ॥ ७८ ॥

यच्छञ्जलमपि जलदो वल्लभतामेति सकललोकस्य ।

नित्यं प्रसारितकरो मित्रोऽपि न वीक्षितुं शक्यः ॥ ७९ ॥

एवं ज्ञात्वा दारिद्र्याभिभूतैः अपि स्वल्पात् स्वल्पतरं काले
पात्रे च देयम् । उक्तञ्च,

सत्पात्रं महती अद्वा देगे काले यथोचिते ।

यद्दीयते विवेकज्ञैस्तदनन्ताय कल्पते ॥ ८० ॥

तथाच, अतिदृष्ट्या न कर्त्तव्या दृष्ट्यां नैव परित्यजेत् ।

अतिदृष्ट्याभिभूतस्य शिखा भवति मस्तके ॥ ८१ ॥

देव्यमापन्नः करीश्वरः गजराज एव शस्तः प्रशंसान्वितः, अदानः अमदसावी अदा-
तेति ध्वनिः पीनगात्रः स्थूलकायः धनवानिति ध्वनिः गर्दभः निन्द्य एव । ७७ ॥

सुशील इति । सुशीलोऽपि सुखभावोऽपि सुवृत्तोऽपि सुवर्तुलोऽपि सुच-
रितोऽपीति ध्वनिः घटः कलसः अदानात् जलस्य अवितरणादित्यर्थः अधो याति,
लोकालम् अधःकृत्य तस्मात् जलानि हरन्तीति भावः । पुनः किन्तु कुजापि
क्राणाऽपि कर्कटौ दानात् उपरि याति ॥ ७८ ॥

यच्छन्निति । जलदः मेघः जलं यच्छन् ददत् सकललोकस्य वल्लभतां प्रिय-
ताम् एति प्राप्नोति अपिरन्नेवार्थः । नित्यं सततं प्रसारितकरः विस्तारितकिरणः
गृहणार्थं हस्तं प्रसारयन्निति ध्वनिः मित्रोऽपि सूर्योऽपि बन्धुरपीति ध्वनिः वीक्षितुं
द्रष्टुं न शक्यः तेजोऽतिरेकेण दृष्टिप्रतिघातादिति भावः प्रार्थनाकारी बन्धुरपि
अवज्ञया लोकेन दृश्यते इति ध्वनिः । आर्यावृत्तम् ॥ ७९ ॥

सत्पात्रमिति । सत्पात्रम् उत्कृष्टं दानपात्रं महती समधिका अद्वा अस्ति
चेदिति शेषः तदा विवेकज्ञैः सुविवेचकैः यथोचिते देशे काश्यादौ काले पौर्णमा-
स्यादौ यत् दीयते अद्वातिशयेन सत्पात्रायेति शेषः तत् अनन्ताय अक्षयफलाय
कल्पते प्रभवति अक्षयफलं भवति इत्यर्थः ॥ ८० ॥

अतिदृष्ट्या इति । अतिदृष्ट्या अतिलोभः न कर्त्तव्या, दृष्ट्यां लोभं नैव परि-

ब्राह्मणी आह, कथमेतत् ? स आह,

कथा ३ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् वनोद्देशे कश्चित् पुलिन्दः स च पापङ्गि
(य) कर्तुं वनं प्रति प्रस्थितः । अथ तेन प्रसर्पता (र) महान्
अञ्जनपर्वतशिखराकारः क्रोडः समासादितः । तं दृष्ट्वा
कर्णान्ताकृष्टनिश्चितसायकेन (ल) समाहतः, (व) तेनापि
कोपाविष्टेन चेतसा बालेन्दुद्युतिना दंष्ट्राग्रेण पाटितोदरः (श)
पुलिन्दो गतासुः भूतलेऽपतत् । अथ लुब्धकं व्यापाद्य शूक-
रोऽपि शरप्रहारवेदनया पञ्चत्वं गतः । एतस्मिन्नन्तरे कश्चित्
आसन्नमृत्युः शृगाल इतस्ततो निराहारतया पीडितः परि-
भ्रमन् तं प्रदेशम् आजगाम । यावत् वराहपुलिन्दो द्वौ अपि
पश्यति तावत् प्रहृष्टो व्यचिन्तयत्, भोः ! सानुकूलो (ष) मे
विधिः । तेन एतदपि अचिन्तितं भोजनमुपस्थितम् । अथवा
साधु इदमुच्यते,

अकृतेऽप्यद्यमे पुंसामन्यजन्मकृतं फलम् ।

त्यजेत्, अतिदृष्ट्या अभिभूतस्य जनस्य शिखा मस्तके शिरोमध्ये भवति उत्ति-
ष्ठति ॥ ८१ ॥

(य) पुलिन्दः स्नेहजातिविशेषः । पापङ्गिं पापङ्गिं पापेन सम्पदं वा ।
(र) प्रसर्पता विचरता ।
(ल) क्रोडः वराहः । कर्णान्तेति । कर्णान्तम् आकर्णम् इत्यर्थः आकृष्टः
निश्चितः तौष्णः सायकः शरीरेन तथोक्तेन ।
(व) समाहतः ताडितः ।
(श) बालेन्दुद्युतिना नवोदितचन्द्रकान्तिना । पाटितोदरः विदारित-
कुचिः ।

(ष) सानुकूलः सदयः ।

अकृते इति । उद्यमे यव अकृतेऽपि विधिना देवेन सन्निधोजितं सम्यक्

शुभाशुभं समभ्येति विधिना सन्नियोजितम् ॥ ८२ ॥

तथाच, यस्मिन् देशे च काले च वयसा यादृशेन च ।

कृतं शुभाशुभं कर्म तत्तथा तेन भुज्यते ॥ ८३ ॥

तदहं तथा भक्षयामि यथा बहूनि अहानि मे प्राण-
यात्रा भवति । तत् तावदेवं स्नायुपाशं धनुष्कोटिगतं (स)
भक्षयामि । उक्तञ्च,

शनेः शनेश्च भोक्तव्यं स्वयं वित्तमुपार्जितम् ।

रसायनमिव प्राज्ञैर्हेलया न कदाचन ॥ ८४ ॥

इत्येवं मनसा निश्चित्य चापचटितकोटिं सुखमध्ये
प्रक्षिप्य स्नायुं भक्षितुं प्रवृत्तः । ततश्च वृटिते पाशे तालुदेशं
विदार्य चापकोटिर्मस्तकमध्येन निष्क्रान्ता । सोऽपि तद्वेद-
नया तत्क्षणात् मृतः । अतोऽहं ब्रवीमि,

अतिदृष्ट्या न कर्त्तव्या दृष्ट्या नैव परित्यजेत् ।

अतिदृष्ट्याभिभूतस्य शिखा भवति मस्तके ॥ ८५ ॥

स पुनरपि आह, ब्राह्मणि ! न श्रुतं भवत्या ।

आयुः कर्म च वित्तञ्च विद्या निधनमेव च ।

पञ्चैतानि हि सृज्यन्ते गभंस्तस्यैव देहिनः ॥ ८६ ॥

देतुहस्तावलम्बमिति भावः अन्यजन्मकृतं जन्मान्तरीयं शुभाशुभं फलं समभ्येति
उपतिष्ठते ॥ ८२ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् देशे काले च यादृशेन वयसा यत् शुभाशुभं कर्म कृतं
स्यात् येनेति शेषः तत् सर्वं तथा तादृशमेव तेन पुंसां भुज्यते ॥ ८३ ॥

(स) स्नायुपाशम् अन्नरूपं रज्जुम् । धनुष्कोटिगतं धनुरयमागल्यम् ।

शनेरिति । प्राज्ञैः बुद्धिमद्भिः जनेः स्वयमुपार्जितं वित्तं धनं रसायनमिव
ओषधिमिव शनेः शनेः अल्पमल्पं क्रमेण भोक्तव्यं कदाचन हेलया अवज्ञया अप-
चयेनेति भावः न भोक्तव्यमिति अनुषङ्गः ॥ ८४ ॥

आयुरिति आयुः जीवनकालः कर्म कार्यं वित्तं धनं विद्या तथा निधनं

अथ एवं सा तेन प्रबोधिता ब्राह्मणी आह, यदि एवं तदस्ति मे गृहे स्तोकतिलराशिः । ततः तिलान् लुञ्चित्वा (ह) तिलचूर्णेन ब्राह्मणं भोजयिष्यामीति । ततः तद्वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणो ग्रामं गतः । सापि तिलान् उष्णोदकेन संमर्द्य कुटित्वा सूर्यातपे दत्तवती । अत्रान्तरे तस्या गृहकर्मव्ययायाः तिलानां मध्ये कश्चित् सारमेयो मूत्रोत्सर्गं चकार । तं दृष्ट्वा सा चिन्तितवती, अहो ! नैपुण्यं पश्य पराङ्मुखीभूतस्य विधेः (क्ष) यदेते तिला अभोज्याः कृताः । तदलम् एतान् समादाय कस्यचित् गृहं गत्वा लुञ्चितैः अलुञ्चितान् आनयामि । सर्वोऽपि जनोऽनेन विधिना प्रदास्यतीति । अथ यस्मिन् गृहेऽहं भिक्षार्थं प्रविष्टः तत्र गृहे सापि तिलान् आदाय प्रविष्टा विक्रयं कर्तुम् । आह च, गृह्णातु कश्चित् अलुञ्चितैः लुञ्चितान् तिलान् । अथ तद्गृहगृहिणी गृहं प्रविष्टा यावत् अलुञ्चितैः लुञ्चितान् गृह्णाति तावत् अस्याः पुत्रेण कामन्दकीशास्त्रं (क) दृष्ट्वा व्याहृतम्, मातः ! अग्राह्याः खलु इमे तिलाः । न अस्या अलुञ्चितैः लुञ्चिता ग्राह्याः । कारणं किञ्चित् भविष्यति, तेन एषा अलुञ्चितैः लुञ्चितान् प्रयच्छति । तत् श्रुत्वा तया परित्यक्तास्ते तिलाः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

नाकस्माच्छाण्डिली मातः ! विक्रीणाति तिलैस्तिलान् ।

लुञ्चितानितरेयं हेतुरत्र भविष्यति ॥ ८७ ॥

मृग्युः एतानि पञ्च गर्भस्थस्य उदरस्थितस्यैव देहिनः मृज्यन्ते विधात्रा इति शेषः ॥ ८६ ॥

(ह) स्तोकतिलराशिः अल्पतिलराशिः । लुञ्चित्वा कुटित्वा ।

(क्ष) पराङ्मुखीभूतस्य प्रतिकूलस्य इत्यर्थः । विधेः देवस्य ।

(क) कामन्दकीशास्त्रं नीतिशास्त्रम् ।

एतदुक्ता स भूयोऽपि प्राह, अथ ज्ञायते तस्य क्रमणमार्गः
 (ख) । ताम्रचूड आह, भगवन् ! ज्ञायते यत एकाकी न
 समागच्छति । किन्तु असंख्ययूथपरिवृतः पश्यतो मे परिभ्रमन्
 इतस्ततः सर्वजनेन सह आगच्छति याति च । अभ्यागत
 आह, अस्ति किञ्चित् खनित्रकम् स आह, वाढम् अस्ति,
 एषा सर्वलोहमयी खहस्तिका (ग) । अभ्यागत आह, तर्हि
 प्रत्युषे त्वया मया सह स्थातव्यं येन द्वौ अपि जनचरणा-
 मलिनायां (घ) भूमौ तत्पदानुसारेण (ङ) गच्छावः । मया
 अपि तद्वचनमाकर्ण्य चिन्तितम् । अहो ! विनष्टोऽस्मि यतोऽस्य
 साभिप्रायवचांसि (च) श्रूयन्ते । नूनं यथा निधानं ज्ञातं
 तथा दुर्गमपि (छ) अस्माकं ज्ञास्यति एतदभिप्रायादेव
 ज्ञायते । उक्तञ्च,

सक्तदपि दृष्ट्वा पुरुषं विबुधा जानन्ति सारतां तस्य ।

हस्ततुल्यापि निपुणाः पलप्रमाणं विजानन्ति ॥ ८८ ॥

वाञ्छैव सूचयति पूर्वतरं भविष्यं

पुंसां यदन्यतनुजं त्वशुभं शुभं वा ।

(ख) तस्य सूषिकस्य । क्रमणमार्गः विचरणस्य पन्थाः ।

(ग) खहस्तिका खनित्रकम् ।

(घ) जनेति । जनचरणैः लोकानां पदविच्छेदैः अमलिनायाम् अनुखाया-
 मिति भावः ।

(ङ) तदिति । तस्य सूषिकस्य पदानुसारेण पदचिह्नानुसारेण ।

(च) साभिप्रायवचांसि अभिप्राययुक्तानि वचनानि ।

(छ) निधानं निधिः । ज्ञातम् अनुमितम् । दुर्गं विषमम् ।

सक्तदिति । विशेषेण बुध्यन्ते इति विबुधाः विद्वांसः देवा वा पुरुषं सक्तदपि
 एकवारमपि दृष्ट्वा तस्य पुरुषस्य सारतां जानन्ति बुध्यन्ते । निपुणाः कुशलाः नराः
 हस्ततुल्या इत्येनं तोषणेनापि पलप्रमाणं विजानन्ति । आर्यावृत्तम् ॥ ८८ ॥

(१) विज्ञायते शिशुरजातकलापचिह्नः

प्रत्युद्गतैरपसरन् सरसः कलापी ॥ ८६ ॥

ततोऽहं भयत्रस्तमनाः सपरिवारो दुर्गमार्गं परित्यज्य
अन्यमार्गेण गन्तुं प्रवृत्तः । सपरिजनो यावदग्रतो गच्छामि
तावत् सम्प्रुखो बृहत्कायो मार्जारः समायाति । स च मूषक-
वृन्दम् अवलोक्य तन्मध्ये सहसा उत्पपात । अथ ते मूषका मां
कुमार्गगामिनम् अवलोक्य गर्हयन्त हतशेषा रुधिरप्लावित-
वसुन्धराः तमेव दुर्गं प्रविष्टाः । अथवा साधु इदमुच्यते ।

क्वित्वा पाशमपास्य कूटरचनां भङ्क्त्वा बलाद्वागुरां
पर्यन्ताग्निशिखाकलापजटिलान्निर्गत्य दूरं वनात् ।

व्याधानां शरगोचरादपि जवेनोत्पत्य धावन् मृगः

कूपान्तः पतितः करोतु विधुरे किंवा विधौ पौरुषम् ॥ ८७ ॥

अथ अहमेकोऽन्यत्र गतः शेषा मूढतया तत्रैव दुर्गे
प्रविष्टाः । अत्रान्तरे स दुष्टपरिव्राजको रुधिरविन्दुचर्चितां
भूमिमवलोक्य तेनैव दुर्गमार्गेण आगत्य उपस्थितः । ततश्च
खहस्तिकया खनितुम् आरब्धः । अथ तेन खनता प्राप्तं

वाञ्छति । वाञ्छैव आकाङ्क्षा एव आश्रय एव इत्यर्थः पुंसां पूर्वतरम् अतीतं
भविष्यच्च यत् अन्यतनुजं जन्मान्तरभवम् अशुभं शुभं वा तत् सूचयति प्रकटयति ।
तथाहि अजातम् अनुत्पन्नं कलापस्य वर्हस्य चिह्नं यस्य तादृशः शिशुः कलापी
मयूरः प्रत्युद्गतैः सरसः अपसरन् विज्ञायते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

छित्तति । मृगः पाशं जालं क्वित्वा कूटरचनां कपटरचनाम् अपास्य
निरस्य, बलात् बलमाश्रित्य वागुरां बन्धनवृत्तिं भङ्क्त्वा खण्डयित्वा पर्यन्तेषु
प्रांतेषु अग्निशिखाकलापैः जटिलात् युक्तात् वनात् दूरं निर्गत्य तथा व्याधानां
शरगोचरात् शरवर्षणस्थानात् जवेन वेगेन उत्पत्य उत्पफ्य धावन् विधुरे प्रति-
कूले विधौ देवे कूपान्तःपतितः कूपमध्यनिमग्नः सन् किं वा पौरुषं करोतु ? न
किमपि कर्तुं शक्नोति इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८७ ॥

तन्निधानं यस्य उपरि सदा एवाहं कृतवसतिः यस्य उषणा(ज)
महादुर्गमपि गच्छामि । ततो हृष्टमनाः ताम्रचूडमिदमूचे-
ऽभ्यागतः । भो भगवन् ! इदानीं स्वपिहि निःशङ्कः । अस्य
उषणा मूषकस्तो जागरणं सम्पादयति । एवमुक्त्वा निधानम्
आदाय मठाभिसुखं प्रस्थितौ द्वौ अपि । अहमपि यावत्
निधानरहितं स्थानम् आगच्छामि तावत् अरमणीयम् उद्देग-
कारकं तत् स्थानं वीक्षितुमपि न शक्नोमि अचिन्तयच्च ।
किं करोमि ? क्व गच्छामि ? कथं मे स्यात् मनसः प्रशान्तिः ?
एवं चिन्तयतो महाकष्टेन स दिवसो व्यतिक्रान्तः । अथ
अस्मिन्तेऽर्के सोढे गो निरुत्साहस्तस्मिन् मठे सपरिवारः
प्रविष्टः । अथ अस्मत् परिग्रहशब्दम् (भ) आकर्ण्य ताम्रचूडो-
ऽपि भूयो भिक्षापात्रं जर्जरवंशेन ताडयितुं प्रवृत्तः । अथ
असौ अभ्यागतः प्राह । सखे ! किम् अद्यापि निःशङ्को न
निद्रां गच्छसि । स आह, भगवन् ! भूयोऽपि समायातः
सपरिवारः स दुष्टात्मा मूषकः । तद्गयात् जर्जरवंशेन भिक्षा-
पात्रं ताडयामि । ततो विहस्य अभ्यागतः प्राह । सखे ! मा
भैषीः । वित्तेन सह गतोऽस्य कूर्दनोत्साहः । सर्वेषामपि
जन्तूनाम् इयमेव स्थितिः (ज) । उक्तञ्च,

यदुत्साही सदा मर्त्यः पराभवति यज्जनान् ।

यदुद्धतं वदेद्वाक्यं तत्सर्वं वित्तजं बलम् ॥ ८१ ॥

(ज) उषणा उत्तापेन प्रसावेणेति भावः ।

(भ) परिग्रहशब्दः प्रवेशशब्दम् ।

(ज) कूर्दनोत्साहः विक्रमोद्योग इत्यर्थः । स्थितिः मर्त्यादा नियम इत्यर्थः ।
यदिति । मर्त्यः मानवः यत् सदा उत्साही भवतीति शेषः, यत् जनान्

अथ अहं तत् श्रुत्वा कोपाविष्टो भिक्षापात्रमुद्दिश्य
विशेषादुत्कृर्दितोऽप्राप्त एव भूमौ निपतितः । तत् श्रुत्वा
असौ मे शत्रुर्विहस्य ताम्रचूडम् उवाच । भोः ! पश्य पश्य
कौतूहलम् । आह च,

अर्थेन बलवान् सर्वो अर्थयुक्तः स पण्डितः ।

पश्येन् मूषकं व्यर्थं स्वजातेः समतां गतम् ॥ ८२ ॥

तत् स्वपिहि त्वं गतशङ्कः । यदस्य उत्पत्तनकारणं तत्
आवयोर्हस्तगतं जातम् । अथवा साधु इदमुच्यते ।

दंष्ट्राविरहितः सर्पो मदहीनो यथा गजः ।

तथार्थेन विहीनोऽत्र पुरुषो नामधारकः ॥ ८३ ॥

तत् श्रुत्वा अहं मनसा विचिन्तितवान् । यतोऽङ्गलिमात्र-
मपि कूर्दनशक्तिर्नास्ति तत् धिक् अर्थहीनस्य पुरुषस्य जीवि-
तम् । उक्तञ्च,

अर्थेन च विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।

उच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ ८४ ॥

परिभवति पराजयते । यच्च उद्धतं दारुणं वाक्यं वदेत् तत्सर्वं वित्तजं धनजातं बलं
धनसत्ता एव तादृशा भवन्तीति भावः ॥ ८१ ॥

अर्थेनेति । सर्वो जनः अर्थेन धनेन बलवान् भवति, अर्थयुक्तः सः जनः
पण्डितो भवति । एवं व्यर्थम् अर्थहीनं मूषकं स्वजातेः समतां गतं दुर्बलमित्यर्थः
पश्य ॥ ८२ ॥

दंष्ट्रेति । दंष्ट्राविरहितः अदन्तः सर्पो यथा, मदहीनो गजो यथा, तथा
अत्र संसारे अर्थेन विहीनः पुरुषः नामधारकः पुरुष इति नामसात्वं धरति न तु
किञ्चिदपि पौरुषमिति भावः ॥ ८३ ॥

अर्थेनेति । अर्थेन विहीनस्य अतएव अल्पमेधसः दुर्बलमतेः अर्थबलेनैव मतेः
संक्रुण्णादिति भावः पुरुषस्य सर्वाः क्रियाः कर्माणि ग्रीष्मे निदाघे कुसरितः अल्प-
सरितः यथा उच्छिद्यन्ते नश्यन्ति ॥ ८४ ॥

यथा काकयवाः प्रोक्ता यथारण्यभवास्तिलाः ।
 नाममात्रा न सिद्धौ हि धनहीनास्तथा नराः ॥ ८५ ॥
 सन्तोऽपि न हि राजन्ते दरिद्रस्येतरे गुणाः ।
 आदित्य इव भूतानां श्रीगुणानां प्रकाशिनौ ॥ ८६ ॥
 न तथा बाध्यते लोके प्रकृत्या निर्धनो जनः ।
 यथा द्रव्याणि संप्राप्य तैर्विहीनः सुखे स्थितः ॥ ८७ ॥
 शुष्कस्य कौटखातस्य वज्रिदग्धस्य सर्वतः ।
 तरोरप्युषरस्थस्य वरं जन्म न चार्थिनः ॥ ८८ ॥
 शङ्कनीया हि सर्वत्र निष्प्रतापा दरिद्रता ।
 उपकर्तुमपि प्राप्तं निःस्वं सन्त्यज्य गच्छति ॥ ८९ ॥

यथेति । यथा काकयवाः तदाख्यशस्यविशेषाः, यथा अरण्यभवा वन्यास्तिलाः
 नाममात्राः यवतिलनामधारिण एव प्रोक्ताः न सिद्धौ, न क्वचिदपि कार्ये लग-
 न्तीति भावः तथा धनहीनाः नराः न किमपि कार्यं साधयन्तीति शेषः ॥ ८५ ॥

सन्त इति । सन्तोऽपि विद्यमाना अपि दरिद्रस्य निर्धनस्य इतरे गुणाः
 दयादाक्षिण्यादयः न हि राजन्ते नैव शोभन्ते । आदित्यः सूर्यः भूतानां चित्वा-
 दीनां पदार्थानामिव श्रीः लक्ष्मीः गुणानां प्रकाशिनौ यथा सूर्यादये सर्वे पदार्थाः
 प्रकाशन्ते तथा सम्पदि सर्वे गुणा इति भावः ॥ ८६ ॥

नेति । लोके जगति प्रकृत्या स्वभावेन निर्धनः जनः तथा न बाध्यते न
 किञ्छति, यथा द्रव्याणि धनानि सम्प्राप्य सुखे स्थितः पश्चात् तैः द्रव्यैः विहीनः
 बाध्यते इत्यनुषङ्गः ॥ ८७ ॥

शुष्कस्येति । शुष्कस्य कौटखातस्य कौटैः भक्षितसारस्येति भावः सर्वतः सम-
 न्नात् वज्रिना दग्धस्य ऊषरस्थस्य चारभूमिस्थितस्य तरोरपि जन्म वरं मनाक्
 प्रियम्, अर्थिनः भिक्षोः न च ॥ ८८ ॥

शङ्कनीयेति । निष्प्रतापा प्रभावशून्या दरिद्रता निर्धनता सर्वत्र सर्वधिन्
 विषये शङ्कनीया शङ्कास्थानमित्यर्थः । उपकर्तुं प्राप्तमपि उपस्थितमपि वस्तु
 इति शेषः । निःस्वं निर्धनं जनं सन्त्यज्य विहाय गच्छति ॥ ८९ ॥

उन्नस्योन्नस्य तत्रैव निर्धनानां मनोरथाः ।

हृदयेष्वेव लीयन्ते विधवास्त्रीस्तनाविव ॥ १०० ॥

व्यक्तेऽपि वासरे नित्यं दौर्गत्यतमसाहतः ।

अग्रतोऽपि स्थितो यन्नान्न केनापीह दृश्यते ॥ १०१ ॥

एवं विलप्य अहं भग्नोत्साहः तन्निधानं गण्डोपधानी-
कृतं (ट) दृष्ट्वा स्वं दुर्गं प्रभाते गतः । ततश्च मदभृत्याः प्रभाते
गच्छन्तो मिथो जल्पन्ति । अहो ! असमर्थोऽयमुदरपूरणे-
ऽस्माकम् । केवलमस्य पृष्ठलग्नानां (ठ) विड़ालादिविपत्तयः ।
तत् किमनेन आराधितेन । उक्तञ्च,

यत् सकाशान्न लाभः स्यात् केवलाः स्युर्विपत्तयः ।

स स्वामी दूरतस्त्याज्यो विशेषादनुजीविभिः ॥ १०२ ॥

एवं तेषां वचांसि श्रुत्वा स्वदुर्गं प्रविष्टोऽहम् । यावन्न
कश्चित् मम सम्मुखे अभ्येति तावत् मया चिन्तितम् । धिक्
इयं दरिद्रता । अथवा साधु इदमुच्यते ।

उन्नस्येति । निर्धनानां दरिद्राणां मनोरथाः अभिलाषाः उन्नस्य उन्नस्य
उत्थाय उत्थाय विधवायाः स्त्रियाः स्तनाविव तत्रैव हृदयेषु लीयन्ते लयं गच्छन्ति
॥ १०० ॥

व्यक्ते इति । व्यक्ते सुप्रकाशेऽपि वासरे दिवसे दौर्गत्यं दारिद्र्यमेव तमः
तिमिरं तेन आहतः आच्छादितो जनः अग्रतः स्थितोऽपि नित्यं सततं केनापि
जनेन यन्नात् इह संसारे न दृश्यते ॥ १०१ ॥

(ट) गच्छेति । गण्डस्य कपोलस्य उपधानीकृतम् आधारीकृतं तेन परिव्राज-
केनेति शेषः ।

(ठ) पृष्ठलग्नानां पृष्ठानुयाधिनाम् अस्माकम् इत्यर्थः ।

यदिति । यत् सकाशात् यस्य आश्रयात् लाभः न स्यात् केवला विपत्तयः
विपदः स्युः सः स्वामी अनुजीविभिः विशेषात् विशेषेण दूरतः त्याज्यः ॥ १०२ ॥

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं मैथुनमप्रजम् ।

मृतमश्रोत्रियं आङ्गं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ १०३ ॥

एवं मे चिन्तयतः ते मृत्या मम शत्रूणां सेवका जाताः ।
ते च माम् एकाकिनं दृष्ट्वा विडम्बनां कुर्वन्ति (ड) । अथ मया
एकाकिना योगनिद्रां (ढ) गतेन भूयो विचिन्तितम् । यत् तस्य
कुतपस्विनः समाश्रयं गत्वा तद्गण्डोपधानवर्त्तिकतां वित्तपेटां
(ण) शनैः शनैः विदार्य तस्य निद्रावशं गतस्य स्वदुर्गे तद्वित्तं
आनयामि येन भूयोऽपि मे वित्तप्रभावेण आधिपत्यं पूर्ववत्
भविष्यति । उक्तञ्च,

व्यथयन्ति परं चेतो मनोरथशतैर्जनाः ।

नानुष्ठानैर्धनैर्हीनाः कुलजा विधवा इव ॥ १०४ ॥

दौर्गत्यं देहिनां दुःखमपमानकरं परम् ।

येन खैरपि मन्यन्ते जीवन्तोऽपि मृता इव ॥ १०५ ॥

मृत इति । दरिद्रः पुरुषः मृतः, अप्रजम् अपुत्रं मैथुनं स्त्रीसङ्गमः मृतम्
अश्रोत्रियं वेदपारगब्राह्मणवर्जितं आङ्गं मृतम्, अदक्षिणः दक्षिणाशून्यः यज्ञः
मृतः ॥ १०३ ॥

(ड) विडम्बनां कुर्वन्ति उपहसन्ति प्रतारयन्ति वा ।

(ढ) योगनिद्रां कपटनिद्राम् ।

(ण) समाश्रयम् आश्रमम् । वित्तपेटाम् अर्थपेटिकाम् ।

व्यथयन्तीति । धनैः हीनाः दरिद्रा इत्यर्थः जनाः कुलजा विधवा इव
मनोरथशतैः चेतः चित्तं परं केवलं व्यथयन्ति क्लेशयन्ति न अनुष्ठानैः कुकार्यैः
व्यथयन्तीति अनुषण्वते ॥ १०४ ॥

दौर्गत्यमिति । दौर्गत्यं दरिद्रां देहिनां प्राणिनाम् अपमानकरं परम्
अत्यन्तं दुःखं येन दौर्गत्येन हेतुना खैरपि खजनैरपि जीवन्तोऽपि दरिद्रा इति
शेषः मृता इव मन्यन्ते बुध्यन्ते ॥ १०५ ॥

दैव्यस्य पात्रतामेति पराभूतेः परं पदम् ।

विपदासाश्रयः शश्वद्दीर्गत्यकलुषीकृतः ॥ १०६ ॥

लज्जन्ते बान्धवास्तेन सम्बन्धं गोपयन्ति च ।

मित्राण्यमित्रतां यान्ति यस्य न स्युः कपर्दकाः ॥ १०७ ॥

मूर्त्तं लाघवमेवेतदपायानामिदं गृहम् ।

पर्यायो मरणस्यायं निर्धनत्वं शरीरिणाम् ॥ १०८ ॥

अजाधूलिरिव त्रस्तैर्माजनीरेणुवज्जनैः ।

दीपखद्योतकाथेव त्यज्यते निर्धनो जनैः ॥ १०९ ॥

श्रीचावशिष्टयाप्यस्ति किञ्चित् कार्यं क्वचित् सदा ।

निर्धनेन जनेनैव न तु किञ्चित् प्रयोजनम् ॥ ११० ॥

अधनो दातुकामोऽपि संप्राप्तो धनिनां गृहम् ।

दैव्यस्येति । दीर्गत्वं दारिद्र्यं तेन कलुषीकृतः सलिलीकृतः पुरुषः शश्वत्
निरन्तरं दैव्यस्य दीनतायाः पात्रताम् एति प्राप्नोति, पराभूतेः पराभवस्य परं
पदम् तथा विपदां साश्रयः भवतीति शेषः ॥ १०६ ॥

लज्जन्ते इति । यस्य जनस्य कपर्दकाः धनानि इत्यर्थः न स्युः बान्धवाः
तस्येति शेषः लज्जन्ते तेन सह सम्बन्धं गोपयन्ति च मित्राणि च अमित्रतां शत्रुतां
यान्ति प्राप्नुवन्ति च ॥ १०७ ॥

मूर्त्तमिति । एतत् निर्धनत्वं दारिद्र्यं शरीरिणां प्राणिनां मूर्त्तं मूर्त्तमत्
लाघवम् । इदं निर्धनत्वं अपायानां विपदां गृहम्, अयं निर्धनभावः मरणस्य
पर्यायः नामान्तरम् इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

अजेति । निर्धनो जनः वस्तैः त्रासं गतेर्जनेः अजाधूलिरिव कागरज इव,
जनैः मार्जनीरेणुवत् तथा जनैः दीपखद्योतकाथेव दीपस्य खद्योतस्य च काथेव
त्यजेति ॥ १०९ ॥

श्रीचेति । श्रीचावशिष्टया श्रीचकार्यादुद्धृतयापि सदा सत्तिकया क्वचित्
किञ्चित् कार्यं अस्ति, निर्धनेन जनेन तु किञ्चिदपि प्रयोजनं नास्ति ॥ ११० ॥

अधन इति । अधनः दारिद्र्यः जनः दातुकामः दानार्थी न तु मित्रार्थीति

मन्यते याचकोऽयं धिग्धारिद्रं खलु देहिनाम् ॥१११॥

अतो वित्तापहारं विदधतो (त) यदि मे मृत्युः स्यात्
तथापि शोभनम् । उक्तञ्च,

स्ववित्तहरणं दृष्ट्वा यो हि रक्षत्यसून्नरः ।

पितरोऽपि न गृह्णन्ति तद्वत्तं सलिलाञ्जलिम् ॥११२॥

तथा च, गवार्थं ब्राह्मणार्थं च स्त्रीवित्तहरणे तथा ।

प्राणांस्त्यजति यो युद्धे तस्य लोकाः सनातनाः ॥११३॥

एवं निश्चित्य रात्रौ तत्र गत्वा निद्रावशम् उपागतस्य
पेटायां मया छिद्रं कृतं यावत् तावत् प्रबुद्धो दुष्टतापसः
ततश्च जर्जरवंशप्रहारेण शिरसि ताडितः कथञ्चित् आयुः-
शेषतया निर्गतोऽहं न मृतश्च । उक्तञ्च,

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो, देवोऽपि तं लङ्घयितुं न शक्तः ।

तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे, यदस्मदीयं न हि तत्परेषाम् ॥११४॥

भावः सन् धनिनां गृहं सम्प्राप्नोऽपि अयं याचक इति मन्यते लोकैरिति शेषः
तस्मात् देहिनां दारिद्र्यं खलु निश्चितं धिक् निन्दाभि इत्यर्थः धिक् निर्भक्ष्यन्-
निन्दयोः इत्यमरः ॥ १११ ॥

(त) वित्तापहारं चौर्यम् । विदधतः कुर्वतः ।

स्ववित्तिरिति । यो नरः स्ववित्तहरणं स्वस्य धनहरणं दृष्ट्वा असून् प्राणान्
रक्षति पितरोऽपि तद्वत्तं तेन दत्तं सलिलाञ्जलिं तर्पणजलं न गृह्णन्ति ॥ ११२ ॥

गवार्थे इति । यः गवार्थं ब्राह्मणार्थं तथा स्त्रीवित्तहरणे गोब्राह्मणस्त्रीधन-
रक्षार्थमित्यर्थः युद्धे प्राणान् त्यजति तस्य सनातनाः अवयवाः लोकाः भवन्तीति
शेषः ॥ ११३ ॥

प्राप्तव्यमिति । मनुष्यः प्राप्तव्यम् अर्थं लभते देवोऽपि तं प्राप्तव्यमर्थं लङ्घयितुं
न शक्तः तस्मात् नाहं शोचामि अर्थार्थमिति भावः, मे मम विस्मयः कथं मम
अर्थो नष्टः कथं वा न प्राप्त इत्यादि विषय इति भावः न भवतीति शेषः । हि
ह्यतः अतः अस्मदीयं धनमिति शेषः तत् परेषां न । उपजातिवत्तम् ॥ ११४ ॥

काककूर्मौ पृच्छतः, कथमेतत् ? हिरण्यक आह,

कथा ४ ।

अस्ति अस्मिंश्चित् नगरे सागरदत्तो नाम बणिकः, तत्-
सूनुना रूपकशतेन (थ) विक्रीयमाणः पुस्तको गृहीतः ।
तस्मिंश्च लिखितमस्ति ।

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो देवोऽपि तं लङ्घयितुं न शक्तः ।
तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे यदस्मादीये न हि तत्परेषाम् ११५

तद् दृष्ट्वा सागरदत्तेन तनुजः (द) पृष्टः, पुत्र ! कियता
मूढ्येन एष पुस्तको गृहीतः ? सोऽब्रवीत्, रूपकशतेन ।
तत् श्रुत्वा सागरदत्तोऽब्रवीत्, धिक् मूर्ख ! त्वं लिखितैक-
श्लोकं रूपकशतेन यद् गृह्णासि एतया बुद्ध्या कथं द्रव्यो-
पार्जनं करिष्यसि ? तत् अद्य प्रभृति त्वया मे गृहे न
प्रवेष्टव्यम् । एवं निर्भर्त्य गृहात् निःसारितः । स च तेन
निर्वेदेन विप्रकृष्टं (ध) देशान्तरं गत्वा किमपि नगरमासाद्य
अवस्थितः । अथ कतिपयदिवसैः तन्नगरनिवासिना केन-
चित् असौ पृष्टः, कुतो भवान् आगतः ? किं नामधेयो वेति ?
असौ अब्रवीत्, प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः । अथ अन्येनापि
पृष्टेन अनेन तथा एव उत्तरं दत्तम् । एवं च नगरस्य मध्ये
प्राप्तव्यमर्थ इति तस्य प्रसिद्धं नाम जातम् । अथ राजकन्या
चन्द्रवती नाम अभिनवरूपयौवनसम्पन्ना सखीद्वितीया एक-

(थ) रूपकशतेन अतसंख्यकरीष्यमुद्रया ।

(द) तनुजः पुत्रः ।

(ध) निर्वेदेन स्वावमानेन । विप्रकृष्टं दूरम् ।

स्मिन् महोत्सवदिवसे नगरं निरीक्षमाणा अस्ति । तत्र एव
 च कश्चित् राजपुत्रोऽतीवरूपसम्पन्नो मनोरमश्च कथमपि
 तस्या दृष्टिगोचरे गतः । तद्दर्शनसमकालमेव कुसुमवाणा-
 इतया तया निजसखी अभिहिता, सखि ! यथा किल अनेन
 सह समागमो भवति, तथा अद्य त्वया यतितव्यम् । एवञ्च
 श्रुत्वा सा सखी तत्सकाशं गत्वा शीघ्रमब्रवीत्, यदहं
 चन्द्रवत्या तवान्तिकं प्रेषिता, भणितञ्च त्वां प्रति तया,
 यन्मम त्वद्दर्शनात् मनोभवेन पश्चिमावस्था (न) कृता । तद्-
 यदि शीघ्रमेव मदन्तिके न समेष्यसि तदा मे मरणं शरणम् ।
 इति श्रुत्वा तेन अभिहितम्, यदि अवश्यं मया तत्र आगन्तव्यं
 तत्कथय केन उपायेन प्रवेष्टव्यम् ? अथ सख्याभिहितम्,
 रात्रौ सौधावलम्बितया (प) दृढवरवत्या त्वया तत्वारो-
 दव्यम् (फ) । सोऽब्रवीत्, यदि एवं निश्चयो भवत्याः तदहं
 मेवं करिष्यामि इति निश्चित्य सखी चन्द्रवतीसकाशं गता ।
 अथ आगतायां रजन्यां स राजपुत्रः स्वचेतसा व्यचिन्तयत्,
 अहो ! महदकृत्यमेतत् (ब) । उक्तञ्च,

गुरोः सुतां मित्रभार्यां स्वामिसेवकगृहिणीम् ।

यो गच्छति पुमांस्त्र्योके तमाहुर्ब्रह्मघातिनम् ॥ ११६ ॥

(न) पश्चिमावस्था अन्यावस्था मृत्युदशा इत्यर्थः ।

(प) सौधावलम्बितया सौधात् अट्टात् अवलम्बितया लम्बमानया । दृढया
 कठिनया दुर्गहया इति भावः वरवत्या रज्जुविशेषेण इत्यर्थः ।

(फ) तत्र कुमारीहर्म्ये इत्यर्थः ।

(ब) अकृत्यं अकार्यम् ।

गुरोरिति । यः पुमान् गुरोः सुतां मित्रभार्यां स्वामिसेवकगृहिणीं प्रभु-
 भार्यां मृत्युभार्याञ्च गच्छति त्र्योके जगति तं जनं ब्रह्मघातिनम्, आहुः कथयन्ति
 बुधा इति शेषः ॥ ११६ ॥

अपरञ्च, अयशः प्राप्यते येन येन चापगतिर्भवेत् ।

स्वर्गाच्च भ्रश्यते येन तत्कर्म न समाचरेत् ॥ ११७ ॥

इति सम्यग्विचार्य तत्सकाशं न जगाम । अथ प्राप्तव्यमर्थः
(भ) पर्यटन् धवलगृहपार्श्वं (म) रात्रौ अवलम्बितवरत्नां
दृष्ट्वा कौतुकाविष्टहृदयः ताम् आलम्ब्य अधिरूढः । तया
च राजपुत्रया स एव अयमिति आश्वस्तचित्तया स्नानस्नादन-
पानाच्छादनादिना सम्मान्य तेन सह शयनतलमाश्रितया
तदङ्गसंस्पर्शसञ्जातहर्षरोमाञ्चितगात्रया उक्तम्, युष्मद्दर्शनमात्रा-
नुरक्तया मया आत्मा प्रदत्तोऽयम् । त्वद्वर्जं (य) अन्यो भर्ता
मनसि अपि मे न भविष्यतीति । तत् कस्मात् मया सह न
ब्रवीषि (र) । सोऽब्रवीत्, प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः । इत्युक्ते
तयाऽन्योऽयमिति मत्वा धवलगृहात् उत्तार्य मुक्तः । स तु
खण्डदेवकुले (ल) गत्वा सुप्तः । अथ तत्र कयाचित् स्त्रैरिण्या
दत्तसङ्केतको यावत् दण्डपाशकः (व) प्राप्तस्तावत् असौ पूर्व-
मुप्तः (श) तेन दृष्टो रहस्यसंरक्षणार्थमभिहितश्च को भवान् ?

अयश इति । येन कर्मणा अयशः अकौर्त्तिः प्राप्यते लभ्यते, येन च
कर्मणा अपगतिः दुर्गतिः भवेत्, येन च कर्मणा स्वर्गात् भ्रश्यते, तत् कर्म न
समाचरेत् न कुर्यात् ॥ ११७ ॥

(भ) प्राप्तव्यमर्थः सागरदत्तसुत इति भावः ।

(म) धवलगृहपार्श्वे सौधपार्श्वे ।

(य) त्वद्वर्जं त्वां वर्जयित्वा इत्यर्थः ।

(र) ब्रवीषि आलपसि ।

(ल) उत्तार्य निष्काशय । मुक्तः त्यक्तः । खण्डदेवकुले भग्नदेवमन्दिरे ।

(व) स्त्रैरिण्या कुलटया । दण्डपाशकः तदाख्यः पुरुषः नगररक्षको वा ।

(श) पूर्वमुप्तः पूर्वं निद्रितः वणिक्सुतः इत्यर्थः ।

सोऽब्रवीत्, प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः । इति श्रुत्वा दण्डपाश-
केन अभिहितम्, यच्छून्यं, देवगृहमिदम् । तदत्र मदीय-
स्थाने गत्वा स्वपिहि । तथा प्रतिपद्य (ष) स मतिविपर्ययासात्
(स) अन्यशयने सुप्तः । अथ तस्य रक्षकस्य कन्या नियमवती
नाम रूपयौवनसम्पन्ना कस्यापि पुरुषस्य अनुरक्ता सङ्केतं
दत्त्वा तत्र शयने सुप्तासीत् । अथ सा तम् आयातं दृष्ट्वा स
एव अयमस्मद्वत्तम इति रात्रौ घनतरान्धकारव्यामोहिता (ह)
उत्थाय भोजनाच्छादनादिक्रियां कारयित्वा गान्धर्वविवाहेन
आत्मानं विवाहयित्वा तेन समं शयने स्थिता विकसितवदन-
कमला तमाह, किमद्य अपि मया सह विश्रब्धं भवान् न
ब्रवीति । सोऽब्रवीत्, प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः इति श्रुत्वा
तया चिन्तितम्, यत्कार्यम् असमौचितं (क्ष) क्रियते तस्य
दृष्टकफलविपाको भवतीति । एवं विमृश्य सविषादया तया
निःसारितोऽसौ । स च यावद्दीर्घीमार्गेण (क) गच्छति
तावत् अन्यविषयवासी (ख) वरकौर्त्तिर्नाम वरो महता
वाद्यशब्देन आगच्छति । प्राप्तव्यमर्थोऽपि तैः समं गन्तु-
मारब्धः । अथ यावत्प्रत्यासन्ने लग्नसमये राजमार्गासनश्रेष्ठि-
गृहद्वारे रचितमण्डपवेदिकायां कृतकौतुकमङ्गलवेशा (ग)

(ष) प्रतिपद्य सम्मत्य ।

(स) मतिविपर्ययासात् बुद्धिवैपरीत्यात् ।

(ह) घनेति । घनतरेण अतिमात्रेण अन्धकारेण व्यामोहिता । विप्रलब्धा ।

(क्ष) असमौचितम् अपरीक्षितम् ।

(क) दीर्घीमार्गेण आलिमार्गेण ।

(ख) अन्यविषयवासी अन्यदेशवासी ।

(ग) कृतेति । कृतं कौतुकार्थं विवाहार्थं मङ्गलवेशी यथा तादृशी ।

बणिक्सुता अस्ति तावत् मदमत्तो हस्ती आरोहकं
 हत्वा प्रणश्यज्जनकोलाहलेन (घ) लोकमाकुलयन् तमेव
 उद्देशं प्राप्तः । तं च दृष्ट्वा सर्वे वरानुयायिनो (ङ) वरेण सह
 प्रणश्य (च) दिशो जग्मुः । अथ अस्मिन् अवसरे भयतरल-
 लोचनाम् एकाकिनीं कन्याम् अवलोक्य मा भैषीरहं परित्रा-
 तेति सुधीरं स्थिरीकृत्य (ज) दक्षिणपाणौ संगृह्य महासाह-
 सिकतया प्राप्तव्यमर्थः परुषवाक्यैः हस्तिनं निर्भर्त्सितवान्
 ततः कथमपि देवयोगादपयाते हस्तिनि ससुहृद्बान्धवेन
 अतिक्रान्तलग्नसमये वरकौर्त्तिना आगत्य तावत् तां कन्याम्
 अन्यहस्तगतां दृष्ट्वा अभिहितम्, (झ भोः श्वशुर ! विरुद्धमिदं
 त्वया अनुष्ठितं यन्मह्यं प्रदाय कन्याम् अन्यस्मै प्रदत्तेति ।
 सोऽब्रवीत्, भो ! अहमपि हस्तिभयपलायितो भवद्भिः सह
 आयातो न जाने किमिदं वृत्तम् । इति अभिधाय दुहितरं
 प्रष्टुमारब्धः, वत्से ! न त्वया सुन्दरं कृतम् । तत्कथ्यतां कोऽयं
 वृत्तान्तः ? सोऽब्रवीत्, यदहमनेन प्राणसंशयात् रक्षिता तदा
 एनं मुक्त्वा मम जीवन्त्या नान्यः पाणिं ग्रहीष्यतीति । अनेन

(घ) आरोहकं हस्तिपालम् । प्रणश्यदिति । प्रणश्यतां पलायमानानां
 जनानां कोलाहलेन सहार्थे दृतीया ।

(ङ) वरानुयायिनः वरयात्रिकाः ।

(च) प्रणश्य पलाय ।

(छ) भयेति । भयेन तरले अपले लोचने यस्यास्तथाभूताम् ।

(ज) परित्राता रक्षिता । सुधीरं सचेर्यं स्थिरीकृत्य सान्त्वयित्वा ।

(झ) अन्यहस्तगतां प्राप्तव्यमर्थे हस्तगताम् । अभिहितम् उक्तं वरकौर्त्तिनेति

शेषः ।

वार्त्ताव्यतिकरेण रजनी व्युष्टा (ज) । अथ प्रातस्तत्र सञ्जाति
महाजनसमवाये वार्त्ताव्यतिकरं श्रुत्वा राजदुहिता तमुद्देश-
मागता । कर्णपरम्परया श्रुत्वा दण्डपाशकमुतापि तत्रैव
आगता । अथ तं महाजनसमवायं श्रुत्वा राजा अपि तत्रैव
आजगाम । प्राप्तव्यमर्थं प्राह, भो ! विश्वव्यं कथय, कीदृ-
शोऽसौ वृत्तान्तः, अथ सोऽब्रवीत् ? प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्य
इति । राजकन्या स्मृत्वा प्राह, देवोऽपि तं लङ्घयितुं न शक्तः ।
ततो दण्डपाशकमुता अब्रवीत्, तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे
इति । तम् अखिललोकवृत्तान्तम् आकर्ण्य बणिक्मुताऽब्र-
वीत्, यदस्मदीयं न हि तत्परेषामिति । अभयदानं दत्त्वा
राज्ञा पृथक् पृथक् वृत्तान्तान् ज्ञात्वा अवगततत्त्वः (ट) तस्मै
प्राप्तव्यमर्थाय स्वदुहितरं सबहुमानं ग्रामसहस्रेण समं सर्वा-
लङ्कारपरिवारयुतां दत्त्वा त्वं मे पुत्रोऽसीति नगरविदितं तं
यीवराज्येऽभिषिक्तवान् । दण्डपाशकेनापि स्वदुहिता स्वशक्त्या
वस्त्रदानादिना सन्भाव्य प्राप्तव्यमर्थाय प्रदत्ता । अथ प्राप्तव्य-
मर्थेनापि स्वीयपितृमातरौ समस्तकुटुम्बावृत्तौ तस्मिन्नगरे
सम्मानपुरःसरं समानीतौ । अथ सोऽपि स्वगोत्रेण सह
विविधभोगान् उपभुञ्जानः सुखेन अवास्थितः । अतोऽहं
ब्रवामि,

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो देवोऽपि तं लङ्घयितुं न शक्तः ।

तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे यदस्मदीयं न हि तत्परेषाम् ११८

(ज) वार्त्ताव्यतिकरेण वार्त्तासम्बन्धेन । व्युष्टा अतिक्रान्ता ।

(ट) अवगततत्त्वः विदितवृत्तान्तः ।

तदेतत्सकलं सुखदुःखमनुभूय परं विषादमुपागतोऽनेन
मित्रेण त्वत्सकाशम् आनीतः । तदेतत् मे वैराग्यकारणम् ।
मन्यरक आह, भद्र ! भवति सुहृदयसन्दिग्धं (ठ) यत् क्षुत्-
क्षामोऽपि शत्रुभूतं त्वां भक्ष्यस्थाने स्थितमेवं पृष्ठमागेष्य आन-
यति न मार्गोऽपि भक्षयति । उक्तञ्च यतः,

विकारं याति नो चित्तं वित्ते यस्य कदाचन ।

मित्रं स्यात् सर्वकाले च कारयेन्मित्रमुत्तमम् ॥ ११८ ॥

विद्वद्भिः सुहृदामत्र चिह्नैरेतैरसंशयम् ।

परीक्षाकरणं प्रोक्तं होमाग्नेरिव पण्डितैः ॥ १२० ॥

तथा च, आपत्काले तु संप्राप्ते यन्मित्रं मित्रमेव तत् ।

वृद्धिकाले तु संप्राप्ते दुर्जनोऽपि सुहृद्भवेत् ॥ १२१ ॥

तन्ममापि अद्य अस्य विषये विश्वासः समुत्पन्नो यतो
नीतिविरुद्धा इयं मैत्री मांसाश्रिभिः वायसैः सह जलचरा-
णाम् । अथवा साधु इदमुच्यते,

मित्रं कोऽपि न कस्यापि नितान्तं न च वैरकृत् ।

(ठ) सुहृदयसन्दिग्धं सुहृदयैः जनैः सन्दिग्धं सन्देहास्पदं भवति एतदिति
शेषः ।

विकारमिति । यस्य वित्ते धने सति चित्तं कदाचन विकारं नो याति न
प्राप्नोति यश्च सर्वकाले मित्रं सर्वभूतेषु सुहृद् स्यात् तम् उत्तमं पुरुषं मित्रं कार-
येत् जन इति शेषः ॥ ११८ ॥

विद्वद्भिरिति । विद्वद्भिः पण्डितैः होमाग्नेरिव एतैश्चिह्नैः लक्षणैः अतिज्ञात-
रूपादिभिरिति भावः । असंशयं यथा तथा अत्र संसारे सुहृदां मित्राणां परीक्षा-
करणं प्रोक्तं कथितम् ॥ १२० ॥

आपत्काले इति । आपत्काले सम्प्राप्ते सति यत् मित्रं तदेव मित्रम् । वृद्धि-
काले सम्प्राप्ते तु दुर्जनोऽपि सुहृद् भवेत् ॥ १२१ ॥

दृश्यते मित्रविध्वस्तात् कार्याद्वैरी परीक्षितः ॥१२२॥

तत् स्वागतं भवतः ? स्वगृहवदास्यतामत्र सरस्तीरे ।
यच्च वित्तनाशो विदेशवासश्च ते सञ्ज्ञातस्तत्र विषये सन्तापो
न कर्त्तव्यः । उक्तञ्च,

अभ्रच्छाया खलप्रीतिः सिद्धमन्नञ्च योषितः ।

किञ्चित् कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च ॥१२३॥

अतएव विवेकिनो जितात्मानो (ड) धनसृष्ट्यां न
कुर्वन्ति ।

उक्तञ्च, सुसञ्चितैर्जीवनवत् सुरक्षितैः

निजैऽपि देहे न वियोजितैः क्वचित् ।

पुंसो यमान्तं व्रजतोऽपि निष्ठुरैः

एतैर्धनैः पञ्चपदी न दीयते ॥ १२४ ॥

अन्यञ्च, यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।

आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥१२५॥

मित्रमिति । कोऽपि जनः कस्यापि न मित्रं न च नितात्नं वैरकृत् मित्र-
विध्वस्तात् मित्रविपरीतात् कार्यात् परीक्षितो वैरी शत्रुः दृश्यते ॥ १२२ ॥

अमेति । अभ्रक्षां मेघानां छाया खलानां दुर्जनानां प्रीतिः सिद्धं पक्कम्
अन्नं योषितः स्त्रियः यौवनानि धनानि च किञ्चित्कालोपभोग्यानि अल्पकाल-
सम्भोग्यानि ॥ १२३ ॥

(ड) जितात्मानः जितेन्द्रियाः ।

सुसञ्चितैरिति । सुसञ्चितैः अतिकष्टेन संगृहीतैः जीवनवत् प्राणवत् सुरक्षितैः
निजदेहे क्वचिदपि न वियोजितैः कदापि न व्ययितैरिति भावः । एतैः निष्ठुरैः
अकृतज्ञैरिति भावः धनैः यमान्तं यमसकाशं व्रजतः गच्छतोऽपि पुंसः पञ्चपदी न
दीयते पञ्चपदगमनार्थे पाण्ड्यमपीति भावः । न दीयते । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥१२४॥
यथेति । मत्स्यैः जले श्वापदैः भुवि पक्षिभिः आकाशे आमिषं भक्ष्यं वस्तु
यथा भक्ष्यते तथा वित्तवान् धनवान् जनः सर्वत्र भक्ष्यते इत्यनुषज्यते ॥ १२५ ॥

निर्दोषमपि वित्ताख्यं दोषैर्योजयते नृपः ।

निर्धनः प्राप्तदोषोऽपि सर्वत्र निरुपद्रवः ॥ १२६ ॥

अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।

नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थान् कष्टसंश्रयान् ॥ १२७ ॥

अर्थार्थी यानि कष्टानि मूढोऽयं सहते जनः ।

शतांशेनापि मोक्षार्थी तानि चेन्मोक्षमाप्नुयात् ॥ १२८ ॥

अपरं, विदेशवासजमपि वैराग्यं त्वया न कार्यम् । यतः,

को धीरस्य मनस्विनः स्वविषयः ? को वा विदेशः स्मृतो ?

यं देशं श्रयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम् ।

यद् दंष्ट्रानखलाङ्गूलप्रहरणैः सिंहो वनं गाहते

तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्ररुधिरैस्तृष्णां क्षिप्त्यात्मनः ॥ १२९ ॥

निर्दोषमिति । नृपः निर्दोषमपि वित्ताख्यं धनितं दोषैः योजयते दूषितं करोति इत्यर्थः धनलोभादिति भावः । निर्धनः जनः प्राप्तदोषोऽपि दोषो अपि सर्वत्र निरुपद्रवः उपद्रवहीनः कैरपि न उपद्रूयते इत्यर्थः धनप्राप्तिविरहादिति भावः ॥ १२६ ॥

अर्थानामिति । अर्थानां धनानाम् अर्जने उपार्जने दुःखम् अर्जितानाञ्च अर्थानां रक्षणे दुःखं नाशे अर्थानामिति शेषः । दुःखं व्यये वितरणे दुःखं तस्मात् कष्टसंश्रयान् केवलकष्टाधारान् अर्थान् धिक् निन्दामि इत्यर्थः ॥ १२७ ॥

अर्थार्थीति । अर्थार्थी धनार्थी अयं मूढो जनः यानि कष्टानि सहते मोक्षार्थी जनः चेत् यदि शतांशेनापि तानि कष्टानि सहते इति शेषः तदा मोक्षम् अवाप्नुयात् लभते ॥ १२८ ॥

क इति । धीरस्य मनस्विनः स्वविषयः स्वदेशः कः, को वा विदेशः स्मृतः ? न देशविदेशगणेनेति भावः । यं देशं श्रयते आश्रयति धीरो जनः इति शेषः तमेव देशं बाहुप्रतापार्जितं स्वबाहुवललब्धं करोति । दंष्ट्रा नखाः लाङ्गूलञ्च तानि प्रहरणानि अस्त्राणि येषां तेः उपलब्धतः सिंहः यत् वनं गाहते प्राविशति तस्मिन्नेव हतानां द्विपेन्द्राणां रुधिरैः आत्मनः तृष्णां क्षिन्ति अपनयति विशेदेषु सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरत्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२९ ॥

अर्थहीनः परे देशे गतोऽपि यः प्रज्ञावान् भवति स कथ-
ञ्चिदपि न सीदति (ढ) । उक्तञ्च,

कोऽतिभारः समर्थानां ? किं दूरं व्यवसायिनाम् ?

को विदेशः सुविद्यानां ? कः परः प्रियवादिनाम् ? ॥१३०॥

तत् प्रज्ञानिधिर्भवान् न प्राक्ततपुरुषतुल्यः, (ए) अथवा,
उत्साहसम्पन्नमदीर्घसूत्रं क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम् ।

शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदञ्च लक्ष्मीः स्वयं मार्गति वासहेतोः ॥१३१॥

अपरं प्राप्नोऽपि अर्थः कर्मप्राप्त्या (त) नश्यति । तत्
एतावन्ति दिनानि त्वदीयमासीत् । सुहृत्तमपि अनात्मीयं (थ)
भोक्तुं न लभ्यते (ढ) । स्वयमागतमपि विधिनापक्रियते ।

अर्थस्योपार्जनं कृत्वा नैव भोगं समश्नुते ।

अरण्यं महदासाद्य मूढः सीमिलको यथा ॥ १३२ ॥

(ढ) सीदति क्षियति ।

क इति । समर्थानां शक्तिमताम् अतिभारः कः ? व्यवसायिनः, वणिजाः
दूरं किम् ? सुविद्यानां सुशिक्षितविद्यानां सविद्यानामिति वा पाठः । विदेशः
कः ? तथा प्रियवादिनां परः कः ? न कोऽपि इत्यर्थः ॥ १३० ॥

(ए) प्रज्ञानिधिः अतिबुद्धिमान् । प्राक्ततपुरुषतुल्यः सामान्यसमुप्यसदृशः ।

उत्साहेति । लक्ष्मीः सम्पद वासहेतोः आश्रयार्थम् उत्साहसम्पन्नम् उत्-
साहिनम् अदीर्घसूत्रम् अचिरक्रियं दीर्घसूत्रश्चिरक्रिय इत्यमरः । क्रियाविधिज्ञः
कार्यानुष्ठानदक्षं व्यसनेषु कामजकीधजाष्टादशविधमृगयादिदोषेषु असक्तम् अना-
सक्तं शूरं बलवन्तं कृतज्ञं प्रत्युपकारकं तथा दृढं सौहृदं मैत्रं यस्य तादृशं मैत्री-
धर्मादस्खलितम् इत्यर्थः जनं स्वयं मार्गति अन्विष्यति । उपजातिवृत्तम् ॥ १३१ ॥

(त) कर्मप्राप्त्या कर्मलाभेन कर्मवशेनेति यावत् नश्यति नष्टं भवति ।

(थ) दीनानि इति व्याप्तौ द्वितीया । त्वदीयं तवायत्तं धनमिति शेषः । सुहृ-
त्तमपि अल्पकालमपि अनात्मीयम् अस्वम् ।

(ढ) लभ्यते प्राप्यते ।

अर्थेति । महत् अरण्यम् आसाद्य मूढः अज्ञः सीमिलकः यथा जनः
अर्थस्य उपार्जनं कृत्वा भोगं नैव समश्नुते लभते ॥ १३२ ॥

हिरण्यकं आह, कथमेतत् ? स आह,

कथा ५ ।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने सोमिलको नाम कौलिको (घ) वसति स्म, स च अनेकविधपट्टरचनारञ्जितानि पार्थिवी-चितानि (ण) सदा एव वस्त्राणि उत्पादयति । परं तस्य च अनेकविधपट्टरचनानिपुणस्यापि न भोजनाच्छादनाभ्यधिकं कथमपि अर्थमात्रं सम्पद्यते । अथ अन्ये तत्र सामान्यकौलिकाः स्थूलवस्त्रसम्पादनविज्ञानिनो महर्द्धिसम्पन्नाः (प) । तान् अवलोक्य स स्वभार्यामाह, प्रिये ! पश्य एतान् स्थूल-पट्टकारकान् धनकनकसमृद्धान् । तदधारणकं मम एतत्-स्थानम् (फ) । तदन्यत्र उपार्जनाय गच्छामि । सा प्राह, भोः प्रियतम ! स्थिथाप्रलपितमेतद् यत् अन्यत्र गतानां धनं भवति, स्वस्थाने न भवति ।

उक्तञ्च, उत्पतन्ति यदाकाशे निपतन्ति महीतले ।

पक्षिणां तदपि प्राप्या नादत्तमुपतिष्ठति ॥ १३३ ॥

(घ) कौलिकः तन्त्रवायाख्यजातिविशेषः ।

(ण) पार्थिवीचितानि राजयोग्यानि ।

(प) महर्द्धिसम्पन्नाः महाधनशालिनः ।

(फ) आधारणकं न धारकम् । एतत्स्थानं मां न धारयति इत्यर्थः । अत्र मम सौभाग्यं नास्तीति भावः ।

उत्पतन्तीति । यत् आकाशे उत्पतन्ति यच्च महीतले निपतन्ति पक्षिण इति शेषः तदपि तथापि पक्षिणां प्राप्या अवश्वलभ्यतया दिव्या इत्यर्थः 'अदत्तं' न उपतिष्ठति यदि च ते आकाशे वा महीतले विचरन्ति तथापि दैवेन यदा दत्तं तदैव ते प्राप्नुवन्तीति भावः ॥ १३३ ॥

तथा च, न हि भवति यन्न भाव्यं
भवति च भाव्यं विनापि यत्नेन ।
करतलगतमपि नश्यति

(४) यस्य तु भवितव्यता नास्ति ॥ १३४ ॥

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।

तथा पुरा कृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ १३५ ॥

शेते सह शयानेन गच्छन्तमनुगच्छति ।

नराणां प्राक्तनं कर्म तिष्ठेत्त्वथ सहात्मना ॥ १३६ ॥

यथा क्वायातपौ नित्यं सुसम्बद्धौ परस्परम् ।

एवं कर्म च कर्ता च संश्लिष्टावितरेतरम् ॥ १३७ ॥

तस्मादत्र एव व्यवसायपरो (ब) भव । कौलिक आह
प्रिये ! न सम्यग्गभिहितं भवत्या, व्यवसायं विना कर्म न
फलति (भ) ।

उक्तञ्च, यथैकेन न हस्तेन तालिका सम्प्रपद्यते ।

न हीति । यत् भाव्यम् अवश्यं भावि न तत् न हि भवति भाव्यञ्च
यत्नेन विनापि भवति । यस्य तु भवितव्यता भाग्यं नास्ति तस्य करतलगतमपि
नश्यति नष्टं भवति । आर्यावृत्तम् ॥ १३४ ॥

यथेति । धेनुसहस्रेषु मध्ये वत्सः यथा मातरं विन्दति आश्रयति तथा
पुराकृतं प्राग्भवीयं कर्म कर्तारम् अनुगच्छति प्राप्नोति ॥ १३५ ॥

शेते इति । नराणां प्राक्तनं पूर्वकृतं कर्म शयानेन नरेण सह शेते गच्छन्तं
नरम् अनुगच्छति अथ आत्मना सह तिष्ठेत् स्थितिं करोति इत्यर्थः ॥ १३६ ॥

यथेति । क्वायातपौ यथा नित्यं सततं परस्परं सुसम्बद्धौ संयुक्तौ एवं तथा
कर्म च कर्ता च इतरेतरम् अन्योन्यं संश्लिष्टौ सम्बद्धौ स्वकर्मफलभुक् पुमानिति
भावः ॥ १३७ ॥

(ब) व्यवसायपरः उद्योगपरः यत्नवान् इत्यर्थः ।

(भ) व्यवसायं यत्नम् । फलति सिद्धयति ।

यद्यपि । यथा एकेन हस्तेन तालिका करतलशब्दः न सम्प्रपद्यते, न निष्पद्यते.

तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्मणः स्मृतम् ॥ १३८ ॥

पश्य कर्मवशात् प्राप्तं भोज्यकालेऽपि भोजनम् ।

हस्तोद्यमं विना वक्त्रे प्रविशेन्न कथञ्चन ॥ १३९ ॥

तथा च, उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः

दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्र कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः ? ॥ १४० ॥

तथा च, उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सिंहस्य सुप्तस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥ १४१ ॥

उद्यमेन विना राजन् ! न सिद्ध्यन्ति मनोरथाः ।

कातरा इति जल्पन्ति यद्भाष्यं तद्भविष्यति ॥ १४२ ॥

स्वशक्त्या कुर्वतः कर्म न चेत् सिद्धिं प्रयच्छति ।

तथा उद्यमपरित्यक्तं यत्र शून्यं कर्मणः फलं न स्मृतं न कथितं यत्रेन विना कर्म न सिद्ध्यति इत्यर्थः ॥ १३८ ॥

पश्येति । पश्य अवलोकय, कर्मवशात् भोज्यकाले भोजनसमये प्राप्तमपि उपस्थितमपि भोजनं हस्तस्य उद्यमं चेष्टां विना वक्त्रे मुखे कथञ्चन न प्रविशेत् ॥ १३९ ॥

उद्योगिनमिति । लक्ष्मीः उद्योगिनं पुरुषसिंहं नरवरं उपैति प्राप्नोति, कापुरुषाः दैवं दैवमिति वदन्ति । दैवं निहत्य आत्मशक्त्या पौरुषं यत्र कुरु, यत्र कृते सति यदि न सिद्ध्यति कार्यमिति शेषः तदा अत्र संसारे को दोषः ? ॥ १४० ॥

उद्यमेनेति । कार्याणि उद्यमेन हि यत्र नैव सिद्ध्यन्ति, मनोरथैः सङ्कल्पैर्न । सुप्तस्य निद्रितस्य सिंहस्य मुखे मृगाः न हि प्रविशन्ति ॥ १४१ ॥

उद्यमेनेति । हे राजन् ! उद्यमेन यत्रेन विना मनोरथाः न सिद्ध्यन्ति कातराः अस्वसाः जनाः यद्भाष्यं तद्भविष्यतीति जल्पन्ति कथयन्ति ॥ १४२ ॥

स्वशक्त्येति । निजसामर्थ्येन कुर्वतः जनस्य कर्म चेत् यदि न सिद्धिं प्रयच्छति

नोपालभ्यः पुमांस्तत्र देवान्तरितपौरुषः ॥ १४३ ॥

तन्मया अवश्यं देशान्तरं गन्तव्यम् । इति निश्चित्य वर्ष-
मानपुरं गतः । तत्र च वर्षत्रयं स्थित्वा सुवर्णशतत्रयोपार्जनं
कृत्वा भूयः स्वगृहं प्रस्थितः । अथ अर्द्धपथे गच्छतः तस्य
कदाचित् अटव्यां पथ्यटतो (म) भगवान् रविरस्तमुपागतः ।
तदा असौ व्यालभयात् (य) स्थूलतरवटस्कन्धमारुह्य यावत्
प्रसुप्तः तावत् निशीथे स्वप्ने द्वौ पुरुषौ रौद्राकारौ (र) परस्परं
प्रजल्पन्तौ अशृणोत् । तत्रैक आह, भोः कर्तः ! (ल) । त्वं
किं सम्यक् न वेत्सि ? यदस्य सोमिलकस्य भोजनाच्छादनाभ्य-
धिका समृद्धिर्नास्ति (व) । तत् किं त्वया अस्य सुवर्णशत-
त्रयं प्रदत्तम् । स आह, भोः कर्मन् ! मया अवश्यं दातव्यं
व्यवसायिनां (श) तत्र च तस्य परिणतिः त्वदायत्ता (घ)
इति ।

अथ यावदसौ कौलिकः प्रबुद्धः सुवर्णग्रन्थिम् अवलोक-
यति, तावत् रिक्तं पश्यति । ततः साक्षिपं (स) चिन्तया-

गच्छति तत्र तथा सति पुमान् न उपालभ्यः न तिरस्कार्यः यतः सः देवेन अन्त-
रितं तिरोहितं पौरुषं यस्य तथाभूतः ॥ १४३ ॥

(म) पथ्यटतः गच्छतः ।

(य) व्यालभयात् हिंस्रव्यापदभयात् ।

(र) रौद्राकारौ भीषणाकृतौ ।

(ल) कर्तः ! प्रभो ! ।

(व) समृद्धिः सम्पद् नास्ति भोग्ये इति शेषः ।

(श) व्यवसायिनाम् उद्योगिनाम् । तस्य दत्तस्येत्यर्थः परिणतिः परिणामः
स्थितिरिति यावत् ।

(घ) त्वदायत्ता तवाधीना ।

(स) प्रबुद्धः जागरितः । साक्षिपं सखिदम् ।

मास, अहो ! किमेतत् ? महता कष्टेन उपार्जितं वित्तं
हेलया कापि गतम् । तद्वर्थश्चमोऽकिञ्चनः (ह) कथं
स्वपत्न्या मित्राणाञ्च सुखं दर्शयिष्यामि । इति निश्चित्य
तदेव पत्तनं (च) गतः । तत्र च वर्षमात्रेणापि सुवर्णशत-
पञ्चकमुपाज्यं भूयोऽपि स्वस्थानं प्रति प्रस्थितः । यावत्
अर्द्धपथे भूयोऽटवौगतस्य भगवान् भानुरस्तु जगाम । अथ
सुवर्णनाशभयात् सुश्रान्तोऽपि न विश्राम्यति केवलं कृत-
गृहोत्कण्ठः (क) सत्वरं व्रजति । अत्रान्तरे द्वौ पुरुषौ तादृशौ
दृष्टिदेशे समागच्छन्तौ जल्पन्तौ च शृणोति । तत्रैकः प्राह,
भो कर्तुः ! किं त्वया एतस्य सुवर्णशतपञ्चकं प्रदत्तम् । तत्
किं न वेत्ति ? यज्ञोजनाच्छादनाभ्यधिकमस्य किञ्चित्
नास्ति । स आह, भोः कर्मन् ! मया अवश्यं देयं व्यवसायि-
नाम् । तस्य परिणामः त्वदायत्तः । तत् किं माम् उपाल-
भयसि (ख) ? तत् श्रुत्वा सोमिलको यावदग्रन्थिम् अव-
लोकयति तावत् सुवर्णं नास्ति । ततः परं दुःखमापन्नो
व्यचिन्तयत्, अहो ! किं मम धनरहितस्य जीवितेन । तदत्र
वटवृक्षे आत्मानमुदबध्य प्राणान् त्यजामि । एवं निश्चित्य
दर्भमयीं रज्जुं विधाय स्वकण्ठे पाशं नियोज्य शाखायाम्
आत्मानं निबध्य यावत् प्रक्षिपति तावदेकः पुमान् आका-
शस्य एव इदमाह, भो भोः सोमिलक ! मा एवं साहसं

(ह) अकिञ्चनः निर्धनः ।

(च) पत्तनं नगरम् ।

(क) कृतगृहोत्कण्ठः गृहं प्रति उत्कण्ठितः ।

(ख) उपालभयसि तिरस्करोषि दर्भमयीं कुशमयीम् ।

कुरु । अहं ते वित्तापहारको, (ग) न ते भोजनाच्छादना-
भ्यधिकां वराटिकामपि सहामि । तद्गच्छ स्वगृहं प्रति ।
अन्यच्च भवदीयसाहसेन अहं तुष्टः । तथा मे न स्यात् व्यर्थं
दर्शनम् । तत् प्राथ्यताम् अभीष्टो वरः कश्चित् । सोमिलक
आह, यदि एवं तद्देहि मे प्रभूतं धनम् । स आह, भोः ! किं
करिष्यसि भोगरहितेन धनेन ? यतः तव भोजनाच्छाद-
नाभ्यधिका प्राप्तिरपि नास्ति । उक्तञ्च,

किं तया क्रियते लक्ष्म्या या बधूरिव केवला ।

या च वेश्येव सामान्या पथिकैरुपभुज्यते ॥ १४४ ॥

सोमिलक आह, यद्यपि भोगो नास्ति तथापि तद्भवतु ।
उक्तञ्च, कृपणोऽप्यकुलीनोऽपि सज्जनैर्वर्जितः सदा ।

सेव्यते स नरो लोके यस्य स्यात् वित्तसञ्चयः ॥ १४५ ॥

तथाच, शिथिलौ च सुबद्धौ च पततः पततो न वा ।

निरीक्षितौ मया भद्रे ! दश वर्षाणि पञ्च च ॥ १४६ ॥

पुरुष आह, किमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

(ग) वित्तापहारकः धनहर्ता

किमिति । तथा लक्ष्म्या सम्पदा किं क्रियते ? या लक्ष्मीः केवला बधूरिव
कुपेव न भोग्येति भावः । या च सामान्या साधारणी वेश्येव पथिकैः उपभुज्यते
नतु स्वयमिति भावः ॥ १४४ ॥

कृपण इति । यस्य वित्तसञ्चयः धनसमूहः स्यात् सः नरः सदा सज्जनैः
वर्जितः परित्यक्तः दुर्जन इति भावः कृपणः व्ययवर्जितः तथा अकुलीनः असत्-
कुलप्रसूतोऽपि लोके संसारे सेव्यते पूज्यते ॥ १४५ ॥

शिथिलाविति । हे भद्रे ! मया दश पञ्च च वर्षाणि पञ्चदशवत्सरान्
इत्यर्थः शिथिलौ च सुबद्धौ दृढौ च पततः न वा पततः निरीक्षितौ दृष्टौ
वृषणाविति शेषः ॥ १४६ ॥

कथा ६ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने तीक्ष्णविषाणो (घ) नाम महावृषभः ।
 प्रतिवसति स्म, स च मदातिरेकात् परित्यक्तनिजयूथः
 शृङ्गाभ्यां नदीतटानि विदारयन् स्वेच्छया मरकतसदृशानि
 शष्पाणि भक्षयन् अरण्यचरो बभूव । अथ तत्र एव वने प्रलो-
 भको नाम शृगालः प्रतिवसति स्म । स कदाचित् स्वभार्यया
 सह नदीतीरे सुखोपविष्टः तिष्ठति । अत्रान्तरे स तीक्ष्ण-
 विषाणो जलाशयं तदेव पुलिनम् अवतीर्णः । ततश्च तस्य लम्ब-
 मानौ वृषणौ (ङ) अवलोक्य शृगाल्या शृगालोऽभिहितः,
 स्वामिन् ! पश्य अस्य वृषभस्य मांसपिण्डौ लम्बमानौ यथा
 स्थितौ । तदेतौ क्षणेन प्रहरेण वा पतिष्यतः । एवं ज्ञात्वा
 भवता पृष्ठनुयायिना भाव्यम् । शृगाल आह, प्रिये ! न ज्ञायते
 कदाचित् एतयोः पतनं भविष्यति वा न वा । तत् किं वृथा-
 श्माय मां नियोजयसि । अत्रस्थः तावज्जलार्थम् आगतान्
 मूषकान् (च) भक्षयिष्यामि समं त्वया मार्गोऽयं यतः तेषाम् ।
 अपरं यदि त्वां मुक्ता (छ) अस्य तीक्ष्णविषाणस्य वृषभस्य पृष्ठे
 गमिष्यामि तदा आगत्य अन्यः कश्चिदेतत् स्थानं समाश्रयि-
 ष्यति । न एतत् युज्यते कर्तुम् । उक्तञ्च,

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते ।

(घ) तीक्ष्णविषाणः दृढशृङ्गः ।

(ङ) वृषणौ अण्डकोषौ ।

(च) यतः यस्मात् हेतोः तेषां मूषकाणाम् अयं मार्गः पश्याः ।

(छ) मुक्ता विहाय ।

य इति । यो जनः ध्रुवाणि निश्चितानि परित्यज्य अध्रुवाणि अनिश्चितानि

ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च ॥ १४७ ॥

शृगाली आह, भोः ! कापुरुषः त्वं यत्किञ्चित् प्राप्तं तेनापि सन्तोषं करोषि । उक्तञ्च,

सुपूरा स्यात् कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः ।

सुसन्तुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ १४८ ॥

तस्मात् पुरुषेण सदा एव उत्साहवता भाव्यम् । उक्तञ्च,

यत्नोत्साहसमारम्भो यत्नालस्यविहीनता ।

नयविक्रमसंयोगस्तत्र श्रीरचला ध्रुवम् ॥ १४९ ॥

तद्वैवमिति सञ्चिन्त्य त्यजेन्नोद्योगमात्मनः ।

अनुयोगं विना तैलं तिलानां नोपजायते ॥ १५० ॥

अन्यच्च, यः स्तोकेनापि सन्तोषं कुरुते मन्दधीर्जनः ।

तस्य भाग्यविहीनस्य दत्ता श्रीरपि सार्ज्यते ॥ १५१ ॥

निषेवते आययति तस्य ध्रुवाणि नश्यन्ति अध्रुवं अनिश्चितं नष्टमेव पूर्वमेव नष्टम् इत्यर्थः ॥ १४७ ॥

सुपूरेति । कुनदिका चुद्रा नदी सुपूरा अल्पेनैव पूरणीया स्यात् मूषिकस्य अञ्जलिः अतिचुद्र इति भावः । सुपूरः अल्पेनैव पूर्यः । तथा सुसन्तुष्टः कापुरुषः चुद्रो नरः स्वल्पकेनापि वस्तुनेति श्रेष्ठः तुष्यति ॥ १४८ ॥

यवेति । यत्न उत्साहेन समारम्भः सम्यक् उद्योगः कर्म वा यत्र आलस्य-हीनता अनालस्यं तथा नयविक्रमयोः नीतिपुरुषकारयोः संयोगः समावेशः, तत्र अचला श्रीः सम्पद् ध्रुवं निश्चितं तिष्ठतीति श्रेष्ठः ॥ १४९ ॥

तदिति । तत्प्रसिद्धम् इत्यर्थः देवम् अप्रतिसमाधेयमिति भावः । सञ्चिन्त्य आत्मनः उद्योगं न त्यजेत् । अनुयोगं पौरुषेण सह योगं विना तिलानां तैलं न उपजायते । तिलपेषणेनैव तैलं भवतीति भावः ॥ १५० ॥

य इति । यः मन्दधीः सूक्ष्ममतिर्जनः स्तोकेनापि अल्पेनैव सन्तोषं कुरुते भाग्यविहीनस्य हतभाग्यस्य तस्य दत्तापि केनापीति श्रेष्ठः । श्रीः सम्पद् सार्ज्यते क्रीयते जनैरिति श्रेष्ठः ॥ १५१ ॥

यच्च त्वं वदसि, एतौ पतिष्यतो न वेति, तदपि अयुक्तम् ।
उक्तञ्च, कृतनिश्चयिनो वन्द्या तुङ्गिमा नः प्रशस्यते ।

चातकः को वराकोऽयं ? यस्येन्द्रो वारिवाहकः ॥ १५२ ॥

अपरं मूषकमांसस्य निर्विषा (ज) अहम्, एतौ च मांस-
पिण्डौ पतनप्राप्तौ दृश्येते, तत्सर्वथा नान्यथा कर्त्तव्यमिति
अथ असौ तदाकर्ण्य मूषकप्राप्तिस्थानं परित्यज्य तीक्ष्णविषा-
णस्य पृष्ठमन्वगच्छत् । अथवा साधु इदमुच्यते,

तावत् स्यात् सर्वकृत्येषु पुरुषोऽत्र स्वयं प्रभुः ।

स्त्रीवाक्याङ्गशविचुसो यावन्नो भ्रियते बलात् ॥ १५३ ॥

अकृत्यं मन्यते कृत्यमगम्यं मन्यते सुगम् ।

अभक्ष्यं मन्यते भक्ष्यं स्त्रीवाक्यप्रेरितो नरः ॥ १५४ ॥

एवं स तस्य (भ) पृष्ठतः सभार्यः परिभ्रमन् चिरकालम्

कृतेति । कृतनिश्चयिनः कार्यसिद्धौ दृढोत्साहवत इत्यर्थः वन्द्या वन्दनीया
पूजनीया इत्यर्थः तुङ्गिमा उच्चाभिलाष इति यावत् नः अस्माकं प्रशस्यते । तथाहि
अयं चातकी वराकः दीनः कः ? यस्य चातकस्य कृतनिश्चयिन इति भावः इन्द्रः
देवराजः वारिवाहकः जलदाता । चातकः अतिचुद्रोऽपि निश्चितं कार्यं
साधयामीति प्रतिज्ञाय देवराजं जलार्थं प्रार्थयते, देवराजोऽपि तदीयं निश्चयं
ज्ञात्वा तं तस्य मनोरथं पूरयतीति भावः ॥ १५२ ॥

(ज) निर्विषा तृप्ता मूषकमांसभक्षणे न मम रुचिरस्तीति भावः ।

तावदिति । अत्र संसारे पुरुषः यावत् बलात् स्त्रीणां वाक्यमेव शङ्कुशं
दण्डविशेषः तेन विचुणः विताडितः न भ्रियते न तिष्ठति तावत् सर्वेषु कृत्येषु
कार्येषु स्वयं प्रभुः स्वाधीनः स्यात् । स्त्रीवशानां हि स्वाधीनता नश्यतीति
भावः ॥ १५३ ॥

अकृत्यमिति । स्त्रीणां वाक्येन प्रेरितः नियुक्तः नरः अकृत्यम् अकार्यं कृत्यं
मन्यते, अगम्यं सुगं सुगमं मन्यते, तथा अभक्ष्यं भक्ष्यं मन्यते ॥ १५४ ॥

(भ) तस्य वृषभस्य ।

अनयत् । न च तयोः पतनम् अभूत् । ततश्च निर्वेदात् (ज)
पञ्चदशे वर्षे शृगालः स्वभार्यामाह,

शिथिलौ च सुवह्वौ च पततः पततो न वा ।

निरीक्षितौ मया भद्रे ! दश वर्षाणि पञ्च च ॥१५५॥

तयोः तत्पश्चादपि पातो न भविष्यति । तत् तदेव स्वस्थानं
गच्छावः अतोऽहं ब्रवीमि,

शिथिलौ च सुवह्वौ च पततः पततो न वा ।

निरीक्षितौ मया भद्रे ! दश वर्षाणि पञ्च च ॥१५६॥

पुरुष आह, यदि एवं तद्गच्छ भूयोऽपि वर्द्धमानपुरम् ।
तत्र द्वौ वणिक्पुत्रौ वसतः, एको गुप्तधनः, द्वितीय उपभुक्त-
धनः । (ट) ततः तयोः स्वरूपं (ठ) बुद्ध्वा एकस्य वरः प्रार्थ-
नीयः । यदि ते धनेन प्रयोजनम् अभिहितेन ततः त्वामपि
गुप्तधनं करोमि । अथवा दत्तभोग्येन धनेन ते प्रयोजनं
तदुपभुक्तधनं करोमीति । एवमुक्त्वा अदर्शनं गतः । सोमि-
लकोऽपि विस्मितमना भूयोऽपि वर्द्धमानपुरं गतः । अथ
सन्ध्यासमये आन्तः कथमपि तत् पुरं प्राप्तो गुप्तधनगृहं
पृच्छन् कृच्छात् लब्ध्वा अस्तमितसूर्यं प्रविष्टः । अथ असी
भार्यापुत्रसमेतेन गुप्तधनेन निर्भर्त्यमानो हटाद् गृहं
प्रविश्य उपविष्टः । ततश्च भोजनवेलायां तस्यापि भक्तिवर्जितं
किञ्चिदशनं दत्तम् । ततश्च भुक्त्वा तत्र एव यावत् सुप्तो
निशीथे पश्यति तावत् तौ अपि द्वौ पुरुषौ परस्परं मन्त्रयतः ।

(ज) तयोः वपणयोः । निर्वेदात् विरागात् ।

(ट) गुप्तधनः रक्षितधनः । उपभुक्तधनः व्ययितधनः ।

(ठ) स्वरूपं भावम् आशयम् इत्यर्थः ।

तत्र एक आह, भोः कर्त्तः ! किं त्वया अस्य गुप्तधनस्य अन्यो-
ऽधिको व्ययो निर्मितो (ड) यत् सोमिलकस्य अनेन भोजनं
दत्तम् । तदयुक्तं त्वया कृतम् । स आह, भोः कर्मन् ! न
मम अत्र दोषः मया पुरुषस्य लाभप्राप्तिर्दातव्या । तत्परि-
णतिः पुनः त्वदायतेति । अथ असौ यावदुत्तिष्ठति तावद्
गुप्तधनो विसूचिकया खिद्यमानो (ढ) रुजाभिभूतः क्षणं
तिष्ठति । ततो द्वितीयेऽङ्कि तद्दोषेण (ण) कृतोपवासः
सञ्जातः । सोमिलकोऽपि प्रभाते तद्गृह्णात् निष्क्रम्य उप-
भुक्तधनगृहं गतः । तेनापि च अभ्युत्थानादिना सत्कृतो
विहितभोजनाच्छादनसम्मानः तस्य एव गृहे भव्यशय्याम्
आरुह्य सुष्याप । ततश्च निशीथे यावत्पश्यति तावत् तौ एव
द्वौ पुरुषौ मियो मन्त्रयतः । अथ तयोः एक आह, भोः
कर्त्तः ! अनेन सोमिलकस्य उपकारं कुर्वता प्रभूतो व्ययः
कृतः, तत् कथय कथम् अस्य उद्धारकविधिः भविष्यति ।
अनेन सर्वमेतदुप्यवहारकगृह्णात् (त) समानीतम् । स आह,
भोः कर्मन् ! मम कृत्यमेतत् । परिणतिः त्वदायतेति ।
अथ प्रभातसमये राजपुरुषो राजप्रसादजं (थ) वित्तम् आदाय

(ड) निर्मितः सृष्टः निर्द्धारित इत्यर्थः ।

(ढ) विसूचिकया व्याधिविशेषेण । खिद्यमानः पीड्यमानः ।

(ण) तद्दोषेण तेन दोषेण व्याधिनेति भावः । सोमिलकाय एकवार-
भोजनदानेन आत्मनस्तदंशस्य विच्छेदात् एकदिनोपवासेन तत्प्रतिसमाहितं
कर्मणेति भावः ।

(त) उद्धारकविधिः परिशोधविधानम् । एतत् सोमिलकस्य परिचर्यायै
द्रव्यम् । व्यवहारकगृह्णात् व्यवसायिगृह्णात् ।

(थ) राजप्रसादजं राज्ञा पुरस्कारत्वेन दत्तमिति भावः । आतिथ्यसत्कार-
रूपकर्मफलमिदमिति भावः ।

समायात उपभुक्तधनाय समर्पयामास । तद् दृष्ट्वा सोमिलकः
चिन्तयामास, सञ्चयरहितोऽपि वरमेष उपभुक्तधनो न असौ
गुप्तधनः । उक्तञ्च,

अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवित्तफलं श्रुतम् ।

रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ १५७ ॥

तद्विधाता मां दत्तभुक्तधनं करोतु, न कार्यं मे गुप्तधनेन ।
ततः सोमिलको दत्तभुक्तधनः सञ्जातः । अतोऽहं ब्रवीमि,
अर्थस्योपार्जनं कृत्वा नैव भोगं समश्नुते ।

अरण्यं महदासाद्य मूढः सोमिलको यथा ॥ १५८ ॥

तद्गद्गदं हिरण्यक ! एवं ज्ञात्वा धनविषये सन्तापो न
कार्यः । अथ विद्यमानमपि धनं भोज्यवन्ध्यतया (द) तत्
अविद्यमानं मन्तव्यम् । उक्तञ्च,

गृहमध्यनिखातेन धनेन धनिनो यदि ।

भवामः किं न तेनैव धनेन धनिनो वयम् ? ॥ १५९ ॥

तथाच, उपार्जितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् ।

अग्रीति । वेदाः अग्निहोत्रं यज्ञानुष्ठानं फलं प्रयोजनं येषां तादृशाः श्रुतं
शास्त्रज्ञानं शीलं सुचरित्रं वित्तं धनञ्च फलं प्रयोजनं यस्य तादृशं विद्वान् जनः
सुशीलो भवति सत्पात्रतया सम्पदञ्च लभते इति भावः । दाराः स्त्रियः रतिः
सुरतं पुत्रश्च फलं येषां तादृशाः पुत्रार्थे रत्यर्थे च क्रियते भार्येति भावः । धनं
दत्तं दानं भुक्तं भोगश्च फलं यस्य तद्भाभूतं धनं भुज्यते दीयते चेति भावः अन्यथा
सर्वं निष्फलमिति तावत्पर्यम् ॥ १५७ ॥

(द) भोज्यवन्ध्यतया भोक्तुमशक्यतया इत्यर्थः ।

गृहेति । यदि मानवाः गृहमधी निखातेन धनेन धनिनः धनवन्तः
भवन्ति, तदा वयमपि तेनैव धनेन किं कथं धनिनः न भवामः ॥ १५९ ॥

उपार्जितानामिति । तद्वागीदरसंस्थानां सरोवरमध्यस्थितानाम् अन्यथा

तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवान्धसाम् ॥ १६० ॥

दातव्यं भोक्तव्यं धनविषये सञ्चयो न कर्तव्यः ।

पश्येह मधुकरीणां सञ्चितमर्थं हरन्त्यन्ये ॥ १६१ ॥

अन्यच्च, दानं भोगो नाशस्त्रिस्तो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।

यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ १६२ ॥

एवं ज्ञात्वा विवेकिना न स्थित्यर्थं वित्तोपार्जनं कर्तव्यं
यतो दुःखाय तत् । उक्तञ्च,

धनादिकेषु विद्यन्ते येऽत्र मूर्खाः सुखाश्रया ।

तप्तग्रीष्मेण सेवन्ते शैत्यार्थं ते हुताशनम् ॥ १६३ ॥

सर्पाः पिबन्ति पवनं न च दुर्बलास्ते

शुष्केऽस्तृणैर्वनगजा बलिनो भवन्ति ।

कन्दैः फलेर्मुनिवरा गमयन्ति कालं

सन्तोष एष पुरुषस्य परं निधानम् ॥ १६४ ॥

जलानां परीवाह इव जलीच्छास इव जलनिःसारणमिव इत्यर्थः उपार्जितानाम्
अर्थानां धनानां त्यागः दानं भोगो वा रक्षणं हि ॥ १६० ॥

दातव्यमिति । धनविषये दातव्यं दानं कर्तव्यं, भोक्तव्यं भोगः कर्तव्यः,
सञ्चयः संग्रहः न कर्तव्यः । पश्य इह संसारे मधुकरीणां मधुकराणामिति वा
पाठः समराणां सञ्चितम् अर्थम् अन्ये जनाः हरन्ति । आर्यावृत्तम् ॥ १६१ ॥

दानमिति । वित्तस्य धनस्य तिस्रो गतयः अवस्थाः भवन्ति दानं भोगः
नाशश्च । यो जनः न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिः नाश इति भावः
भवति ॥ १६२ ॥

धनादिकेष्विति । धनादिकेषु सत्सु ये मूर्खाः अत्र संसारे सुखाश्रया
विद्यन्ते ते तप्तग्रीष्मेण उपलब्धिताः आर्ता इत्यर्थः सन्तः शैत्यार्थं हुताशनम् अग्निं
सेवन्ति आश्रयन्ति । धनादिना सुखसेवनं ग्रीष्मात्तस्य अग्निसेवनमिवेति
भावः ॥ १६३ ॥

सर्पा इति । सर्पाः पवनं पिबन्ति, न च ते सर्पाः दुर्बलाः । वनगजाः
शुष्केः वृक्षैः भक्षितैरिति भावः बलिनः बलवन्तः भवन्ति, मुनिवराः कन्दैः मूष-

सन्तोषामृतदत्तानां यत् सुखं शान्तचेतसाम् ।
 कुतस्तद्वनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ? ॥ १६५ ॥
 पीयूषमिव सन्तोषं पिवतां निर्हन्तिः परा ।
 दुःखं निरन्तरं पुंसामसन्तोषवतां पुनः ॥ १६६ ॥
 निरोधाच्चेतसोऽक्षाणि निरुद्धान्यखिलान्यपि ।
 आच्छादिते रवौ मेघैराच्छन्नाः स्युर्गमस्तयः ॥ १६७ ॥
 वाञ्छाविच्छेदनं प्राहुः स्वास्थ्यं शान्ता महर्षयः ।
 वाञ्छा निवर्तते नार्थैः पिपासेवाग्निसेवनैः ॥ १६८ ॥
 अनिन्यमपि निन्दन्ति स्तुवन्त्यस्तुत्यमुच्चकैः ।
 स्वापतेयकृते मर्त्याः किं किं नाम न कुर्वते ? ॥ १६९ ॥

विशिष्यैः फलैश्च कालं गमयन्ति यापयन्ति, तस्मात् सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानं
 रत्नम् आश्रयो वा । सामान्येन विशिष्यसमर्थेनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । वसन्ततिलकं
 उक्तम् ॥ १६४ ॥

सन्तोषेति । सन्तोष एव अमृतं तेन दत्तानां परितोषं गतानां शान्तचेतसां
 निःस्पृहचित्तानां यत् सुखं भवतीति शेषः घनलुब्धानाम् अतएव इतश्च इतश्च
 समन्तादित्यर्थः धावतां जनानां तत् सुखं कुतः ? कस्माद् भवतीति शेषः ? नैव
 भवति इत्यर्थः ॥ १६५ ॥

पीयूषमिवेति । पीयूषमिव अमृतमिव सन्तोषं पिवतां जनानां परा
 निर्हन्तिः परमं सुखं भवतीति शेषः । पुनः किन्तु असन्तोषवताम् असन्तुष्टानां
 पुंसां निरन्तरम् अविच्छिन्नं दुःखं भवतीति शेषः ॥ १६६ ॥

निरोधादिति । चेतसः चित्तस्य निरोधात् दमनादित्यर्थः अखिलानि
 समयाणि अपि अक्षाणि इन्द्रियाणि श्रीवादीनि निरुद्धानि दान्तानि भवन्ति
 सर्वेषामेव मनोनिग्रहत्वादिभिर्भावः । तथाहि रवौ सूर्ये मेघैः आच्छादिते
 सति नभस्तयः सूर्यकिरणाः आच्छन्नाः स्युः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १६७ ॥

वाञ्छेति । शान्ताः महर्षयः वाञ्छायाः वासनायाः विच्छेदनं विध्वंसं
 स्वास्थ्यम् आरामं प्राहुः कथयन्ति । अग्निसेवनैः पिपासेव अर्थैः घनैः वाञ्छा न
 निवर्तते ॥ १६८ ॥

अनिन्यमिति । मर्त्याः मानवाः स्वापतेयकृते धनार्थम् अनिन्यमपि जनं

धर्मार्थं यस्य वित्तेहा तस्यापि न शुभावहा ।

प्रचालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्यर्शनं वरम् ॥ १७० ॥

दानेन तुल्यो निधिरस्ति नान्यो

लोभाच्च नान्योऽस्ति रिपुः पृथिव्याम् ।

विभूषणं शीलसमं न चान्यत्

सन्तोषतुल्यं धनमस्ति नान्यत् ॥ १७१ ॥

दारिद्र्यस्य परा भूतिर्यन्मानद्रविणात्पता ।

जरद्भवधनः शर्वः तथापि परमेश्वरः ॥ १७२ ॥

सकृत् कन्दुकपातेन पतत्यार्थः पतन्नपि ।

तथा पतति मूर्खस्तु मृत्पिण्डपतनं यथा ॥ १७३ ॥

एवं ज्ञात्वा भद्र ! त्वया सन्तोषः कार्य इति । मत्परक-
वचनमाकर्ण्य वायस आह, भद्र ! मत्परको यत् एवं वदति
तत् त्वया चित्ते कर्त्तव्यम् । अथवा साधु इदमुच्यते ।

निन्दन्ति अस्तुत्यच्च निन्द्यच्च इत्यर्थः जनम् उच्यते अतिमात्रं स्तुवन्ति । किं बहुना,
किं किं न कुर्वते ? सर्वमेव कुर्वते इत्यर्थः ॥ १६९ ॥

धर्मार्थमिति । यस्य जनस्य धर्मार्थं धर्मकार्यानुष्ठानार्थं वित्तेहा धनार्जन-
चेष्टा तस्यापि सा चेष्टा न शुभावहा न शुभकरी, हि यतः पङ्क्तस्य प्रचालनात्
प्रचालनम् अपेक्ष्य इत्यर्थः दूरात् अस्यर्शनं वरं मनाक् प्रियम् ॥ १७० ॥

दानेन इति । दानेन तुल्यः समः अन्यः अपरः निधिः रवं नास्ति, लोभात्
अन्यः पृथिव्यां रिपुः नास्ति, शीलेन समं तुल्यम् अन्यत् अपरं विभूषणं न
अस्तीति शेषः सन्तोषेण तुल्यम् अन्यत् धनं नास्ति । उपजातिवृत्तम् ॥ १७१ ॥

दारिद्र्यस्य इति । मान एव द्रविणं धनं तस्य अल्पता इति यत् सा दारि-
द्र्यस्य दैन्यस्य परा भूतिः परमेश्वर्यम् । शर्वः शम्भुः जरद्भवधनः जीर्णवृषमात्रधनः
तथापि परमेश्वरः सान्निव्रतत्वादिति भावः ॥ १७२ ॥

सकृदिति । आर्थः सुजनः पतन्नपि कन्दुकपातेन सकृत् पतति पुनरुत्-
पततीति भावः, मूर्खस्तु तथा पतति यथा मृत्पिण्डो यथा पतति
न पुनः केनापि असौ उत्थाप्यते इति भावः ॥ १७३ ॥

सुलभाः पुरुषा राजन् ! सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १७४ ॥

अप्रियाण्यपि पथ्यानि ये वदन्ति नृणामिह ।

त एव सुहृदः प्रोक्ता अन्ये स्युर्नामधारकाः ॥ १७५ ॥

अथ एवं जल्पतां तेषां चित्वाङ्गो नाम हरिणो लुब्धक-
त्रासितः तस्मिन् एव सरसि प्रविष्टः । अथ आयान्तं ससम्भ्रमम्
अवलोक्य लघुपतनको हृत्तमारूढः । हिरण्यको निकट-
वर्त्तिनं शरस्त्वं (ध) प्रविष्टः । मन्यरकः सलिलाशयम्
आस्थितः । अथ लघुपतनको मृगं सम्यक् परिज्ञाय मन्यरकम्
उवाच, एहि एहि सखे मन्यरक ! मृगोऽयं तृषार्त्तऽत्र समा-
यातः सरसि प्रविष्टः । तस्य शब्दोऽयं न मानुषसम्भव इति ।
तच्छ्रुत्वा मन्यरको देशकालोचितमाह, भो लघुपतनक !
यथा अयं मृगो दृश्यते प्रभूतम् उच्छ्वासम् उद्वहन् उदभ्रान्त-
दृष्ट्या (न) पृष्ठतोऽवलोकयति तन्न तृषार्त्त एष नूनं लुब्धकत्रा-
सितः । तज्ज्ञायताम् अस्य पृष्ठे लुब्धका आगच्छन्ति न वा
इति । उक्तञ्च,

सुलभा इति । हे राजन् ! सततं प्रियवादिनः पुरुषाः सुलभाः, अप्रियस्य
किन्तु पथ्यस्य हितस्य वचनस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः । यः अप्रियं किन्तु हितम्
उपदिशति यश्च तत् शृणोति तावुभौ दुर्लभौ इत्यर्थः ॥ १७४ ॥

अप्रियाणीति । इह अस्मिन् संसारे ये जनाः नृणाम् अप्रियाणि आपाततः
असन्तोषकराण्यपि पथ्यानि हितानि परिणामसुखानीति यावत् वदन्ति
ते एव सुहृदः मित्राणि प्रोक्ताः कथिताः, अन्ये पुनः सुहृद इति नामधारकाः
नाममात्रधारिणः स्युः ॥ १७५ ॥

(ध) शरस्त्वं शरवणम् ।

(न) प्रभूतं समधिकम् । उच्छ्वासं निश्वासम् । उदभ्रान्तदृष्ट्या चकित-
दर्शनेन ।

भयत्रस्तो नरः श्वासं प्रभूतं कुरुते मुहुः ।

दिशोऽवलोकयत्येव न स्वास्थ्यं व्रजति क्वचित् ॥१७६॥

तच्छ्रुत्वा चित्राङ्ग आह, भो मन्थरक ! ज्ञातं त्वया
सम्यक् मे त्रासकारणम् । अहं लुब्धकशरप्रचारात् उद्धारितः
(प) कच्छ्रेण अत्र समायातः । मम यूथं तैः लुब्धकैः व्यापा-
दितं भविष्यति । तत् शरणागतस्य मे दर्शय किञ्चित् अगम्यं
स्थानं लुब्धकानाम् । तदाकर्ण्य मन्थरक आह, भोः चित्राङ्ग !
श्रूयतां नीतिशास्त्रम् ।

हावुपायाविह प्रीती विमुक्तौ शत्रुदर्शने ।

हस्तयोश्चालनादेको द्वितीयः पादवेगजः ॥ १७७ ॥

तद्गम्यतां शीघ्रं सघनं (फ) वनं, यावत् अद्यापि न आग-
च्छन्ति ते दुरात्मानो लुब्धकाः । अत्रान्तरे लघुपतनकः सत्वरम्
अभ्युपेत्य उवाच, भो मन्थरक ! गतास्ते लुब्धकाः खगृहो-
न्मुखाः प्रचुरमांसपिण्डधारिणः । तत् चित्राङ्ग ! त्वं विश्रब्धो
वनात् वहिर्भव, ततः ते चत्वारोऽपि मित्रभावमाश्रिताः
तस्मिन् सरसि मध्याह्नसमये वृक्षच्छायाया अधस्तात् सुभा-
षितगोष्ठीसुखम् अनुभवन्तः सुखेन कालं नयन्ति अथवा
युक्तमेतदुच्यते,

भयत्रस्त इति । भयेन त्रस्तः युक्तः नरः मुहुः पुनःपुनः प्रभूतम् अधिकं
श्वासं कुरुते दीर्घं निश्वासिति इत्यर्थः दिशः अवलोकयति निरीक्षते, तथा
क्वचिदपि स्वास्थ्यं न व्रजति नाधिगच्छति ॥ १७६ ॥

(प) उद्धारितः निस्तीर्णः ।

हाविति । इह संसारे शत्रुदर्शने वैरिपराभवे इति भावः विमुक्तौ परि-
त्राणे द्वौ उपायौ प्रीतौ कथितौ, हस्तयोश्चालनात् एकः हस्ताभ्यां युद्धकरणमिति
भावः द्वितीयः पादवेगजः दूरतः पलायनमिति भावः ॥ १७७ ॥

(फ) सघनं सान्द्रम् ।

सुभाषितरसास्वादवद्गरोमाञ्चकञ्चुकाः ।

विनापि सङ्गमं स्त्रीणां सुधियः सुखमासते ॥ १७८ ॥

सुभाषितमयद्रव्यसंग्रहं न करोति यः ।

स तु प्रस्तावयज्ञेषु कां प्रदास्यति दक्षिणाम् ? ॥ १७९ ॥

तथा च, सकृदुक्तं न गृह्णाति स्वयं वा न करोति यः ।

यस्य सम्पुटिका नास्ति कुतस्तस्य सुभाषितम् ? ॥ १८० ॥

अथ एकस्मिन्नहनि गोष्ठीसमये चित्राङ्गो न आयातः ।

अथ ते व्याकुलीभूताः परस्परं जल्पितुम् आरब्धाः । अहो !

किमयं सुहृन् समायातः ? किं सिंहादिभिः क्वापि व्यापा-

दितः ? उत लुब्धकैः ? अथवा अनले प्रपतितो गर्त्ताविषमे (व)

वा नवदण्डौल्लादिति ? । अथवा साधु इदमुच्यते,

स्वगृहोद्यानगतेऽपि स्निग्धैः पापं विशङ्क्यते मोहात् ।

किमु दृष्टवद्दृष्टायप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे ? ॥ १८१ ॥

सुभाषितेति । सुधियः विहांसः सुभाषितस्य प्रणययुक्तवचनस्य रसास्वादेन
वद्धः जनितः रोमाञ्चः लोमहर्षणमेव कञ्चुकः वारवाणः येषां ताडशाः सन्तः
स्त्रीणां सङ्गमं विनापि सुखम् आसते अवतिष्ठन्ते ॥ १७८ ॥

सुभाषितेति । यः सुभाषितमयानां द्रव्याणां संग्रहं न करोति, स तु
प्रस्तावाः परस्परमात्रापप्रसङ्गा एव यज्ञाः तेषु कां दक्षिणां प्रदास्यति ? कथं
सभ्यान् तीषयिष्यतीति भावः ॥ १७९ ॥

सकृदिति । यः सकृत् उक्तं वचनं न गृह्णाति स्वयं वा उक्तं न करोति
वक्तु न शक्नोतीति भावः यस्य च सम्पुटिका आवरणभेदः अवधानमिति भावः
नास्ति तस्य सुभाषितं कुतः ? स सुभाषितं नाधिकरोतीति भावः ॥ १८० ॥

(व) गर्त्ताविषमे गर्तवशात् उन्नतानते प्रदेशे इत्यर्थः । नवदण्डेति । नवेषु
नूतनेषु दण्डेषु लौल्यात् दण्डवशात् ।

स्वगृहेति । स्निग्धैः सुहृद्भिः मोहात् मायावशात् स्वगृहस्य उद्यानगते
उपवनगतेऽपि सुहृदि पापम् अनिष्टं विशङ्क्यते विशेषेण चिन्त्यते, दृष्टा बहवः
अपायाः विपदः यत्र ताडयन् अतएव प्रतिभयं भयावहं यत् कान्तारं दारुणं वनं

अथ मन्थरको वायसमाह, भो लघुपतनक ! अहं हिरण्य-
कश्च तावद् द्वौ अपि अशक्तौ तस्य अन्वेषणं कर्तुं मन्दगति-
त्वात् । तद्गत्वा त्वम् अरण्यं शोधय (भ) यदि कुत्रचित्
तं जीवन्तं पश्यसीति । तदाकर्ण्य लघुपतनको नातिदूरे
यावद्गच्छति तावत् पल्लवतीरे चित्राङ्गः कूटपाशनि-
यन्तः (म) तिष्ठति । तं दृष्ट्वा शोकव्याकुलितमनाः
तम् अवोचत् । भद्र ! किमिदम् ? चित्राङ्गोऽपि वायस-
मवलोक्य विशेषेण दुःखितमना बभूव ।

अथवा युक्तमेतत्,

अपि मन्दत्वमापन्नो नष्टो वापीष्टदर्शनात् ।

प्रायेण प्राणिनां भूयो दुःखावेगोऽधिको भवेत् ॥१८२॥

ततश्च वाक्यावसाने चित्राङ्गो लघुपतनकमाह, भो मित्र !
सञ्जातोऽयं तावन्मम मृत्युः । तत् युक्तं (य) सम्पन्नं यद् भवता
सह मे दर्शनं सञ्जातम् । उक्तञ्च,

प्राणालये समुत्पन्ने यदि स्यान्मित्रदर्शनम् ।

तद् द्वाभ्यां सुखदं पश्चाज्जीवतोऽपि मृतस्य च ॥१८३॥

तस्य मध्यस्थे मध्यवर्तिनि सति किम् वक्तव्यमिति शेषः । तादृशे देशे प्रियजन-
स्थितिरतीव शङ्कास्पदमिति भावः । आर्यावचम् ॥ १८१ ॥

(भ) शोधय अवलोकयेति भावः ।

(म) कूटपाशेन कपटजालेन नियन्त्रितः निबद्धः ।

अपीति । इष्टस्य प्रियस्य दर्शनात् मन्दत्वं लाघवम् आपन्नोऽपि नष्टोऽपि
प्राणिनां दुःखावेगः प्रायेण भूयः बाहुल्येन अधिको भवेत् ॥ १८२ ॥

(य) युक्तं शुभम् । सम्पन्नं मृतम् ।

प्राणालये इति । प्राणानाम् अलये अपगमे सञ्जाते समुत्पद्यते यदि मित्र-
दर्शनं स्यात्, तदा द्वाभ्यां पश्चात् जीवतोऽपि मृतस्य च सुखदं तत् मित्रदर्शन-

तत् क्षन्तव्यं यन्मया प्रणयात् सुभाषितगोष्ठीषु अभि-
हितम् । तथा हिरण्यकमन्थरकौ मम वाक्याद्वाच्यौ ।

अज्ञानाज्ञानतो वापि दुरुक्तं यदुदाहृतम् ।

तत् क्षन्तव्यं युवाभ्यां मे कृत्वा प्रीतिपरं मनः ॥ १८४ ॥

तत् श्रुत्वा लघुपतनक आह, भद्र ! न भेतव्यम् अस्मद्विधैः
मित्रैः विद्यमानैः, यावत् अहं द्रुततरं हिरण्यकं गृहीत्वा
आगच्छामि । अपरं ये सत्पुरुषा भवन्ति ते व्यसने न
व्याकुलत्वमुपयान्ति । उक्तञ्च,

सम्पदि यस्य न हर्षो विपदि विषादो रणे न भीरुत्वम् ।

तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम् ॥ १८५ ॥

एवमुक्त्वा लघुपतनकः चित्राङ्गम् आश्वास्य यत्र हिरण्यक-
मन्थरकौ तिष्ठतस्तत्र गत्वा सर्वं चित्राङ्गपाशपतनं कथित-
वान् । हिरण्यकञ्च चित्राङ्गपाशमोक्षणं प्रति कृतनिश्चयं (र)
पृष्ठमारोप्य भूयोऽपि सत्वरं चित्राङ्गसमीपे गतः । सोऽपि
भूषकमवलोक्य किञ्चित् जीविताशया संश्लिष्ट (ल) आह,
आपन्नाशाय विवुधैः कर्त्तव्याः सुहृदोऽमलाः ।

मित्यर्थः । मित्रकौशलेन जीवनरक्षापि सम्भवति मित्रकर्त्तव्यौर्द्विद्विकव्यापारेण
मृतस्यापि सङ्गतिलभ्यते इति द्विविधं सुखमिति भावः ॥ १८३ ॥

अज्ञानादिति । अज्ञानात् ज्ञानतो वा मया यत् दुरुक्तं दुर्वचः उदाहृतम्
उक्तं युवाभ्यां प्रीतिपरं मनः कृत्वा मे मम तत् दुरुक्तं क्षन्तव्यं सीदव्यम् ॥ १८४ ॥

सम्पदीति । यस्य जनस्य सम्पदि हर्षो न, विपदि विषादो न, रणे भीरुत्वं
न, जननी भुवनत्रयतिलकं तं सुतं विरलम् अल्पं जनयति प्रसूते । आर्या-
वृत्तम् ॥ १८५ ॥

(र) चित्राङ्गिति । चित्राङ्गस्य तदाख्यस्य ऋगस्य पाशात् मोक्षणं परिव्राणं
प्रति परिव्राणार्थम् इत्यर्थः । कृतनिश्चयं कृतप्रतिज्ञम् ।

(ल) संश्लिष्टः युक्तः ।

आपदिति । विवुधैः विद्वद्भिः आपन्नाशाय विपदो मुक्तये अमलाः निर्दोषाः

न तरत्यापदं कश्चिद्योऽत्र मित्रविवर्जितः ॥ १८६ ॥

हिरण्यक आह, भद्र ! त्वं तावत् नीतिशास्त्रज्ञो दक्ष-
मतिः (व) । तत् कथमत्र कूटपाशे पतितः । स आह,
भो ! न कालोऽयं विवादस्य (श) । तन्न यावत् स पापात्मा
लुब्धकः समभ्येति तावत् द्रुततरं कर्तव्य इमं मत्पादपाशम्
(ष) । तदाकर्ण्य विहस्य आह, हिरण्यकः । किं मयि अपि
समायाते लुब्धकाद् विभेषि । ततः शास्त्रं प्रति महती मे
विरक्तिः सम्पन्ना (स) यद्भवद्विधा अपि नीतिशास्त्रविद एनाम्
अवस्थां प्राप्नुवन्ति । तेन त्वां पृच्छामि, स आह, भद्र ! कर्मणा
बुद्धिरपि हन्यते ।

उक्तञ्च, कृतान्तपाशबद्धानां देवोपहतचेतसाम् ।

बुद्ध्यः कुजगामिन्यो भवन्ति महतामपि ॥ १८७ ॥

विधात्रा रचिता या सा ललाटेऽक्षरमालिका ।

न तां मार्जयितुं शक्ताः खबुद्ध्याप्यतिपण्डिताः ॥ १८८ ॥

एवं तयोः प्रवदतोः सुहृद्वसनसन्तमहदयो मन्थरकः

सज्जना इत्यर्थः सुहृदः कर्तव्याः । अत्र संसारे यः कश्चित् मित्रविवर्जितः बन्धु-
विहीनः, स आपदं न तरति न आपदो मुच्यते इत्यर्थः ॥ १८६ ॥

(व) दक्षमतिः निपुणबुद्धिः ।

(श) विवादस्य अनुयोगस्य तिरस्कारस्य इत्यर्थः ।

(ष) कर्तव्यं हिम्नि । मदिति । मम पादानां चरणानां पाशः तम् ।

(स) विरक्तिः असन्तोषः । सम्पन्ना जाता ।

कृतान्ति । कृतान्तस्य यमस्य कृतान्तो यम देवयोरिति विश्वः । पाशेन
बद्धानां नियन्त्रितानां देवेन उपहतं यस्तं चेतो येषां दुर्देवविलुप्तमतीनाम् इत्यर्थः
महतामपि बुद्ध्यः कुजगामिनः कुपथगा भवन्ति ॥ १८७ ॥

विधात्रेति । विधात्रा ललाटे या अक्षरमालिका वर्षावली रचिता,
लिखिता, अतिपण्डिताः अपि खबुद्ध्या ताम् अक्षरमालिकां मार्जयितुं खण्डयितुं
न शक्नुवन्ति ॥ १८८ ॥

शनैःशनैः तं प्रदेशम् आजगाम । तं दृष्ट्वा लघुपतनको हिर-
ण्यकमाह, अहो ! न शोभनम् आपतितम् (ह) । हिरण्यक
आह, किं स लुब्धकः समायाति । स आह, आस्तां तावत्
लुब्धकवार्त्ता । एष मन्थरकः समागच्छति । तत् अनीतिः (क्ष)
अनुष्ठिता अनेन यतो वयमपि अस्य कारणात् नूनं
व्यापादनं (क) यास्यामो यदि स पापात्मा लुब्धकः समागमि-
ष्यति, तदहं तावत् खम् उत्पत्तिष्यामि । त्वं पुनर्विलं प्रविश्य
आत्मानं रक्षयिष्यसि । चित्राङ्गोऽपि वेगेन दिगन्तरं यास्यति ।
एष पुनर्जलचरः स्थले कथं भविष्यति इति व्याकुलोऽस्मि ।
अत्रान्तरे प्राप्तोऽयं मन्थरकः । हिरण्यक आह, भद्र ! न युक्तम्
अनुष्ठितं भवता, यदत्र समायातः तद्भूयोऽपि द्रुततरं
गम्यतां, यावत् असी लुब्धको न समायाति । मन्थरक आह,
भद्र ! किं करोमि ? न शक्नोमि तत्रस्थो मितव्यसनान्नि-
दाहं सोढुम् । तेनाहम् अत्र आगतः । अथवा साधु इदमुच्यते,
दयितजनविप्रयोगो वित्तवियोगश्च केन सद्भ्याः स्युः ।
यदि सुमहौषधकल्पो वयस्यजनसङ्गमो न स्यात् ॥ १८६ ॥
वरं प्राणपरित्यागो न वियोगो भवादृशैः ।

(ह) आपतितम् उपस्थितम् ।

(क्ष) अनीतिः दुर्णयः ।

(क) अस्य मन्थरकस्य । व्यापादनं विनाशम् । अस्य सन्दर्भात्तेन पला-
यनाक्षमत्वादिति भावः ।

दयितेति । दयितजनानां प्रियजनानां विप्रयोगाः विच्छेदाः वित्तवियो-
गाश्च धननाशश्च केन कथं सद्भ्याः सोढव्याः स्युः, यदि वयस्यजनसङ्गमः सुदृत्-
समागमः सुमहौषधकल्पः श्रीमनौषधसदृशः न स्यात् । आर्यावृत्तम् ॥ १८६ ॥
वरमिति । प्राणपरित्यागो वरं मनाक्प्रियः, भवादृशैः सुदृढिरिति भावः ।

प्राणा जन्मान्तरे भूयो न भवन्ति भवद्भिधाः ? ॥१८०॥

एवं तस्य प्रवदत आकर्णपूरितशरासनो लुब्धकोऽपि उपागतः, तं दृष्ट्वा मूषकेण तस्य स्नायुपाशस्तत्क्षणात् खण्डितः । अत्रान्तरे चित्राङ्गः सत्वरं पृष्ठमवलोकयन् प्रधावितः । लघुपतनको वृक्षमारूढः । हिरण्यकश्च समीपवर्त्ति विलं प्रविष्टः, अथ असौ लुब्धको मृगगमनात् विषण्णवदनो व्यर्थश्रमः तं मन्थरकं मन्दं मन्दं स्थलमध्ये गच्छन्तं दृष्टवान् अचिन्तयच्च । यद्यपि कुरङ्गो धात्रा अपहृतः तथापि अयं कूर्म आहारार्थं सम्पादितः । तदद्य अस्य आमिषेण मे कुटुम्बस्य आहारनिर्वृत्तिः भविष्यति । एवं विचिन्त्य तं दर्भैः संच्छाद्य धनुषि समारोप्य स्कन्धे कृत्वा गृहं प्रति प्रस्थितः, अत्रान्तरे तं नीयमानम् अवलोक्य हिरण्यको दुःखाकुलः पर्यदेवयत् । कष्टं भोः ! कष्टमापतितम् ।

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।

तावद्द्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥१८१॥

तावदस्खलितं यावत् सुखं याति समे पथि ।

स्खलिते च समुत्पन्ने विषमञ्च पदे पदे ॥ १८२ ॥

वियोगः न वरमित्यनुषङ्गः । प्राजाः जन्मान्तरे भूयः पुनः भवन्ति लभ्या इति शेषः, भवद्भिधाः सुदृढः न लभ्या इति शेषः ॥ १८० ॥

एकमेति । अहम् अर्णवस्य समुद्रस्य पारमिव एकस्य दुःखस्य यावत् अन्तम् अवसानं न गच्छामि प्राप्नोमि, तावत् मे मम द्वितीयं दुःखं समुपस्थितम् । तथाहि अनर्थाः विपदः छिद्रेषु रन्ध्रेषु बहुलीभवन्ति विस्तारं गच्छन्ति । इन्द्रवज्राहतम् ॥ १८१ ॥

यावदिति । यावत् समे पथि सुखं याति तावत् अस्खलितम् अपतनमित्यर्थः, स्खलिते पतने समुत्पन्ने सति पदे पदे प्रतिपदं विषमं विपत् उपतिष्ठते इति शेषः ॥ १८२ ॥

यन्नस्रं सरलञ्चापि तच्चापस्तु न सौदति ।

धनुर्मित्रं कलत्रं च दुर्लभं शुद्धवंशजम् ॥ १८३ ॥

न मातरि न दारेषु न सौदर्ये न चात्मजे ।

विश्वम्भस्तादृशः पुंसां यादृग्मित्रे निरन्तरे ॥ १८४ ॥

यदि तावत् कृतान्तेन (ख) मे धननाशो विहितः तन्मार्ग-
श्रान्तस्य मे विश्रामभूतं मित्रं कस्मात् अपहृतम् ? अपरमपि
मित्रं परं मन्यरकसमं न स्यात् । उक्तञ्च,

असम्पत्तौ परो लाभो गुह्यस्य कथनं तथा ।

आपद्धिमोक्षणं चैव मित्रस्यैतत् फलत्रयम् ॥ १८५ ॥

तदस्य (ग) पश्चान्नान्यः सुहृत् मे । तत् किं मम उपरि
अनवरतं व्यसनशरैः वर्षति हन्त विधिः (घ) ? यत आदौ
तावद्विदितनाशस्ततः परिवारभ्रंशः ततो देशत्यागः ततो मित्र-
वियोग इति । अथवा स्वरूपमेतत् सर्वेषामेव जन्तूनां जीवित-
धर्मस्य (ङ) । उक्तञ्च,

यदिति । यत् नस्रं सरलम् ऋजु शुद्धवंशजं पवित्रकुलीत्यत्रं सर्वेष्वसुख्येषु
अतएव दुर्लभं दुष्प्रापं धनुः मित्रं कलत्रं भार्या च, तत् आपस्तु न सौदति न
अवसादं गच्छति न विकृतिं लभते इत्यर्थः ॥ १८३ ॥

नेति । निरन्तरे अविशेषे अभिन्नहृदये इति भावः स्वभावजे इति पाठान्तरम् ।
मित्रे पुंसां यादृक् विश्वम्भः विश्वासः, मातरि तादृशी न, दारेषु स्त्रीषु तादृशी न,
सौदर्ये सहोदरे धातरि तादृशी न, आत्मजे पुत्रे च तादृशी न भवतीति
शेषः ॥ १८४ ॥

(ख) कृतान्तेन देवेन । मार्गश्रान्तस्य अश्वक्लिष्टस्य अनाश्रयस्येति भावः ।

असम्पत्ताविति । असम्पत्तौ निर्धनत्वे परः सहान् लाभः धनस्येति शेषः
तथा गुह्यस्य रहस्यस्य च कथनम् आलापः आपद्धिमोक्षणं विपदपरित्राणञ्च
एतत् मित्रस्य फलत्रयं त्रीणि प्रयोजनानि ॥ १८५ ॥

(ग) पश्चात् परः श्रेष्ठ इत्यर्थः अस्मिन् सन्ध्याविवक्षया षष्ठी ।

(घ) व्यसनशरैः व्यसनान्येव विपद एव शराः तैः । विधिः देवम् ।

(ङ) स्वरूपं लक्षणम् इत्यर्थः । जीवितधर्मस्य जीवनवृत्तान्तस्य ।

कायः सन्निहितापायः सम्पदः क्षणभङ्गुराः ।

समागमाः सापगमाः सर्वेषामिव देहिनाम् ॥ १८६ ॥

तथाच, क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णं

धनक्षये दीव्यति जाठराग्निः ।

आपत्सु वैराणि समुल्लसन्ति

क्षिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ १८७ ॥

अहो ! साधु उक्तं केनापि ।

प्राप्ते भये परिचाणं प्रीतिविश्वम्भाजनम् ।

केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥ १८८ ॥

अत्रान्तरे च आक्रन्दपरौ चित्राङ्गलघुपतनकौ तत्र एव समायातौ । अथ हिरण्यक आह, अहो ! किं वृथा प्रलपितेन ? (च) तद्व्यावर्धे मन्थरको दृष्टिगोचरात् न नीयते तावदस्य मोक्षोपायः (क) चिन्थयामि ।

व्यसनं प्राप्य यो मोहात् केवलं परिदेवयेत् ।

काय इति । कायः देहः सन्निहितः आसन्नः अपायो विध्वंसो यस्य तादृशः क्षणविनश्य इत्यर्थः । सर्वेषामिव देहिनां सम्पदः धनानि क्षणभङ्गुराः क्षणध्वंसिनः पदमापदानिति पाठान्तरम् । समागमाः प्रियसंयोगाः सापगमाः सविच्छेदाः । सर्वेषामिव देहिनामित्यत्र सर्वसुखादि भङ्गुरमिति पाठान्तरम् ॥ १८६ ॥

क्षते इति । क्षते क्षतस्थाने अभीक्ष्णं सततं प्रहाराः निपतन्ति, धनक्षये सति जाठराग्निः उदरानलः दीव्यति क्रीडति ज्वलति इत्यर्थः । तथा आपत्सु वैराणि विद्वेषाः समुल्लसन्ति सम्यक् स्फुरन्ति । किमधिकं क्षिद्रेषु रत्नेषु अनर्थाः विपदः बहुलीभवन्ति प्रसरन्ति । उपजातिवृत्तम् ॥ १८७ ॥

प्राप्ते इति । भये प्राप्ते उपस्थिते सति परिचाणं निस्तारकारणम् इत्यर्थः तथा प्रीत्या विश्वम्भस्य विश्वासस्य च भाजनं पात्रं रत्नं रत्नभूतमिदं मित्रमिति अक्षरद्वयं हि अक्षरे इत्यर्थः केन महापुरुषेणेति भावः सृष्टं निर्मितम् ॥ १८८ ॥

(च) आक्रन्दपरौ रुदन्तौ । प्रलपितेन प्रलापेन अनर्थकेन वचसा इत्यर्थः ।

(क) मोक्षोपायः परिचाणोपायः ।

व्यसनमिति । यः व्यसनं विपदं प्राप्य मोहात् अज्ञानात् केवलं परिदेवयेत्

क्रन्दनं वर्धयत्येव तस्यान्तं नाधिगच्छति ॥ १९९ ॥

केवलं व्यसनस्योक्तं भेषजं नयपण्डितैः ।

तस्योच्छेदसमारम्भो विषादपरिवर्जनम् ॥ २०० ॥

अन्यच्च, अतीतलाभस्य सुरक्षणार्थं

भविष्यलाभस्य च सङ्गमार्थम् ।

आपत्प्रपन्नस्य च मोक्षणार्थं

यन्मन्त्रातेऽसौ परमो हि मन्त्रः ॥ २०१ ॥

तच्छ्रुत्वा वायस आह, भो ! यदि एवं तत् क्रियतां
मद्वचः । एष चित्राङ्गोऽस्य मार्गं गत्वा किञ्चित् पल्लवम् (ज)
आसाद्य तस्य तीरे निश्चेतनो भूत्वा पततु । अहमपि अस्य
शिरसि समारुह्य मन्दैः चक्षुप्रहारैः शिर उल्लेखयिष्यामि । येन
असौ दुष्टलुब्धकोऽमुं मृतं मत्वा मम चक्षुप्रहरणप्रत्ययेन (झ)
मन्यरकं भूमौ क्षिप्त्वा मृगार्थं परिधाविष्यति । अत्रान्तरे त्वया

विलपेत् तथा क्रन्दनं वर्धयति क्रन्दनपर एव भवति इत्यर्थः, स तस्य व्यसनस्य
अन्तम् अवसानं न अधिगच्छति न विपदो सुच्यते इत्यर्थः ॥ १९९ ॥

केवलमिति । नयपण्डितैः नीतिकुशलैः जनैः व्यसनस्य विपदः केवलम् ।
एकम् एके सुख्यात्यकेवला इत्यमरः । भेषजम् औषधम् उक्तम् । किं तदि-
त्याह विषादस्य अघैर्यस्य परिवर्जनं परित्यागः तस्य व्यसनस्य उच्छेदसमारम्भः
विध्वंसकरणम् इत्यर्थः । धैर्यं हि विपदुद्धारहेतुरिति भावः ॥ २०० ॥

अतीतेति । अतीतः उपार्जित इति भावः लभ्यते इति लाभो धनम् अतीत-
ज्ञासौ लाभश्चेति तस्य उपार्जितधनस्य इत्यर्थः सुरक्षणार्थं सुष्ठु सञ्चयार्थं भविष्यस्य
भाविनी लाभस्य सङ्गमार्थं संग्रहार्थं प्राप्त्यर्थम् इत्यर्थः आपदं प्रपन्नः प्राप्तः तस्य
विपन्नस्य इत्यर्थः मोक्षणार्थं वाणार्थञ्च यत् मन्त्राते पराक्रम्यते असौ हि परमः
महान् मन्त्रः परामर्शः । यथा इदानीम् आपदो सुच्येमहि तथा मन्त्रातामिति
भावः । उपजातिव्रतम् ॥ २०१ ॥

(ज) पल्लवं चुद्रं सरः ।

(झ) चक्षुति । चक्षुभ्यां यत् प्रहरणम् उल्लेखनं तेन यः प्रत्ययः मृत इति
विश्रावः तेन ।

दर्भमयाणि पाशानि खण्डनीयानि (ज) । येन असौ मन्थ-
रको द्रुततरं पल्लवं प्रविशति । चित्राङ्ग आह, भो ! भद्रो-
ऽयं त्वया दृष्टो मन्त्रः नूनं मन्थरकोऽयं सुक्तो मन्त्रश्च इति ।
उक्तञ्च,

सिद्धं वा यदि वा सिद्धं चित्तोत्साहो निवेदयेत् ।

प्रथमं सर्वजन्तूनां तत् प्राज्ञो वेत्ति नेतरः ॥ २०२ ॥

तत् एवं क्रियतामिति । तथा अनुष्ठिते स लुब्धकः तथा
एव मार्गसन्नपल्लवतीरस्थं चित्राङ्गं वायससनाथम् अपश्यत् ।
तं दृष्ट्वा हर्षितमना व्यचिन्तयत् । नूनं पाशवन्धनवेदनया
वराकोऽयं मृगः सावशेषजोवितः पाशं त्रोटयित्वा (ट) कथ-
मपि एतद्वनान्तरं यावत् प्रविष्टः तावन्मृतः तद्वश्योऽयं मे
कच्छपः सुयन्त्रितत्वात् (ठ) । तत् एनमपि तावदुगृह्णामि
इति । इति अवधार्य कच्छपं भूतले प्रक्षिप्य मृगमुपाद्रवत् ।
एतस्मिन्नन्तरे हिरण्यकेन वज्रोपमदंष्ट्राप्रहरणेन तद्दर्भवेष्टनं
(ड) खण्डयः कृतम् । मन्थरकोऽपि दणमध्यात् निष्क्रम्य समी-
पवर्त्तिनं पल्लवं प्रविष्टः । चित्राङ्गोऽपि अप्राप्तस्यापि तस्य

(ज) दर्भमयाणि कुशमयानि । खण्डनीयानि कर्तनीयानि ।

सिद्धमिति । चित्तस्य मनसः उत्साहः उत्साहः प्रथमं सर्वेषां जन्तूनां सिद्धं
वा 'सिद्धं' यदि वा कार्यमिति शेषः प्रथमं सिद्धासिद्धिभ्यां प्रागित्यर्थः निवेदयेत्
ज्ञापयेत् । प्राज्ञो जनः तत् वेत्ति बुध्यते, इतरोऽनमित्र इत्यर्थः ॥ २०२ ॥

(ट) त्रोटयित्वा कृत्वा ।

(ठ) सुयन्त्रितत्वात् सुबद्धत्वात् ।

(ड) वज्रेति । वज्रोपमायाः कुलिशतुल्याया दंष्ट्रायाः प्रहरणेन करणेन ।

दर्भवेष्टनं कुशवन्धनम् ।

तले (ठ) उल्लाय वायसेन सह पलायितः । एतस्मिन्नन्तरे विलक्षो (ण) विषादपरो लुब्धको निवृत्तो यावत् पश्यति, तावत् कच्छपोऽपि गतः । ततश्च तत्र उपविश्य इमं श्लोकम् अपठत् ।

प्राप्तो बन्धनमप्ययं गुरुमृगस्तावत् त्वया मे हृतः

सम्प्राप्तः कमठः स चापि नियतं नष्टस्तवादेशतः ।

क्षुत्क्षामोऽत्र वने भ्रमामि शिशुकैस्त्यक्तः समं भार्यया

यच्चान्यत्र कृतं कृतान्त ! कुरुते तच्चापि सद्वा मया ॥२०३॥

एवं बहुविधं विलप्य स्वगृहं गतः । अथ तस्मिन् व्याधे दूरतरं गते सर्वेऽपि ते काककूर्ममृगमूषिकाः परमानन्दभाजः परस्परम् आलिङ्ग्य पुनर्जातमिव आत्मानं मन्यमानाः तदेव सरः सम्प्राप्य महासुखेन सुभाषितकथागोष्ठीविनोदेन कालं नयन्ति स्म । एवं ज्ञात्वा विवेकिना (त) मित्रसंग्रहः कार्यः । न च मित्रेण सह व्याजेन (थ) वर्तितव्यमिति । उक्तञ्च यतः,

(ठ) अप्राप्तस्यापीति । अपिरत्रैवार्थः अप्राप्तस्य अनुपस्थितस्य एव तस्य लुब्धकस्य इत्यर्थः । तले तलात् इत्यर्थः अधिकरणविवक्षया अपादाने सप्तमी ।

(ण) विलक्षः विस्मिती लज्जितो वा ।

प्राप्त इति । हे कृतान्त देव ! अयं गुरुमृगः मृगान् मृगः बन्धनं प्राप्नोऽपि त्वया तावत् मे मम अनादरे षष्ठी मामनादृत्य इत्यर्थः हृतः । कमठः कच्छपः सम्प्राप्तः मयेति शेषः स चापि तव आदेशतः आज्ञया इत्यर्थः नियतं निश्चितं नष्टः पलायितः । भार्यया शिशुकैः पुत्रैश्च समं समकालं त्यक्तः विरहितः पुत्रकलत्र-वियुक्त इत्यर्थः अत्र वने क्षुत्क्षामः क्षुधया निपीडितः सन् भ्रमामि पथ्यटामि, यच्च अन्यत् अनिष्टमिति शेषः न कृतं त्वयेति शेषः तच्चापि कुरु, ते तव तच्च मया सद्वां सीदव्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २०३ ॥

(त) विवेकिना विज्ञेन ।

(थ) व्याजेन कपटेन ।

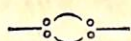
यो मित्राणि करोत्यत्र न कौटिल्येन वर्त्तते ।

तैः समं न पराभूतिं सम्प्राप्नोति कथञ्चन ॥ २०४ ॥

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रके मित्रसम्प्राप्तिर्नाम

द्वितीयं तन्त्रं समाप्तम् ।

अथ तृतीयं तन्त्रम् ।

अथ इदमारभ्यते काकोलूकीयं (क) नाम तृतीयं तन्त्रम् ।

तस्य अयमाद्यः श्लोकः ।

न विश्वसेत् पूर्वविरोधितस्य शत्रोश्च मित्रत्वमुपागतस्य ।

दग्धां गुहां पश्य उलूकपूर्णां काकप्रणीतेन हुताशनेन ॥ १ ॥

तद्यथा अनुश्रूयते । अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महि-
लारोप्यं नाम नगरम् । तस्य समीपस्थः (ख) अनेकशाखा-

य इति । यः अत्र संसारे मित्राणि करोति, तेषु च कौटिल्येन कापट्येन
न वर्त्तते सः तैः मित्रैः समं कथञ्चन पराभूतिं पराभवं न सम्प्राप्नोति ॥ २०४ ॥

(क) काकोलूकीयं काकश्च उलूकश्च तौ, तयोः संवादो वर्णितो यस्मिन्
तत् ।

निति । पूर्वविरोधितस्य पूर्वे विद्वेषमापादितस्य शत्रोः पश्चात् मित्रत्वम्
उपागतस्य सतः न विश्वसेत् शत्रौ मित्रभावमापन्ने विश्वासी न कर्त्तव्य इत्यर्थः ।
तथाहि उलूकपूर्णां पेषकाकीर्णां गुहां काकप्रणीतेन वायसदत्तेन हुताशनेन
अग्निना दग्धां भक्षीकृतां पश्य । उपजातिवृत्तम् । विशेषेण सामान्यसमर्थेन-
रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १ ॥

(ख) अनेकेति । बहुशाखासमन्वित इत्यर्थः ।

सनाथोऽतिघनतरपत्रच्छन्नो न्यग्रोधपादपोऽस्ति (ग) । तत्र च मेघवर्णो नाम वायसराजोऽनेककाकपरिवारः प्रतिवसति स्म । स तत्र विहितदुर्गरचनः (घ) सपरिजनः कालं नयति स्म । तथा अन्योऽरिमर्दनो (ङ) नाम उलूकराजोऽसङ्ख्योलूकपरिवारो गिरिगुहादुर्गाश्रयः (च) प्रतिवसति स्म । स च रात्रौ अभ्येत्य सदा एव तस्य न्यग्रोधस्य समन्तात् परिभ्रमति । अथ उलूकराजः पूर्वविरोधवशाद् यं कञ्चिद्वायसं समासादयति तं व्यापाद्य गच्छति । एवं नित्याभिगमनात् शनैः शनैः तत् न्यग्रोधपादपदुर्गं तेन समन्तात् निर्वायसं कृतम् । अथवा भवत्येवम् । उक्तञ्च,

य उपेक्षेत शत्रुं स्वं प्रसरन्तं यदृच्छया ।

रोगं चालस्यसंयुक्तं स शनैस्तेन हन्यते ॥ २ ॥

तथाच, जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिक्ष प्रशमं नयेत् ।

अतिपुष्टाङ्गयुक्ताऽपि स पश्चात् तेन हन्यते ॥ ३ ॥

(ग) अतीति । अतिघनतरैः अतिनिविडैरित्यर्थः पत्रैः क्वत्रः आकीर्णः । न्यग्रोधपादपः वटतरुः ।

(घ) विहितेति । विहिता कृता दुर्गस्य दुर्गमस्थानविशेषस्य रचना निर्माणं येन तथाभूतः ।

(ङ) अरिमर्दनः शत्रुनाशकः ।

(च) गिरीति । गिरेः पर्वतस्य गुहा कन्दरा एव दुर्गम् आश्रयी यस्य तथोक्तः ।

य इति । यः चालस्यसंयुक्तः सन् यदृच्छया स्वेच्छया प्रसरन्तं वृद्धिं गच्छन्तं शत्रुं रोगञ्च उपेक्षेत न हन्यादिति भावः सः शनैः शनैः क्रमेणेत्यर्थः तेन शत्रुणा रोगेण च हन्यते विनाशयते ॥ २ ॥

जातमात्रमिति । यः जातमात्रं शत्रुं व्याधिक्ष प्रशमं शान्तिं न नयेत् । सः अतिपुष्टानि अतिप्रबलानि अङ्गानि अमात्यादीनि राज्याङ्गानि हस्तपदादीनि वा यस्य तथाभूतोऽपि पश्चात् तेन शत्रुणा व्याधिना च हन्यते ॥ ३ ॥

अथ अन्येद्युः स वायसराजो सर्वान् वायससचिवान्
 आह्वय प्रोवाच । भो ! उत्कटः तावत् अस्माकं शत्रुः उद्यमस-
 म्पन्नः (क) च कालवशात् नित्यमेव निशागमे समेत्य अस्मत्पक्ष-
 कदनं (ज) करोति, तत् कथमस्य प्रतिविधानम् ? (झ) वयं
 तावत् रात्रौ न पश्यामः । न च तस्य दिवा (ञ) दुर्गं विजा-
 नौमः, येन गत्वा प्रहरामः । तदत्र विषये किं युज्यते,
 सन्धिविग्रहयानासनसंश्रयहैधीभावानाम् एकतमस्य क्रिय-
 माणस्य । तद्विचार्य्य शीघ्रं कथयन्तु भवन्तः । अथ ते प्रोचुः ।
 युक्तम् अभिहितं देवेन यदा एष प्रश्नः कृतः । उक्तञ्च,

अपृष्टेनापि वक्तव्यं सचिवेनात्र किञ्चन ।

पृष्टेन तु ऋतं पथ्यं वाच्यञ्च प्रियमप्रियम् ॥ ४ ॥

यो न पृष्टो हितं ब्रूते परिणामे सुखावहम् ।

सुमन्त्रो प्रियवक्ता च केवलं स रिपुः स्मृतः ॥ ५ ॥

तस्मादेकान्तमासाद्य कार्यो मन्त्रो महीपतेः ।

येन तस्य वयं कुर्मो निर्णयं कारणं तथा ॥ ६ ॥

(क) उत्कटः महान् दारुण इत्यर्थः । उद्यमसम्पन्नः ससुखाह्वान्वितः ।

(ज) अस्मत्पक्षकदनम् अस्माकं पक्षीयप्राणिविनाशनम् ।

(झ) प्रतिविधानं प्रतीकारः ।

(ञ) दिवसे अव्ययमेतत् ।

अपृष्टेनेति । अत्र संसारे सचिवेन अमाल्येन अपृष्टेनापि अननुयुक्तेनापि
 किञ्चन वक्तव्यम् । पृष्टेन तु अमाल्येन ऋतं सत्यं पथ्यं हितं प्रियं प्रीतिकरम्
 अप्रियञ्च वाच्यं वक्तव्यम् ॥ ४ ॥

य इति । यः पृष्टः सन् परिणामे सुखावहं हितं न ब्रूते न कथयति नोप-
 दिशति इत्यर्थः स सुमन्त्रो प्रियवक्ता च केवलं रिपुः शत्रुः स्मृतः ॥ ५ ॥

तस्मादिति । तस्मात् एकान्तं निर्जनदेशमासाद्य महीपतेः राज्ञः मन्त्रः
 कार्यः, येन वयं तस्य मन्त्रस्य निर्णयं तथा कारणं कुर्मः विदधीम इत्यर्थः ।
 प्रकाशेन मन्त्रभङ्गभयात् एकान्त एव मन्त्रविधिः कार्य इति भावः ॥ ६ ॥

अथ स मेघवर्णः अन्वयागतोज्जीवि-सञ्जीवि-अनुजीवि-प्रजी-
वि चिरञ्जीविनाम्नः पञ्च सचिवान् (ट) प्रत्येकं प्रष्टुमारब्धः ।
तत्र एतेषामादौ तावत् उज्जीविनं पृष्ठवान् । भद्र ! एवं स्थिते
किं मन्यते (ठ) भवान् । स आह राजन् ! बलवता सह
विग्रहो न कार्यः । यथा स बलवान् कालप्रहर्ता (ड) च ।
उक्तञ्च यतः,

बलीयसे प्रणमतां काले प्रहरतामपि ।

सम्पदो नापगच्छन्ति प्रतीपमिव निम्नगाः ॥ ७ ॥

तथाच, सन्त्याज्यो धार्मिकश्चार्यो भ्रातृसङ्घातवान् बली ।

अनेकविजयी चैव सन्धेयः स रिपुर्भवेत् ॥ ८ ॥

सन्धिः कार्योऽप्यनार्य्येण विज्ञाय प्राणसंशयम् ।

प्राणैः संरक्षितैः सर्वं यतो भवति रक्षितम् ॥ ९ ॥

(ट) अन्वेति । अन्वयागतान् कुलक्रमागतान् उज्जीव्यादीन् । सचिवान्
सन्निधः ।

(ठ) स्थिते उपस्थिते । मन्यते कर्तव्यत्वेनावधारयतीत्यर्थः ।

(ड) कालप्रहर्ता समयानुसारिणाल्य प्रहारकः । रम्प्रहर्ता इत्यर्थः ।

बलीयसे इति । बलीयसे प्रबलाय प्रणमतां बलवन्तं रिपुं प्रणत्या सान्त्व-
यताम् इत्यर्थः । किन्तु काले समये प्रहरतां रम्प्रं प्राप्य तमपि घ्नताम् इत्यर्थः
जनानां सम्पदः निम्नगाः निम्नवाहिन्यः नष्ट इत्यर्थः । प्रतीपं प्रतिकूलमिव न
अपगच्छन्ति न विनश्यन्तीति भावः ॥ ७ ॥

सन्त्याज्य इति । धार्मिकः धर्मपरः आर्य्यः साधुः भ्रातृसङ्घातवान् बहु-
भ्रातृपरिवृतः बली प्रबलः अनेकविजयी बहुसंयामजिता शत्रुः सन्त्याज्यः परिहर-
णीयः न तेन विग्रहः कर्तव्यः दुर्जेयत्वादिति भावः । स रिपुः सन्धेयः सन्धिना
सन्तोषणीय इत्यर्थः भवेत् ॥ ८ ॥

सन्धिरिति । प्राणानां संशयं विज्ञाय अनार्य्येण दुर्जनेनापि सन्धिः कार्यः
यदि दुर्जनेन सह विग्रहे प्राणसंशयो बुध्यते तदा तेनापि सन्धिं कुर्यात् इत्यर्थः ।
शास्त्रे प्रत्यप्रकारेण नोपकारेण दुर्जन इति प्राणसंशयादन्यत्रेति बोद्धव्यम् । यतः
प्राणैः संरक्षितैः सन्धिः सर्वं रक्षितं भवति ॥ ९ ॥

येन अनेकयुद्धविजयी स तेन विशेषात् सन्दधनीयः (ठ) ।

उक्तञ्च,

अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति ।

तत्प्रभावेण तस्याशु वशं गच्छन्त्यरातयः ॥ १० ॥

सन्धिभिच्छेत् समेनापि सन्दिग्धो विजयो युधि ।

न हि सांशयिकं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ११ ॥

सन्दिग्धो विजयो युद्धे जनानामिह युध्यताम् ।

उपायत्रितयादूर्ध्वं तस्माद् युद्धं समाचरेत् ॥ १२ ॥

असन्दधानो मानाद् यः समेनापि हतो भृशम् ।

आमकुम्भ इवान्येन करोत्युभयसंचयम् ॥ १३ ॥

समं शक्तिमता युद्धमशक्तस्य हि मृत्यवे ।

दृष्टत् कुम्भं यथा भित्त्वा तावत् तिष्ठति शक्तिमान् ॥ १४ ॥

(ठ) येन हेतुना । स उलूकः सन्दधनीयः सन्धयः ।

अनेकेति । अनेकयुद्धविजयी बहुसंग्रामजेता नृपतिः यस्य सन्धानं गच्छति प्राप्नोति, येन संहित इत्यर्थः तस्य अरातयः शत्रवः तस्य संहितस्य अनेकयुद्ध-जयिनः प्रभावेण आशु शीघ्रं वशं गच्छन्ति वश्या भवन्ति ॥ १० ॥

सन्धिमिति । यदि युधि युद्धे विजयः सन्दिग्धो भवेदिति शेषः तदा समेन तुल्यबलेनापि सन्धिम् इच्छेत् । सांशयिकं सन्देहसङ्कुलं किमपि कार्यमिति शेषः न हि कुर्यात् इति बृहस्पतिः उवाच ॥ ११ ॥

सन्दिग्ध इति । इह संसारे युध्यतां जनानां युद्धे विजयः सन्दिग्धः सन्देह-पूर्णः, तस्मात् उपायानां सामदानभेदानां चितयात् ऊर्ध्वं सामादृभिः कार्यस्य असिद्धौ इति भावः युद्धं समाचरेत् कुर्यात् ॥ १२ ॥

असन्दधान इति । यः असन्दधानः सन्धिमकुर्वन् समेनापि तुल्येनापि मानात् भृशम् अत्यर्थं हतो भवेदिति शेषः स आमकुम्भ इव अपक्वकलस इव अन्येन प्रबलेनेति शेषः हतः सन् उभयसंचयं मानस्य प्राणानां च इत्युभयस्य ध्वंसं करोति ॥ १३ ॥

सममिति । अशक्तस्य अचमस्य दुर्बलस्य इत्यर्थः शक्तिमता प्रबलेन समं सह युद्धं मृत्यवे हि, निधनकारणमेव इत्यर्थः । शक्तिमान् जनः दृष्टत् पाषाणः

अन्यच्च, भूमिर्मित्रं हिरण्यं वा विग्रहस्य फलत्रयम् ।

नास्त्येकमपि यद्येषां विग्रहं न समाचरेत् ॥ १५ ॥

खनन्नाखुविलं सिंहः पाषाणशकलाकुलम् ।

प्राप्नोति नखभङ्गं वा फलं वा सूषको भवेत् ॥ १६ ॥

तस्मान्न स्यात् फलं यत्र दृष्टं युद्धन्तु केवलम् ।

न तत् स्वयं समुत्पाद्यं कर्त्तव्यं न कथञ्चन ॥ १७ ॥

बलीयसा समाक्रान्तो वैतसीं वृत्तिमाचरेत् ।

वाञ्छन् अभ्रंशिनीं लक्ष्मीं न भौजङ्गीं कदाचन ॥ १८ ॥

कुर्वन् हि वैतसीं वृत्तिं प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।

भुजङ्गवृत्तिमापन्नो बधमर्हति केवलम् ॥ १९ ॥

कुम्भमिव सृण्वयमिति यावत् दुर्बलं भित्त्वा निहृत्य तिष्ठति तावत् स्थितिं करोत्येव ॥ १४ ॥

भूमिरिति । भूमिः राज्यं मित्रं सुहृत् हिरण्यं रत्नाद्युपलक्षणमेतत् एतत् विग्रहस्य संग्रामस्य फलत्रयं प्रयोजनानि त्रीणि इत्यर्थः संग्रामजयिना एतानि त्रीणि लभ्यन्ते इति भावः । यदि एषां भूस्यादीनाम् एकमपि नास्ति न लभ्यं भवतीत्यर्थः तदा विग्रहं न समाचरेत् न कुर्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥

खनन्निति । सिंहः पाषाणशकलैः प्रस्तरखण्डैः आकुलं पूर्यम् आखीर्मूषिकस्य विलं गत्तुं खनन् सन् नखानां भङ्गं प्राप्नोति । वा. सूषकः फलं भवेत् तस्येति शेषः । अतिसामान्यलाभाकाङ्क्षया सामान्यस्यापि कदाचित् लाभविरहसम्भावनायां महान् प्रयत्नो न आश्रयणीय इति भावः ॥ १६ ॥

तस्मादिति । तस्मात् यत्र फलं न दृष्टं न दृश्यते इति यावत् केवलं निरर्थकमित्यर्थः युद्धं भवेदिति शेषः स्वयं तत् कार्यं न समुत्पाद्यं न उत्थापनीयं कथञ्चन न कर्त्तव्यञ्च ॥ १७ ॥

बलीयसेति । अभ्रंशिनीम् अजयां कदाचन भौजङ्गीं लयिणीमिति भावः । न लक्ष्मीं सम्पदं वाञ्छन् जनः बलीयसा प्रबलेन शत्रुणा समाक्रान्तः सन् वैतसीं वृत्तिं नस्यतामिति भावः आचरेत् आश्रयेत् ॥ १८ ॥

कुर्वन्निति । वैतसीं वैतससम्बन्धिनीं वृत्तिं कुर्वन् आश्रयन् महतीं श्रियं प्राप्नोति, भुजङ्गवृत्तिमापन्नस्तु केवलं बधम् अर्हति ॥ १९ ॥

कौर्मं सङ्कोचमास्थाय प्रहारानपि मर्षयेत् ।

काले काले च मतिमान् उत्तिष्ठेत् कृष्णसर्पवत् ॥ २० ॥

आगतं विग्रहं मत्वा सुसान्ना प्रशमं नयेत् ।

विजयस्य ह्यनित्यत्वात् रभसञ्च समुत्सृजेत् ॥ २१ ॥

तथाच, बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम् ।

प्रतिवातं न हि घनः कदाचिदुपसर्पति ॥ २२ ॥

एवमुज्जीवी साममन्त्रं सन्धिकारं क्लृप्तवान् (ण) । अथ तत्
श्रुत्वा सञ्जीविनम् आह, भद्र ! तव अभिप्रायमपि श्रोतुमि-
च्छामि । स आह, देव ! न मम एतत् (त) प्रतिभाति यत्
शत्रुणा सह सन्धिः क्रियते । उक्तञ्च यतः,

शत्रुणा न हि सन्दध्यात् सुस्निष्टेनापि सन्धिना ।

कौर्ममिति । कौर्मं कूर्मस्यायं कौर्मः तं कूर्मसम्बन्धिनं सङ्कीचं कुचनभावं
नमतामिति भावः आस्थाय अवलम्ब्य प्रहारानपि मर्षयेत् सहेतुः, तथा मतिमान्
बुद्धिमान् जनः काले काले काले समयं प्राप्येति भावः कृष्णसर्पवत् कालसुजङ्ग-
इव उत्तिष्ठेत् शत्रून् दंशेदिति भावः ॥ २० ॥

आगतमिति । विग्रहम् आगतम् उपस्थितं मत्वा सुसान्ना शोभनेन सान्त्वेन
प्रशमं प्रकृष्टं शान्तिं नयेत् प्रापयेत् । विजयस्य अनित्यत्वात् कदाचित्कृत्वा-
दिति भावः रभसं वेगं युद्धोद्योगमित्यर्थः समुत्सृजेत् त्यजेत् ॥ २१ ॥

बलिनेति । बलिना बलवता सह न योद्धव्यम् इति अत्र निदर्शनं दृष्टान्तः
अस्ति, हि यतः घनः मेघः प्रतिवातं वातस्य प्रातिकूल्येनेति भावः कदाचित् न
उपसर्पति न उद्गच्छति ॥ २२ ॥

(ण) साममन्त्रं साम्नः मन्त्रं सन्धिकारं सन्धिकरणोपयोगिनमित्यर्थः । क्लृप्त-
वान् रचितवान् वर्णयामासेत्यर्थः ।

(त) एतत् साम इत्यर्थः न प्रतिभाति न स्फुरति न रोचते इति भावः ।

श्रुत्येति । सुस्निष्टेनापि सुघटितेनापि सन्धिना सन्धिनियमेनेत्यर्थः शत्रुणा
सह न हि नैव सन्दध्यात् न सम्मेलनं कुर्यादित्यर्थः । पानीयं जलं सुतप्तमपि
पावकम् अग्निं शमयत्येव निर्वापयत्येव । पानीयं पावकस्य शत्रु तत्तु पावकेन

सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम् ॥ २३ ॥

अपरं च स क्रूरोऽत्यन्तलुब्धो धर्मरहितः । तत् त्वया
विशेषात् न सन्धेयः । उक्तञ्च यतः,

सत्यधर्मविहीनेन न सन्दध्यात् कथञ्चन ।

सुसन्धितोऽप्यसाधुत्वादचिराद्याति विक्रियाम् ॥ २४ ॥

तस्मात् तेन सह योद्धव्यमिति मे मतिः । उक्तञ्च यतः,

क्रूरो लुब्धोऽलसोऽसत्यः प्रमादो भीरुरस्थिरः ।

मूढो युद्धावमन्ता च सुखोच्छेद्यो भवेत् रिपुः ॥ २५ ॥

अपरं तेन पराभूता वयम् । तत् यदि सन्धानकीर्त्तनं
(थ) करिष्यामः स भूयोऽत्यन्तं कोपं करिष्यति । उक्तञ्च,
चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया ।

स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽभ्यसा परिषिञ्चति ? ॥ २६ ॥

नितरामनुप्रवेशेन उष्णीकृतमपि समर्थं प्राप्य तमेवाग्निं नाशयतीति तात्पर्यम्
॥ २३ ॥

सत्येति । सत्यधर्मविहीनेन जनेन सह कथञ्चन न सन्दध्यात् न सन्धिं
कुर्यात् । स सुसन्धितोऽपि सुसन्धिना नियन्त्रितोऽपि असाधुत्वात् अचिरात्
विक्रियां याति गच्छति ॥ २४ ॥

क्रूर इति । क्रूरः निष्ठुरः, लुब्धः, अलसः, असत्यः, मिथ्यावादी, प्रमादी,
अनवधानवान्, भीरुः, भयशीलः, अस्थिरः, अधीरः, मूढः, निर्बोधः, युद्धा-
वमन्ता, युद्धनिरुत्सुकः, रिपुः, शत्रुः, सुखोच्छेद्यः, सुखेन उन्मूलनीयः भवेत् ॥ २५ ॥

(थ) सन्धानकीर्त्तनं सन्धिप्रस्तावम् ।

चतुर्थोपायेति । चतुर्थेन उपायेन युद्धेन सामदानभेददण्डमित्युपायचतु-
ष्टयम् इत्यनेन युद्धस्य चतुर्थत्वेन परिगणनादिति भावः साध्ये प्रतीकार्यं रिपौ
शत्रौ सान्त्वं साम सामसान्त्वमुभे समे इत्यमरः । अपक्रिया अपकारः कोपवृद्धि-
कारणम् इत्यर्थः । कः प्राज्ञः स्वेद्यं घर्मनिःसरणयोग्यम् इत्यर्थः आमज्वरं नव-
ज्वरम् अभ्यसा जलेन परिषिञ्चति न कोऽपीत्यर्थः । तादृशशत्रौ सान्त्ववादी
नवज्वरे जलसेक इव इति भावः । प्रतिवस्तूपमाखण्डारः । तदुक्तं दर्पणे,

सामवादाः सकोपस्य शत्रोः प्रत्युत दीपकाः ।

प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयविन्दवः ॥ २७ ॥

यदेव एतद्वदति रिपुर्वलवान् । तदपि अकारणम् । उक्तञ्च यतः,

सीत्साहशक्तिसम्पन्नो हन्याच्छत्रुं लघुर्गुहम् ।

यथा कण्ठीरवो नागे सुसाम्राज्यं प्रपद्यते ॥ २८ ॥

मायया शत्रवो बध्ना अवध्याः स्युर्वलेन ये ।

यथा स्त्रीरूपमास्थाय हतो भीमेन कीचकः ॥ २९ ॥

तथाच, सृत्थोरिवोद्यदण्डस्य राज्ञो यान्ति वशं द्विषः ।

शष्पतुल्यं हि मन्यन्ते दयालुं रिपवो नृपम् ॥ ३० ॥

प्रतिषत्पसा सा स्याद् वाक्ययोग्यसाम्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथगिति ॥ २६ ॥

सामेति । सामवादाः प्रतप्तस्य सर्पिषः घृतस्य सहसा तोयविन्दव इव सकोपस्य शत्रोः प्रत्युत वैपरीत्ये दीपकाः उद्दीपयितारः ॥ २७ ॥

सीत्साहेति । लघुः क्षुद्रो जनः सीत्साहा या शक्तिः तथा सम्पन्नः समन्वितः उत्साहशक्तिसंयुक्तश्चेत् इत्यर्थः गुरुं महान्तमपि शत्रुं हन्यात्, यथा कण्ठीरवः कण्ठस्वर इत्यर्थः नागे हस्तिनि सर्पे वा सुसाम्राज्यं प्रपद्यते सुखेन साम्राज्यं करोति, सामान्योऽपि नरः मधुरस्वरेण महान्तं हस्तिनं भुजङ्गं वा बध्नातीति प्रसिद्धिरिव अनुसन्धेया ॥ २८ ॥

माययेति । ये शत्रवः बलेन अवध्याः स्युः, ते मायया क्लेन बध्नाः हन्तव्याः । यथा भीमेन स्त्रीरूपं सैरिस्त्रीविशम् आस्थाय अवलम्ब्य कीचकः विराटसेनापतिः द्रौपदीसतीलनाशोद्यत इति भावः हतः विनाशितः । पुरा अज्ञातवासावस्थायां पाण्डवाः सह पाञ्चाल्या कृष्णवेशेन विराटनगरमधिवसन्ति स्म । तदा अन्तःपुरवर्तिनौ सैरिस्त्रीविशां पाञ्चालीं कीचको विराटसेनानीः कामयाचकः । सा तु तदार्त्तां महानसाधिकृते भीमाय समाचचचे । तदाकर्ण्य भीमोऽपि तां प्रियां समाश्रय्य कीचकाय सहितं कर्तुमादिदेश । अहमेव तव वेशेन तत्र गत्वा तं निपातयिष्यामीत्युक्त्वा तां विसर्ज्य च । ततश्च रात्रौ तद्देशेन कीचकसकाशं गत्वा तं निहतवानिति भारतीया कथावानुसन्धेया ॥ २९ ॥

सृत्थोरिति । द्विषः शत्रवः सृत्थोरिव उद्यदण्डस्य तीक्ष्णतेजसः वशं यान्ति, वश्या भवन्ति । रिपवः शत्रवः दयालुं नृपं शष्पतुल्यं दृष्ट्वा समं मन्यन्ते हि ॥ ३० ॥

न याति श्रमनं यस्य तेजस्तेजस्वितेजसा ।

वृथा जातेन किं तेन मातुर्यौवनहारिणा ? ॥ ३१ ॥

या लक्ष्मीर्नानुलिप्ताङ्गी वैरिशोणितकुङ्कुमैः ।

कान्तापि मनसः प्रीतिं न सा धत्ते मनस्विनाम् ॥ ३२ ॥

रिपुरक्तेन संसिक्तारिस्त्रीनेत्रास्त्रुभिस्तथा ।

न भूमिर्यस्य भूपस्य का स्नाघा तस्य जीवने ॥ ३३ ॥

एवं सञ्जीवौ विग्रहमन्त्रं विज्ञापयामास । अथ तत्
श्रुत्वा अनुजीविनम् अपृच्छत् । भद्र ! त्वमपि स्वाभिप्रायं
निवेदय । सोऽब्रवीत् । देव ! दुष्टः स बलाधिको निर्म-
र्यादश्च (द) तत् तेन सह सन्धिविग्रही न युक्तौ केवलं
यानम् अहं (ध) स्यात् । उक्तञ्च,

बलोत्कटेन दुष्टेन मर्यादारहितेन च ।

न सन्धिविग्रही नैव विना यानं प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

नेति । यस्य तेजः तेजस्विनः तेजसा श्रमनं शान्तिं याति गच्छति पराभवं
प्राप्नोतीति भावः । मातुः जनन्याः यौवनहारिणा तादृख्यचयकारिणा वृथा
जातेन निरर्थकसुखेन तेन किम् ? न किमपि प्रयोजनम् इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

येति । या लक्ष्मीः वैरिणां शत्रूणां शोणितान्वित कुङ्कुमानि तैः अनुल्लिखन्
अङ्गं यस्याः तादृशी सा कान्तापि मनस्विनां वीराणां मनसः चित्तस्य प्रीतिम्
आनन्दं न धत्ते नोत्पादयति ॥ ३२ ॥

रिपुरक्तेनेति । यस्य भूपस्य राज्ञः भूमिः रिपूणां रक्तेन तथा अरीणां रिपूणां
या स्त्रियः तासां नेत्रास्त्रुभिः नयनजलैः न संसिक्ता न सस्यक् सेवां प्राप्ता तस्य
जीवने का स्नाघा ? न कापि इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(द) निर्मर्यादः अशिष्टाचार इत्यर्थः ।

(ध) अहं योग्यम् ।

बलोत्कटेनेति । बलोत्कटेन बलाधिकेन दुष्टेन अनार्येण मर्यादा शिष्टा-
चारः तद्वद्वितेन शत्रुणेति शेषः सह सन्धिविग्रही न कार्यौ इति शेषः । यानं
विना अन्वदिति शेषः न प्रशस्यते न युज्यते यानमेव तत्र योग्यमिति भावः ॥ ३४ ॥

द्विधाकारं भवेत् यानं भयत्रस्तप्ररक्षणम् ।

एकमन्यज्जिगीषोश्च यात्रालक्षणमुच्यते ॥ ३५ ॥

कार्तिके वायु चैत्रे वा विजिगीषोः प्रशस्यते ।

यानमुत्कृष्टवीर्यस्य शत्रुदेशे न चान्यदा ॥ ३६ ॥

अवस्कन्दप्रदानस्य सर्वे कालाः प्रकीर्त्तिताः ।

व्यसने वर्त्तमानस्य शत्रोऽपि ह्यद्वान्वितस्य च ॥ ३७ ॥

स्वस्थानं सुदृढं कृत्वा शूरैश्चाप्तैर्महाबलैः ।

परदेशं ततो गच्छेत् प्रणिधिव्याप्तमग्रतः ॥ ३८ ॥

अज्ञातविविधासारतोयशस्यो व्रजेत् तु यः ।

परराष्ट्रं स नो भूयः स्वराष्ट्रमधिगच्छति ॥ ३९ ॥

तत् ते युक्तं कर्तुम् अपसरणम् (न) ।

द्विधेति । यानं द्विधाकारं द्विप्रकारं भवेत् । एकं तथोरिति शेषः भयत्रस्त-
प्ररक्षणं भयवस्तानां प्रकर्षेण रक्षणम् अन्यत् द्वितीयं जिगीषोः जयार्थिनः यात्रा-
लक्षणं युद्धार्थं शत्रोः प्रति गमनस्वरूपम् उच्यते कथ्यते ॥ ३५ ॥

कार्तिके इति । उत्कृष्टवीर्यस्य अधिकतेजसः विजिगीषोः विजयार्थिनः
राज्ञः कार्तिके वा अथवा चैत्रे अन्यदा अन्यस्मिन् काले न शत्रुदेशे यानं प्रश-
स्यते ॥ ३६ ॥

अवस्कन्देति । व्यसने स्त्रीमयादौ वर्त्तमानस्य प्रसक्तस्य अतएव ह्यद्वान्वितस्य
दोषयुक्तस्य इत्यर्थः शत्रोः अवस्कन्दप्रदानस्य आक्रमणस्य इत्यर्थः सर्वे कालाः
प्रकीर्त्तिताः कथिताः । तादृशः शत्रुः सर्वदेव बधमाप्नोतीति भावः ॥ ३७ ॥

स्वस्थानमिति । शूरैः वीरैः आप्तैः विश्वलैः महाबलैः पुरुषैः स्वस्थानं स्व-
जगत् सुदृढं शत्रुदुरासदमिति भावः कृत्वा सुसंरक्ष्येति भावः ततः अनन्तरम्
अग्रतः पूर्वं प्रणिधिमिः चारैः स्वमेरितैरिति भावः व्याप्तम् आकीर्णं परदेशं शत्रु-
राज्यं गच्छेत् ॥ ३८ ॥

अज्ञातेति । अज्ञातानि अविदितानि चारैरिति भावः विविधानि बहुप्रका-
राणि आसारः सुदृढबलं तोयं जलं शस्यञ्च तानि आसारतोयशस्यानि येन
तादृशः यः राजा परराष्ट्रं शत्रुदेशं व्रजेत् गच्छेत् सः भूयः पुनः स्वराष्ट्रं न अधि-
गच्छति नागच्छति, शत्रुभिः पराजीयते इति भावः ॥ ३९ ॥

(न) अपसरणं यानम् ।

अन्यच्च, न विश्रहं न सन्धानं बलिना तेन पापिना ।

कार्यलाभमपेक्ष्यापसरणं क्रियते बुधैः ॥ ४० ॥

उक्तञ्च यतः, यदपसरति मेषः कारणं तत् ग्रहर्तुम्

मृगपतिरपि कोपात् सङ्कुचत्युत्पतिष्णुः ।

हृदयविहितवैरा गूढमन्त्रोपचाराः

किमपि विगणयन्तो बुद्धिमन्तः सहन्ते ॥ ४१ ॥

अन्यच्च, बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा देशत्यागं करोति यः ।

युधिष्ठिर इवाप्नोति पुनर्जीवन् स मेदिनीम् ॥ ४२ ॥

युद्धप्रतेऽहङ्कृतिं कृत्वा दुर्बलो यो बलीयसा ।

स तस्य वाञ्छितं कुर्यादात्मनश्च कुलक्षयम् ॥ ४३ ॥

तद्वलवताभियुक्तस्य अपसरणसमयोऽयं न सन्धेर्विश्रहस्य
च, एवम् अनुजीविमन्त्रोऽपसरणस्य । अथ तस्य वाक्यं
समाकर्ण्य प्रजीविनमाह । भद्र ! त्वमपि आत्मनोऽभिप्रायं

नेति । बलिना बलवता पापिना तेन विश्रहो न, सन्धानं सन्धिय न कर्त्त-
व्यमिति शेषः, कार्यलाभम् अपेक्ष्य विविच्य बुधैः विद्वद्भिः अपसरणं यानं
क्रियते ॥ ४० ॥

यदिति । मेषः यत् अपसरति सिंहेनाक्रान्त इति शेषः तत् अपसरणं
ग्रहर्तुं कारणं सिंहं प्रति प्रहारायम् इत्यर्थः मृगपतिः सिंहोऽपि कोपात् उत्प-
तिष्णुः तदुपरौति शेषः सङ्कुचति सङ्कोचं प्राप्नोति, कथमयं मां प्रति बलवत्यः
क्रमेणापसरति प्रहारायमेवेत्याशङ्क्य उत्पतनात् निवर्त्तते इति भावः । तथाहि
बुद्धिमन्तो जनाः हृदये विहितं वैरं येः तथोक्ताः अपि गूढः अपकाशितः मन्त्रः
मन्त्रणमेव उपचारः मनीषतिविशेषः येषां तथाभूताः सन्तः किमपि विगणयन्तः
विचारयन्तः सहन्ते शत्रूणां सुपट्रवमिति शेषः । साक्षिणीवृत्तम् ॥ ४१ ॥

बलवन्तमिति । यः बलवन्तं रिपुं शत्रुं दृष्ट्वा देशत्यागं करोति, स पुन-
र्जीवन् युधिष्ठिर इव मेदिनीं राज्यम् आप्नोति ॥ ४२ ॥

युध्यते इति । यः दुर्बलः अहङ्कृतिं गर्वं कृत्वा बलीयसा प्रवलेन सह युध्यते
सः तस्य बलीयसः रिपोः वाञ्छितं मनोरथम् आत्मनः कुलक्षयश्च कुर्यात् ॥ ४३ ॥

वद । सोऽब्रवीत् । देव ! मम सन्धिविग्रहयानानि त्रीणि
अपि न प्रतिभान्ति (प) विशेषतश्च आसनं प्रतिभाति ।

उक्तञ्च यतः, नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।

स एव प्रच्युतः स्थानाच्छुनापि परिभूयते ॥ ४४ ॥

अन्यच्च, अभियुक्तो बलवता दुर्गे तिष्ठेत् प्रयत्नवान् ।

तत्रस्थः सुहृदाह्वानं प्रकुर्वीतात्मसुक्तये ॥ ४५ ॥

यो रिपोरागमं श्रुत्वा भयसन्तस्तमानसः ।

स्वस्थानं सन्त्यजेत्तत्र न स भूयो वसेन्नरः ॥ ४६ ॥

दंष्ट्राविरहितः सर्पं मदहीनो यथा गजः ।

स्थानहीनस्तथा राजा गम्यः स्यात् सर्वजन्तुषु ॥ ४७ ॥

निजस्थानस्थितोऽप्येकः शतं योद्धुं सहेन्नरः ।

शक्तानामपि शत्रूणां तस्मात् स्थानं न सन्त्यजेत् ॥ ४८ ॥

(प) प्रतिभान्ति रोचन्ते । आसनं स्वस्थाने अवस्थितिः ।

नक्र इति । नक्रः कुम्भीरः स्वस्थानम् आसाद्य स्वस्थानं स्थाने स्थित्वैत्यर्थः
गजेन्द्रमपि कर्षति, स एव नक्रः स्थानात् प्रच्युतः भटः शूना कुक्कुरेणापि परि-
भूयते पराजीयते बध्यते इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अभियुक्त इति । बलवता प्रबलेन शत्रुणा अभियुक्तः आक्रान्ति जनः प्रयत्नवान्
सन् दुर्गे तिष्ठेत् तत्रस्थः दुर्गस्थितः आत्मसुक्तये आत्मनस्त्राणाय सुहृदां मित्राणा-
माह्वानं प्रकुर्वीत ॥ ४५ ॥

य इति । यः रिपोः शत्रोः आगमं श्रुत्वा भयेन सन्तप्तं मानसं यस्य तथाभूतः
सन् स्वस्थानं सन्त्यजेत् स नरः तत्र स्वस्थाने भूयः पुनः न वसेत् न वसतिं कर्तुं
शक्नोतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

दंष्ट्रेति । यथा दंष्ट्राविरहितः दशनवर्जितः सर्पः, यथा मदहीनः मदसाव-
श्रूयः गजः तथा स्थानहीनः स्वस्थानात् भटः राजा सर्वेषु जन्तुषु प्राणिषु मध्ये
येन केनचिदिति शेषः । गम्यः सुधर्षणीयः स्यात् ॥ ४७ ॥

निजिति । एकोऽपि नरः निजस्थानस्थितः सन् शक्तानामपि शत्रूणां शतं
योद्धुं शक्तेन वीरैः सह विग्रहं कर्तुमित्यर्थः सहेत् शत्रुयात् । तथा स्थानं न सन्त्य-
जेत् ॥ ४८ ॥

तस्माद्दुर्गं दृढं कृत्वा सुभटासारसंयुतम् ।
 प्राकारपरिखायुक्तं शस्त्रादिभिरलङ्कृतम् ॥ ४८ ॥
 तिष्ठ मध्यगतो नित्यं युद्धाय कृतनिश्चयः ।
 जीवन् सम्प्राप्स्यसि क्षान्तं मृतो वा स्वर्गमेष्टसि ॥ ५० ॥
 अन्यश्च, बलिनापि न बध्यन्ते लघवोऽप्येकसंश्रयाः ।
 विपक्षेणापि मरुता यथैकस्थानवीरुधः ॥ ५१ ॥
 महानप्येकजो वृक्षः बलवान् सुप्रतिष्ठितः ।
 प्रसह्य इव वातेन शक्यो धर्षयितुं यतः ॥ ५२ ॥
 अथ ये संहता वृक्षाः सर्वतः सुप्रतिष्ठिताः ।
 न ते शीघ्रेण वातेन हन्यन्ते ह्येकसंश्रयात् ॥ ५३ ॥
 एवं मनुष्यमेकञ्च शौर्येणापि समन्वितम् ।
 शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते हिंसन्ति च ततः परम् ॥ ५४ ॥

तस्मादिति । तस्मात् युद्धाय कृतनिश्चयः प्रतिज्ञामारुढः सन् शत्रुदुर्भयमिति
 भावः सुभटेः सुर्योधैः आसारैः सहृदवलेभ्यः संयुतं प्राकारैः प्राचीरैः परिखाभिश्च
 युक्तं शस्त्रादिभिः प्रहरणसाधनैः अलङ्कृतं सज्जितं दुर्गं कृत्वा मध्यगतः तन्मध्यवर्ती
 नित्यं सततं तिष्ठ । एवं कृते जीवन् क्षान्तं पृथिव्यन्तं समयां पृथिवीं प्राप्स्यसि,
 मृतो वा युद्धे इति शेषः स्वर्गम् एष्टसि प्राप्स्यसि ॥ ४८ ॥ ५० ॥

बलिनेति । मरुता वायुना एकस्थानवीरुधः एकस्थानस्थिता व्रतव्यः यथा
 बलिनापि विपक्षेण शत्रुणा एकः संश्रयो येषां तथोक्ता एकस्थानस्थाः लघवोऽपि
 न बध्यन्ते न विनाश्यन्ते ॥ ५१ ॥

महानिति । महान् बलवान् सुप्रतिष्ठितः सुवज्रमूल इत्यर्थः अपि एकजः
 एक एव जायते इति एकजः एकमात्रजात इत्यर्थः वृक्षः यतः वातेन प्रसह्य इव
 बलादिव धर्षयितुं शक्यः तस्मात् एकाकी न सन्तिष्ठेदिति भावः ॥ ५२ ॥

अथेति । अथ पचान्तरैः ये वृक्षाः संहताः निलिताः सर्वतः समन्तात् सुप्रति-
 ष्ठिताः सुवज्रमूलाः, ते शीघ्रेण वेगवतापि वातेन एकसंश्रयात् एकत्रावस्थानात्
 न हन्यन्ते हि नैव विनाश्यन्ते इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

एवमिति । द्विषन्तः शत्रवः शौर्येणापि समन्वितम् एकम् असहायं परं शत्रुं
 मनुष्यम् एवम् एकं वृक्षं वायुरिवेति भावः शक्यम् अभिभवनीयं मन्यन्ते बतः
 तस्मात् अभिभवनीयत्वात् हिंसन्ति च ॥ ५४ ॥

एवं प्रजीविमन्त्र इदम् आसनसंज्ञकम् । एतत् समाकर्ण्य
चिरञ्जीविनं प्राह, भद्र ! त्वमपि स्वाभिप्रायं वद । सोऽब्र-
वीत् देव ! षाड्गुण्यमध्ये (फ) मम संशयः सम्यक् प्रति-
भाति । तत् तस्य अनुष्ठानं कार्यम् । उक्तञ्च,

असहायः समर्थोऽपि तेजस्वी किं करिष्यति ? ।

निर्वाते ज्वलितो वक्त्रिः स्वयमेव प्रशाम्यति ॥ ५५ ॥

सङ्गतिः श्रेयसी पुंसां स्वपक्षे च विशेषतः ।

तुषैरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ॥ ५६ ॥

तदत्रैव स्थितेन त्वया कश्चित् समर्थः (व) समाश्रयणीयः ।
यो विपत्प्रतीकारं करोति । यदि पुनस्त्वं स्वस्थानं त्यक्त्वा
अन्यत्र यास्यसि । तत् कोऽपि ते वाङ्मात्रेणापि सहायत्वं न
करिष्यति । उक्तञ्च यतः,

वनानि दहतो वक्त्रेः सखा भवति मारुतः ।

स एव दीपनाशाय क्लेशे कस्यास्ति सौहृदम् ? ॥ ५७ ॥

(फ) षाड्गुण्यमध्ये सन्धिविशिष्टयानासनवैधीभावसमाश्रयमध्ये ।

असहाय इति । समर्थोऽपि तेजस्वी अपि असहायः किं करिष्यति ? न
किमपि कर्तुं शक्यतीत्यर्थः । निर्वाते वायुशून्यदेशे ज्वलितो वक्त्रिः स्वयमेव प्रशा-
म्यति निर्वाणमेति सहायाभावादिति भावः ॥ ५५ ॥

सङ्गतिरिति । पुंसां पुरुषाणां सङ्गतिः सन्धिलनं विशेषतः स्वपक्षे श्रेयसी
अतिशयेन श्रेयस्कारीत्यर्थः । तण्डुलाः तुषैः परिभ्रष्टाः विच्युताः सन्तः न प्ररोहन्ति
नीत्यन्तम् ॥ ५६ ॥

(व) समर्थः शक्तिमान् शत्रुपराजयक्षस इत्यर्थः ।

वनानीति । मारुतः वायुः वनानि दहतः भस्मीकुरुष्वतः वक्त्रेः सखा भवति,
स एव मारुतः दीपनाशाय भवतीति शेषः, तथाहि क्लेशे क्षीणे सति कस्य सौहृदं
सङ्गावः अस्ति ? न कस्यापीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथवा न एतत् एकान्तं (भ) यद्वलिनमेकं समाश्रयेत् ।
 लघूनामपि संश्रयो रक्षाय एव भवति । उक्तञ्च यतः,
 सङ्घातवान् यथा वेणुर्निविडो वेणुभिर्वृतः ।
 न शक्यः स समुच्छेत्तुं दुर्बलोऽपि तथा नृपः ॥ ५८ ॥
 यदि पुनरुत्तमसंश्रयो भवति तत्किमुच्यते ? उक्तञ्च,
 महाजनस्य सम्पर्कः कस्य नोन्नतिकारकः ? ।
 पद्मपत्रस्थितं तोयं धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ॥ ५९ ॥
 तदेवं संश्रयं विना न कश्चित् प्रतीकारो भवति । तस्मात्
 संश्रयः कार्यः इति मेऽभिप्रायः । एवं चिरञ्जीविमन्त्रः ।
 अथ एवमभिहिते स मेघवर्णो राजा चिरन्तनं पितृसचिवं (म)
 दीर्घायुषं सकलनीतिशास्त्रपारङ्गतं स्थिरजीविनामानं प्रणम्य
 प्रोवाच । तात ! यत् एते मया पृष्टाः सचिवाः तावदवस्थित-
 स्यापि तव, तत् परीक्षार्थं, येन त्वं सकलं श्रुत्वा यदुचितं
 तन्मे समादिशसि । तत् यत् युक्तं भवति तत्समादेश्यम् । स
 ब्राह्म, वत्स ! सर्वैरपि एतैः नीतिशास्त्राश्रयमुक्तं (य) सचिवैः ।
 तदुपयुज्यते स्वकालोचितं (र) सर्वमेव, परमेष द्वैधीभावस्य
 कालः । उक्तञ्च,

(भ) एकान्तं सिद्धान्तमित्यर्थः ।

सङ्घातवानिति । वेणुभिः वंशैः हतः आकीर्णः सङ्घातवान् समूहालम्बनः
 अतएव निविडः घनः वेणुः यथा समुच्छेत्तुं न शक्यः, तथा दुर्बलोऽपि ससङ्घायः
 नृपः न समुच्छेत्तुं शक्यते इति शेषः ॥ ५८ ॥

महाजनस्येति । महाजनस्य महती जनस्य सम्पर्कः कस्य जनस्य न उन्नति-
 कारकः ? अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः । पद्मपत्रस्थितं तोयं जलं मुक्ताफलस्य श्रियं
 कान्तिं धत्ते धारयति महत्संसर्गादिति भावः ॥ ५९ ॥

(म) पितृसचिवं पितृमन्त्रिणम् ।

(य) नीतिशास्त्राश्रयं नीतिशास्त्रयुक्तं वचनमिति शेषः ।

(र) स्वकालोचितं स्वसमयोचितम् ।

अविश्वासं सदा तिष्ठेत् सन्धिना विग्रहेण च ।
 द्वैधीभावं समाश्रित्य नैव शत्रौ बलीयसि ॥ ६० ॥
 तच्छत्रुं विश्वास्य अविश्वस्तौ लोभं दर्शयद्भिः सुखेन उच्छि-
 द्यते रिपुः । उक्तञ्च,
 उच्छेद्यमपि विद्वांसो वर्धयन्त्यरिमेकदा ।
 गुडेन वर्द्धितः श्लेष्मा सुखं वृद्ध्या निपात्यते ॥ ६१ ॥
 तथाच, स्त्रीणां शत्रोः कुमित्रस्य पण्यस्त्रीणां विशेषतः ।
 यो भवेदेकभावेन न स जीवति मानवः ॥ ६२ ॥
 कृत्यं देवद्विजातीनामात्मनश्च गुरोस्तथा ।
 एकभावेन कर्त्तव्यं शेषं द्वैधं समाश्रितम् ॥ ६३ ॥
 एको भावः सदा शस्तो यतीनां भावितात्मनाम् ।
 स्त्रीलुब्धानां न लोकानां विशेषेण महीभृताम् ॥ ६४ ॥

अविश्वासमिति । सन्धिना विग्रहेण च सदा अविश्वासं यथा तथा तिष्ठेत्
 सन्धिविग्रहाभ्यां शत्रुप्रतिविधाने सदा संशय एव अवतिष्ठते इति भावः । किन्तु
 बलीयसि अतिप्रबले शत्रौ द्वैधीभावं समाश्रित्य नैव अविश्वासं तिष्ठेदिति शेषः ।
 द्वैधीभावेन शत्रूणां जितत्वादिति भावः ॥ ६० ॥

उच्छेद्यमिति । विद्वांसः उच्छेद्यमपि अरिम् एकदा एकस्मिन् काले कदा-
 चिदित्यर्थः वर्धयन्ति । तथाहि गुडेन वर्द्धितः वृद्धिं नीतः श्लेष्मा वृद्ध्या सुखम्
 अनायासेन निपात्यते निहन्त्यते । यथा गुडः श्लेष्मिणः श्लेष्मायं वर्धयित्वा पश्चात् तं
 श्लेष्मायं निपातयति तद्वत् प्रथमं विश्वासमुत्पाद्य शत्रुं वर्धयन् पश्चात् निपातये-
 दिति भावः ॥ ६१ ॥

स्त्रीणामिति । यः मानवः स्त्रीणां शत्रोः कुमित्रस्य विशेषतः । पण्यस्त्रीणां
 वेश्यानां प्रतीति शेषः एकभावेन एकभायमवलम्ब्य व्यवहरेत् विश्वासं दर्शयेदिति
 भावः स मानवः न जीवति ॥ ६२ ॥

कृत्यमिति । देवद्विजादीनाम् आत्मनः तथा गुरोः कृत्यम् एकभावेन वाच्या-
 न्यन्वरेक्येनेति भावः कर्त्तव्यं शेषम् अवशिष्टं कृत्यमिति शेषः द्वैधं द्विभावं समा-
 श्रितं द्विभावेनैव कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

एक इति । भावितात्मनां सद्भावपूर्णां यतीनां योगिनां प्रतीति शेषः सदा

तद् वैधीभावं संश्रितस्य तव स्वस्थाने वासो भविष्यति,
 लोभाश्रयाच्च शत्रुम् उच्चाटयिष्यसि (ल) अपरं यदि किञ्चित्
 छिद्रं तस्य पश्यसि तद्गत्वा व्यापादयिष्यसि । मेघवर्ण आह,
 तात ! मया सोऽविदितसंश्रयः, (व) तत् कथं तस्य छिद्रं
 ज्ञास्यामि । स्थिरजोवी आह, वत्स ! न केवलं स्थानं छिद्रा-
 ण्यपि तस्य प्रकटौकरिष्यामि (श) प्रणिधिभिः । उक्तञ्च,
 गावो गन्धेन पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति वै द्विजाः ।

चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ६५ ॥

उक्तञ्चात्र विषये, यस्तीर्थानि निजे पक्षे परपक्षे विशेषतः ।

गुप्तैश्चारैर्नृपो वेत्ति न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥ ६६ ॥

मेघवर्ण आह, तात ! कानि तीर्थानि उच्यन्ते कति-
 सङ्ख्यानि च, कौटुशाः गुप्तचराः, तत्सर्वं निवेद्यतामिति । स
 आह, अत्र विषये भगवता नारदेन युधिष्ठिरः प्रोक्तः । यत्
 शत्रुपक्षेऽष्टादशतीर्थानि स्वपक्षे पञ्चदश । त्रिभिः त्रिभिः
 गुप्तचरैः तानि ज्ञेयानि । तैः ज्ञातैः स्वपक्षः परपक्षश्च वश्यो
 भवति । उक्तञ्च नारदेन युधिष्ठिरं प्रति,

एको भावः शस्तः प्रशंसनीयः । स्त्रीणां लुब्धानां लोकाणां विशेषतः महीश्वतां
 राज्ञां न एको भावः शस्त इति शेषः ॥ ६४ ॥

(ल) लोभाश्रयात् लोभपरवशत्वात् शत्रोरिति शेषः । उच्चाटयिष्यसि दूरी-
 करिष्यसि ।

(व) अविदितसंश्रयः अज्ञातवासः ।

(श) प्रकटौकरिष्यामि प्रकाशयिष्यामि । प्रणिधिभिः चारैः ।

गाव इति । गावः गन्धेन पश्यन्ति द्विजाः ब्राह्मणाः वेदैः पश्यन्ति राजानः
 चारैः प्रणिधिभिः पश्यन्ति, इतरे जनाः चक्षुर्भ्यां पश्यन्ति ॥ ६५ ॥

य इति । यः निजे पक्षे विशेषतः परपक्षे गुप्तैः चारैः तीर्थानि सन्ध्याद्यष्टा-
 दशस्थानानि वेत्ति जानाति सः दुर्गतिं दुरवस्थाम् न आप्नुयात् ॥ ६६ ॥

कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दशपञ्च च ।

त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥६७॥

तीर्थशब्देन अयुक्तकर्माभिधीयते (ष) तद् यदि तेषां कुलितं भवति तत्स्वामिनोऽभिघाताय भवति । प्रधानं भवति तद्वद्वये स्यादिति । तद्यथा—मन्त्री पुरोहितः सेनापतिः युवराजो दौवारिकोऽन्तर्वासिकः प्रशासकः (स) समाहर्तृसन्निधादप्रदेष्टृज्ञापकाः साधनाध्यक्षो गजाध्यक्षः कोशाध्यक्षो दुर्गपालकरपालसीमापालप्रोक्तभृत्याः (ह) एषां भेदेन द्राक् रिपुः साध्यते (छ) स्वपक्षे च देवी जननी कञ्चुकी मालिकः शय्यापालकः (क) स्पर्शाध्यक्ष सांवत्सरिको (ख) भिषग्जलवाहकः तास्त्रूलवाहक आचार्योऽङ्गरक्षकः

कच्चिदिति । त्रिभिः त्रिभिः अविज्ञातैः गूढैः चारकैः प्रणिधिभिः अन्येषु विपक्षेषु अष्टादश स्वपक्षे पञ्चदशतीर्थानि वेत्सि कच्चित् ? जानासि किम् ? ॥६७॥

(ष) अयुक्तकर्म शत्रुजयायै निश्चतनिष्पाद्योपायरूपं कर्म मन्त्रादीत्यर्थः ।

(स) अन्तर्वासिकः अन्तःपुरचरः । प्रशासकः प्रकर्षेण शासनकर्ता सर्वशासनाध्यक्ष इत्यर्थः । समाहर्ता इत्यादि । समाहर्ता करसंग्रहकर्ता, सन्निधाता सततसन्निहितः प्रदेष्टा प्रदर्शकः ज्ञापकः ज्ञापयिता संवादस्थिति भावः ।

(ह) साधनाध्यक्षः बलाध्यक्षः । कोशाध्यक्षः घनाध्यक्षः । दुर्गेत्यादि । दुर्गपालः दुर्गरक्षिता, करपालः राजस्वरक्षकः, सीमापालः सीमाध्यक्षः, प्रोक्तभृत्यः प्रवलकर्मचारी ।

(छ) भेदेन मनोभङ्गेन । द्राक्कृष्टिति । साध्यते पराजीयते ।

(क) कञ्चुकी, अन्तःपुरचरी वृद्धी विप्रो गुणगणान्वितः सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते इत्युक्तलक्षणः । मालिकः मालाकारः, राज्ञः अन्तःपुरे नित्यं माल्यदायकः, शय्यापालकः शय्यारक्षिता ।

(ख) स्पर्शाध्यक्षः राज्ञः स्पर्शेन्द्रियग्राह्यवस्तूनां गन्धद्रव्यादीनाम् अधिपतिः । सांवत्सरिकः देवज्ञः, भिषक् चिकित्सकः, जलवाहकः पानीयभारी ।

स्थानचिन्तकः कृत्तधरो विलासिनी (ग) एषां वैरहारेण
(घ) स्वपक्षे विघातः । तथाच,

वैद्यसांवत्सरिकाचार्याः स्वपक्षेऽधिकृताश्चराः ।

यथाहितुण्डिकोन्मत्ताः सर्वे जानन्ति शत्रुषु ॥ ६८ ॥

तथाच, कृत्याकृत्यविदस्तीर्थेष्वन्तः प्रणिधयः पदम् ।

विदांकुर्वन्तु महत्तस्तलं विद्विषदम्भसः ॥ ६९ ॥

एवं मन्त्रिवाक्यम् आकर्ण्य अत्रान्तरे मेघवर्ण आह,
सात ! अथ किं निमित्तम् एवंविधं प्राणान्तिकं सदैव वाय-
सोलूकानां वैरम् । स आह, वत्स ! कदाचित् हंसशुकवक-
कोकिलचातकोलूकमयूरकपोतपारावतविष्किरप्रभृतयः सर्वे-
ऽपि पक्षिणः समेत्य सोढेगं मन्त्रयितुम् आरब्धाः । अहो !
अस्माकं तावद् वेनतेयो (ङ) राजा—स च वासुदेवभक्तः न
कामपि चिन्ताम् अस्माकं करोति । तत् किं तेन वृथा-
स्त्रामिना यो लुब्धकपाशैः नित्यं निबध्यमानानां न रक्षां
विधत्ते । उक्तञ्च,

यो न रक्षति वित्रस्तान् पीड्यमानान् परैः सदा ।

(ग) आचार्यः गुरुः । अङ्गरक्षकः शरीररक्षकः । स्थानचिन्तकः स्थानस्य
सदसङ्गावविधेयकः । विलासिनी वेश्या ।

(घ) एषां देवीप्रभृतीनां वैरहारेण वैरविधानेन । एभिरेव प्रभुः रक्ष्यते,
विरुपस्तु हन्यते इति भावः ।

वैद्येति । वैद्यसांवत्सरिकाचार्याः स्वपक्षे अधिकृताः आहितुण्डिकोन्मत्ताः
विषवैद्याः चित्ताश्च यथा चराः गूढचारिणः सन्तः शत्रुषु सर्वे जानन्ति ॥ ६८ ॥

कृत्वेति । कृत्यविदः कार्यज्ञाः प्रणिधयः गूढचराः तीर्थेषु उक्तेषु मन्त्राद्यष्टा-
दशस्थानेषु अन्तः पदं कृत्वा महत्तः विद्विषदम्भसः वैरिजलस्य तलं विदाङ्कुर्वन्तु
जानन्तु । शिशुपालं प्रति यात्रीकुक्कुटं कृष्णं प्रति उद्धवस्योक्तिरियम् ॥ ६९ ॥

(ङ) वेनतेयः विनतानन्दनः गरुड इत्यर्थः ।

य इति । यः परैः शत्रुभिः पीड्यमानान् अब एव सदा वित्रस्तान् विश्लेष

जन्तून् पार्थिवरूपेण स कृतान्तो न संशयः ॥ ७० ॥

यदि न स्थान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा ।

अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥ ७१ ॥

षडिमान् पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे ।

अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ७२ ॥

अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीम् ।

ग्रामकामञ्च गोपालं वनकामञ्च नापितम् ॥ ७३ ॥

तत् सञ्चिन्त्य अन्यः कश्चित् राजा विहङ्गमानां क्रिय-
तामिति अथ तैः भद्राकारम् (च) उलूकम् अवलोक्य सर्वैः
अभिहितम् । यत् एष उलूको राजा अस्माकं भविष्यति, तत्
आनीयन्तां नृपाभिषेकसम्बन्धिनः सम्भारा इति । अथ
साधिते (छ) विविधतीर्थोदके (ज) प्रगुणौकतेऽष्टोत्तरशत-
मूलिकासङ्घाते प्रदत्ते सिंहासने वर्त्तिते सप्तद्वीपसमुद्रभूधर-

शङ्कितान् जन्तून् प्राणिनः प्रजा इत्यर्थः पार्थिवः पार्थिवरूपेण राजरूपेण अव-
स्थायेति शेषः न रक्षति, स कृतान्तो यमः न संशयः सन्देहो नास्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥

यदीति । यदि नरपतिः सम्यक् नेता नायकः राजकार्यदर्शीत्यर्थः न स्यात्,
ततः तदा प्रजा अकर्णधारा नाविकश्या नौः तरणिः जलधौ समुद्रे इव इह
संसारे विप्लवेत विपर्यासं गच्छेत् म्रियेत इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

षडिति । पुरुषः अर्णवे समुद्रे भिन्नां तुष्टितां नावमिव तरणमिव अप्रव-
क्तारं प्रकटवाक्यरहितम् आचार्यं गुरुम्, अनधीयानम् अध्ययनवर्जितम् मृत्विजं
पुरोहितम्, अरक्षितारं राजानम्, अप्रियवादिनीं भार्यां, ग्रामकामं ग्रामलुब्धं
गोपालं गोपं, वनकामं जलाशयार्थिनम् अरण्यार्थिनं वा नापितम् इमान् षट्
जह्यात् त्यजेत् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

(च) भद्राकारं शोभनावयवम् ।

(छ) सम्भाराः द्रव्याणि । साधिते आहूते आनीते इत्यर्थः ।

(ज) प्रगुणिते प्रकर्षेण संख्याते ।

विचित्रे धरित्रीमण्डले प्रसारिते व्याघ्रचर्मणि, आपूरितेषु
हेमकुम्भेषु दीपेषु वाद्येषु च सज्जीकृतेषु दर्पणादिषु माङ्गल्य-
वस्तुषु, पठत्सु वन्दिसुख्येषु वेदोच्चारणपरिषु समुदितमुखेषु
ब्राह्मणेषु गीतपरे युवतीजने, आनौतायाम् अग्रमहिष्यां
ककालिकायाम् (भ) उलूकोऽभिषेकार्थं यावत् सिंहासने
उपविशति तावत् कुतोऽपि वायसः समायातः । सोऽचिन्त-
यत्, अहो ! किमेष सकलपक्षिसमागमो महोत्सवश्च । अथ
ते पक्षिणः तं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः । पक्षिणां मध्ये वायसः
चतुरः श्रूयते । उक्तञ्च,

नराणां नापितो धूर्तः पक्षिणां चैव वायसः ।

दंष्ट्रिणाञ्च शृगालस्तु श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम् ॥ ७४ ॥

तदस्यापि वचनं ग्राह्यम् । उक्तञ्च,

बहुधा बहुभिः सार्द्धं चिन्तिताः सुनिरूपिताः ।

कथञ्चिन्न विलीयन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥ ७५ ॥

अथ वायसः समेत्य तान् आह, अहो ! किं महाजन-
समागमोऽयं परममहोत्सवश्च । ते प्रोचुः, भो ! नास्ति
कश्चित् विहङ्गमानां राजा । तदस्य उलूकस्य विहङ्गराज्या-
भिषेको निरूपितः तिष्ठति समस्तपक्षिभिः । तत् त्वमपि
स्वमतं देहि, प्रस्तावे (ज) समागतोऽसि । अथ असौ काको

(भ) अग्रमहिष्यां प्रधानमहिष्यां ककालिकायां तदाख्यपेचकपत्रायाम् ।

नराणामिति । नराणां मनुष्याणां मध्ये नापितः, पक्षिणां मध्ये वायसः
काकः, दंष्ट्रिणां जलूनां मध्ये शृगालः तथा तपस्विनां मध्ये श्वेतभिक्षुः धूर्तः ॥ ७४ ॥

बहुधेति । विद्वद्भिः विचक्षणैः जनैः चिन्तिताः बहुभिः सार्द्धं बहुधा चिन्तिताः
भाविताः अतएव सुनिरूपिताः सुनिर्धारिताः नयाः नौतिकार्याणि कथञ्चित् न
विलीयन्ते न विकृतिं गच्छन्ति ॥ ७५ ॥

(ज) प्रस्तावे प्रसङ्गे प्रारम्भे इति यावत् ।

विहस्य आह । अहो ! न युक्तमेतत् यन्मयूरहंसकोकिल-
चक्रवाकशुककारण्डवहारीतसारसादिषु पक्षिप्रधानेषु विद्य-
मानेषु दिवान्धस्य अस्य करालवक्त्रस्य (ट) अभिषेकः क्रियते ।
तन्न एतत् मम मतम् । यतः,

वक्रनासं सुजिह्वाक्षं क्रूरमप्रियदर्शनम् ।

अक्रुद्धस्येदृशं वक्त्रं भवेत् क्रुद्धस्य कीदृशम् ॥ ७६ ॥

तथाच, स्वभावरीद्रमत्युग्रं क्रूरमप्रियवादिनम् ।

उलूकं नृपतिं कृत्वा का नः सिद्धिर्भविष्यति ॥ ७७ ॥

अपरं वैनतेये स्वामिनि स्थिते किमेष दिवान्धः (ठ)
क्रियते राजा, तत् यद्यपि गुणवान् भवति तथापि एकस्मिन्
स्वामिनि स्थिते नान्यो भूपः प्रशस्यते ।

एक एव हितार्थाय तेजस्वी पार्थिवो भुवः ।

युगान्त इव भास्वन्तो बहवोऽत्र विपत्तये ॥ ७८ ॥

(ट) करालवक्त्रस्य भीषणवदनस्य ।

वक्रनासमिति । अक्रुद्धस्य कोपमकुर्वतः अस्मेति शेषः वक्रं वदनम् ईदृशं
वक्रा नासा यस्य तथोक्तं कुटिलनासिकं सुजिह्वी सुवक्त्रे अक्षिणी नेत्रे यस्य तादृशं
क्रूरं विकटं तथा अप्रियदर्शनं द्रष्टुमप्रीतिकरमित्यर्थः, क्रुद्धस्य कुप्यतः अस्य
कीदृशं भवेत् ? न जानामीति भावः ॥ ७६ ॥

स्वभावेति । स्वभावेन रौद्रं भीषणम् अत्युग्रम् अतिदारुणं क्रूरं निष्ठुरम्
अप्रियवादिनम् उलूकं पेशकं नृपतिं कृत्वा का नः अस्माकं का सिद्धिर्भविष्यति ॥ ७७ ॥

(ठ) दिवान्धः उलूकः ।

एक इति । एक एव न तु द्वौ बहवो वा, तेजस्वी पार्थिवः नृपः भुवः
पृथिव्याः हितार्थाय भवतीति शेषः । युगान्तं प्रलये बहवो दादशैत्यर्थः, भास्वन्तः
सूर्या इव अत्र संसारे बहवो नृपाः विपत्तये भवन्तीति शेषः । बहूनां परस्पर-
द्वेषात् प्रजानामिव उच्छेदः सम्पद्यते इति भावः ॥ ७८ ॥

तत् तस्य नान्नापि यूयं परेषाम् अगम्या (ड) भविष्यथ ।
उक्तञ्च,

गुरुणां नाममात्रेऽपि गृहीते स्वामिसम्भवे ।

दुष्टानां पुरतः क्षेमं तत्क्षणादेव जायते ॥ ७९ ॥

तथाच, व्यपदेशेन महतां सिद्धिः सञ्जायते परा ।

शशिनो व्यपदेशेन वसन्ति शशकाः सुखम् ॥ ८० ॥

ते ऊचुः, कथमेतत् ? स आह,

कथा ह ।

कस्मिंश्चित् वने चतुर्दन्तो नाम महागजो यूथाधिपः
प्रतिवसति स्म । तत्र कदाचित् महती अनावृष्टिः सञ्जाता
प्रभूतवर्षाणि (ढ) यावत् । तथा तडागऋदपल्लवसरांसि
शोषमुपगतानि (ण) । अथ तैः समस्तगजैः स गजराजः
प्रोक्तः । देव ! पिपासाकुला गजकलभा (त) मृतप्राया अपरे
मृताश्च । तत् अन्विष्यतां कश्चित् जलाशयो यत्र जलपानेन
स्वस्थतां व्रजन्ति, ततश्चिरं ध्यात्वा तेन अभिहितम् । अस्ति

(ड) तस्य वैनतेयस्य । परेषां शत्रूणाम् । अगम्याः दुर्धर्षा इत्यर्थः ।

गुरुणामिति । स्वामिसम्भवे स्वामित्वसम्बन्धवति इत्यर्थः गुरुणां महतां नाम-
मात्रे गृहीते असुकस्य महामहिमशालिनः प्रजा वयमिति कीर्तितेऽपीति भावः ।
दुष्टानां शत्रूणां पुरतः तत्क्षणादेव नाममात्रत एव क्षेमं सङ्गलं जायते ॥ ७९ ॥

व्यपदेशेनेति । महतां व्यपदेशेन नामकीर्तनेन परा महती सिद्धिः सञ्जा-
यते, तथाहि शशकाः शशिनः चन्द्रस्य व्यपदेशेन सुखं वसन्ति ॥ ८० ॥

(ढ) प्रभूतवर्षाणि बहून् वत्सरान् व्याप्तार्थे द्वितीया । तथा अनावृष्ट्या ।
तडानेति । तडागः महत् सरः, ऋदः अकृत्रिमजलाशयः, पल्लवं क्षुद्रजलः शयः
सरः सरोवरः पुष्करिणीत्यर्थः तानि ।

(ण) शोषमुपगतानि शुष्काणि ।

(त) गजकलभाः करिशावकाः ।

महान् ऋदो विविक्ते (थ) प्रदेशे स्थलमध्यगतः पातालगङ्गा-
जलेन सदैव पूर्णः । तत् तत्र गम्यतामिति । तथानुष्ठिते
पञ्चरात्रम् उपसर्पद्भिः (द) समासादितः (ध) तैः स ऋदः ।
तत्र खेच्छया जलमवगाह्य अस्तमनवेलायां निष्क्रान्ताः (न)
तस्य च ऋदस्य समन्तात् शशकविला असंख्याः सुकोमलभूमौ
तिष्ठन्ति । तेऽपि समस्तैरपि तैः गजैः इतस्ततो भ्रमद्भिः
परिभग्नाः । बहवः शशका भग्नपादशिरोग्रीवा विहिताः (प)
केचिन्मृताः केचिज्जीवशेषा जाताः । अथ गते तस्मिन्
गजयूथे (फ) शशकाः सोढेगा गजपादक्षुससमावासाः केचि-
द्भग्नपादा अन्ये जर्जरितकलेवरा रुधिरप्लुता अन्ये हतशिशवो
वाष्पपिहितलोचनाः समेत्य मिथो मन्त्रं चक्रुः । अहो !
विनष्टा वयम्, नित्यमेव एतद्गजयूथमागमिष्यति यतो नान्यत्र
जलमस्ति । तत् सर्वेषां नाशो भविष्यति । उक्तञ्च,

सृशन्नपि गजो हन्ति जिघ्रन्नपि भुजङ्गमः ।

हसन्नपि नृपो हन्ति मानयन्नपि दुर्जनः ॥ ८१ ॥

(थ) विविक्ते विजने ।

(द) पञ्चरात्रं पञ्चानां रात्रीणां समाहारः पञ्चरात्रं व्यासार्धे द्वितीया ।
दिवा आतपतापात् गमनस्य अतीवक्लेशकरत्वादिति भावः । उपसर्पद्भिः
गच्छद्भिः ।

(ध) समासादितः प्राप्तः ।

(न) अस्तमनवेलायां सन्धासमये । निष्क्रान्ताः ऋदात् निर्गताः । समन्तात्
चतुर्दिक्षु ।

(प) विहिताः कृताः । जीवशेषाः जीवनावशिष्टाः ।

(फ) गजेति । गजानां पादैः क्षुब्धाः दलिताः समावासाः संश्रयाः शेषा
तथाभूताः ।

सृशन्निति । गजः सृशन्नपि, भुजङ्गमः जिघ्रन्नपि, नृपः हसन्नपि, दुर्जनः
मानयन्नपि हन्ति नाशयति ॥ ८१ ॥

तच्चिन्तयतां कश्चिदुपायः, तत्रैकः प्रोवाच । शम्यतां देश-
 त्यागेन, किमन्यत्, उक्तञ्च मनुना व्यासेन च,
 त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।
 ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ८२ ॥
 क्षेम्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।
 परित्यजेन्नृपो भूमिसमात्मार्यमविचारयन् ॥ ८३ ॥
 आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि ।
 आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ ८४ ॥
 ततश्च अन्ये प्रोचुः । भोः ! पितृपैतामहं स्थानं न शक्यते
 सहसा त्यक्तुम् । तत् क्रियतां तेषां कृते काचित् विभीषिका
 (व) यत् कथमपि देवात् न समायान्ति (भ) उक्तञ्च,
 निर्विषेणापि सर्पेण कर्त्तव्या सहती फटा ।

त्यजेदिति । कुलस्य वंशस्य अर्थे निमित्तम् एकं त्यजेत् एकत्यागे यदि कुल-
 रक्षा स्यात् तदा तत्कर्त्तव्यमित्यर्थः । ग्रामस्य अर्थे कुलं त्यजेत् यदि कुले त्यक्ते
 ग्रामरक्षा स्यात् तदा तत्कर्त्तव्यमित्यर्थः । जनपदस्य देशस्य अर्थे ग्रामं त्यजेत्
 यदि ग्रामे त्यक्ते देशरक्षा स्यात् तदा तत् कर्त्तव्यमित्यर्थः । आत्मार्यं आत्मरक्षार्थं
 पृथिवीं त्यजेत् यदि पृथिवीपथ्यन्तत्यागे आत्मरक्षा स्यात् तदा तदपि कार्य-
 मित्यर्थः । सततमेवात्मानं गोपायतेति श्रुतिरिति भावः ॥ ८२ ॥

क्षेम्यामिति । नृपः अविचारयन् विचारमकुर्वन् आत्मार्यं खरक्षार्थं क्षेम्यां
 क्षेमकारी नित्यं शस्यप्रदां बहुशस्यामित्यर्थः पशुवृद्धिकरीं बहुपशुत्पादनशालिनीम्
 अपि भूमिं परित्यजेत् ॥ ८३ ॥

आपदर्थे इति । आपदर्थं विपन्निवारणार्थं धनं रक्षेत्, धनैः रक्षितैरिति
 भावः दारान् रक्षेत् दारैरपि धनैरपि आत्मानं सततं रक्षेत् यथाकथञ्चित् आत्मा
 रक्षणीय इति भावः ॥ ८४ ॥

(व) विभीषिका भयप्रदर्शनम् ।

(भ) यदित्यर्थं येन भयप्रदर्शनेनेत्यर्थः । देवात् भाग्यात् अस्माकं भाग्य-
 वन्नेति भावः । समायान्ति समागच्छन्ति ।

विषं भवतु मा वास्तु फटाटोपो भयङ्करः ॥ ८५ ॥

अथ अन्ये प्रोचुः । यदि एवं ततः तेषां महद्विभीषिका-
स्थानम् अस्ति येन न आगमिष्यन्ति । सा च चतुरदूतायत्ता
(म) विभीषिका । यतो विजयदत्तो नाम राजा अस्मत्-
स्वामी शशकः चन्द्रमण्डले निवसति तत् प्रेष्यतां कश्चित्
मिथ्यादूतो यूयाधिपसकाशं यत् चन्द्रः त्वाम् अत्र क्रुद्धे आग-
च्छन्तं निषेधयति यतोऽस्मात् (य) परिग्रहोऽस्य समन्ताद्वसति ।
एवम् अभिहिते अज्ञेयवचनात् (र) कदापि निवर्त्तते । अथ
अन्ये प्रोचुः, यदि एवं तदस्ति लखकर्णो नाम शशकः । स
च वचनरचनाचतुरो दूतकर्मज्ञः । स तत्र प्रेष्यतामिति ।
उक्तञ्च,

साकारो निःस्पृहो वाग्मी नानाशास्त्रविचक्षणः ।

परचित्तावगन्ता च राज्ञो दूतः स इष्यते ॥ ८६ ॥

अन्यच्च, यो मूर्खं लौल्यसम्पन्नं राजहारिकमाचरेत् ।

मिथ्यावादं विशेषेण तस्य कार्यं न सिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

निर्विषेवेति । सर्पेण निर्विषेणापि विषशून्येनापि सहती फटा फणा कर्त्तव्या
सर्पविषं भवतु वा, सा अस्तु, भवतु वा, फटाटोपः फणाविस्तारः भयङ्करः । भय-
दर्शनेनापि कदाचित् शत्रुजयः स्यादिति भावः ॥ ८५ ॥

(म) चतुरेति । चतुरस्य विज्ञस्य दूतस्य आयत्ता अधीना तत्साध्या इत्यर्थः ।

(य) अस्मात्परिग्रहः अस्मादाश्रित इत्यर्थः । अस्य क्रुद्धस्य ।

(र) अज्ञेयवचनात् विश्वासयोग्यवाक्यात् ।

साकार इति । अत्र य इत्यध्याहार्यं तत् शब्देन परासर्शात् । यः साकारः
श्रीभनावयवसम्पन्नः, निष्पृहः अलुब्धः, वाग्मी वाक्पटुः, नानाशास्त्रेषु विचक्षणः
अभिज्ञः, परचित्तावगन्ता परचित्तावधीषक्षसश्च, स राज्ञः दूत इष्यते ॥ ८६ ॥

य इति । यः मूर्खं निर्वीधं, लौल्यसम्पन्नं लुब्धं, विशेषेण मिथ्यावादम्
अलीकवादरतं जनं राजहारिकं दूतमित्यर्थः आचरेत् कुर्व्यात् तस्य कार्यं न
सिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

तदन्विष्टतां यदि अस्माद् व्यसनात् आत्मनां (ल) सुनि-
र्मुक्तिः । अथ अन्ये प्रोचुः, अहो ! युक्तमेतत् । न अन्यः
कश्चिदुपायोऽस्माकं जीवितस्य, तथा एव क्रियताम् । अथ
लम्बकर्णो गजयूथाधिपसमीपे निरूपितो (व) गतश्च ।
तथानुष्ठिते लम्बकर्णोऽपि गजमार्गम् आसाद्य अगम्यं स्थलम्
आरुह्य तं गजम् उवाच । भो भो दुष्ट गज ! किमेवं लीलया
निःशङ्कतया अत्र चन्द्रङ्गदे आगच्छसि । तन्न आगन्तव्यं
निवर्त्यतामिति । तदाकर्ण्य विस्मितमना गज आह, भोः !
कस्त्वम् ? स आह, अहं लम्बकर्णो नाम शशकः चन्द्रमण्डले
वसासि । साम्प्रतं भगवता चन्द्रमसा तव पार्श्वे प्रहितो दूतो
जानाति एव भवान्, यथार्थवादिनो दूतस्य न दोषः करणीयः
दूतमुखाः हि राजानः सर्व एव, उक्तञ्च,

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु बन्धुवर्गबधेष्वपि ।

परुषाण्यपि जल्पन्तो बध्वा दूता न भूभुजा ॥ ८८ ॥

तत् श्रुत्वा स आह, भोः शशक ! तत्कथय भगवतः चन्द्र-
मसः सन्देशं, येन सत्वरं क्रियते । स आह, भवता अतीत-
दिवसे यूथेन सह आगच्छता प्रभूताः शशका निपातिताः ।
तत् किं न वेत्ति भवान्, यत् मम परिग्रहोऽयम् ? (श)

(ल) व्यसनात् विषदः । आत्मनां स्वेष्टां शशकानामिति यावत् सुनिर्मुक्तिः
सुखेन परित्राणम् ।

(व) निरूपितः गमनार्थं सर्वैर्निर्द्धारित इत्यर्थः ।

उद्यतेष्विति । शस्त्रेषु उद्यतेषु उत्तीक्षितेषु, बन्धुवर्गाणां बधेषु अपि सत्सु
दूताः शत्रुप्रेरिता इति भावः । परुषाणि निष्ठुराणि जल्पन्तः कथयन्तोऽपि
भूभुजा राजा न बध्वाः न हन्तव्याः ॥ ८८ ॥

(श) परिग्रहः आयितः अयं शशकसमूह इत्यर्थः ।

तद्यदि जीवितेन ते प्रयोजनं तदा केनापि प्रयोजनेन
 अत्र क्रदे न आगन्तव्यमिति सन्देशः । गज आह, अथ क
 वर्तते भगवान् स्वामी चन्द्रः ? स आह, अत्र क्रदे साम्प्रतं
 शशकानां भवदयूथमथितानां हतशेषाणां समाश्वासनाय
 समायातः तिष्ठति । अहं पुनः तवान्तिकं प्रेषितः । गज
 आह, यदि एवं तद्दर्शय मे तं स्वामिनं येन प्रणम्य अन्यत्र
 गच्छामि । शशक आह, भो ! आगच्छ मया सह एकाकौ
 येन दर्शयामि । तथानुष्ठिते शशको निशासमये तं गजं
 क्रदतीरे नीत्वा जलमध्ये स्थितं चन्द्रविम्बं अदर्शयत् । आह
 च, भो ! एष नः स्वामी जलमध्ये समाधिस्थः तिष्ठति तत्
 निभृतं (ष) प्रणम्य सत्वरं व्रजेति, नोचेत् समाधिभङ्गात्
 भूयोऽपि प्रभूतं कोपं करिष्यति । अथ गजोऽपि चस्तमनाः
 तं प्रणम्य पुनर्गमनाय प्रस्थितः । शशकाश्च तद्दिनात् आरभ्य
 सपरिवाराः सुखेन स्वेषु स्थानेषु तिष्ठन्ति स्म । अतोऽहं
 ब्रवीमि ।

व्यपदेशेन महतां सिद्धिः सञ्जायते परा ।

शशिनो व्यपदेशेन वसन्ति शशकाः सुखम् ॥ ८६ ॥

अपिच, क्षुद्रमलसं कापुरुषं व्यसनिनमकृतज्ञम् ।

पृष्ठप्रलपनशील स्वामित्वेन नाभियोजयेज्जीवितकामः ॥ ८७ ॥

(ष) समाधिस्थः ध्यानस्थः । निभृतं निःशब्दम् ।

क्षुद्रमिति । जीवितकामः जीवनार्थी जनः क्षुद्रं नीचम्, अलसं कर्माचमं
 कापुरुषम् असारं, व्यसनिनं मृगयाद्यासक्तम्, अकृतज्ञम् उपकाराविदं तथा पृष्ठे
 पश्चात् असमक्षमित्यर्थः प्रलपनशीलं परोक्षे कुत्सान्वितं पुरुषं स्वामित्वेन न अभि-
 योजयेत् न स्वामिनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८७ ॥

क्षुद्रमर्थपतिं प्राप्य न्यायान्वेषणतत्परौ ।

उभावपि क्षयं प्राप्नो पुरा शशकपिञ्जलौ ॥ ६१ ॥

ते प्रोचुः, कथमेतत् ? स आह,

कथा ७ ।

कस्मिंश्चिद्वृक्षे पुरा अहं अवसम् । तत्र अधस्तात् कोटरै
कपिञ्जलो नाम चटकः प्रतिवसति स्म । अथ सदैव अस्त-
मनवेलायाम् आगतयोः द्वयोः (स) अनेकसुभाषितगोष्ठ्या
देवर्षिब्रह्मर्षिराजर्षिपुराणचरितकौर्त्तनेन च पर्यटनदृष्टा-
नेककौतूहलप्रकथनेन च परमसुखमनुभवतोः कालो व्रजति ।
अथ कदाचित् कपिञ्जलः प्राणयात्रायामन्यैः चटकैः सह
अन्यं पक्षशालिप्रायं देशं गतः । ततो यावत् निशासमयेऽपि न
आयातः तावदहं सोद्वेगमनाः तद्वियोगदुःखितः चिन्तित-
वान् । अहो ! किमयं कपिञ्जलो न आयातः । किं केनापि
पाशेन बद्धः ? उताहोस्वित् केनापि व्यापादितः ? सर्वथा
यदि कुशलौ भवति तस्मां विना न तिष्ठति । एवं मे चिन्त-
यतो बहूनि अहानि व्यतिक्रान्तानि । ततश्च तत्र कोटरै
कदाचित् शैब्यगो नाम शशकोऽस्तमनवेलायाम् आगत्य
प्रविष्टः । मया अपि कपिञ्जलनिराशत्वेन न निवारितः ।
अथ अन्यस्मिन् अहनि कपिञ्जलः शालिभक्षणात् अतीवपीवर-
तनुः स्वम् आश्रयं स्मृत्वा भूयोऽपि तत्रैव समायातः । अथवा
साधु इदमुच्यते ।

क्षुद्रमिति । पुरा पूर्वस्मिन् काले न्यायान्वेषणतत्परौ न्यायपरायणौ इत्यर्थः
उभौ अपि शशकपिञ्जलौ क्षुद्रम् अर्थपतिं प्रभुं प्राप्य क्षयं निधनं प्राप्नो
यतौ ॥ ६१ ॥

(स) द्वयोः आवयोरिति शेषः ।

न तादृग् जायते सौख्यमपि स्वर्गे शरीरिणाम् ।

दारिद्रेऽपि हि यादृक् स्यात् स्वदेशे स्वपुरे गृहे ॥ ८२ ॥

अथ असौ कोटरान्तर्गतं शशकं दृष्ट्वा साक्षिपमाह, (ह)
भो शशक ! न त्वया सुन्दरं कृतं यत् मम आवसथस्थाने (क्ष)
प्रविष्टोऽसि, तत् शीघ्रं निष्क्रम्यताम् । शशक आह, न
तव इदं गृहं किन्तु मम एव । तत् किं मिथ्या पुरुषाणि
जल्पसि । उक्तञ्च,

वापीकूपतडागानां देवालयकुजज्जनाम् ।

उत्सर्गात्परतः स्वाभ्यमपि कर्तुं न शक्यते ॥ ८३ ॥

तथाच, प्रत्यक्षं यस्य यदुभुक्तं क्षेत्वाद्यं दश वत्सरान् ।

तत्र भुक्तिः प्रमाणं स्यान्न साक्षी नाक्षराणि वा ॥ ८४ ॥

मानुषाणामयं न्यायो मुनिभिः परिकीर्तितः ।

तिरश्चाच्च विहङ्गानां यावदेव समाश्रयः ॥ ८५ ॥

नेति । स्वदेशे, स्वपुरे, गृहे स्वे इति शेषः दारिद्रेऽपि दरिद्रावस्थायासपि
यादृक् सौख्यं स्यात्, स्वर्गेऽपि शरीरिणां तादृक् सौख्यं न जायते ॥ ८२ ॥

(ह) साक्षिपं सतिरस्कारम् ।

(क्ष) आवसथस्थाने आवसथे वासस्थाने इत्यर्थः ।

वापीति । वापी दौर्धिका, कूपः प्रसिद्धः, तडागः सरोवरः तेषां तथा
देवालयाणां कुजज्जनां महीरुहाणाञ्च उत्सर्गात् दानात् परित्यागादिति भावः
परतोऽपि स्वाभ्यं प्रभुत्वं कर्तुं न शक्यते कौरपीति शेषः ॥ ८३ ॥

प्रत्यक्षमिति । दश वत्सरान् व्याप्य यस्य प्रत्यक्षं यत् क्षेत्वाद्यं भूत्यादिकं
वस्तु भुक्तम् अपरेणैति शेषः तत्र भुक्तिः भोगः दशवर्षिकीति भावः प्रमाणं
प्रबलं सत्यकारणमित्यर्थः न साक्षी, अक्षराणि लेख्यमित्यर्थः वा न प्रमाणमिति
शेषः । साक्षिलेख्यादिभ्योऽपि दशवर्षीया भुक्तिरधिकं खले प्रमाणमिति
भावः ॥ ८४ ॥

मानुषाणामिति । मुनिभिः मानुषाणाम् अयं न्यायः पूर्वोक्ता नीतिरित्यर्थः
परीकीर्तितः । तिरश्चां पशूनां विहङ्गानाञ्च यावदेव समाश्रयः अवस्थितिः ताव-
देव स्वामित्वमिति भावः ॥ ८५ ॥

तन्मम एतद्गृहं न तव इति । कपिञ्जल आह, भो ! यदि स्मृतिं प्रमाणीकरोषि तदागच्छ मया सह येन स्मृतिपाठकं (क) पृष्ट्वा स यस्य ददाति स गृह्णातु । तथानुष्ठिते मया अपि चिन्तितम् । किमत्र भविष्यति । मया द्रष्टव्योऽयं न्यायः (ख) । ततः कौतुकात् अहमपि तावनु (ग) प्रस्थितः । अत्रान्तरे तीक्ष्णदंष्ट्रो नाम आरण्यमार्जारः तयोर्विवादं श्रुत्वा मार्गासन्नं नदीतटम् आसाद्य कृतकुशोपग्रहो (घ) निमीलितनयन ऊर्ध्वबाहुः अर्द्धपादस्थष्टभूमिः श्रीसूर्याभिमुख इमां धर्मोपदेशनाम् (ङ) अकरोत् अहो ! असारोऽयं संसारः (च) । क्षणभङ्गुराः प्राणाः । स्वप्नसदृशः प्रियसमागमः । इन्द्रजालवत् कुटुम्बपरिग्रहोऽयम् । तत् धर्मं मुक्त्वा नान्या गतिः अस्ति (छ) । उक्तञ्च,

अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वतः ।

नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्तव्यो धर्मसंग्रहः ॥ ६६ ॥

यस्य धर्मविहीनानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।

(क) स्मृतिं धर्मशास्त्रं स्मृतिस्तु धर्मसंहितेत्यमरः ।

(ख) न्यायः विचारः ।

(ग) तावनु तयोः पश्चात् ।

(घ) कृतेति । कृतः कुशस्य उपग्रहः ग्रहणं येन तथोक्तः दर्भपाणिरित्यर्थः अतिपवित्रभावज्ञापनार्थमिति भावः ।

(ङ) धर्मोपदेशनां धर्मशास्त्रालापमित्यर्थः ।

(च) संसारः पुत्रकलत्रादिपरिवारसम्यस्थितिरित्यर्थः ।

(छ) मुक्त्वा विहाय । गतिः उपायः ।

अनित्यानीति । शरीराणि अनित्यानि नश्वराणि, विभवः सम्पद नैव शाश्वतः न हि नित्यः । मृत्युः यमः नित्यं सततं सन्निहितः आसन्नः तस्मात् धर्मसंग्रहः धर्मस्य उपार्जनं कर्तव्यः ॥ ६६ ॥

यस्येति । यस्य दिनानि धर्मविहीनानि धर्मशून्यानि सन्ति आयायान्ति आग-

स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥ ८७ ॥

आच्छादयति कौपीनं यो दंशमशकापहम् ।

शुनः पुच्छमिव व्यर्थं पाण्डित्यं धर्मवर्जितम् ॥ ८८ ॥

अन्यच्च, पुलाका इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु ।

मशका इव मर्त्येषु येषां धर्मो न कारणम् ॥ ८९ ॥

श्रेयः पुष्पं फलं वृक्षादधः श्रेयो घृतं स्मृतम् ।

श्रेयस्तैलञ्च पिण्याकात् श्रेयान् धर्मस्तु मानुषात् ॥ १०० ॥

सृष्टा मूत्रपुरीषार्थमाहाराय च केवलम् ।

धर्महीनाः परार्थाय पुरुषाः पशवो यथा ॥ १०१ ॥

स्थैर्यं सर्वेषु कृत्येषु शंसन्ति नयपण्डिताः ।

बह्वन्तराययुक्तस्य धर्मस्य त्वरिता गतिः ॥ १०२ ॥

च्छन्ति यान्ति गच्छन्ति च, लोहकारस्य कर्मकारस्य भस्त्रा अग्राद्वीपनयन्विशेष इव श्वसन् आसं त्यजन्नपि न जीवति न प्राणिति ॥ ८७ ॥

नेति । यो जनः दंशमशकापहं कौपीनम् आच्छादयति, तत् धर्मवर्जितं पाण्डित्यं शुनः पुच्छमिव कुक्कुरलाङ्गूलमिव व्यर्थं विफलम् ॥ ८८ ॥

पुलाका इति । येषां मनुष्याणां धर्मः न कारणं न प्रमाणमित्यर्थः ये धर्मे प्रमाणीकृत्य न व्यवहरन्तीति भावः ते धान्येषु मध्ये पुलाका इव तुच्छधान्य-विशेषा इव, पक्षिषु पूतिका इव, तदाख्यचुद्रपक्षिविशेषा इव मर्त्येषु मरणधर्मिषु मशका इव अतिहीना इति भावः ॥ ८९ ॥

श्रेय इति । वृक्षात् पुष्पं फलं श्रेयः श्रेष्ठं, दधः घृतं श्रेयः स्मृतम् । पिण्याकात् तिलचूर्णात् तैलं श्रेयः, मानुषात् धर्मस्तु धर्म एव श्रेयान् ॥ १०० ॥

सृष्टा इति । केवलं मूत्रपुरीषार्थं प्रसावमलार्थम् आहाराय च आहारायैश्च सृष्टाः निर्मिताः विधात्रेति शेषः पशवो यथा धर्महीनाः पुरुषाः परार्थाय परेषां प्रयोजनाय भवन्तीति शेषः ॥ १०१ ॥

स्थैर्यमिति । नयपण्डिताः नीतिज्ञा जनाः सर्वेषु कृत्येषु कार्येषु स्थैर्यं स्थिरतां विविच्य कारणमिति भावः शंसन्ति कथयन्ति उपदिशन्तीत्यर्थः । किन्तु

सङ्क्षेपात् कथ्यते धर्मो जनाः ! किं विस्तरेण वः ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥ १०३ ॥

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ १०४ ॥

अथ तस्य तां धर्मोपदेशनां श्रुत्वा शशक आह, भो भो कपिञ्जल ! एष नदीतीरे तपस्वी धर्मवादी तिष्ठति । तदेनं पृच्छावः । कपिञ्जल आह, ननु स्वभावतोऽस्माकं शत्रुभूतोऽयमस्ति । तद् दूरे स्थितौ पृच्छावः । कदाचित् अस्य व्रतवैकल्यं (ज) सम्पद्यते । ततो दूरस्थितौ ऊचतुः । भो भोः तपस्विन ! धर्मोपदेशक ! आवयोर्विवादो वर्तते । तद् धर्मशास्त्रद्वारेण अस्माकं निर्णयं कुरु यो हीनवादी स ते भक्ष्य इति । स आह, भद्री ! मा मैवं वदतम् । निवृत्तोऽहं नरकपातकमार्गात् (भ) अहिंसैव धर्ममार्गः । उक्तञ्च,

अहिंसापूर्वको धर्मो यस्मात् सङ्गिरुदाहृतः ।

बह्वन्तराययुक्तस्य बहुविधममन्वितस्य धर्मस्य गतिः त्वरिता सवेगा, कालविलम्बे विघ्नसम्भवात्, धर्मः, विना विचारमेव अनुष्ठातव्य इति भावः ॥ १०२ ॥

संक्षेपादिति । हे जनाः ! संक्षेपात् वः युक्तं धर्मः कथ्यते, विस्तरेण किम् ? बाहुल्येन न प्रयोजनमित्यर्थः । परोपकारः पुण्याय, परपीडनं पापाय भवतीति शेषः ॥ १०३ ॥

श्रूयतामिति । धर्मस्य सर्वस्वं सर्वं धर्मं श्रूयतां श्रुत्वा च अवधार्यताम् । आत्मनः प्रतिकूलानि स्वस्य क्षीणकराणीत्यर्थः परेषां न समाचरेत् न कुप्यात् येन कर्मणा परकृतेन आत्मा क्षिप्यते तत् कर्म परेषां प्रति न प्रयुज्यात् । आत्मवत् सर्वभूतानि द्रष्टव्यानीति भावः ॥ १०४ ॥

(ज) व्रतवैकल्यं व्रतभङ्गः ।

(भ) नरकेति । नरके पातयतीति नरकपातकः स एव मार्गः पन्थाः यस्मात् ।

अहिंसेति । यस्मात् सङ्गिः साधुभिः अहिंसापूर्वकः अहिंसा पूर्वः प्रधानं यस्य

यूकमत्कुण्डंशादींस्तस्मात्तानपि रक्षयेत् ॥ १०५ ॥

हिंसकान्यपि भूतानि यो हिंसति स निर्घृणः ।

स याति नरकं घोरं किं पुनर्यः शुभानि च ॥ १०६ ॥

एतेऽपि ये याज्ञिका यज्ञकर्मणि पशून् व्यापादयन्ति ते
भूर्खाः परमार्थं (ज) श्रुतेः न जानन्ति । तत्र किल एतदुक्तम्
अजैर्यष्ट्यम् । अजा ब्रौह्मः तावत् सप्तवार्षिकाः कथ्यन्ते न
पुनः पशुविशेषाः । उक्तञ्च,

वृक्षांश्छित्त्वा पशून् हत्वा कृत्वा रुधिरकर्मम् ।

यद्येव गम्यते स्वर्गं—नरकं केन गम्यते ? ॥ १०७ ॥

तन्न अहं भक्षयिष्यामि । परं जयपराजयनिर्णयं करि-
ष्यामि । किन्तु अहं वृक्षो दूरात् युवयोः भाषान्तरं (ट)
सस्यक् न शृणोमि । एवं ज्ञात्वा मम समौपवर्तिनी भूत्वा
मम अग्रे न्यायं वदतम् । येन विज्ञाय विवादपरमार्थं वचो
वदतो मे परलोकबाधो (ठ) न भवति । उक्तञ्च यतः,

तथाविधः धर्मः उदाहृतः उक्तः अहिंसेव प्रधानधर्म इति भावः । तस्मात् तान्
क्षुद्रानिति भावः यूकमत्कुण्डंशादीन् अपि रक्षयेत् न हिंस्यादिति भावः ॥ १०५ ॥

हिंसकानीति । यः हिंसकानि अपि भूतानि प्राणिनः हिनस्ति, स निर्घृणः
निर्दयः । अपिशब्दीऽत्राध्याहार्यः । घोरं नरकं याति, यः शुभानि अहिंस-
कानि इति भावः हिनस्तीति शेषः स किं पुनः वक्तव्य इति शेषः तेन अतिघोरे
नरके गन्तव्यमिति भावः ॥ १०६ ॥

(ज) परमार्थं याथार्थ्यम् ।

वृक्षानिति । वृक्षान् छित्त्वा यूपाद्ययेमिति भावः, पशून् हत्वा रुधिरं
तेषां श्रोणिनेन कर्मसं कृत्वा यदि एव यद्यपि स्वर्गं गम्यते लोकेरिति शेषः तदा
केन नरकं गम्यते ? न केनापीत्यर्थः पशुवधादिकं विधाय यत् यज्ञमनुतिष्ठन्ति
लीकाः तत् केवलं नरकायेति भावः ॥ १०७ ॥

(ट) भाषान्तरं वाक्यभेदम् ।

(ठ) परलोकबाधः स्वर्गप्रतिरोधः ।

मानाद्वा यदि वा लोभात् क्रोधाद्वा यदि वा भयात् ।

यो न्यायमन्यथा ब्रूते स याति नरकं नरः ॥ १०८ ॥

पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतं कन्यानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ १०९ ॥

उपविष्टः सभामध्ये यो न वक्ति स्फुटं वचः ।

तस्माद्दूरेण स त्याज्यो न्यायो वा कीर्तयेदृतम् ॥ ११० ॥

तस्मात् विश्वञ्चै (ङ) मम कर्णोपान्तिके स्फुटं निवेदय-
तम् । किं बहुना, तेन क्षुद्रेण तथा तौ (ढ) तूष्णीं विश्वासितौ,
यथा तस्य उत्सङ्गवर्त्तिनौ सञ्जातौ । ततश्च तेनापि समकालम्
एव एकः पादान्तेन आक्रान्तः, अन्यो दंष्ट्राक्रकचेन (ण)
च । ततो गतप्राणौ भक्षितौ इति । अतोऽहं ब्रवीमि,

क्षुद्रमर्थपतिं प्राप्य न्यायान्वेषणतत्परौ ।

उभावपि क्षयं प्राप्नो पुरा शशकपिञ्जली ॥ १११ ॥

भवन्तोऽपि एनं दिवान्धं क्षुद्रम् अर्थपतिम् आसाद्य
रात्रग्रन्थाः सन्तः शशकपिञ्जलमार्गेण यास्यन्ति । एवं ज्ञात्वा

मानादिति । यः मानात् सम्मानलाभात् वा, यदि वा लोभात् घनादीनाम्
इति शेषः, क्रोधात् विद्वेषात् वा अथवा भयात् न्यायं विचारम् अन्यथा ब्रूते
विरुद्धं वदति स नरः नरकं याति ॥ १०८ ॥

पञ्चेति । पञ्चनृते पञ्चविषयकमित्याकथने पञ्च पुरुषानिति शेषः हन्ति नरके
पातयतीति भावः, गवानृते गोविषयकमित्याकथने दश पुरुषान् हन्ति, कन्यानृते
कन्याविषयकमित्याकथने शतं हन्ति, पुरुषानृते पुरुषविषयकमित्याकथने सहस्रं
पुरुषान् हन्ति ॥ १०९ ॥

उपविष्ट इति । यः सभामध्ये धर्मोपकरणसंसृष्टि उपविष्टः सन् स्फुटं
विशदं यथा तथा वचः न वक्ति, तस्मात् दूरेण स न्यायः त्याज्यः, वा ऋतं सत्यं
कीर्तयेत् कथयेत् ॥ ११० ॥

(ङ) विश्वञ्चै निःशङ्कौ ।

(ढ) क्षुद्रेण नौचेन पापाशयेनेति यायत् । तौ शशकपिञ्जली ।

(ण) दंष्ट्राक्रकचेन दन्तरूपेण अस्त्रविशेषेण ।

यदुचितं तद्विधेयम् अतःपरम्, अथ तस्य तत् वचनम् आकर्ण्य
साधु अनेन अभिहितम् इति उक्त्वा भूयोऽपि पार्थिवार्थं समेत्य
मन्त्रयिष्यामहे इति ब्रुवाणाः सर्वे पक्षिणो यथाभिमतं जग्मुः ।
केवलम् अवशिष्टो भद्रासनोपविष्टः (त) अभिषेकाभिमुखो
दिवाभ्यः कृकालिकया सह आस्ते । आह च कः कोऽत्र
भो भो ! किमद्यापि न क्रियते मम अभिषेकः ? इति श्रुत्वा
कृकालिकया अभिहितम् । भद्र ! तव अभिषेके कृतोऽयं
विघ्नो वायसेन । गताञ्च सर्वेऽपि विहगा यथेक्षितास्तु
दिक्षु केवलमेकोऽयं वायसोऽवशिष्टः केनापि हेतुना तिष्ठति
तत् त्वरितमुत्तिष्ठ येन त्वां स्वाश्रयं प्रापयामि । तत् श्रुत्वा
सविषादम् उलूको वायसम् आह, भो भो दुष्टात्मन् ! किं
मया ते अपकृतम् ? यत् राज्याभिषेको मे विघ्नितः । तत् अद्य
प्रभृति सान्त्वयम् (य) आवयोर्वैरं सञ्जातम् । उक्तञ्च,

रोहति सायकैर्विद्धं छिन्नं रोहति चासिना ।

वचो दुरुक्तं वीभक्षं न प्ररोहति वाक्क्षतम् ॥११२॥

इति एवमभिधाय कृकालिकया सह स्वाश्रयं गतः । अथ
भयव्याकुलो वायसो व्यचिन्तयत् । अहो ! अकारणं वैरम्
आसादितं मया । किमिदं व्याहृतम् । उक्तञ्च,

अदेशकालज्ञमनायतिक्षमं

यदप्रियं लाघवकारि चात्मनः ।

(त) भद्रासनोपविष्टः शुभे आसने आसीनः ।

(य) सान्त्वयं सर्वंशं कुलक्रमायातमित्यर्थः ।

रोहतीति । सायकैः शरैः विद्धं वृक्षादि इति शेषः रोहति पुनरुत्पद्यते,
असिना तलवारिण छिन्नमपि रोहति । वाक्क्षतं वाचा विद्धं न प्ररोहति शत्रु-
प्रयुक्तं दुर्वाक्यं न कदापि विच्छेद्यते इति भावः । तस्मात् दुरुक्तं वचः वीभक्षम्
अतिवृणितमित्यर्थः ॥ ११२ ॥

योऽन्नान्नवौत् कारणवर्जितं वचो

न तद्वचः स्याद् विषमेव तद्वचः ॥ ११३ ॥

बलोपपन्नोऽपि हि बुद्धिमान्नरः

परं नयेन्न स्वयमेव वैरिताम् ।

भिषक् ममास्तीति विचिन्त्य भक्षयेत्

अकारणात् को हि विचक्षणो विषम् ॥ ११४ ॥

परपरिवादः परिषदि न कथञ्चित् पण्डितेन वक्तव्यः ।

सत्यमपि तन्न वाच्यं यदुक्तमसुखावहं भवति ॥ ११५ ॥

सुहृद्भिरासौरसकृद्विचारितं

स्वयञ्च बुद्ध्या प्रविचारिताश्रयम् ।

करोति कार्यं खलु यः स बुद्धिमान्

स एव लक्ष्म्याः यशसाञ्च भाजनम् ॥ ११६ ॥

एवं विचिन्त्य काकोऽपि प्रयातः । तदा प्रभृति अस्माभिः

अदेति । अन्न संसारे यः अदेशकालज्ञं देशकालज्ञानवर्जितम् अनायति-
क्षमं परिणामकटु इत्यर्थः अप्रियम् अन्येषाम् अप्रीतिकरम् आत्मनः स्वस्य लाघव-
कारि लघुत्वप्रकाशकं कारणवर्जितम् अकारणञ्च वचः अन्नवौत् तस्य वचः वचः न
स्यात्, विषमेव स्यादित्यन्वयः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ११३ ॥

बलोपपन्न इति । बुद्धिमान् नरः बलोपपन्नोऽपि सबलोऽपि स्वयं परम् अन्यं
वैरितां शत्रुतां न नयेत् प्रापयेत् । विचक्षणः को हि जनः मम भिषक्
चिकित्सकः अस्ति इति विचिन्त्य अकारणात् विषं भक्षयेत् ? न कोऽपीत्यर्थः ।
वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ११४ ॥

परेति । परिषदि सभायां पण्डितेन विज्ञेन जनेन परपरिवादः परेषां
निन्दा कथञ्चित् न वक्तव्यः । यत् उक्तं वचनम् असुखावहम् अप्रीतिकरं लोका-
स्येति शेषः भवति, तत् सत्यमपि न वाच्यम् । आर्यावृत्तम् ॥ ११५ ॥

सुहृद्भिरिति । यः आत्मेः विश्वस्तैः सुहृद्भिः असक्तत् पुनः पुनः विचारितं विशे-
षेण कर्तव्यतया निर्धारितं, स्वयञ्च बुद्ध्या प्रविचारिताश्रयं प्रकटविचारसङ्गतम्
इत्यर्थः कार्यं करोति स खलु स एव बुद्धिमान्, स एव लक्ष्म्याः सम्पदः यश-
साञ्च भाजनं प्राप्तं भवतीति शेषः ॥ ११६ ॥

सह कौशिकानाम् अन्वयगतं (द) वैरमस्ति । मेघवर्णं
आह, तात ! एवं गते अस्माभिः किं कृत्यम् अस्ति । स आह,
वत्स ! एवं गतेऽपि षाड्गुण्यात् अपरः स्थूलोऽभिप्रायोऽस्ति (ध)
तम् अङ्गीकृत्य स्वयमेव अहं तद्विजयाय यास्यामि रिपून्
वञ्चयित्वा बधिष्यामि । उक्तञ्च यतः,

बहुबुद्धिसमायुक्ताः सुविज्ञाना बलीत्कटान् ।

शक्ता वञ्चयितुं धूर्ता ब्राह्मणं छागलादिव ॥ ११७ ॥

मेघवर्णं आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ३ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने मितशर्मा नाम ब्राह्मणः कृताग्नि-
होत्रपरिग्रहः (न) प्रतिवसति स्म । स कदाचित् माघमासे
सौम्यानिने (प) प्रवाति, मेघाच्छादिते गगने मन्दं मन्दं
प्रवर्षति पर्जन्ये (फ) पशुप्रार्थनाय किञ्चिद्ग्रामान्तरं गत्वा
कश्चिद् यजमानो याचितः । भो यजमान ! आगामिन्याम्
अमावस्यायाम् अहं यज्यामि यज्ञम् । तत् देहि मे पशुम् एकम् ।
अथ तेन तस्य शास्त्रोक्तः पीवरतनुः (व) पशुः प्रदत्तः । सोऽपि

(द) कौशिकानां पेचकानाम् । अन्वयगतं पेचकम् ।

(ध) षाड्गुण्यात् सस्यादिषट्कात् इत्यर्थः अपरः अन्यः । स्थूलः महान् ।

अभिप्रायः कौशलमिति यावत् । अङ्गीकृत्य अवलम्ब्य ।

ब्रूति । बहुबुद्धिसमायुक्ताः विविधमतिसम्पन्नाः सुविज्ञानाः सुविचक्षणाः
जनाः धूर्ताः ब्राह्मणं छागलादिव बलीत्कटान् प्रबलान् शत्रूनि शेषः वञ्चयितुं
स्वाधिकारादिति शेषः शक्ताः समर्थाः भवन्तीति शेषः ॥ ११७ ॥

(न) कृतेति । कृतः अग्निहोत्रपरिग्रही येन तथोक्तः अग्निहोत्री इत्यर्थः ।

(प) सौम्यानिने मन्दे सरति ।

(फ) पर्जन्ये मेघे ।

(व) पीवरतनुः स्थूलकायः ।

तं समर्थम् इतश्चेतश्च गच्छन्तं विज्ञाय स्कन्धे कृत्वा सत्वरं
स्वपुराभिमुखः प्रतस्थे । अथ तस्य गच्छतो मार्गं तयो धूर्ताः
क्षुत्क्षामकण्ठाः सन्मुखो बभूवुः । तैश्च तादृशं पीवरतनुं
स्कन्धे आरूढम् अवलोक्य मिथोऽभिहितम्, अहो ! अस्य पशोः
भक्षणात् अद्यतनीयो हिमपातो (भ) व्यर्थतां नीयते । तत् एनं
वञ्चयित्वा पशुम् आदाय शीतत्राणं (म) कुर्मः । अथ तेषाम्
एकतमो वेशपरिवर्त्तनं विधाय सन्मुखो भूत्वा अपमार्गेण (य)
तम् आहिताग्निम् ऊचे । भो ! भो ! बालाग्निहोत्रिन् ! (र)
किम् एवं जनविरुद्धं हास्यकार्यम् अनुष्ठीयते । यदेष सार-
मेयो(ल)ऽपवित्रः स्कन्धाधिरूढो नीयते । उक्तञ्च यतः,

श्वानकुक्कुटचाण्डालाः समस्पर्शाः प्रकीर्त्तिताः ।

रासभोद्वौ विशेषेण तस्मात् तान्नैव संस्पृशेत् ॥११८॥

ततश्च तेन कोपाभिभूतेन अभिहितम् । अहो ! किमन्यो
भवान् ? यत् पशुं सारमेयं प्रतिपादयसि । सोऽब्रवीत्
ब्रह्मन् ! कोपः त्वया न कार्यः । यथेच्छया गम्यतामिति

(भ) अद्यतनीयः अद्यभवः । हिमपातः शीतागमः व्यर्थतां विफलतां
सांसभक्षणे शरीरस्य उष्मा जायते तेन शीतनिवृत्तिरिति भावः ।

(म) शीतत्राणं शीतात् त्राणं रक्षणम् आत्मन इति शेषः ।

(य) अपमार्गेण कुमार्गेण आगत्य इति शेषः ।

(र) आहिताग्निं कृताग्निहोत्रम् । बालाग्निहोत्रिन् ! बालः शिशुः निर्बोध
इत्यर्थः स चासौ अग्निहोद्वौ चेति तत्संख्यौ ।

(ल) सारमेयः सरमा कुक्कुरौ तस्या अपत्यं पुमान् सारमेयः सरमाशब्दादप-
त्यार्थे ण्यप्रत्ययः ।

श्वानेति । श्वानः कुक्कुरः स एव श्वानः स्वार्थे ण्यप्रत्ययः ततः श्वानश्च कुक्कुटश्च
चाण्डालश्च ते, विशेषेण रासभोद्वौ समस्पर्शाः प्रकीर्त्तिताः कथिताः एतेषां स्पर्शस्य
अपवित्रत्वेन तुल्यपातकजनकत्वमिति भावः । तस्मात् तान् आदौ नैव संस्पृ-
शेत् ॥११८॥

अथ यावत् किञ्चित् अध्वनो(व)ऽन्तरं गच्छति, तावत् द्वितीयो धूर्तः सम्मुखे समुपेत्य तमुवाच । भो ब्रह्मन् ! कष्टं कष्टं यद्यपि वल्लभोऽयं ते स्मृतवत्सः, (श) तथापि स्कन्धम् आरोपयितुम् अयुक्तम् । उक्तञ्च यतः,

तिथ्येच्चं मानुषं वापि यो स्मृतं संसृशेत् कुधीः ।

पञ्चगव्येन शुद्धिः स्यात् तस्य चान्द्रायणेन वा ॥ ११८ ॥

अथ असौ सकोपमिदम् आह, भोः ! किमन्यो भवान् ? यत् पशुं स्मृतवत्सं वदसि । सोऽब्रवीत् । भगवन् ! मा कोपं कुरु । अज्ञानात् मया अभिहितम् । तत् त्वमात्मरुचिं समाचरेति । अथ यावत् स्तोत्रं (ष) वनान्तरं गच्छति तावत् द्वितीयोऽन्यवेशधारी धूर्तः सम्मुखः समुपेत्य तमुवाच । भो ! अयुक्तम् एतत् । यत् त्वं रासभं (स) स्कन्धाधिरूढं नयसि । तत् त्यज्यताम् एष । उक्तञ्च,

यः सृशेद्रासभं मर्त्यो ज्ञानादज्ञानतोऽपि वा ।

सचेलं स्नानमुद्दिष्टं तस्य पापप्रशान्तये ॥ १२० ॥

(व) अध्वनः पथः ।

(श) वल्लभः प्रियः । स्मृतवत्सः स्मृती गोशिशुः ।

सिध्येच्चमिति । यः कुधीः दुर्बुद्धिः नरः स्मृतं तिथ्येच्चं पशुं मानुषं वा संसृशेत् तस्य पञ्चगव्येन पञ्चानां गव्यानां समाहारः पञ्चगव्यं तेन दधिदुग्धघृत-गोमयगोमूत्रेणेत्यर्थः भक्षितेनेति शेषः चान्द्रायणेन चन्द्रस्य अयनमिव अयनं गतिः यस्य तथाभूतेन वा चन्द्रे चन्द्रकोके अयनं गतिः वास इत्यर्थः येन तादृशेन मांससाध्यव्रतविशेषेण इत्यर्थः कृष्णप्रतिपदम् चारभ्य पौर्णमासीपर्यन्तमनुष्ठेयेनेति यावत् एकैकं ज्ञासयेत् पिण्डं कृष्णं शुक्लं च वह्नेयेदिति शास्त्रादिति भावः । तस्य स्मृत्यर्शस्य शुद्धिः तज्जमितपापात् मुक्तिरित्यर्थः स्यात् ॥ ११८ ॥

(ष) स्तोत्रम् अल्पम् ।

(स) रासभं गर्दभम् ।

य इति । यः मर्त्यः ज्ञानात् अज्ञानतो वापि रासभं गर्दभं सृशेत्, तस्य

तत् त्यज एनं यावत् अन्यः कश्चित् न पश्यति । अथ असौ
तं पशुं रासभं मन्यमानो भयात् भूमौ प्रक्षिप्य स्वगृहमुद्दिश्य
प्रपलायितः । ततः ते त्रयो मिलित्वा तं पशुम् आदाय यथे-
च्छया भक्षितुम् आरब्धाः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

बहुबुद्धिसमायुक्ताः सुविज्ञाना बलीकृतान् ।

शक्ता वञ्चयितुं धूर्ता ब्राह्मणं छागलादिव ॥ १२१ ॥

अथवा साधु इदम् उच्यते,

अभिनवसेवकविनयैः प्राघुणकोक्तैर्विलासिनीरुदितैः ।

धूर्तजनवचननिकरैरिह कश्चिदवञ्चितो नास्ति ॥ १२२ ॥

किञ्च, दुर्बलैः अपि बहुभिः सह विरोधो न युक्तः ।

उक्तञ्च, बहवो न विरोधव्या दुर्जया हि महाजनाः ।

स्फुरन्तमपि नागेन्द्रं भक्षयन्ति पिपीलिकाः ॥ १२३ ॥

मेघवर्ण आह, कथमेतत् ? स्थिरजीवी कथयति ।

कथा ४ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् वल्मीके महाकायः कृष्णसर्पोऽतिदर्पो
नाम । स कदाचित् विलानुसारमार्गमुत्सृज्य अन्येन लघु-

पापपशालये रासभस्पर्शजनितपातकोपशमायेत्यर्थः सचेलं स्वपरिधेयीत्तरीयवस्त्र-
सहितं स्नानम् उद्दिष्टं कथितम् ॥ १२० ॥

अभिनवेति । इह अस्मिन् जगति कश्चित् कोऽपि जनः अभिनवस्य नवा-
गतस्य सेवकस्य विनयैः शिष्टव्यवहारैः प्राघुणकोक्तैः आगन्तुकवचनैः, विला-
सिनीनां नारीणां रुदितैः तथा धूर्तजनानां वचननिकरैः वाक्प्रसङ्गैः अवञ्चितः
अप्रतारितः नास्ति सर्व एव प्रतारितो भवतीत्यर्थः । आर्यावृत्तम् ॥ १२२ ॥

बहव इति । बहवः सहस्रतय इत्यर्थः न विरोधव्याः न विरोधनीयाः,
हि यतः महाजनाः महान्तः बहवः समवेता इति भावः, जनाः दुर्जया जितम-
शक्याः । तथाहि पिपीलिकाः स्फुरन्तं विराजमानं स्वतेजसेति भावः अपि
नागेन्द्रं भुजगेन्द्रं भक्षयन्ति ॥ १२३ ॥

द्वारेण निष्क्रामितुमारब्धः । निष्क्रामतश्च तस्य महाकाय-
त्वात् दैववशतया लघुविवरत्वाच्च शरीरे व्रणः समुत्पन्नः ।
अथ व्रणशोणितगन्धानुसारिणीभिः पिपीलिकाभिः सर्वतो
व्याप्तो व्याकुलौकतश्च । कति व्यापादयति कति वा ताड-
यति । अथ प्रभूतत्वात् विस्तारितबहुव्रणः क्षतसर्वाङ्गोऽतिदर्पः
पञ्चत्वमुपागतः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

बहवो न विरोद्धव्या दुर्जया हि महाजनाः ।

स्फुरन्तमपि नागेन्द्रं भक्षयन्ति पिपीलिकाः ॥१२४॥

तत् अत्रास्ति किञ्चित् मे वक्तव्यमेव । तदवधार्य यथो-
क्तम् अनुष्ठेयताम् । मेघवर्ण आह, तत् समादेशय—तवा-
देशो नान्यथा कर्तव्यः । स्थिरजीवी प्राह, वत्स ! समाकर्णय
तर्हि सामादीनतिक्रम्य यो मया पञ्चम उपायो निरूपितः ।
तन्मां विपक्षभूतं (ह) कृत्वा, अतिनिष्ठुरवचनैः निर्भर्त्स्य,
यथा विपक्षप्रणिधीनां (च) प्रत्ययो भवति, तथा समाहृत-
रुधिरैः (क) आलिप्य, अस्मैव न्यग्रोधस्य (ख) अधस्तात्
प्रक्षिप्य मां, गम्यतां पर्वतम् ऋष्यभूकं प्रति, तत्र सपरिवार-
स्तिष्ठ । यावदहं समस्तान् सपत्नान् सुप्रणीतेन विधिना (ग)
विश्वास्य अभिमुखान् कृत्वा कृतार्थो ज्ञातदुर्गमध्यः दिवसे तान्
अन्वतां प्राप्तान् ज्ञात्वा व्यापादयामि, ज्ञातं मया सम्यक्,

(ह) विपक्षभूतं शत्रुभूतम् ।

(च) विपक्षप्रणिधीनां शत्रुपक्षीयचारानाम् ।

(क) समाहृतरुधिरैः कृतश्चित् आनीतैः रक्तैः ।

(ख) न्यग्रोधस्य वटस्य ।

(ग) सुप्रणीतेन सुचरितेन । विधिना उपायेन ।

(घ) सिद्धिः कार्यस्येति शेषः ।

नान्यथा अस्माकं सिद्धिरिति (घ) । यतो दुर्गम् एतत् अप-
साररहितं (ङ) केवलं बधाय भविष्यति । उक्तञ्च यतः,

अपसारसमायुक्तं नयज्ञैर्दुर्गमुच्यते ।

अपसारपरित्यक्तं दुर्गं व्याजेन बन्धनम् ॥ १२५ ॥

न च त्वया मदर्थं कृपा कार्या । उक्तञ्च,

अपि प्राणसमानिष्टान् पालितान् लालितानपि ।

भृत्यान् युद्धे समुत्पन्ने पश्येच्छुष्कमिवेन्धनम् ॥ १२६ ॥

तथाच, प्राणवद्रुचयेद् भृत्यान् स्वकायमिव पोषयेत् ।

सदैकदिवसस्यार्थं यत्र स्याद्रिपुसङ्गमः ॥ १२७ ॥

तत् त्वया अहं न अत्रविषये प्रतिषेधनीयः (च) । इत्युक्त्वा
तेन सह शुष्ककलहं कर्तुमारब्धः । अथ अन्ये तस्य भृत्याः
स्थिरजीविनमुच्छृङ्खलवचनैर्जल्पन्तम् (छ) अवलोक्य तस्य बधाय
उद्यताः मेघवर्णेन अभिहिताः । अहो ! निवर्तध्वं यूयम् ।
अहमेव अस्य शत्रुपक्षपातिनो दुरात्मनः स्वयं निग्रहं करि-

(ङ) एतत् दुर्गम् अस्माकमावास इति भावः अपसाररहितं निर्गमोपाय-
शून्यमित्यर्थः ।

अपसारिति । नयज्ञैः नौतिकुशलैः जनेः दुर्गम् अपसारसमायुक्तं निर्गमोपाय-
समन्वितम् उच्यते प्रशस्यते इति भावः । अपसारपरित्यक्तं निर्गमरहितं दुर्गं
व्याजेन क्लेन बन्धनं कारावास इव इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

अपीति । युद्धे समुत्पन्ने समुपस्थिते सति, प्राणसमान् इष्टान् प्रियान्
पालितान् लालितान् अपि भृत्यान् परिजनानित्यर्थः शुष्कम् इन्धनमिव काष्ठमिव
पश्येत् यथा शुष्कं काष्ठमग्नौ क्षिपति तथा तादृशानपि जनान् समरानले प्रेरयेत्
इति भावः ॥ १२६ ॥

प्राणेति । एकस्य दिवसस्य अर्थे निमित्तं यत्र रिपुसङ्गमः शत्रुसम्बलनं
तस्य अर्थे विपदुद्धारार्थमिति भावः सदा भृत्यान् प्राणवत् स्नान् प्राणानिव
रचयेत् तथा स्वकायमिव पोषयेत् प्रतिपालयेत् ॥ १२७ ॥

(च) प्रतिषेधनीयः निवारणीयः ।

(छ) उच्छृङ्खलवचनैः अशिष्टवाक्यैः । जल्पन्तं प्रलपन्तम् ।

यामि । इत्यभिधाय तस्योपरि समारुह्य, लघुभिश्चक्षुप्रहा-
रेस्तं प्रहृत्य, आहतरुधिरं ग्रावयित्वा, तदुपदिष्टम् ऋष्यमूक-
पर्वतं सपरिवारो गतः । एतस्मिन्नन्तरे ककालिकया द्विषत्-
प्रणिधीभूतया (ज) तत् सर्वं मेघवर्णस्य अमात्यस्य व्यसनम्
उलूकराजस्य निवेदितम् । तत् तव अरिः सम्प्रति भीतः कश्चित्
प्रचलितः सपरिवार इति । अथ उलूकाधिपः तदाकर्ण्य अस्त-
मनवेलायां सामात्यः सपरिजनो वायसवधार्थं प्रचलितः ।
प्राह च, त्वर्यताम् त्वर्यताम् । भीतः शत्रुः पलायनपरः पुण्यै-
र्लभ्यते । उक्तञ्च,

शत्रोः प्रचलने छिद्रमेकमन्यच्च संश्रयम् ।

कुर्वाणो जायते वश्यो व्यग्रत्वे राजसेविनाम् ॥ १२८ ॥

एवं ब्रुवाणः समन्तात् न्यग्रोधपादपमधः परिवेष्ट्य व्यव-
स्थितः । यावत् न कश्चिद् वायसो दृश्यते । तावत् शाखा-
ग्रम् अधिरूढो हृष्टमना वन्दिभिः अभिष्टूयमानोऽरिमर्दनः
तान् परिजनान् प्रोवाच । अहो ! ज्ञायतां तेषां मार्गः ।
कतमेन मार्गेण प्रनष्टाः (भू) काकाः । तत् यावत् न दुर्गं
समाश्रयन्ति, तावत् एव पृष्ठतो गत्वा व्यापादयामि । उक्तञ्च,
वृतिमध्याश्रितः शत्रुरवध्यः स्याज्जिगीषुणा ।

किं पुनः संश्रितो दुर्गं सामग्या परया युतम् ॥ १२९ ॥

(ज) द्विषत्प्रणिधीभूतया शत्रुपक्षीयचारकर्मणि नियुक्तयेति भावः ।

शत्रोरिति । शत्रोः प्रचलने पलायने एकं छिद्रम् अन्यच्च छिद्रं संश्रयम्
अवलम्बनं कुर्वाणः नृप इति शेषः राजसेविनां राजभृत्यानां व्यग्रत्वे शत्रोः छिद्रानु-
सरणे तत्परत्वे, यदि भृत्याः शत्रोः छिद्रानुसरणार्थं तत्परा भवन्ति तदेति भावः
वश्यः वशं गतः तेषामिति भावः जायते राजप्रियकाय्यकारिणामेव राजा वश्यतां
गच्छतीति भावः ॥ १२८ ॥

(भू) प्रनष्टाः पलायिताः ।

वृतिमिति । वृतिम् आवरणविशेषम् आश्रितोऽपि शत्रुः जिगीषुणा

अथ एतस्मिन् प्रस्तावे स्थिरजीवी चिन्तयामास । यत् एते अस्मत् शत्रवोऽनुपलब्धास्मद्वृत्तान्ता (ज) यथागतमेव यान्ति । ततो मया न किञ्चित् कृतं भवति । उक्तञ्च,

अनारम्भो हि कार्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ।

प्रारब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ॥ १३० ॥

तद्वरम् अनारम्भो न च आरम्भविघातः । तदहमेतान् शब्दं संश्राव्य आत्मानं दर्शयामि इति विचार्य मन्दं मन्दं शब्द-
मकरोत् । तत् श्रुत्वा ते सकला अपि उलूकाः तदवधाय प्रजग्मुः । अथ तेनोक्तम्, अहो ! अहं स्थिरजीवी नाम मेघवर्णस्य मन्त्री । मेघवर्णेन एव ईदृशीम् अवस्थां नीतः । तन्निवेदयत आत्मस्वास्थ्ये, तेन सह बहु वक्तव्यम् अस्ति । अथ तैः निवेदितः स उलूकराजो विस्मयाविष्टस्तत्क्षणात् तस्य सकाशं गत्वा प्रोवाच । भो भोः ! किमेतां दशां गत-
स्त्वम् ? तत् कथ्यताम् । स्थिरजीवी प्राह, देव ! श्रूयतां तदवस्थाकारणम् । अतीतदिने स दुरात्मा मेघवर्णो युष्मद्-
व्यापादितप्रभूतवायसानां पीडया युष्माकम् उपरि कोप-
शोकग्रस्तो युद्धार्थं प्रचलित आसीत् । ततो मया अभिहितं स्वामिन् ! न युक्तं भवतस्तदुपरि गन्तुं बलवन्त एते, बल-
हीनाश्च वयम् । उक्तञ्च,

रूपेण अवध्यः स्थात् परया महत्या सामयया प्रहरणाद्युपायेन युतं दुर्गं संश्रितः
किं पुनः वक्तव्यम् इति शेषः तादृशः शत्रुरजय एवेति भावः ॥ १२९ ॥

(ज) अनुपलब्धेति । अनुपलब्धः अज्ञातः अस्माकं वृत्तान्तः यैः तथाभूताः
मद्वृत्तान्तमजानन्त इत्यर्थः ।

अनारम्भ इति । कार्याणाम् अनारम्भः आरम्भाकरणं हि प्रथमम् आद्यं
बुद्धिलक्षणं प्रज्ञाचिह्नं प्रारब्धस्य कृतारम्भस्य अन्तगमनं पारगमनं सम्यक्
साधनम् इत्यर्थः द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् । बुद्धिमन्तः प्रथमं कार्यं नारभन्ते एव,
यदि आरम्भेरन् तर्हि तत् निष्पादयेयुरिति भावः ॥ १३० ॥

बलीयसा हीनबलो विरोधं
 न भूतिकामो मनसापि वाञ्छेत् ।
 न बध्यतेऽत्यन्तबलो हि यस्मात्
 व्यक्तं प्रणाशोऽस्ति पतङ्गवृत्तेः ॥ १३१ ॥

तत् तस्य उपायनप्रदानेन (ट) सन्धिरिव युक्तः । उक्तञ्च,
 बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा सर्वस्वमपि बुद्धिमान् ।
 दत्त्वा हि रक्षयेत् प्राणान् रक्षितैस्तैर्धनं पुनः ॥ १३२ ॥

तच्छ्रुत्वा तेन दुर्जनप्रकोपितेन त्वत्पक्षपातिनं माम्
 आशङ्कमानेन इमां दशां नीतः । तत् तव पादौ साम्प्रतं
 मे शरणम्, किं बहुना विज्जमेन । यावत् अहं प्रचलितुं
 शक्नोमि, तावत् त्वां तस्य आवासे नीत्वा सर्ववायसन्नयं विधा-
 स्यामि इति । अथ अरिमर्दनः तदाकर्ण्य पितृपितामहक्रमा-
 गतमन्त्रिभिः सार्द्धं मन्त्रयाञ्चक्रे । तस्य च पञ्च मन्त्रिणः ।
 तद्यथा रक्ताक्षः क्रूराक्षो दौसाक्षो वक्रनासः प्राकारकर्ण-
 श्चेति । तत्रादौ रक्ताक्षम् अपृच्छत् । भद्र ! एष तावत् तस्य
 रिपोर्मन्त्रौ मम हस्तगतः । तत् किं क्रियतामिति । रक्ताक्ष

बलीयसीति । भूतिकामो मङ्गलार्थी हीनबलो दुर्बलो जनः बलीयसा बल-
 वत्तरेण सह मनसापि विरोधं न वाञ्छेत् नेच्छेत् । यस्मात् अत्यन्तबलः अति-
 प्रबलः न बध्यते हि नैव जीयते इत्यर्थः किन्तु पतङ्गस्य वृत्तिरिव वृत्तिर्यस्य
 तादृशस्य दुर्बलस्येत्यर्थः व्यक्तं निश्चितं प्रणाशः अस्ति, अग्नौ पतङ्गवत् प्रबले दुर्बले
 इति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ १३१ ॥

(ट) उपायनप्रदानेन उपहारदानेन प्रीतिजननेनेति भावः ।

बलवन्तमिति । बुद्धिमान् जनः बलवन्तं बलीत्कटं रिपुं शत्रुं दृष्ट्वा सर्वस्व-
 मपि दत्त्वा तस्यै इति शेषः प्राणान् रक्षयेत् हि यतः तैः प्राणैः रक्षितैः सद्भिः
 पुनः धनं भवतीति शेषः ॥ १३२ ॥

आह, देव ! किमत्र चिन्त्यते ? अविचारितमयं हन्तव्यः ।
यतः,

हीनः शत्रुर्निहन्तव्यो यावन्न बलवान् भवेत् ।

प्राप्तस्वपौरुषबलः पश्चाद्भवति दुर्जयः ॥ १३३ ॥

किञ्च स्वयम् उपागता श्रीस्त्यज्यमाना शपतीति लोके
प्रवादः (ठ) । उक्तञ्च,

कालो हि सकृदभ्येति यन्नरं कालकाङ्क्षिणम् ।

दुर्लभः स पुनस्तेन कालकर्माचिकीर्षता ॥ १३४ ॥

श्रूयते च यथा,

चितिकां दीपितां पश्य फटां भग्नां समैव च ।

भिन्नश्लिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्द्धते ॥ १३५ ॥

अरिमर्दनः प्राह, कथमेतत् ? रक्ताक्षः कथयति ।

हीन इति । यावत् बलवान् न भवेत् तावदेव हीनः शत्रुः निहन्तव्यः
निःशेषेण बध्यः । यतः प्राप्तं स्वं पराक्रमः बलं सैन्यं सहाय इत्यर्थः येन तादृशः
सः पश्चात् परिणामे दुर्जयः जेतुमशक्यः ॥ १३३ ॥

(ठ) उपागता उपस्थिता । श्रीः लक्ष्मीः सम्पदित्यर्थः शपति अभिसम्पातेन
भावविविधं समूचकेन योजयतीत्यर्थः । प्रवादः प्रसिद्धिः ।

काल इति । यत् यतः कालः समयः सौभाग्यमेति भावः कालकाङ्क्षिणं
सुसमयार्थिनं नरं सकृत् एकवारम् अभ्येति प्राप्नोति, काले समये कर्म योग्यमिति
भावः अचिकीर्षता कर्तुमनिच्छता तेन नरेण स कालः सुसमय इत्यर्थः पुनर्दुर्लभः
दुष्प्रापः । सुसमये गते पुनस्तत् प्राप्तिर्दुर्धटिति भावः ॥ १३४ ॥

चितिकामिति । हे ब्राह्मणेति अध्याहार्यं चितिकां चितां श्मशानाग्नि-
मिति भावः दीपितां ज्वलन्तीमित्यर्थः तथा सम फटां फणामित्यर्थः भग्नाश्च पश्य
अवलोकय, तव पुत्रो मां शिरसि आहतवान् तेन सम फणा भग्ना, तव पुत्रश्चाहं
ततो दष्टवानिति स चिताग्नौ दह्यते इति भावः । अतः भिन्ना चासौ श्लिष्टा
चेति तथोक्ता खण्डिता पुनर्योजितेत्यर्थः या प्रीतिः सा स्नेहेन न वर्द्धते, न तत्र
प्रीतिर्भवतीति भावः ॥ १३५ ॥

कथा ५ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः ।
 तस्य च कृषिं कुर्वतः सदा एव निष्फलः कालोऽतिवर्तते (ड) ।
 अथ एकस्मिन् दिवसे स ब्राह्मण उष्णकालावसाने घर्मान्तः
 खक्षेत्रमध्ये वृक्षच्छायायां प्रसुप्तः अनतिदूरे वल्मीकोपरि (ढ)
 प्रसारितं वृहत्फटायुक्तं भीषणं भुजङ्गमं दृष्ट्वा चिन्तयामास ।
 नूनमेषा क्षेत्रदेवता मया कदाचिदपि न पूजिता । तेन इदं
 मे कृषिकर्म विफलीभवति । तदस्या अहं पूजाम् अद्य करि-
 ष्यामि इति अवधार्य कुतोऽपि क्षीरं याचित्वा, शरावे
 निक्षिप्य वल्मीकान्तिकमुपागम्य उवाच । भो क्षेत्रपाल !
 मया एतावन्तं (ण) कालं न ज्ञातं यत् त्वम् अत्र वससि,
 तेन पूजा न कृता, तत् साम्प्रतं क्षमस्व इत्येवमुक्त्वा, दुग्धञ्च
 निवेद्य, गृह्णाभिमुखं प्रायात् । अथ प्रातः यावत् आगत्य
 पश्यति, तावत् दीनारम् (त) एकं शरावे दृष्टवान् । एवं
 च प्रतिदिनमेकाकी समागत्य तस्मै क्षीरं ददाति, एकैकञ्च
 दीनारं गृह्णाति । अथ एकस्मिन् दिवसे वल्मीके क्षीरनयनाय
 पुत्रं निरूप्य (थ) ब्राह्मणो ग्रामान्तरं जगाम । पुत्रोऽपि
 क्षीरं तत्र नीत्वा संस्थाप्य च पुनर्गृहं समायातः । दिनान्तरे
 तत्र गत्वा दीनारमेकञ्च दृष्ट्वा गृहीत्वा च चिन्तितवान् ।

(ड) निष्फलः कृषिः फलविरहादिति भावः । अतिवर्तते अतिक्रामति ।

(ढ) वल्मीकोपरि वल्मीकं तदाख्यकोटविशेषः तेनोत्थापितस्य कूटोऽपि
 तदाख्यया अभिधीयते, तस्योपरि ।

(ण) एतावन्तं कालमिति व्यासार्थे द्वितीया ।

(त) दीनारं स्वर्णमुद्राभेदम् ।

(थ) निरूप्य नियुज्य ।

नूनं सौवर्णदीनारपूर्णाऽयं वल्मीकः । तत् एनं हत्वा सर्व-
मेकवारं ग्रहीष्यामि इत्येवं सम्प्रधार्य अन्यद्युः चीरं ददता
ब्राह्मणपुत्रेण सर्पो लगुडेन शिरसि ताडितः ततः कथमपि
देववशात् अमुक्तजीवित (द) एव रोषात् तमेव तीव्रविषदशनैः
तथा अदशत्, यथा सद्यः पञ्चत्वमुपागतः । स्वजनैश्च
नातिदूरे क्षेत्रस्य काष्ठसञ्चयैः संस्कृतः (ध) । अथ द्वितीय-
दिने तस्य पिता समायातः । स्वजनेभ्यः सुतविनाशकारणं
श्रुत्वा तथैव समर्थितवान् (न) । अब्रवीच्च,

भूतान् यो नानुगृह्णाति ह्यात्मनः शरणागतान् ।

भूतार्थास्तस्य नश्यन्ति हंसाः पद्मवने यथा ॥ १३६ ॥

पुरुषैरुक्तम्, कथमेतत् ? ब्राह्मणः कथयति ।

कथा ६ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने (प) चित्ररथो नाम राजा ।
तस्य योधैः (फ) सुरक्ष्यमाणं पद्मसरो नाम सरस्तिष्ठति ।
तत्र च प्रभूता जाम्बूनदमया (व) हंसास्तिष्ठन्ति । घण्टासि
घण्टासि पिच्छमेकैकं परित्यजन्ति । अथ तत्र सरसि

(द) अमुक्तजीवितः अत्यक्तप्राणः ।

(ध) संस्कृतः दग्धः ।

(न) समर्थितवान् सम्बुद्धे ।

भूतानिति । यः आत्मनः स्वस्य शरणागतान् आययप्राप्तान् भूतान् प्राणिनः
न अनुगृह्णाति न दधते, तस्य भूतार्थाः निश्चिताः पद्मवने हंसा यथा नश्यन्ति
नाशं प्राप्नुवन्ति ॥ १३६ ॥

(प) अधिष्ठाने स्थाने ।

(फ) योधैः सैन्यैः ।

(व) प्रभूता बहुवः । जाम्बूनदमया हिरण्यमयाः ।

सौवर्णी (भ) वृहत् पक्षी समायातः तैश्चोक्तः । अस्माकं मध्ये त्वया न वस्तव्यम् । येन कारणेन अस्माभिः षण्मासान्ते पिच्छैकैकदानं कृत्वा गृहीतमेतत् सरः । एवं च किं बहुना परस्परं द्वैधम् (म) उत्पन्नम् । स च राज्ञः शरणं गतोऽब्रवीत्, देव ! एते पक्षिण एवं वदन्ति, यत् अस्माकं राजा किं करिष्यति ? न कस्यापि आवासं दद्याः । मया च उक्तं, न शोभनं युष्माभिः अभिहितम् । अहं गत्वा राज्ञे निवेदयिष्यामि । एवं स्थिते देवः प्रमाणम् । ततो राजा भृत्यान् अब्रवीत्, भो भो ! गच्छत, सर्वान् पक्षिणो गतासून् (य) कृत्वा शीघ्र-मानयत । राजादेशानन्तरमेव प्रचेलुः तै । अथ लघुङ्ग-हस्तान् राजपुरुषान् दृष्ट्वा तत्र एकेन पक्षिणा वृद्धेन उक्तं भोः स्वजना ! न शोभनम् (र) आपतितम् । ततः सर्वैः एकमती-भूय शीघ्रमुत्पतितव्यम् (ल) । तैश्च तथा अनुष्ठितम् । अतो-ऽहं ब्रवीमि ।

भूतान् यो नानुगृह्णाति ह्यात्मनः शरणागतान् ।

भूतार्थास्तस्य नश्यन्ति हंसाः पद्मवने यथा ॥ १३७ ॥

इत्युक्त्वा पुनरपि ब्राह्मणः प्रत्युषे क्षीरं गृहीत्वा, तत्र गत्वा तारस्वरेण सर्पमस्तीत् । तथा सर्पश्चिरं वल्मीकद्वारान्त-लीन एव ब्राह्मणं प्रत्युवाच, त्वं लोभादत्र आगतः पुत्रशोक-

(भ) सौवर्णः स्वर्णमयः ।

(म) द्वैधं विरोधः ।

(य) गतासून् गतप्राणान् निहृतानित्यर्थः । प्रचेलुः प्रस्थिताः ।

(र) शोभनं भद्रम् । आपतितम् उपस्थितम् । ततः तस्मात् कारणात् ।

एकमतीभूय एकमतमवलम्बित्यर्थः ।

(ल) उत्पतितव्यम् उड्डयनीयम् ।

मपि विहाय । अतः परं तव मम च प्रीतिर्नीचिता ।
 तव पुत्रेण यौवनोन्मदेन अहं ताडितः । मया स दष्टः ।
 कथं मया लगुडप्रहारो विस्मर्त्तव्यः, त्वया पुत्रशोकदुःखं
 कथं विस्मर्त्तव्यम् । इत्युक्त्वा बहुमूल्यं हीरकमणिं तस्मै दत्त्वा
 अतः परं पुनस्त्वया न आगन्तव्यम् इति पुनरुक्त्वा विवरान्त-
 र्गतः । ब्राह्मणश्च मणिं गृहीत्वा पुत्रबुद्धिं निन्दन् स्वगृहम्
 आगतः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

चित्तिकां दीपितां पश्य फटां भग्नां ममैव च ।

भिन्नस्त्रिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्धते ॥ १३८ ॥

तदस्मिन् हते यत्नादेव राज्यमकण्टकं भवतो भवति ।
 तस्य एतद्वचनं श्रुत्वा क्रूराक्षं पप्रच्छ, भद्र ! त्वं तु किं मन्यसे ?
 सोऽब्रवीत्, देव ! निर्दयम् एतत्, यदनेन अभिहितम् । यत्
 कारणं शरणागतो न बध्यते । सुष्ठु खलु इदम् आख्यातम् ।

श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ।

पूजितश्च यथान्यार्यं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः ॥ १३९ ॥

अरिमर्दनोऽब्रवीत् कथमेतत् ? क्रूराक्षः कथयति ।

कथा ।

कश्चित् क्षुद्रसमाचारः प्राणिनां कालसन्निभः ।

विचचार महारण्ये घोरः शकुनिलुब्धकः ॥ १४० ॥

श्रूयते इति । श्रूयते अस्माभिरिति शेषः कपोतेन पारावतेन केनचिदिति
 शेषः शरणमागतः आश्रयं प्राप्तः शत्रुः यथान्यार्यं यथाहं पूजितश्च, स्वैः निजैः
 मांसैः निमन्त्रितः तर्पितश्च द्विशब्दोऽवधारणे ॥ १३९ ॥

कश्चिदिति । क्षुद्रः समाचारः व्यवहारः यस्य तथोक्तः प्राणिनां कालसन्निभः
 यमसदृशः घोरः दारुणः कश्चित् शकुनिलुब्धकः व्याधः महारण्ये विचचार
 बभाम ॥ १४० ॥

नैव कश्चित् सुहृत् तस्य न सम्बन्धी न बान्धवः ।

स तैः सर्वैः परित्यक्तस्तेन रौद्रेण कर्मणा ॥ १४१ ॥

अथवा, ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिनां प्राणनाशकाः ।

उद्देजनीया भूतानां व्याला इव भवन्ति ते ॥ १४२ ॥

स पञ्जरकमादाय पाशं च लगुडं तथा ।

नित्यमेव वनं याति सर्वप्राणिविहिंसकः ॥ १४३ ॥

अन्येद्युर्भ्रमतस्तस्य वने कापि कपोतिका ।

जाता हस्तगता तां स प्राक्षिपत् पञ्जरान्तरे ॥ १४४ ॥

अथ कृष्णा दिशः सर्वा वनस्थस्याभवन् घनैः ।

वातवृष्टिश्च महती क्षयकाल इवाभवत् ॥ १४५ ॥

ततः सन्नस्तहृदयः कम्पमानो मुहुर्मुहुः ।

अन्वेषयन् परिव्राणमाससाद वनस्यातिम् ॥ १४६ ॥

नैवेति । तेन रौद्रेण दारुणेन कर्मणा हेतुना कश्चित् जनः तस्य व्याधस्य न सुहृत्, न सम्बन्धी, न बान्धवः आसीदिति शेषः स व्याधः तैः सर्वैः सुहृदादिभिः परित्यक्तश्च अभवदिति शेषः ॥ १४१ ॥

ये इति । ये जनाः नृशंसाः निष्ठुराः दुरात्मानः दुराचाराः प्राणिनां प्राणनाशकाः ते व्याला इव हिंस्रजन्तव इव भूतानाम् उद्देजनीयाः उद्देगजनका भवन्ति उत्पूर्वाद विजतेः कर्त्तरि अनौपत्ययः प्रयोगादेव साधुर्वोध्यव्यः ॥ १४२ ॥

स इति । सर्वप्राणिविहिंसकः स व्याधः पञ्जरकं पाशं रज्जुं तथा लगुडम् आदाय गृहीत्वा नित्यमेव प्रतिदिनमेव वनं याति ॥ १४३ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः अन्यस्मिन् दिने कापि कपोतिका वने भ्रमतस्तस्य व्याधस्य हस्तगता जाता, स व्याधः तां कपोतिकां पञ्जरान्तरे पञ्जरमध्ये प्राक्षिपत् निक्षिपत् ॥ १४४ ॥

अथेति । वनस्थस्य वने तिष्ठत एव तस्य सर्वा दिशः घनैः मेघैः कृष्णा नीलवर्णाः आच्छन्ना इत्यर्थः अभवन् तथा क्षयकाल इव प्रलयकाल इव महती वातवृष्टिः वायुना सह वृष्टिः अभवत् ॥ १४५ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं स व्याधः सम्यक्त्वस्तं भीतं हृदयं यस्य तथोक्तः तथा मुहुः मुहुः पुनः पुनः कम्पमानः कम्पान्वितकलिवर इत्यर्थः सन् परिव्राणं

सुहृत्तं पश्यते यावद्वियद् विमलतारकम् ।

प्राप्य वृत्तं वदत्येव योऽत्र तिष्ठति कश्चन ॥ १४७ ॥

तस्याहं शरणं प्राप्तः स परित्रातु मामिति ।

शीतेन भिद्यमानञ्च क्षुधया गतचेतसम् ॥ १४८ ॥

अथ तस्य तरोः स्कन्धे कपोतः सुचिरोषितः ।

भार्याविरहितस्तिष्ठन् विललाप सुदुःखितः ॥ १४९ ॥

वातवर्षो महानासौन्न चागच्छति मे प्रिया ।

तया विरहितं ह्येतत् शून्यमद्य गृहं मम ॥ १५० ॥

पतिव्रता पतिप्राणा पत्युः प्रियहिते रता ।

यस्य स्यादीदृशी भार्या धन्यः स पुरुषो भुवि ॥ १५१ ॥

न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।

स्वरक्षाम् अन्वेषयन् वाञ्छन् वनस्पतिं महातरुविशेषम् अपुष्पाः फलवन्ती ये ते वनस्पतयः स्मृता इति मनुः । आससाद प्राप ॥ १४६ ॥

सुहृत्तमिति । सुहृत्तम् अत्यन्तमात्रेण इत्यर्थः यावत् विमलाः तारका यत्र तादृशं वियत् अन्तरिक्षं पश्यते दृष्टवानित्यर्थः सन्ध्यावभावादिति भावः तावत् वृत्तं तं वनस्पतिं प्राप्य वदति उवाच इत्यर्थः । किमित्याहु य इति । अत्र वनस्पतौ यः कश्चन प्राणीति शेषः तिष्ठति, अहं तस्य शरणम् आश्रयं प्राप्तः, स शीतेन भिद्यमानम् अत्यर्थं पीड्यमानं तथा क्षुधया गतचेतसम् अचेतनतामापन्नमित्यर्थः मां परित्रातु रक्षतु शीतात् क्षुधानलाञ्छति शेषः ॥ १४७ ॥ १४८ ॥

अथेति । अथ अनन्तरं तस्य तरोः स्कन्धे सुचिरोषितः बहुकालकृतनिवासः कपोतः कश्चिदिति शेषः भार्याविरहितः कपोतिकावियुक्तः अतएव सुदुःखितः अतिदुःखितः तिष्ठन् विललाप ॥ १४९ ॥

वातवर्ष इति । महान् वातवर्षः वायुना सह वृष्टिः आसीत्, मे मम प्रिया न च आगच्छति, अथ तया विरहितं मे एतत् गृहं शून्यं प्रतिभातीति शेषः ॥ १५० ॥

पतिव्रतेति । ईदृशी पतिव्रता पतिप्राणा पत्युः प्रियहिते रता यस्य भार्या स्यात् स पुरुषः भुवि पृथिव्यां धन्यः ॥ १५१ ॥

नेति । गृहं निकेतनं गृहम् इति न आहुः न कथयन्ति विद्वांस इति शेषः,

गृहं हि गृहिणीहीनमरण्यसदृशं मतम् ॥ १५२ ॥

पञ्जरस्था ततः श्रुत्वा भर्तुर्दुःखान्वितं वचः ।

कपोतिका सुसन्तुष्टा वाक्यञ्चेदमथाह सा ॥ १५३ ॥

न सा स्त्रीत्यभिमन्तव्या यस्यां भर्ता न तुष्यति ।

तुष्टे भर्तारि नारीणां तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ १५४ ॥

दावाग्निना विदग्धेव सपुष्पस्तवका लता ।

भस्मीभवतु सा नारी यस्यां भर्ता न तुष्यति ॥ १५५ ॥

मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।

अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ? ॥ १५६ ॥

पुनश्च अब्रवीत्,

शृणुष्ववहितः कान्त ! यत् ते वक्ष्याम्यहं हितम् ।

प्राणैरपि त्वया नित्यं संरक्ष्यः शरणागतः ॥ १५७ ॥

गृहिणी एव गृहम् उच्यते कथ्यते । हि यतः गृहिणीहीनं गृहम् अरण्यसदृशं काननतुल्यं मतम् उक्तं पण्डितैरिति शेषः ॥ १५२ ॥

पञ्जरस्थेति । ततः पञ्जरस्था व्याधस्येति शेषः सा कपोतिका भर्तुः स्वामिनः दुःखान्वितं वचः श्रुत्वा सुसन्तुष्टा अतीव प्रीता सती इदं वाक्यम् आह च कथयामास च ॥ १५३ ॥

नेति । यस्यां स्त्रियां भर्ता न तुष्यति, सा स्त्री न अभिमन्तव्या स्त्रीति न वाच्या इत्यर्थः । भर्तारि पत्न्यौ तुष्टे सति नारीणां सर्वदेवताः तुष्टाः स्युः ॥ १५४ ॥

दावेति । भर्ता यस्यां न तुष्यति, सा नारी दावाग्निना वनवह्निना विशेषेण दग्धा सपुष्पस्तवका पुष्पस्तवकवती लतेव भस्मीभवतु ॥ १५५ ॥

मितमिति । पिता मितं हि परिमितमेव ददाति, कन्यायै इति शेषः, भ्राता मितं ददाति भगिन्यै इति शेषः, सुतः पुत्रः मितं ददाति मार्त्तं इति शेषः का नारी अमितस्य अपरिमितस्य धनस्येति शेषः दातारं भर्तारं न पूजयेत् ? सर्वेव पूजयेदित्यर्थः स्वामिनः स्त्रीषु अदयं किमपि नास्ति, अतः सर्वथा स्त्रीणां स्वामी एव परं पूजनीय इति भावः ॥ १५६ ॥

शृणुष्वेति । हे कान्त ! अहं ते तुभ्यं यत् हितं वक्ष्यामि, तत् अवहितः

एष शाकुनिकः श्रुते तवावासं समाश्रितः ।

श्रीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च पूजामस्मै समाचर ॥ १५८ ॥

श्रूयते च, सायमतिथिं प्राप्तं यथाशक्ति न पूजयेत् ।

तस्यासौ दुष्कृतं दत्त्वा सुकृतं चापकर्षति ॥ १५९ ॥

मा चास्मै त्वं कृथा द्वेषं बह्वानेनेति मत्प्रिया ।

स्वकृतैरेव बद्धाहं प्राक्तनैः कर्मबन्धनैः ॥ १६० ॥

दारिद्र्यरोगदुःखानि बन्धनव्यसनानि च ।

आत्मापराधवृक्षस्य फलान्येतानि देहिनाम् ॥ १६१ ॥

तस्मात् त्वं द्वेषमुत्सृज्य मद्वन्धनसमुद्भवम् ।

धर्मे मनः समाधाय पूजयेन्नं यथाविधि ॥ १६२ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम् ।

सन् शृणुष्व, त्वया शरणागतः जनः नित्यं सततं प्राणैरपि संरक्ष्यः परिव्रातव्यः ॥ १५७ ॥

एष इति । एषः शाकुनिकः व्याधः तव आवासम् आलयं समाश्रितः श्रीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च श्रुते अवसीदति इत्यर्थः, अस्मै शाकुनिकाय पूजां समाचर विधेहि ॥ १५८ ॥

य इति । यः जनः सायं प्राप्तं सन्ध्याकालोपस्थितम् अतिथिं यथाशक्ति न पूजयेत्, अस्मै अतिथिः तस्य जनस्य दुष्कृतं स्वमिति शेषः दत्त्वा सुकृतं पुण्यं तस्माज्जनादिति शेषः अपकर्षति च आहृत्य गच्छति इत्यर्थः ॥ १५९ ॥

नेति । अनेन मम प्रिया बद्धा पञ्जरे इति शेषः इति हेतुः अस्मै द्वेषं कोपं मा च कृथाः न कुरु, अहं स्वकृतैरेव निजकृतैरेव प्राक्तनैः पूर्वकालीनैः कर्माण्येव बध्यन्ते एभिरिति बन्धनानि तैः बद्धा ॥ १६० ॥

दारिद्र्येति । एतानि दारिद्र्यं निर्धनत्वं रोगः दुःखञ्च तानि तथा बन्धनानि एव व्यसनानि विपदः देहिनाम् आत्मापराधवृक्षस्य निजदोषतरोः फलानि । स्वकर्मफलभुक् प्राणीति भावः ॥ १६१ ॥

तस्यादिति । तस्मात् कारणात् त्वं मम बन्धनसमुद्भवं द्वेषं कोपम् उत्सृज्य त्यक्त्वा धर्मे मनः समाधाय निवेश्य एनं शाकुनिकं यथाविधि यथाशक्तं पूजय ॥ १६२ ॥

तस्या इति । ततः अनन्तरं कपोतः तस्याः स्वकान्तायाः कपोतिकायाः तत्

उपगम्य ततोऽष्टः कपोतः प्राह लुब्धकम् ॥ १६३ ॥

भद्र ! सुखागतं तेऽस्तु ब्रूहि किं करवाणि ते ।

सन्तापस्य न कर्तव्यः खगृहे वर्तते भवान् ॥ १६४ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच विहङ्गमम् ।

कपोत ! खलु शीतं मे हिमवतं विधीयताम् ॥ १६५ ॥

स गत्वाङ्गारकं नीत्वा पातयामास पावकम् ।

ततः शुष्केषु पर्णेषु तमाशु समदीपयत् ॥ १६६ ॥

सुसन्दीप्तं ततः कृत्वा तमाह शरणागतम् ।

सन्तापयस्व विश्वं स्वगात्राण्यत्र निर्भयः ।

न चास्ति विभवः कश्चिन्नाशये येन ते क्षुधम् ॥ १६७ ॥

सहस्रं भरते कश्चिच्छतमन्यो दशापरः ।

धर्मयुक्तिसमन्वितं धर्मं युक्तियुक्तञ्च इत्यर्थः वचनं श्रुत्वा लुब्धकं व्याधम् उपगम्य अभ्येत्य अष्टः विनीतः सन् प्राह ॥ १६३ ॥

भद्र इति । हे भद्र ! ते तव सुखागतं समञ्जसम् अस्तु, किं ते तव करवाणि ब्रूहि कथय, सन्तापः उद्देगः न कर्तव्यः, भवान् खगृहे वर्तते, खगृह इवाव निरुद्देशेन वस इत्यर्थः ॥ १६४ ॥

तस्येति । तस्य कपोतस्य तद्वचनं श्रुत्वा विहङ्गमं तं कपोतं प्रत्युवाच व्याध इति शेषः, हे कपोत ! मे सम शीतं खलु अतिमादमित्यर्थः, तस्मात् हिमवतं शीतात् परिव्राज्य विधीयतां यथा शीतापनयनं भवेत् तथा क्रियताम् इत्यर्थः ॥ १६५ ॥

स इति । सः कपोतः गत्वा कुत्रचिदिति शेषः अङ्गारकं ज्वलन्तदारुखण्ड-विशेषं नीत्वा कुतश्चिदिति शेषः ततः शुष्केषु पर्णेषु पत्रेषु पावकम् अग्निं पातयामास, आशु अग्नौ तम् अग्निं समदीपयच्च ज्वालयामास च ॥ १६६ ॥

सुसन्दीप्तमिति । ततः अनन्तरं सुसन्दीप्तं प्रज्वलितम् अग्निमिति शेषः कृत्वा तं शरणागतम् आह, हे प्राकृतिक ! त्वं निर्भयः सन् अत्र प्रज्वलितेऽग्नौ स्वगात्राणि निजानि अङ्गानि विश्वं सन्निधासं यथा तथा सन्तापयस्व उष्णी-कुश । कश्चित् विभवः सम्पद न चास्ति ममेति शेषः येन विभवेन ते तव क्षुधं नाशये अपनयामि ॥ १६७ ॥

मम त्वक्तपुण्यस्य क्षुद्रस्यात्मापि दुर्भरः ॥ १६८ ॥

एकस्याप्यतिथेरन्नं यः प्रदातुः न शक्तिमान् ।

तस्यानिकपरिक्लेशे गृहे किं वसतः फलम् ? ॥ १६९ ॥

तत्तथा साधयाम्येतच्छरीरं दुःखजीवितम् ।

यथा भूयो न वक्ष्यामि नास्तीत्यर्थे समागमे ॥ १७० ॥

स निनिन्द किलात्मानं न तु तं लुब्धकं पुनः ।

उवाच तर्पयिष्ये त्वां सुहृत्तं प्रतिपालय ॥ १७१ ॥

एव सुक्ता स धर्मात्मा प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।

तमग्निं सम्परिक्रम्य प्रविवेश स्ववेश्मवत् ॥ १७२ ॥

ततस्तं लुब्धको दृष्ट्वा कृपया पीडिता भृशम् ।

कपोतमग्नौ पतितं वाक्यमेतदभाषत ॥ १७३ ॥

सहस्रमिति । कश्चित् जनः सहस्रं जनान्, अन्यः शतं जनान्, अपरः दश जनान् भरते प्रतिपालयति, अक्तपुण्यस्य क्षुद्रस्य मम तु आत्मापि दुर्भरः भारितु-
मशक्यः अहम् आत्मानमपि प्रतिपालयितुं न शक्तामि का कथा अन्येषामिति
भावः ॥ १६८ ॥

एकस्येति । यः एकस्यापि अतिथेः गृहागतस्य अन्नं प्रदातुं न शक्तिमान्
न समर्थः, तस्य अनेकपरिक्लेशे बहुक्लेशसङ्कुले गृहे वसतः फलं किम् ? न
किमपि इत्यर्थः ॥ १६९ ॥

तदिति । तत् तस्मात् एतत् दुःखजीवितं क्लेशबहुलजीवनं शरीरं तथा
साधयामि करोमि, यथा आर्थसमागमे याचकसमीपे नास्तीति भूयः पुनः न
वक्ष्यामि । देहं पातयामासीति भावः ॥ १७० ॥

स इति । स कपोतः आत्मानं किल केवलं निनिन्द, न तु तं लुब्धकं
व्याधं पुनः निनिन्द इत्यनुषङ्गः जायाया वस्त्रनादिति भावः । ततः सः कपोतः
उवाच, हे लुब्धक ! त्वां तर्पयिष्ये भोजयिष्ये, सुहृत्तं अन्नं प्रतिपालय अपेक्षस्व
॥ १७१ ॥

एवमिति । स धर्मात्मा कपोतः एवमुक्त्वा प्रहृष्टेन प्रीतेन अन्तरात्मना
मनसा तम् अग्निं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य स्ववेश्मवत् स्वं गृहमिव प्रविवेश ॥ १७२ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं लुब्धकः तम् अग्नौ पतितं कपोतं दृष्ट्वा कृपया
भृशमतिमानं पीडितः आत्मानः सन् एतत् वाक्यम् अभाषत उक्तवान् ॥ १७३ ॥

यः करोति नरः पापं न तस्यात्मा ध्रुवं प्रियः ।
 आत्मना हि कृतं पापमात्मनैव हि भुज्यते ॥ १७४ ॥
 सोऽहं पापमतिश्चैव पापकर्मरतः सदा ।
 पतिष्यामि महाघोरे नरके नात्र संशयः ॥ १७५ ॥
 नूनं मम नृशंसस्य प्रत्यादर्शः सुदर्शितः ।
 प्रयच्छता स्वमांसानि कपोतेन महात्मना ॥ १७६ ॥
 अद्य प्रभृति देहं स्वं सर्वभोगविवर्जितम् ।
 तीयं स्वल्पं यथा ग्रीष्मे शोषयिष्याम्यहं पुनः ॥ १७७ ॥
 शीतवातातपसहः कृशाङ्गो मलिनस्तथा ।
 उपवासैर्बहुविधैश्चरिष्ये धर्ममुत्तमम् ॥ १७८ ॥
 ततो यष्टिं शलाकाञ्च जालकं पञ्चरं तथा ।
 बभञ्ज लुब्धको दीनां कपोतीञ्च मुमोच ताम् ॥ १७९ ॥

य इति । यः नरः पापं करोति, ध्रुवसुतप्रेक्षे तस्य आत्मा प्रियः न, स
 आत्मानं नाद्रियते इत्यर्थः आत्मना कृतमेव पापम् आत्मना एव स्वयमेव भुज्यते
 ॥ १७४ ॥

स इति । पापमतिः सदा पापकर्मरतः सोऽहं महाघोरे नरके पतिष्यामि,
 अत्र संशयो नास्ति ॥ १७५ ॥

नूनमिति । नूनं निश्चितम् अनेन महात्मना कपोतेन स्वमांसानि प्रयच्छता
 प्रददता सता नृशंसस्य निर्दयस्य मम प्रत्यादर्शः शिखाविशेष इति यावत् सुद-
 र्शितः ॥ १७६ ॥

अद्येति । अद्य पुनः अद्य प्रभृति अस्मात् दिनादारभ्य सर्वेभ्यः भोगेभ्यः
 विवर्जितं विहीनं स्वं देहं ग्रीष्मे स्वल्पं तीयं जलं यथा शोषयिष्यामि ॥ १७७ ॥

शीतेति । शीतवातातपसहः शीतं वातम् आतपं सूर्यातपञ्च सहते इति
 तथोक्तः कृशाङ्गः शीर्णदेहः तथा मलिनः संस्कारराहित्यात् मलव्याप्तशरीरः सन्
 बहुविधैः उपवासैः उत्तमं धर्मं चरिष्ये तपश्चरिष्यामि इत्यर्थः ॥ १७८ ॥

ततो इति । ततः अनन्तरं लुब्धकः यष्टिं लङ्गुलं शलाकां जालकं पार्श्वं तथा
 पञ्चरं बभञ्ज तां दीनां कातरां भर्त्स्योक्तेनेति भावः कपोतीं मुमोच तस्याजं च
 ॥ १७९ ॥

लुब्धकेन ततो मुक्ता दृष्ट्वाग्नी पतितं पतिम् ।
 कपोती विललापार्त्ता शोकमन्तममानसा ॥ १८० ॥
 न कार्यमद्य मे नाथ ! जीवितेन त्वया विना ।
 दीनायाः पतिहीनायाः किं नार्थ्या जीविते फलम् ? ॥ १८१ ॥
 मनोदर्पस्त्वहङ्कारः कुलपूजा च वन्धुषु ।
 दासभृत्यजनेष्वाज्ञा वैधव्येन प्रणश्यति ॥ १८२ ॥
 एवं विलप्य बहुशः क्लपणं भृशदुःखिता ।
 पतिव्रता सुसन्दीप्तं तमेवाग्निं विवेश सा ॥ १८३ ॥
 ततो दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ।
 भर्तारं सा विमानस्थं ददर्श स्वं कपोतिका ॥ १८४ ॥
 सोऽपि दिव्यतनुर्भूत्वा यथार्थमिदमब्रवीत् ।

लुब्धकेनेति । ततः अनन्तरं लुब्धकेन मुक्ता परित्यक्ता कपोती अग्नौ पतितं
 पतिं कपोतं दृष्ट्वा आर्त्ता कातरा तथा शोकेन सन्तप्तं मानसं सस्याः तथाभूता
 सती विललाप ॥ १८० ॥

नेति । हे नाथ ! अद्य त्वया विना मे मम जीवितेन न कार्यं न प्रयो-
 जनं, पतिहीनायाः अतएव दीनायाः दुःखिन्याः नार्थ्याः जीविते किं फलम् ?
 न किमपि इत्यर्थः ॥ १८१ ॥

मन इति । वैधव्येन पतिवियोगेन मनोदर्पः मनस उष्मा बन्धुषु ज्ञातिषु
 अहङ्कारः गौरवमित्यर्थः कुलपूजा कुले पूजा पितृमातृसम्बन्धिनीति भावः पूजा
 समादरः तथा दासेषु किङ्करेषु तथा भृत्यजनेषु पोष्यवर्गेषु आज्ञा कार्यं नियोगः
 प्रणश्यति नारीणामिति शेषः पतिगौरवेष्वेव नारीणां गौरवं तदभावे किमपि
 नास्तीति भावः ॥ १८२ ॥

एवमिति । भृशदुःखिता अतिमात्रमार्त्ता सा पतिव्रता कपोती एवं बहुशः
 पुनः पुनः क्लपणं दीनं यथा तथा विलप्य तमेव सुसन्दीप्तं प्रज्वलितम् अग्निं
 विवेश ॥ १८३ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं सा कपोतिका दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता
 च सती विमानस्थं देवयानस्थं स्वं भर्तारं ददर्श ॥ १८४ ॥

अहो ! मामनुगच्छत्या कृतं साधु शुभे ! त्वया ॥ १८५ ॥
 तिस्रः कोट्याऽर्द्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ।
 तावत् कालं वसेत् स्वर्गं भर्त्तारं यानुगच्छति ॥ १८६ ॥
 कपोतदेवः सूर्यास्ते प्रत्यहं सुखमन्वभूत् ।
 कपोतदेहवत् सासीत् प्राक्पुण्यप्रभवं हि तत् ॥ १८७ ॥
 हर्षाविष्टस्ततो व्याधो विवेश च वनं घनम् ।
 प्राणिहिंसां परित्यज्य बहुनिर्वेदवान् भृशम् ॥ १८८ ॥
 तत्र दावानलं दृष्ट्वा विवेश विरताश्रयः ।
 निर्दग्धकल्पाषो भूत्वा स्वर्गसौख्यमवाप्तवान् ॥ १८९ ॥
 अतोऽहं ब्रवीमि, श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ।
 पूजितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः ॥ १९० ॥
 तत् श्रुत्वा अरिमर्दनो दीप्ताक्षं पृष्ठवान् । एवमवस्थिते
 किं भवान् मन्यते ? सोऽब्रवीत्, देव ! न हन्तव्य एवायम् ।
 यतः, या मसोऽहिजते नित्यं सा मामद्यावगूहते ।

स इति । सोऽपि कपोतः दिव्यतनुर्भूत्वा इदं यथायमब्रवीत् अहो शुभे !
 त्वया मामनुगच्छत्या साधु कृतम् ॥ १८५ ॥

तिस्र इति । या भर्त्तारम् अनुगच्छति अनुस्रियते, सा मानुषे मानवशरीरे
 यानि तिस्रः कोट्याः अर्द्धकोटी च साहस्रिकोटीनीत्यर्थः रोमाणि सन्तीति शेषः
 तावत्कालं वत्सरमित्यर्थः स्वर्गं वसेत् ॥ १८६ ॥

कपोतदेव इति । स कपोतदेवः सूर्यास्ते सायं प्रत्यहं सुखमन्वभूत् सुखं
 बुभुजे । सा कपोती कपोतस्य देहवत् शरीरभूता आसीत् शेषः तत्
 तथोरीदृशेऽर्थमिति भावः प्राक्पुण्यप्रभवं हि प्राक्तनपुण्यफलमेव ॥ १८७ ॥

हर्षाविष्ट इति । ततः अनन्तरं व्याधः हर्षाविष्टः तथोलाद्विभूति-
 दर्शनात् इति भावः भृशम् अत्यन्तं बहुनिर्वेदवान् अतिमात्रवैराग्ययुक्तः सन्
 प्राणिहिंसां परित्यज्य घनं निविडं वनं विवेश च ॥ १८८ ॥

तत्रेति । तत्र वने दावानलं दृष्ट्वा विरताश्रयः जीविः पृष्ठ इत्यर्थः
 विवेश, तथा निःशेषेण दग्धं कल्पाषं पापं येन तथाभूतः भूत्वा स्वर्गसौख्यम्
 अवाप्तवान् प्राप ॥ १८९ ॥

प्रियकारक ! भद्रं ते यन्ममास्ति हरस्व तत् ॥ १८१ ॥
चौरिण च अपि उक्तम् ।

हर्तव्यं ते न पश्यामि हर्तव्यं चेद्भविष्यति ।

पुनप्यागमिष्यामि यदीयं नावगूहते ॥ १८२ ॥

अरिमर्दनः पृष्टवान्, का च नावगूहते । कश्च अयं चौर
इति विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि । दीप्ताक्षः कथयति ।

कथा ८ ।

अस्ति कस्मिंचित् अधिष्ठाने कामातुरो नाम वृद्धवर्णिक्,
तेन च कामोपहतचेतसा मृतभार्य्येण काचिन्निर्द्वेनवर्णिक्सुता
प्रभूतं धनं दत्त्वा उदाहिता । अथ सा दुःखाभिभूता तं वृद्ध-
वर्णिकं द्रष्टुमपि न शशाक । युक्तञ्चेत् ।

श्वेतं पदं शिरसि यत्तु शिरोरुहाणाम्

स्थानं परं परिभवस्य तदेव पुंसाम् ।

आरोपितास्थिशकलं परिहृत्य यान्ति

चाण्डालकूपमिव दूरतरं तरुण्यः ॥ १८३ ॥

येति । या मम नित्यं सततम् उद्दिजते मां क्लिप्नाति इत्यर्थः अयं सा माम्
अवगूहते आलिङ्गति, हे प्रियकारक ! ते तव भद्रं कुशलमस्तु इति शेषः मम
यत् अस्ति तत् हरस्व । चौरं प्रति गृहिण उक्तिरियम् ॥ १८१ ॥

हर्तव्यमिति । ते तव हर्तव्यं न पश्यामि, चेत् यदि हर्तव्यं भविष्यति, तदा
पुनरपि आगमिष्यामि, यदि इयं नारी न अवगूहते नालिङ्गति ॥ १८२ ॥

श्वेतमिति । शिरसि मस्तके शिरोरुहाणां केशानां यत्तु श्वेतं पदं धावत्यम्
इत्यर्थः तदेव पुंसां परिभवस्य अवमानस्य परं स्थानम् । तरुण्यः युवत्यः
चाण्डालकूपमिव चाण्डालघातं जलाशयविशेषमिव तस्य अपेयजलत्वादिति भावः
आरोपितानि बहिष्कृतानि अस्थिं कङ्कालानां शकलानि खण्डाः यस्य तादृशं
श्रीर्णदेहमिति भावः पुमांसमिति शेषः परिहृत्य परित्यज्य दूरतरम् अतिदूरं
यान्ति गच्छन्ति वृद्धं पतिं परित्यजन्तीति भावः ॥ १८३ ॥

तथाच, गात्रं सङ्कुचितं गतिर्विगलिता दन्ताश्च नाशं गताः

दृष्टिर्भ्राम्यति रूपमप्युपहतं वक्तुश्च लालायते ।

वाक्यं नैव करोति बान्धवजनः पत्नी न शुश्रूषते

धिक् कष्टं जरयाभिभूतपुरुषं पुत्रीऽप्यवज्ञायते ॥ १८४ ॥

अथ कदाचित् सा तेन सह एकशयने पराङ्मुखी यावत्
तिष्ठति, तावद्गृहे चौरः प्रविष्टः । सा अपि तं चौरं दृष्ट्वा
भयव्याकुलिता वृद्धमपि तं पतिं गाढं समालिलिङ्ग । सोऽपि
विस्मयात् पुलकाङ्कितसर्वगात्रः चिन्तयामास । अहो ! किम्
एषा माम् अव्य अवगूहते । यावत् निपुणतया पश्यति, तावत्
गृहकोणैकदेशे चौरं दृष्ट्वा व्यचिन्तयत् । नूनम् एषा अस्य
भयात् माम् आलिङ्गतीति ज्ञात्वा तं चौरम् आह,

या समोद्दिजते नित्यं सा मामव्यावगूहते ।

प्रियकारक ! भद्रं ते यन्ममास्ति हरस्व तत् ॥ १८५ ॥

तत् श्रुत्वा चौरोऽपि आह,

हर्तव्यं ते न पश्यामि हर्तव्यं चेद्भविष्यति ।

पुनरप्यागमिष्यामि यदीयं नावगूहते ॥ १८६ ॥

तस्मात् चौरस्यापि उपकारिणः श्रेयः (व) चिन्त्यते, किं
पुनर्न शरणागतस्य । अपि च अयं तैः विप्रकृतोऽस्माकमेव

गात्रमिति । गात्रं शरीरं वृद्धस्येति शेषः सङ्कुचितं सङ्कीर्णमात्रं गतिः
विगलिता, गमनशक्तिर्नास्तीति भावः दन्ताः नाशं गताः पतिता इत्यर्थः । दृष्टिः
भ्राम्यति, भ्रान्तवत् पश्यतीत्यर्थः रूपं सौन्दर्यमपि उपहतं विनष्टं, वक्तुं मुखं
लालायते लालमुद्दमति । बान्धवजनः वाक्यं न करोति न शृणोतीत्यर्थः पत्नी
न शुश्रूषते न सेवते । धिक् कष्टं पुत्रीऽपि जरया अभिभूतम् आक्रान्तं पुरुषम्
अवज्ञायते अवसन्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८४ ॥

(व) श्रेयः मङ्गलम् ।

पुष्टये (श) भविष्यति तदीयरन्द्दर्शनाय चेति । अनेन कार-
णेन अयम् अवध्य इति । एतदाकर्ण्य अरिमर्दनोऽन्यं
सचिवं वक्रनासं पप्रच्छ, भद्र ! साम्प्रतमेवं स्थिते किं कर्त्तव्यं,
सोऽब्रवीत्, देव ! अवध्योऽयम् ।

यतः, शत्रवोऽपि हितायैव विवदन्तः परस्परम् ।

चौरैर्जीवितं दत्तं राक्षसेन तु गोयुगम् ॥ १८७ ॥

अरिमर्दनः प्राह, कथमेतत् ? वक्रनासः कथयति ।

कथा ६ ।

अस्ति कस्मिंश्चिद् अधिष्ठाने दरिद्रो द्रोणनामा ब्राह्मणः
प्रतिग्रहधनः (ष) सततं विशिष्टवस्त्रानुलेपनगन्धमाल्यालङ्कार-
ताम्बूलादिभोगपरिवर्जितः प्ररुढ़केशश्मश्रुनखरोमोपचितः
(स) शीतोष्णवातवर्षादिभिः परिशोषितशरीरः । तस्य च
केनापि यजमानेन अनुकम्पया शिशुगोयुगं (ह) दत्तम् ।
ब्राह्मणेन च बालभावात् आरभ्य याचितघृततैलवसा-
दिभिः (ज) संवर्द्ध्य सुपुष्टं कृतम् । तच्च दृष्ट्वा सहसा एव
कश्चित् चौरः चिन्तितवान्, अहमस्य ब्राह्मणस्य गोयुगमिदम्

(श) पुष्टये वृद्धये । विप्रकृतः निपीडितः ।

शत्रव इति । परस्परं विवदन्तः विवादं कुर्वन्तः शत्रवोऽपि हितायैव भव-
न्तीति शेषः, तथाहि चौरैर्जीवितं दत्तं राक्षसेन तु गोयुगं गीहयं दत्तमित्य-
नुषङ्गः ॥ १८७ ॥

(ष) प्रतिग्रहधनः प्रतिग्रहमात्रजीवि इत्यर्थः ।

(स) प्ररुढ़ेति । प्ररुढ़ैः प्रकर्षेण वृद्धिं गतैरित्यर्थः केशैः श्मश्रुभिः नखैः
रोमभिश्च उपचितः व्याप्तः अथैविरुद्धेण चौरकर्माभावादिति भावः ।

(ह) शिशुगोयुगं वत्सद्वयम् इत्यर्थः ।

(ज) बालभावात् तथोः वत्सयोः शैशवात् । याचितैः भिक्षितैः घृतैः तैलैः
ववसादिभिः चासादिभिश्च ।

अपहरिष्यामि । इति निश्चित्य निशायां बन्धनपाशं (क) गृहीत्वा यावत् प्रस्थितः, तावत् अर्द्धमार्गं प्रविरलतीक्ष्ण-
दन्तपङ्क्तिः उन्नतनासावंशो प्रकटरक्तान्तनयनोपचितस्त्रायु-
सन्ततिर्नतगात्रः शुष्ककपोलः सुहुतहुतवहपिङ्गलश्मश्रुकेश-
शरीरः (ख) कश्चिद् दृष्टः । दृष्ट्वा च तं तीव्रभयवस्तोऽपि
चौरोऽब्रवीत्, को भवानिति ? स आह, सत्यवचनोऽहं, ब्रह्म-
राक्षसः । भवान् अपि आत्मानं निवेदयतु । सोऽब्रवीत्,
अहं क्रूरकर्मा चौरः । दरिद्रब्राह्मणस्य गोयुगं हर्तुं प्रस्थितो-
ऽस्मि । अथ जातप्रत्ययो राक्षसोऽब्रवीत्, भद्र ! षष्ठाङ्ग-
कालिकोऽहं, (ग) अतः तमेव ब्राह्मणम् अद्य भक्षयिष्यामि ।
तत् सुन्दरमिदम्, एककार्यौ (घ) एव आवाम् । अथ तौ
तत्र गत्वा एकान्ते कालमन्वेषयन्तौ (ङ) स्थितौ । प्रसुप्ते
च ब्राह्मणे तद्भक्षणार्थं प्रस्थितं राक्षसं दृष्ट्वा चौरोऽब्रवीत्,
भद्र ! नैष न्यायः, (च) यतो गोयुगे मया अपहृते पश्चात्

(क) बन्धनपाशं बन्धनरज्जुम् ।

(ख) प्रविरलति । प्रविरला अल्पाल्पा तीक्ष्णा दन्तपङ्क्तिर्यस्य तथोक्तः ।
उन्नतनासावंशः उन्नतनासिकः । प्रकटेति । प्रकटे उज्ज्वले रक्तान्ते ये नयने
ताभ्याम् उपचिता पुष्टलेनानुमिता स्त्रायुसन्ततिः धमनीसमूहो यस्य तथाभूतः ।
सुहुतेति । सुहु हुतः हुतवहोऽग्निर्येन तथाभूतः यथाविधि कृताग्निहोत्र इत्यर्थः
अतएव पिङ्गलानि कपिशानि स्मश्रुकेशशरीराणि यस्य तथाविधः ।

(ग) षष्ठाङ्गकालिकः अङ्गः षष्ठो भागः षष्ठाङ्गः स एव कालः षष्ठाङ्गकालः
तत्र भुङ्क्ते इति षष्ठाङ्गकालिकः भुक्त्यर्थे णिकप्रत्ययः । अष्टप्रहरपरिमाणसहः
तत्र पञ्चमे प्रहरे गते नियतभोजन इत्यर्थः रात्रेः प्रहरे गते द्विप्रहरसमये भोजन-
निरत इति यावत् ।

(घ) एककार्यौ एकं गोब्राह्मणहरणरूपं कार्यं यथौक्तौ ।

(ङ) अन्वेषयन्तौ अपेक्षमाणौ ।

(च) न्यायः विचारः औचित्यमिति यावत् ।

त्वम् एनं ब्राह्मणं भक्षय । सोऽब्रवीत्, कदाचित् अयं ब्राह्मणो
 गोशब्देन बुध्येत, तदा अनर्थकोऽयं मम आरम्भः स्यात् ।
 चौरोऽपि अब्रवीत्, तव अपि यदि भक्षणाय उपस्थितस्यान्तर
 एकोऽपि अन्तरायः (छ) स्यात् तदाहमपि न शक्नोमि
 गोयुगम् अपहर्तुम् । अतः प्रथमं मया अपहृते गोयुगे
 पश्चात् त्वया ब्राह्मणो भक्षयितव्यः । इत्थं च अहमहमिकया
 तयोर्विवदतोः समुत्पन्ने द्वेधे (ज) प्रतिरववशाद् ब्राह्मणो जजा-
 गार । अयं तं चौरोऽब्रवीत् ब्राह्मण ! त्वामेव अयं राक्षसो
 भक्षयितुमिच्छति । राक्षसोऽपि आह, ब्राह्मण ! चौरोऽयं,
 गोयुगं ते अपहर्तुमिच्छति । एवं श्रुत्वा उत्थाय ब्राह्मणः
 सावधानो भूत्वा इष्टदेवतामन्त्राध्यायेन (झ) आत्मानं
 राक्षसादुदगूर्णलगुडेन (ज) चोरात् गोयुगं ररक्ष । अतो-
 ऽहं ब्रवीमि,

शत्रवोऽपि हितायैव विवदन्तः परस्परम् ।

चौरैर्ण जीवितं दत्तं राक्षसेन तु गोयुगम् ॥ १८८ ॥

अथ तस्य वचनम् अवधार्य अरिमर्देनः पुनरपि प्राकार-
 कर्षम् अपृच्छत्, कथय किमत्र मन्यते भवान् ? सोऽब्रवीत्,
 देव ! अवध्य एवायं, यतो रक्षितेन अनेन कदाचित् परस्पर-
 प्रीत्या कालः सुखेन गच्छति । उक्तञ्च,

परस्परस्य मर्माणि ये न रक्षन्ति जन्तवः ।

त एव निधनं यान्ति वल्ग्वोकोदरसर्पवत् ॥ १८९ ॥

(छ) अन्तरायः विघ्नः ।

(ज) द्वेधं कलहे । प्रतिरववशात् कलहस्य प्रतिध्वनिकारणात् ।

(झ) इष्टेति । इष्टाया देवतायाः मन्त्राध्यायेन मन्त्रोच्चारणेन ।

(ज) उदगूर्णलगुडेन उत्तमनि दण्डेन ।

परस्परस्येति । ये जन्तवः प्राणिनः परस्परस्य अन्योन्यस्य मर्माणि जीवना-

अरिमर्दनोऽब्रवीत् कथमेतत् ? प्राकारकर्णः कथयति ।

कथा १० ।

अस्ति कस्मिंश्चित् नगरे देवशक्तिर्नाम राजा, तस्य च पुत्रो जठरवल्लीकाश्रयेण (ट) उरगेण प्रतिदिनं प्रत्यङ्गं क्षीयते । अनेकोपचारैः सर्वे द्यैः सच्छास्त्रोपदिष्टौषधयुक्त्यापि चिकित्स्यमानो न स्वास्थ्यमाप्नोति । अथ असौ राजपुत्रो निर्वेदात् देशान्तरं गतः । कस्मिंश्चित् नगरे भिच्चाटनं (ड) कृत्वा महति देवालये कालं यापयति । अथ तत्र नगरे बलिर्नाम राजा आस्ते, तस्य च द्वे दुर्हितरौ यौवनस्थे तिष्ठतः । ते च प्रतिदिवसमादित्योदये पितुः पादान्तकमागत्य नमस्कारं चक्रतुः । तत्र च एका अब्रवीत् विजयस्य महाराज ! यस्य प्रसादात् सर्वं सुखं लभ्यते । द्वितीया तु विहितं (ढ) भुङ्क्ष्व महाराज ! इति ब्रवीति । तच्छ्रुत्वा प्रकुपितो राजा अब्रवीत्, भो मन्त्रिन् ! एनां दुष्टभाषिणो कुमारिकां कस्यचिद् वैदेशिकस्य (ण) प्रयच्छत (त) । येन निजविहितम् इयमेव भुङ्क्ते । अथ तथेति (थ) प्रतिपद्य अल्पपरिवारा सा कुमारिका मन्त्रिभिः तस्य देवकुलाश्रितराजपुत्रस्य प्रतिपादिता ।

मीति भावः न रक्षन्ति त एव वल्लीकोटरसर्पवन्निधनं यान्ति म्रियन्ते इत्यर्थः ॥ १६६ ॥

(ट) जठरेति । जठरमुदरमेव वल्लीकं जठरवल्लीकं तत् आश्रयो यस्य तेन उदरस्थेन इत्यर्थः । उरगेण सर्पेण । क्षीयते दृश्यते ।

(ड) अनेकोपचारैः नानाविधाभिः प्रक्रियाभिः ।

(ङ) भिच्चाटनं भिच्चार्यं पथ्यटनम् ।

(ढ) विहितं स्वकर्म्मोपार्जितम् ।

(ण) वैदेशिकस्य विदेशीयस्य जनस्य ।

(त) प्रयच्छत प्रदत्त, निजविहितं स्वकृतं कर्मफलमिति भावः ।

(थ) प्रतिपद्य स्वीकृत्य ।

सा अपि प्रहृष्टमानसा तं पतिं देववत् प्रतिपद्य आदाय च अन्यविषयं गता । ततः कस्मिंश्चिद् दूरतरनगरप्रदेशे तडागतटे राजपुत्रम् आवासरक्षायै निरूप्य, (द) स्वयं च घृततैल-लवणतण्डुलादिक्रयनिमित्तं सपरिवारा गता । कृत्वा च क्रयविक्रयं यावत् आगच्छति, तावत् स राजपुत्रो वल्मीको-परिकृतमूर्ध्वा प्रसुप्तः । तस्य च सुखात् भुजगः फणां निष्क्राम्य वायुमश्नाति । तत्र एव च वल्मीकोऽपरः सर्पो निष्क्राम्य तथा एव आसीत् । अथ तयोः परस्परदर्शनेन क्रोध-संरक्तलोचनयोः मध्यात् वल्मीकस्थेन सर्पेण उक्तं, भो भो दुरात्मन् ! कथं सुन्दरसर्वाङ्गं राजपुत्रमित्यं कदर्थयसि (ध) । सुखस्थोऽहिरब्रवीत्, भो भो ! त्वया अपि दुरात्मना अस्य वल्मीकस्य मध्ये कथमिदं दूषितं हाटकपूर्णं (न) कलश-युगलमिति एवं परस्परस्य मर्माणि उद्घाटितवन्तौ पुनः वल्मीकस्थोऽहिरब्रवीत् । भो दुरात्मन् ! भेषजमिदं ते किं कोऽपि न जानाति ? यत् जीर्णोत्कालितकञ्जिकाराजिका-पानेन (प) भवान् विनाशम् उपयाति अथ उदरस्थोऽहिर-ब्रवीत् । तवापि एतत् भेषजं किं कश्चिदपि न वेत्ति ? यत् उष्णतैलेन वा महोष्णोदकेन तव विनाशः स्यादिति । एवञ्च सा राजकन्या विटपान्तरिता (फ) तयोः परस्परालापान् मर्म-मयान् आकर्ण्य तथा एव अनुष्ठितवती । विधाय (ब) अव्यङ्गं

(द) निरूप्य रक्षिता ।

(ध) कदर्थयसि क्लेशयसि ।

(न) हाटकपूर्णं सुवर्णपूर्णम् । कलसयुगलं कुम्भद्वयम् ।

(प) जीर्णेति । जीर्णायाः पुरातन्या उत्कालितायाः आलीङ्गितायाः कञ्जिकाराजिकायाः कान्नीति प्रसिद्धायाः पानेन ।

(फ) विटपान्तरिता शाखान्तरालस्थिता ।

(ब) विधाय कृत्वा । निधिं वल्मीकाभ्यन्तरस्थितं मङ्गामूल्यं धनम् इत्यर्थः ।

नौरोगं भर्त्तारं निधिञ्च परमम् आसाद्य स्वदेशाभिसुखं
प्रायात् । पिष्टमाहस्वजनैः प्रतिपूजिता विहितोपभोगं प्राप्य
सुखेन अवस्थिता । अतोऽहं ब्रवीमि ।

परस्परस्य समर्पाणि ये न रक्षन्ति जन्तवः ।

त एव निधनं यान्ति वल्मीकोदरसर्पवत् ॥ २०० ॥

तच्च श्रुत्वा स्वयम् अरिमर्दनोऽपि एवं समर्थितवान् (भ) ।
तथाच अनुष्ठितं दृष्ट्वान्तर्लीनं (स) विहस्य रक्षाक्तः पुनरब्रवीत्,
कष्टम् ! विनाशितोऽयं भवद्भिः अन्यायेन स्वामी । उक्तञ्च,

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानान्तु विमानना ।

त्रौणि तत्र प्रवर्तन्ते दुर्भिक्षं सरणं भयम् ॥ २०१ ॥

तथाच, प्रत्यक्षेऽपि कृते पापे सूखः साम्ना प्रशाम्यति ।

रथकारः स्वकां भार्यां सजारां शिरसावहत् ॥ २०२ ॥

मन्त्रिणः प्राहुः । कथमेतत् ? रक्ताक्षः कथयति,

था ११ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने वीरधरो नाम रथकारः, तस्य
भार्या कामदमिनी । सा च पुंश्चली जनापवादसंयुक्ता ।

(भ) समर्थिवान् शरणागतस्य शत्रोः रक्षणं कर्तव्यमिति स्थिरीचकार
इत्यर्थः ।

(स) अनुष्ठितं कृतं शरणागतं काकं रक्षितमित्यर्थः । अन्तर्लीनम् अस्पष्टम्
इत्यर्थः ।

अपूज्या इति । यत्र देशे अपूज्या अपूजनीया जनाः पूज्यन्ते, पूज्यानाञ्च
पूजाह्वाणाञ्च विमानना अवमानना, तत्र दुर्भिक्षं सरणं भयम् एतानि त्रौणि
प्रवर्तन्ते सम्भवन्ति ॥ २०१ ॥

प्रत्यक्षे इति । सूखी जनः प्रत्यक्षे पापे कृतेऽपि साम्ना विनयेन पापकारिण
इति शेषः प्रशाम्यति अक्रोधो भवति, तथाहि रथकारः सूत्रधरः सजारां सोप-
पतिकां स्वकां निजां भार्यां शिरसा अवहत् ॥ २०२ ॥

सोऽपि तस्याः परीक्षणार्थं व्यचिन्तयत्, अथ मया अस्याः परीक्षणं कर्तव्यम् । उक्तञ्च यतः ।

यदि स्यात् पावकः शीतः प्रोष्णो वा शशलाञ्छनः ।

स्त्रीणां तदा सतीत्व स्याद् यदि स्याद् दुर्जनो हितः ॥ २०३ ॥

जानामि च एनां लोकवचनात् असतीम् । उक्तञ्च,

यच्च वेदेषु शास्त्रेषु न दृष्टं न च संश्रुतम् ।

तत् सर्वं वेत्ति लोकोऽयं यत् स्याद् ब्रह्माण्डमध्यगम् ॥ २०४ ॥

एवं सम्प्रधार्य भार्याम् अवोचत्, प्रिये ! प्रभातेऽहं ग्रामान्तरं यास्यामि । तच्च कतिचिद्दिनानि लगिष्यन्ति । तत् त्वया किमपि पात्रेयं मम योग्यं विधेयम् । सापि तद्वचनं श्रुत्वा हर्षितचित्ता औत्सुक्यात् सर्वकार्याणि सन्त्यज्य सिद्धमन्नं घृतशर्कराप्रायमकरोत् । अथवा साधु इदमुच्यते,

दुर्दिवसे घनतिमिरे वर्षति जलदे महाटवीप्रभृतौ ।

पत्युर्विदेशगमने परमसुखं जघनचपलायाः ॥ १०५ ॥

अथ असौ प्रत्यूषे उत्थाय खण्डहात् निर्गतः । सापि तं प्रस्थितं विज्ञाय प्रहसितवदना अङ्गसंस्कारं (य) कुर्वाणा

यदीति । यदि पावकः अग्निः शीतः शीतलः, शशलाञ्छनश्चन्द्रः प्रोष्णः प्रकर्षेण उत्थो वा स्यात् यदि वा दुर्जनः हितः सुजनः स्यात् तदा स्त्रीणां सतीत्वं स्यात् स्त्रियः प्रायेणासत्य इति भावः ॥ २०३ ॥

यदिति । वेदेषु शास्त्रेषु पुराणादिषु यत् न दृष्टं यच्च न संश्रुतम्, अयं लोकः सांसारिकजनः ब्रह्माण्डमध्यगं जगतीस्थं यत् स्यात् तत् सर्वं वेत्ति जानाति । लोकेषु किमपि गुप्तं तत् तिष्ठतीति भावः ॥ २०४ ॥

दुर्दिवसे इति । दुर्दिवसे दुर्दिने घनतिमिरे सान्द्रतमसि, जलदे मेघे वर्षति तथा महाटवीप्रभृतौ महारण्यप्रभृतिप्रदेशे तथा पत्युर्विदेशगमने जघनचपलायाः कामुक्या इत्यर्थः परमसुखं महती प्रीतिः भवतीति शेषः ॥ २०५ ॥

(य) अङ्गसंस्कारं शरीरशोधनपूर्वकमङ्गरागादिधारणम् ।

कथञ्चित् तद्विवसमत्यवाहयत् । अथ पूर्वपरिचितविटगृहे (र)
 गत्वा तं प्रत्युक्तवती । स दुरात्मा मे पतिर्ग्रामान्तरं गतः ।
 तत् त्वया अस्मद्गृहे प्रसुप्ते जने समागन्तव्यम् । तथा अनु-
 ष्ठिते (ल) स रथकारोऽरण्ये दिनम् अतिवाह्य प्रदीपे स्वगृहे-
 ऽपरद्वारेण (व) प्रविश्य शय्याधस्तले निभृतो भूत्वा स्थितः ।
 एतस्मिन्नन्तरे स देवदत्तः (श) समागत्य तत्र शरणे उपविष्टः ।
 तं दृष्ट्वा रोषाविष्टचित्तो रथकारो व्यचिन्तयत् किम् एनम्
 उत्थाय हन्मि, अथवा हेलया एव प्रसुप्तो (ष) द्वौ अपि एतौ
 व्यापादयामि । परं पश्यामि तावदस्याः चेष्टितम् । शृणोमि
 च अनेन सह आलापान् । अत्रान्तरे सा गृहद्वारं निभृतं (स)
 विधाय शयनतलम् आरूढा । अथ तस्याः, तत्र आरोहन्त्या
 रथकारशरीरे पादो विलम्बः । ततः सा व्यचिन्तयत् नूनम्
 एतेन दुरात्मना रथकारेण मत्परीक्षणार्थं भाव्यम् । ततः
 स्त्रीचरित्रविज्ञानं (ह) किमपि करोमि । एवं तस्याः चिन्त-
 यन्त्याः स देवदत्तः स्पर्शोत्सुको बभूव । अथ तया कृताञ्जलि-
 पुटया अभिहितम् । भो महानुभाव ! न मे शरीरं त्वया
 स्पर्शनौयं, यतोऽहं पतिव्रता महासती च । न चेत् शापं दत्त्वा

(र) अत्यवाहयत् यापयामास । पूर्वेति पूर्वपरिचितस्य प्राक् संस्तुतस्य
 विटस्य जारस्य गृहे ।

(ल) तथानुष्ठिते तथाविधे व्यापारे अनुष्ठिते कृते व्यवस्थापिते इति भावः
 तया कुलटयेति शेषः ।

(व) अतिवाह्य गमयित्वा प्रदीपे रजनीमुखे । अपरद्वारेण पक्षद्वारेण ।

(श) निभृतः निस्तब्धः । देवदत्तः तदास्थो जारः ।

(ष) हेलया अनायासेन प्रसुप्तत्वादिति भावः ।

(स) निभृतं बद्धम् ।

(ह) भाव्यं स्थातव्यम् इत्यर्थः । स्त्रीति । स्त्रीणां चरित्रस्य विज्ञानं
 विशेषेण ज्ञानं विशिष्टकौशलम् इत्यर्थः ।

त्वां भस्मसात् करिष्यामि । स आह, यदि एवं तर्हि त्वया किमहम् आहूतः ? सा अब्रवीत्, भोः ! शृणुष्व एकाग्रमनाः । अहमद्य प्रत्यूषे देवतादर्शनार्थं चण्डिकायतनं गता, तत्र अकस्मात् खे वाणी सञ्जाता । पुत्रि ! किं करोमि, भक्तासि मे त्वं, परं षण्मासाभ्यन्तरे विधिनियोगाद् (क्ष) विधवा भविष्यसि । ततो मया अभिहितं भगवति ! यथा त्वम् आपदं वेत्सि, तथा तत्प्रतीकारमपि जानासि । तत् अस्ति कश्चित् उपायो येन मे पतिः शतसंवत्सरजीवी भवति । ततः तया अभिहितम् । वत्से ! सन्नपि नास्ति, यतः तव आयत्तः (क) स प्रतीकारः, तच्छ्रुत्वा मया अभिहितम्, देवि ! यदि तत् सम प्राणैर्भवति, तत् आदेशय येन करोमि । अथ देव्या अभिहितम्, यदि अद्यदिने परपुरुषेण सह एकस्मिन् शयने समारुह्य आलिङ्गनं करोषि, तत् तव भर्तृसक्तोऽपसृत्युः तस्य सञ्चरति, (ख) भर्तापि पुनः वर्षशतं जीवति । तेन त्वं मया अभ्यर्थितः । तद्यत् किञ्चित् कर्तुमनाः तत् कुरुष्व । न हि देवतावचनम् अन्यथा भविष्यति इति निश्चयः, ततोऽन्तर्हाम-विकाशमुखः स तदुचितम् आचचार । सोऽपि रथकारो मूर्खः तस्याः तद्वचनमाकर्ण्य पुलकाङ्किततनुः (ग) शय्याधस्तलात् निष्क्रम्य तामुवाच, साधु पतिव्रते ! साधु कुलनन्दिनि ! (घ)

(क्ष) विधिनियोगात् देविनिर्वन्धात् ।

(क) सन् अपि विद्यमानोऽपि प्रतीकार इति शेषः । आयत्तः अधीनः ।

(ख) भर्तृसक्तः पतिलग्नः पत्न्यै नियत इत्यर्थः । तस्य परपुरुषस्य सञ्चरति इत्यर्थः । तव भर्तृरपसृत्युस्तस्मिन् परपुरुषे सञ्चरति इत्यर्थः ।

(ग) पुलकेति । पुलकेः रोमाञ्चैरङ्किता व्याप्ता तनुः शरीरं यस्य तथाभूतः रोमाञ्चितशरीर इत्यर्थः ।

(घ) कुलनन्दिनि ! वंशानन्ददायिनि ! ।

अहं दुर्जनवचनशङ्कितहृदयः त्वत्परीक्षानिमित्तं ग्रामान्तर-
 व्याजं (ङ) कृत्वा अत्र खट्वाधस्तले निभृतं लीनः (च) । तत्
 एहि आलिङ्गय मां, त्वं स्वभर्तृभक्तानां मुख्या नारीणां यत्
 एव ब्रह्मव्रतं परसङ्गोऽपि (छ) पालितवती । मदायुर्वर्द्धिकृते-
 (ज)ऽपमृत्युविनाशार्थञ्च त्वमेवं कृतवती । तामेव मुक्त्वा सन्नेहम्
 आलिङ्गितवान् । स्वस्कन्धे ताम् आरोप्य तमपि देवदत्तम्
 उवाच, भो महानुभाव ! मत्पुण्यैः त्वमिह आगतः, त्वत्-
 प्रसादात् मया प्राप्तं वर्षशतप्रमाणमायुः । तत् त्वमपि माम्
 आलिङ्ग्य मत्स्कन्धे समारोह । इति जल्पन् अनिच्छन्तमपि
 देवदत्तमालिङ्ग्य बलात् स्वकीयस्कन्धे आरोपितवान् । ततश्च
 नृत्यं कृत्वा, हे ब्रह्मव्रतधराणां धुरीण ! (झ) त्वयापि मयि
 उपकृतम् इत्यादि उक्त्वा स्कन्धात् उत्तार्य, यत्र यत्र स्वजनगृह-
 हारादिषु बभ्राम, तत्र तत्र तयोः उभयोरपि तद्गुणवर्णनम्
 अकरोत् । अतोऽहं ब्रवीमि,

प्रत्यक्षोऽपि कृते पापे मूर्खः सान्ना प्रशाम्यति ।

रथकारः स्वकां भार्यां सजारां शिरसावहत् ॥ २०६ ॥

तत् सर्वथा मूलोत्खाता (ज) वयं विनष्टाः स्मः । सुष्ठु
 खलु इदमुच्यते,

(ङ) ग्रामान्तरव्याजं ग्रामान्तरगमनरूपं कृतम् ।

(च) लीनः स्थितः ।

(छ) ब्रह्मव्रतं तपोरूपं व्रतं नियमः । परसङ्गो परपुरुषसहवासे । पालित-
 वती रक्षितवती ।

(ज) सदिति मम आयुर्वर्द्धिकृते परमायुर्वर्द्धनाय ।

(झ) धुरीण ! अग्रणीः ।

(ञ) मूलोत्खाताः मूलेन सह उत्खाता उन्मूलिताः ।

मितरूपा हि रिपवः सम्भाव्यन्ते विचक्षणैः ।

ये हितं वाक्यमुत्सृज्य विपरीतोपसेविनः ॥ २०७ ॥

तथा च, सन्तोऽप्यर्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिनः ।

अप्राज्ञान् मन्त्रिणः प्राप्य तमः सूर्योदये यथा ॥ २०८ ॥

ततः तद्वचोऽनादृत्य सर्वे ते स्थिरजीविनमुत्क्षिप्य (ट)
स्वदुर्गमानेतुमारब्धाः । अथ अनीयमानः स्थिरजीवी आह,
देव ! अद्य अकिञ्चित्कारेण एतदवस्थेन किं मया उपसंगृहीतेन
(ठ) यत्कारणमिच्छामि दीप्तं वङ्गमनुवेष्टुम् (ड) । तत्
अहंसि मामग्निप्रदानेन समुद्धर्तुम् (ढ) । अथ रक्ताक्षः तस्य
अन्तर्गतभावं ज्ञात्वा अब्रवीत्, किमर्थम् अग्निपतनमिच्छसि ।
सोऽब्रवीत्, अहं तावद् युष्मदर्थं इमाम् आपदं मेघवर्णेन
प्रापितः । तदिच्छामि तेषां वैरयातनार्थम् उलूकत्वमिति
(ण) । तच्च श्रुत्वा राजनीतिकुशलो रक्ताक्षः प्राह, भद्र !
कुटिलस्त्वं कृतकवचनचतुरश्च । तत् त्वम् उलूकयोनिगतोऽपि

मितेति । ये जनाः हितं वाक्यम् उत्सृज्य परित्यज्य विपरीतम् उपसेवन्ति
इति तथोक्ताः विरुद्धमाचरन्ति इत्यर्थः, विचक्षणैः विद्वद्भिः ते मितरूपा बन्धुरूप-
धारिणः रिपवः यथार्थाः शत्रवः सम्भाव्यन्ते हि मन्यन्ते एव ॥ २०७ ॥

सन्त इति । सूर्योदये तमः अन्धकारं यथा देशकालविरोधिनः देशकाल-
विरुद्धबुद्धीनित्यर्थः अप्राज्ञान् अविचक्षणान् मन्त्रिणः प्राप्य सन्तोऽपि अर्थाः
वस्तूनि विनश्यन्ति विनाशं यान्ति ॥ २०८ ॥

(ट) उत्क्षिप्य उत्तोल्य ।

(ठ) अकिञ्चित्कारेण किमपि कर्तुमक्षमेण इत्यर्थः एतदवस्थेन एतामवस्थां
प्राप्तेन । उपसंगृहीतेन सयत्रं गृहीतेन ।

(ड) दीप्तं प्रज्वलितम् । अनुवेष्टुं प्रवेष्टुम् ।

(ढ) समुद्धर्तुं सम्यक् परिव्रातुम् इत्यर्थः ।

(ण) उलूकत्वं पेशकत्वम् इच्छामि मृतः सन् उलूकीभूय स्ववैरिणं निर्व्या-
तयितुमभिलषामि इत्यर्थः ।

स्वकीयामेव वायसयोनिं बहुमन्यसे । श्रूयते च एतदाख्यान-
कम् (त) ।

सूर्यं भर्तारमुत्सृज्य पर्जन्यं मारुतं गिरिम् ।

स्वजातिं सूपिका प्राप्ता स्वजातिदुरतिक्रमा ॥२०६॥

मन्त्रिणः प्रोचुः, कथमेतत् ? रक्ताक्षः कथयति ।

कथा १२ ।

अस्ति विषमशिलातल-स्खलिताम्बुनिर्घोष-श्रवणसन्त-
मस्यपरिवर्त्तनसञ्ज्ञनितश्चेतफेनश्वलतरङ्गाया (घ) गङ्गायाः
तटे जपनियमतपःस्वाध्यायोपवासयोगक्रियानुष्ठानपरायणैः
परिपूतपरिमितजलजिष्टक्षुभिः (द) कन्दमूलफलशैवलाभ्य-
हारकदर्थितशरीरैः (ध) वल्कलकृतकौपीनमात्रप्रच्छादनैः तप-

(त) आख्यानकम् इतिवृत्तम् ।

सूर्यमिति । सूपिका सूर्यं पर्जन्यं मेघं मारुतं वायुं गिरिं पर्वतं भर्तारम्
उत्सृज्य विहाय स्वजातिं प्राप्ता यतः स्वजातिः दुरतिक्रमा दुस्त्यजा नैव स्वा
जातिस्तुं शक्यते इत्यर्थः ॥ २०६ ॥

(घ) विषमेति । विषमेषु उन्नतानतेषु शिलातलेषु स्खलितानां पतितानाम्
अम्बूनां जलानां निर्घोषस्य कलकलरवस्य श्रवणात् सन्तप्ताः सम्यक् भीता ये
मत्स्याः तेषां परिवर्त्तनेन उल्लम्फनप्रलम्फनेन सञ्ज्ञनिता ये श्वेताः शुक्लाः फेनाः तैः
श्वलाः चित्रिताः मिश्रा इत्यर्थः तरङ्गा यस्याः तथाभूतायाः ।

(द) जपेति । जपः मनसा मन्त्रीच्चारणं, नियमः इन्द्रियनिग्रहः तपश्चान्द्रा-
यणादि, स्वाध्यायः वेदाध्ययनम् उपवासः अहीरात्राभोजनरूपः योगः समाधिः
जीवब्रह्मणोरैक्यचिन्तनमित्यर्थः क्रिया हीमादिका एतासाम् अनुष्ठानम् आचरणं
परं श्रेष्ठम् अयनम् आश्रयो येषां तैः । परिपूतेति परिपूतानां विषयानां पवि-
त्राणामित्यर्थः परिमितानाम् अल्पानां जलानां जिष्टक्षुभिः ग्रहीतुमिच्छुभिः
यत्किञ्चिज्जलपायिभिरिति भावः ।

(ध) कन्देति । कन्दानां मूलविशेषाणां मूलानां मूलकादीनां फलानां
कदल्यादीनां शैवलानाञ्च अभ्यवहारेण कदर्थितानि क्लेशितानि शरीराणि तैः
तथाभूतैः ।

स्त्रिभिः आकीर्णमाश्रमपदम् (न) । तत्र याज्ञवल्क्यो नाम
कुलपतिः (प) आसीत् । तस्य जाङ्गव्यां स्नात्वा उपसृष्टुम्
आरव्यस्य करतले श्येनमुखात् (फ) परिभ्रष्टा मूषिका
पतिता । तां दृष्ट्वा न्यग्रोधपत्रेऽवस्थाप्य, (व) पुनः स्नात्वा
उपसृष्ट्य च, प्रायश्चित्तादिक्रियां (भ) कृत्वा च, मूषिकां तां
स्वतपोवलेन कन्यकां कृत्वा समादाय स्वाश्रमम् आनिनाय ।
अनपत्याञ्च जायामाह, (म) भद्रे ! गृह्यतामियं तव दुहितो-
त्पन्ना प्रयत्नेन संवर्द्धनीयेति । ततः तया (य) संवर्द्धिता लालिता
पालिता च यावत् द्वादशवर्षा संजज्ञे । अथ विवाहयोग्यां तां
दृष्ट्वा भर्तारमेव जाया उवाच, भो भर्तः ! किमिदं न अव-
बुध्यसे यथा अस्याः स्वदुहितुर्विवाहसमयातिक्रमो भवति,
असौ आह, साधु उक्तम् । उक्तञ्च,

स्त्रियः पूर्वं सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववल्किभिः ।

भुञ्जते मानुषाः पश्चात् तस्माद्दोषो न विद्यते ॥२१०॥

(न) वल्कलेति । वल्कलेन तरुत्वा कृतं यत् कौपीनं तदेव तन्मात्रं
प्रच्छादनम् आच्छादनं वसनमित्यर्थः । येषां तथोक्तैः । आकीर्णं व्याप्तम् । आश्रम-
पदं धर्मक्षेत्रं तपोवनम् इत्यर्थः ।

(प) कुलपतिः बहूनां तापसानामधिपतिः इत्यर्थः ।

(फ) जाङ्गव्यां गङ्गायाम् । उपसृष्टुम् आचमितुम् । श्येनमुखात् श्येनस्य
पक्षिविशेषस्य मुखात् ।

(व) न्यग्रोधपत्रे वटपत्रे । अवस्थाप्य संस्थाप्य ।

(भ) पुनः स्नात्वा अपवित्रस्पर्शादिति भावः । उपसृष्ट्य आचम्य । प्राय-
श्चित्तादिक्रियाम् अपवित्रस्पर्शजनितदुरदृष्टशान्त्यादिव्यापारम् ।

(म) अनपत्यां निःसन्तानाम् ।

(य) तया याज्ञवल्क्यपत्न्या ।

स्त्रिय इति । पूर्वं पुरा स्त्रियः सोमगन्धर्ववल्किभिः सुरैः देवैः भुक्ताः, पश्चात्
मानुषाः भुञ्जते, तस्मात् सुरैः पूर्वभोगादित्यर्थः । दोषः तासामिति शेषः न
विद्यते ॥ २१० ॥

सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्वाः शिञ्जितां गिरम् ।

पावकः सर्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कल्मषाः स्त्रियः ॥ २११ ॥

असम्प्राप्तं राजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।

अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना च नग्निका ॥ २१२ ॥

व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुङ्क्ते हि कन्यकाम् ।

पयोधराभ्यां गन्धर्वा रजस्यग्निः प्रतिष्ठितः ॥ २१३ ॥

तस्माद्विवाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।

विवाहश्चाष्टवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते ॥ २१४ ॥

व्यञ्जनं हन्ति वै पूर्वं परं चैव पयोधरौ ।

रतिरिष्टांस्तथा लोकान् हन्याच्च पितरं रजः ॥ २१५ ॥

ऋतुमत्यां तु तिष्ठन्त्यां स्वेच्छादानं विधीयते ।

तस्मादुद्वाहयेन्नृणां मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ २१६ ॥

सोम इति । सोमश्चन्द्रः तासां भुक्तानां स्त्रीणामित्यर्थः शौचं शुद्धिं पवित्रता-
मित्यर्थः ददौ भोगेन प्रीतः सन् यूयं पवित्रा भवत इति वरमदादित्यर्थः अतः
स्त्रियः सर्वाः पवित्रा इति भावः । गन्धर्वाः तासां शिञ्जितां स्वभावतः कृतशिञ्जा-
मित्यर्थः सति बुद्धिं भोगमनुष्ठितया वरत्वेन ददुरित्यनुषङ्गः । पावकः अग्निः
सर्वमेध्यत्वं सर्वाङ्गेषु पवित्रत्वं भोगप्रीततया वरत्वेन प्रादादित्यनुषङ्गते । तस्मात्
स्त्रियः निष्कल्मषाः निष्पापाः ॥ २११ ॥

असम्प्राप्तेति । असम्प्राप्तम् अनुदितं रजः आर्तवं यस्याः सा गौरी, रजसि
प्राप्ते आगते जाते इत्यर्थः रोहिणी अविद्यमानं व्यञ्जनं चिह्नं यस्याः तादृशी कन्या,
कुचहीना अनुदितकुचैत्यर्थः नग्निका भवेत् ॥ २१२ ॥

व्यञ्जनैरिति । सोमश्चन्द्रः व्यञ्जनैः चिह्नैः समुत्पन्नैः उपलब्धितामिति शेषः
कन्यकां भुङ्क्ते हि साम्प्रतमपि भुङ्क्ते इत्यर्थः । पयोधराभ्यां सनाभ्याम् उप-
लब्धितां गन्धर्वा भुञ्जते इति शेषः । रजसि जाते इति शेषः अग्निः प्रतिष्ठितः
भीक्तुं प्रवृत्तः भवतीति शेषः ॥ २१३ ॥

तस्मादिति । तस्मात् यावत् न ऋतुमती भवेत् तावत् कन्यां विवाहयेत्
उद्वाहयेत् । अष्टवर्षायास्तु कन्यायाः तुशब्दोऽवधारणार्थः विवाहः प्रशस्यते
॥ २१४ ॥

पितृवैश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

अविवाह्या तु सा कन्या जघन्या वृषली स्मृता ॥ २१७ ॥

श्रेष्ठेभ्यः सदृशेभ्यश्च जघन्येभ्यो रजस्वला ।

पित्रा देया विनिश्चित्य यतो दोषो न विद्यते ॥ २१८ ॥

अतोऽहमेनां सदृशाय प्रयच्छामि न अन्यस्मै । उक्तञ्च,

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।

तयोर्विवाहः सख्यं च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ २१९ ॥

तथाच, कुलञ्च ग्रीलञ्च सनाथता च

विद्या च वित्तञ्च वपुर्वयश्च ।

व्यञ्जनमिति । व्यञ्जनं स्त्रीष्विङ्गविशेषः प्रकटितमिति भावः पूर्वं प्राक्तनं पुण्यमिति शेषः हन्ति नाशयति, पयोधरौ स्नौ परं परत्रलभ्यं पुण्यमिति शेषः हत इति शेषः, रतिः सुरतः इष्टान् लीकान् स्वर्गादीन् तथा रजः पितरं हन्यात् पातयेदित्यर्थः । स्त्रीव्यञ्जनादीनां सम्भवात् प्राक् कन्यादानं कर्तव्यमिति भावः ॥ २१५ ॥

ऋतुमत्यामिति । ऋतुमत्यां रजस्वलायां कन्यायामिति शेषः तिष्ठन्त्यां सत्यां स्वेच्छादानं कन्याया इच्छानुसारेण दानं विधीयते न तदानीं पित्रादीनां पात्रापात्रपरीक्षणं कर्तव्यं कन्या यमभिलषेत् तस्मै एव दातव्यमिति भावः । तस्मात् नयाम् अरजस्वामित्यर्थः नयिका नागतात्तवेत्यमरः । उदाहयेत् । साय-
न्भुवः ब्रह्मसुतः मनुः अन्नवीत् इति शेषः ॥ २१६ ॥

पितृवैश्मनीति । या कन्या पितृवैश्मनि पितृगृहे स्थितेति शेषः असंस्कृता अविवाहिता सती रजः आर्त्तवं पश्यति, सा कन्या अविवाह्या न उदाह्या, जघन्या अधमा तथा वृषली शूद्रा स्मृता ॥ २१७ ॥

श्रेष्ठेभ्य इति । यतो यथा दोषो न विद्यते तथा विनिश्चित्य विचार्य पित्रा सा रजस्वला जघन्येभ्यः अधमेभ्यः अपि श्रेष्ठेभ्यः सदृशेभ्यः सवर्णेभ्यः जघन्येषु मध्ये ये श्रेष्ठाः सदृशाश्च तेभ्य इत्यर्थः देया ॥ २१८ ॥

ययोरिति । ययोर्योनयोः समं तुल्यं वित्तं धनं ययोरेव समं कुलम्, तयोः विवाहः सख्यं मैत्री च शस्तमिति शेषः पुष्टविपुष्टयोः सधननिर्धनयोः न तु नैव शस्तमिति शेषः ॥ २१९ ॥

एतान् गुणान् सप्त विचिन्त्य देया

कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥ २२० ॥

तत् यदि अस्या रोचते तदा भगवन्तम् आदित्यमाह्वय
तस्मै प्रयच्छामि । सा प्राह, इह को दोषः ? क्रियताम्
एतत् । अथ मुनिना रविराहृतः । वेदमन्त्रामन्त्रणप्रभावात्(र)
तत्क्षणादेवाभ्युपगम्यादित्यः प्रोवाच, भगवन् ! किमहम्
आहृतः ? सोऽब्रवीत्, एषा मदौया कन्यका तिष्ठति । यदि
एषा त्वां वृणोति तर्हि उदहस्वेति । एवमुक्त्वा स्वदुहितरम्
उवाच, पुत्रि ! किं तव रोचते एष भगवान् त्रैलोक्यदी-
पको (ल) भानुः ? पुत्रिका अब्रवीत्, तात ! अतिदहना-
त्सकोऽयम् । न अहमेनम् अभिलषामि । तदस्मात् अन्यः
प्रकृष्टतरः (व) कश्चित् आह्वयताम् । अथ तस्याः तद्वचनं श्रुत्वा
मुनिः भास्करमुवाच, भगवन् ! त्वत्तोऽधिको(श)ऽस्ति कश्चित् ?
भास्करः प्राह, अस्ति मत्तोऽपि अधिको मेधो येन आच्छा-
दितोऽहमदृश्यो भवामि । अथ मुनिना मेघमपि आह्वय
कन्या अभिहिता, पुत्रिके ! अस्मै त्वां प्रयच्छामि । सा प्राह,

कुलञ्चेति । बुधैः विहदभिः कुलञ्च, शीलञ्च चरित्रञ्च, सनाथता च सहा-
यवत्त्व विद्या च वित्तञ्च धनञ्च, वपुः शरीरं सौष्ठवान्वितमिति शेषः वयश्च
श्रीवनञ्च एतान् सप्त गुणान् विचिन्त्य विचार्य कन्या देया, पूर्वोक्तगुणसप्तकशा-
लिने वराय दातव्येत्यर्थः शेषम् अतःपरं यत् भवितव्यमिति शेषः तत् अचिन्तनीयं
न भावनीयं भाग्यायत्तत्वादिति भावः ॥ २२० ॥

(र) वेदमन्त्रेति । वेदमन्त्रेण यत् आमन्त्रणम् आह्वानं तस्य प्रभावात्
बलात् ।

(ल) त्रैलोक्यदीपकः त्रिलोकप्रकाशक इत्यर्थः । भानुः सूर्यः ।

(व) प्रकृष्टतरः अत्युत्कृष्टः ।

(श) अधिकः अधिकशक्तिमान् ।

कृष्णवर्णीऽयं जडात्मा (प) च । तदस्मात् अन्यस्य प्रधानस्य कस्यचित् मां प्रयच्छ । अथ मुनिना मेघोऽपि पृष्टः । भो भो मेघ ! त्वत्तोऽपि अधिकोऽस्ति कश्चित् ? मेघेनोक्तं, मत्तोऽपि अधिकोऽस्ति वायुः । वायुना हतो(स)ऽहं सहस्रधा यामि । तच्छ्रुत्वा मुनिना वायुराहृतः । आह च, पुत्रिके ! किम् एष वायुस्ते विवाहाय उत्तमः प्रतिभाति ? सा अब्रवीत् । तात ! अतिचपलोऽयं तदस्मादपि अधिकः कश्चित् आनीयताम् । मुनिराह, वायो ! त्वत्तोऽपि अधिकोऽस्ति कश्चित् ? पवनेन उक्तं, मत्तोऽपि अधिकोऽस्ति पर्वतो येन संस्तभ्य (ह) बलवानपि अहं ध्रिये । अथ मुनिः पर्वतमाह्वय कन्यामुवाच । पुत्रिके ! त्वाम् अस्मै प्रयच्छामि । सा प्राह, तात ! कठिनात्मकोऽयं स्तब्धश्च (क्ष) । तत् अन्यस्मै देहि मां, मुनिना पर्वतः पृष्टः । भो पर्वतराज ! त्वत्तोऽपि अधिकोऽस्ति कश्चित्, गिरिणा उक्तम् । मत्तोऽपि अधिकाः सन्ति मूषिका ये मच्छरीरं बलात् विदारयन्ति । ततो मुनिः मूषिकमाह्वय तस्या अदर्शयत् । आह च पुत्रिके ! त्वाम् अस्मै प्रयच्छामि किम् एष प्रतिभाति ते मूषिकराजः ? सापि तं दृष्ट्वा स्वजातीय एष इति मन्यमाना (क) पुलकोद्भूषितशरीरोवाच । तात ! मां मूषिकां कृत्वा अस्मै प्रयच्छ । येन स्वजातिविहितं गृह-

(प) जडात्मा अचेतन इत्यर्थः ।

(स) हतः खण्डितः ।

(ह) येन पर्वतेन । संस्तभ्य निर्जित्य इत्यर्थः ।

(क्ष) स्तब्धः निश्चलः ।

(क) पुलकेति । पुलकेन आनन्दजनितरीमाद्येन उदभूषितम् अलङ्कृतं शरीरं यस्याः तथाभूता ।

धर्मम् अनुतिष्ठामि । ततः सोऽपि स्वतपोवलेन तां मूपिकां
कृत्वा तस्मै प्रादात् । अतोऽहं ब्रवीमि ।

सूर्य्यं भर्तारमुत्सृज्य पर्जन्यं सारुतं गिरिम् ।

स्वजातिं मूपिका प्राप्ता स्वजातिदुर्गतिक्रमा ॥ २२१ ॥

अथ रक्ताक्षवचनम् अनादृत्य तैः स्ववंशविनाशाय स स्वदु-
र्गम् उपनीतः । नीयमानश्च अन्तर्लीनमवहस्य स्थिरजीवी
व्यचिन्तयत् ।

हन्यतामिति येनोक्तं स्वामिनो हितवादिना ।

स एवैकोऽत्र सर्वेषां नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ २२२ ॥

तद्यदि तस्य वचनम् अकरिष्यन् एते, ततो न स्वल्पोऽपि
अनर्थोऽभविष्यत् एतेषाम् । अथ दुर्गद्वारं प्राप्य अरिमर्दनो-
ऽब्रवीत्, भो ! भो ! हितैषिणोऽस्य स्थिरजीविनो यथासमी-
हितं स्थानं प्रयच्छत, तच्च श्रुत्वा स्थिरजीवी व्यचिन्तयत्,
मया तावत् एतेषां बधोपायः चिन्तनीयः, स मया मध्यस्थेन
(ख) न साध्यते । यतो मदीयम् इङ्गितादिकं (ग) विचारयन्तः
तेऽपि सावधाना भविष्यन्ति, तद्दुर्गद्वारम् अधिश्चितोऽभिप्रेतं
साधयामि । इति निश्चित्य उलूकपतिमाह, देव ! युक्तमिदं
यत् स्वामिना प्रोक्तं परमहमपि नीतिज्ञस्ते अहितश्च । यद्यपि
अनुरक्तः (घ) शुचिस्तथापि दुर्गमध्ये आवासो (ङ) न अर्हः ।

हन्यतामिति । स्वामिनो हितवादिना येन रक्ताक्षेण हन्यताम् इति उक्तम्
अत्र सर्वेषां मध्ये स एव एकः केवलः नीतिशास्त्रार्थस्य तत्त्वं याथाार्थं वेत्तीति
तथोक्तः ॥ २२२ ॥

(ख) मध्यस्थेन उदासीनेन अयत्नवता इत्यर्थः ।

(ग) इङ्गितादिकं चेष्टादिकम् ।

(घ) अनुरक्तः भक्तः शुचिः निर्दोषः अहमिति शेषः ।

(ङ) आवासः अवस्थानं ममेति शेषः । अर्हः योग्यः उचित इत्यर्थः ।

तत् अहमत्र एव दुर्गद्वारस्थः प्रत्यहं भवत्यादपञ्चरजः पवित्री-
कृततनुः सेवां करिष्यामि । तथेति प्रतिपन्ने (च) प्रतिदिनम्
उलूकपतिसेवकास्ते प्रकाममाहारं कृत्वा उलूकराजादेशात्
प्रकष्टमांसाहारं स्थिरजीविने प्रयच्छन्ति । अथ कतिपयैः
एव अहोभिः मयूर इव स बलवान् संवृत्तः । अथ रक्ताक्षः
स्थिरजीविनं पोष्यमाणं दृष्ट्वा सविस्मयो मन्त्रिजनं राजानञ्च
प्रत्याह, अहो ! मूर्खोऽयं मन्त्रिजनो भवांश्च इति, एवमहम्
अवगच्छामि । उक्तञ्च,

पूर्वं तावदहं मूर्खो द्वितीयः पाशबन्धकः ।

ततो राजा च मन्त्री च सर्वं वै मूर्खमण्डलम् ॥ २२३ ॥

ते प्राहुः, कथमेतत् ? रक्ताक्षः कथयति,

कथा १३ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् पर्वतैकदेशे महान् वृक्षः । तत्र च
सिन्धुकनामा कोऽपि पक्षी प्रतिवसति स्म । तस्य पुरीषे (क)
सुवर्णमुत्पद्यते अथ कदाचित् तमुद्दिश्य व्याधः कोऽपि समा-
ययौ । स च पक्षी तदग्रत एव पुरीषमुत्सर्ज (ज) । अथ
पातसमकालमेव (झ) तत् सुवर्णीभूतं दृष्ट्वा व्याधो विस्मयम्

(च) प्रतिपन्ने अङ्गीकृतवति इत्यर्थः ।

पूर्वमिति । अहं तावत् पूर्वं प्रथमं मूर्खः आसमिति शेषः पाशेन बध्नातीति
पाशबन्धकः व्याधः द्वितीयः मूर्ख इति शेषः । ततः अनन्तरं राजा च मन्त्री च
मूर्ख इति शेषः अतः सर्वं वै सर्वमेव मूर्खमण्डलं मूर्खाणां समष्टिः इत्यर्थः
॥ २२३ ॥

(क) पुरीषे विष्टायाम् ।

(ज) उत्सर्जं तत्याज ।

(झ) पातसमकालं पतनसाधम् । तत् पुरीषमित्यर्थः । सुवर्णीभूतम् अर्ध-
वर्णं सुवर्णं भूतमिति तथोक्तम् ।

अगमत् । अहो ! मम शिशुकालात् आरभ्य शकुनिबन्धव्यस-
निनः (ज) अशौतिवर्षाणि समभूवन् । न च कदाचित् अपि
पक्षिपुरौषे सुवर्णं दृष्टम् । इति विचिन्त्य तत्र वृक्षे पाशं
बबन्ध । अथ असौ अपि पक्षी मूर्खस्तत्रैव विश्वस्तचित्तो यथा-
पूर्वम् (ट) उपविष्टः । तत् कालमेव पाशेन बद्धः । व्याधस्तु
तं पाशात् उन्मुच्य (ठ) पञ्जरके संस्थाप्य निजावासं नीतवान् ।
अथ चिन्तयामास, किमनेन सापायेन (ड) पक्षिणा अहं
करिष्यामि, यदि कदाचित् कोऽपि अमुमौदृशं ज्ञात्वा राज्ञे
निवेदयिष्यति, तत् नूनं प्राणसंशयो मे भवेत्, अतः स्वयमेव
पक्षिणं राज्ञे निवेदयामि । इति विचार्य तथैव अनुष्ठितवान् ।
अथ राजापि तं पक्षिणं दृष्ट्वा विकसितनयनवदनकमलः परां
तुष्टिमुपागतः, प्राह च एवं, हंहो ! रक्षापुरुषा ! एनं पक्षिणं
यत्नेन रक्षत अशनपानादिकं च अस्य यथेच्छं प्रयच्छत । अथ
मन्त्रिणा अभिहितम्, किमनेन अश्रद्धेयव्याधवचनप्रत्ययमात्र-
परिगृहीतेन अण्डजेन ? (ठ) किं कदाचित् पक्षिपुरौषे सुवर्णं
सम्भवति ? तन्मुच्यतां पञ्जरबन्धनादयं पक्षी । इति मन्त्रि-
वचनात् राज्ञा मोचितोऽसौ पक्षी उन्नतद्वारतोरणे (ण)
समुपविश्य सुवर्णमयीं विष्ठां विधाय, पूर्वं तावत् अहं मूर्खं

(ज) शकुनिबन्धव्यसनिनः पक्षिबन्धनासक्तस्य ।

(ट) यथापूर्वं पूर्ववत् ।

(ठ) तत्कालमेव उपवेशनमात्रमेव । उन्मुच्य निःसार्य ।

(ड) सापायेन सर्वापदा ।

(ठ) अश्रद्धेयम् । अविश्वसनीयं यत् व्याधस्य वचनं तस्मिन्
प्रत्ययमात्रेण परिगृहीतः तेन । अण्डजेन पक्षिणा ।

(ण) उन्नतेति । उन्नतं द्वारं यत्र तादृशे तोरणे वहिर्द्वारप्रदेशे ।

इति श्लोकं पठित्वा यथासुखम् आकाशमार्गेण प्रायात् ।
अतोऽहं ब्रवीमि ।

पूर्वं तावदहं मूर्खो द्वितीयः पाशबन्धकः ।

ततो राजा च मन्त्री च सर्वं वै मूर्खमण्डलम् ॥ २२४ ॥

अथ ते पुनरपि प्रतिकूलदैवतया हितमपि रक्ताक्षवचनम्
अनादृत्य भूयस्तं प्रभूतमांसादिविविधाहारेण पोषयामासुः ।
अथ रक्ताक्षः स्ववर्गमाह्वय रहः प्रोवाच, अहो ! एतावत् एव
अस्मद् भूपतेः कुशलं दुर्गञ्च । तदुपदिष्टं मया यत् कुलक्रमा-
गतः (त) सचिवोऽभिधत्ते । तद्वयमन्यत् पर्वतदुर्गं सम्प्रति
समाश्रयामः । उक्तञ्च यतः,

अनागतं यः कुरुते स शोभते

स शोचते यो न करोत्यनागतम् ।

वनेऽत्र संस्थस्य समागता जरा

विलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता ॥ २२५ ॥

ते प्रोचुः, कथमेतत् ? रक्ताक्षः कथयति,

कथा १४ ।

कस्मिंश्चित् वनोद्देशे खरनखरो (य) नाम सिंहः प्रतिवसति
स्म । स कदाचित् इतश्चेतश्च परिभ्रमन् क्षुत्क्षामकण्ठो (द)

(त) कुलक्रमागतः वंशक्रमेणागतः सचिवः मन्त्री यत् अभिधत्ते वदति, तत्
मया उपदिष्टं तथा उपदेशी दत्त इत्यर्थः ।

अनागतमिति । यः अनागतम् अनुपस्थितं कुरुते भाविष्यदमाशङ्क्य
उपायं करोति इत्यर्थः स शोभते सुखेन वर्तते इत्यर्थः, यः अनागतं न करोति स
शोचते विपन्नतया वत्सुभिः तदर्थं शोकः क्रियते इत्यर्थः । अत्र वने संस्थस्य
स्थितस्य सम जरा वार्द्धक्यं समागता उपस्थिता, कदापि विलस्य गह्वरस्य वाणी
वचनं मे मया इत्यर्थः कर्त्तरि षष्ठी न श्रुता नाकर्णिता । वंशस्थविलं वृत्तम्
॥ २२५ ॥

न किञ्चिदपि सत्त्वम् आससाद । ततश्च अस्तमनसमये (ध)
महतीं गिरिगुहाम् आसाद्य प्रविष्टः चिन्तयामास । नूनम्
(न) एतस्यां गुहायां रात्रौ केनापि सत्त्वेन आगन्तव्यम् ।
तत् निभृतो (प) भूत्वा तिष्ठामि । एतस्मिन्नन्तरे तत्स्वामी
दधिपुच्छो (फ) नाम शृगालः समायातः, स च यावत्
पश्यति, तावत् सिंहपदपङ्क्तिगुहायां (ब) प्रविष्टा न च
निष्क्रमणं गता । ततश्च अचिन्तयत्, अहो ! विनष्टोऽस्मि ।
नूनमस्यामन्तर्गतेन (भ) सिंहेन भाव्यम् । तत् किं करोमि ?
कथं ज्ञास्यामि ? एवं विचिन्त्य द्वारस्थः फूल्कर्तुम् (म) आरब्धः
अहो विल ! अहो विल ! इत्युक्त्वा तूष्णीम्भूय (य) भूयोऽपि
तथा एव प्रत्यभाषत, भोः ! किं न स्मरसि यत् मया त्वया
सह समयः (र) कृतोऽस्ति । यत् मया वाह्यात् (ल) समागतेन
त्वं वक्तव्यः । त्वया च अहमाकारणीय इति । तद्यदि मां
न आह्वयसि ततोऽहं द्वितीयं विलं यास्यामि । अथ तच्छ्रुत्वा
सिंहः चिन्तितवान् नूनम् एषा गुहा अस्य समागतस्य

(ध) खरनखरः खरास्तीक्ष्णा नखराः यस्य तथोक्तः ।

(द) चुदिति । चुषा जामः शुष्कः कण्ठो यस्य तादृशः ।

(घ) सत्त्वं जीवम् । अस्तमनसमये सायंकाले ।

(न) नूनं निश्चितम् ।

(प) निभृतः निस्तब्धः ।

(फ) दधिपुच्छः दधिवत् श्वेतं पुच्छं लाङ्गूलं यस्य तथामृतः ।

(ब) सिंहेति । सिंहस्य पदपङ्क्तिः पदप्रक्षेपचिह्नम् ।

(भ) अन्तर्गतेन अन्तःस्थितेन ।

(म) फूल्कर्तुम् आह्वातुम् ।

(य) तूष्णीम्भूय मौनीभूय ।

(र) समयः नियमः ।

(ल) वाह्यात् वद्दिदेशात् । वक्तव्यः आह्वातव्यः । आकारणीयः आह्वानीयः ।

सदा समाह्वानं करोति । परम् अद्य मङ्गयात् न किञ्चिद्ब्रूते ।
अथवा साधु इदमुच्यते ।

भयसन्तस्तमनसां हस्तपादादिकाः क्रियाः ।

प्रवर्तन्ते न वाणी च वेपथुश्चाधिको भवेत् ॥ २२६ ॥

तत् अहमस्य आह्वानं करोमि येन तदनुसारेण प्रविष्टोऽयं
मे भोज्यतां यास्यति । एवं सम्प्रधार्य सिंहः तस्याह्वानम् अक-
रोत् । अथ सिंहशब्देन सा गुहा प्रतिरवसम्पूर्णा (व) अन्यान्
अपि दूरस्थान् अरण्यजीवान् त्रासयामास । शृगालोऽपि
पलायमान इमं श्लोकम् अपठत् ।

अनागतं यः कुरुते स शोभते

स शोच्यते यो न करोत्यनागतम् ।

वनेऽत्र संस्थस्य समागता जरा

विलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता ॥ २२७ ॥

तदेवं मत्वा युष्माभिर्मया सह गन्तव्यमिति । एवमभि-
धाय आत्मानुयायिपरिवारानुगतो दूरदेशान्तरं रक्ताक्षो
जगाम ।

अथ रक्ताक्षे गते स्थिरजीवी अतिहृष्टमना व्यचिन्तयत्,
अहो ! कल्याणमस्माकम् उपस्थितं यत् रक्ताक्षो गतः । यतः

भवेति । भयेन सन्तप्तम् आक्रान्तं मनो येषां तथोक्तानां जनानां
हस्तपादादिकाः क्रियाः व्यापाराः न प्रवर्तन्ते, वाणी च वाक् च न प्रवर्तते इति
शेषः वेपथुश्च कम्पश्च अधिकः भवेत् ॥ २२६ ॥

(व) प्रतिरवसम्पूर्णा प्रतिध्वनिपूरिता ।

नेति । यस्य महीपतेः सन्निधेः क्रमायाताः कुलक्रमागताः तथा दीर्घदर्शिनः
बहुदर्शनशीलाः न स्युः, तस्य न चिरात् अविलम्बेनैव ध्रुवं निश्चयेन परिचयः
विनाशः स्यात् ॥ २२८ ॥

स दीर्घदर्शी, एते च मूढमनसः ततो मम सुखचात्या
सञ्जाताः । उक्तञ्च यतः,

न दीर्घदर्शिनो यस्य मन्त्रिणः स्युर्महीपतेः ।

क्रमायाता ध्रुवं तस्य न चिरात् स्यात् परिचयः ॥ २२८ ॥
अथवा साधु इदमुच्यते,

मन्त्रिरूपा हि रिपवः सम्भाव्यन्ते विचक्षणैः ।

ये सन्तं नयमुत्सृज्य सेवन्ते प्रतिलोमतः ॥ २२९ ॥

एवं विचिन्त्य स्वकुलाये (श) एकैकां वनकाष्ठिकां गुहा-
दीपनार्थं दिने दिने प्रक्षिपति । न च ते मूर्खा उलूका
विजानन्ति । यत् एष कुलायम् अस्मद्दाहाय वृद्धिं नयति ।
अथवा साधु इदमुच्यते ।

अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं वदति हिनस्ति च ।

शुभं वेत्त्यशुभं पापं भद्रं देवहतो नरः ॥ २३० ॥

अथ कुलायव्याजेन (ष) दुर्गद्वारे कृते काष्ठनिचये सञ्जाते
सूर्योदयेऽन्धतां प्राप्तुं उलूकेषु सत्सु स्थिरजीवो शीघ्रं गत्वा
मेघवर्णमाह, स्वामिन् ! दाहसाध्या (स) कृता रिपुगुहा ।

मन्त्रिरूपा इति । ये सन्तं शोभनं नयं नीतिमार्गम् उत्सृज्य विहाय
प्रतिलोमतः प्रातिकूल्येन सेवन्ति प्रभुमिति शेषः ते मन्त्रिरूपाः अमात्यव्यपदेशाः
रिपवः शत्रवः विचक्षणैः विद्वद्भिः सम्भाव्यन्ते मन्यन्ते ॥ २२९ ॥

(श) स्वकुलाये निजनीडं । वनकाष्ठिकां वनस्य काष्ठम् । गुहादीपनार्थं
दुर्गप्रज्वालनार्थम् ।

अमित्रमिति । देवेन भाग्येन हतो विनाशितः प्रतिकूलदेव इत्यर्थः नरः
अमित्रं मित्रं कुरुते, मित्रं वदति हिनस्ति च । शुभम् अशुभं तथा पापम् अमङ्गलं
भद्रं मङ्गलं वेत्ति बुध्यते च ॥ २३० ॥

(ष) कुलायव्याजेन नीडवृद्धिच्छलेन ।

(स) दाहसाध्या दाहेन साध्या जेतव्या ।

तत् सपरिवारः समेत्य एकैकां वनकाष्ठिकां ज्वलन्तीं गृहीत्वा
गुहाद्वारे अस्मत्कुलाये प्रक्षिप, येन सर्वे शतवः कुम्भीपाक-
नरकप्रायेण (ह) दुःखेन म्रियन्ते । तत् श्रुत्वा प्रहृष्टो मेघ-
वर्ण आह, तात ! कथय आत्मवृत्तान्तम् । चिरात् अद्य
दृष्टोऽसि । स आह, वत्स ! नायं कथनस्य कालः । यतः कदा-
चित् तस्य रिपोः कश्चित् प्रणिधिर्मम इह आगमनं निवेदयि-
ष्यति । तज्ज्ञानात् अन्वोऽन्यत्र अपसरणं करिष्यति । तत्
त्वर्थ्यताम् । उक्तञ्च,

श्रीघ्नकृत्येषु कार्येषु विलम्बयति यो नरः

तत् कृत्यं देवतास्तस्य कोपादिघ्नन्यसंशयम् ॥ २३१ ॥

तथाच, यस्य यस्य हि कार्यस्य फलितस्य विशेषतः ।

क्षिप्रमक्रियमाणत्वं कालः पिवति तत्फलम् ॥ २३२ ॥

तद्गुहायाम् आयातस्य ते हतशत्रोः (क्ष) सर्वं सविस्तारं
निर्व्याकुलतया कथयिष्यामि । अथ असौ तद्वचनम् आकर्ण्य
सपरिजन एकैकां ज्वलन्तीं वनकाष्ठिकां चञ्चुर्येण गृहीत्वा
तद्गुहाद्वारं प्राप्य स्थिरजीविकुलाये प्राक्षिपत् । ततः सर्वे ते
दिवान्धा रक्ताक्षवाक्यानि स्मरन्तो द्वारस्य आवृतत्वात् अनिः-

(ह) कुम्भीपाकेति । यथा कुम्भीपाकाख्ये नरके नारकिणः पचन्ते तथा
अग्निदाहेन रिपवः म्रियन्ते निधनं यान्ति ।

श्रीघ्नेति । यः नरः श्रीघ्नकृत्येषु अविलम्बं करणीयेषु कार्येषु विलम्बयति
चिरयति, देवताः तस्य कोपात् तं प्रति क्रोधात् तत् कृत्यम् असंशयम् निःसन्देहं
विघ्नन्ति नाशयन्ति ॥ २३१ ॥

यथेति । यस्य यस्य विशेषतः फलितस्य फलोन्मुखस्य कार्यस्य क्षिप्रं श्रीघ्नम्
अक्रियमाणत्वं अविलम्बानुष्ठानम् इत्यर्थः स्यादिति शेषः, कालः विलम्बरूप
इति भावः तस्य कार्यस्य फलं पिवति दिनस्ति इत्यर्थः ।

(क्ष) हतशत्रोः निहतवैरिणः । निर्व्याकुलतया निःशङ्कतया ।

सरन्तो (क) गुहामध्ये कुम्भीपाकन्यायम् आपन्ना (ख) मृताश्च ।
 एवं शत्रून् निःशेषतां नीत्वा भूयोऽपि मेघवर्णः तदेव न्यग्रोध-
 पादपदुर्गं जगाम । ततः सिंहासनस्थो भूत्वा सभामध्ये प्रमु-
 दितमनाः स्थिरजीविनम् अपृच्छत्, तात ! कथं त्वया शत्रु-
 मध्ये गतेन एतावत् कालो नीतः ? तदत्र कौतुकम् अस्माकं
 वर्तते । तत् कथ्यताम्,

यतः, वरमग्नौ प्रदीप्ते तु प्रपातः पुण्यकर्मणाम् ।

न चारिजनसंसर्गो मुहूर्त्तमपि सेवितः ॥ २३३ ॥

तत् आकर्ण्य स्थिरजीवी आह, भद्र ! आगामिफल-
 वाञ्छया कष्टमपि सेवको न जानाति (ग) । उक्तञ्च यतः,

उपनतभयैर्यो यो मार्गो हितार्थकरो भवेत्

स स निपुण्या बुद्ध्या सेव्यो महान् कृपणोऽपि वा ।

करिकरनिभौ ज्याघाताङ्गौ महार्थविशारदौ

रचितवल्लयैः स्त्रीवद्वङ्गौ करौ हि किरीटिना ॥ २३४ ॥

(क) आहतत्वात् वडत्वात् । अनिःसरन्तः निर्गन्तुमशक्नुवन्तः ।

(ख) आपन्नाः आपत्यतिता दक्षमाना इति भावः ।

वरमिति । पुण्यकर्मणां जनानां प्रदीप्ते प्रज्जलिते अग्नौ प्रपातन्तु प्रपतनमपि
 वरं मनाक् प्रियः, मुहूर्त्तमपि क्षणमपि सेवितः कृतः अरिसंसर्गः शत्रुमध्यवासः
 न च वरमित्यनुषङ्गः ॥ २३३ ॥

(ग) आगामीति । आगामिनः भाविनः फलस्य कार्यस्य वाञ्छया प्रत्या-
 श्रया । जानाति गणयति ।

उपनतेति । उपनतम् उपस्थितं भयं शेषां तैः विपन्नैरित्यर्थः जनैः यो यो
 मार्गः पत्न्या उपाय इत्यर्थः हितार्थकरः हितकार्यकारी भवेत्, निपुण्या शोभ-
 नया चतुरया इत्यर्थः बुद्ध्या स स मार्गः महान् उत्कृष्टः कृपणो वा अधमो वा
 विपत्सङ्कुलो वा इत्यर्थः सेव्यः आश्रयणीयः । हि तथाहि किरीटिना अर्जुनेन
 करिकरनिभौ हस्तिशृङ्गसदृशौ ज्याघाताङ्गौ सौर्वीकिणचिह्नितौ महार्थविशारदौ
 विपुलार्थसाधने विख्यातावित्यर्थः करौ बाहू स्त्रीवत् नारीवत् रचितैः कल्पितैः

शक्तेनापि सदा नरेन्द्रविदुषा कालान्तरापेक्षिणा
 वस्तव्यं खलु वाक्यवज्रविषमे क्षुद्रेऽपि पापे जने ।
 दर्वीव्यग्रकरेण धूममलिनेनायासयुक्तेन च
 भीमेनातिवलेन सत्यभवने किं नोषितं सूदवत् ? ॥ २३५ ॥
 यद्वा तद्वा विषमपतितं साधु वा गर्हितं वा
 कालापेक्षौ हृदयनिहितं बुद्धिमान् कर्म कुर्यात् ।
 किं गाण्डीवस्फुरदुघनास्फालनक्रूरपाणिः
 नासीत्नीलानटनविलसन् मेखलौ सव्यसाची २३६ ॥

कपटनिमित्तैः इत्यर्थः वल्यैः बहौ अलङ्कृतौ इत्यर्थः अज्ञातवासे विराटालये
 स्थितौ इति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासः । हरिणी-
 वृत्तम् ॥ २३४ ॥

शक्तेनेति । हे नरेन्द्र ! राजन् ! विदुषा विज्ञेन शक्तेनापि समर्थेनापि
 कालान्तरापेक्षिणा परिणामहितार्थिना इत्यर्थः वाक्यमेव वज्रम् अतिकटुत्वात्
 कुलिशोपसमित्यर्थः तेन विषमं दुःसहे इत्यर्थः क्षुद्रे नीचे पापे दुराचारे जने
 दुर्जनसमीपे इत्यर्थः सदा वस्तव्यं वासः कर्तव्यः खलु । तथाहि अतिवलेन
 महाबलशालिना भीमेन सत्यभवने विराटस्थे दर्वीव्यग्रकरेण दर्वी पाकसाधन-
 द्रव्यविशेषः तस्यां तदग्रहणे इति भावः व्यग्रः नियतः करो यस्य तादृशेन धूम-
 मलिनेन खलतरन्ध्रनशालायामवस्थानादिति भावः आयासयुक्तेन क्लेशसहेन च
 सता सूदवत् पाषकवत् किं न उषितं न स्थितम् ? अपितु स्थितमेव इत्यर्थः ।
 कार्याधिना क्लेशो न गणनीय इति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽय-
 मर्थान्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३५ ॥

यदेति । विषमे विपदि पतितः अतएव कालापेक्षौ समर्थं प्रतीक्षमाणः
 बुद्धिमान् जनः यद्वा तद्वा साधु वा गर्हितम् असाधु वा हृदयनिहितं हृदयेन
 मनसा निहितं कर्तव्यत्वेन निरूपितं कर्म कुर्यात् । सव्यसाची अर्जुनः गाण्डी-
 वस्स खधनुषः स्फुरता प्रसरता उरुणा सहता घनेन सान्द्रेण अनवरतेन आस्फा-
 लनेन सौर्वीधोजनेन क्रूरौ कठिनौ पाणी यस्य तथाभूतोऽपि मेखलौ काञ्चीधारी
 सन् लीलया विलासेन यत् नटनं नर्तनं तेन विलसन् विहरन् न आसीत् ?
 अपितु आसीदेव इत्यर्थः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासः ।
 मन्दोक्तावृत्तम् ॥ २३६ ॥

सिद्धिं प्रार्थयता जनेन विदुषा तेजो निगृह्य स्वकं
 सत्त्वोत्साहवतापि देवविधिषु स्थैर्यं प्रकाशं क्रमात् ।
 देवेन्द्रविणेश्वरान्तकसमैरप्यन्वितो भ्रातृभिः
 किं क्लिष्टः सुचिरं त्रिदण्डमवहत् श्रीमान्न धर्मात्मजः ॥ २३७ ॥
 रूपाभिजनसम्पन्नो कुन्तीपुत्रो बलान्वितौ ।
 गोकर्म्मरक्षाव्यापारे विराटप्रेष्यतां गतौ ॥ २३८ ॥
 रूपेणाप्रतिमेन यौवनगुणैः श्रेष्ठे कुले जन्मना
 कान्त्या श्रीरिव यात्र सापि विदशां कालक्रमादागता ।
 सैरिन्ध्रीति सगर्वितं युवतिभिः साक्षेपमज्ञातया
 द्रौपद्या ननु मत्स्यराजभवने घृष्टं न किं चन्दनम् ? ॥ २३९ ॥

सिद्धिसिति । विदुषा विचक्षण्येन सिद्धिं कार्य्येति शेषः प्रार्थयता अभि-
 लषता जनेन सत्त्वोत्साहवतापि बलवता उत्साहिनापि इत्यर्थः स्वकं स्वीयं तेजः
 निगृह्य नियम्य देवविधिषु दुर्दैवघटनासु इत्यर्थः क्रमात् स्थैर्यं स्थैर्यम् इत्यर्थः
 प्रकाशं आश्रयणीयम् । तथाहि श्रीमान् सामान्यलक्ष्मीसम्पन्नः धर्मात्मजः
 युधिष्ठिरः देवेन्द्रविणेश्वरान्तकसमैः इन्द्रकुवेरयमतुल्यैः भ्रातृभिरन्वितोऽपि परि-
 त्रतोऽपि सुचिरं दीर्घकालं क्लिष्टः विपदि पतितः सन् किं त्रिदण्डं न अवहत् ?
 वनवासी अभवत् इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अप्यापि अर्थान्तरन्यासो-
 ऽलङ्कारः ॥ २३७ ॥

रूपेति । रूपाभिजनसम्पन्नौ परमरूपवन्तौ महाकुलप्रसूतौ च बलान्वितौ
 महाबलौ कुन्तीपुत्रौ नकुलसहदेवौ माद्रीपुत्राविति च पाठः । गोकर्म्मरक्षाव्यापारे
 प्रशुपालनकर्म्मणि रक्षणकर्म्मणि च विराटस्य प्रेष्यतां दासत्वं गतौ ॥ २३८ ॥

रूपेणेति । अत्र जगति या श्रीरिव लक्ष्मीरिव अप्रतिमेन निरूपमेन रूपेण
 यौवनगुणैः स्थिरयौवनेन गुणैर्दयादाक्षिण्यादिभिः श्रेष्ठे महति कुले वंशे जन्मना
 उत्पत्त्या कान्त्या लावण्येन उपलब्धिता भवतीति शेषः सापि नारी इत्यर्थः काल-
 क्रमात् दुःसनयवशात् विदशां विपरीतावस्थाम् आगता प्राप्ता भवति । ननु
 तथाहि युवतिभिः कामिनीभिः मत्स्यराजाङ्गनाभिः इत्यर्थः सैरिन्ध्रीति सगर्वितं
 साहङ्कारं साक्षेपं सतिरस्कारं वचनम् उक्तया इति शेषः अज्ञातया द्रौपद्या
 मत्स्यराजस्य विराटस्य भवने चन्दनं किं न घृष्टम् ? अपितु घृष्टमेव ॥ २३९ ॥

मध्वर्णं आह, तात ! असिधाराव्रतमिदं (घ) मन्ये यत्
अरिणा सह संवासः । सोऽब्रवीत्, देव ! एवमेतत् परं न
तादृग्मूर्खसमागमः क्वापि मया दृष्टः । न च महाप्रज्ञम्
अनेकशास्त्रेषु अप्रतिमबुद्धिं रक्ताक्षं विना धीमान् (ङ) । यत्-
कारणं तेन मदीयं यथावस्थितं चित्तं ज्ञातम् । ये पुनः
अन्ये मन्त्रिणस्ते महामूर्खा मन्त्रिमात्रव्यपदेशोपजीविनो-
ऽतत्त्वकुशला (च) यैः इदमपि न ज्ञातम् । यतः,

अरितोऽभ्यागतो भृत्यो दुष्टस्तत्सङ्गतत्परः ।

अपसर्प्य स धर्मत्वान्नित्योद्देशी च दूषितः ॥ २४० ॥

आसने शयने याने पानभोजनवस्तुषु ।

दृष्टादृष्टप्रसक्तेषु प्रहरन्त्यारयोऽरिषु ॥ २४१ ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन त्रिगर्वनिलयं बुधः ।

आत्मानमादृतो रक्षेत् प्रमादाद्धि विनश्यति ॥ २४२ ॥

(घ) असिधाराव्रतम् असिधारोपरिस्थितावपि असिना न छिद्यते एवम्भूतं
यत् व्रतं नियमः । घोरविकृतिकारणे सत्यपि अविकृतभावेन स्थितिरिति
भावः ।

(ङ) धीमान् बुद्धिमान् आसीत्तत्रेति शेषः ।

(च) मन्येति । मन्त्रिमात्रमेव व्यपदेशः आख्या तेन उपजीवन्ति इति
तथोक्ताः । अतत्त्वकुशलाः अतत्त्वविदः ।

अरित इति । अभ्यागतः आगन्तुकः अज्ञातकुलशील इति भावः तस्य
आश्रयस्य इत्यर्थः सङ्गं तत्परः सङ्गार्थी सन् अरितः शत्रुतोऽपिरवाध्याहार्यः ।
दुष्टः दुर्जन इत्यर्थः । सः अभ्यागतः दूषितः अतएव धर्मत्वात् धार्मिकत्वेन इत्यर्थः
अपसर्प्य अनुगत्य नित्यं सततम् उद्देशी उद्देशजनकः भवतीति शेषः ॥ २४० ॥

आसने इति । अरयः शयनः आसने याने गमने पानभोजनवस्तुषु
पानभोजनव्यापारेषु विषयेषु दृष्टादृष्टप्रसक्तेषु दृष्टेषु अदृष्टेषु प्रसक्तेषु अनवस्थितेषु
इत्यर्थः अरिषु शत्रुषु प्रहरन्ति ॥ २४१ ॥

तस्मादिति । तस्मात् कारणात् बुधः पण्डितः आदृतः यत्रवान् सन् सर्व-
प्रयत्नेन सर्वप्रकारेण त्रिगर्वनिलयं धर्मार्थकामाश्रयम् आत्मानं रक्षेत् इति यतः
प्रमादात् अनवधानात् विनश्यति विनाशं प्राप्नोति आत्मा इति शेषः ॥ २४२ ॥

साधु चेदमुच्यते,

सन्तापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः ?

दुर्मन्त्रिणं कमपयान्ति न नीतिदोषाः ?

कं श्रीर्न दर्पयति ? कं न निहन्ति सृत्युः ?

कं स्त्रीकृता न विषयाः परिपीडयन्ति ? ॥ २४३ ॥

लुब्धस्य नश्यति यशः पिशुनस्य मैत्री

नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ।

विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यम्

राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ॥ २४४ ॥

तत् राजन् ! असिधाराव्रतं मया आचरितम् (क) अरि-
संसर्गादिति, यद्व्यवृत्ता उक्तं तन्मया साक्षात् एवानुभूतम् ।

उक्तञ्च, अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृष्ठतः ।

स्वार्थमभ्युदरेत् प्राज्ञः स्वार्थभ्रंशो हि मूर्खता ॥ २४५ ॥

सन्तापयन्तीति । रोगाः कम अपथ्यभुजम् अपथ्यसेविनं न सन्तापयन्ति ?
नीतिदोषाः दुर्मन्त्रितयः कं दुष्टा मन्त्रिणी यस्य तादृशं नृपं न उपयान्ति न प्राप्नु-
वन्ति ? श्रीर्लक्ष्मीः कं जनं न दर्पयति अहङ्कृतं न करोति ? सृत्युः अन्तकः कं
जनं न निहन्ति न नाशयति ? स्त्रीकृताः स्त्रीघटिताः विषयाः व्यापाराः कं जनं
न परिपीडयन्ति ? अपितु सन्तापयन्ति, उपयान्ति, दर्पयन्ति, निहन्ति, परि-
पीडयन्त्येव इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २४३ ॥

लुब्धस्येति । लुब्धस्य जनस्य यशः, पिशुनस्य दुर्जनस्य मैत्री, नष्टक्रियस्य
भ्रष्टाचारस्य कुलम्, अर्थपरस्य धनलालस्य धर्मः, व्यसनिनः कामाद्यासक्तस्य
विद्याफलं कृपणस्य व्ययकुश्लस्य जनस्य सौख्यं तथा प्रमत्ता अनवहिताः सचिवा
अमात्या यस्य तथाविधस्य नराधिपस्य राज्यं नश्यति । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ २४४ ॥

(क) आचरितम् अनुष्ठितम् ।

अपमानमिति । प्राज्ञः पण्डितो जनः अपमानं पुरस्कृत्य अङ्गीकृत्य मानं
सम्मानं पृष्ठतः कृत्वा तु परित्यज्येव इत्यर्थः मानापमानौ अविगण्येत्यर्थः स्वार्थं

स्वप्नेनापि वहेच्छत् कालमासाद्य बुद्धिमान् ।

महता कृष्णसर्पेण मण्डूका बहवो हताः ॥ २४६ ॥

मेघवर्णं आह, कथमेतत् ? स्थिरजोवी कथयति,

कथा १५ ।

अस्ति वरुणाद्रिसमीपे एकस्मिन् प्रदेशे परिणतवया (ज) मन्दविषो नाम कृष्णसर्पः, स एवं चित्ते सञ्चिन्तितवान् कथं नाम मया सुखोपायवृत्त्या वर्तितव्यमिति, (झ) ततो बहु-मण्डूकं ह्रदम् उपगम्य धृतिपरीतमिव (ञ) आत्मानं दर्शितवान् । अथ तथा स्थिते तस्मिन् उदकप्रान्तगतेन एकेन मण्डूकेन पृष्टः, माम् ! (ट) किमद्य यथापूर्वम् आहारार्थं न विहरसि ? सोऽब्रवीत्, भद्र ! कुतो मे मन्दभाग्यस्य आहार-भिलाषः । यत्कारणम् अद्य रात्रौ प्रदोष एव मया आहारार्थं विहरमाणेन (ठ) दृष्ट एको मण्डूकः । तदग्रहणार्थं मया क्रमः सज्जितः (ड) । सोऽपि मां दृष्ट्वा मृत्युभयेन स्वाध्यायप्रसक्तानां (ढ) ब्राह्मणानाम् अन्तरमपक्रान्तो न विभावितो (ण)

स्वकार्यम् अभ्युदरेत् साधयेत्, हि यतः कार्यभंगः कार्यहानिकरणं मूर्खता निर्वोधकार्यम् इत्यर्थः ॥ २४५ ॥

स्वप्नेनापीति । बुद्धिमान् जनः कालं दुःसमयम् आसाद्य प्राप्य विपत्री भूत्वा इत्यर्थः शत्रुं स्वप्नेनापि वहेत् । तथाहि महता कृष्णसर्पेण बहवः मण्डूकाः मेवाः हताः ॥ २४६ ॥

(ज) परिणतवयाः स्थविरः ।

(झ) वर्तितव्यं जीवितव्यम् ।

(ञ) धृतिपरीतमिव धैर्यशालिनमिव ।

(ट) माम् ! मातुल !

(ठ) विहरमाणेन विचरता ।

(ड) क्रमः उद्योगः सज्जितः कृतः ।

(ढ) स्वाध्यायप्रसक्तानां वेदपाठरतानाम् ।

मया क्वापि गतः । तत्सदृशमोहितचित्तेन (त) मया कस्यचिद्
 ब्राह्मणस्य सूनोः (थ) क्रदतटजलान्तःस्थोऽङ्गुष्ठो दष्टः । ततो-
 ऽसौ सपदि पञ्चत्वमुपागतः । अथ तस्य पित्रा दुःखितेन अहं
 शप्तः, (द) यथा दुरात्मन् ! त्वया निरपराधो मत्सुतो दष्टः ।
 तत् अनेन दोषेण त्वं मण्डूकानां वाहनं भविष्यसि, तत्प्रसा-
 दलब्धजीविकया वर्त्तिष्यसे (ध) इति । ततोऽहं युष्माकं वाहना-
 र्थम् आगतोऽस्मि । तेन च सर्वमण्डूकानाम् इदमावेदितम्
 ततः तैः प्रहृष्टमनोभिः सर्वैरेव गत्वा जलपादनान्त्रो ददुर्-
 राजस्य (न) विज्ञप्तम् । अथ असौ अपि मन्त्रिपरिहृतोऽत्यङ्गु-
 तम् इदमिति मन्यमानः ससम्भ्रमं क्रदात् उत्तोर्ये मन्दविषस्य
 फणिनः फणप्रदेशम् अघिरूढः । शेषा अपि यथाज्येष्ठं (प)
 तत्पृष्ठोपरि समाकुरुहुः । किं बहुना तदुपरि स्थानमप्राप्त-
 वन्तः तस्य अनुपदं (फ) धावन्ति । मन्दविषोऽपि तेषां तुष्ट्य-
 र्थम् अनेकप्रकारान् गतिविशेषान् अदर्शयत् । अथ जलपादो
 लब्धतदङ्गसंस्पर्शसुखः तमाह,

न तथा करिणा यानं तुरगेण रथेन वा ।

(ण) विभावितः लुचितः ।

(त) तदिति तस्य मण्डूकस्य सदृशं सादृश्यम् इत्यर्थः भावप्रधानो निर्देशः ।

तेन मोहितं भान्ति' गतं चित्तं यस्य तादृशेन ।

(थ) सूनोः पुत्रस्य ।

(द) शप्तः अभिसम्पातेन योजितः ।

(ध) वर्त्तिष्यसे जीविष्यसि ।

(न) ददुर्दुराजस्य मण्डूकाधिपतेः ।

(प) यथाज्येष्ठं यथाप्रधानं प्रधानानुसारेण इत्यर्थः ।

(फ) अनुपदं पथात् ।

निति । मन्दविषेण कृणुसर्पेण सै मम यथा यानं गमनं भवति, करिणा

नरयानेन वा यानं यथा मन्दविषेण मे ॥ २४७ ॥

अथ अन्येद्युः मन्दविषः कृद्गना (व) मन्दं यन्दं विसर्पति । तच्च दृष्ट्वा जलपादोऽब्रवीत्, भद्र मन्दविष ! यथापूर्वं किम् अद्य साधु न उह्यते ? मन्दविषोऽब्रवीत्, देव ! अद्य आहार-वैकल्यात् (भ) न मे वोढुं शक्तिरस्ति । अथ असौ अब्रवीत्, भद्र ! भक्षय क्षुद्रमण्डूकान् । तच्छ्रुत्वा प्रहर्षितसर्वगात्रो मन्दविषः ससम्भ्रमम् अब्रवीत्, मम अयमेव विप्रशापोऽस्ति । तत् तव अनेन अनुज्ञावचनेन प्रीतोऽस्मि । ततोऽसौ नैरन्तर्येण मण्डूकान् भक्षयन् कतिपयैः एवाहोभिः बलवान् संवृत्तः । प्रहृष्टश्च अन्तर्लीनम् अवहस्य इदमब्रवीत्,

मण्डूका विविधा ह्येते क्लृप्तपूर्वोपसाधिताः ।

क्रियन्तं कालमक्षौणा भवेयुः खादिता मम ॥ २४८ ॥

जलपादोऽपि मन्दविषेण कृतकवचनव्यामोहितचित्तः (म) किमपि न अवबुध्यते । अत्रान्तरेऽन्यो महाकायः कृष्णसर्पः तमुद्देशं समायातः । तच्च मण्डूकैः बाह्यमानं दृष्ट्वा विस्मयम्

हस्तिना तथा न, तुरगेण अश्वेन तथा न, एधेन स्यन्दनेन तथा न, नरयानेन शिविकया च तथा न ॥ २४७ ॥

(व) कृद्गना क्लृप्तेन ।

(भ) आहारवैकल्यात् भोजनव्याघातात् भोजनाभावाद् इत्यर्थः ।

मण्डूका इति । विविधाः बहुप्रकाराः एते मण्डूकाः क्लृप्तपूर्वं कापट्येन इत्यर्थः उपसाधिताः वशीकृता मयेति शेषः, मया खादिताः भक्षिताः सन्तः क्रियन्तं कालम् अक्षौणाः भवेयुः क्रियत्कालमभिर्मे वृत्तं न भविष्यतीति भावः ॥ २४८ ॥

(म) कृतकेति । कृतकं कपटं वचनं तेन व्यामोहितं विकृतं चित्तं यस्य तथाभूतः ।

अगमत् । आह च, वयस्य ! यत् अस्माकम् अशनं (य) तैः
कथं वाह्यसे । विरुद्धमेतत् । मन्दविषोऽब्रवीत्,

सर्वमेतद्विजानामि यथा वाह्योऽस्मि ददुर्दुरैः ।

किञ्चित् कालं प्रतीक्ष्योऽहं घृतान्धो ब्राह्मणो यथा ॥ २४६ ॥

सोऽब्रवीत्, कथमेतत् ? मन्दविषः कथयति ।

कथा १२ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने यज्ञदत्तो नाम ब्राह्मणः,
तस्य भार्या पुंस्वली अन्यासक्तमना अजस्रं विटाय सखण्ड-
घृतान् घृतपूरान् कृत्वा भर्तुश्चौरिकया (र) प्रयच्छति ।

अथ कदाचिद् भर्ता दृष्ट्वा अब्रवीत्, भद्रे ! किमेतत् परि-
दृश्यते ? कुत्र वा अजस्रं नयसि इदम् ? कथय सत्यं, सा च
उत्पन्नप्रतिभा (ल) कृतकवचनैः भर्तारम् अब्रवीत्, अस्ति अत्र
नातिदूरे भगवत्या देव्या आयतनम्, तत्र अहमुपोषिता सती
बलिं भक्ष्यविशेषांश्च अपूर्वान् नयामि । अथ तस्य पश्यतो (व)
गृहीत्वा तत् सकलं देव्यायतनाभिमुखी प्रतस्थे । यत्कारणं
देव्या निवेदितेन अनेन मदीयो भर्तैव मंश्यते यन्मम ब्राह्मणी
भगवत्याः कृते भक्ष्यविशेषान् नित्यमेव नयतीति । अथ
देव्यायतने गत्वा स्नानार्थं नद्याम् अवतीर्थं यावत् स्नानक्रियां
करोति, तावत् भर्ता अन्यमार्गान्तरेण आगत्य देव्याः पृष्ठतो-

(य) अशनं भोजनम् ।

सर्वमिति । अस्मि अहं ददुर्दुरैः भेदैः वाह्यः यथा अहं भेकान् वदामीति
यथा एतत् सर्वं विजानामि, किन्तु घृतान्धः घृतसदृश्यभक्षणेन अन्धः ब्राह्मणो
यथा किञ्चित् कालम् अहं प्रतीक्ष्यः त्वयेति शेषः ॥ २४६ ॥

(र) भर्तुः भर्तारमनादृत्य इत्यर्थः अनादरे पठौ । चौरिकया अपहरणेन ।

(ल) उत्पन्नप्रतिभा प्रत्युत्पन्नमतिः ।

(व) तस्य पश्यतः पश्यन्तं तं पतिसनादृत्य इत्यर्थः ।

ऽदृश्योऽवतस्थे । अथ सा ब्राह्मणी स्नात्वा देव्यायतनम् आगत्य
 स्नानानुलेपनमाल्यधूपबलिज्जियादिकं कृत्वा देवीं प्रणम्य
 व्यजिज्ञपत् । भगवति ! केन प्रकारेण मम भर्ता अन्यो
 भविष्यति ? तच्छ्रुत्वा स्वरभेदेन (ग) देवीपृष्ठस्थितो ब्राह्मणो
 जगाद, यदि त्वम् अजस्रं घृतपूरादिभक्ष्यं तस्मै भर्ते प्रयच्छसि
 ततः शीघ्रमन्यो भविष्यति । सा तु बन्धकी (घ) कृतकवचन-
 वञ्चितमानसा तस्मै ब्राह्मणाय तदेव नित्यं प्रददौ । अथ
 अन्येद्युः ब्राह्मणेन अभिहितं, भद्रे ! नाहं सुतरां (स) पश्यामि ।
 तच्छ्रुत्वा चिन्तितमनया, देव्याः प्रसादोऽयं प्राप्त इति । अथ
 तस्या हृदयवत्तमो विटस्त्रात्सकाशम् अन्योभूतोऽयं ब्राह्मणः किं
 मम करिष्यतीति निःशङ्कः प्रतिदिनमभ्येति अथ अन्येद्युस्तं
 प्रविशन्तम् अभ्यासगतं (ह) दृष्ट्वा केशैः गृहीत्वा लगुडपाणि-
 प्रभृतिप्रहारैः तावत् अताडयत् । यावत् असौ पञ्चत्वमाप
 तामपि दुष्टपत्नीं छिन्ननासिकां कृत्वा विससर्ज । अतोऽहं
 ब्रवीमि ।

सर्वमेतद्विजानामि यथा वाह्योऽस्मि ददुर्गैः ।

किञ्चित् कालं प्रतीच्योऽहं घृतान्यो ब्राह्मणो यथा ॥२५०॥

अथ सन्दविप्रोऽन्तर्लीनम् अवहस्य पुनरपि मण्डूका
 विविधास्त्रादा इति तमेवम् अब्रवीत् । अथ जलपादः तच्छ्रुत्वा
 सुतरां व्यग्रहृदयः (च) किमनेन अभिहितमिति तम् अपृ-
 च्छत्, भद्र ! किं त्वया अभिहितम् इदं विरुद्धं वचः । अथ

(ग) स्वरभेदेन भिन्नस्वरं विधाय इत्यर्थः ।

(घ) बन्धकी कुलटा ।

(स) सुतराम् अतिमात्रम् ।

(ह) अभ्यासगतं समीपस्थम् ।

(च) व्यग्रहृदयः व्याकुलात्मा ।

असौ आकारप्रच्छादनार्थं (क) न किञ्चिदिति अवधीत् ।
तथैव कृतकवचनव्यामोहितचित्तो जलपादस्तस्य दुष्टाभि-
सन्धिं (ख) न अवबुध्यते । किं बहुना, तथा तेन सर्वेऽपि
भक्षिता यथा बीजमात्रमपि न अवशिष्टम् । अतोऽहं ब्रवीमि,
स्कन्धेनापि वहिच्छन् कालमासाद्य बुद्धिमान् ।

महता कृष्णसर्पेण मण्डूका बहवो हताः ॥ २५१ ॥

अथ राजन् ! यथा मन्दविषेण बुद्धिबलेन मण्डूका
निहताः तथा मयापि सर्वेऽपि वैरिण इति । साधु चेद-
मुच्यते,

वने प्रज्वलितो वह्निर्दहन् मूलानि रक्षति ।

स मूलोन्मूलनं कुर्याद्वायुर्यो मृदुशीतलः ॥ २५२ ॥

मेघवर्ण आह, तात ! सत्यमेवैतत् । ये महात्मानो भवन्ति
ते महासत्त्वा आपन्नता अपि प्रारब्धं न सर्जन्ति (ग) उक्तञ्च
यतः,

महत्त्वमेतन्महतां नयालङ्कारधारिणाम् ।

न मुञ्चन्ति यदारब्धं कच्छेऽपि व्यसनोदये ॥ २५३ ॥

तथा च, प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः

प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।

(क) आहारप्रच्छादनार्थं भावगीपनार्थम् ।

(ख) दुष्टाभिसन्धिं दुष्टमाश्रयम् ।

वने इति । वने प्रज्वलितः वह्निः मूलानि दहन् अपि रक्षति वनमिति
शेषः दग्धवनात् पुनरङ्कुरीत्यनेरिति भावः कित्वा यः मृदुशीतलः वायुः स मूलोत्-
पाटनं कुर्यात् येन पुनर्न प्ररीहेदिति भावः ॥ २५२ ॥

(ग) सर्जन्ति त्यजन्ति ।

महत्त्वमिति । नय एव अलङ्कारः तं धरतीति तथोक्तानां महताम् एतत्
महत्त्वं यत् कच्छे अतिकष्टे व्यसनोदये विपद्यपि आरब्धं न मुञ्चन्ति न
त्यजन्ति ॥ २५३ ॥

विघ्नैः सहस्रगुणितैरपि हन्यमानाः

प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति ॥ २५४ ॥

तत् कृतं निष्कण्टकं मम राज्यं शत्रून् निःशेषतां नयता
त्वया, अथवा युक्तमेतत् नयवेदिनाम् । उक्तञ्च यतः,

ऋणशेषं चाग्निशेषं शत्रुशेषं तथैव च ।

व्याधिशेषञ्च निःशेषं कृत्वा प्राज्ञो न सौदति ॥ २५५ ॥

सोऽब्रवीत्, देव ! भाग्यवान् त्वमेवासि यस्य आरब्धं सर्व-
मेव संसिध्यति, तत्र केवलं शीघ्रं कृत्यं साधयति, किन्तु
प्रज्ञया यत् क्रियते तदेव विजयाय भवति । उक्तञ्च,

शस्त्रैर्हता न हि हता रिपवो भवन्ति

प्रज्ञाहतास्तु रिपवः सुहता भवन्ति ।

शस्त्रं निहन्ति पुरुषस्य शरीरमेकम्

प्रज्ञा कुलञ्च विभवञ्च यशश्च हन्ति ॥ २५६ ॥

तदेवं प्रज्ञापुरुषकाराभ्यां युक्तस्य अयत्नेन कार्यसिद्धयः
सम्भवन्ति ।

प्रारभ्यते इति । नीचैः क्षुद्रैः जनैः विघ्नभयेन न खलु नैव प्रारभ्यते, न
कार्यारम्भः क्रियते । मध्या मध्यविधा जनाः प्रारभ्य उपक्रम्य विघ्नेन विहताः
प्रतिवृद्धाः सन्तः विरमन्ति निवर्तन्ते । उत्तमगुणा मूढान्तस्तु सहस्रगुणैः बहुभि-
रिति भावः विघ्नैः प्रत्यूहैः हन्यमाना अपि प्रारब्धं प्रक्रान्तं न परित्यजन्ति ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २५४ ॥

ऋणशेषमिति । प्राज्ञः विद्वान् जनः ऋणशेषम् अग्निशेषं शत्रुशेषं व्याधि-
शेषञ्च निःशेषं शेषरहितं सत्यम् विनष्टमिति यावत् कृत्वा न सौदति न कष्टं
प्राप्नोति अन्यथा कष्टमिति भावः ॥ २५५ ॥

शस्त्रैरिति । शस्त्रैर्हताः युद्धे विजिता इत्यर्थः रिपवः शत्रवः न हता भवन्ति
पुनरुत्थानसम्भवादिति भावः प्रज्ञया बुद्धिबलेन हतास्तु सुहताः सत्यम् हता
इत्यर्थः भवन्ति तेषां पुनरुत्थानासम्भवादिति भावः । शस्त्रं पुरुषस्य एकं केवलं
शरीरं निहन्ति, प्रज्ञा बुद्धिः कुलञ्च विभवञ्च यशश्च हन्ति । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ २५६ ॥

प्रसरति मतिः कार्यारम्भे दृढीभवति स्मृतिः

स्वयमुपनयन्नर्थान् मन्त्रो न गच्छति विप्लवम् ।

स्फुरति सफलस्तर्कश्चित्तं समुन्नतिमश्नुते

भवति च रतिः श्लाघ्ये कृत्ये नरस्य भविष्यतः ॥२५७॥

तथाच, नयत्यागशील्यसम्पन्ने पुरुषे राज्यमिति, उक्तञ्च,

त्यागिनि शूरे विदुषि च संसर्गरुचिर्जनो गुणो भवति ।

गुणवति धनं धनाच्छ्रीः श्रीमत्याज्ञा ततो राज्यम् ॥२५८॥

मेघवर्ण आह, नूनं सद्यःफलानि नीतिशास्त्राणि यत्
त्वया अनुकृत्येन अनुप्रविश्य (घ) अरिमर्दनः सपरिजनो निःशे-
षितः । स्थिरजीवी आह,

तीक्ष्णोपायप्राप्तिगम्योऽपि योऽर्थः

तस्याप्यादौ संशयः साधुयुक्तः ।

प्रसरतीति । भविष्यतः भाविशुभस्थित्यर्थः नरस्य कार्यारम्भे कार्यारम्भं कर्तु-
मित्यर्थः मतिर्भवति स्मृतिसंघा दृढीभवति, मन्त्रः स्वयम् अर्थान् कृत्यवस्तूनि
उपनयन् उद्भावयन् सन् विप्लवं वैपरीत्यं न गच्छति, तर्कः विचारः सफलः सन्
स्फुरति प्रसरति, चित्तं मनः समुन्नतिम् उत्साहम् अश्नुते भजते, श्लाघ्ये प्रशंस-
नीये कृत्ये कार्ये रतिः अनुरागश्च भवति ॥ २५७ ॥

त्यागिनीति । गुणो जनः त्यागिनि वदान्ते शूरे विक्रमवति विदुषि विद्या-
वति च जने संसर्गरुचिः अनुरागो इत्यर्थः भवति । गुणवति जने धनं, धनात्
श्रीर्लक्ष्मीः, श्रीमति जने आज्ञा, ततः आज्ञावति जने इत्यर्थः राज्यं तिष्ठतीति
शेषः । आर्यावृत्तम् ॥ २५८ ॥

(घ) अनुकृत्येन मतवर्तिना इत्यर्थः । अनुप्रविश्य अभ्यन्तरीभूय ।

तीक्ष्णोपयेति । तीक्ष्णैर्दार्ढ्यैरुपायैः या प्राप्तिः तथा गम्योऽपि दुःसाध्यः
अपीत्यर्थः यः अर्थः वस्तु, तस्यापि आदौ अथतः साधुयुक्तः संशयः कर्तव्य इति
शेषः अतिदुरुद्धार्यसाधनेऽपि प्रथमं सान्त्वेनैव प्रवर्तितव्यमिति भावः । तथाहि
उत्तुङ्गम् अत्युन्नतम् अयं यस्य तथाविधः वनानां सारभूतः श्रेष्ठ इत्यर्थः पादपेन्द्रः
वनस्पतिः सान्त्वाभ्यर्च्यः सानितः अभ्यर्चितश्च सन् क्रियते वनस्पतिर्च्छेदे कार्योऽपि

उत्तङ्गाग्रः सारभूतो वनानाम्

सान्धाभ्यर्च्यच्छिद्यते पादपेन्द्रः ॥ २५६ ॥

अथवा स्वामिन् ! किं तेन अभिहितेन यत् अनन्तरकाले
क्रियारहितम् असुखसाध्यं वा भवति । साधु चेदम् उच्यते,

अनिश्चितैरध्यवसायभौरुभिः

पदे पदे दोषशतानुदर्शिभिः ।

फलैर्विसंवादमुपागता गिरः

प्रयान्ति लोके परिहासवस्तुताम् ॥ २६० ॥

न च लघुषु अपि कर्त्तव्येषु धीमद्भिः अनादरः (ङ)
कार्यः । यतः,

श्रद्ध्यामि कर्त्तुमिदमल्पमयत्नसाध्यम्

अनादरः क इति कृत्यमुपेक्षमाणाः ।

केचित् प्रमत्तमनसः परितापदुःखम्

आपत्यसङ्गसुलभं पुरुषाः प्रयान्ति ॥ २६१ ॥

प्रथमं तत्सम्मानसत्कारौ यथा प्रयोक्तव्यौ तथा महारिपुसाधने कर्त्तव्ये प्रथमं
सान्त्वेनैव तदभ्यन्तरे प्रवेष्टव्यमिति तात्पर्यम् । इन्द्रवज्रावृत्तम् । विशेषेण
सामान्यसमर्थेनरूपीऽर्थान्तरन्यासः ॥ २५६ ॥

अनिश्चितैरिति । अनिश्चितेः अध्यवसायभौरुभिः उद्योगभीतैः पदे पदे
प्रतिपदं दोषशतानुदर्शिभिः फलैः विसंवादं वैपरीत्यमुपागता गिरः लोके जगति
परिहासवस्तुताम् उपहासास्पदतां प्रयान्ति । विफलवागाङ्गस्वरेण केवलमात्मनो
लाघवं प्रकाशयते तस्मात् तेनालमिति भावः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ २६० ॥

(ङ) अनादरः अयतनः ।

श्रद्ध्यामीति । केचित् पुरुषाः इदं कार्यम् अल्पं लघु अतएव अयत्नसाध्यं
विना यत्नं निष्पाद्यम् अतएव कर्त्तुं श्रद्ध्यामि शक्ती भविष्यामि, अत्र कार्यं आदरः
यतः कः ? न कोऽपीत्यर्थः इति कृत्यं तत्कार्यमुपेक्षमाणाः अतएव प्रमत्तम्
अनवस्थितं मनो येषां तादृशाः सन्तः आपदां प्रसङ्गेन आगमेन सुलभं सुप्रापं
परितापदुःखं प्रयान्ति प्राप्नुवन्ति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २६१ ॥

तत् अद्य जितारेः सद्भिभोः यथापूर्वं निद्रालाभो भवि-
ष्यति, उच्यते चैतत् ।

निःसर्पे बहसर्पे वा भवने सुष्यते सुखम् ।

सदा दृष्टभुजङ्गे तु निद्रा दुःखेन लभ्यते ॥ २६२ ॥

तथा च,

विस्तीर्णव्यवसायसाध्यमहतां सिन्धोपभुक्ताग्रिषाम् ।

कार्याणां नयसाहसोन्नतिमतामिच्छापदारोहिणाम् ।

सानोत्सेकपराक्रमव्यसनिनः पारं न यावद्गताः

सामर्षे हृदयेऽवकाशविषया तावत् कथं निर्हतिः ॥ २६३ ॥

तदवसितकार्यारम्भस्य विश्रास्यतीव मे हृदयम् । तत् इदम्
अधुना निहतकण्टकं राज्यं प्रजापालनतत्परो भूत्वा पुन-
र्पौत्रादिक्रमेण अचलकृतासनश्रीः चिरं भुङ्क्ष्व, अपिच,

प्रजा न रञ्जयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः ।

अजागलस्तनस्येव तस्य राज्यं निरर्थकम् ॥ २६४ ॥

निःसर्पे इति । निःसर्पे सर्परहिते वा बहसर्पे धृतसर्पे भवने सुखं सुष्यते
जनेन इति शेषः, सदा दृष्टा भुजङ्गा यत्र तादृशे भवने तु निद्रा दुःखेन लभ्यते
नैव लभ्यते इति भावः ॥ २६२ ॥

विस्तीर्णेति । सानोत्सेकपराक्रमव्यसनिनः सानोन्नताः पराक्रमासक्ताश्च
जनाः यावत् विस्तीर्णैः सहस्रैः व्यापारैः उद्योगैः साध्यानि अतएव महान्ति तेषां
स्त्रिन्धेः वस्तुभिः उपभुक्ता व्यवहृता आशिषी मङ्गलाशंसा येषु तथाविधैः वस्तुभिः
सुप्रत्याशं सिद्धार्थं चिन्तितानाम् इत्यर्थः नयः नीतिः साहसम् उत्साहः तथोरुन्न-
तिरुदयः विद्यते येषु तथोक्तानां नीत्युत्साहसाध्यानामिति भावः इच्छापदम्
अभीष्टं पदम् आरोहन्तीति तथोक्तानाम् अभिलषितानामिति भावः कार्याणां
पारं न गताः न कृतकार्या इत्यर्थः, तावत् सामर्षे सक्रोधे हृदये अवकाशविषया
स्यायिनी इत्यर्थः निर्हतिः सौख्यं कथम् ? नैव निर्हतिर्लभ्यते इत्यर्थः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६३ ॥

प्रजा इति । यस्तु राजा रक्षादिभिः गुणैः प्रजा न रञ्जयेत् न सन्तोषयेत्
तस्य अजागलस्तनस्येव निरर्थकं विफलं राज्यं भवतीति शेषः ॥ २६४ ॥

गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरो

रतिः सुभृत्येषु च यस्य भूपतेः ।

चिरं स भुङ्क्ते चलचामरांशुकाम्

सितातपत्राभरणां नृपश्रियम् ॥ २६५ ॥

न च त्वया प्राप्तराज्योऽहम् इति मत्वा श्रीमदेन आत्मा व्यसयितव्यः, (च) यत् कारणं चला हि राज्ञो विभूतयः । वंशारोहणवत् (च) राज्यलक्ष्मीः दुरारोहा, क्षणविनिपातरता, (ज) प्रत्यक्षतैरपि धार्यमाणा दुर्धरा, प्रशस्ताराधितापि अन्ते विप्रलम्बिनी, (झ) वानरजातिरिव विद्रुतानेकचित्ता, (ञ) पद्मपत्रोदकम् इवाघटितसंश्लेषा पवनगतिः इव अतिचपला, अनार्यसङ्गतमिव अस्थिरा, आशीविष इव दुरूपचारा (ट) सम्याभ्रलेखेव सुहृत्तरागा, जलबुद्बुदावलीव स्वभावभङ्गुरा, शीरप्रकृतिरिव कृतज्ञा (ठ) । स्वप्नलब्धद्रव्यरागिरिव क्षणदृष्टनष्टा । अपि च,

गुणेष्विति । यस्य भूपतेः नृपस्य गुणेषु रागः अनुरागः व्यसनेषु मृगयादिषु अनादरः अयत्रः अनासक्तिरित्यर्थः सुभृत्येषु च रतिः वात्सल्यम् इत्यर्थः सः चलं चञ्चलं चामरस्य अंगुलं प्रान्तं यस्यां तादृशीं तथा सितम् आतपत्रं क्वम् आभरणं यस्यां तथाभूतां नृपश्रियं राज्यलक्ष्मीं चिरं भुङ्क्ते । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ २६५ ॥

(च) श्रीमदेन विभवगर्वेण । व्यसयितव्यः प्रतारयितव्यः ।

(छ) वंशारोहणवत् यथा वंशे आरोहणं दुःसाध्यमिति भावः ।

(ज) क्षणेति । क्षणेन विनिपातः विध्वंसनं तत्र रता तदासक्ता क्षणविनाशिनी इत्यर्थः ।

(झ) प्रशस्तेति । प्रशस्तेन सुयोग्येन आराधितापि सेवितापि । विप्रलम्बिनी प्रतारणकारिणी ।

(ञ) विद्रुतेति । विद्रुतं चञ्चलितम् अनेकेषां चित्तं यथा तादृशी ।

(ट) अनार्याणाम् असाधूनां सङ्गतमिव सख्यमिव । अस्थिरा क्षणस्थायिनी । दुरूपचारा दुःसेव्या ।

(ठ) सम्याभेति । सम्यायां या अभलेखा मेघराजिः सेव, सुहृत्तं क्षणं

यदेव राज्ये क्रियतेऽभिषेकस्तदैव बुद्धिर्व्यसनेषु योज्या ।

घटा हि राज्ञामभिषेककाले सहाश्रसेवापदमुद्गिरन्ति ॥२६६॥

न च कश्चित् अनधिगमनीयो (ड) नाम अस्ति आपदाम्
उक्तञ्च,

रामस्य व्रजनं बलेर्नियमनं पाण्डोः सुतानां वनम्

वृष्णीनां निधनं नलस्य नृपते राज्यात् परिभ्रंशनम् ।

नाय्याचार्यकमर्जुनस्य पतनं सञ्चिन्त्य लङ्केश्वरे

सर्वं कालवशाज्जनोऽत्र सहते कः कं परिचायते ॥२६७॥

क्व स दशरथः स्वर्गं भूत्वा महेन्द्रमुद्गतः

क्व स जलनिधेर्वेलां बद्ध्वा नृपः सगरस्तथा ।

क्व स करतलाज्जातो वैश्यः क्व सूर्यतनुर्मनुः

रागः अनुरागः अन्यत्र लौहित्यं यस्याः तथाविधा । सीरप्रकृतिरिव लाङ्गलस्व-
भाव इव । कृतघ्ना कृतोपकारामानिनीत्यर्थः अन्यत्र कष्टचेतस्य पुनः कर्षणीति
भावः ।

यदेवेति । यदेव राज्ये अभिषेकः क्रियते, तदैव बुद्धिः राज्ञामिति शेषः
व्यसनेषु कामादिषु योज्या योजनीया दृश्यते इति शेषः । हि तथाहि राज्ञा-
मभिषेककाले घटाः कुम्भाः अन्धसा जलेन सहैव आपदम् उद्गिरन्ति उद्गमन्ति ।
नृपतयः अभिषेककाले एव विषयमदमत्ता भवन्तीति भावः । उपजाति-
वृत्तम् ॥ २६६ ॥

(ड) अनधिगमनीयः अगम्यः सर्व एव आपदा आक्रमन्त्ये इति भावः ।

रामस्येति । अत्र संसारे जनः रामस्य व्रजनम् अरण्यगमनं बलेः दैत्यराजस्य
नियमनं बन्धनं पाण्डोः सुतानां युधिष्ठिरादीनां वनं वनवासं वृष्णीनां यदूनां
निधनं ध्वंसं नलस्य नृपतेः राज्यात् परिभ्रंशनं च्युतिम् अर्जुनस्य नाय्याचार्यकं
विराटभवने अज्ञातवासो बालिकानां नृत्यशिक्षणं तथा लङ्केश्वरे रावणे विभुवन-
जयिनि इति भावः पतनं सञ्चिन्त्य विचार्य कालवशात् सर्वं सहते, को जनः कं
परिचायते ? न कोऽपि कम् इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६७ ॥

क्वेति । यः महेन्द्रस्य देवराजस्य सुहृदः सखा भूत्वा स्वर्गं गतः स दशरथः
क्व ? तथा, जलनिधेः समुद्रस्य वेलां बद्ध्वा समुद्रवेलानियन्ता इत्यर्थः स सगरः

ननु बलवता कालेनैते प्रबोध्य निमीलिताः ॥२६८॥

मान्धाता क्व गतस्त्रिलोकविजयी राजा क्व सत्यव्रतः

देवानां नृपतिर्गतः क्व नहुषः सच्छास्त्रवान् केशवः ।

मन्यन्ते सरथाः सकुञ्जरवराः शक्रासनाध्यासिनः

कालेनैव महात्मना त्वनुकृता कालेन निर्वासिताः ॥२६९॥

अपि च,

स च नृपतिस्ते सचिवास्ताः प्रमदास्तानि काननवनानि ।

स च ते च ताश्च तानि च कृतान्तदृष्टानि नष्टानि ॥२७०॥

एवं मत्तकरिकर्णचञ्चलां राज्यलक्ष्मीम् अवाप्य न्यायैक-
निष्ठो भूत्वा उपभुङ्क्ष्व ।

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रके काकोलूकीयं

नाम तृतीयं तन्त्रं समाप्तम् ।

क्व ? करतलात् वेणुनृपतेः करतलात् करतलमर्दनादित्यर्थः जातः स वैश्यः पृथुः
क्व ? पुरा दुर्दान्तं वेणुं निजिष्टृक्षवीं सुनयः वेणुस्य दक्षिणं करं मथित्वा पृथु-
मुपादयामासुरिति पौराणिकी वार्त्तानुसन्ध्या । तथा स सूर्यतनुः सूर्यस्य
आत्मा पुत्र इत्यर्थः मनुः आदिराजः आत्मा वै जायते पुत्र इति श्रुतेः । क्व ननु
भोः बलवता कालेन एते दशरथादयः प्रबोध्य निमीलिताः निधनं नीताः
॥ २६८ ॥

मान्धातेति । मान्धाता क्व गतः त्रिलोकविजयी राजा सत्यव्रतः क्व गतः,
देवानां नृपतिः नहुषः क्व गतः ? तथा सच्छास्त्रवान् सच्छास्त्रानुशीली केशवः
कृष्णश्च क्व गतः ? एते महात्मना कालेनैव सरथाः सकुञ्जरवराः सवाहना इत्यर्थः
शक्रासनाध्यासिनः इन्द्रसदृक्कासनस्थायिनः मन्यन्ते जनैरिति शेषः, कालेन च
अनुकृताः निर्वासिताः ध्वंसिताश्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६९ ॥

सचेति । स च नृपतिः, ते सचिवाः सन्निधः, ताः प्रमदाः कान्ताः,
तानि काननवनानि उपवनानि इत्यर्थः, स च ते च ताश्च तानि च सर्वाणि
कृतान्तं कालेन दृष्टानि अवलोकितानि दृष्टानीति वा पाठः, नष्टानि च । सर्वे
कालेन विधीयते इति भावः ॥ २७० ॥

अथ चतुर्थं तन्त्रम् ।

अथ इदम् आरभ्यते लब्धप्रणाशं (क) नाम चतुर्थं तन्त्रं
यस्य अयम् आदिमः श्लोकः ।

समुत्पन्नेषु कार्येषु बुद्धिर्यस्य न हीयते ।

स एव दुर्गं तरति जलस्थो वानरो यथा ॥ १ ॥

तदुच्यते अनुश्रूयते,

कथा १ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् समुद्रोपकण्ठे महान् जम्बूपादपः
सदाफलः, (ख) तत्र च रक्तमुखो नाम वानरः प्रतिवसति
स्म । तत्र च तस्य तरोरधः कदाचित् करालमुखो (ग)
नाम मकरः समुद्रसलिलात् निष्क्रम्य सुकोमलवालुका-
सनाथे (घ) तौरोपान्ते न्यविशत् । ततश्च रक्तमुखेन स
प्रोक्तः, भो ! भवान् समभ्यागतोऽतिथिः । तद्गच्छतु मया
दत्तानि अमृततुल्यानि जम्बूफलानि । उक्तञ्च,

प्रियो वा यदि वा द्विष्यो मूर्खो वा यदि पण्डितः ।

(क) लब्धप्रणाशं लब्धस्य प्राप्तस्य प्रणाशो यत्र तथाविधम् । यथा प्राप्तं वस्तु
प्रणश्यति तद्विषयम् इत्यर्थः ।

समुत्पन्नेष्विति । कार्येषु समुत्पन्नेषु उपस्थितेषु समुत्पन्नस्य बुद्धिः न हीयते
न क्षयं गच्छति, प्रत्युत प्रस्फुरतीति भावः स एव जलस्थः वानरो यथा दुर्गं
सङ्कटं तरति विपदस्त्राणं प्राप्नोति इत्यर्थः ॥ १ ॥

(ख) सदाफलः अविरतफलः सर्वस्मिन्नेव काले फलशाली इत्यर्थः ।

(ग) करालमुखः करालं विकटं मुखं यस्य तथाविधः ।

(घ) सुकोमलवालुकासनाथे मृदुलसैकतसमन्विते ।

प्रिय इति । यो जनः प्रियो वा द्विष्यो वा, मूर्खो वा, यदि वा पण्डितः

वैश्वदेवान्तमापन्नः सोऽतिथिः सर्गसंक्रमः ॥ २ ॥

न पृच्छेत् शरणं गोत्रं न च विद्यां कुलं न च ।

अतिथिं वैश्वदेवान्ते आह्वे च मनुरब्रवीत् ॥ ३ ॥

दूरमार्गश्चमश्रान्तं वैश्वदेवान्तमागतम् ।

अतिथिं पूजयेद्यस्तु स याति परमां गतिम् ॥ ४ ॥

अपूजितोऽतिथिर्यस्य गृहाद् याति विनिश्चसन् ।

गच्छन्ति विमुखास्तस्य पितृभिः सह देवताः ॥ ५ ॥

एवम् उक्त्वा तस्मै जम्बूफलानि ददौ । सोऽपि तानि भक्षयित्वा तेन सह चिरं गोष्ठीसुखम् अनुभूय भूयोऽपि स्वभवनम् अगात् । एवं नित्यमेव तौ वानरमकरो जम्बू-
च्छायास्थितौ विविधशास्त्रगोष्ठ्या कालं नयन्तौ सुखेन तिष्ठतः । सोऽपि मकरो भक्षितशेषाणि जम्बूफलानि गृहं गत्वा स्वपत्न्याः प्रयच्छति । अथ अन्यतमे दिवसे तया स पृष्टः, नाथ ! क्व एवंविधानि (ङ) अमृतफलानि प्राप्नोषि । स आह, भद्रे ! मम अस्ति परमसुहृद् रक्तमुखो नाम वानरः, स प्रीतिपूर्वम् इमानि फलानि प्रयच्छति । अथ तया अभि-

वैश्वदेवान् वैश्वदेवाख्यबलिसमयात् परम् आपन्नः उपस्थितौ भवतीति शेषः, सः स्वर्गसंक्रमः स्वर्गस्य गमने सेतुभूतः अतिथिः । तादृशातिथिसत्कारात् स्वर्ग-
लाभो जायते इति भावः ॥ २ ॥

नेति । मनुरब्रवीत् वैश्वदेवान्ते आह्वे च उपस्थितमिति शेषः अतिथिं शरणं गृहं न, गोत्रं न, विद्यां न, तथा कुलञ्च न पृच्छेत् ॥ ३ ॥

दूरेति । यस्तु दूरेण मार्गेण अध्वगमनेन यः यमः तेन श्रान्तं क्लान्तं वैश्व-
देवान्तम् आगतम् अतिथिं पूजयेत्, स परमां गतिं याति प्राप्नोति ॥ ४ ॥

अपूजित इति । अतिथिः अपूजितः असत्कृतः अतएव विनिश्चसन् दीर्घं निश्चसन् यस्य गृहात् याति गच्छति, तस्य देवता गृहस्था इति शेषः पितृभिः सह विमुखा गच्छन्ति ॥ ५ ॥

(ङ) अमृतकल्पानि अमृततुल्यानि ।

हितम्, यः सदा एव अमृतप्रायाणि ईदृशानि फलानि
भक्षयति तस्य हृदयम् अमृतमयं भविष्यति । तत् यदि मया
भार्यया ते प्रयोजनं, ततः तस्य हृदयं मद्यं प्रयच्छ, येन
तद्भक्षयित्वा जरामरणरहिता त्वया सह भोगान् भुनज्मि ।
स आह, भद्रे ! मा मा एवं वद । यतः स प्रतिपन्नो (च)
ऽस्माकं भ्राता, अपरं फलदाता, ततो व्यापादयितुं न
शक्यते । तत् त्यज एनं मिथ्याग्रहम् (छ) । उक्तञ्च,

एकं प्रसूयते माता द्वितीयं वाक् प्रसूयते ।

वाग्जातमधिकं प्रोचुः सोदर्यादपि बन्धुवत् ॥ ६ ॥

अथ सकरी आह, त्वया कदाचित् अपि मम वचनं
न अन्यथा कृतम् । तत् नूनं (ज) सा वानरी भविष्यति
यतः तस्या अनुगतः सकलमपि दिनं तत्र गमयसि । तत्
त्वं ज्ञातो मया सम्यक् । यतः,

साक्षादं वचनं प्रयच्छसि न मे नो वाञ्छितं किञ्चन

प्रायः प्रोच्छसिषि द्रुतं हुतवहज्वालासमं रात्रिषु ।

कण्ठाश्लेषपरिग्रहे शिथिलता यन्नादराच्चुम्बसे

तत्ते धूर्त ! हृदि स्थिता प्रियतमा काचिन्ममैवापरा ॥ ७ ॥

(च) प्रतिपन्नः अङ्गीकृतः ।

(छ) मिथ्याग्रहम् अयुक्तमाग्रहम् ।

एकेति । माता जननी एकं सोदरमिति शेषः प्रसूयते जनयति, वाक्
वाणी द्वितीयं भातरमिति शेषः प्रसूयते, वाग्जातं भातरं सोदर्यादपि भातुः
बन्धुवत् मित्रमिव अधिकं श्रेष्ठं प्रियमिति भावः प्रोचुः पण्डिता इति शेषः ॥ ६ ॥

(ज) नूनं मन्ये इत्यर्थः ।

साक्षादिति । हे धूर्त ! त्वं मे मम साक्षादं सानन्दं वचनं न, तथा
किञ्चन वाञ्छितम् अभिलषितं नो प्रयच्छसि प्रददासि । रात्रिषु प्रायः बाहु-
ल्येन हुतवहज्वालासमम् अग्निशिखासदृशमुष्णमिति भावः द्रुतं पुनः पुनः प्रोच्छ-
सिषि निश्वासं त्यजसि । कर्णे यः आश्लेषः आलिङ्गनं तस्य परिग्रहे ग्रहणे

सोऽपि पत्न्याः पादोपसंग्रहं (भू) कृत्वा अङ्गोपरि निधाय
तस्याः कोपकोटिमापन्नायाः (ज) पत्न्याः सुदीनम् उवाच ।

मयि ते पादपतिते किङ्करत्वमुपागते ।

त्वं प्राणवल्लभे ! कस्मात् कोपने ! कोपमेष्यसि ? ॥ ८ ॥

सा अपि तद्वचनम् आकर्ण्य अश्रुप्लुतमुखी (ट) तमुवाच ।

साह्रं मनोरथशतैस्तव धूर्त ! कान्ता

सैव स्थिता मनसि क्वचिसभावरम्या ।

अस्माकमस्ति न कथञ्चिदिहावकाशः

॥ तस्मात् कृतं चरणपातविडम्बनाभिः ॥ ९ ॥

अपरं सा यदि तव वल्लभा न भवति तत् किं मया
भणितेऽपि तां न व्यापादयसि । अथ यदि स वानरस्तत्

शिक्षिता शैथिल्यम् अनास्था इत्यर्थः तवेति शेषः यच्च आदरात् न चुम्बसे न
चुम्बनं करोषि, तत् तस्मात् ममैव मदपेक्षयैवेत्यर्थः प्रियतमा काचित् अपरा
नारी ते तव हृदि स्थितेति मन्ये इति अध्याहार्यम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ७ ॥

(भू) पादोपसंग्रहं चरणधारणम् ।

(ज) कोपकोटिं कोपस्य परां काष्ठामित्यर्थः । आपन्नायाः प्राप्ताया
अतिक्रुद्धाया इत्यर्थः सुदीनम् अतिकातरम् ।

मयीति । हे कोपने ! प्राणवल्लभे ! जीवितेश्वरि ! ते तव पादपतिते
किङ्करत्वं दासत्वमुपागते मयि त्वं कस्मात् कोपम् एष्यसि प्राप्स्यसि ? कस्मात्
कुप्यसि इत्यर्थः ॥ ८ ॥

(ट) अश्रुप्लुतमुखी नेत्रजलपूर्णवदना ।

साह्रमिति । हे धूर्त ! मनोरथशतैः साह्रं कृत्रिमेण कपटेन नतु वास्तवेन,
भावेन विलासविशेषेण रम्या मनोहारिणी सैव कान्ता तव मनसि स्थिता ।
इह संसारे अस्माकं कथित् कथञ्चित् अवकाशः स्थानं नास्ति, तस्मात् चरणपात-
विडम्बनाभिः पादपतनरूपप्रतारणाभिः कृतम् अलं न किमपि प्रयोजनम् इत्यर्थः ।
यदान्यत्र मदीयं स्थानं नास्ति तदा त्वद्धीना एव क्षीयमानुभवविषयस्यैव इति
भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ९ ॥

कः तेन सह तव स्नेहः ? तत् किं बहुना, यदि तस्य हृदयं न भक्षयामि, तत् मया प्रायोपवेशनं (ठ) कृतं विद्धि । एवं तस्याः तत् निश्चयं ज्ञात्वा चिन्ताव्याकुलियहृदयः स प्रोवाच । अथवा साधु इदमुच्यते,

वज्रलेपस्य सूर्खस्य नारौणां कर्कटस्य च ।

एको ग्रहस्तु मौनानां नीलीमद्यपयोस्तथा ॥ १० ॥

तत् किं करोमि ? कथं स मे बध्यो भवति ? इति विचिन्त्य वानरपार्श्वम् अगमत् । वानरोऽपि चिरायान्तं तं सोद्देगम् अवलोक्य प्रोवाच, भो मित्र ! किम् अद्य चिरवेलायां समायातोऽसि ? कस्मात् साक्षादं न आलपसि ? न सुभाषितानि पठसि ? स आह, मित्र ! अहं तव भ्रातृजायया (ड) निष्ठुरतरैर्वाक्यैः अभिहितः, भोः कृतघ्न ! मा मे त्वं स्वमुखं दर्शय यतः त्वं प्रतिदिनं मित्रम् उपजीवसि (ढ) न च तस्य पुनः प्रत्युपकारं गृह्यदर्शनमात्रेण अपि न करोषि । तत् ते प्रायश्चित्तम् (ण) अपि नास्ति । उक्तञ्च,

ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरैर्भग्नव्रते शठे ।

निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ ११ ॥

(ठ) प्रायोपवेशनम् अनशनव्रतं अभोजनेन प्राणान् त्यज्यामीति भावः । वज्रलेपस्येति । पूर्वं व्याख्यातम् ॥ १० ॥

(ड) भ्रातृजायया सत्यव्रता इति भावः निष्ठुरतरैः अतिनिष्ठुरैः । कृतघ्न ! उपकृतमानिन् ।

(ढ) उपजीवसि मित्रात् उपकारं प्राप्नोषि इत्यर्थः ।

(ण) प्रायश्चित्तं पापशान्तिः ।

ब्रह्मघ्ने इति । ब्रह्मघ्ने ब्रह्मघातिनि सुरापे मद्यपायिनि चौरै तस्करै, भग्न-व्रते खलविवर्द्धनार्थं तथा शठे धूर्तं प्रतारकै इत्यर्थः सद्भिः साधुभिः निष्कृतिः

तत् त्वं मम देवरं गृहीत्वा अद्य प्रत्युपकारार्थं गृहम्
आनय । नो चेत् त्वया सह मे परलोके (त) दर्शनम् । तत्
अहं तया एवं प्रोक्तः तव सकाशम् आगतः । तत् अद्य तया
सह त्वदर्थं कलहायतो (थ) मम इयती वेला विलग्ना । तत्
आगच्छ मे गृहम् । तव भ्राटपत्नी रचितचतुष्का प्रगुणित-
वस्त्रमणिमाणिक्याद्युचिताभरणा द्वारदेशवद्वन्दनमाला (द)
सोत्कण्ठा तिष्ठति । मर्कट आह, भो मित्र ! युक्तम् अभि-
हितं मदभ्राटपत्न्या । उक्तञ्च,

वर्जयेत् कौलिकाकारं मित्रं प्राज्ञतरो नरः ।

आत्मनः सम्मुखं नित्यं य आकर्षति लोलुपः ॥ १२ ॥

तथाच, ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।

भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम् ॥ १३ ॥

प्रायश्चित्तं विहिता निरूपिता, किन्तु कतमे उपकारिर्हिपिणि अथवा अकृतज्ञं
कने निष्कृतिः नास्ति ॥ ११ ॥

(त) परलोके दर्शनम् अहं करिष्यामीति भावः ।

(थ) कलहायतः कलहं कुर्वतः । विलग्ना भूता ।

(द) रचितचतुष्का सज्जितचलरा । प्रगुणितेति । प्रगुणितानि प्रकट-
गुणानि महार्हाणीत्यर्थः वस्त्रमणिमाणिक्यादीनि उचितानि उपयुक्तानि आभ-
रणानि अलङ्काराः यस्यास्तादृशी नानालङ्कारभूषिता इत्यर्थः । द्वारेति । द्वार-
देशे वद्वा रचिता लम्बिता इत्यर्थः वन्दनमाला वन्दनपुष्पमाल्या यया सा ।

वर्जयेदिति । प्राज्ञतरः अतिप्रज्ञावान् नरः कौलिकाकारं कपटमयम्
इत्यर्थः मित्रं वर्जयेत् त्यजेत्, यः कपटसुहृत् लोलुपः लुब्धः सन् नित्यं सततम्
आत्मनः सम्मुखम् आकर्षति मित्रमिति शेषः कथमपि मित्रं वञ्चयितुं स्वायत्त-
मेव चिकीर्षति इत्यर्थः ॥ १२ ॥

ददातीति । प्रीतिः प्रणयस्य लक्षणं चिह्नं षड्विधम् एकेन ददाति,
द्वितीयेन प्रतिगृह्णाति, तृतीयेन गुह्यं रहस्यम् आख्याति आलपति, चतुर्थेन
पृच्छति, पञ्चमेन भुङ्क्ते, षष्ठेन भोजयते च । दानं ग्रहणं रहस्यकथनं प्रश्नः
भोजनं भोजनदानञ्च एतत् षट्कं प्रीतिनिबन्धनमिति भावः ॥ १३ ॥

परं वयं वनचराः, युष्मदीयञ्च जलान्ते (ध) गृहं, तत् कथं शक्यते तत्र गन्तुम् ? तस्मात् तामपि मे भ्रातृपत्नीम् अत्र आनय येन प्रणम्य तस्या आशीर्वादं गृह्णामि । स आह, भो मित्र ! अस्ति समुद्रान्तरे सुरस्ये पुलिनप्रदेशेऽस्मद्गृहम् । तत् मम पृष्ठम् आरूढः सुखेन अकृतभयो गच्छ । सोऽपि तच्छ्रुत्वा सानन्दम् आह, भद्र ! यदि एवं तत् किं विलम्ब्यते त्वर्यताम् । एषोऽहं तव पृष्ठम् आरूढः । तथानुष्ठिते अगाधे जलधौ गच्छन्तं मकरम् आलोक्य भयत्रस्तमना वानरः प्रोवाच । भ्रातः ! शनैः शनैः गम्यताम् । जलकल्लोलैः म्लायते (न) मे शरीरम् । तत् आकर्ण्य मकरः चिन्तयामास । असौ अगाधं जलं प्राप्तो मे वशः सञ्जातः, मत्पृष्ठगतः तिलमात्रमपि चलितुं न शक्नोति । तस्मात् कथयामि अस्य निजाभिप्रायं, येन अभीष्टदेवतास्मरणं करोति । आह च, मित्र ! त्वं मया बधाय समानीतो भार्यावाक्येन विश्वास्य, तत् स्मर्यताम् अभीष्टदेवता । स आह, भ्रातः ! किं मया तस्याः तवापि च अपकृतं येन मे बधोपायः चिन्तितः । मकर आह, भोः ! तस्याः तावत् तव हृदयस्य अमृतमयफलरसास्वादनमृष्टस्य भक्षणे दीहृदः (प) सञ्जातः । तेन एतदनुष्ठितम् । प्रत्युत्पन्नमतिः वानर आह, भद्र ! यदि एवं तत् किं त्वया मम तत्र एव न व्याहृतम् ? (फ) येन स्वहृदयं जम्बूकोटरे सदा एव मया सुगुप्तं (व) कृतम्, तद् भ्रातृपत्न्या

(ध) जलान्ते जलमध्ये ।

(न) म्लायते क्लायते ।

(प) दीहृदः गर्भावस्थायां मनोरथः ।

(फ) व्याहृतम् उक्तम् ।

(व) जम्बूकोटरे जम्बूद्वीपगह्वरे । सुगुप्तं सुरक्षितम् ।

अर्पयामि । त्वया अहं शून्यहृदयोऽत्र कस्मात् आनीतः ?
तदाकर्ण्य मकरः सानन्दमाह, भद्र ! यदि एवं तदर्पय मे
हृदयं येन सा दुष्टपत्नी तद्भक्षयित्वा अनशनात् उत्तिष्ठति ।
अहं त्वां तमेव जम्बूपादपं प्रापयामि । एवमुक्त्वा निवर्त्य
जम्बूतलम् अगात् । वानरोऽपि कथमपि जल्पितविविध-
देवतोपचारपूजः तीरमासादितवान् (भ) ततश्च दीर्घतरचङ्क-
मणेन (म) तमेव जम्बूपादपमारूढः चिन्तयामास, अहो !
लब्धाः तावत् प्राणाः । अथवा साधु इदमुच्यते,

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ।

विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निक्कन्तति ॥ १४ ॥

तन्मम एतदद्य पुनर्जन्मदिनमिव सञ्जातम् । इति चिन्त-
मानं मकर आह, भो मित्र ! अर्पय तत् हृदयं यथा ते भ्रातृ-
पत्नी भक्षयित्वा अनशनात् उत्तिष्ठति । अथ विहस्य निर्भ-
र्त्सयन् वानरः तमाह, धिक् धिक् सूखं ! विश्वासघातक !
किं कस्यचित् हृदयद्वयं भवति ? तदाशु गम्यताम्, जम्बू-
वृक्षस्य अधस्तात् न भूयोऽपि त्वया अत्र आगन्तव्यम् । उक्तञ्च
यतः,

सकृदुष्टञ्च यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ।

स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरो यथा ॥ १५ ॥

(भ) जल्पतेति । जल्पितः यदि अहम् अस्मात् सङ्घटात् जीवामि तदा
एवमेव रूपेण देवतासर्पयामीति चिन्तितः विविधानां बह्वीनां देवतानाम् उप-
चारः पूजा येन तथोक्तः ।

(म) दीर्घतरचङ्कमणेन दीर्घतरेण उत्सवनेन इत्यर्थः ।

नेति । अविश्वस्ते जने न विश्वसेत्, विश्वस्तेऽपि जने न विश्वसेत् । विश्वा-
सात् उत्पन्नं जातं भयं मूलानि अपि निक्कन्तति निःशेषेण छिनत्ति ॥ १४ ॥

सकृदिति । यः सकृत् एकवारं दुष्टं मित्रं पुनः सन्धातुं सम्मेलयितुम्
इच्छति, सः अश्वतरो गर्भं यथा मृत्युम् उपगृह्णाति आश्रयति ॥ १५ ॥

तत् श्रुत्वा मकरः सविलक्षं (य) चिन्तितवान्, अहो !
मया अतिमूढेन किमस्य स्वचित्ताभिप्रायो निवेदितः, तद्यदि
असौ पुनरपि कथञ्चिद्विश्वासं गच्छति तद्भूयोऽपि विश्वास-
यामि । आह च, मित्र ! हास्येन मया तेऽभिप्रायो लब्धः ।
तस्या न किञ्चित् तव हृदयेन प्रयोजनम् । तत् आगच्छ
प्राप्नुणिकन्यायेन (र) अस्मदुद्वेगम् । तव भ्रातृपत्नी सोत्कण्ठा
वर्तते । वानर आह, भो दुष्ट ! गम्यताम्, अधुना नाहम्
आगमिष्यामि । उक्तञ्च,

बुभुक्षितः किं न करोति पापम्

क्षीणा जना निष्करुणा भवन्ति ।

आख्याहि भद्रे ! प्रियदर्शनस्य

न गङ्गदत्तः पुनरेति कूपम् ॥ १६ ॥

मकर आह, कथमेतत् ? स आह ।

कथा २ ।

कस्मिंश्चित् कूपे गङ्गदत्तो नाम मण्डूकराजः प्रतिवसति
स्म । स कदाचित् दायादैः उद्वेजितोऽरघवघटीम् आरुह्य
निष्क्रान्तः (ल) । अथ तेन चिन्तितम्, यत् कथं तेषां दाया-
दानां मया प्रत्यपकारः कर्तव्यः । उक्तञ्च,

(य) सविलक्षं सलज्जम् ।

(र) प्राप्नुणिकन्यायेन अतिधिरूपेण ।

बुभुक्षित इति । बुभुक्षितः क्षुधितः जनः किं पापं न करोति ? सर्वमेव
बुभुक्षानिवारणार्थं करोति इत्यर्थः । क्षीणाः क्षुधयेति शेषः । जना निष्करुणा
निर्दया भवन्ति । हे भद्रे ! प्रियदर्शनस्य आख्याहि कथय, गङ्गदत्तः पुनः कूपं
न एति न आगच्छति । उपजातिवृत्तम् ॥ १६ ॥

(ल) दायादैः ज्ञातिभिः उद्वेजितः विरक्तौकृतः । अरघवघटीं कूपस्य
सीपानप्रङ्क्तिम् । निष्क्रान्तः कूपात् निर्गतः ।

आपदि येनापकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु ।

अपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥ १७ ॥

एवं चिन्तयन् विले प्रविशन्तं कृष्णसर्पम् अपश्यत् । तं
दृष्ट्वा भूयोऽपि अचिन्तयत्, यत् एनं तत्र शूपे नीत्वा सकल-
दायादानाम् उच्छेदं करोमि । उक्तञ्च,

शत्रुभिर्योजयेच्छत्रुं बलिना बलवत्तरम् ।

स्वकार्यार्थं यतो न स्यात्काचित्पीडा तत्क्षये ॥ १८ ॥

तथाच, शत्रुमुन्मूलयेत्प्राज्ञस्तीक्ष्णं तीक्ष्णेन शत्रुणा ।

व्यथाकरं सुखार्थाय कण्टकेनेव कण्टकम् ॥ १९ ॥

एवं स विभाव्य विलङ्घारं गत्वा तम् आहूतवान्, एहि
एहि प्रियदर्शन ! (व) एहि, तत् श्रुत्वा सर्पः चिन्तयामास ।
य एष माम् आह्वयति, स स्वजातीयो न भवति यतो नैषा
सर्पवाणी । अन्येन केनापि सह मम मर्त्यलोके सम्भानं (श)
नास्ति । तदत्र एव दुर्गे स्थितः तावत् वेद्मि कोऽयं भवि-
ष्यति । उक्तञ्च,

आपद्दीति । येन जनेन आपदि अपकृतम् अनिष्टं कृतं येन च विषमासु,
कष्टासु दशासु हसितं हास्यं कृतं तयोरुभयोः अपकृत्य अपकारं कृत्वा नरः पुन-
र्जातं मन्ये । वैरनिर्यातने परमं सुखमिति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ १७ ॥

शत्रुभिरिति । स्वकार्यार्थं स्वं कार्यं साधयितुं शत्रुभिः सह शत्रुं तथा
बलिना शत्रुणा सह बलवत्तरम् अतिप्रबलं जनं योजयेत् सङ्गमयेत् यतः अत्र
संसारे तत्क्षये तेषां शत्रूणां क्षये काचित् पीडा न स्यात् प्रत्युत सुखमेव स्यादिति
भावः ॥ १८ ॥

शत्रुमिति । प्राज्ञः बुद्धिमान् जनः तीक्ष्णेन दारुणेन शत्रुणा तीक्ष्णं दारुणं
शत्रुं व्यथाकरं क्षिप्रदं कण्टकम् अङ्गविद्धमिति शेषः कण्टकेनेव सुखार्थाय
सौख्यनिमित्तम् उन्मूलयेत् ॥ १९ ॥

(व) प्रियदर्शन ! प्रियं दर्शनं यस्य तथोक्तः तत्सम्बुद्धौ ।

(श) सम्भानं सम्मेलनं सख्यम् इत्यर्थः ।

यस्य न ज्ञायते शीलं न कुलं न च संश्रयः ।

न तेन सङ्गतिं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ २० ॥

कदाचित् कोऽपि (घ) मन्त्रवादी औषधचतुरो वा माम्
आह्वय बन्धने क्षिपति । अथवा कश्चित् पुरुषो वैरमाश्रित्य
कस्यचिद्भक्षणार्थं मामाह्वयति । आह च, भोः ! को भवान् ?
स आह, अहं गङ्गदत्तो नाम मण्डूकाधिपतिः त्वत्सकाशे
मैत्रार्थम् अभ्यागतः । तच्छ्रुत्वा सर्प आह, भो ! अश्रद्धेय-
मेतत् यत् त्वणानां वह्निना सह सङ्गमः । उक्तञ्च,

यो यस्य जायते बन्धः स स्वप्नेऽपि कथञ्चन ।

न तत्समीपमभ्येति तत्किमेवं प्रजल्पसि ? ॥ २१ ॥

गङ्गदत्त आह, भोः ! सत्यमेतत् । स्वभाववैरी त्वम् अस्मा-
कम् । परं परपरिभवात् प्राप्तोऽहं ते सकाशम् । उक्तञ्च,

सर्वनाशे च सञ्जाते प्राणानामपि संशये ।

अपि शत्रुं प्रणम्यापि रक्षेत् प्राणधनानि च ॥ २२ ॥

सर्प आह, कथय कस्मात् ते परिभवः ? स आह, दाया-
देभ्यः । सोऽपि आह, क्व ते आश्रयो (स) वाप्यां कूपे तडागे

यस्येति । यस्य जनस्य शीलं चरित्रं न, कुलं वंशः, संश्रयः आवासश्च न
ज्ञायते, तेन जनेन सङ्गतिं सम्मिलनं न कुर्यादिति बृहस्पतिः उवाच ॥ २० ॥

(घ) मन्त्रवादी सर्पमन्त्रीचारणकुशलः ।

य इति । यः यस्य जनस्य बन्धः जायते भवति, स स्वप्नेऽपि कथञ्चन तत्-
समीपं न अभ्येति न गच्छति, वैरिसमीपे कदापि न गन्तव्यमित्यर्थः । तत् तदा
किं कथम् एवं प्रजल्पसि ? आलपसि ? अहं तव वैरी, त्वं मम समीपमागत एव
मया बध्यते एवं स्थिते किमर्थं त्वमेवं मामाह्वयसीति भावः ॥ २१ ॥

सर्वनाशे इति । सर्वनाशे प्राणानामपि संशये च सञ्जाते उपस्थिते सति
शत्रुं प्रणम्यापि शरणं प्रपद्यापि इत्यर्थः प्राणधनानि प्राणान् धनानि च
रक्षेत् ॥ २२ ॥

(स) आश्रयः आवासः ।

कृदे वा तत्कथय स्वाश्रयम् ? तेनोक्तम्, पाषाणचयनिबद्धे
कूपे । सर्प आह, अहो ! अपदा वयं, तन्नास्ति तत्र मे प्रवेशः,
प्रविष्टस्य च स्थानं नास्ति, यत्र स्थितः तव दायादान् व्यापा-
दयामि । तद्गम्यताम् । उक्तञ्च,

यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।

हितञ्च परिणामे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता ॥ २३ ॥

गङ्गदत्त आह, भोः ! समागच्छ त्वम् अहं सुखोपायेन
तत्र तव प्रवेशं कारयिष्यामि । तथा तस्य मध्ये जलोपान्ते
रम्यतरं कोटरम् अस्ति, तत्र स्थितः त्वं लीलया दायादान्
व्यापादयिष्यसि । तच्छ्रुत्वा सर्प व्यचिन्तयत्, अहं तावत्
परिणतवयाः, (ह) कदाचित् कथञ्चित् मूषकमेकं प्राप्नोमि ।
तत्सुखावहो जीवनोपायोऽयमनेन कुलाङ्गारेण (च) मे
दर्शितः । तदुगत्वा तान् मण्डूकान् भक्षयामीति । अथवा
साधु इदमुच्यते,

यो हि प्राणपरिचीणः सहायपरिवर्जितः ।

स हि सर्वसुखोपायां वृत्तिमारचयेद् बुधः ॥ २४ ॥

एवं विचिन्तय तमाह, भो गङ्गदत्त ! यदि एवं तदग्रे भव
येन तत्र गच्छावः । गङ्गदत्त आह, भोः प्रियदर्शन ! अहं त्वां

यदिति । यत् वस्तु ग्रसितुं भक्षयितुं शक्यं ग्रस्तं तथा प्रग्रस्तं यच्च ग्रस्तं
भक्षितं सत् परिणमेत् परिपाकं गच्छेत्, यच्च परिणामे परिपाके हितञ्च स्वादिति
शेषः, भूतिमिच्छता कल्याणार्थिना तत् आद्यं भक्षणीयम् ॥ २३ ॥

(ह) परिणतवयाः स्यविरः ।

(च) कुलाङ्गारेण वंशक्षयकारिणेति भावः ।

य इति । यः जनः प्राणैः परिचीणः क्षयं गन्तुमुद्यत इति भावः तथा
सहायेः परिवर्जितः विहीनः, स हि बुधः विज्ञश्चेदिति शेषः तदा सर्वसुखोपायां
सर्वसुखकरीं वृत्तिम् आरचयेत् विदध्यात् ॥ २४ ॥

सुखोपायेन तत्र नेष्यामि स्थानञ्च दर्शयिष्यामि । परं त्वया
 अस्मत्परिजनो रक्षणीयः । केवलं यानहं तव दर्शयिष्यामि
 ते एव भक्षणीया इति । सर्प आह, साम्प्रतं त्वं मे मित्रं
 जातम् । तन्न भेतव्यम् तव वचनेन भक्षणीयाः ते दायादाः
 एवमुक्त्वा विलात् निष्क्रम्य तम् आलिङ्ग्य च तेनैव सह
 प्रस्थितः । अथ कूपम् आसाद्य अरघट्टघाटिकामार्गेण सर्पः
 तेन आत्मना (क) खालयं नीतः । ततश्च गङ्गदत्तेन कृष्ण-
 सर्पं कोटरे धृत्वा दर्शिताः ते दायादाः । ते च तेन शनैः
 शनैः भक्षिताः । अथ मण्डूकाभावे सर्पेण अभिहितम् । भद्र !
 निःशेषिताः ते रिपवः तत् प्रयच्छ अन्यत् मे किञ्चित् भोजनं,
 यतोऽहं त्वया अत्र आनीतः । गङ्गदत्त आह, भद्र ! कृतं
 त्वया मित्रकृत्यम्, तत् साम्प्रतम् अनेन एव घाटिकायन्त्रमार्गेण
 गम्यतामिति । सर्प आह, भो गङ्गदत्त ! न सम्यगभिहितं
 त्वया । कथमहं तत्र गच्छामि । मदीयविलदुर्गम् अन्येन रुई
 भविष्यति । तस्मात् अत्रस्थस्य मे मण्डूकम् एकैकं स्ववर्गीयं
 प्रयच्छ, नो चेत् सर्वानपि भक्षयिष्यामीति । तच्छ्रुत्वा गङ्ग-
 दत्तो व्याकुलमना व्यचिन्तयत् । अहो ! किमेतत् मया
 कृतं सर्पमानयता, तद्यदि निषेधयिष्यामि तत्सर्वानपि भक्ष-
 यिष्यति । अथवा युक्तमुच्यते ।

योऽमित्रं कुरुते मित्रं वीर्याभ्यधिकमात्मनः ।

स करोति न सन्देहः स्वयं हि विषभक्षणम् ॥ २५ ॥

(क) आत्मना स्वयम् ।

य इति । यः जनः आत्मनः स्वस्मात् वीर्येण अभ्यधिकम् अधिकबलम्
 इत्यर्थः अमित्रं शत्रुं मित्रं कुरुते, स स्वयं हि आत्मनैव विषभक्षणं करोति,
 सन्देहः न नास्तीति शेषः ॥ २५ ॥

तत् प्रयच्छामि अस्य एकं दिनं प्रति सुहृदम् । उक्तञ्च,
सर्वस्वहरणे युक्तं शत्रुं बुद्धियुता नराः ।

तोषयन्त्याल्यदानेन वाङ्मवं सागरो यथा ॥ २६ ॥

तथाच, यो दुर्बलोऽणूनपि याच्यमानो
बलीयसा यच्छति नैव साम्ना ।

प्रयच्छते नैव च दर्शमानं

खारीं स चूर्णस्य पुनर्ददाति ॥ २७ ॥

तथाच, सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धं त्यजति पण्डितः ।

अर्द्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुस्तरः ॥ २८ ॥

न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्नतिमान् नरः ।

एतदेव हि पाण्डित्यं यत् स्वल्पात् भूरिरक्षणम् ॥ २९ ॥

एवं निश्चित्य नित्यमेकैकम् आदिशति (ख) । सोऽपि

सर्वस्वेति । बुद्धियुताः बुद्धिमन्तो नराः सागरः वाङ्मवं वङ्गवानलं यथा
सर्वस्वहरणे युक्तम् उद्यतं शत्रुम् अल्यदानेन तोषयन्ति प्रीणयन्ति ॥ २६ ॥

य इति । यः दुर्बलः बलीयसा प्रबलेन याच्यमानः अभ्यर्थ्यमानः सन्
साम्ना सान्त्वेन अणूनपि अल्पानपि न यच्छति न ददाति, तथा दर्शमानं नैव
च प्रयच्छते न ददाति, पुनः चूर्णस्य खारीं तदाख्यपरिमाणविशेषं ददाति, यत्
किञ्चित् चूर्णं याचितो बलवता तददाने तेनाक्रान्तः चूर्णराशिं दत्त्वा तं यथा
साम्बल्यति तथा अल्यदानेन परित्राणसम्भवे तददाने सर्वस्वदानेनापि न शान्ति-
रिति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ २७ ॥

सर्वेति । पण्डितो जनः सर्वनाशे समुत्पन्ने समुपस्थिते सति अर्द्धं त्यजति,
अर्द्धेन त्यक्तावशिष्टेनेति भावः कार्यं स्वमिति शेषः कुरुते, हि यतः सर्वनाशः
सर्वेषां नाशः दुस्तरः दुःसह इत्यर्थः ॥ २८ ॥

नेति । नतिमान् नरः स्वल्पस्य कृते निमित्तं भूरि प्रभूतं बहु इत्यर्थः न
नाशयेत् । स्वल्पात् स्वल्पव्ययात् स्वल्पेन व्ययेनेत्यर्थः यत् भूरिरक्षणं बहुरक्षणम्
एतदेव पाण्डित्यं चातुर्यम् इत्यर्थः ॥ २९ ॥

(ख) आदिशति ददाति भक्षयितुमाज्ञापयति ।

तं भक्षयित्वा तस्य परोक्षेऽन्यानपि भक्षयति । अथवा साधु
इदमुच्यते,

यथा हि मलिनैर्वस्त्रैर्यत्र तत्रोपविश्यते ।

एवं चलितवित्तस्तु वित्तशेषं न रक्षति ॥ ३० ॥

अथ अन्यदिने तेन अपरान् मण्डूकान् भक्षयित्वा गङ्ग-
दत्तसुतो यमुनादत्तो भक्षितः । तं भक्षितं मत्वा गङ्गदत्तः
तारस्वरेण धिक् धिक् प्रलापपरः कथञ्चिदपि न विरराम ।
ततः स्वपत्न्या अभिहितः ।

किं क्रन्दसि दुराक्रन्द ! स्वपक्षक्षयकारक ! ।

स्वपक्षस्य क्षये जाते को न स्नाता भविष्यति ? ॥ ३१ ॥

तत् अद्यापि विचिन्तयताम् आत्मनो निष्क्रमणम् (ग)
अस्य बधोपायश्च अथ गच्छता कालेन सकलमपि कवलितं
(घ) मण्डूककुलम् । केवलमेको गङ्गदत्तः तिष्ठति । ततः
प्रियदर्शनेन भणितम्, भो गङ्गदत्त ! बुभुक्षितोऽहम्, निःशे-
षिता सर्वे मण्डूकाः । तद्दीयतां मे किञ्चित् भोजनं यतोऽहं
त्वया अत्र आनीतः । स आह, भो मित्र ! न त्वया अत्र
विषये मया अवस्थितेन कापि चिन्ता कार्या, तत् यदि मां

यथेति । मलिनैः वस्त्रैः उपलक्षितेनेति उपलक्षणे तृतीया, मलिनवस्त्रे-
र्जनैरित्यर्थः यथा यत्र तत्र उपविश्यते वस्त्रमालिन्यशङ्काविरहादिति भावः, एवं
तथा इत्यर्थः चलितवित्तः अस्थितधनः जनः वित्तशेषं न रक्षति यत् प्राप्यते
तदेव भक्षयति इत्यर्थः सङ्घासम्भवादिति भावः ॥ ३० ॥

किमिति । हे दुराक्रन्द ! दुष्टरोदन ! दुष्टारोदिन् ! इत्यर्थः स्वपक्षक्षय-
कारक ! स्ववर्गभ्रंशिन् ! किं कथं क्रन्दसि ? रोदिषि ? स्वपक्षस्य क्षये विनाशे
जाते सति को जनः नः अस्माकं दाता रक्षिता भविष्यति ? ॥ ३१ ॥

(ग) निष्क्रमणं निर्गमनम् ।

(घ) कवलितं भक्षितम् ।

प्रेषयसि ततोऽन्यकूपस्थान् अपि मण्डूकान् विश्वास्य अत्र
 आनयामि । स आह, मम तावत् त्वम् अभक्ष्यो भ्रातृस्थाने,
 तत् यदि एवं करोषि तत् साम्प्रतं पितृस्थाने भवसि, तदेवं
 क्रियतामिति । सोऽपि तत् आकर्ण्य अरघट्टघाटिकाम् आश्रित्य
 विविधदेवतोपकल्पितपूजोपयाचितः (ङ) तस्मात् कूपात्
 विनिष्क्रान्तः । प्रियदर्शनोऽपि तदाकाङ्क्षया (च) तत्रस्थः
 प्रतीक्षमाणः तिष्ठति । अथ चिरात् अनागते गङ्गदत्ते
 प्रियदर्शनोऽन्यकोटरनिवासिनीं गोधाम् उवाच, भद्रे ! क्रियतां
 स्तोत्रं (छ) साहाय्यम् । यतः चिरपरिचितः ते गङ्गदत्तः,
 तद्वत्वा तत् सकाशं कुत्रचित् जलाशये अन्विष्य मम सन्देशं
 (ज) कथय । येन आगम्यताम् एकाकिना अपि भवता
 द्रुततरं यदि अन्ये मण्डूका न आगच्छन्ति । अहं त्वया
 विना नात्र वस्तुं शक्नोमि । तथा यदि अहं तव विरुद्धं
 आचरामि तत् सुकृतमन्तरे मया विधृतम् (झ) गोधा अपि
 तद्वचनात् गङ्गदत्तं द्रुततरम् अन्विष्य आह, भद्र गङ्गदत्त ! स
 तव सुहृत् प्रियदर्शनः तव मार्गं समीक्षमाणः (ञ) तिष्ठति ।
 तत् शीघ्रम् आगम्यतामिति । अपरञ्च तेन तव विरूपकरणे

(ङ) विविधेति । विविधाभ्यः देवताभ्यः उपकल्पिता सङ्कल्पिता या पूजा
 तथा उपयाचितः आत्मप्राणरक्षार्थं याचूजा जातोऽस्य तथोक्तः इतोऽस्य जाते इति
 इतप्रत्ययः ।

(च) तदाकाङ्क्षया तत्प्रतीक्षया ।

(छ) स्तोत्रम् अल्पम् ।

(ज) सन्देशं वाचिकम् ।

(झ) तत् तदा सुकृतं मदीयमिति भावः अन्तरे अस्मिन् अवसरे इत्यर्थः
 विधृतं तदर्थे रक्षितम् इत्यर्थः ।

(ञ) समीक्षमाणः प्रतीक्षमाणः ।

(ट) सुकृतमन्तरे धृतम् । तत् निःशङ्केन मनसा समागम्य-
ताम् । तत् आकर्ण्य गङ्गदत्त आह,

बुभुक्षितः किं न करोति पापं
क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ।
आख्याहि भद्रे ! प्रियदर्शनस्य
न गङ्गदत्तः पुनरेति कूपम् ॥ ३२ ॥

एवमुक्त्वा स तां विसर्जयामास ।

तत् भो दुष्टजलचर ! अहमपि गङ्गदत्त इव त्वद्गृहे न
कथञ्चित् अपि यास्यामि । तत् श्रुत्वा मकर आह, भो मित्र !
न एतद् युज्यते । सर्वथा एव मे कृतघ्नतादोषम् अपनय (ठ)
मद्गृहागमनेन । अथवा अत्र अहम् अनशनात् (ड) प्राण-
त्यागं तव उपरि करिष्यामि । वानर आह, मूढ ! किम् अहं
लम्बकर्णो मूर्खो ? दृष्टापायोऽपि स्वयमेव तत्र गत्वा आत्मानं
व्यापादयामि ।

आगतश्च गतश्चैव दृष्ट्वा सिंहपराक्रमम् ।

अकर्णहृदयो मूर्खो यो गत्वा पुनरागतः ॥ ३३ ॥

मकर आह, भद्र ! स को लम्बकर्णः ? कथं दृष्टापायो-
(ठ)ऽपि मृतः ? तत् मे निवेद्यताम् । वानर आह,

(ट) विरूपकरणे विरुद्धाचरणे ।

बुभुक्षित इति । पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

(ठ) कृतघ्नतादोषम् अकृतघ्नतादोषम् । अपनय चाख्य ।

(ड) अनशनात् अनाहारात् ।

आगत इति । यः आगतश्च उपस्थितश्च सिंहस्य पराक्रमं दृष्ट्वा गतश्च
प्रलायितश्च किन्तु यतः अकर्णहृदयः कर्णहृदयरहितः मूर्खश्च, ततः पुनरा-
गतः ॥ ३३ ॥

(ड) दृष्टापायः दृष्टः अपायः आसन्नपात इत्यर्थः येन तथाभूतः ।

कथा ३ ।

कस्मिंश्चित् वनोद्देशे करालकेशरो (ण) नाम सिंहः प्रति-
 वसति स्म । तस्य च धूसरको नाम शृगालः सदा एव अनु-
 यायी (त) परिचारकोऽस्ति । अथ कदाचित् तस्य हस्तिना
 सह युद्धमानस्य शरीरे गुरुतराः प्रहाराः सञ्जाता यैः पदमेक-
 मपि चलितुं न शक्नोति तस्य अचलनात् च धूसरकः क्षुत्-
 चामकण्ठो दीर्घव्यं गतः । अन्यस्मिन् अहनि तम् अवोचत्
 स्वामिन् ! बुभुक्षया पीडितोऽहं, पदात् पदमपि चलितुं न
 शक्नोमि । तत्कथं ते शुश्रूषां करोमि । सिंह आह, भो !
 गच्छ अन्वेषय किञ्चित् सत्त्वं, येन इमाम् अवस्थां गतोऽपि
 व्यापादयामि । तदाकर्ण्य शृगालोऽन्वेषयन् कञ्चित्समीपव-
 र्त्तिनं ग्रामम् आसादितवान् । तत्र लम्बकर्णी नाम गर्दभः
 तडागोपान्ते प्रविरलदूर्वाङ्गुरान् क्लृप्त्वादास्वादयन् (य)
 दृष्टः । ततश्च समीपवर्त्तिना भूत्वा तेन अभिहितः, माम् !
 नमस्कारोऽयं मदीयः सम्भाव्यताम् (द) चिरात् दृष्टोऽसि ।
 तत् कथय तत् किमेवं दुर्बलतां गतः । स आह, भो भगि-
 नौपुत्र ! किं कथयामि, रजकोऽतिनिर्दयोऽतिभारेण मां
 पीडयति, घासमुष्टिम् (ध) अपि न प्रयच्छति । केवलं

(ण) करालेति । करालाः उत्कटाः केशरा जटा यस्य तथोक्तः यस्य जटा-
 दर्शनेनैव भयं जायते इति भावः ।

(त) अनुयायी अनुचरः । परिचारकः सेवकः ।

(य) प्रविरलेति । प्रविरलाः अल्पाल्पाः दूर्वाणाम् अङ्गुराः प्ररीहाः तान् ।
 आस्वादयन् भक्षयन् ।

(द) सम्भाव्यतां गृह्यताम् ।

(ध) घासमुष्टिं मुष्टिमितघासम् ।

दूर्वाङ्कुरान् धूलिमिश्रितान् भक्षयामि । तत्कुतो मे शरीरे
 पुष्टिः ? । शृगाल आह, माम् ! यदि एवं तदस्ति मरकत-
 सदृशप्रपायो (न) नदीसनाथो रमणीयतरः प्रदेशः । तत्र
 आगत्य मया सह सुभाषितगोष्ठीसुखम् अनुभवन् तिष्ठ ।
 लम्बकर्ण आह, भो भगिनीसुत ! युक्तमुक्तं भवता । परं वयं
 ग्राम्याः पशवोऽरण्यचारिणां बध्नास्तत् किं तेन भव्यप्रदेशेन ?
 (प) शृगाल आह, माम् ! मैवं वद, मङ्गजपञ्जरपरिरक्षितः
 स देशः । तन्नास्ति कश्चित् अपरस्य तत्र प्रवेशः । परमनेन
 एव दोषेण रजककदर्थिताः (फ) तत्र तिस्रो रासभ्योऽनाथाः
 सन्ति । ताश्च पुष्टिमापन्ना यौवनोत्कटा (ब) इदं माम्
 ऊचुः, यदि त्वम् अस्माकं सत्यो मातुनः तदा किञ्चित् ग्रामा-
 न्तरं गत्वा अस्मदयोग्यं कश्चित् पतिमानय । तदर्थं त्वामहं
 तत्र नयामि । अथ शृगालवचनानि श्रुत्वा कामपीडिताङ्गः
 तम् अवोचत् भद्र ! यदि एवं तदग्रे भव, येन आगच्छामि ।
 अथवा साधु इदमुच्यते ।

नामृतं न विषं किञ्चिदेकां मुक्ता नितम्बिनीम् ।

यस्याः सङ्गेन जीव्येत म्रियते च वियोगतः ॥ ३४ ॥

(न) मरकतेति । मरकतैः हरिण्यणिभिः सदृशानि यानि श्याणि घासाः
 तत्प्रायः तद्वद्बुद्धः ।

(प) भव्यप्रदेशेन उत्कृष्टस्थानेन ।

(फ) रजककदर्थिताः रजकेन क्षिप्ताः ।

(ब) अनाथा अस्वामिकाः । पुष्टिमापन्नाः परिपुष्टशरीराः । यौवनोत्-

कटाः पूर्णयुवत्यः ।

नेति । एकां नितम्बिनीं कान्तां मुक्ता विहाय किञ्चिदपि वस्तु अमृतं न,
 विषञ्च न, विना गृहिणीं किमपि प्रीतिं न विदधातीति भावः । यस्याः नित-
 म्बिन्याः सङ्गेन संसर्गेण जीव्येत प्राणिति, वियोगतः विच्छेदेन म्रियते च जन-
 इति शेषः ॥ ३४ ॥

तथाच, यासां नाम्नापि कामः स्यात्सङ्गमं दर्शनं विना ।

तासां दृक् सङ्गमं प्राप्य यन्न द्रवति कौतुकम् ॥३५॥

तथानुष्ठिते शृगालेन सह सिंहान्तिकमागतः । सिंही-
ऽपि व्यथाकुलितस्तं दृष्ट्वा यावत् समुत्तिष्ठति, तावत् रासभः
पलायितुम् आरब्धवान् । अथ तस्य पलायमानस्य सिंहेन
तलप्रहारो (भ) दत्तः । स च मन्दभाग्यस्य व्यवसाय इव
व्यर्थतां गतः । अत्रान्तरे शृगालः कोपाविष्टस्तम् उवाच, भोः !
किं एवंविधः प्रहारस्ते ? यद्गर्दभोऽपि तव पुरतो बलाद्गच्छति ।
तत्कथं गजेन सह युद्धं करिष्यसि ? तददृष्टं ते बलम् । अथ
विलक्ष्मितं (म) सिंह आह, भोः ! किम् अहं करोमि ।
मया न क्रमः सज्जीकृत (य) आसीत् । अन्यथा गजोऽपि
मत्क्रमाक्रान्तो (र) न गच्छति शृगाल आह, अद्यापि
एकवारं तवान्तिके तमानेष्यामि । परं त्वया सज्जीकृतक्रमेण
स्थातव्यम् । सिंह आह, भद्र ! यो मां प्रत्यक्षं दृष्ट्वा गतः स
पुनः कथम् अत्र आगमिष्यति । तदन्यत् किमपि सत्त्वम् अन्वि-
ष्यताम् । शृगाल आह, किं तव अनेन व्यापारेण ? (ल)

यासामिति । यासां सङ्गमं दर्शनं वा विनापि नाम्नापि नाममात्रेणैव
कामः मदनीद्रेकः स्यात् तासां नारीणां दृक्सङ्गमं नैवसङ्गं दृष्टिपातम् इत्यर्थः
प्राप्य यत् न द्रवति चार्द्रो भवति जन इति शेषः तत् कौतुकम् आश्चर्यम् ॥ ३५ ॥

(भ) तलप्रहारः चपेटाघातः । स च तलप्रहारः मन्दं भाग्यं यस्य तस्य
अभाग्यस्य इत्यर्थः व्यवसायश्चेष्टितमिव व्यर्थतां विफलतां गतः व्यर्थो जात इत्यर्थः
तेन तलप्रहारेण रासभस्य न किमपि अनिष्टं जातमिति भावः ।

(म) विलक्ष्मितं सलज्जस्मितम् ।

(य) क्रमः उद्योगविशेषः । सज्जीकृतः असज्जः सज्जः कृतः तथोक्तः अभूत-
तद्भावे चिप्रत्ययः ।

(र) मदिति । मम क्रमेण आक्रान्तः धृतः ।

(ल) व्यापारेण पर्यालोचनया इत्यर्थः ।

त्वं केवलं सज्जितक्रमः तिष्ठ । तथा अनुष्ठिते शृगालोऽपि
यावत् रासभमार्गेण गच्छति, तावत् तत्रैव स्थाने चरन् (व)
दृष्टः । अथ शृगालं दृष्ट्वा रासभः प्राह, भो भगिनीसुत !
शोभनस्थाने त्वया अहं नीतः, द्राक् (श) मृत्युवशं गतः ।
तत्कथय किं तत्सत्त्वं, यस्य अतिरौद्रवज्रसदृशकरप्रहारात् (ष)
अहं मुक्तः । तत् श्रुत्वा प्रहसन् शृगाल आह, भद्र ! रासभो
त्वाम् आयान्तं दृष्ट्वा सानुरागम् आलिङ्गितुं समुत्थिता । त्वं च
कातरत्वात् नष्टः (स) सा पुनर्न शक्ता त्वां विना स्थातुम् ।
तया तु नश्यतः तेऽवलम्बनार्थं (ह) हस्तः क्षिप्तो न अन्य-
कारणेन, तत् आगच्छ, सा त्वत्कृते प्रायोपवेशना (क्ष)
उपविष्टा तिष्ठति । एतत् वदति, यत् लम्बकर्णो यदि मे
भर्त्ता न भवति, तत् अहमग्नौ जले वा प्रविशामि, पुनस्तस्य
वियोगं सोढुं न शक्नोमि । तत्प्रसादं कृत्वा तत्र आगम्यता-
मिति । नो चेत् तव स्त्रीहत्या भविष्यति । अपरं भगवान्
कामः कोपं तव उपरि करिष्यति । उक्तञ्च,

स्त्रीमुद्रां मकरध्वजस्य जयिनीं सर्वार्थसम्पत्कारीं

ये मूढाः प्रविहाय यान्ति कुधियो मिथ्याफलान्वेषिणः ।

(व) चरन् रासभ इति शेषः ।

(श) द्राक् भटिति सङ्घसा वा ।

(ष) अतीति । अतिरौद्रः अतिदारुणः वज्रसदृशः यः करः तस्य प्रहारात्
आघातात् ।

(स) नष्टः पलायितः ।

(ह) नश्यतः पलायमानस्य । अवलम्बनार्थं धारणार्थम् ।

(क्ष) प्रायोपवेशना अनशनव्रतचारिणी ।

स्त्रीमुद्रामिति । ये कुधियः दुर्वृद्ध्यः मकरध्वजस्य कामस्य जयिनीं जेतुं
सर्वार्थसम्पत्कारीं सर्वसुखविधायिनीम् इत्यर्थः स्त्रीमुद्रां स्त्रिया मुद्रा चिह्नविशेषः तां

ते तेनैव निहत्य निर्दयतरं नग्नीकृता सुण्डिताः

केचिद्रक्तपटीकृताश्च जटिलाः कापालिकाश्चापरे ॥ ३६ ॥

अथ असौ तद्वचनं श्रुत्वा भूयोऽपि तेन सह
प्रस्थितः अथवा साधु इदमुच्यते ।

जानन्नपि नरो दैवात् प्रकरोति विगर्हितम् ।

कर्म किं कस्यचिन्नोके गर्हितं रोचते कथम् ॥ ३७ ॥

अत्रान्तरे सज्जितक्रमेण सिंहेन स लम्बकर्णो व्यापादितः ।
ततस्तं हत्वा शृगालं रक्तकं निरूप्य स्वयं स्नानार्थं नद्यां गतः ।
शृगालेनापि लौल्यौलुक्यात् (क) तस्य कर्णहृदयं भक्षितम् ।
अत्रान्तरे सिंहे यावत् स्नात्वा कृतदेवार्चनः प्रतर्पितपितृगणः
समायाति तावत् कर्णहृदयरहितो (ख) रासभः तिष्ठति ।
तं दृष्ट्वा कोपपरीतात्मा सिंहः शृगालम् आह, पाप !
किमिदमनुचितं कर्म समाचरितम् ? यत् कर्णहृदयभक्षणेन
अयमुच्छिष्टतां नीतः । शृगालः सविनयमाह । स्वामिन् !

योषिद्योनिमिति भावः । प्रविष्टाय परित्यज्य ममयाफलस्य अलीकप्रयोजनस्य
तपश्र्यादेरिति भावः अर्चयिष्यः अर्थिनः सन्तः यान्ति विचरन्ति इत्यर्थः ते तेनैव
कासेनैव निर्दयतरम् अतिनिष्ठुरं यथा तथा निहत्य आहत्य केचित् नग्नीकृताः
विवसनाः कृताः, केचित् सुण्डिताः कृतशिरोमुण्डनाः, केचित् रक्तपटीकृताः
रक्तवसनाः कृताः केचित् जटिलाः जटाधारिणः कृताः अपरे कापालिकाः
तदाख्यप्रतिनः कृता इति सर्वदोहनीयम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

जानन्निति । नरः जानन्नपि दैवात् दैवायत्तत्वादित्यर्थः विगर्हितं विशेषेण
निन्दितं कर्म कुर्यात् । लोके जगति गर्हितं कर्म कस्यचित् जनस्य किं कथं
रोचते अन्यथेति शेषः ॥ ३७ ॥

(क) लौल्यौलुक्यात् चापल्यात्, औलुक्यात् विष्वक्सासहत्वाच्च इत्यर्थः ।

(ख) कर्णहृदयरहितः । यद्यस्य कर्णौ स्तः तदा अवश्यमेव कदाचिदनेन
सिंहपराक्रमः श्रुतः, तच्छ्रवणे सति नैव पुनरागच्छेत् । हृदयमपि अस्य नासीत्
तथा सति सिंहविक्रमः पूर्वेषु दर्ष्टोऽपि न कथमनेन स्मृतः तस्मात् कर्णहृदय-
रहित एवायमिति भावः ।

मा मा एवं वद । यत्कर्णहृदयरहितोऽयं रासभ आसीत् ।
येन इह आगत्य त्वाम् अवलोक्य भूयोऽपि आगतः अथ तद्वचनं
अद्वेयं मत्वा सिंहः तेनैव सह संविभज्य निःशङ्कितमनाः तं
भक्षितवान् । अतोऽहं ब्रवीमि ।

आगतश्च गतश्चैव दृष्ट्वा सिंहपराक्रमम् ।

अकर्णहृदयो मूर्खो यो गत्वा पुनरागतः ॥ ३८ ॥

तन्मूर्ख ! कपटं कृतं त्वया । परं युधिष्ठिरेणैव सत्य-
वचनेन (ग) विनाशितम् (घ) । अथवा साधु इदमुच्यते ।

स्वार्थमुत्सृज्य यो दम्भी सत्यं ब्रूते सुमन्दधीः ।

स स्वार्थाद् भ्रश्यते नूनं युधिष्ठिर इवापरः ॥ ३९ ॥

मकर आह, कथमेतत् ? स आह,

कथा ४ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने कुम्भकारः प्रतिवसति स्म, स कदा-
चित् प्रमादादूर्ध्वभग्नघटकर्परतीक्ष्णाग्रस्योपरि (ङ) महता
वेगेन धावन् पतितः । ततः कर्परकोट्या पाटितललाटो (च)
रुधिरप्लाविततनुः कृच्छ्रात् उत्थाय स्वाश्रयं गतः । ततश्च अपथ्य-
सेवनात् स प्रहारस्तस्य करालतां गतः कृच्छ्रेण नौरो-

(ग) सत्यवचनेन सत्यवादिना ।

(ग) विनाशितं कपटमिति शेषः ।

स्वार्थमिति । यः सुमन्दधीः अतिसूक्ष्ममतिः दम्भी प्रतारणकुशलः नरः
स्वार्थम् उत्सृज्य विज्ञाय सत्यं ब्रूते, सः अपरः युधिष्ठिर इव नूनं निश्चितं
स्वार्थाद् भ्रश्यते भट्टो भवति ॥ ३९ ॥

(ङ) प्रमादात् अनवधानात् । अर्द्धं भग्नः यः घटः तस्य कर्परस्य क्षुद्र-
खण्डस्य यत् तीक्ष्णाग्रं तस्य ।

(च) कर्परकोट्या कर्परस्य अग्रभागेन । पाटितेति पाटितं कृतं ललाटं
यस्य तथाभूतः ।

ग्यतां (क) नीतः । अथ कदाचित् दुर्भिक्षपीडिते देशे स
कुम्भकारः क्षुत्क्षामकण्ठः कश्चित् राजसेवकैः सह देशान्तरं
गत्वा कस्यापि राज्ञः सेवको बभूव । सोऽपि राजा तस्य
ललाटे विकारालं (ज) प्रहारक्षतं दृष्ट्वा चिन्तयामास,
यहीरः पुरुषः कश्चित् अयम् । नूनं तेन ललाटपट्टे सम्मुख-
प्रहारः । अतस्तं सम्मानादिभिः सर्वेषां राजपुत्राणां (झ)
मध्ये विशेषप्रसादेन पश्यतिस्म । तेऽपि राजपुत्राः तस्य
तं प्रसादातिरेकं (ञ) पश्यन्तः परमैर्ष्याधर्मं (ट) वहन्तो
राजभयात् न किञ्चित् ऊचुः । अथ अन्यस्मिन्नहनि तस्य
भूपतेः वीरसम्भावनायां क्रियमाणायां विग्रहे (ठ) समुपस्थिते
प्रकल्पमानेषु गजेषु सन्नद्धमानेषु वाजिषु (ड) योधिषु
प्रगुणीक्रियमाणेषु तेन भूभुजा स कुम्भकारः प्रस्तावानु-
गतं (ढ) पृष्ठो निर्जने । भो राजपुत्र ! किं ते नाम ? का च
जातिः ? कस्मिन् संग्रामे प्रहारोऽयं ते ललाटे लग्नः । स
आह, देव ! नायं शस्त्रप्रहारः । युधिष्ठिराभिधः कुलालोऽहं

(क) कराक्षतां भयानकत्वम् । नीरीग्यताम् पारोग्यम् ।

(ज) विकारालम् अत्युल्कटम् ।

(झ) राजपुत्राणाम् । अनादरे षष्ठी । राजपुत्राननादृत्य इत्यर्थः ।

(ञ) प्रसादातिरेकम् अनुग्रहातिशयम् ।

(ट) ईर्ष्याधर्मं विद्वेषम् इत्यर्थः ।

(ठ) वीरिति । वीराणां सम्भावना परीक्षा तस्याम् । विग्रहे संग्रामे ।

(ड) प्रकल्पमानेषु सज्जमानेषु । सन्नद्धमानेषु उदयुज्यमानेषु । वाजिषु
अश्वेषु ।

(ढ) प्रगुणीक्रियमाणेषु प्रकर्षशालीक्रियमाणेषु योधिषु वीरिषु । भूभुजा
राजा । प्रस्तावानुगतं प्रसङ्गसङ्गतं यथा तथा ।

(ण) प्रकृत्या (त) मदुगेहेऽनेककर्पराणि आसन् । अथ कदाचित् मद्यपानं कृत्वा निर्गतः प्रधावन् कर्परोपरि पतितः । तस्य प्रहारविकारोऽयं मे ललाटे एवं विकरालतां गतः । तदाकर्ण्य राजा सत्रोडमाह, अहो ! वञ्चितोऽहं राजपुत्रानुकारिणा अनेन कुलालेन । तत् दीयतां द्राक् एतस्य चन्द्रार्द्धः (य) । तथानुष्ठिते कुम्भकार आह, मा मा एवं कुर्व । पश्य मे रणे हस्तलाघवम् (द) । राजा प्राह, भोः सर्वगुणसम्पन्नो भवान् । तथापि गम्यताम् । उक्तञ्च,

शूरश्च कृतविद्यश्च दर्शनौयोऽसि पुत्रक ! ।

यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ॥ ४० ॥

कुलाल आह, कथमेतत् ? राजा कथयति,

कथा ५ ।

कस्मिंश्चित् उद्देशे सिंहदम्पती प्रतिवसतः स्म, अथ सिंहो पुत्रद्वयम् अजौजनत् । सिंहोऽपि नित्यमेव शृगान् व्यापाद्य सिंहौ ददाति, अथ अन्यस्मिन्नहनि तेन किमपि न आसादितम् । वने भ्रमतोऽपि तस्य रविरस्तं गतः । अथ तेन स्वगृहम् आगच्छता शृगालशिशुः प्राप्तः । स च बालकोऽयमिति अवधार्य यत्नेन दंष्ट्रामध्यगतं कृत्वा सिंहा जीवन्त-

(ण) कुलालः कुम्भकारः ।

(त) प्रकृत्या जातिस्वभावेन ।

(य) द्राक् शीघ्रम् । चन्द्रार्द्धः अर्द्धचन्द्रः गलहस्त इत्यर्थः ।

(द) हस्तलाघवं चिप्रहस्तताम् ।

शूरश्चेति । हे पुत्रक ! त्वं शूरश्च बलवांश्च कृतविद्यश्च शिक्षितविद्यश्च असौति शेषः किन्तु यस्मिन् कुले त्वम् उत्पन्नः, तत्र उत्पन्नेन इति शेषः गजः न हन्यते ॥ ४० ॥

मेव समर्पितवान् । ततः सिंहा अभिहितं, भोः कान्त !
त्वयानीतं किञ्चित् अस्माकं भोजनम् ? सिंह आह, प्रिये !
मया अद्य एनं शृगालशिशुं परित्यज्य न किञ्चित् सत्वम्
आसादितम् । स च बालोऽयमिति मत्वा न व्यापादितो
विशेषात् स्वजातीयश्च । उक्तञ्च,

स्त्रीविप्रलिङ्गिबालेषु प्रहर्त्तव्यं न कर्हिचित् ।

प्राणत्यागेऽपि सञ्जाते विश्वस्तेषु विशेषतः ॥ ४१ ॥

इदानीं त्वम् एनं भक्षयित्वा पथ्यं कुरु । प्रभातेऽन्यत्
किञ्चित् उपार्जयिष्यामि । सा प्राह, भो कान्त ! त्वया बाल-
कोऽयं विचिन्तय न हतः । तत् कथम् एनमहं स्त्रोदरार्थं
विनाशयामि । उक्तञ्च,

अकृत्यं नैव कर्त्तव्यं प्राणत्यागेऽपि संस्थिते ।

न च कृत्यं परित्याज्यं धर्म एष सनातनः ॥ ४२ ॥

तस्मात् मम अयं तृतीयः पुत्रो भविष्यति । इत्येव मुक्त्वा
तमपि स्वस्तनक्षीरेण परां पुष्टिम् अनयत् । एवं ते त्रयोऽपि
शिशवः परस्परम् अज्ञातजातिविशेषा एकाचारविहारा
बाल्यसमयं निर्वाहयन्ति । अथ कदाचित् तत्र वने भ्रमन्
अरण्यगजः समायातः । तं दृष्ट्वा तौ सिंहसुतौ द्वौ अपि
कुपिताननौ तं प्रति प्रचलितौ यावत् तावत् तेन शृगाल-
सुतेन अभिहितम्, अहो ! गजोऽयं युष्मत् कुलशत्रुः, तन्न

स्त्रीति । प्राणत्यागे प्राणसंशये इत्यर्थः सञ्जाते उपस्थितेऽपि कर्हिचित्
कदाचित् स्त्रीविप्रलिङ्गिबालेषु स्त्रीषु विप्रेषु लिङ्गेषु ब्रह्मचर्यादिषु बालेषु शिशुषु
विशेषतः विश्वस्तेषु कृतविश्वासेषु जनेषु न प्रहर्त्तव्यम् ॥ ४१ ॥

अकृत्यमिति । प्राणत्यागे संस्थिते उपस्थितेऽपि अकृत्यम् अकार्यं नैव
कर्त्तव्यं कृत्यं कर्त्तव्यञ्च न परित्याज्यम् । एषः सनातनः नित्यः धर्मः ॥ ४२ ॥

गन्तव्यमेतस्य अभिमुखम् । एवमुक्त्वा गृहं प्रधावितः । तौ अपि ज्येष्ठबान्धवभङ्गान्निरुत्साहतां (ध) गतौ । अथवा साधु इदमुच्यते ।

एकेनापि सुधीरेण सोत्साहेन रणं प्रति ।

सोत्साहं जायते सैन्यं भग्ने भङ्गमवाप्नुयात् ॥ ४३ ॥

तथाच, अत एव हि वाञ्छन्ति भूपा योधान् महाबलान् ।

शूरान् वीरान् कृतोत्साहान् वर्जयन्ति च कातरान् ॥ ४४ ॥

अथ तौ द्वौ अपि गृहं प्राप्य पित्रोरग्रतो विहसन्तौ ज्येष्ठ-
भ्रातृचेष्टितम् ऊचतुः । यथा गजं दृष्ट्वा दूरतोऽपि नष्टः ।
सोऽपि तदाकर्ण्य कोपाविष्टमनाः प्रस्फुरिताधरपल्लवः ताम्र-
लोचनः (न) त्रिशिखां शृकुटिं कृत्वा तौ निर्भर्त्सयन् परुष-
तरवचनानि उवाच । ततः सिंघ्या एकान्ते नीत्वा प्रबोधितो-
ऽसौ । वत्स ! मैवं कदाचित् जल्प । भवदीयलघुभ्रातरौ
एतौ । अथ असौ प्रभूतकोपाविष्टः तामुवाच, किमहम् एताभ्यां
शौर्य्येण रूपेण विद्याभ्यासेन कौशल्येन वा हीनः ? येन माम्
उपहसतः । तन्मया अवश्यम् एतौ व्यापादनीयौ । तदाकर्ण्य
सिंही तस्य जीवितमिच्छन्तौ अन्तर्विहस्य प्राह ।

(ध) ज्येष्ठबान्धवस्य ज्येष्ठभ्रातुः शृगालसुतस्येति भावः भङ्गात् पलायनात् ।
निरुत्साहतां भग्नीरुत्साहत्वम् ।

एकेनेति । सैन्यम् एकेनापि सुधीरेण सोत्साहेन उत्साहवता स्थितेन इति
शेषः रणं प्रति सोत्साहम् उत्साहान्वितं जायते, भग्ने एकस्मिन् प्रधाने इति शेषः
भङ्गं निरुत्साहत्वम् अवाप्नुयात् प्राप्नोति इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

अत इति । अतएव अस्मादेव हेतोः भूपाः राजानः महाबलान् शूरान्
वीरान् कृतोत्साहान् उत्साहवतः योधान् सैनिकान् वाञ्छन्ति अभिलषन्ति,
कातरान् भीरून् वर्जयन्ति त्यजन्ति च ॥ ४४ ॥

(न) ताम्रलोचनः रक्तनेत्रः ।

शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्रक ! ।

यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ॥ ४५ ॥

तत् सम्यक् शृणु वत्स ! त्वं शृगालीसुतः कपया मया स्वस्तनचौरेण पुष्टिं नीतः । तद्यावत् एतौ मत्पुत्रौ शिशुत्वात् त्वां शृगालं न जानीतः, तावत् द्रुततरं गत्वा स्वजातोर्यानां मध्ये भव, नो चेत् आभ्यां हतो सृत्यपथं समेष्यसि । सोऽपि तद्वचनं श्रुत्वा भयव्याकुलमनाः शनैः शनैः अपसृत्य स्वजात्या मिलितः । तस्मात् त्वमपि यावत् एते राजपुत्राः त्वां कुलालं न जानन्ति तावत् द्रुततरम् अपसर । नोचेत् एतेषां सकाशात् विडम्बनां (प) प्राप्य मरिष्यसि । कुलालोऽपि तदाकर्ण्य सत्वरं प्रनष्टः । अतोऽहं ब्रवीमि,

स्वार्थमुत्सृज्य यो दम्भौ सत्यं ब्रूते सुमन्दधीः ।

स स्वार्थाद् भ्रश्यते नूनं युधिष्ठिर इवापरः ॥ ४६ ॥

धिकं मूर्ख ! यत् त्वया स्त्रियोऽर्थे एतत् कार्यम् अनुष्ठातुम् आरब्धम् । न हि स्त्रीणां कथञ्चिद्विश्वासम् उपगच्छेत् । उक्तञ्च,

यदर्थं स्वकुलं त्यक्तं जीवितार्द्धञ्च हारितम् ।

सा मां त्यजति निःस्नेहा कः स्त्रीणां विश्वसेन्नरः ? ॥ ४७ ॥

मकर आह, कथमेतत् ? वानर आह,

(प) विडम्बनां विशेषेण अवमाननाम् ।

यदर्थं इति । यदर्थं यस्याः कृते स्वकुलं त्यक्तं जीवितार्द्धञ्च हारितं परित्यक्तम् इत्यर्थः सा निःस्नेहा त्यक्तप्रणया सती मां त्यजति, अतः को नरः स्त्रीणां विश्वसेत् ? न कस्यापि स्त्रीषु विश्वासः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

कथा ६ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने कोऽपि ब्राह्मणः, तस्य च भार्या प्राणिभ्योऽपि अतिप्रिया आसीत् । सापि प्रतिदिनं कुटुम्बेन (फ) सह कलहं कुर्वाणा न विश्राम्यति (व) सोऽपि ब्राह्मणः कलहम् असहमानो भार्यावात्सल्यात् स्वकुटुम्बं परित्यज्य ब्राह्मण्या सह विप्रकृष्टं (भ) देशान्तरं गतः । अथ महाटवौमध्ये ब्राह्मण्या अभिहितः, आर्यपुत्र ! तृष्णा मां बाधते । तदुदकं क्वापि अन्वेषय । अथ असौ तद्वचना-नन्तरं यावत् उदकं गृहीत्वा समागच्छति, तावत् तां सृताम् अपश्यत् । अतिवल्लभतया विषादं कुर्वन् यावत् विलपाति, तावत् आकाशे वाचं शृणोति । तथा हि यदि ब्राह्मण ! त्वं स्वकीयजीवितस्यार्द्धं ददासि, ततः ते जीवति ब्राह्मणी । तत् श्रुत्वा ब्राह्मणेन शुचीभूय तिसृभिर्वाचाभिः स्वजीवितार्द्धं दत्तम् । वाक्सममेव च ब्राह्मणी जीविता सा । अथ तौ जलं पीत्वा वनफलानि भक्षायत्वा गन्तुम् आरब्धौ । ततः क्रमेण कस्यचित् नगरस्य प्रदेशे पुष्पवाटिकां प्रविश्य ब्राह्मणो भार्याम् अभिहितवान्, भद्रे ! यावत् अहं भोजनं गृहीत्वा समागच्छामि तावत् अत्र त्वया स्थातव्यम्, इत्यभिधाय ब्राह्मणो नगरमध्ये जगाम । अथ तस्यां पुष्पवाटिकायां पङ्क्तुः अरघट्टं खेलयन् दिव्यगिरा (म) गीतमुद्गिरति । तच्च श्रुत्वा कुसुमेषुणा

(फ) कुटुम्बेन परिजनेन ।

(व) विश्राम्यति निवर्तते ।

(भ) विप्रकृष्टम् अतिदूरम् ।

(म) पुष्पवाटिकाम् उद्यानवाटीमित्यर्थः । पङ्क्तुः पदभ्यां न गच्छतीति

अर्दितया (य) ब्राह्मण्या तत्सकाशं गत्वा अभिहितम् । भद्र !
 यदि मां न कामयसे, तत् मत्सक्ता स्त्रीहत्या तव भविष्यति ।
 पङ्कुरब्रवीत्, किं व्याधिग्रस्तेन मया करिष्यसि ? सा अब्र-
 वीत्, किमनेन उक्तेन, अवश्यं त्वया सह मया सङ्गमः
 कर्तव्यः । तत् श्रुत्वा तथा कृतवान् । सुरतानन्तरं सा अब्र-
 वीत्, इतः प्रभृति यावज्जीवं मया आत्मा भवति दत्तः । इति
 ज्ञात्वा भवानपि अस्माभिः सह आगच्छतु । सोऽब्रवीत्,
 एवमस्तु, अथ ब्राह्मणो भोजनं गृहीत्वा समागत्य तथा सह
 भोक्तुम् आरब्धः । सा अब्रवीत्, एष पङ्कुरः बुभुक्षितः, तत् एत-
 स्यापि कियन्तमपि आसं देहौति । तथा अनुष्ठिते ब्राह्मण्या
 अभिहितम् । ब्राह्मण ! सहायहीनः त्वं यदा ग्रामान्तरं
 गच्छसि, तदा मम वचनसहायोऽपि नास्ति । तत एनं पङ्कु-
 गृहीत्वा गच्छावः । सोऽब्रवीत्, न शक्नोमि आत्मानमपि
 आत्मना वोढुम् (र) । किं पुनः एनं पङ्कुम् ? सा अब्रवीत्,
 पेटाभ्यन्तरस्थम् एनमहं नेष्यामि । अथ तत् कृतकवचन-
 व्यामोहितचित्तेन तेन प्रतिपन्नम् (ल) । तथा अनुष्ठिते
 अन्यस्मिन् दिने कूपोपकरणे विश्रान्तो ब्राह्मणः तथा च पङ्क-

तथोक्तः चरणहीनः कश्चित् पुमान् । अरघटं कूपसोपानखण्डं खेलयन् हस्तेन
 क्षिपन्निति भावः दिव्यगिरा मधुरवचसा ।

(य) उद्गिरति उच्चारयति गायति इत्यर्थः । कुसुमेषुणा कामेन । अर्दि-
 तया पीडितया ।

(र) वोढुं स्वयं गन्तुम् इत्यर्थः ।

(ल) पेटाभ्यन्तरस्थं पेटकमध्यवर्तिनम् । कृतकेति । कृतकेन कपटेन वच-
 नेन व्यामोहितं चित्तं यस्य तादृशेन तेन ब्राह्मणेन प्रतिपन्नम् अङ्गीकृतम् ।

पुरुषासक्तया सम्प्रेर्य (व) कूपान्तः पातितः । सापि पङ्क-
गृहीत्वा कस्मिंश्चित् नगरे प्रविष्टा । तत्र शुल्कचौथैरक्षा-
निमित्तं (श) राजपुरुषैः इतस्ततो भ्रमद्भिः तन्मस्तकस्था
पेटा दृष्टा, बलात् आच्छिद्य राजाग्रे नीता । राजा च यावत्
ताम् उद्घाटयति, तावत् तं पङ्कं ददर्श । ततः सा ब्राह्मणी
विलापं कुर्वती राजपुरुषानुपदम् (ष) एव तत्र आगता ।
राज्ञा पृष्टा को वृत्तान्त इति । सा अब्रवीत्, मम एष भर्ता
व्याधिबाधितो दायादसमूहैः उद्वेजितो मया स्नेहव्याकुलित-
मानसया शिरसि कृत्वा भवदीयनगरे आनीतः । तत् श्रुत्वा
राजा अब्रवीत्, ब्राह्मणि ! त्वं मे भगिनी, ग्रामद्वयं गृहीत्वा
भर्ता सह भोगान् भुञ्जाना सुखेन तिष्ठ । अथ स ब्राह्मणो
दैववशात् केनापि साधुना कृपात् उत्तारितः परिभ्रमन्
तदेव नगरम् आयातः । तथा दुष्टभार्यया दृष्टो राज्ञे निवे-
दितः । राजन् ! अयं मम भर्तुः वैरो समायातः । राज्ञा
अपि बध आदिष्टः । सोऽब्रवीत्, देव ! अनया मम सक्तं
(स) किञ्चिद्गृहीतम् अस्ति, यदि त्वं धर्मवत्सलः, तद्दापय ।
राजा अब्रवीत्, भद्रे ! यत् त्वया अस्य सक्तं किञ्चिद्गृहीतम्
अस्ति तत् समर्पय । सा प्राह, देव ! मया न किञ्चित्

(व) सम्प्रेर्य सस्यक् आहृत्य इत्यर्थः ।

(श) शुल्कचौथैरिति । शुल्कस्य घटादिदेयस्य यत् चौथम् अपहरणं तन्निवृत्त-
पुरुषैरिति भावः तस्य रक्षानिमित्तं निवारणार्थम् इत्यर्थः ।

(ष) राजपुरुषाणां नगरपालानाम् इत्यर्थः अनुपदं पश्चात् ।

(स) सक्तं संक्रान्तम् ।

गृहीतम् । ब्राह्मण आह, यन्मया त्रिवाचिकं (ह) स्वजीवि-
ताई दत्तं, तद्देहि । अथ सा राजभयात् तत्र एव त्रिवाचिकम्
एव जीवितम् अनेन दत्तमिति जल्पन्ती प्राणैः विमुक्ता । ततः
सविस्मयं राजा अब्रवीत्, किमेतदिति । ब्राह्मणेनापि पूर्व-
वृत्तान्तः सकलोऽपि तस्मै निवेदितः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

यदर्थं स्वकुलं त्यक्तं जीविताईच्च हारितम् ।

सा मां त्यजति निस्त्रेहा कः स्त्रीणां विश्वसेन्नरः ? ॥४७॥

वानरः पुनराह, साधु च इदमुपाख्यानकं श्रूयते,

न किं दद्यान्न किं कुर्यात् स्त्रीभिरभ्यर्थितो नरः ।

अनखा यत्र ऋषन्ते शिरःपर्वणि मुण्डितम् ॥ ४८ ॥

मकर आह, कथमेतत् ? वानरः कथयति ।

कथा ७ ।

अस्ति प्रख्यातवलपौरुषोऽनेकनरेन्द्रमुकुटमरीचिजाल-
जटिलौकतपादपीठः शरच्छशाङ्ककिरणनिर्मलयशाः समुद्र-

(ह) त्रिवाचिकम् अस्मै स्वजीविताईं ददामि ददामि ददामीति त्रिसूची-
कृतम् इत्यर्थः ।

नेति । स्त्रीभिः अभ्यर्थितः सम्प्रार्थितः नरः किं न दद्यात् ? किं वा न
कुर्यात् ? सर्वमेव दद्यात् सर्वमेव कुर्याच्च इत्यर्थः । यत्र यस्यामवस्थायामिति
भावः अनखा अन्धादन्धे ऋषन्ते अन्धवत् ऋषारवं कुर्वन्ति, तस्यामवस्थायाम्
पर्वणि पर्वदिनेऽपि शिरः मुण्डितं चतुर्दंशष्टमौ चैव अनावस्थाया
पूर्वमा । पर्वण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव चेति पुराणवचनात् ।
चतुर्दंशादीनि पञ्चपर्वणि, तेष्वेव मुण्डनस्य निषिद्धतत्वात् कथं तस्मिन् एव
दिने मुण्डनमिति प्रश्ने उत्तरमिदमिति बोध्यम् । स्त्रिया वशं गतः कार्याकार्यं
न विजानातीति भावः ॥ ४८ ॥

पर्यन्तायाः (ह) पृथिव्या भर्ता नन्दो नाम राजा, तस्य सर्व-
शास्त्राधिगतसमस्ततत्त्वः (च) सचिवो वररुचिर्नाम, तस्य च
प्रणयकलहेन जाया कुपिता । सा च अतीववल्गुभा (क)
अनेकप्रकारं परितोष्यमाणापि न प्रसीदति । ब्रवीति च
भर्ता, भद्रे ! येन प्रकारेण तुष्यसि तं वद, निश्चितं करोमि ।
ततः कथञ्चित् तया उक्तं, यदि शिरो सुण्डयित्वा मम पादयोः
निपतसि, तदा प्रसादाभिमुखो भवामि । तथा अनुष्ठिते
प्रसन्ना आसीत् । अथ नन्दस्य भार्यापि तथा एव रुष्टा प्रसाद्य-
मानापि न तुष्यति । तेन उक्तं, भद्रे ! त्वया विना सुहृत्तमपि
न जीवामि, पादयोः पतित्वा त्वां प्रसादयामि । सा अब्रवीत्,
यदि खलीनं (ख) मुखे प्रक्षिप्य अहं तव पृष्ठे समारुह्य त्वां
धावयामि (ग) । धावितस्तु यदि अश्ववत् ऋषसे, (घ) तदा
प्रसन्ना भवामि । राज्ञापि तथा एव अनुष्ठितम् । अथ प्रभातसमये
सभायामुपविष्टस्य राज्ञः समीपे वररुचिः आयातः । तच्च दृष्ट्वा

(ह) प्रख्याते । प्रख्यातं प्रसिद्धं बलं पौरुषं पराक्रमश्च यस्य तथाभूतः ।
अनेकेति । अनेकेषां नरेन्द्राणां यत् वन्दं समूहः तस्य सुकुटानां किरौटानां
मरौचिजालैः प्रभापुञ्जैः जटिलीकृतं श्वलीकृतं पादपीठं यस्य तथोक्तः प्रणतराज-
मण्डलसुकुटरञ्जितचरणपीठ इत्यर्थः । शरदिति । शरदि यः शशाङ्कः चन्द्रः
तस्य किरणवत् निर्मलं श्वेतीज्ज्वलं यशः यस्य तादृशः । समुद्रपर्यन्तायाः पृथिव्याः
आसमुद्राक्षितेः इत्यर्थः ।

(च) सर्वेति । सर्वेषां शास्त्राणाम् अधिगतं ज्ञातं समस्तं तत्त्वं यावार्थं
येन तथाविधः ।

(क) अतीववल्गुभा अतिप्रेयसी ।

(ख) खलीनं वल्गुगाम् अश्वमुखरज्जुविशेषम् इत्यर्थः ।

(ग) धावयामि द्रुतं चालयामि ।

(घ) ऋषसे ऋषारवं करोषि ।

राजा पप्रच्छ, भो वररुचे ! किं पर्वणि सुण्डितं शिरस्त्वया ?
सोऽब्रवीत् ।

न किं दद्यान्न किं कुर्यात् स्त्रीभिरभ्यर्थितो नरः ।

अनश्वा यत्र क्लेषन्ते शिरः पर्वणि सुण्डितम् ॥ ४९ ॥

तत् भो ! दुष्टमकर ! त्वमपि नन्दवररुचिवत् स्त्रीवश्यः
ततो भद्र ! आगतेन त्वया मां प्रति बधोपायप्रयासः
प्रारब्धः (ङ) परं स्ववाग्दोषेण एव प्रकटीभूतः (च) । अथवा
साधु इदमुच्यते ।

आत्मनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकसारिकाः ।

वकास्तत्र न बध्यन्ते मौनं सर्वार्थसाधनम् ॥ ५० ॥

तथाच, सुगुप्तं रक्ष्यमाणोऽपि दर्शयन् दारुणं वपुः ।

व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्नो वाक्कृते रासभो हतः ॥ ५१ ॥

मकर आह, कथमेतत् ? वानरः कथयति ।

कथा ८ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने शुङ्गपटो नाम रजकः प्रतिवसति
स्म । तस्य च गर्दभः एकोऽस्ति, सोऽपि घासाभावात् अति-

(ङ) बधोपायेति । बधस्य उपायः कौशलं तस्मिन् प्रयासः प्रयत्नः ।
प्रारब्धः प्रकान्तः ।

(च) खेति । स्वस्य आत्मनः वाचां दोषेणैव प्रकटीभूतः प्रकाशतां गतः ।
आत्मन इति । आत्मनः स्वस्य मुखदोषेण मधुभाषित्वेनेति भावः शुक-
सारिकाः तदास्याः पक्षिण इत्यर्थः बध्यन्ते भ्रियन्ते, वकास्तत्र न बध्यन्ते,
तस्मात् मौनं तूष्णीम्भावः सर्वार्थसाधनं सर्वकार्यसिद्धिकरं विपत्पाताजनकमिति
भावः ॥ ५० ॥

सुगुप्तमिति । व्याघ्रचर्मणा प्रतिच्छन्नः आवृतशरीरः अतएव सुगुप्तं सुगूढं
यथा तथा दारुणं भयङ्करं वपुः शरीरं दर्शयन् प्रकटयन् रक्ष्यमाणः स्थाप्यमानो-
ऽपि रासभः गर्दभः वाक्कृते वचनदोषेणेति भावः हतः विनाशितः ॥ ५१ ॥

दुर्बलतां गतः । अथ तेन रजकेन अटव्यां परिभ्रमता मृतः
 व्याघ्रो दृष्टः । चिन्तितञ्च, अहो ! शोभनम् आपतितम् ।
 अनेन व्याघ्रचर्मणा प्रतिच्छाद्य रासभं रात्रौ यवक्षेत्रेषु (क)
 उत्स्रज्यामि, (ज) येन व्याघ्रं मत्वा समीपवर्त्तिनः क्षेत्रपाला
 एनं न निष्काशयिष्यन्ति (झ) । तथा अनुष्ठिते रासभो यथे-
 क्षया यवभक्षणं करोति प्रत्यूषे भूयोऽपि रजकः स्वाश्रयं
 नयति । एवं गच्छता कालेन स रासभः पीवरतनुर्जातः ।
 कच्छाद् बन्धनस्थानमपि (ञ) नीयते । अथ अन्यस्मिन्
 अहनि स मदोद्धतो दूरात् रासभोऽशब्दम् अशृणोत् । तत्-
 श्रवणमात्रेण एव स्वयं शब्दयितुम् आरब्धः । अथ ते क्षेत्र-
 पाला रासभोऽयं व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्न इति ज्ञात्वा लगुडशर-
 पाषाणप्रहारैः तं व्यापादितवन्तः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

सुगुप्तं रक्ष्यमाणोऽपि दर्शयन् दारुणं वपुः ।

व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्नो वाक्कृते रासभो हतः ॥ ५२ ॥

अथ एवं तेन सह वदतो मकरस्य जलचरेण एकेन
 आगत्य अभिहितं, भो मकर ! त्वदीया भार्या अनशनी-
 पविष्टा त्वयि चिरयति प्रणयाभिभवादिपन्ना (ट) । एवं
 तद्वज्रपातसदृशवचनम् आकर्ण्य अतीव व्याकुलितहृदयः

(क) प्रतिच्छाद्य आच्छाद्य । यवक्षेत्रेषु यवाख्यशसभूमिषु ।

(ज) उत्स्रज्यामि सोक्ष्यामि ।

(झ) निष्काशयिष्यन्ति ताडयिष्यन्ति ।

(ञ) बन्धनस्थानं बद्धा रक्षणस्थानम् ।

(ट) चिरयति विषयं कुर्वति सति । प्रणयाभिभवात् अतिममजनिताभिः

मानात् इत्यर्थः विपन्ना मृता ।

प्रलपितमेवं चकार । अहो ! किमिदं सञ्जातं मे मन्दभाग्यस्य ।
उक्तञ्च,

माता यस्य गृहे नास्ति भार्या च प्रियवादिनी ।

अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥ ५३ ॥

तत् मित्र ! क्षम्यतां, मया तेऽपराधः कृतः सम्प्रति अहं
तु स्त्रीवियोगात् वैश्वानरप्रवेशं (ठ) करिष्यामि । तत् श्रुत्वा
वानरः प्रहसन् प्रोवाच, भो ज्ञातः मया प्रथममेव यत्
त्वं स्त्रीवश्यः स्त्रीजितश्च । साम्प्रतञ्च प्रत्ययः (ड) सञ्जातः ।
तत् मूढ ! आनन्देऽपि जाते त्वं विषादं गतः तादृग् भार्यायां
मृतायाम् उत्सवः कर्तुं युज्यते, उक्तञ्च यतः ।

या भार्या दुष्टचारित्रा सततं कलहप्रिया ।

भार्यारूपेण सा ज्ञेया विदग्धैर्दारुणा जरा ॥ ५४ ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नामापि परिवर्जयेत् ।

स्त्रीणामिह हि सर्वासां य इच्छेत् सुखमात्मनः ॥ ५५ ॥

यदन्तस्तन्न जिह्वायां यज्जिह्वायां न तद्वहिः ।

मातेति । यस्य गृहे माता, प्रियवादिनी भार्या च नास्ति, तेन अरण्यं
गन्तव्यं यतः तस्य अरण्यं यथा गृहञ्च तथा उभयं समानम् इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

(ठ) वैश्वानरप्रवेशम् अग्निप्रवेशम् इत्यर्थः ।

(ड) प्रत्ययः विश्वासः ।

येति । या भार्या दुष्टं चारित्रं यस्याः तथाभूताः दुष्टचरित्रा इत्यर्थः सततं
कलहप्रिया च विदग्धैः पण्डितैः जनैः सा भार्यारूपेण उपेतेति शेषः दारुणा
भीषणा जरा स्वशरीरचयकरोति भावः । ज्ञेया बोध्या ॥ ५४ ॥

तस्मादिति । इह संसारे यः आत्मनः सुखं कल्याणम् इच्छेत्, स सर्व-
प्रयत्नेन सर्वासामेव स्त्रीणां नामापि सर्वप्रयत्नेन परिवर्जयेत् परित्यजेत् ॥ ५५ ॥
वदिति । स्त्रियः विचित्रचरित्राः अद्भुतव्यापाराः, तथाहि एताः अन्तः

यद्धितं तन्न कुर्वन्ति विचित्रचरिताः स्त्रियः ॥ ५६ ॥
 के नाम न विनश्यन्ति मिथ्याज्ञानात् ? नितम्बिनीम् ।
 रम्यां य उपसर्पन्ति दीपाभां शलभा यथा ॥ ५७ ॥
 अन्तर्विषमया ह्येता वह्निश्चैव मनोरमाः ।
 गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः ॥ ५८ ॥
 ताडिता अपि दण्डेन शस्त्रैरपि विखण्डिताः ।
 न वशं योषितो यान्ति न दानैर्न च संस्तवैः ॥ ५९ ॥
 आस्तां तावत् किमन्येन दौरात्मनेह योषिताम् ।
 विधृतं खोदरेणापि घ्नन्ति पुत्रं स्वकं रुषा ॥ ६० ॥
 रूक्षायां स्नेहसद्भावं कठोरायां सुमार्दवम् ।
 नीरसायां रसं बालो बालिकायां विकल्पयेत् ॥ ६१ ॥

मनसि यत्, तत् जिह्वायां न, जिह्वायां यत्, यत् वह्निः बाली न, यत् हितं
 तन्न न कुर्वन्ति ॥ ५६ ॥

के इति । ये मिथ्याज्ञानात् मोहादित्यर्थः शलभा दीपाभामिव नितम्बिनीं
 रम्यां बुद्धेति शेषः उपसर्पन्ति सेवन्ति इत्यर्थः ते के नाम न विनश्यन्ति ? विनाशं
 गच्छन्ति ? सर्व एव विनश्यन्ति इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अन्तरिति । एताद्धि योषितः स्वभावादेव अन्तर्विषमयाः वह्निश्च मनोरमाः
 अतएव गुञ्जाफलैः समः आकारो यासां ताः ॥ ५८ ॥

ताडिता इति । योषितः स्त्रियः दण्डेन ताडिताः प्रहता अपि, शस्त्रैः
 विखण्डिता अपि न, दानैश्च न, संस्तवैः परिषवैः आदरातिशयैश्च न वशं यान्ति
 न वशं गच्छन्ति ॥ ५९ ॥

आस्तामिति । आस्तां तिष्ठतु तावत् अन्यत् दौरात्म्यमिति शेषः योषिताम्
 इह संसारे अन्येन दौरात्म्येन किम् ? अन्यत् दौरात्म्यं किं वक्तव्यमिति भावः ।
 एताः खोदरेण निजजठरेण विधृतं स्वकं निजं पुत्रमपि रुषा क्रोधेन घ्नन्ति नाश-
 यन्ति ॥ ६० ॥

रूक्षायामिति । बालः सूक्ष्मतिरिति भावः बालिकायां नवीदायां रूक्षायां
 कर्कशस्वभावायां स्नेहसद्भावं प्रणयभावं कठोरायां निष्ठुरायां सुमार्दवम् अति-

मकर आह, भो मित्र ! अस्तु एतत्, परं किं करोमि,
मम अनर्थद्वयमेतत् सञ्जातम् । एकस्तावत् गृहभङ्गः, अप-
रस्त्वद्विधिन मित्रेण सह चित्तविश्लेषः, (ढ) अथवा भवति एवं
दैवयोगात्, उक्तञ्च यतः,

यादृशं मम पाण्डित्यं तादृशं द्विगुणं तव ।

नाभूज्जारौ न भर्ता च किं निरीक्षसि ? नग्निके ! ॥ ६२ ॥

वानर आह, कथमेतत् ? मकरोऽब्रवीत् ।

कथा ६ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने हालिकदम्पती प्रतिवसतः स्म ।
सा च हालिकभाय्या पत्युर्बुद्धभावात् सदैव अन्यचित्ता न
कथञ्चिद् गृहे स्थैर्यम् आलम्बते, केवलं परपुरुषान् अन्वेष-
माणा परिभ्रमति । अथ केनचित् परवित्तापहारकेण (ण)
धूर्त्तेन सा लक्षिता विजने प्रोक्ता च, सुभगे मृतभार्य्योऽहम् ।
तद्दर्शनेन स्मरपीडितश्च । तद्दीयतां मे रतिदक्षिणा, ततः
तयाभिहितम्, भो सुभग ! यदि एवं तदस्ति मे पत्युः प्रभूतं
धनं स च वृद्धत्वात् प्रचलितुमपि असमर्थः । ततः तदनम्

कीमलतां तथा नीरसायां निरनुरागायाम् रसम् अनुरागं विकल्पयेत् विशेष
कल्पयेत् विदध्यात् इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

(ढ) चित्तविश्लेषः मनीभङ्गः ।

यादृशमिति । मम पाण्डित्यं यादृशं तव तादृशं द्विगुणं पाण्डित्यमिति
शेषः जारः उपपतिः न अभूत् भर्ता च नाभूत् जारभर्तारौ उभावपि नष्टौ
इत्यर्थः । हे नग्निके ! हे निर्वसने ! किं निरीक्षसि ? किं पश्यसि ? ॥ ६२ ॥

(ण) परवित्तेति । परधनहारिणा चौरिण इत्यर्थः ।

आदाय अहमागच्छामि । येन त्वया सह अन्यत्र गत्वा
यथेच्छया रतिसुखम् अनुभविष्यामि । सोऽब्रवीत्, रोचते
मह्यमपि एतत् । प्रत्युषेऽत्र स्थाने शीघ्रमेव समागन्तव्यं
येन शुभतरं किञ्चित् नगरं गत्वा त्वया सह जीवलोकः (त)
सफलीक्रियते । सापि तथेति प्रतिज्ञाय प्रहसितवदना
स्वगृहं गत्वा रात्रौ प्रसुप्ते भर्तृरि सर्वं वित्तम् आदाय प्रत्यूष-
समये तत् कथितस्थानम् उपाद्रवत् । धूर्तोऽपि तामग्रे
विधाय दक्षिणां दिशम् आश्रित्य सत्वरगतिः प्रस्थितः । एवं
तयोः व्रजतोः योजनद्वयमात्रेण अग्रतः काचित् नदी समुप-
स्थिता । तां दृष्ट्वा धूर्तः चिन्तयामास, किम् अहमनया
यौवनप्रान्ते (थ) वर्त्तमानया करिष्यामि । किञ्च कदापि
अस्याः पृष्ठतः कोऽपि समेष्यति, तन्मे महान् अनर्थः स्यात् ।
तत् केवलमस्या वित्तम् आदाय गच्छामीति निश्चित्य ताम्
उवाच, प्रिये ! सुदुस्तरा इयं महानदी । तदहं द्रव्यमात्रं पारे
पृत्वा समागच्छामि । ततः त्वाम् एकाकिनीं स्वपृष्ठमारोप्य
सुखेन उत्तारयिष्यामि । सा प्राह, सुभग ! एवं क्रियताम्
इत्युक्त्वा अशेषं वित्तं तस्मै समर्पयामास । अथ तेन अभिहितम्,
भद्रे ! परिधानाच्छादनवस्त्रमपि समर्पय, येन जलमध्ये
निःशङ्का व्रजसि । तथा अनुष्ठिते धूर्तो वित्तं वस्त्रयुगलञ्च आदाय
यथाचिन्तितविषयं गतः । सापि कण्ठनिवेशितहस्तयुगला
सोद्वेगा नदीपुलिनदेशे उपविष्टा यावत् तिष्ठति, तावत्

(त) जीवलोकः जीवनयात्रा इत्यर्थः ।

(थ) यौवनप्रान्ते यौवनावसाने इत्यर्थः ।

एतस्मिन्नन्तरे काचित् शृगालिका मांसपिण्डगृहीतवदना
तत्र आजगाम । आगत्य च यावत् पश्यति, तावत् नदी-
तीरे महान् मत्स्यः सलिलात् निष्क्रम्य बहिःस्थित आसीत् ।
एतच्च दृष्ट्वा सा मांसपिण्डं समुत्सृज्य तं मत्स्यं प्रति उपा-
द्रवत् । अत्रान्तरे आकाशात् अवतीर्य कोऽपि गृध्रस्तं
मांसपिण्डमादाय पुनः खमुत्पपात । मत्स्योऽपि शृगालिकां
दृष्ट्वा नद्यां प्रविवेश । सा शृगालिका व्यर्थश्रमा गृध्रम्
अवलोकयन्ती तथा नग्निकया सस्मितम् अभिहिता,

गृध्रेणापहृतं मांसं मत्स्योऽपि सलिलं गतः ।

मत्स्यमांसपरिभ्रष्टे ! किं निरीक्षसि ? जम्बूके ! ॥ ६३ ॥

तच्छ्रुत्वा शृगालिका तामपि पतिधनजारपरिभ्रष्टां (द)
दृष्ट्वा सोपहासमाह,

यादृशं मम पिण्डित्यं तादृशं द्विगुणं तव ।

नाभूज्जारो न भर्ता च किं निरीक्षसि ? नग्निके ! ॥ ६४ ॥

एवं तस्य कथयतः पुनरन्येन जलदरेण आगत्य निवेदि-
तम् । यदहो ! त्वदीयं गृहमपि अपरेण महामकरेण गृहीतं,
तत् श्रुत्वा असौ अतिदुःखितमनाः तं गृहात् निःसारयितुम्
उपायं चिन्तयन् उवाच, अहो ! पश्यतां मे दैवोपहत-
त्वम् (ध) ।

भिन्नं ह्यभिन्नतां यातं अपरं मे प्रिया मृता ।

गृध्रेणेति । गृध्रेण मांसम् अपहृतं, मत्स्योऽपि सलिलं जलं गतः प्रविष्टः
हे मत्स्यमांसपरिभ्रष्टे जम्बूके ! किं निरीक्षसि ? ॥ ६३ ॥

(द) पतीति । पतिश्च धनानि च जारश्च तेभ्यः परिभ्रष्टा ताम् ।

(ध) दैवोपहतत्वं दुर्दैवलम् ।

गृहमन्येन च व्याप्तं किमद्यापि भविष्यति ॥ ६५ ॥

अथवा युक्तमिदमुच्यते,

क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णम्

अन्नक्षये वर्धति जाठराग्निः ।

आपत्सु वैराणि समुद्भवन्ति

वामे विधौ सर्वमिदं नराणाम् ॥ ६६ ॥

तत् किं करोमि ? किमनेन सह युद्धं करोमि ? किंवा
साम्ना एव सम्बोध्य गृहात् निःसारयामि । किंवा भेदं
दानं (न) वा करोमि ? अथवा अमुमेव वानरमितं पृच्छामि ?
उक्तञ्च,

यः पृष्ट्वा कुरुते कार्यं प्रष्टव्यान् स्वहितान् गुरुन् ।

न तस्य जायते विघ्नः कस्मिंश्चिदपि कर्मणि ॥ ६७ ॥

मित्रमिति । मित्रम् अमित्रतां यातम्, अपरम् अन्यत् प्रिया ले सप्त सृता ।
गृहम् अन्येन जलचरेण व्याप्तम् आक्रान्तम्, अद्यापि अतःपरमित्यर्थः किं भवि-
ष्यति ॥ ६५ ॥

क्षते इति । विधौ देवे वामे प्रतिकूले सति नराणाम् इदं सर्वं घटते इति
शेषः । तथाहि अभीक्ष्णं सततं क्षते क्षतस्थाने प्रहारा आघाताः निपतन्ति
भवन्ति, अन्नक्षये सति जाठराग्निः उदरान्नः वर्धति वृद्धिं गच्छति परस्मैपद-
मिच्छन्ति आत्मनेपदिनां कश्चित् । आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां कश्चिदति
महाजनपाकात् वर्धति इति पदं परस्मैपदं बोध्यम् । तथा आपत्सु वैराणि
समुद्भवन्ति । उपजातिवृत्तम् ॥ ६६ ॥

(न) साम्ना सान्त्वप्रयोगेण । भेदं मनोभङ्गरूपं तृतीयमुपायम् । दानम्
अर्थेन सन्तोषणम् ।

य इति । यः जनः प्रष्टव्यान् स्वहितान् निजमङ्गलकामिनः गुरुन् महतः
जनान् पृष्ट्वा कार्यं कुरुते तेषामनुमत्या इति शेषः । तस्य कस्मिंश्चिदपि कर्मणि
न विघ्नः जायते ॥ ६७ ॥

एवं सम्प्रधार्य भूयोऽपि तमेव जम्बूद्वीपम् आरूढं कपिम्
 अष्टच्छत्, भो मित्र ! पश्य मे मन्दभाग्यताम् । यत् सम्प्रति
 गृहमपि मे बलवत्तरेण मकरेण रुद्धम् । तदहं त्वां प्रष्टुम्
 अभ्यागतः, कथय किं करोमि । सामादीनाम् उपायानां
 मध्ये कस्य अत्र विषयः । स आह, भो कृतघ्न ! पापचारिन् !
 मया निषिद्धोऽपि किं भूयो माम् अनुसरसि, नाहं तव मूर्खस्य
 उपदेशमपि दास्यामि । तच्छ्रुत्वा मकरः प्राह, भो मित्र !
 सापराधस्य मे पूर्वस्नेहम् अनुस्मृत्य हितोपदेशं देहि, वानर
 आह न अहं ते कथयिष्यामि । यत् भार्यावाक्येन भवता
 अहं समुद्रे प्रज्ञेयं नीतः, तदेवं न युक्तं, यद्यपि भार्या सर्व-
 लोकादपि वल्लभा भवति तथापि न मित्राणि बान्धवाश्च
 भार्यावाक्येन समुद्रे प्रक्षिप्यन्ते । तन्मूर्ख ! मूढत्वेन नाशः
 तव मया प्रागेव निवेदित आसीत् । यतः,

सतां वचनमादिष्टं मदेन न करोति यः ।

स विनाशमवाप्नोति घण्टोद्ग इव सत्वरम् ॥ ६८ ॥

मकर आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा १० ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने उज्ज्वलको नाम रथकारः प्रति-
 वसति स्म । स च अतीव दारिद्र्योपहतः (प) चिन्तितवान् ।
 अहो ! धिक् इयं दरिद्रता (फ) अस्मदुद्वेगे । यतः सर्वोऽपि

सतामिति । यः मदेन गर्वेण सतां साधूनाम् आदिष्टम् उपदिष्टं वचनं न
 करोति, स घण्टोद्ग इव सत्वरं विनाशम् अवाप्नोति लभते ॥ ६८ ॥

(प) अतीवेति । अतीवदारिद्र्येण अतिनिर्धनतया उपहतः आक्रान्तः ।

(फ) धिगियमिति । इयं दरिद्रता दारिद्र्यं धिक् निन्दनीया इत्यर्थः यत्र

जनः स्वकर्मणा एव रतः तिष्ठति । अस्मदीयः पुनर्व्यापारो न अत्र अधिष्ठाने (व) अर्हति । यतः सर्वलोकानां चिरन्तनाः चतुर्भूमिका (भ) गृहाः सन्ति । मम च नात्र, (स) तत् किं मदीयेन स्थकारत्वेन प्रयोजनम् ? इति चिन्तयित्वा देशात् निष्क्रान्तः । यावत् किञ्चित् वनं गच्छति तावत् गह्वराकार-वनगहनमध्ये (य) सूर्यास्तमनवेलायां स्वयथाद् भ्रष्टां प्रसव-वेदनया पीड्यमानां उष्ट्रीम् अपश्यत्, स च दासेरकयुक्ताम् उष्ट्रीं (र) गृहीत्वा स्वस्थानाभिमुखः प्रस्थितः, गृहम् आसाद्य रज्जुं गृहीत्वा ताम् उष्ट्रिकां बबन्ध । ततश्च तीक्ष्णं परशुम् आदाय तस्याः कृते (ल) पल्लवानयनार्थं पर्वतैकदेशे गतः । तत्र च नूतनानि कोमलानि बहूनि पल्लवानि कृत्वा शिरसि समारोप्य तस्य अग्रे निचिक्षेप । तथा च तानि शनैः शनैः भक्षितानि । पश्चात् पल्लवभक्षणप्रभावात् अहर्निशं पीवर-तनुः उष्ट्री सञ्जाता । सोऽपि दासेरको महान् उष्ट्रः सञ्जातः । ततः स नित्यमेव दुग्धं (व) गृहीत्वा स्वकुटुम्बं परिपालयति ।

धिक् शब्दस्य निन्दानीत्यादिकर्तृवाच्यविहितक्रियारूपार्थता तत्रैव द्वितीया, इह तु न वक्ष्यति प्रथमेति बोध्यम् ।

(व) रतः आसक्तः । व्यापारः कार्यं सूत्रधरवृत्तिः । अधिष्ठाने स्थाने ।

(भ) अर्हति चलति । चिरन्तनाः प्राचीनाः बहुकालीना इत्यर्थः । चतुर्भूमिकाः चतुःप्रकोष्ठाः ।

(स) अत्र मम च न तथाविधा गृहा इति शेषः ।

(य) गह्वरेति । गह्वरस्य आकार इव आकारो यस्य तादृशं यत् वनगहनं निविष्टं वनं तस्य मध्ये ।

(र) दासेरकयुक्ताम् उष्ट्रसहिताम् ।

(ल) तस्याः कृते तस्या आहारार्थम् इत्यर्थः ।

(व) दुग्धम् उष्ट्रा इति शेषः ।

अथ रथकारेण वल्लभत्वात् दासेरकग्रीवायां महती घण्टा
 प्रतिबद्धा । पश्चात् रथकारो व्यचिन्तयत्, अहो ! किमन्यैः
 दुष्कृतकर्मभिः, (श) यावत् मम एतस्मादेव उष्ट्रीपरिपाल-
 नात् अस्य कुटुम्बस्य भव्यं (ष) सञ्जातम् । तत् किम् अन्येन
 व्यापारेण (स) । एवं विचिन्त्य गृहम् आगत्य प्रियामाह ।
 भद्रे ! समीचीनोऽयं व्यापारः (ह) तव सम्पत्तिः चेत् कुतोऽपि
 धनिकात् किञ्चित् द्रव्यमादाय मया गुर्जरदेशे गन्तव्यं कलभ-
 ग्रहणाय (क्ष) । तावत् त्वया एतौ यत्नेन रक्षणीयौ । यावत्
 अहमपराम् उष्ट्रीं नीत्वा समागच्छामि । ततश्च गुर्जरदेशं
 गत्वा उष्ट्रीं गृहीत्वा स्वगृहम् आगतः । किं बहुना, तेन
 तथा कृतं यथा तस्य प्रचुरा उष्ट्राः करभाश्च (क) सम्मिलिताः ।
 ततस्तेन महत् उष्ट्रयूथं कृत्वा रक्षापुरुषो धृतः । तस्य वर्षं
 प्रति वृत्त्या करभम् (ख) एकं प्रयच्छति । अन्यच्च अहर्निशं
 दुग्धपानं तस्य निरूपितम् (ग) । एवं रथकारोऽपि नित्य-
 मेव उष्ट्रीकरभव्यापारं कुर्वन् सुखेन तिष्ठति । अथ ते दासे-
 रका अधिष्ठानोपवने आहारार्थं (घ) गच्छन्ति । कोमल-

(श) दुष्कृतकर्मभिः पापकर्मभिः दुःखसाध्यकर्मभिर्वा ।

(ष) भव्यं कुशलम् ।

(स) व्यापारेण क्रियया ।

(ह) समीचीनः साधुः । व्यापारः उपायः ।

(क्ष) कलभग्रहणाय उष्ट्रानयनाय ।

(क) करभाः उष्ट्रशावकाः ।

(ख) रक्षापुरुषः रक्षकः धृतः नियुक्तः । तस्य रक्षापुरुषस्य वर्षं प्रति
 प्रतिवर्षं, वृत्त्या वेतनेन । करभम् उष्ट्रशावकम् ।

(ग) तस्य रक्षापुरुषस्य । निरूपितं व्यवस्थापितम् ।

(घ) अधिष्ठानोपवने गृहीपवने । आहारार्थं चरणार्थम् ।

वल्ली: (ङ) यथेच्छया भक्षयित्वा महति सरसि पानीयं पीत्वा
 सायन्तनसमये (च) मन्दं मन्दं लीलया गृहम् आगच्छन्ति ।
 स च पूर्वदासेरको मदातिरेकात् (छ) पृष्ठे आगत्य मिलति ।
 ततस्तैः कलभैः अभिहितम्, अहो ! मन्दमतिः अयं दासेरको
 यथा यूथादभ्रष्टः पृष्ठे स्थित्वा घण्टां वादयन् आगच्छति ।
 यदि कस्यापि दुष्टसत्वस्य (ज) मुखे पतिष्यति, तन्नूनं मृत्युम्
 अवाप्स्यति । अथ तस्य तद्वनं गाहमानस्य कश्चित् सिंहो
 घण्टारवम् आकर्ण्य समायातः । यावत् अवलोकयति, (झ)
 तावत् उष्ट्रीदासेरकाणां यूथं गच्छति । एकस्तु पुनः पृष्ठे
 क्रीडां कुर्वन् वल्लरीश्वरन् (ञ) यावत् तिष्ठति, तावत् अन्ये
 दासेरकाः पानीयं पीत्वा स्वगृहे गताः । सोऽपि वनात्
 निष्क्रम्य यावद्दिशोऽवलोकयति, तावत् न कश्चित् मार्गं (ट)
 पश्यति वेत्ति च । यूथादभ्रष्टो मन्दं मन्दं ब्रह्मच्छब्दं कुर्वन्
 यावत् कियद्दूरं गच्छति, तावत् तच्छब्दानुसारी सिंहोऽपि
 क्रमं कृत्वा निभृतोऽग्रे व्यवस्थितः । ततः यावत् उष्ट्रः
 समीपम् आगतः, तावत् सिंहेन लम्फयित्वा ग्रीवायां गृहीतो
 मारितश्च । अतोऽहं ब्रवीमि ।

(ङ) कीमलवल्ली: गृहीर्यताः ।

(च) सायन्तनसमये सन्ध्याकाले ।

(छ) मदातिरेकात् गर्वातिशयात् ।

(ज) दुष्टसत्वस्य हिंस्रजन्तोः ।

(झ) अवलोकयति पश्यति सिंह इति शेषः ।

(ञ) क्रीडां कुर्वन् सविलासम् आगच्छन्नित्यर्थः । वल्लरीः मञ्जरीः चरन्

भक्षयन् ।

(ट) मार्गं न पश्यति सन्ध्याकालालयेन तिमिरोद्भयादिति भावः ।

सतां वचनमादिष्टं मदेन न करोति यः ।

स विनाशमवाप्नोति घण्टोष्ठ इव सत्वरम् ॥ ६८ ॥

अथ तच्छ्रुत्वा मकरः प्राह, भद्र !

प्राहुः साप्तपदं मैत्रं जनाः शास्त्रविचक्षणाः ।

मित्रताञ्च पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ ७० ॥

उपदेशप्रदातृणां नराणां हितमिच्छताम् ।

परस्मिन्निह लोके च व्यसनं नोपपद्यते ॥ ७१ ॥

तत् सर्वथा कृतघ्नस्यापि मे कुरु प्रसादम् उपदेशप्रदादेन ।

उक्तञ्च, उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ?

अपकारिषु यः साधुः स साधुः सङ्गिरुच्यते ॥ ७२ ॥

तदाकर्ण्य वानरः प्राह, भद्र ! यदि एवं तर्हि तत्र गत्वा
तेन सह युद्धं कुरु । उक्तञ्च,

प्राहुरिति । शास्त्रविचक्षणा जनाः मैत्रं सख्यं साप्तपदं सप्तपदीचारणसाध्यं
प्राहुः कथयन्ति । त्वया सह मे बहवः संलापा जाताः तस्मात् त्वं मे मित्रं तत्र
नास्ति सन्देहः, मित्रत्वस्य सप्तपदमाचनिष्याद्यत्वात् सज्जातां तां मित्रतां पुरस्कृत्य
अवलम्ब्य किञ्चित् वक्ष्यामि, तत् शृणु आकर्ण्य ॥ ७० ॥

उपदेशेति । उपदेशप्रदातृणां हितमिच्छतां नराणाम् इह अस्मिन् पर-
स्मिन् लोके व्यसनं विपत् न उपपद्यते न भवति ॥ ७१ ॥

उपकारिष्विति । यः उपकारिषु उपकारिषु उपकारकेषु साधुः, तस्य
साधुत्वे को गुणः ? का प्रशंसा इत्यर्थः । न कोऽपि गुण इत्यर्थः । यः अपकारिषु
दुर्जनेषु साधुः, सङ्गिः स एव साधुः उच्यते कथ्यते ।

सुरधुनि ! मुनिकन्ये ! तारयेः पुण्यवन्तं

स तरति निजपुण्यैस्तत्र किं ते महत्त्वम् ।

यदि च गतिविहीनं तारयेः पापिनं मां

तदिह तव महत्त्वं तन्महत्त्वं महत्त्वम् ॥

इति श्रीकालरामत्राणुध्ययम् ॥ ७२ ॥

हतस्त्वं प्राप्स्यसि स्वर्गं जीवन् गृहमथो यशः ।

युद्धमानस्य ते भावि गुणद्वयमनुत्तमम् ॥७३॥

उत्तमं प्रणिपातेन शूरं भेदेन योजयेत् ।

नीचमल्पप्रदानेन समशक्तिं पराक्रमैः ॥ ७४ ॥

भकरः प्राह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

११ ।

आसीत् कस्मिंश्चित् वनोद्देशे महाचतुरको नाम शृगालः ।
तेन कदाचित् अरण्ये स्वयं मृतो गजः समासादितः । तस्य
समन्तात् परिभ्रमति परं कठिनां त्वचं भेतुं न शक्नोति ।
अथ अत्र अवसरे इतश्चेतश्च विचरन् कश्चित् सिंहस्तत्रैव
प्रदेशे समाययौ । अथ सिंहं समागतं दृष्ट्वा स क्षितितल-
विन्यस्तमौलिमण्डलः (ठ) संयोजितकरयुगलः (ड) सविनयम्
उवाच, स्वामिन् ! त्वदीयोऽहं लागुड़िकः (ढ) स्थितः त्वदर्धे
गजमिमं रक्षामि । तत् एनं भक्षयतु स्वामी । तं प्रणतं

हत इति । त्वं हतः सन् तेनेति शेषः स्वर्गं प्राप्स्यसि युद्धे सरणस्य स्वर्ग-
साधनत्वादिति भावः । अथ पक्षान्तरे जीवन् शत्रुं निर्जित्येति शेषः गृहं स्वालयं
यशःकीर्तिश्च प्राप्स्यसीत्यनुषङ्गः । अतः युद्धमानस्य युद्धं कुर्वतः ते तव अनु-
त्तमम् अत्युत्कृष्टं गुणद्वयं शुभफलयुगलं भावि भविष्यति इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

उत्तममिति । उत्तमं बलाधिकं प्रणिपातेन साक्षा, शूरम् अविज्ञं बलवन्तं
भेदेन उपजापेन मनीभङ्गकरणेन, नीचं चुद्रं शत्रुं बलासाध्यमिति भावः अल्प-
प्रदानेन तथा समशक्तिं तुल्यबलं पराक्रमैः योजयेत् ॥ ७४ ॥

(ठ) क्षित्तीति । क्षितितले भूमौ विन्यस्तं पातितं मौलिमण्डलं मस्तक-
मण्डलं येन तथोक्तः प्रणिपतन् इत्यर्थः ।

(ड) संयोजितेति । संयोजितं करयुगलं येन तथोक्तः कृताञ्जलिः इत्यर्थः ।

(ढ) लागुड़िकः लगुड़धारी याष्टीक इत्यर्थः ।

दृष्ट्वा सिंहः प्राह, भो ! न अहमन्येन हतं सत्त्वं कदाचिदपि भक्षयामि । उक्तञ्च,

वनेऽपि सिंहा मृगमांसभक्ष्या बुभुक्षिता नैव दृणं चरन्ति ।

एवं कुलीना व्यसनाभिभूता न नीतिमार्गं परिलङ्घयन्ति ॥ ७५ ॥

तत् तव एव गजोऽयं मया प्रसादीकृतः (ण) । तत् श्रुत्वा शृगालः सानन्दमाह, युक्तमिदं स्वामिनो निजभृत्येषु ।

उक्तञ्च यतः, अन्यावस्थोऽपि महान्

स्वामिगुणान्न जहाति तु शुद्धतया ।

न श्वेतभावमुज्झति शङ्कः

शिखिभुक्तिमुक्तोऽपि ॥ ७५ ॥

अथ सिंहे गते कश्चिद् व्याघ्रः समाययौ, तमपि दृष्ट्वा असी व्यचिन्तयत्, अहो ! एकस्तावत् दुरात्मा प्रणिपातेन अपवाहितः (त) । तत् कथमिदानीम् एनमपवाहयिष्यामि । नूनं शूरोऽयम्, (थ) न खलु भेदं विना साध्यो (द) भविष्यति ।

वने इति । मृगमांसभक्ष्याः मृगमांसभोजिन इत्यर्थः बुभुक्षिताः क्षुधिता अपि सन्तः वने दृणं नैव चरन्ति भक्षयन्ति । एवं कुलीनाः सत्कुलप्रसूता जनाः व्यसनेन विपदा अभिभूता आक्रान्ता अपि नीतिमार्गं न्याय्यमित्यर्थः न परिलङ्घयन्ति न त्यजन्ति । उपजातिवृत्तम् ॥ ७५ ॥

(ण) प्रसादीकृतः प्रसन्नत्वेन दत्तः ।

अन्यावस्थ इति । महान् जनः अन्यावस्थः अपि चरमदशान्वितोऽपि शुद्धतया प्रवृत्ततया निर्दोषतया इत्यर्थः स्वामिगुणान् महती गुणानित्यर्थः न जहाति न त्यजति । शङ्कः शिखिनः अग्नेः भुक्तौ भोजनाय भक्षीकरणायेति भावः सुक्तोऽपि अग्नौ प्रक्षिप्तोऽपि इत्यर्थः श्वेतभावं निजशैल्यै न उज्झति न त्यजति । आख्यातं, विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरव्यासः ॥ ७५ ॥

(त) अपवाहितः ताडितः ।

(थ) अपवाहयिष्यामि ताडयिष्यामि । शूरः बलवान् ।

(द) भेदम् उपजापम् । साध्यः प्रतीकार्यः ।

उक्तञ्च यतः,

न यत्र शक्यते कर्तुं सामदानमथापि वा ।

भेदस्तत्र प्रयोक्तव्यो यतः स वशकारकः ॥ ७६ ॥

किञ्च सर्वगुणसम्पन्नोऽपि भेदेन बध्यते । उक्तञ्च यतः,

अन्तःस्थेन विरुद्धेन सुवृत्तेनातिचारुणा ।

अन्तर्भिन्नेन सम्प्राप्तं मौक्तिकेनापि बन्धनम् ॥ ७७ ॥

एवं सम्प्रधार्य तस्याभिसुखो भूत्वा गर्वात् उन्नतकन्धरः
ससम्भ्रमम् उवाच, माम् ! कथम् अत्रभवान् मृत्युमुखे
प्रविष्टः ? येन एष गजः सिंहेन व्यापादितः । स च माम्
एतत् रत्नणे नियुज्य नद्यां स्नानार्थं गतः । तेन च गच्छता
मम समादिष्टं, यदि कश्चिदिह व्याघ्रः समायाति, तत् त्वया
सुगुप्तं मम आवेदनीयम् । येन वनमिदं मया निर्व्याघ्रं
कर्तव्यम् । यतः पूर्वं व्याघ्रेण एकेन मया व्यापादितो गजः
शून्ये भक्षयित्वा उच्छिष्टतां नीतः । तद्दिनात् आरभ्य व्याघ्रान्
प्रति प्रकुपितोऽस्मि । तत् श्रुत्वा व्याघ्रः सन्तस्तः तमाह, भो

नेति । यत्र साम अथवा दानं कर्तुं न शक्यते, तत्र भेदः प्रयोक्तव्यः यतः
सः वशकारकः शत्रुवशीकरणोपायः ॥ ७६ ॥

अन्तःस्थेनेति । अन्तःस्थेन अन्तर्गतेन शुक्तिगजकुम्भादीनामिति भावः अन्यत्र
दुर्गस्थेन सुवृत्तेन सुवर्तुलेन अन्यत्र सुचरित्रेण नीतिपथावलम्बिना इत्यर्थः अति-
चारुणा अतिमनोज्ञेन अन्यत्र लोकरञ्जकेन विरुद्धेन विशेषेण रुद्धेन आवरणान्त-
र्वर्तितादिति भावः अन्यत्र विरोधिना अन्तर्भिन्नेन अन्तः अभ्यन्तरात् भिन्नेन
वहिष्कृतेन इति यावत् अन्यत्र प्रकृतिभिः उपजापं नीतेन मौक्तिकेनापि किमुत
अपरिणेत्यपिशब्दार्थः । बन्धनं वश्यतां सम्प्राप्तं वशमात्मा नीयते इत्यर्थः । अत्र
समादप्रस्तुतात् मौक्तिकात् समस्य प्रस्तुतस्य वैरिणो गम्यता इति अप्रस्तुतप्रशंसा-
लङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । क्वचिद् विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः ।
कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात् समम् । अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेत् गम्यते
पञ्चधा ततः । अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादिति ॥ ७७ ॥

भागिनेय ! देहि मे प्राणदक्षिणाम् । त्वया तस्य अत्र चिराय
 आयातस्यापि मदीया कापि वार्त्ता न आख्येया । एवमभि-
 धाय सत्वरं पलायाच्चक्रे । अथ गते व्याघ्रे तत्र कश्चित् द्वीपी (ध)
 समायातः । तमपि दृष्ट्वा असौ व्यचिन्तयत् दृढदंष्ट्रोऽयं (न)
 चित्रकः, (प) तदस्य पार्श्वोदस्य गजस्य यथा चर्मच्छेदो भवति
 तथा करोमि । एवं निश्चित्य तमपि उवाच, भो भगिनीसुत !
 किमिति चिरात् दृष्टोऽसि ? कथञ्च बुभुक्षित इव लक्ष्यसे ?
 तत् अतिथिरसि मे । एष गजः सिंहेन हतः तिष्ठति । अहं
 च अस्य तदादिष्टो (फ) रक्षपालः । परं तथापि यावत् सिंहे
 न समायाति, तावत् अस्य गजस्य मांसं भक्षयित्वा त्वमिं
 कृत्वा द्रुततरं व्रज । स आह, माम् ! यदि एवं तन्न कार्यं
 मे मांसाशनेन, यतो जीवन्नरो भद्रशतानि (व) पश्यति ।
 उक्तञ्च, यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रासं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।

हितञ्च परिणामे यत् तदाद्यं भूतिमिच्छता ॥ ७८ ॥

तत् सर्वथा तदेव भुज्यते यदेव परिणमति । तत् अह-

(ध) द्वीपी शार्दूलः ।

(न) दृढेति । दृढा कठिना अभङ्गुरेत्यर्थः दृष्ट्वा यस्य तादृशः । कठिनवस्तु
 अस्य दंष्ट्रया भेत्तुं शक्यते इति भावः ।

(प) चित्रकः शार्दूलः ।

(फ) तदादिष्टः तेनाजितः । रक्षपालः रक्ष्यते इति रक्षः कर्मण्यन्प्रत्ययः ।
 ततश्च रक्षं रक्षणीयं पालयतीति तथोक्तः रक्षक इति यावत् ।

(व) भद्रशतानि शतानि मङ्गलानि ।

यदिति । यत् ग्रासं कवलं ग्रसितुं भक्षयितुं शक्यं साध्यं यत् ग्रस्तं भक्षितं
 सत् परिणमेत् परिपाके व्रजेत्, यच्च परिणामे परिपाके सति हितं हितकारकं
 भूतिमिच्छता कुशलार्थिना तत् आद्यं भक्षणीयम् अन्यथा नेति भावः ॥ ७८ ॥

मितोऽपयास्यामि (भ) । शृगाल आह, भो अधीर ! विश्वस्यो
(म) भूत्वा भक्षय त्वं, तस्य आगमनं दूरतोऽपि तव अहं
निवेदयिष्यामि । तथा अनुष्ठिते द्वीपिना भिन्नां त्वचं (य)
विज्ञाय जम्बूकेन अभिहितम् । भो भगिनीसुत ! गम्यताम्,
एष सिंहः समायाति । तत् श्रुत्वा चित्रको दूरं प्रनष्टः । अथ
यावदसौ तद्भेदकतद्वारेण किञ्चिन्मांसं भक्षयति, तावत्
अतिसंक्रुद्धोऽपरः शृगालः समाययौ । अथ तम् आत्मतुल्य-
पराक्रमं दृष्ट्वा एनं श्लोकम् अपठत् ।

उत्तमं प्रणिपातेन शूरं भेदेन योजयेत् ।

नौचमल्पप्रदानेन समशक्तिं पराक्रमैः ॥ ७९ ॥

तदभिसुखकृतप्रयाणः स्वदंष्ट्राभिः तं विदार्य दिशोभागं
कृत्वा (र) स्वयं सुखेन चिरकालं हस्तिमांसं बुभुजे । एवं
त्वमपि तं रिपुं स्वजातीयं युद्धेन परिभूय दिशभागं कुरु ।
नो चेत् पश्चाद्बद्धमूलात् (ल) अस्मात् त्वमपि विनाशम्
अवाप्स्यसि । उक्तञ्च यतः,

सम्भाव्यं गोषु सम्पन्नं सम्भाव्यं ब्राह्मणे तपः ।

सम्भाव्यं स्त्रीषु चापत्यं सम्भाव्यं जातितो भयम् ॥ ८० ॥

(भ) इतः अस्मात् स्थानात् अपयास्यामि अपसरिष्यामि ।

(म) अधीर ! चपल ! विश्वस्यः निःशङ्कः ।

(य) भिन्नां क्तिन्नाम् । त्वचं चर्म ।

(र) तदिति । तस्य शृगालस्य अभिसुखे कृतं प्रयाणं युद्धार्थं गमनं येन
तथाभूतः युद्धाय तदभिसुखं गच्छन् इत्यर्थः । तम् अपरं शृगालम् । विदार्य
निहत्येति यावत् दिशः भागं बलिरूपमंशम् । कृत्वा दत्त्वा इत्यर्थः ।

(ल) बद्धमूलात् दीर्घकालाधिकारेण दृढमूलादित्यर्थः अस्मात् जलचरात् ।

सम्भाव्यं इति । गोषु सम्पन्नं दक्षिः सम्भाव्यं गावः प्रचुराहारप्राप्त्या दक्षि-
न्मायान्तीति सम्भाव्यते इति भावः ब्राह्मणे तपः तपश्चरणं सम्भाव्यं विश्वात्मिति

अन्यच्च, सुभिक्षाणि विचित्राणि शिथिलाः पौरयोषितः ।

एको दोषो विदेशस्य स्वजातिर्यद्विरुद्धते ॥ ८१ ॥

मकर आह, कथमेतत् ? वानरोऽब्रवीत्,

कथा १२ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने चित्राङ्गी नाम सारमेयः ।
तत्र च चिरकालं दुर्भिक्षं (व) पतितम् । अन्नाभावात् सार-
मेयादयो निष्कुलतां (श) गन्तुम् आरब्धाः । अथ चित्राङ्गः
क्षुत्क्षामकण्ठः तद्वयात् (ष) देशान्तरं गतः । तत्र च कस्मिं-
श्चित् पुरे कस्यचित् गृहमेधिनो (स) गृहिण्या प्रसादेन
प्रतिदिनं गृहं प्रविश्य विविधान्नानि भक्षयन् परां वृत्तिं
गच्छति । परं तद्गृहात् वह्निर्निष्क्रान्तोऽन्वैः मदोद्धतसारमेयैः
सर्वदिक्षु परिव्रत्य (ह) सर्वाङ्गं दंष्ट्राभिः विदार्यते । ततः तेन
विचिन्तितम्, अहो ! वरं स्वदेशो यत्र दुर्भिक्षेऽपि सुखेन
स्थीयते, न च कोऽपि युद्धं करोति, तदेव, स्वनगरं व्रजामि ।

भावः स्त्रीषु चापत्यं चाक्षत्यं सम्भाव्यं स्त्रियश्चपला इति प्रसिद्धेरिति भावः ।
जातितः स्वजातीयत्वात् भयं सम्भाव्यं परस्परैकवस्त्वभिलाषादिति भावः ॥ ८० ॥

सुभिक्षाणीति । सुभिक्षाणि विचित्राणि विविधानि सुलभानि अन्नानि इत्यर्थः
पौरयोषितः शिथिला सुकृहस्ता इत्यर्थः । विदेशस्य एको दोषः यत् स्वजातिः
विरुध्यते स्वजातयः न सङ्गते इति भावः ॥ ८१ ॥

(व) दुर्भिक्षम् अन्नकष्टम् । सारमेयाः कुक्कुराः ।

(श) निष्कुलतां यूथभंशमित्यर्थः अन्योऽन्यमनपेक्षमाणा यथायथं देशं गन्तुं
प्रवृत्ता इत्यर्थः ।

(ष) तद्वयात् दुर्भिक्षभयात् ।

(स) गृहमेधिनः गृहस्थस्य । प्रसादेन अनुग्रहेण ।

(ह) परिव्रत्य आवेष्ट्य ।

इति अवधार्य स्वस्थानं प्रति जगाम । अथ असौ देशान्तरात्
समायातः सर्वैरपि स्वजनैः पृष्टः, भोः चित्राङ्ग ! कथय
अस्माकं देशान्तरवार्ताम्, कीदृग्देशः ? किं चेष्टितं लोकस्य ?
कः आहारः, कश्च व्यवहारः तत्रेति । स आह, किं कथ्यते
विदेशस्य स्वरूपविषयः ।

सुभिक्षाणि विचित्राणि शिथिलाः पौरयोषितः ।

एको दोषो विदेशस्य स्वजातिर्यद्विद्ध्यते ॥ ८२ ॥

सोऽपि मकरः तदुपदेशं श्रुत्वा कृतमरणनिश्चयो वानरम्
अनुज्ञाप्य स्वाश्रयं गतः । तत्र च तेन स्वगृहप्रविष्टेन आत-
तायिना (क्ष) सह विश्रुतं कृत्वा दृढसत्त्वावष्टम्भनाच्च तं
व्यापाद्य स्वाश्रयञ्च लब्ध्वा सुखेन चिरकालम् अतिष्ठत् । साधु
इदमुच्यते,

अकृत्य पौरुषं या श्रीः किं तयापि सुभोग्यया ।

जरद्भवः समन्नाति दैवादुपगतं त्वणम् ॥ ८३ ॥

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रके लब्धप्रणाशं

नाम चतुर्थं तन्त्रं समाप्तम् ।

(क्ष) आततायिना शत्रुणा । दृढेति । दृढम् उग्रं यत् सत्त्वं बलं तस्य
अवष्टम्भनात् आश्रयात् ।

अकृत्येति । पौरुषं पराक्रमम् अकृत्वा या श्रीः सम्पदं लभ्यते इति शेषः
सुभोग्यया अनायासलभ्ययापि तया श्रिया किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः,
जरद्भवः वृद्धः गौः दैवात् उपगतं प्राप्तं त्वणं समन्नाति भक्षयति ॥ ८३ ॥

अथ पञ्चमं तन्त्रम् ।

अथ इदमारभ्यतेऽपरीक्षितकारकं नाम पञ्चमं तन्त्रं तस्य
अयम् आदिमः श्लोकः ।

कुट्टष्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितम् ।

तन्नरेण न कर्त्तव्यं नापितेनात्र यत् कृतम् ॥ १ ॥

तद्यथा अनुश्रूयते ।

कथा ।

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे पाटलिपुत्रं नाम नगरम् ।
तत्र मणिभद्रो नाम श्रेष्ठो प्रतिवसति स्म । तस्य च धर्मार्थ-
काममोक्षकर्माणि कुर्वतो विधिवशात् धनक्षयः (क)
सञ्जातः । ततो विभवक्षयात् अपमानपरम्परया परं विषादं
गतः । रात्रौ सुप्तः चिन्तितवान्, अहो धिक् इयं दरिद्रता ।

उक्तञ्च,

शीलं शौचं चान्तिर्दाक्षिण्यं मधुरता कुले जन्म ।

न विराजन्ति हि सर्वे वित्तहीनस्य पुरुषस्य ॥ २ ॥

कुट्टष्टमिति । अत्र संसारे नापितेन चुरकर्मिणा केनचिदित्यर्थः यत् कुट्टष्टं
कुपरिज्ञातं कुश्रुतं, कुपरीक्षितं किं बहुना यत् कृतं नरेण तत् न कर्त्तव्यम् ॥ १ ॥

(क) धनक्षयः अर्थव्ययः ।

शीलमिति । वित्तविहीनस्य निर्धनस्य पुरुषस्य शीलं चारित्र्यं, शौचं
वास्त्राभ्यन्तरमलशुद्धिः, चान्तिः क्षमा अपराधसहनम् इत्यर्थः । दाक्षिण्यं सारत्वं
मधुरता मिष्टभाषिता, सौन्दर्यादिना मनोहारित्वं वा तथा कुले महतीति भावः
जन्म एते सर्वे गुणा इति शेषः न हि विराजन्ति नैव शीमन्ति । आर्यावृत्तम् ॥ २ ॥

मानो वा दर्पो वा विज्ञानं विभ्रमः सुबुद्धिर्वा ।
 सर्वं प्रणश्यति समं वित्तविहीनो यदा पुरुषः ॥ ३ ॥
 प्रतिदिवसं याति लयं वसन्तवाताहतेव शिशिरश्रीः ।
 बुद्धिर्बुद्धिमतामपि कुटुम्बभरचिन्तया सततम् ॥ ४ ॥
 नश्यति विपुलमतेरपि बुद्धिः पुरुषस्य मन्दविभवस्य ।
 घृतलवणतैलतण्डुलवस्त्रेभ्यश्चिन्तया सततम् ॥ ५ ॥
 गगनमिव नष्टतारं शुष्कं सरः स्मशानमिव रौद्रम् ।
 प्रियदर्शनमपि रूक्षं भवति गृहं धनहीनस्य ॥ ६ ॥
 न विभाव्यन्ते लघवो वित्तहीनाः पुरोऽपि निवसन्तः ।
 सततं जातविनष्टाः पयसामिव बुद्बुदाः पयसि ॥ ७ ॥

मान इति । यदा पुरुषः वित्तविहीनः निर्धनः स्यादिति शेषः तदा मानो वा दर्पो वा विज्ञानं विज्ञेयज्ञानं विभ्रमः विस्मयित्वं वा सुबुद्धिः शोभना प्रज्ञा एतत् सर्वं समं युगपत् नश्यति नाशं गच्छति । आर्यावृत्तम् ॥ ३ ॥

प्रतिदिवसमिति । वसन्तवातेन मलयमरुता आहता शिशिरस्य ऋतोः श्रीरिव श्रीमेव बुद्धिमतामपि बुद्धिः सततं कुटुम्बभरचिन्तया परिवारभरणभावनया लयं लयं याति धनराहित्येनेति शेषः । आर्यावृत्तम् ॥ ४ ॥

नश्यतीति । विपुलमतेः महाबुद्धेरपि मन्दविभवस्य निर्धनस्य पुरुषस्य बुद्धिः सततं घृतलवणतैलतण्डुलवस्त्रेभ्यश्चिन्तया भावनया नश्यति । आर्यावृत्तम् ॥ ५ ॥

गगनमिति । धनहीनस्य गृहं प्रियदर्शनमपि सुदर्शनमपि नष्टास्तिरोहिताः ताराः यस्मात् तथाविधं विलीननक्षत्रमित्यर्थः गगनमिव शुष्कं सर इव रौद्रं भीषणम् अप्रीतिकरमिति यावत् स्मशानमिव रूक्षं कर्कशम् अप्रियम् इत्यर्थः लोकोपेक्षेति भावः भवति । आर्यावृत्तम् ॥ ६ ॥

नेति । वित्तहीनाः अतएव लघवः क्षुद्रत्वेन गण्टा इति भावः जनाः पुरः अग्रतः निवसन्तोऽपि तिष्ठन्तोऽपि सततं पयसि जले जाता एव विनष्टाः लयं गताः पयसां बुद्बुदा इव जलस्फोटा इव न विभाव्यन्ते न लप्स्यन्ते कैरपीति शेषः । आर्यावृत्तम् ॥ ७ ॥

सुकुलं कुशलं सुजनं विहाय कुलकुशलशीलविकलेऽपि ।

आढ्ये कल्पतराविव नित्यं रज्यन्ति जननिवहाः ॥ ८ ॥

विफलमिह पूर्वसुकृतं विद्यावन्तोऽपि कुलसमुद्भूताः ।

यस्य यदा विभवः स्यात्तस्य तदा दासतां यान्ति ॥ ९ ॥

लघुरयमाह न लोकः कामं गर्जन्तमपि पतिं पयसाम् ।

सर्वमलज्जाकरमिह यत् कुर्वन्तीह परिपूर्णाः ॥ १० ॥

एवं सम्प्रधार्य भूयोऽपि अचिन्तयत्, यदहम् अनशनं

कृत्वा प्राणान् उत्सृजामि, किमनेन नो व्यर्थजीवितव्यसनेन ?

(ख) एवं निश्चयं कृत्वा सुप्तः । अथ तस्य स्वप्ने पद्मनिधिः

क्षपणकरूपी (ग) दर्शनं गत्वा प्रोवाच, भोः श्रेष्ठिन् ! मा

सुकुलमिति । जननिवहाः लोकनिचयाः सुकुलं सत्कुलोत्पन्नं कुशलं
कार्यदत्तं विज्रमित्यर्थः सुजनं निर्धनमिति शेषः विहाय परित्यज्य कुलकुशलशील-
विकले अकुलीने अकुशले दुःशीलेऽपि इत्यर्थः आढ्ये धनिनि कल्पतराविव नित्यं
सततं रज्यन्ति अनुरागं दर्शयन्ति इत्यर्थः । आर्यावृत्तम् ॥ ८ ॥

विकलमिति । इह संसारे पूर्वसुकृतं पूर्वोपकारः विफलम् अगण्यमित्यर्थः ।
न हि कोऽपि पूर्वोपकारी अयमिति कृत्वा निर्धनमुपसेवते इति भावः विद्यावन्तः
विद्वांसः अपि कुलप्रसूताः सत्कुलोद्भवा अपि यस्य यदा विभवः सम्पत् स्यात्
तदा तस्य दासताम् आनुगत्यमित्यर्थः यान्ति गच्छन्ति । आर्यावृत्तम् ॥ ९ ॥

लघुरिति । लोकः कामं गर्जन्तमपि परुषं न दत्तमपि पयसां पतिं समुद्रं
धनिनिति धनिः । अयं लघुः क्षुद्रो नेति आह धनवान् निष्ठुरोऽपि महा-
निति भावः । परिपूर्णाः धनवन्त इति भावः इह संसारे यत् कुर्वन्ति तत्
सर्वम् अलज्जाकरं न लज्जां जनयति तेषाम् इत्यर्थः प्रत्युत श्लाघाकरमिति भावः ।
आर्यावृत्तम् ॥ १० ॥

(ख) नः अस्माकम् । व्यर्थेति । व्यर्थेन विफलेन जीवितव्यसनेन जीवनं
प्रति ममत्वेन इत्यर्थः ।

(ग) पद्मनिधिः पद्माख्यो रत्नविशेषः । क्षपणकरूपी धौडसत्यासिवेशवान् ।

त्वं वैराग्यं गच्छ । अहं पद्मनिधिः तव पूर्वपुरुषोपार्जितः,
तदनेन एव रूपेण प्रातः त्वदगृहम् आगमिष्यामि । तत्
त्वया अहं लगुडप्रहारेण शिरसि ताडनीयो, येन कनकमयो
भूत्वा अक्षयो भवामि । अथ प्रातः प्रबुद्धः सन् 'स्वप्न' स्मरन्
चिन्ताचक्रम् (घ) आरूढः तिष्ठति । अहो ! सत्योऽयं स्वप्नः
किंवा असत्यो भविष्यति न ज्ञायते ? अथवा नूनं मिथ्या
भाव्यं यतोऽहं केवलं वित्तमेव चिन्तयामि । उक्तञ्च,

व्याधितेन सशोकेन चिन्ताग्रस्तेन जन्तुना ।

कामार्त्तेनाथ मत्तेन दृष्टः स्वप्नो निरर्थकः ॥ ११ ॥

एतस्मिन् अन्तरे तस्य भार्यया कश्चित् नापितः पाद-
प्रक्षालनाय आहूतः । अत्रान्तरे च यथानिर्दिष्टः क्षणकः
सहसा प्रादुर्बभूव । अथ स तमालोक्य प्रहृष्टमना यथा
आसनकाष्ठदण्डेन तं शिरसि अताडयत् । सोऽपि सुवर्णमयो
भूत्वा तत्क्षणात् भूमौ निपतितः । अथ स श्रेष्ठो निभृतं
स्वगृहमध्ये कृत्वा नापितं सन्तोष्य प्रोवाच, तदेतत् धनं
वस्त्राणि च मया दत्तानि गृहाण । भद्र ! पुनः कस्यचित्
न आख्येयो वृत्तान्तः, नापितोऽपि स्वगृहं गत्वा व्यचिन्तयत्,
नूनमेते सर्वेऽपि नग्नकाः (ङ) शिरसि दण्डहताः काञ्चन-
मया भवन्ति । तदहमपि प्रातः प्रभूतानाङ्ग्य लगुडैः शिरसि

(घ) चिन्ताचक्रं गाढचिन्ताम् इत्यर्थः ।

व्याधितेनेति । व्याधितेन रोगिणा सशोकेन शोकार्त्तेन चिन्ताग्रस्तेन भाव-
नाकुलेन अथवा कामार्त्तेन वा मत्तेन जनेन दृष्टः स्वप्नः सुप्तौ विषयसन्दर्भनादि-
व्यापारः निरर्थकः निष्फलः न सत्यो भवति इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(ङ) नग्नकाः विवसना वौडसश्यासिनः ।

हन्मि, येन प्रभूतं हाटकं (च) मे भवति । एवं चिन्तयतो
महता कष्टेन निशा अतिचक्राम । अथ प्रभाते अभ्युत्थाय
बृहत्सगुडमेकं प्रगुणीकृत्य क्षपणकविहारं गत्वा जिनेन्द्रस्य
(छ) प्रदक्षिणत्रयं विधाय जानुभ्याम् अवनिं गत्वा वक्त्रद्वार-
न्यस्तोत्तरीयाञ्चलः (ज) तारखरेण इमं श्लोकम् अपठत् ।

जयन्ति ते जिना येषां केवलज्ञानशालिनाम् ।

आजन्मनः स्मरोत्पत्तौ मानसेनोपरायितम् ॥ १२ ॥

अन्यच्च, सा जिह्वा या जिनं स्तौति तच्चित्तं यज्जिने रतम् ।

तावेव च करौ श्लाघ्यौ यौ तत्पूजाकरौ करौ ॥ १३ ॥

तथाच, ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि कामुन्मील्य चक्षुः क्षणं
पश्यानङ्गशरातुरञ्जनमिमं चातापि नो रक्षसि ।

(च) हाटकं काञ्चनम् ।

(छ) प्रगुणीकृत्य दृढीकृत्येत्यर्थः । क्षपणकविहारं क्षपणकानाम् आश्रमम् ।
जिनेन्द्रस्य बौद्धाधिपतेः ।

(ज) वक्त्रेति । वक्त्रस्य मुखस्य द्वारे गले इत्यर्थः । न्यस्तम् अर्पितम् उत्तरीया-
ञ्चलम् उत्तरीयवसनप्रान्तं येन तथाभूतः गललघ्नीकृतोत्तरीय इत्यर्थः ।

जयन्तीति । केवलज्ञानशालिनां निरवच्छिन्नज्ञानमयानाम् इत्यर्थः । येषां
मानसेन चित्तेन आजन्मनः जन्मन आरभ्य स्मरोत्पत्तौ कामजनने उपरायितम्
उपरेणैव चारमृत्तिकयेव आचरितं यथा चारभूमौ न किमपि प्ररोहति तथा
येषां चित्ते कदापि कामाविर्भावो न भवतीति भावः ते जिनाः क्षपणकाः
जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते ॥ १२ ॥

सेति ! या जिनं बौद्धं स्तौति प्रशंसति सा जिह्वा, यत् जिने बौद्धे रतम्
आसक्तं तत् चित्तं यौ च करौ हस्तौ तस्य बौद्धस्य पूजाकरौ, तदेव करौ श्लाघ्यौ
प्रशस्यौ ॥ १३ ॥

आनेति । ध्यानव्याजं समाधिरूपं कपटम् उपेत्य आश्रित्य कां कान्तामिति
भावः चिन्तयसि, क्षणं चक्षुः उन्मील्य प्रकाशं अनङ्गशरातुरं कामवाणविद्धम् इमं

मिथ्याकारुणिकोऽसि निर्घृणतरस्त्वत्तः कुतोऽन्यः पुमान्
 सेष्यं मारवधूभिरित्यभिहितो बौद्धो जिनः पातु वः ॥१४॥

एवं संस्तुत्य ततः प्रधानचपणकम् आसाद्य क्षितिनिहितं
 जानुचरणो नमोऽस्तु वन्दे इति उच्चार्य लब्धधर्मवृद्ध्याशीर्वादः
 (भ) सुखमालिकानुग्रहलब्धव्रतादेश उत्तरीयनिवद्धग्रन्थिः
 (ज) सप्रश्रयम् इदमाह, भगवन् ! अद्य विहरणक्रिया (ट)
 समस्तमुनिसमेतेन अस्मद्गृहे कर्तव्या । स आह, भोः
 श्रावक ! (ठ) धर्मज्ञोऽपि किमेवं वदसि, किं वयं ब्राह्मण-
 समानाः ? यत आमन्त्रणं (ड) करोषि । वयं सदैव तत्काल-
 परिचर्यया भ्रमन्तो भक्तिभाजं (ठ) श्रावकम् अवलोक्य
 तस्य गृहे गच्छामः तेन कृच्छ्रादभ्यर्थिताः (ण) तद्गृहे

जनं पश्य अवलोकय, वातापि वाणचमोऽपि इत्यर्थः नी रक्षसि ? अतस्त्वं
 मिथ्याकारुणिकः अलीकदयाशीलः असि, त्वं यत् लोकाः कारुणिकं वदन्ति
 तदलीकमित्यर्थः त्वत्तः निर्घृणतरः अतिनिर्दयः अन्यः पुमान् कुतः ? न कुत्रा-
 प्यस्ति योऽस्मान् एवभूतान् दृष्ट्वा न दयते इति भावः । मारवधूभिः कामाङ्ग-
 नाभिः सेष्यम् ईर्ष्यया इत्यर्थः इति अभिहितः उक्तः बौद्धः बुद्धदेवोपासकः जिनः
 तदाख्यः बौद्धधर्मप्रवर्तकः कश्चित् वः पुमान् पातु रक्षतु संसारादिति भावः व
 इत्यत्र न इत्यपि पाठः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

(भ) वन्दे प्रणमामि । लब्धेति । लब्धः तस्मात् चपणकात् प्राप्त इत्यर्थः
 धर्मवृद्धये आशीर्वादः धर्मवृद्धिस्तु भवतु इत्येवमाशीर्वाद इत्यर्थः येन तथाभूतः ।

(ज) सुखेति । सुखेन मालिकस्य प्रधानचपणकस्य अनुग्रहात् लब्धः प्राप्तः
 व्रतादेशः धर्मदीक्षा येन तादृशः । उत्तरीयेति । उत्तरीये निवद्धः ग्रन्थिः येन
 तथोक्तः सगलवस्त्र इति भावः । सप्रश्रयं सविनयम् ।

(ट) विहरणक्रिया भिक्षापथ्यटनक्रिया इत्यर्थः ।

(ठ) श्रावक ! धर्मशीलः ।

(ड) आमन्त्रणम् आह्वानम् ।

(ठ) तत्कालेति । तत्काले यथोक्तकाले या परिचर्या सेवा तथा हेतुना
 भ्रमन्तः पथ्यटनः । भक्तिभाजं भक्तं श्रावकं शिष्यं कसपि इत्यर्थः ।

(ण) कृच्छ्रात् क्षेप्रात् अतियत्रादित्यर्थः अभ्यर्थिताः प्रार्थिताः ।

प्राणधारणमात्राम् अशनक्रियां (त) कुर्मः । तत् गम्यतां
 नैवं भूयोऽपि वाच्यम् । तच्छ्रुत्वा नापित आह, भगवन् !
 वेद्मि अहं युष्मद्वर्मम्, परं भवतो बहुश्रावका आह्वयन्ति,
 साम्प्रतं पुनः पुस्तकाच्छादनयोग्यानि कर्पटानि (थ) बहु-
 मूल्यानि प्रगुणीकृतानि (द) तथा पुस्तकानां लेखनाथ
 लेखकानाञ्च वित्तं (ध) सञ्चितम् आस्ते, तत्सर्वथा कालो-
 चित्तं कार्यम् । ततो नापिहोऽपि स्वगृहं गतः । तत्र च
 गत्वा खादिरमयं (न) लगुडं सज्जीकृत्य कपाटयुगलं द्वारे
 समाधाय सार्द्धप्रहरेकसमये भूयोऽपि विहारद्वारम् आश्रित्य
 सर्वान् क्रमेण निष्क्रामतो (प) गुरुप्रार्थनया (फ) स्वगृहम्
 आनयत्, तेऽपि सर्वे कर्पटवित्तलोभेन भक्तियुक्तानपि परिचित-
 श्रावकान् परित्यज्य प्रहृष्टमनसस्तस्य पृष्ठतो ययुः । अथ
 साधु इदमुच्यते,

एकाकी गृहसन्त्यक्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।

सोऽपि संवाह्यते लोके तृणया पश्य कीतुकम् ॥ १५ ॥

जीर्यन्ते जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।

(त) प्राणधारणमात्रां केवलं यथा प्राणा रक्ष्यन्ते तदुपयोगिनीमिति भावः ।
 अशनक्रियाम् आहारम् ।

(थ) पुस्तकाच्छादनयोग्यानि पुस्तकवन्मनीषयुक्तानि कर्पटानि वस्त्राणि ।

(द) प्रगुणीकृतानि प्रस्तुतानि ।

(ध) वित्तं वेतनस्वरूपम् इत्यर्थः ।

(न) खादिरमयं खादिर दारुमयम् ।

(प) निष्क्रामतः आश्रमात् निर्गच्छतः ।

(फ) गुरुप्रार्थनया महत्या प्रार्थनया आग्रहेण इत्यर्थः ।

एकाकीति । यः एकाकी परिजनहीनः, गृहसन्त्यक्तः गृहशून्यः पाणिपात्रः
 करपात्रसहाय इत्यर्थः दिगम्बरः नग्नः सोऽपि लोके संसारे तृणया किञ्चिन्न-
 लोभेन संवाह्यते क्षियते कीतुकम् आश्चर्यं पश्य ॥ १५ ॥

चक्षुः श्रोत्रे च जीर्यन्ते दृष्टौका तरुणायते ॥ १६ ॥

अपरं गृहमध्ये तान् प्रवेश्य द्वारं निभृतं विधाय लगुङ्-
प्रहारैः शिरसि अताडयत्, तेऽपि ताड्यमाना एके मृताः,
अन्ये भिन्नमस्तकाः फूत्कर्तुम् (ब) उपचक्रमिरे । अत्रान्तरे
तमाक्रन्दम् आकर्ण्य कोटरचपालैः (भ) अभिहितं, भो भोः !
किम् अयं महान् कोलाहलो नगरमध्ये ? तद्व्यस्यतां गम्य-
ताम् । ते च सर्वे तदादेशकारिणः तत्सहिता वेगात्
तद्गृहं गताः तावत् रुधिरप्लावितदेहाः पलायमाना
नग्नका (म) दृष्टाः । तैः स नापितो बद्धः । हतशेषैः
सह धर्माधिष्ठानं नीतः । तैः नापितः पृष्टः, भोः किमेतत्
भवता कुकृत्यम् अनुष्ठितम् ? स आह, किं करोमि ? मया
श्रेष्ठिमणिभद्रगृहे दृष्ट एवंविधो व्यतिकरः (य) सोऽपि सर्वं
मणिभद्रवृत्तान्तं यथादृष्टम् अकथयत् । ततः श्रेष्ठिनम्
आह्वय भणितवन्तः, भोः श्रेष्ठिन् ! किं त्वया कश्चित् चप-
णको व्यापादितः ? ततः तेनापि सर्वः चपणकवृत्तान्तः तेषां
निवेदितः अथ तैः अभिहितम्,

अहो ! शूलम् आरोप्यताम् असौ दुष्टात्मा कुपरीक्षित-
कारी नापितः । तथा अनुष्ठिते तैः अभिहितम्,

जीर्यन्ते इति । जीर्यन्तः दृश्यन्ते केशाः जीर्यन्ते पक्वतया श्रेष्ठित्वं व्रज-
न्तीति भावः । तथा जीर्यन्तः जनस्य दन्ता जीर्यन्ति शिथिलीभवन्ति इत्यर्थः
मुच्यन्तीति वा । चक्षुः श्रोत्रं च दर्शनेन्द्रियं श्रवणेन्द्रियञ्च इत्यर्थः जीर्यन्ते निस्ते-
जसी भवत इत्यर्थः, एका केवला दृष्टा लालसा तरुणायते नवीनेवाचरतीत्यर्थः
दृष्टा न जीर्यतीति भावः ।

(ब) फूत्कर्तुं चीत्कर्तुम् ।

(भ) कोटरचपालैः नगररक्षकैः ।

(म) नग्नकाः चपणकाः ।

(य) व्यतिकरः व्यापारः ।

कुदृष्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितम् ।

तन्नरेण न कर्त्तव्यं नापितेनात्र यत्कृतम् ॥ १७ ॥

अथवा साधु इदमुच्यते ।

अपरीक्ष्य न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सुपरीक्षितम् ।

पश्चाद्भवति सन्तापो ब्राह्मण्यां नकुलार्थतः ॥ १८ ॥

मणिभद्र आह, कथमेतत् ? ते धर्माधिकारिणः प्रोचुः,

कथा २ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने देवशर्मा नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म, तस्य भार्या प्रसूता सुतम् अजनयत्, तस्मिन् एव दिने नकुली नकुलं प्रसूता । अथ सा सुतवत्सला दारकवत्तमपि नकुलं स्तन्यदानाभ्यङ्गमर्दनादिभिः (र) पुपोष । परं तस्य न विश्वसिति यत् कदाचित् एष स्वजातिदोषवशात् अस्य दारकस्य (ल) विरुद्धम् आचरिष्यतीति, एवं जानाति स्वचित्ते ।

उक्तञ्च,

कुपुत्रोऽपि भवेत् पुंसां हृदयानन्दकारकः ।

दुर्विनीतः कुरुपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनी खलः ॥ १९ ॥

अपरीक्ष्येति । अपरीक्ष्य परीक्षामकृत्वा न कर्त्तव्यं किमपि कार्यमिति शेषः, सुपरीक्षितं कर्त्तव्यं सुष्ठु परीक्ष्य कार्यं करणीयम् इत्यर्थः । ब्राह्मण्यां नकुलार्थतः नकुलनिमित्तं पश्चात् सन्तापः अनुतापः भवति अभूदिति भावः ॥ १८ ॥

(र) स्तन्येति । स्तन्यं स्तनदुग्धं तस्य दानं तथा अभ्यङ्गमर्दनं गात्रेषु तैलादिमचणं तदादिभिः तत्प्रभृतिभिः ।

(ल) दारकस्य बालकस्य ।

कुपुत्र इति । दुर्विनीतः अशान्तः दुरन्त इत्यर्थः कुरुपोऽपि कुत्सिता-
कारोऽपि मूर्खोऽपि, व्यसनी कामाद्यासक्तोऽपि खलो दुर्जनोऽपि कुपुत्रः दुष्टः
पुत्रः पुंसां हृदयानन्दकारकः चित्तानन्दजनकः भवेत् ॥ १९ ॥

एवं च भाषते लोकश्चन्दनं किल शीतलम् ।

पुत्रगात्रस्य संस्पर्शश्चन्दनादतिरिच्यते ॥ २० ॥

सौहृदस्य न वाञ्छन्ति जनकस्य हितस्य च ।

लोकाः प्रपालकस्यापि यथा पुत्रस्य बन्धनम् ॥ २१ ॥

अथ सा कदाचित् शय्यायां पुत्रं शाययित्वा जलकुम्भम्
आदाय पतिमुवाच, ब्राह्मण ! जलार्थम् अहं तडागे यास्यामि,
त्वया पुत्रोऽयं नकुलात् रक्षणीयः । अथ तस्यां गतायां
पृष्ठे ब्राह्मणोऽपि शून्यं गृहं सुक्ता भिक्षार्थं क्वचित् निर्गतः ।
अत्रान्तरे देववशात् कृष्णसर्पे विलात् निष्क्रान्तः । नकुलो-
ऽपि तं स्वभाववैरिणं मत्वा भ्रातुः रक्षणार्थं सर्पेण सह युद्धा-
सर्पे खण्डशः कृतवान् । ततो रुधिराभ्रावितवदनः सानन्दं
स्वव्यापारप्रकाशनार्थं मातुः (व) समुखो गतः । मातापि
तं रुधिरक्लिन्नमुखम् अवलोक्य शङ्कितचित्ता यदनेन दुरात्मना
दारको भक्षित इति विचिन्त्य कोपात् तस्योपरि तं जलकुम्भं
चिक्षेप । एवं सा नकुलं व्यापाद्य यावत् प्रलपन्ती गृहे
आगच्छति, तावत् सुतः तथैव सुप्तः तिष्ठति । समीपे कृष्ण-
सर्पे खण्डशः कृतम् अवलोक्य पुत्रबधशोकेन आत्मशिशो वक्षः-

एवमिति । लोकाः एवं भाषते कथयति च यथा चन्दनं शीतलं किल,
किन्तु पुत्रगात्रस्य संस्पर्शः चन्दनादपि चन्दनस्पर्शादपि अतिरिच्यते अतिरिक्तः
शीतलो भवति इत्यर्थः ॥ २० ॥

सौहृदस्येति । लोकाः सौहृदस्य मैत्र्यस्य जनकस्य पितुः हितस्य हित-
कारकस्य यस्य कस्यचिदपि इत्यर्थः तथा प्रपालकस्य प्रकर्षेण पालयितुरपि तथा
बन्धनं न वाञ्छन्ति नाभिलषन्ति यथा पुत्रस्य । पुत्रस्य प्रणयबन्धनं सर्वबन्धनात्
श्रेष्ठमिति भावः ॥ २१ ॥

(व) खेति । स्वस्य आत्मनः व्यापारस्य कृष्णसर्पेण सह संग्रामस्य प्रकाशनार्थं
ज्ञापनार्थम् । मातुः ब्राह्मण्या इत्यर्थः ।

स्थलं च ताडयितुम् आरब्धा । अत्रान्तरे ब्राह्मणो गृहीत-
निर्वापः (श) समायातो यावत् पश्यति, तावत् पुत्रशोकाभि-
तप्ता ब्राह्मणी प्रलपति । भो भो लोभात्मन् ! लोभाभिभूतेन
त्वया न कृतं महच्च, तदनुभव साम्प्रतं पुत्रमृत्युदुःखवृक्ष-
फलम् (ष) । अथवा साधु इदमुच्यते,

अतिलोभो न कर्त्तव्यो लोभं नैव परित्यजेत् ।

अतिलोभाभिभूतस्य चक्रं भ्रमति मस्तके ॥ २२ ॥

ब्राह्मण आह, कथमेत् ? सा प्राह,

कथा ३ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परस्परं
मित्रतां गता वसन्ति स्म, ते चापि दारिद्र्योपहताः परस्परं
मन्त्रं चक्रुः, अहो ! धिक् द्वयं दारिद्र्यता । उक्ताञ्च,

वरं वनं व्याघ्रगजादिसेवितं

जनेन हीनं बहुकण्टकावृतम् ।

दृष्टानि शय्या परिधानवल्कलं

न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥ २३ ॥

(श) गृहीतनिर्वापः लब्धभिचः ।

(ष) तत् तस्मात् अनुभव मुङ्क्ष । पुत्रेति । पुत्रस्य नकुलस्य इत्यर्थः
मृत्युरेव वृक्षः तस्य फलम् अनुश्रयदुःखातिशयरूपमिति भावः ।

अतिलोभे इति । अतिलोभः लोभातिशयः न कर्त्तव्यः, लोभं नैव परि-
त्यजेत् यथासम्भवमिति भावः । अतिलोभेन अभिभूतस्य जनस्य मस्तके चक्रं
भ्रमति ॥ २२ ॥

वरमिति । व्याघ्रगजादिसेवितं शार्दूलहस्त्यादिभिरधुषितं जनेन हीनं
बहुभिः कण्टकैः आवृतम् आकौशं वनं दृष्टानि शय्या दृष्टोपरिश्रयनम् इत्यर्थः
तथा परिधानं वल्कलं वरं मनाक् प्रियम् । बन्धूनां मध्ये धनहीनजीवनं निर्धन-
जीवनं न । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ २३ ॥

तथा च,

स्वामी हेष्टि सुसेवितोऽपि सहसा प्रोज्झन्ति सद्बान्धवा
राजन्ते न गुणास्त्यजन्ति तनुजाः स्फारीभवन्त्यापदः ।
भार्या साधु सुवंशजापि भजते नो यान्ति मित्राणि च
न्यायारोपितविक्रमाण्यपि नृणां येषां न हि स्याद्वनम् ॥ २४ ॥

शूरः सुरूपः सुभगश्च वाग्मी
शस्त्राणि शास्त्राणि विदां करोति ।
अर्थं विना नैव यशश्च मानं
प्राप्नोति मर्त्योऽत्र मनुष्यलोके ॥ २५ ॥
तानीन्द्रियाण्यविकलानि तदेव नाम
सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।

स्वामीति । येषां नृणां धनं न स्यात् सुसेवितोऽपि स्वामी प्रभुः तान् हेष्टि
नाद्रियते इत्यर्थः धनवति भृत्ये प्रभोर्गौरवं सम्मानना च दृश्यते अन्यथा भृत्यत्वं
त्यज्यतीति भिया धनवन्तम् आद्रियते न तु निर्धनमिति भावः । सन्तः बान्धवाः
सहसा प्रोज्झन्ति त्यजन्ति नाद्रियन्ते इति भावः । गुणा दयादाक्षिणादयः
न राजन्ते न शोभन्ते तेषामिति शेषः । तनुजाः पुत्राश्च त्यजन्ति तानिति
शेषः, आपदः स्फारीभवन्ति विस्तरं गच्छन्ति तेषामिति शेषः । सुवंशजा सत्-
कुलीत्यत्रापि भार्या साधु यथा तथा नो भजते तानिति शेषः । न्यायेन नीति-
मार्गेण आरीपिताः प्रवर्तिताः विक्रमाः पुरुषकारा येः तादृशानि न्यायपराणीति
भावः मित्राण्यपि यान्ति अपसरन्ति तेभ्य इति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ २४ ॥

शूर इति । शूरः बलवान् सुरूपः रूपवान् सुभगः सौभाग्यवान् तथा वाग्मी
वचनचतुरो जनः शस्त्राणि शास्त्राणि च विदाङ्करोति वेत्ति जानाति इत्यर्थः ।
किन्तु अत्र मनुष्यलोके मर्त्यः मानवः अर्थं विना यशश्च मानश्च नैव प्राप्नोति ।
विना धनं शस्त्रशास्त्रपारदर्शिनोऽपि न यशः मानश्च भवतीति भावः । इन्द्रवज्रा-
वृत्तम् ॥ २५ ॥

तानीति । तानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि अविकलानि समभावानीत्यर्थः
तिष्ठन्तीति शेषः, तदेव नाम तिष्ठतीति शेषः, सा च अप्रतिहता तीक्ष्णा बुद्धिर-

अर्थीक्षणा विरहितः पुरुषः स एव

वाह्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ २६ ॥

तद्गच्छामः कुत्रचित् अर्थाय, इति संमन्त्रा स्वदेशं पुरं
च स्वसुहृत्सहितं बान्धवयुतं गृहं च परित्यज्य प्रस्थिताः,
अथवा साधु इदमुच्यते ।

सत्यं परित्यजति सुच्यति बन्धुवर्गं

श्रीघ्नं विहाय जननौमपि जन्मभूमिम् ।

सन्त्यज्य गच्छति विदेशमभीष्टलोकं

चिन्ताकुलीकृतमतिः पुरुषोऽत्र लोके ॥ २७ ॥

एवं क्रमेण गच्छन्तोऽवन्तीं प्राप्ताः, तत्र सिप्राजले (स)
कृतज्ञाना महाकालं (ह) प्रणम्य यावत् निर्गच्छन्ति, तावत्
भैरवानन्दो नाम योगी सम्मुखो बभूव । ततस्तं ब्राह्म-
णोचितविधिना सम्भाव्य तेनैव सह तस्य मठं (च) जग्मुः ।
अथ तेन ते पृष्टाः, कुतो भवन्तः समायाताः ? क्व यास्यथ ?
किं प्रयोजनम् ? ततः तैः अभिहितम्, वयं सिद्धियात्रिकाः

स्तीति शेषः तदेव च वचनं वाक्यम् अस्तीति शेषः, किन्तु स एव पुरुषः अर्थीक्षणा
धनोत्तापेन विरहितयेत् क्षणेन वाह्यः सर्वेषां निष्कार्य इत्यर्थः भवति इत्येतत्
विचित्रम् आश्चर्यम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २६ ॥

सत्यमिति । अत्र लोके संसारे पुरुषः चिन्तया अर्थानामिति भावः आकुली-
कृता मतिर्यस्य तादृशः सन् सत्यं परित्यजति मिथ्या साक्षादिकं ददातीति
भावः, बन्धुवर्गं सुच्यति त्यजति, तथा जननीं जन्मभूमिमपि विहाय श्रीघ्नम्
अभीष्टाः वाञ्छिता लोका जनाः यस्मिन् तादृशं विदेशं गच्छति । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ २७ ॥

(स) अवन्तीं तदास्यां नगरीम् । सिप्राजले सिप्रा नाम तत्रत्या नदी तस्या
जले ।

(ह) महाकालं तदास्यां तत्रत्यशिवमूर्तिभेदम् इत्यर्थः ।

(च) मठम् आश्रमम् ।

तत्र (क) यास्यामो यत्र धनाप्तिः मृत्युर्वा भवत्यतीति एष
निश्चयः (ख) । उक्तञ्च,

दुष्प्राप्याणि बहूनि च लभ्यन्ते वाञ्छितानि द्रविणानि ।

अवसरतुलिताभिरलं तनुभिः साहसिकपुरुषाणाम् ॥ २८ ॥

तथा च, पतति कदाचिन्नभसः खाते पातालतोऽपि जलमेति ।

दैवमचिन्त्यं बलवद्वलवान्न तु पुरुषकारोऽपि ॥ २९ ॥

अभिमतसिद्धिरश्रेष्ठा भवति हि पुरुषस्य पुरुषकारेण ।

दैवमिति यदपि कथयसि पुरुषगुणः सोऽप्यदृष्टाख्यः ॥ ३० ॥

भयमतुलं गुरुलोकात्तृणमिव तुलयन्ति साधु साहसिकाः ।

प्राणानङ्गुतमेतच्चरितं चरितं ह्यदाराणाम् ॥ ३१ ॥

क्लेशस्याङ्गमदत्त्वा सुखमेव सुखानि नेह लभ्यन्ते ।

(क) सिद्धीति । सिद्धये कार्यसिद्धये यात्रिकाः कृतयात्रा इत्यर्थः ।

(ख) धनाप्तिः धनार्जनम् । निश्चयः प्रतिज्ञा ।

दुष्प्राप्याणीति । साहसिकपुरुषाणाम् अध्यवसायिनां नराणाम् अवसरे
यद्यप्यसमये तुलिताभिः चेष्टिताभिः तनुभिः शरीरैः दुष्प्राप्याणि दुर्लभानि बहूनि
वाञ्छितानि च द्रविणानि धनानि अलं यथेष्टं लभ्यन्ते । आर्यावृत्तम् ॥ २८ ॥

पततीति । जलं खाते पुष्करिण्यादौ कदाचित् नभसः आकाशात् पतति
कदाचिद्वा पातालतः पातालात् एति उल्लिखति इत्यर्थः । दैवम् अचिन्त्यम्
अभावनीयं बलवच्च अपि किन्तु पुरुषकारः न तु बलवान् । दैवे विमुखे पुरुष-
कारी विफल इति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ २९ ॥

अभिमेति । पुरुषस्य अश्रेष्ठा अभिमतसिद्धिः इष्टलाभः पुरुषकारेण हि
पुरुषप्रयत्नेनैव भवति, यदपि दैवमिति कथयसि, सोऽपि अदृष्टाख्यः अदृष्टनामा
पुरुषस्य गुणः । पापपुण्यजनितमपूर्वं हि अदृष्टं तच्च पुरुषप्रयत्नसाध्यमिति
पुरुषगुणत्वमिति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ ३० ॥

भयमिति । साहसिकाः जनाः गुरुलोकात् अतुलम् असमं भयं तथा
प्राणान् दृणमिव साधु सम्यक् तुलयन्ति तुल्यं मन्यन्ते इत्यर्थः । उदाराणां मङ्ग-
ताम् एतत् चरितम् अदभुतम् आश्चर्यं यथा तथा चरितम् अनुष्ठितम् । आर्या-
वृत्तम् ॥ ३१ ॥

क्लेशस्येति । इह संसारे अङ्गं शरीरं क्लेशस्य अदत्त्वा अक्लेशयित्वेत्यर्थः

मधुभिन्मथनायस्तैराश्लिष्यति बाहुभिर्लक्ष्मीम् ॥ ३२ ॥

तस्य कथं न चला स्यात् पत्नी ? विष्णोर्नृसिंहकस्यापि ।

मासांश्चतुरो निद्रां यः सेवति जलगतः सततम् ॥ ३३ ॥

दुरधिगमः परभागो यावत्पुरुषेण साहसं न कृतम् ।

जयति तुलामधिरूढो भास्वानिह जलदपटलानि ॥ ३४ ॥

तत्कथ्यताम् अस्माकं कश्चित् धनोपायो विवरप्रवेशशा-
किनीसाधनश्मशानसेवनमहामांसविक्रयसाधकवर्त्तिप्रभृतीना-
मेकतम (ग) इति । अङ्गुतशक्तिर्भवान् श्रूयते । वयमपि अति-
साहसिकाः । उक्तञ्च,

महान्त एव महतामर्थं साधयितुं क्षमाः ।

सुखानि सुखं यथा तथा नैव लभ्यन्ते । मधुभिः मधुसूदनः मथनायस्तैः समुद्र-
मथनेन आयस्तैः आलैः बाहुभिः लक्ष्मीम् आश्लिष्यति आलिङ्गति । न हि सुखं
दुःखैर्विना लभ्यते इति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ ३२ ॥

तस्येति । नृसिंहकस्य अमुरनिधनार्थं नरसिंहमूर्तेः तस्य विष्णोरपि पत्नी
लक्ष्मीरित्यर्थः कथं चला चपला न स्यात् ? यः जलगतः जले स्थितः सन् चतुरो
मासान् आघादादीन् सततं निद्रां सेवति । अत्र सेवतेरात्मनेपदित्वेऽपि परस्मै-
पदमिच्छति आत्मनेपदिनां कर्त्तुमर्हति नियमात् परस्मैपदित्वं बोध्यम् । पुरुष-
कारविहीनस्य लक्ष्मीर्न तिष्ठेदिति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ ३३ ॥

दुरधिगम इति । पुरुषेण यावत् साहसं पौरुषं न कृतं तावत् परभागः
सत्कारः दुरधिगमः दुष्प्रापः न उत्कर्षो लभ्यते इति भावः । इह जगति तुलां
तदाख्यं राशिमित्यर्थः अधिरूढः आश्रितः भास्वान् सूर्यः जलदपटलानि मीच-
वृन्दानि जयति । सूर्येणापि पुरुषकारमाश्रितेन शत्रवो जीयन्ते न तु विना
पुरुषकारं का कथान्येषामिति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ ३४ ॥

(ग) विवरेति । विवरप्रवेशः पातालगमनं शाकिनीसाधनं शाकिनी नाम
योगिनीविशेषः तस्याः साधनं परिचरणं श्मशानसेवनं श्मशाने स्थित्वा मन्त्रादीनां
साधनं महामांसस्य विक्रयः, साधकः कार्यसाधकः यो वर्त्तिः द्रव्यविशेषः तत्
प्रभृतीनाम् एकतमः अन्यतमः ।

महान्त इति । महान्त एव जनाः महतामर्थं कार्यं साधयितुं सम्पादयितुं

ऋते समुद्रादन्यः को विभर्त्ति वडवानलम् ॥ ३५ ॥

भैरवानन्दोऽपि तेषां सिद्धार्थं बहु उपायं सिद्धवर्त्तिचतुष्टयं कृत्वा अर्पयत् । आह, च गम्यतां हिमालयदिशि, तत्र सम्प्राप्तानां यत्र वर्त्तिः पतिष्यति, तत्र निधानम् असन्दिग्धं (घ) प्राप्स्यथ तत्र स्थानं खनित्वा निधिं गृहीत्वा व्याघुष्यताम् (ङ) । तथा अनुष्ठिते तेषां गच्छताम् एकतमस्य हस्ताद्वर्त्तिर्निपपात । अथ असौ यावत् तं प्रदेशं खनति तावत् ताम्रमयी भूमिः । ततः तेन अभिहितम् । अहो ! गृह्यतां स्वेच्छया ताम्रम् । अन्ये प्रोचुः, भो मूढ ! किमनेन क्रियते ? तत् प्रभूतमपि दारिद्र्यं (च) न नाशयति । तदुत्तिष्ठ अग्रतो गच्छामः । सोऽब्रवीत्, यान्तु भवन्तो न अहमग्रे यास्यामि । एवम् अभिधाय ताम्रं यथेच्छया गृहीत्वा प्रथमो निवृत्तः । ते द्वयोऽपि अग्रे प्रस्थिताः । अथ किञ्चिन्मात्रं गतस्य अग्रेसरस्य (क) वर्त्तिः निपपात । सोऽपि यावत् खनितुम् आरब्धः तावत् रूप्यमयी क्षितिः । ततः प्रहर्षितः प्राह, यत् भो ! गृह्यतां यथेच्छया रूप्यम् । न अग्रे गन्तव्यम् । तौ ऊचतुः । भो ! पृष्ठतः ताम्रमयी भूमिरग्रतो रूप्यमयी । तत् नूनम् अग्रे सुवर्णमयी भविष्यति । तदनेन प्रभूतेनापि दारिद्र्यनाशो न भवति । तत् आवाम् अग्रे यास्यावः । एवमुक्त्वा

चमाः शक्ताः । समुद्रात् ऋते विना अन्यः कः वडवानलं विभर्त्ति ? धारयति ? न कोऽपि इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

(घ) सम्प्राप्तानाम् उपस्थितानाम् । निधानं रत्नविशेषः । असन्दिग्धं निश्चितम् ।

(ङ) व्याघुष्यतां प्रकाशयताम् ।

(च) प्रभूतं प्रचुरमपि तत् ताम्रम् । दारिद्र्यं न नाशयति अल्पमूल्यत्वादिति भावः ।

(क) अग्रेसरस्य अग्रयायिनः ।

हौ अपि अग्रे प्रस्थितौ । सोऽपि स्वशक्त्या रूप्यम् आदाय निवृत्तः । तयोरपि गच्छतोः एकस्य अग्रे वर्त्तिः पपात । सोऽपि प्रहृष्टो यावत् खनति तावत् सुवर्णभूमिं दृष्ट्वा द्वितीयं प्राह, भो ! गृह्यतां स्वेच्छया सुवर्णम् । सुवर्णादन्यत् न किञ्चित् उत्तमं भविष्यति स प्राह, मूढ ! न किञ्चित् वेत्सि । प्राक् तावत्, ततो रूप्यं, ततः सुवर्णं, तन्नूनमतः परं रत्नानि भविष्यन्ति येषाम् एकतमेनापि दारिद्र्यनाशो भवति । तदुत्तिष्ठ अग्रे गच्छावः । किमनेन भारभूतेनापि प्रभूतेन । स आह, गच्छतु भवान् । अहमत्र स्थितस्त्वां प्रतिपालयिष्यामि । तथानुष्ठिते सोऽपि गच्छन् एकाकी ग्रीष्मार्कप्रतापसन्तप्ततनुः पिपासाकुलितः सिद्धिमार्गच्युत (ज) इतश्चेतश्च बभ्राम । अथ भ्राम्यन् स्थलोपरि पुरुषमेकं रुधिरावितगात्रं भ्रमच्चक्रमस्तकमपश्यत् (झ) । ततो द्रुततरं गत्वा तम् अवोचत्, भो ! को भवान् ? किमेवं चक्रेण भ्रमता शिरसि तिष्ठसि । तत्कथय मे यदि कुत्रचित् जलमस्ति ? एवं तस्य प्रवदतः तच्चक्रं तत्क्षणात् तस्य शिरसो ब्राह्मणमस्तके चटितम् (ञ) । स आह, भद्र ! किमेतत् ? स आह, यन्ममापि एवमेव एतत् शिरसि चटितम् । तत्कथय, कदा एतत् उत्तरिष्यति (ट) । महती मे वेदना वर्त्तते । स आह, यदा त्वमिव कश्चिद् धृत-सिद्धिवर्त्तिः (ठ) एवमागत्य त्वाम् आलापयिष्यति तदा तस्य मस्तके चटिष्यति । स आह, कियान् कालस्तव एवं स्थितस्य ?

(ज) सिद्धिमार्गच्युतः सिद्धिपथात् भटः ।

(झ) भ्रमत् चक्रं यस्मिन् तादृशं मस्तकं यस्य तथोक्तं भ्रमच्चक्रमस्तकम् ।

(ञ) चटितं पतितम् ।

(ट) उत्तरिष्यति । मम मस्तकात् गमिष्यति इत्यर्थः ।

(ठ) धृतेति । धृता सिद्धिवर्त्तिर्नेन तथोक्तः ।

स आह, साम्प्रतं को राजा धरणीतले ? स आह, वीणावत्स-
 राजः । स आह, अहं तावत् कालसंख्यां न जानामि ।
 परं यदा रामो राजा आसीत् तदाहं दारिद्र्योपहतः सिद्धि-
 वर्त्तिम् आदाय अनेन पथा समायातः । ततो मया अन्यो
 नरो मस्तकधृतचक्रो दृष्टः पृष्टश्च । ततश्च एतत् जातम् । स
 आह, भद्र ! कथं तव एवं स्थितस्य भोजनजलप्राप्तिः आसीत् ।
 स आह, भद्र ! धनदेन (ङ) निधानहरणभयात् (ढ) सिद्धा-
 नामेतत् भयं दर्शितम् तेन कश्चिदपि न आगच्छति । यदि
 कश्चित् आयाति स क्षुत्पिपासानिद्धारहितो जरामरणवर्जितः
 केवलमेवं वेदनाम् अनुभवतीति । तदाज्ञापय मां स्वगृहाय,
 इत्युक्त्वा गतः । अथ तस्मिन् चिरयति स सुवर्णसिद्धिः तस्य
 अन्वेषणपरः तत्पदपंक्त्या यावत् किञ्चित् वनान्तरम् आग-
 च्छति तावत् रुधिरप्लावितशरीरः तीक्ष्णचक्रेण मस्तके भ्रमता
 सवेदनः (ण) कण्ठं उपविष्टः तिष्ठति । तत्समीपवर्त्तिना
 भूत्वा सवाष्पं पृष्टः भद्र ! किमेतत् ? स आह, विधि-
 नियोगः (त) । स आह, कथं तत् ? कथय कारणमेतस्य ।
 सोऽपि तेन पृष्टः सर्वं चक्रवृत्तान्तम् अकथयत् । तत् श्रुत्वा
 असौ तं विगर्हयन् इदमाह । भो ! निषिद्धः त्वं मया अने-
 कशो न शृणोषि मे वाक्यम् । तत् किं क्रियते ? विद्यावा-
 नपि कुलीनोऽपि बुद्धिरहितः । अथवा साधु इदमुच्यते,
 वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा ।

(ङ) धनदेन कुवेरेण ।

(ढ) निधानहरणभयात् निषिद्धरणवासात् ।

(ण) सवेदनः वेदनया अत्यर्दितः । कण्ठं विलपन् ।

(त) विधिनियोगः दुर्दैवाज्ञा ।

वरमिति । बुद्धिर्वरं सा विद्या न, बुद्धिः विद्याया विद्यामपेक्ष्य उच्यते

बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः ॥ ३६ ॥

चक्रधर आह, कथमेतत् ? सुवर्णसिद्धिः आह,

कथा ४ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परस्परं मित्र-
भावम् उपगता वसन्ति स्म । तेषां त्रयः शास्त्रपारं गताः
परन्तु बुद्धिरहिताः । एकस्तु बुद्धिमान्, केवलं शास्त्रपराङ्मुखः
(य) । अथ तैः कदाचित् मित्रैः मन्त्रितम् । को गुणो
विद्याया येन (द) देशान्तरं गत्वा भूपतीन् परितोष्य अर्थो-
पार्जना न क्रियते ? तत्पूर्वदेशं गच्छामः । तथानुष्ठिते
किञ्चिन्मार्गं गत्वा तेषां ज्येष्ठतरः प्राह, अहो ! अस्माकमेकः
चतुर्थो मूढः केवलं बुद्धिमान् । न च राजप्रतिग्रहो (ध)
बुद्ध्या लभ्यते विद्यां विना । तन्न अस्मै स्वोपार्जितं दास्यामि ।
तद्गच्छतु गृहम् । ततो द्वितीयेन अभिहितम् । भोः सुबुद्धे !
गच्छ त्वं स्वगृहे यतः ते विद्या नास्ति । ततः तृतीयेन अभि-
हितम्, अहो ! न युज्यते एवं कर्तुं यतो वयं बाल्यात् प्रभृति
एकत्र क्रीडिताः । तत् आगच्छतु महानुभावोऽस्मादुपार्जित-
वित्तस्य समभागी भविष्यतीति । उक्तञ्च,

किं तया क्रियते लक्ष्म्या या बधूरिव केवला ।

या न वेश्मेव सामान्या पथिकैरुपभुज्यते ॥ ३७ ॥

श्रेष्ठा । अपेक्षार्थं पञ्चमी । बुद्धिहीना जना ते सिंहकारका यथा विनश्यन्ति
विनाशं यान्ति इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

(य) शास्त्रपराङ्मुखः शास्त्रानभिज्ञः ।

(द) येन यदि इत्यर्थः ।

(ध) राजप्रतिग्रहः राज्ञः सकाशात् दानग्रहणम् ।

क्रियति । या बधूरिव केवला अन्त्यभोगवर्जितेति भावः तिष्ठति, या च

तथाच, अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ १८ ॥

तदागच्छतु एषोऽपीति । तथा अनुष्ठिते तैः मार्गाश्रितैः
(न) अटव्यां मृतसिंहस्य अस्थीनि दृष्टानि । ततश्च एकेन
अभिहितम्, अहो ! अद्य विद्याप्रत्ययः क्रियते । किञ्चिदेतत्
सत्त्वं (प) मृतं तिष्ठति, तद्विद्याप्रभावेण जीवनसहितं कुर्मः,
अहम् अस्थिसञ्चयं (फ) करोमि, ततश्च एकेन औत्सुक्यात् अस्थि-
सञ्चयः कृतः । द्वितीयेन चर्ममांसरुधिरं संयोजितम् । तृती-
योऽपि यावज्जीवनं सञ्चारयति, तावत् सुबुद्धिना निषिद्धः ।
भो ! तिष्ठतु भवान्, एष सिंहो निष्पाद्यते (ब) यदि एनं
सजीवं करिष्यसि ततः सर्वानपि व्यापादयिष्यति । इति तेन
अभिहितः स आह, धिक् मूर्ख ! नाहं विद्याया विफलतां
करोमि । ततः तेनाभिहितम् तर्हि प्रतीक्षस्व क्षणं यावदहं
वृक्षमारोहामि । तथानुष्ठिते यावत् सजीवः कृतः तावत् ते
द्वयोऽपि सिंहेन उत्याय व्यापादिताः स च पुनः वृक्षात्
अवतीर्थ्य गृहे गतः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

सामान्या साधारणी वेश्येव पथिकैः न उपभुज्यते, तथा लज्जया किं क्रियते ? न
किमपि इत्यर्थः ॥ १७

अयमिति । अयं जनः निजः आत्मीयः परो वा इति इत्थं लघुचेतसां
क्षुद्रचित्तानां गणना विचारः । उदारं चरितं येषां तथोक्तानां जनानां महा-
त्मनाम् इत्यर्थः वसुधा पृथिवी एव कुटुम्बकं परिवारः स्वजनः इत्यर्थः । आत्मवत्
सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डित इति भावः ॥ १८ ॥

(न) मार्गाश्रितैः अध्वगामिभिः ।

(प) विद्याप्रत्ययः विद्यायाः श्रिताया इति भावः प्रत्ययः परीक्षणम् ।
सत्त्वं जीवविशेषः ।

(फ) अस्थिसञ्चयम् अस्यां कङ्कास्यानां सञ्चयं संयोजनम् ।

(ब) निष्पाद्यते मृज्यते ।

वरं बुद्धिर्न सा विद्याया बुद्धिरुत्तमा ।

बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः ॥ ३९ ॥

अतः परमुक्तञ्च ।

अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः ।

सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः ॥ ४० ॥

चक्रधर आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ५ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणाः परस्परं मित्रत्वम्
आपन्ना वसन्ति स्म । बालभावे (भ) तेषां मतिः अजायत ।
भो ! देशान्तरं गत्वा विद्याया उपार्जनं क्रियते । अथ
अन्यस्मिन् दिवसे ब्राह्मणाः परस्परं निश्चयं कृत्वा विद्योपा-
र्जनार्थं कान्यकुब्जे गताः, तत्र च विद्यामठे (म) गत्वा
पठन्ति । एवं द्वादशाब्दानि यावत् एकचित्ततया विद्याकु-
शलास्ते सर्वे सञ्ज्ञाताः । ततः तैः चतुर्भिर्मिलित्वा उक्तम् ।
वयं सर्वविद्यापारे गताः । तदुपाध्यायम् उत्कलापयित्वा (य)
स्वदेशे गच्छामः । तथैव क्रियताम् इत्युक्त्वा ब्राह्मणा उपा-
ध्यायमुत्कलापयित्वा अनुज्ञां लब्ध्वा पुस्तकानि नीत्वा प्रच-
लिताः । यावत् किञ्चित् मार्गं यान्ति तावत् द्वौ पत्न्यानी
समायातौ । उपविष्टाः सर्वे । तत्रैकः प्रोवाच, केन मार्गेण

अपीति । ये शास्त्रेषु कुशला निपुणा अपि लोकाचारविवर्जिताः लौकिक-
व्यवहारहीना भवन्तीति शेषः ते सर्वे ते मूर्खाश्च ते पण्डिताश्चैति मूर्खपण्डिता
यथा हास्यताम् उपहासास्पदत्वं यान्ति ॥ ४० ॥

(भ) बालभावे शैशवे ।

(म) विद्यामठे चतुष्पाठ्याम् ।

(य) उत्कलापयित्वा परितोष्य ।

गच्छामः ? एतस्मिन् समये तस्मिन् पत्तने (र) कश्चित् बणिक्-
पुत्रो मृतः । तस्य दाहार्थं महाजनो गतोऽभूत् । ततः
चतुर्णां मध्यात् एकेन पुस्तकम् अवलोकितम् महाजनो (ल)
येन गतः स पत्न्या इति तत् महाजनमार्गेण (व) गच्छामः ।
अथ ते पण्डिता यावत् महाजनमेलापथिकेन (श) सह यान्ति
तावत् रासभः कश्चित् तत्र श्मशाने दृष्टः । अथ द्वितीयेन
पुस्तकम् उद्घाट्य अवलोकितम् ।

उत्सवे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुसङ्कटे ।

राजहारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥ ४१ ॥

तत् अहो ! अयम् अस्मदीयो बान्धवः । ततः कश्चित् तस्य
ग्रीवायां लगति । कोऽपि पादौ प्रक्षालयति । अथ यावत्
ते पण्डिताः दिशाम् अवलोकनं कुर्वन्ति तावत् कश्चित् उष्ट्रो
दृष्टः । तैश्च उक्तम्, एतत् किम् ? तावत् तृतीयेन पुस्तकम्
उद्घाट्य उक्तम्, धर्मस्य त्वरिता गतिः, एष धर्मः तावत् ।
चतुर्थेन उक्तम्, इष्टं (ष) धर्मेण योजयेत् । अथ तैश्च रासभ
उष्ट्रग्रीवायां बद्धः । केनचित् रजकस्य अग्रे कथितम् । यावत्
रजकः तेषां मूर्खपण्डितानां प्रहारकरणाय समायातः तावत्

(र) पत्तने नगरे ।

(ल) महाजनः बहुसंख्यकलीकः ।

(व) महाजनो येनेति । महान् जनः साधुरित्यर्थः येन मार्गेण आचारेणेति
भावः गतः प्रचलितः स पत्न्याः मार्गः शिष्टाचार इत्यर्थः ।

(श) महाजनेति । महाजनानां मेला सङ्घः, स एव पथिकः अध्वगः तेन ।

उत्सवे इति । यः उत्सवे साङ्गलिके आनन्दजनकव्यापारे, व्यसने विपद्दि,
दुर्भिक्षे अन्नकष्टसमये शत्रुसङ्कटे रैरिसमागमे च प्राप्ते उपस्थिते तथा राजहारे
श्मशाने च यः तिष्ठति साहाय्यं करोति, स बान्धवः ॥ ४१ ॥

(ष) इष्टं प्रियम् ।

ते प्रनष्टाः (स) यावदग्रे किञ्चित् स्तोकं मार्गं यान्ति तावत्
काचित् नदी समासादिता । तत् तस्या जलमध्ये पलाशपत्रम्
(ह) आयातं दृष्ट्वा पण्डितेन एकेन उक्तम् ।

आगमिष्यति यत्पत्रं तदस्मांस्तारयिष्यति ।

एतत् कथयित्वा तत्पत्रस्य उपरि पतितो यावत् नद्या
नीयते तावत् तं नीयमानम् अवलोक्य अन्येन पण्डितेन
केशान्तं गृहीत्वा उक्तम् ।

सर्वनाशे समुत्पन्ने अहं त्यजति पण्डितः ।

अहंन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः ॥ ४२ ॥

इत्युक्त्वा तस्य शिरश्छेदो विहितः । अथ तेष पश्चात्
गत्वा कश्चिद्ग्राम आसादितः । तेऽपि ग्रामीणैः (च) निम-
न्विताः पृथक् पृथक् गृहेषु नीताः ततः एकस्य सूतिका घृत-
खण्डसंयुक्ता (क) भोजने दत्ता । ततो विचिन्त्य पण्डितेन
उक्तम् । यद्दीर्घसूत्री विनश्यति (ख) । एवमुक्त्वा भोजनं
परित्यज्य गतः । तथा द्वितीयस्य मण्डका (ग) दत्ताः । तेनापि

(स) प्रनष्टाः पलायिताः ।

(ह) तत् तदा इत्यर्थे अव्ययम् । पलाशपत्रं किंशुकाख्यतरीः पत्रम् ।
सर्वेति । पण्डितो जनः सर्वनाशे समुत्पन्ने सति अहं त्यजति, अहंन च
कार्यं कुरुते, हि यतः सर्वनाशः दुःसहः सोऽहं मशक्यः ॥ ४३ ॥

(च) ग्रामीणैः ग्रामाध्यक्षैः ।

(क) सूतिका सूतखण्डम् । घृतखण्डेति । घृतखण्डेन घृताग्नेन संयुक्ता ।
घृतमर्थं सूत्रमेकखण्डं देवात् स्थितमिति भावः ।

(ख) दीर्घसूत्री दीर्घे दीर्घकालं सूत्रयति कर्त्तुं करोतीति तथोक्तः चिरक्रिय
इत्यर्थः । विनश्यति विनाशं प्राप्नोति कार्यमसमाधायेति भावः ।

(ग) मण्डकाः मिष्टान्नविशेषा मण्डा इति ख्याताः । अन्नस्य काषा वा ।
अतीति । अतिविस्तारेण विस्तीर्णं प्रभूतं यत् भोजनमिति भावः तत् न चिरायुषं
दीर्घजीवनप्रदं न भवति इत्यर्थः ।

उक्तम् । अतिविस्तारविस्तीर्णं न तद्वेत् चिरायुषम् । स
च भोजनं त्यक्त्वा गतः । अथ तृतीयस्य वटिकाभोजनं (घ)
दत्तम् । तत्रापि पण्डितेन उक्तम् । छिद्रेषु अनर्था बहुली-
भवन्ति (ङ) । एवं तेऽपि त्रयः पण्डिताः क्षुत्क्षामकण्ठा
लोकैः हास्यमानाः ततः स्थानात् स्वदेशं गताः । अथ सुवर्ण-
सिद्धिः आह । यत्त्वं लोकव्यवहारम् अजानन् मया वार्थ्य-
माणोऽपि न स्थितः तत ईदृशीम् अवस्थाम् उपगतः । अतो-
ऽहं ब्रवीमि ।

अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः ।

सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः ॥ ४३ ॥

तत् श्रुत्वा चक्रधर आह । अहो ! अकारणमेतत् ।

बहुबुद्धयोऽपि विनश्यन्ति दुष्टदेवेन नाशिताः ।

खल्वबुद्धयोऽप्येकस्मिन् कुले नन्दन्ति सन्ततम् ॥ ४४ ॥

उक्तञ्च, अरक्षितं तिष्ठति देवरक्षितं

सुरक्षितं देवहतं विनश्यति ।

जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः

कृतप्रयत्नोऽपि गृहे न जीवति ॥ ४५ ॥

(घ) वटिकेति । वटिका पिष्टकविशेषः सा एव भोजनं भक्ष्यम् ।

(ङ) छिद्रेष्विति । छिद्रेषु छिद्रयुक्तेषु पिष्टकविशेषेषु इति भावः दीर्घेष्विति
प्रकृतार्थः । अनर्थाः विपदः बहुलीभवन्ति विस्तारं गच्छन्ति ।

बहुबुद्धय इति । बहुबुद्धयः महामतयः अपि दुष्टदेवेन दुर्देवेन नाशिताः
आक्रान्ता इति भावः विनश्यन्ति, तथा खल्वबुद्धयोऽपि एकस्मिन् कुले वंशे
सन्ततं निरन्तरं नन्दन्ति ॥ ४४ ॥

अरक्षितमिति । अरक्षितं जनेन इति शेषः देवरक्षितं सत् तिष्ठति जीवति,
तथा सुरक्षितं सम्यक् लालितं जनेन इति शेषः देवेन हृतं विनाशितं सत् विन-
श्यति वने विसर्जितः परित्यक्तः अनाथोऽपि निराश्रयोऽपि जीवः जीवति देवान्-

तथाच, शतबुद्धिः शिरस्योऽयं लम्बते च सहस्रधीः ।

एकबुद्धिरहं भद्रे ! क्रीडामि विमले जले ॥४६॥

सुवर्णदिः आह, कथमेतत् ? स आह,

कथा ६ ।

कस्मिंश्चित् जलाशये शतबुद्धिः सहस्रबुद्धिश्च द्वौ मत्स्यौ
निवसतः स्म । अथ तयोः एकबुद्धिर्नाम मण्डूको मित्रतां
गतः । एवं ते त्रयोऽपि जलतीरे कञ्चित् कालं वेलायां
(च) सुभाषितसुखम् अनुभूय भूयोऽपि सलिलं प्रविशन्ति ।
अथ कदाचित् तेषां गोष्ठीगतानां (छ) जालहस्तधीवराः
प्रभूतैः मत्स्यैः व्यापादितैः मस्तके विधृतैः अस्तमनवेलायां
तस्मिन् जलाशये समायाताः । ततः सलिललाशयं दृष्ट्वा मिथः
प्रोचुः । अहो ! बहुमत्स्योऽयं ऋदो दृश्यते स्वल्पसलिलश्च ।
तद्यभाते अत्र आगमिष्यामः । एवमुक्त्वा स्वगृहं गताः ।
मत्स्याश्च विषण्वदना मिथो मन्त्रं चक्रुः । ततो मण्डूक
आह, भोः ! शतबुद्धे ! श्रुतं धीवरोक्तं भवता ? तत्
किमत्र युज्यते कर्तुम् ? पलायनम् अवष्टम्भो (ज) वा ?
यत्कर्तुं युक्तं भवति तत् आदिश्यताम् अद्य । तत् श्रुत्वा

कूल्यात् इति भावः । गृहे कृतः प्रयत्नः प्रकटः प्रयासः यस्य तथानिधोऽपि न
जीवति । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

शतबुद्धिरिति । हे भद्रे ! अयं शतबुद्धिः शिरसि तिष्ठति इत्यर्थः, अयश्च
सहस्रधीः लम्बते लम्बमानः नीयते इति भावः । अहन्तु एकबुद्धिः विमले
निर्मले जले क्रीडामि विहरामि ॥ ४६ ॥

(च) वेलायां जलतीरे । वेला स्यात्तीरनीरयोरित्यमरः ।

(छ) गोष्ठीगतानां सभागतानाम् । तेषामिति जलाशयेन सम्बन्धः ।

(ज) अवष्टम्भः सम्भीभूय अलक्षितभावेनावस्थानम् इत्यर्थः ।

सहस्रबुद्धिः प्रहस्य प्राह, भोः मित्र ! मा भैषीर्यतो वचन-
स्मरणमात्रादेव भयं न कार्यम् । न भेतव्यम् । उक्तञ्च,

सर्पाणाञ्च खलानाञ्च सर्वेषां दुष्टचेतसाम् ।

अभिप्राया न सिद्ध्यन्ति तेनेदं वर्त्तते जगत् ॥ ४७ ॥

तत् तावत् तेषाम् आगमनमपि न सम्पत्स्यते, भविष्यति
वा, तर्हि त्वां बुद्धिप्रभावेण आत्मसहितं रक्षयिष्यामि यतो-
ऽनेकां सलिलगतिचर्याम् (भू) अहं जानामि । तत् आकर्ण्य
शतबुद्धिः आह, भो ! युक्तमुक्तं भवता, सहस्रबुद्धिरिव
भवान् । अथवा साधु इदमुच्यते ।

बुद्धेर्बुद्धिमतां लोके नास्त्यगम्यं हि किञ्चन ।

बुद्ध्या यतो हता नन्दाश्चाणक्येनासिपाणयः ॥ ४८ ॥

तथाच, न यत्रास्ति गतिर्वायो रश्मीनाञ्च विवस्वतः ।

तत्रापि प्रविशत्याशु बुद्धिर्बुद्धिमतां सदा ॥ ४९ ॥

ततो वचनश्रवणमात्रादपि पितृपर्यायागतं (ज) जन्म-
स्थानं त्यक्तुं न शक्यते । उक्तञ्च,

न तत् स्वर्गेऽपि सौख्यं स्यात् दिव्यस्पर्शनशोभने ।

सर्पाणामिति । सर्पाणां खलानां सर्वेषां दुष्टचेतसां दुर्जनानाम् अभिप्रायाः
अभिसन्धयः न सिद्ध्यन्ति न सफला भवन्ति, तेन इदं जगत् वर्त्तते तिष्ठति ।
यदि एषामभिलाषः सिद्ध्यति तदा जगत् अविलम्बमेव नश्यतीति भावः ॥ ४७ ॥

(भू) सलिलगतिचर्यां जले गत्या विहरणम् ।

बुद्धेरिति । लोके जगति बुद्धिमतां बुद्धेः अगम्यम् अप्रविषयम् इत्यर्थः किञ्चन
किमपि वस्तु इति शेषः नास्ति, यतः चाणक्येन बुद्ध्या असिपाणयः खड्ग-
धारिणः नन्दाः नन्दवंशीया राजानः हताः विनाशं नीताः ॥ ४८ ॥

नेति । यत्र वायोः विवस्वतः सूर्यस्य रश्मीनाञ्च गतिः प्रवेशो न अस्ति,
बुद्धिमतां बुद्धिः तत्रापि आशु शीघ्रं सदा प्रविशति ॥ ४९ ॥

(ज) पितृपर्यायागतं पितृक्रमायातम् ।

कुस्थानेऽपि भवेत् पुंसां जन्मनो यत्र सम्भवः ॥ ५० ॥

तत्र कदाचिदपि गन्तव्यम् । अहं त्वां सुबुद्धिप्रभावेण
रक्षयिष्यामि मण्डूक आह, भद्रौ ! मम तावत् एका एव बुद्धिः
परायनपरा, तत् अहम् अन्यं जलाशयम् अद्य एव सभाय्यौ
यास्यामि । एवमुक्त्वा स मण्डूको रात्रौ एव अन्यजलाशयं
गतः । धीवरैः (ट) अपि प्रभाते आगत्य जघन्यमध्यमोत्तम-
जलचरा मत्स्यकूर्ममण्डूककर्कटादयो गृहीताः तौ अपि
शतबुद्धिसहस्रबुद्धी सभाय्यौ पलायमानौ चिरम् आत्मानं
गतिविशेषविज्ञानैः कुटिलचारेण रक्षन्तौ जाले पतितौ
व्यापादितौ च । अथ अपराह्णसमये प्रहृष्टास्ते धीवराः
स्नग्गृहं प्रति प्रस्थिताः । गुरुत्वात् च एकेन शतबुद्धिः स्कन्धे
कृतः । सहस्रबुद्धिः प्रलम्बमानो नीयते । ततश्च वापीकण्ठोप-
गतेन (ठ) मण्डूकेन तौ तथा नीयमानौ दृष्ट्वा अभिहिता
स्त्रपत्नौ । प्रिये ! पश्य पश्य ।

शतबुद्धिः शिरस्थोऽयं लम्बते च सहस्रधीः ।

एकबुद्धिरहं भद्रे ! क्रौडामि विमले जले ॥ ५१ ॥

अतोऽहं ब्रवीमि । न एकान्ते बुद्धिरपि प्रमाणम् (ड)
सुवर्णसिद्धिः आह, यद्यपि एतदस्ति तथापि मित्रवचनम्

नेति । यत्र जन्मनः सम्भवः, तस्मिन् कुस्थानेऽपि पुंसां यत् सौख्यं भवेत्,
दिव्यस्पर्शनश्रीभने दिव्यानां दिवि भवानां स्वर्गीयाणाम् इत्यर्थः वस्तूनां स्पर्शनेन
श्रीभने मनोरमे स्वर्गेऽपि तत् सौख्यं न स्यात् ॥ ५० ॥

(ट) धीवरैः जाज्ञजौविभिः ।

(ठ) वापीति । वाप्याः दौर्घिकायाः कण्ठम् उपगतः तेन ।

(ड) न एकान्ते इति । एकान्ते एकान्ततः अवश्यमेव इत्यर्थः बुद्धिरपि न प्रमाणं
न प्रमाणातया गण्यते व्यभिचारदर्शनादिति भावः ।

अनुसङ्गनीयम् । परं किं क्रियते । निवारितोऽपि मया न
स्थितोऽतिलील्यात् विद्याहङ्काराच्च । अथवा साधु इदमुच्यते,

साधु मातुल ! गीतेन मया प्रोक्तोऽपि न स्थितः ।

अपूर्वोऽयं मणिर्बद्धः सम्प्राप्तं गीतलक्षणम् ॥ ५२ ॥

चक्रधरः आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा ७ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने उद्धतो नाम गर्दभः प्रतिवसति स्म ।
स सदैव रजकण्टहे भारोद्वाहनं कृत्वा रात्री स्वेच्छया पर्य-
टति । ततः प्रत्यूषे बन्धनभयात् स्वयमेव रजकण्टहम्
आयाति । रजकोऽपि ततस्तं बन्धनेन नियुनक्ति । अथ
तस्य रात्री पर्यटतः क्षेत्राणि कदाचित् शृगालेन सह मैत्री
सञ्जाता । स च पीवरत्वात् वृतिभङ्गं कृत्वा कर्काटिकाक्षेत्रे (ठ)
शृगालसहितः प्रविशति । एवं तौ यदृच्छया चिर्भाटिका-
भक्षणं (ण) कृत्वा प्रत्यहं प्रत्यूषे स्वस्थानं व्रजतः । अथ
कदाचित् तेन मदोद्धतेन रासभेन क्षेत्रमध्यस्थितेन शृगा-
लोऽभिहितः । भो भगिनीसुत ! पश्य पश्य, अतीव निर्मला
रजनी । तदहं गीतं करिष्यामि । तत् कथय कतमेन

साध्विति । हे मातुल ! साधु भद्रमस्तु ते इति शेषः, मया प्रोक्तोऽपि
सङ्केतितोऽपि गीतेन गीतप्रियतया न स्थितः, न तूष्णीमासीः तेन अयम् अपूर्वो
मणिः उद्भूतमिति भावः बद्धः, गीतलक्षणं गीतस्य पुरस्कारः सम्प्राप्तम् ॥ ५२ ॥

(ठ) पीवरत्वात् स्थूलकायत्वात् दृढकायत्वाद्वा । वृतिभङ्गं वेष्टनभेदम् ।
कर्काटिकाक्षेत्रे कर्काटिका नाम फलविशेषः (काँकुर इति भाषा) तस्य क्षेत्रं
भूमौ ।

(ण) चिर्भाटिकाभक्षणं कर्काटिकाभक्षणम् ।

रागेण (त) करोमि ? स आह, माम ! किमनेन वृथा
अनर्थप्रचालनेन (थ) यतः चौरकर्मप्रवृत्तौ आवां निभृतैश्च
(द) चौरजारैः अत्र स्यातव्यम् । उक्तञ्च,

कासीयुक्तस्यजेत् चौख्यं निद्रालुश्चेत् स चौरिकाम् ।

जिह्वालील्यं रुजाक्रान्तो जीवितं योऽत्र वाञ्छति ॥ ५३ ॥

अपरं त्वदीयं गीतं न मधुरस्वरम् । शङ्खशब्दानुकारं
दूरादपि श्रूयते । तदत्र क्षेत्रे रक्षापुरुषाः सन्ति । ते उत्थाय
बधं बन्धं वा करिष्यन्ति । तद्गच्छय तावत् अमृतमयाः
चिभंटीः । मा त्वम् अत्र गीतव्यापारपरो भव । तत् श्रुत्वा
रासभ आह, भो ! वनाश्रयत्वात् त्वं गीतरसं न वेत्सि । तेन
एतद्ब्रवीषि । उक्तञ्च,

शरज्ज्योत्स्नाहते दूरं तमसि प्रियसन्निधौ ।

धन्यानां विशति श्रोत्रे गीतभङ्गारजा सुधा ॥ ५४ ॥

शृगाल आह, माम ! अस्ति एतत्, परं न वेत्सि त्वं गीतं

(त) रागेण स्वरविशेषेण ।

(थ) अनर्थप्रचालनेन निरर्थकव्यापारेण ।

(द) निभृतैः निःशन्दैः चौरजारैः तस्करोपपत्तिभिरित्यर्थः । अत्र संसारे ।

काशीति । अत्र संसारे यः जीवितं वाञ्छति अभिलषति, स काशीयुक्तः
कासरोगाक्रान्तश्चेत् चौख्यं स निद्रालुश्चेत्, चौरिकां चौख्यवृत्तिं त्यजेत् । तथा स
रुजाक्रान्तः रोगी चेत् जिह्वालील्यं रसनाचापल्यं त्यजेत् त्यजतु चौख्यं प्रवृत्तिं
यदि तदानीं कासीपस्थितिः स्यात् तदा गृहस्थनिद्राभङ्गेन सद्धान् अनर्थः स्यात्,
निद्रागमे तत्रैव निद्रितः पतेत्, रोगसत्त्वे लोभात् आहारव्यतिक्रमे तदवङ्ग्या
सत्पुरुषे सम्भवेदिति भावः ॥ ५३ ॥

शरज्ज्योत्स्ना इति । शरदि या ज्योत्स्ना चन्द्रकिरणः तथा तमसि तिमिरे
दूरम् अन्तर्यं हते नाशिते सति प्रियसन्निधौ प्रेमास्यदजनसमीपे गीतस्य भङ्गारः
स्वनः तस्मात् जाता सुधा धन्यानां पुण्यभाजां श्रोत्रे कर्णविवरे विशति ॥ ५४ ॥

केवलम् उन्नदसि । तत् किं तेन स्वार्थभ्रंशकेन ? (ध)
रासभ आह, धिक् धिक् मूर्ख ! किमहं न जानामि गीतम् ?
तदुपस्था तस्य (न) भेदाः (प) शृणु ।

सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छनाश्चैकविंशतिः ।

तालास्त्र्यो कोनपञ्चाशत् तिस्रो मात्रा लयास्त्रयः ॥५४॥

स्थानत्रयं यतीनाञ्च षडास्यानि रसा नव ।

रागाः षट्त्रिंशतिर्भावाश्चत्वारिंशत्ततः स्मृताः ॥५५॥

पञ्चाशीत्यधिकं ह्येतद्गीताङ्गानां शतं स्मृतम् ।

स्वयमेव पुरा प्रोक्तं भरतेन श्रुतेः परम् ॥५६॥

नान्यद्गीतात्प्रियं लोके देवानामपि दृश्यते ।

शुष्कस्त्रायुस्वराह्लादात्त्रयं जग्राह रावणः ॥५७॥

तत् कथं भगिनीसुत ! माम् अनभिज्ञं वदन् निवारयसि ?

(ध) उन्नदसि उद्धर्धनसि । स्वार्थभ्रंशकेन स्वकार्यध्वंसिना व्यापारेष्वेति
ज्ञेयः ।

(न) तस्य गीतस्य ।

(प) भेदाः प्रकाराः ।

सप्रति । स्वराः निषादादयः सप्त, निषादध्वंभान्धारषड्जनध्वमधैवताः ।
पञ्चमश्चैत्यसौ सप्त तन्त्रीकण्ठोल्लिताः स्वरा इत्यमरः । ग्रामाः त्रयः । एकविंशतिः
मूर्च्छनाः स्वरा आरोहोऽवरोहक्रमभेदाः । तालास्तु एकपञ्चाशत् । मात्राः तिस्रः,
लयाः त्रयः । यतीनां विरामाणां स्थानानि त्रीणि । आस्थानि मुखानि षट् ।
रसाः शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानका वीभत्साङ्गूतवत्सलाख्याः नव । रागाः
षट्त्रिंशतिः, भावाः चत्वारिंशत् एतत् गीतस्य पञ्चाशीत्यधिकं शतम् अङ्गं स्मृतम् ।
पुरा भरतेन मुनिना श्रुतेः परम् एतत् गीताङ्गं सर्वं स्वयमेव प्रोक्तम् । लोके
नगति देवानामपि गीतात् अन्यत् प्रियं न दृश्यते । तथाहि रावणः शुष्काः
कठिनतपश्चरणात् नीरसाः स्नायवः यस्य तथाभूतस्य शरीरस्य इत्यर्थः सः स्वराः
तेन आह्लादात् आनन्दात् आनन्दजननादिति भावः त्रयं त्रिषोपनं जग्राह
वज्रीचकार सुतिसूचकसङ्गीतेन हरं प्रीणयामासेति भावः ॥५५॥ ५६॥ ५७॥

शृगाल आह, माम् ! यदि एवं तदहं तावद्वृत्तेः द्वारस्थितः
 चैत्रपालम् अवलोकयामि । त्वं पुनः स्वेच्छया गीतं कुरु ।
 तथा अनुष्ठिते रासभरटनम् आकर्ण्य चैत्रपः क्रोधात् दन्तान्
 चर्षयन् (फ) प्रधावितः । यावत् रासभो दृष्टः तावत् लगुङ्-
 प्रहारैः तथा हतो, यथा प्रताडितो भूष्टे पतितः । ततश्च
 सच्छिद्रम् उलूखलं (ब) गले बद्ध्वा चैत्रपालः प्रसुप्तः । रासभो-
 ऽपि स्वजातिस्वभावात् गतवेदनः क्षणेन अभ्युत्थितः ।

उक्तञ्च, सारमेयस्य चाश्वस्य रासभस्य विशेषतः ।

सुहृत्तात्परतो न स्यात् प्रहारजनिता व्यथा ॥ ५८ ॥

ततः तमेव उलूखलम् आदाय वृत्तिं चूर्णयित्वा पलायितुम्
 आरब्धः । अत्रान्तरे शृगालोऽपि दूरादेव तं दृष्ट्वा सस्मितम्
 आह,

साधु मातुल ! गीतेन हया प्रीतोऽपि न स्थितः ।

अपूर्वोऽयं मणिर्वद्धः सम्प्राप्तं गीतलक्षणम् ॥ ५९ ॥

तद्भवानपि मया वार्यमाणोऽपि न स्थितः (भ) । तत्
 श्रुत्वा चक्रधर आह, भो मित्र ! सत्यमेतत् । अथवा साधु
 इदमुच्यते,

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा मित्रोक्तं न करोति यः ।

(फ) रासभरटनं गर्दभचीत्कारम् । चैत्रपः चैत्रसामी । चर्षयन् दशन्नि-
 त्यर्थः ।

(ब) उलूखलं गले बद्धं कृत्वा इति शेषः ।

सारमेयस्यति । सारमेय य कुकुरस्य अश्वस्य विशेषतः रासभस्य गर्दभस्य
 प्रहारजनिता व्यथा सुहृत्तात् परतः क्षणमात्रात् परं न स्यात् न तिष्ठेत् ॥ ५८ ॥

(भ) न स्थितः न सम वाक्यं श्रुतवानिति भावः ।

स एव निधनं याति यथा मन्यरकौलिकः ॥ ६० ॥

सुवर्णसिद्धिः आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ८ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने मन्यरको नाम कौलिकः (म) प्रतिवसति स्म ; तस्य कदाचित् पट्टकर्माणि कुर्वतः सर्वपट्ट-
कर्मकाष्ठानि (य) भग्नानि । ततः स कुठारम् आदाय
वने काष्ठार्थं गतः । स च समुद्रतटं यावत् भ्रमन् प्रयातः,
ततश्च तत्र शिंशपापादपस्त्रेन दृष्टः । ततः चिन्तितवान्,
महान् अयं वृक्षो दृश्यते । तदनेन कर्त्तितेन (र) प्रभूतानि
पट्टकर्मापकरणानि भविष्यन्ति । इति अवधार्य तस्योपरि
कुठारमुत्क्षिप्तवान् । अथ तत्र वृक्षे कश्चित् व्यन्तरः (ल)
समाश्रित आसीत् । अथ तेन अभिहितं भो ! मदाश्रयोऽयं
पादपः, (व) सर्वथा रक्षणीयो, यतोऽहम् अत्र महासीख्येन
तिष्ठामि समुद्रकल्लोलस्पर्शनात् (श) शीतवायुना आप्यायितः
(ष) । कौलिक आह, भो ! किमहं करोमि, दारुसामग्रीं

यस्येति । यस्य प्रजा बुद्धिर्नास्ति, यस्य स्वयं निचोक्तं वस्तुवाक्यं न करोति,
सः एव मन्यरकौलिको यथा निधनं नाशं याति प्राप्नोति ॥ ६० ॥

(म) कौलिकः तन्त्रवायः ।

(य) पट्टकर्माणि वस्त्रकार्याणि । सर्वेति । सर्वाणि पट्टकर्मकाष्ठानि
वस्त्रवयनयन्त्राणि ।

(र) कर्त्तितेन खण्डितेन ।

(ल) व्यन्तरः जीवविशेषः यक्षी वा ।

(व) मदाश्रयः समावासः । पादपः वृक्षः ।

(श) समुद्रकल्लोलानां सागरतरङ्गाणां स्पर्शनात् ।

(ष) आप्यायितः प्रीणितः ।

(स) विना मे कुटुम्बं वभुजया पीबते । तस्मात् अन्यत्र शीघ्रं गम्यताम् । अहम् एनं कर्तयिष्यामि । व्यन्तर आह, भोः ! तुष्टः (ह) तव अहम् । तत् प्रार्थ्यताम् अभीष्टं किञ्चित् । रत्नैर्न पादपमिति । कौलिक आह, यदि एवं तदहं स्वगृहं गत्वा स्वमित्रं स्वभार्याञ्च पृष्ट्वा आगमिष्यामि । ततः त्वया देयम् । अथ तथेति प्रतिज्ञाते व्यन्तरेण स कौलिकः प्रहृष्टः स्वगृहं प्रति निवृत्तः । यावत् अग्रे गच्छति तावत् ग्राम-प्रवेशे निजसुहृदं नापितम् अपश्यत् । ततस्तस्य व्यन्तर-वाक्यं निवेदयामास । यदहो मित्र ! मम कश्चित् व्यन्तरः सिद्धः, तत्कथय किं प्रार्थये । अहं त्वां प्रष्टुम् आगतः । नापित आह, भद्र ! यदि एवं तत् राज्यं प्रार्थय येन त्वं राजा भवसि अहं त्वन्मन्त्री च । द्वौ अपि इह सुखमनुभूय परलोक-सुखम् अनुभवावः । उक्तञ्च,

राजा दानपरो नित्यमिह कीर्तिमवाप्स्य च ।

तत्प्रभावात्पुनः स्वर्गं स्पृष्टेति त्रिदशैः सह ॥ ६१ ॥

कौलिक आह, अस्ति एतत्परं तथापि गृहिणीं पृच्छामि । स आह, भद्र ! शास्त्रविरुद्धमेतत् यत् स्त्रिया सह मन्त्रो, यतस्ताः स्वल्पमतयो भवन्ति, उक्तञ्च,

भोजनाच्छादने दद्यादुत्काले च सङ्गमम् ।

(स) दाससामर्थी काष्ठमयीपकरणम् । कुटुम्बं परिजनः ।

(ह) तुष्टः प्रीतः ।

राजति । इह संसारे नित्यं सततं दानपरो राजा कीर्तिं यश्च अवाप्स्य सत्त्वा तत्प्रभावात् तस्य दानस्य प्रभावात् पुनः त्रिदशैः देवैः सह स्वर्गं स्पृष्टेति प्रतिस्पर्द्धी समकक्ष इत्यर्थः भवति इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

भूषणाद्यञ्च नारीणां न ताभिर्मन्त्रयेत् सुधीः ॥६२॥

यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्राप्रशासितः ।

तद्गृहं क्षयमायाति भार्गवो हीदमब्रवीत् ॥ ६३ ॥

तावत् स्यात् सुप्रसन्नास्य स्तावत् गुरुजने रतिः ।

पुरुषो योषितां यावन्न शृणोति वचो रहः ॥ ६४ ॥

एताः स्वार्थपरा नार्थ्यः केवलं स्वसुखे रताः ।

न तासां वल्लभः काऽपि सुतोऽपि स्वसुखं विना ॥६५॥

कौलिक आह, तथापि प्रष्टव्या सा मया, यतः प्रतिव्रता सा । अपरं ताम् अपृष्ट्वा अहं न किञ्चित्करोमि । एवं तमभिधाय सत्वरं गत्वा ताम् उवाच, प्रिये ! अद्य अस्माकं कश्चित् व्यन्तरः सिद्धः, स वाञ्छितं प्रयच्छति, तदहं त्वां प्रष्टुम् आगतः । तत्कथय किं प्रार्थये ? एष तावत् मम मित्रं नापितो वदति एवं यत् राज्यं प्रार्थयस्व । सा आह, आर्य्य-पुत्र ! का मतिर्नापितानाम् । तत् न कार्यं तद्वचः ।

भोजनेति । सुधीः पण्डितो जनः नारीणां भोजनाच्छादने अनवस्त्रं भूषणा-
द्यञ्च अलङ्कारादिकञ्च दद्यात् ऋतुकाले सङ्गमं कुर्यात्, किन्तु ताभिः सङ्गं न
मन्त्रयेत् न मन्त्रणां कुर्यात् ॥ ६२ ॥

यत्रेति । यत्र स्त्री अप्रशासितेति भावः, यत्र कितवः धूर्तः दुर्जन इत्यर्थः
यत्र अप्रशासितः अदमित इत्यर्थः बालः तिष्ठतीति शेषः, तत् गृहं ध्वंसम्
आयाति प्राप्नोति । हि यतः भार्गवः भृगुतनयः भृगुर्वा इदम् अब्रवीत् ॥ ६३ ॥

तावदिति । पुरुषः यावत् रहः निर्जने योषितां वचः न शृणोति, ताव-
दसौ सुप्रसन्नम् आस्यं सुखं यस्य तादृशः स्यात्, तावच्च अस्य गुरुजने पित्रादौ
रतिः अनुरागः भक्तिरिति यावत् तिष्ठतीति शेषः ॥ ६४ ॥

एता इति । एताः नार्थ्यः केवलं स्वार्थपराः स्वकार्यपरायणाः स्वस्य
आत्मनः सुखे रताश्च । कोऽपि जनः तासां नारीणां वल्लभः प्रियो न, किं बहुना
सुतोऽपि पुत्रोऽपि स्वसुखं तासामात्मसुखं विना न प्रिय इति शेषः ॥ ६५ ॥

उक्तञ्च, चारणैर्वन्दिभिर्नीचैर्नापितैर्बालकैरपि ।

न मन्त्रं मतिमान् कुर्यात् साधं भिक्षुभिरेव च ॥६६॥

अपरं महती क्लेशपरम्परा एषा (क्ष) राज्यस्थितिः, सन्धि-
विग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावादिभिः कदाचित् पुरुषस्य
मुखं न प्रयच्छतीति । यतः,

यदैव राज्यं क्रियतेऽभिषेकस्तदैव याति व्यसनेषु बुद्धिः ।

घटा नृपाणामभिषेककाले सहाश्वसैवापदमुद्गिरन्ति ॥६७॥

तथाच, रामस्य व्रजनं वने निवसनं पाण्डाः सुतानां वनं

वृष्णीनां निधनं नलस्य नृपते राज्यात्परिभ्रंशनम् ।

सौदासं तदवस्थमर्जुनबधं सञ्चिन्त्य लङ्केश्वरं

दृष्ट्वा राज्यकृते विडम्बनगतं तस्मान्न तद्वाञ्छयेत् ॥६८॥

यदर्थं भ्रातरः पुत्रा अपि वाञ्छन्ति ये निष्ठाः ।

चारणैरिति । मतिमान् बुद्धिमान् जनः चारणैः कुशीलवैः नटवृत्तिभिरि-
त्यर्थः वन्दिभिः स्तुतिपाठकैः, नीचैः क्षुद्रैः नापितैः बालकैरपि तथा भिक्षुभिश्च
साधं मन्त्रं न कुर्यात् ॥ ६६ ॥

(क्ष) क्लेशपरम्परा क्लेशनिचयः । राज्यस्थितिः राज्यपालनम् ।

यदैवेति । यदैव राज्यं अभिषेकः क्रियते, तदैव व्यसनेषु दुराचारेषु मृगया-
दिषु बुद्धिर्याति । घटा नृपाणामभिषेककाले घटाः जलकलसाः अभ्यसा सदैव आप-
दम् उद्गिरन्ति उद्गमन्ति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ६७ ॥

रामेति । रामस्य व्रजनं तथा वने निवसनं पाण्डोः सुतानां युधिष्ठिरादीनां
वनं वनगमनं वृष्णीनां यदूनां निधनं नृपतेर्नलस्य राज्यात् परिभ्रंशनं च्युतिं
सौदासं तदाख्यं सूर्यवंशीयनरपतिविशेषं तदवस्थं गुरोरभिसम्पातेन राक्षसयोनि-
प्राप्तमिति भावः, अर्जुनस्य कार्तवीर्यस्य बधं तथा लङ्केश्वरं रावणं सञ्चिन्त्य राज्य-
कृते राज्यार्थं विडम्बनगतं विप्रलब्धञ्च सर्वं दृष्ट्वा तस्मात् कारणात् तत् राज्यं न
वाञ्छयेत् कमपि राज्यग्रहणाय न प्रवर्तयेद् इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
ब्रह्मम् ॥ ६८ ॥

वधं राज्यकृतां राज्ञां तद्राज्यं दूरतस्थजेत् ॥६८॥

कौलिक आह, सत्यमुक्तं भवत्या । तत् कथय किं प्रार्थये ।
सा आह, त्वं तावदेकं पटं (क) नित्यमेव निष्पादयसि,
तेन सर्वा व्ययशुद्धिः (ख) सम्पद्यते । इदानीं त्वम् आत्मनो-
ऽन्यत् बाहुयुगलं द्वितीयं शिरश्च याचस्व, येन पटद्वयं सम्पा-
दयसि पुरतः पृष्ठतश्च, (ग) एकस्य मूल्यान गृहे यथापूर्वं व्ययं
सम्पादयिष्यसि । द्वितीयस्य मूल्यान विशेषकृत्यानि करिष्यसि ।
एवं सौख्येन स्वजातिमध्ये श्लाघ्यमानस्य कालो यास्यति ।
लोकद्वयस्य उपार्जना (घ) भविष्यति । सोऽपि तदाकर्ण्य प्रहृष्टः
प्राह, साधु पतिव्रते ! साधु, युक्तमुक्तं भवत्या ; तदेवं करि-
ष्यामि, एष मे निश्चयः । ततोऽसौ गत्वा व्यन्तरं प्रार्थयाञ्चक्रे,
भो ! यदि मम ईप्सितं प्रयच्छसि तत् देहि मे द्वितीयं बाहु-
युगलं शिरश्च । एवम् अभिहिते तत्क्षणादेव द्विशिराः चतु-
र्बाहुश्च सञ्जातः । ततो हृष्टमना यावत् गृहम् आगच्छति,
तावत् लोकैः राजसोऽयमिति मन्यमानैः लगुडपाषाणप्रहारैः
ताडितो मृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि,

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा मित्रोक्तं न करोति यः ।

यदर्थमिति । ये निजाः भ्रातरः तथा पुत्राः, तेऽपि यदर्थं यस्य राज्यं स्व-
कृते राज्यकृतां राज्यं प्राप्तयतां राज्ञां भ्रातृणां पितृणाञ्चेति भावः वधं वाञ्छन्ति
प्रार्थयन्ति तत् राज्यं दूरतः त्यजेत् परिहरेत् न स्पृशेदिति भावः ॥ ६८ ॥

(क) पटं वस्त्रम् । निष्पादयसि वयसि ।

(ख) व्ययशुद्धिः व्ययनिर्वाहः ।

(ग) पुरतः समक्षम् । पृष्ठतः पश्चाद्भागे ।

(घ) लोकद्वयस्य ऐहिकपारिवर्तिकीभयरूपस्य । उपार्जनां संसाधनम् ।

स एव निधनं याति यथा मन्थरकौलिकः ॥ ७० ॥

चक्रधरः आह, भोः ! सत्यमेतत् । सर्वोऽपि जनोऽश्वत्थेया-
माशापिशाचिकां प्राप्य हास्यपदवीं याति । अथवा साधु
इदमुच्यते, केनापि ।

अनागतवतीं चिन्तामसम्भाव्यां करोति यः ।

स एव पाण्डुरः श्रेते सोमशर्मपिता यथा ॥ ७१ ॥

सुवर्णसिद्धिः आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा ६ ।

कस्मिंश्चित् नगरे कश्चित् स्वभावकृपणो नाम ब्राह्मणः
प्रतिवसति स्म ; तेन भिक्षार्जितैः सक्तुभिः भुक्तशेषैः (ङ)
कलशः सम्पूरितः । तच्च घटं नागदन्ते (च) अवलम्ब्य तस्य
अधस्तात् खट्वां निधाय सततम् एकदृष्ट्या तम् अवलोकयति ।
अथ कदाचित् रात्रौ सुप्तः (छ) चिन्तयामास, यत् परिपूर्णो-
ऽयं घटस्तावत् सक्तुभिः वर्तते । तद्यदि दुर्भिक्षं भवति तत्
अनेन रूपकाणां (ज) शतमुत्पद्यते । ततस्तेन मया अजादयं
अहीतव्यम् । ततः शास्त्रासिकप्रसववशात् ताभ्यां (झ)

मन्थरेति । मन्थरः जड़ः सचासौ कौलिकश्चेति तथोक्तः मूर्खतन्त्रवाच्य
इत्यर्थः ॥ ७० ॥

अनागतवतीमिति । यः अनागतवतीम् अनुपस्थिताम् असम्भाव्यां चिन्तां
करोति, स सोमशर्मणः पिता यथा पाण्डुरः सन् श्रेते ॥ ७१ ॥

(ङ) भुक्तशेषैः भक्षितावशिष्टैः ।

(च) नागदन्ते गृहभित्तौ प्रीते दण्डविशेषे ।

(छ) सुप्तः शयितः ।

(ज) रूपकाणां शतं शतं रौप्यमुद्रा इत्यर्थः ।

(झ) अजादयं छागयुगलम् । अहीतव्यं कीर्तव्यम् । शास्त्रासिकेति ।
भङ्गुभिः साधैः निष्पन्नः शास्त्रासिकः स चासौ प्रसवश्चेति तद्वशात् तद्वतीः ।

युथं भविष्यति । ततोऽजाभिः प्रभूता गा ग्रहीष्यामि, गोभिः
महिषीर्महिषीभिः वडवाः, (ज) वडवाप्रसवतः प्रभूता अश्वा
भविष्यन्ति, तेषां विक्रयात् प्रभूतं सुवर्णं भविष्यति, सुवर्णेन
चतुःशालं (ट) गृहं सम्यच्यते । ततः कश्चिद् ब्राह्मणो मम
गृहम् आगत्य प्राप्तवयस्कां रूपाढ्यां कन्यां दास्यति, तत्सका-
शात् पुत्रो मे भविष्यति, तस्य अहं सोमशर्मेति नाम करि-
ष्यामि । ततः तस्मिन् जानुचलनयोग्ये सञ्जातेऽहं पुस्तकं
गृहीत्वा अश्वशालायाः पृष्ठदेशे उपविष्टः तदवधारयिष्यामि ।
अत्रान्तरे सोमशर्मा मां दृष्ट्वा (ठ) जनन्युत्सङ्गात् जानुप्रच-
लनपरोऽश्वखुरासनवर्त्ती मत्समीपम् आगमिष्यति । ततोऽहं
ब्राह्मणीं कोपाविष्टोऽभिधास्यामि, गृहाण तावत् बालकम् ।
सापि गृहकर्मव्यग्रतया अस्मत् वचनं न श्रोष्यति, ततोऽहं
समुत्थाय तां पादप्रहारेण ताडयिष्यामि । एवं तेन ध्यान-
स्थितेन (ड) तथा एव पादप्रहारो दत्तो, यथा स घटो भग्नः ।
सक्तुभिः पाण्डुरतां (ढ) गतः । अतोऽहं ब्रवीमि,

अनागतवतीं चिन्ताममन्त्राढ्यां करोति यः ।

स एव पाण्डुरः श्रुते सोमशर्मपिता यथा ॥ ७२ ॥

सुवर्णसिद्धिः आह, एवमेतत् । कस्ते दोषो ? यतः सर्वोऽपि
लोभेन विडम्बितो (ण) बाध्यते । उक्तञ्च,

(ज) वडवाः अश्वाः ।

(ट) चतुःशालं चतसृषु दिक्षु शाला गृहाणि यस्य तादृशं ह्यर्थम् इत्यर्थः ।

(ठ) जनन्युत्सङ्गात् मातुः क्रोडात् ।

(ड) ध्यानस्थितेन चिन्तामग्नेन ।

(ढ) पाण्डुरतां श्वेततां स्वयमिति शेषः ।

(ण) विडम्बितः प्रतारितः । बाध्यते पीड्यते ।

यो लौल्यात् कुरुते कर्म नैवोदकर्मवेक्षते ।

विडम्बनामवाप्नोति स यथा चन्द्रभूपतिः ॥ ७३ ॥

चक्रधर आह, कथमेतत् ? स आह,

कथा १० ।

कस्मिंश्चित् नगरे चन्द्रो नाम भूपतिः प्रतिवसति स्म,
तस्य पुत्रा वानरक्रीडारता, वानरयूथं नित्यमेव अनेकभोजन-
भक्ष्यादिभिः पुष्टिं नयन्ति स्म । अथ वानरयूथाधिपो यः
स औशनसवार्हस्यत्यचाणक्यमतवित्तदनुष्ठाता (त) च तान्
सर्वानपि अध्यापयति स्म । अथ तस्मिन् राजगृहे लघु-
कुमारवाहनयोग्यं (थ) मेषयूथमस्ति, तन्मध्यात् एको जिह्वा-
लौल्यात् (द) अहर्निशं निःशङ्कं महानसे (ध) प्रविश्य यत् पश्यति
तत्सर्वं भक्षयति, ते च सूपकारा (न) यत्किञ्चित् काष्ठं मृगमयं
भाजनं कांस्यपात्रं ताम्रपात्रं वा पश्यन्ति तेनाशु ताडयन्ति
सोऽपि वानरयूथपः तददृष्ट्वा व्यचिन्तयत्, अहो ! मेषसूपकार-
कलहोऽयं वानराणां क्षयाय भविष्यति यतोऽन्नास्वादलम्पटो-

य इति । यः लौल्यात् चापल्यात् कर्म कुरुते, उदकंम् उत्तरकालिकं फलं
परिणामम् इत्यर्थः नैव अवेक्षते पश्यति, स चन्द्रभूपतिर्यथा विडम्बनां प्रतारणाम्
अवाप्नोति लभते ॥ ७३ ॥

(त) औशनसेति । औशनस इदम् औशनसं शुक्रप्रणीतम् इत्यर्थः बृहस्पते-
रिदं बार्हस्यं बृहस्पतिप्रणीतम् इत्यर्थः चाणक्यमतञ्च वेत्तीति तथोक्तः विविध-
नीतिशास्त्रज्ञ इत्यर्थः । तदनुष्ठाता नयमार्गानुसारो इत्यर्थः ।

(थ) लघ्विति । लघूनां क्षुद्राणां कुमाराणां शिशूनां वाहनयोग्यं यानीपयोगि ।

(द) एकः मेष इत्यर्थः । जिह्वालौल्यात् रसनाचापल्यात् लोभात् इत्यर्थः ।

(ध) महानसे पाकशालायाम् ।

(न) सूपकाराः पाचकाः ।

ऽयं (प) मेषो महाकोपाश्च सूपकारा यथासन्नवस्तुना (फ) प्रहरन्ति । तद्यदि वस्तुनोऽभावात् कदाचित् उत्सुकेन (ब) ताडयिष्यन्ति तदा ऊर्णाप्रचुरोऽयं मेषः स्वल्पेनापि वङ्गिना प्रज्वलिष्यति । तत् दह्यमानः पुनः अश्वकुव्यां (भ) समीप-
धर्तिन्यां प्रवेक्ष्यति, सापि दणप्राचुर्यात् ज्वलिष्यति । ततो-
ऽश्वा वङ्गिदाहम् अवाप्स्यन्ति । शालिहोत्रेण पुनः एतदुक्तम्,
यत् वानरवसया अश्वानां वङ्गिदाहदोषः (म) प्रशाम्यति
तत् नूनम् एतेन भाव्यम् अत्र निश्चयः । एवं निश्चित्य सर्वान्
वानरान् आहूय रहसि प्रोवाच । यत्,

मेषेण सूपकाराणां कलहो यत्र जायते ।

स भविष्यत्यसन्दिग्धं वानराणां क्षयावहः ॥ ७४ ॥

तस्मात् स्यात् कलहो यत्र गृहे नित्यमकारणः ।

तद्गृहं जीवितं वाञ्छन् दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ७५ ॥

तथाच, कलहान्तानि हर्म्याणि कुवाक्यान्तश्च सौहृदम् ।

(प) अत्रेति । अत्रस्य आस्वादे लम्पटः लालसः ।

(फ) यथासन्नवस्तुना निकटस्थेन येन केनचित् वस्तुना इत्यर्थः ।

(ब) उत्सुकेन ज्वलत्काष्ठेन । ऊर्णाप्रचुरः लोमपूर्णः ।

(भ) अश्वकुव्याम् अश्वशालायाम् । सापि अश्वकुटी । दणप्राचुर्यात्
दणबाहुल्यात् ।

(म) शालिहोत्रेण केनचित् अश्वशास्त्रविज्ञेन । वानरवसया वानरसेदसा ।
मेषेणेति । यत्र मेषेण सूपकाराणां पाचकानां कलहः जायते, तत्र ख
कलह इति शेषः असन्दिग्धं नि संशयं वानराणां क्षयावहः भविष्यति ॥ ७४ ॥

तस्मादिति । तस्मात् यत्र गृहे नित्यं सततम् अकारणः निरर्थकः कलहः
स्यात्, जीवितं वाञ्छन् जनः तद् गृहं दूरतः परिवर्जयेत् परित्यजेत् । तत्र गृहे
न स्यातव्यमिति भावः ॥ ७५ ॥

कलहान्तानौति । हर्म्याणि अट्टानि कलहः अन्ते अवसाने ध्वंसावस्थायाम्
इत्यर्थः येषु तानि, यत्र हर्म्ये कलहश्चलति तत् शीघ्रं क्षयं यातीति भावः ।

कुराजान्तानि राष्ट्राणि कुकर्मन्ति यशो नृणाम् ॥७६॥

तन्न यावत् सर्वेषां संचयो भवति तावदेतत् राजगृहं
सन्त्यज्य वनं गच्छामः । अथ तत् तस्य वचनम् अश्रद्धेयं श्रुत्वा
मदोद्धता वानराः प्रहस्य प्रोचुः भो ! भवतो वृद्धभावात्
बुद्धिवैकल्यं (य) सञ्जातं येन एतदब्रवीषि । उक्तञ्च,

वदनं दशनैर्हीनं लाला स्रवति नित्यशः ।

न मतिः स्फुरति कापि बाले वृद्धे विशेषतः ॥ ७७ ॥

न वयं स्वर्गसम्मानोपभोगान् नानाविधान् भक्ष्यविशेषान्
राजपुत्रैः स्वहस्तदत्तान् अमृतकल्पान् परित्यज्य तत्र अटव्यां
कषायकटुतिक्तचारुरूक्षफलानि भक्षयिष्यामः । तच्छ्रुत्वा
अश्रुकलुषां (र) दृष्टिं कृत्वा स प्रोवाच, रे रे मूर्खा ! यूयम्
एतस्य सुखस्य परिणामं न जानीथ । किं न पापसंस्वाद-
प्रायम् एतत् सुखम्, परिणामे (ल) विषवत् भविष्यति ? तदहं
कुलक्षयं स्वयं न अवलोकयिष्यामि, साम्प्रतं वनं यास्यामि ।
उक्तञ्च, मित्रं व्यसनसम्प्राप्तं स्वस्थानं परपौडितम् ।

सौहृदं मैत्रं कुवाक्यम् अन्ते यस्य तथोक्तं कुवाक्ये सौहृदं नश्यतीति भावः ।
राष्ट्राणि कुराजान्तानि राजदोषेष्वेव राष्ट्रं ध्वंसं गच्छतीति भावः । नृणां यशः
कुकर्मन्तं दुष्कर्मावसानं दुष्कर्माणां यशो नश्यतीति भावः ॥ ७६ ॥

(य) बुद्धिवैकल्यं मतिभङ्गः ।

वदनमिति । वदनं सुखं वृद्धस्य बालकस्य चेति शेषः दशनैः दन्तैः हीनं
वतनादनुत्थानाच्चेति भावः । नित्यशः सततं लाला स्रवति गलति । तथा
कापि बाले शिशौ विशेषतः वृद्धे मतिः न स्फुरति न विवक्ष्यते ॥ ७७ ॥

(र) अश्रुकलुषां नेत्रजलैराविलाम् ।

(ष) पापेति । पापस्य दुष्कर्माणः व्यसनस्येति भावः यः रसः अनुभवप्रोति-
रित्यर्थः तस्य आस्वादनप्रायम् आस्वादनसदृशम् । आपाततः व्यसनसुखं मनी-
रसं भवति परिणामे अतिविरसमिति भावः ।

मित्रमिति । ये जनाः व्यसनसम्प्राप्तं व्यसनासक्तं मित्रं परैः शत्रुभिः पीडि-

धन्यास्ते ये न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलचयम् ॥ ७८ ॥

एवम् अभिधाय सर्वान् तान् परित्यज्य स यूथाधिपो-
ऽटव्यां गतः ।

अथ तस्मिन् गतेऽन्यस्मिन् अहनि स मेघो महानसे
प्रविष्टो यावत् सूपकारेण न अन्यत् किञ्चित् समासादितं,
तावत् अर्द्धज्वलितकाष्ठेन ताड्यमानो जाज्वल्यमानशरीरः
शब्दायमानोऽश्वकुव्यां प्रत्यासन्नवर्तिन्यां प्रविष्टः । तत्र
दृष्ट्वा प्राचुर्ययुक्तायां क्षिती तस्य प्रलुठतः सर्वत्रापि वह्नि-
ज्वालाः तथा समुत्थिता यथा केचिदश्वाः स्फुटितलोचनाः
पञ्चत्वं गताः केचित् बन्धनानि तोटयित्वा अर्द्धदग्धशरीरा
इतश्चेतश्च ऋषायमाणा (व) धावमानाः सर्वमपि जनसमूहम्
आकुलीचक्रुः । अत्रान्तरे राजा सविषादः शालिहोत्रज्ञान्
वैद्यान् आहूय प्रोवाच, भोः ! प्रोच्यताम् एषाम् अश्वानां कश्चित्
दाहोपशमनोपायः । तेऽपि शास्त्राणि विलोक्य प्रोचुः,
देव ! प्रोक्तमत्र विषये भगवता शालिहोत्रेण । यत्,

कपीनां मेदसा दीपो वह्निदाहसमुद्भवः ।

अश्वानां नाशमभ्येति तमः सूर्योदये यथा ॥ ७९ ॥

तत्क्रियताम् एतत् चिकित्सितं (श) द्राक् यावत् एते न
दाहदोषेण विनश्यन्ति । सोऽपि तदाकर्ण्य समस्तवानरबधम्

तम् उपद्रुतं स्वस्थानं जन्मभूमिं स्वगृहं वा, देशभङ्गं तथा कुलचयं वंशनाशं न
पश्यन्ति, ते धन्याः पुण्यवन्तः ॥ ७८ ॥

(व) ऋषायमाणा ऋषाध्वनिं कुर्वन्त इत्यर्थः ।

कपीनामिति । अश्वानां वह्निदाहसमुद्भवः दीपः सूर्योदये तमो यथा
कपीनां वानराणां मेदसा वसया नाशम् उपशमम् अभ्येति प्राप्नोति ॥ ७९ ॥

(श) द्राक् भटिति ।

आदिष्टवान् । किं बहुना सर्वेऽपि ते वानरा विविधायुधल-
गुडपाषाणादिभिः व्यापादिता इति । अथ सोऽपि वानर-
यूथपः तं पुत्रपौत्रभ्रातृसुतभागिनेयादिसंचयं ज्ञात्वा परं
विषादम् उपागतः । स त्यक्ताहारक्रियो वनात् वनं पर्थ्य-
टति, अचिन्तयच्च, कथमहं तस्य नृपापसदस्य अनृणता-
कृत्येन अपकृत्यं (घ) करिष्यामि । उक्तञ्च,

मर्षयेद्धर्षणां योऽत्र वंशजां परनिर्मिताम् ।

भयाद्वा यदि वा कामात् स ज्ञेयः पुरुषाधमः ॥८०॥

अथ तेन वृद्धवानरेण कुत्रचित्पिपासाकुलेन भ्रमता
पद्मिनीखण्डमण्डितं सरः समासादितम् । तत् यावत् सूक्ष्मे-
क्षिकया (स) अवलोकयति तावत् वनचरमनुष्याणां पदपंक्ति-
प्रवेशोऽस्ति न निष्क्रमणम् । ततः चिन्तितम् नूनम् अत्र
जलान्ते (ह) दुष्टग्राहेण भाव्यम्, (च) तत् पद्मिनीनालम्
आदाय दूरस्थोऽपि जलं पिबामि । तथानुष्ठिते तन्मध्यात्
राक्षसो निष्क्रम्य रत्नमालाविभूषितकण्ठः (क) तमुवाच, भो !

(घ) नृपापसदस्य राजाधमस्य । अनृणताकृत्येन आनृणसम्पादनेन अपकृत्यं
वैरनिर्व्याप्तनमिति भावः ।

मर्षयेदिति । यः अत्र संसारे परनिर्मिताम् अन्यकृतां वंशजां कुलसंक्रान्ताम्
इत्यर्थः धर्षणम् अवमाननां भयाद्वा कामाद् यदि वा मर्षयेत् क्षमेत, सः पुरुषा-
धमः ज्ञेयः ॥ ८० ॥

(स) पद्मिनीति । पद्मिनीनां खण्डं सङ्घः तेन मण्डितम् अलङ्कृतम् ।
सत्सरः । सूक्ष्मेक्षिकया सूक्ष्मदृष्ट्या ।

(ह) जलान्ते जलमध्ये । दुष्टग्राहेण दुष्टेन दारुणेन ग्राहेण जलचरेण ।

(च) भाव्यं स्यातव्यम् इत्यर्थः ।

(क) तथा तस्मिन् प्रकारे अनुष्ठिते कृते सति । तन्मध्यात् जलमध्यात्
निष्क्रम्य निर्गत्य रत्नमालया रत्नहारेण विभूषितः शोभितः कण्ठो यस्य स
राक्षसोक्तः ।

अत्र यः सलिले प्रवेशं करोति स मे भक्ष्य इति । तत् नास्ति धूर्ततरस्त्वत्समो (ख) ऽन्यो यत् पानीयम् अनेन विधिना (ग) पिबसि । ततः तुष्टोऽहम्, प्रार्थयस्व हृदयवाञ्छितम् । कपिराह, भोः ! कियती ते भक्षणशक्तिः, स आह, शतसहस्रायुतलक्ष्णाणि अपि जलप्रविष्टानि भक्षयामि । वाञ्छतः (घ) शृगालोऽपि मां दूषयति (ङ) । वानर आह अस्ति मे केनचित् भूपतिना सह अत्यन्तं वैरम्, यदि एनां रत्नमालां मे प्रयच्छसि तत् सपरिवारमपि तं भूपतिं वाक्प्रपञ्चेन (च) लोभयित्वा अत्र सरसि प्रवेशयामि सोऽपि श्रद्धेयं वचस्तस्य श्रुत्वा रत्नमालां दत्त्वा प्राह, भो मित्र ! यत् समुचितं भवति तत्कर्तव्यमिति । वानरोऽपि रत्नमालाविभूषितकण्ठो वृक्षप्रासादेषु (छ) परिभ्रमन् जनैः दृष्टः पृष्टश्च, भो यूथप ! भवान् इयन्तं कालं कुत्र स्थितः ? भवता ईदृक् रत्नमाला कुत्र लब्धा ? या दीप्त्या सूर्यमपि तिरस्करोति । वानरः प्राह, अस्ति कुत्रचित् अरण्ये गुप्ततरं महत्सरो धनदनिर्मितम् ; तत्र सूर्योऽर्जोदिते रविवारे यः कश्चित् निमज्जति स धनदप्रसादात् ईदृक् रत्नमालाविभूषितकण्ठो निःसरति । अथ भूभुजा तदाकर्ण्य स वानरः समाहृतः पृष्टश्च । भो यूथाधिप ! किं सत्यमेतत् ? रत्नमालासनायं सरोऽस्ति कापि ? कपिराह, स्वामिन् ! एष प्रत्यक्षतया मत्कण्ठस्थितया रत्नमालया प्रत्ययस्ते । तद्यदि रत्न-

(ख) धूर्ततरः अतिधूर्तः । त्वत्समः त्वत्तुल्यः ।

(ग) विधिना प्रकारेण पञ्चिनीनालयहणेनेति भावः ।

(घ) वाञ्छतः वहिः प्रदेशे स्थले इति शेषः ।

(ङ) दूषयति पराभवति ।

(च) वाक्प्रपञ्चेन वाग्जालेन ।

(छ) वृक्षप्रासादेषु वृक्षेषु प्रासादेषु राजभवनेषु च ।

मालया प्रयोजनं तन्मया सह कमपि प्रेषय येन दर्शयामि ।
तत् श्रुत्वा नृपतिः आह, यदि एवं तदहं सपरिजनः स्वयम्
एष्यामि येन प्रभृता रत्नमाला सम्पद्यन्ते । वानर आह,
एवं क्रियताम् । तथा अनुष्ठिते भूपतिना सह रत्नमालालोभेन
सर्वे कलत्रभृत्याः प्रस्थिताः । वानरोऽपि राज्ञा दीलाधिरूढेन
स्वोत्सङ्गे आरोपितः (ज) सुखेन प्रीतिपूर्वम् आनीयते । अथवा
साधु इदमुच्यते,

तृणे देवि ! नमस्तुभ्यं यया वित्तान्विता अपि ।

अकृत्येषु नियोज्यन्ते भ्रास्यन्ते दुर्गमेष्वपि ॥ ८१ ॥

तथाच, इच्छति श्रुती सहस्रं सहस्री लक्षमीहते ।

लक्षाधिपस्तथा राज्यं राज्यस्थः स्वर्गमीहते ॥ ८२ ॥

जीर्यन्ते जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।

जीर्यतश्चक्षुषी श्रोत्रे तृणैका तरुणायते ॥ ८३ ॥

अथ तत्सरः समासाद्य वानरः प्रत्यूषसये राजानम्
उवाच, देव ! अत्र अर्द्धोदिते सूर्योऽत्र प्रविष्टानां सिद्धिर्भवति ।
तत्सर्वोऽपि जन एकदा एव प्रविशतु, त्वया पुनः मया सह
प्रवेष्टव्यं येन पूर्वदृष्टस्थानम् आसाद्य प्रभृतास्ते (झ) रत्नमाला

(ज) दीलाधिरूढेन दीलामधिरूढेन । स्वोत्सङ्गम् आत्मक्रोडम् । आरो-
पितः नीतः ।

तृण इति । हे तृणे ! देवि ! तुभ्यं नमः, त्वां प्रणमामि इत्यर्थः । यया
त्वयेति शेषः वित्तान्विता धनवन्तोऽपि अकृत्येषु अकरणीयेषु विषयेषु नियोज्यन्ते
नियुक्ताः क्रियन्ते, तथा दुर्गमेषु अपि स्थानेषु भ्रास्यन्ते भ्रान्ताः क्रियन्ते ॥ ८१ ॥

इच्छतीति । श्रुती श्रुतसंख्यकधनवान् सहस्रम् इच्छति, सहस्री सहस्र-
संख्यकधनवान् लक्षम् ईहते वाञ्छति । लक्षाधिपः राज्यं तथा राज्यस्थः स्वर्गम्
ईहते अभिलषति ॥ ८२ ॥

जीर्यत इति । पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ८३ ॥

(झ) ते तुभ्यम् ।

दर्शयामि । अथ प्रविष्टाः ते लोकाः सर्वे भक्षिता राक्षसेन ।
अथ तेषु चिरायमाणेषु राजा वानरमाह, भो यूथाधिप !
किमिति चिरायते मे जनः । तत्श्रुत्वा वानरः सत्वरं वृक्षम्
आरुह्य राजानम् उवाच, भो दुष्टनरपते ! राक्षसेन अन्तः-
सलिलस्थितेन भक्षितस्ते परिजनः साधितं मया कुलक्षयजं
वैरम्, तत् गम्यताम् । त्वं स्वामीति मत्वा न अत्र प्रवेशितः ।
उक्तञ्च,

कृते प्रतिकृतिं कुर्याद्विंसिते प्रतिहिंसितम् ।

न तत्र दीपं पश्यामि दुष्टे दुष्टं समाचरेत् ॥ ८४ ॥

तत्त्वया मम कुलक्षयः कृतो मया पुनस्तवेति । अथ
एतदाकर्ण्य राजा कोपाविष्टः पदातिः एकाकी यथायात-
मार्गेण निष्क्रान्तः । अथ तस्मिन् भूपतौ गते राक्षसः तप्तो
जलात् निष्क्रम्य सानन्दम् इदमाह,

हतः शत्रुः कृतं मितं रत्नमाला न हारिता ।

नालेनापिवता तीर्थं भवता साधु वानर ! ॥ ८५ ॥

अतोऽहं ब्रवीमि,

यो लौल्यात् कुरुते कर्म नैवीदकर्मवेक्षते ।

विडम्बनामवाप्नोति स यथा चन्द्रभूपतिः ॥ ८६ ॥

कृते इति । कृते उपकारे वा अपकारे इति भावः प्रतिकृतिं प्रत्युपकारं
प्रत्युपकारं वा, तथा हिंसिते हिंसनं कुर्यात्, तत्र प्रतिहिंसने इति शेषः दीपं
न पश्यामि, यतः दुष्टे जने दुष्टं समाचरेत् अनुतिष्ठेत् शठे शत्रौ समाचरेदिति
भावः ॥ ८४ ॥

हत इति । हे वानर ! नालेन पद्मनालयहृद्येन तीर्थम् आपिवता भवता
साधु यथा तथा अनायासेनेति भावः । शत्रुः हतः विनाशितः, मितं मया
सहेति शेषः कृतं रत्नमाला मदीयेति शेषः न हारिता न विनाशिता न हस्तान्तर्-
नीता इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

एवमुक्त्वा भूयोऽपि स चक्रधरमाह, भो मित्र ! प्रेषय मां येन स्वगृहं गच्छामि । चक्रधर आह, भद्र ! आपदर्थे धनमित्तसंग्रहः क्रियते । तत् माम् एवंविधं त्यक्त्वा क्व यास्यसि । उक्तञ्च,

यस्यक्त्वा सापदं मित्रं याति निहुरतां सुहृत् ।

कृतघ्नस्तेन पापेन नरके यात्यसंशयम् ॥ ८७ ॥

सुवर्णसिद्धिः आह, भोः ! सत्यमेतत् यदि गम्यस्थाने (ज) शक्तिर्भवति । एतत्पुनः मनुष्याणाम् अगम्यस्थानम् । नास्ति कस्यापि त्वाम् उन्मोचयितुं शक्तिः । अपरं यथा यथा चक्रभ्रमवेदनया तव सुखविकारं पश्यामि तथा तथा अहमेतत् जानामि यत् द्राक् गच्छामि मा कश्चित् ममापि अनर्थो (ट) भवति । यतः,

यादृशी वदनच्छाया दृश्यते तव वानर ! ।

विकालेन गृहीतोऽसि यः परैति स जीवति ॥ ८८ ॥

चक्रधर आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा ११ ।

कस्मिंश्चित् नगरे भद्रसेनो नाम राजा प्रतिवसति स्म, तस्य सर्वलक्षणसम्पन्ना रत्नवती नाम कन्या अस्ति । तां

य इति । यः सुहृत् सापदम् आपदयुक्तं मित्रं त्यक्त्वा निहुरतां याति गच्छति, स कृतघ्नः तेन पापेन असंशयं नरके याति ॥ ८७ ॥

(ज) गम्यस्थाने सुगमे प्रदेशे इत्यर्थः ।

(ट) द्राक् शीघ्रम् । अनर्थः अनिष्टपातः ।

यादृशीति । हे वानर ! यादृशी तव वदनस्य सुखस्य छाया कान्तिः दृश्यते, तथेति शेषः त्वं विकालेन विपरीतसमयेन दौर्भाग्येनेति यावत् गृहीतोऽसि आक्रान्तोऽसि, तस्मात् यः परैति पलायते अस्मात् सङ्कटादिति भावः स जीवति ॥ ८८ ॥

कश्चित् राक्षसो जिहीर्षति । रात्रौ आगत्य उपभुङ्क्ते । परं
 कृतरक्षोपधानां (ठ) हर्तुं न शक्नोति । सापि तत्समये रक्षः-
 सान्निध्यजामवस्थाम् (ड) अनुभवति कम्पादिभिः । एवम्
 अतिक्रामति काले कदाचित् स राक्षसो मध्यनिशायां गृह-
 कोणे स्थितः । सापि राजकन्या स्वसखीम् उवाच, सखि !
 पश्य एष विकालः समये नित्यमेव मां कदर्थयति (ढ) । अस्ति
 तस्य दुरात्मनः प्रतिषेधोपायः (ण) कश्चित् । तच्छ्रुत्वा
 राक्षसोऽपि व्यचिन्तयत्, नूनं यथा अहं तथा अन्योऽपि
 कश्चित् विकालनामा अस्या हरणाय नित्यमेव आगच्छति ।
 परं सोऽपि एनां हर्तुं न शक्नोति । तत् तावत् अश्वरूपं
 कृत्वा अश्वमध्यगतो निरीक्षयामि किं रूपः सः किम्प्रभावश्च
 इति । एवं राक्षसोऽश्वरूपं कृत्वा अश्वानां मध्ये तिष्ठति ।
 तथानुष्ठिते निशीथसमये राजगृहे कश्चित् अश्वचौरः प्रविष्टः ।
 स च सर्वान् अश्वान् अवलोक्य तं राक्षसम् अश्वतमं विज्ञाय
 अधिरुद्धः । अत्रान्तरे राक्षसः चिन्तयामास । नूनमेष
 विकालनामा मां चौरं मत्वा कोपात् निहन्तुम् आगतः ।
 तत् किं करोमि ? एवं चिन्तयन् सोऽपि तेन खलीनं (त)
 सुखे निधाय कशाघातेन (थ) ताडितः । अथ असौ भयतस्त-

(ठ) जिहीर्षति हर्तुमिच्छति । कृतेति । कृतं रक्षायै उपधानम् उपायः
 यस्याः तथोक्ताम् ।

(ड) तत्समये राक्षससम्भोगकाले । रक्षसः सान्निध्यजां संसर्गजनिताम्
 अवस्थां दशाम् ।

(ढ) कदर्थयति क्लेशयति ।

(ण) प्रतिषेधोपायः निवारणोपायः ।

(त) खलीनं वलगां सुखरज्जुम् इत्यर्थः ।

(थ) कशाघातेन कशा आश्वादिस्ताडनीपकरणविशेषः आश्वादिस्ताडनी कक्षे-
 त्यमरः ।

सनाः प्रधावितुम् आरब्धः। चैरोऽपि दूरं गत्वा खलीना-
कर्षणेन तं स्थिरं कर्तुम् आरब्धवान्। स तु केवलं वेगाद्देग-
तरं गच्छति। अथ तं तथागणितखलीनाकर्षणं (द) मत्वा
चौरः चिन्तयामास। अहो न एवंविधा वाजिनो भवन्ति
अगणितखलीनाः तन्नूनम् अनेन अश्वरूपेण राक्षसेन भवि-
तव्यम्। तद्यदि कश्चित् पांशुलं (घ) भूमिदेशम् अवलोक-
यामि तदा आत्मानं तत्र पातयामि। न अन्यथा मे जीवितव्य-
मस्ति। एवं चिन्तयत इष्टदेवतां स्मरतस्तस्य सोऽश्वो वट-
वृक्षस्य तले निष्क्रान्तः (न)। चैरोऽपि वटप्ररोहम् आसाद्य
तत्रैव विलग्नः (प)। ततो ह्ये अपि तो पृथग्भूतो परमा-
नन्दभाजो जीवितविषये लब्धप्रत्याशौ सम्पन्नौ। अथ तत्र
वटे कश्चित् राक्षससुहृत् वानरः स्थित आसीत्। तेन राक्षसं
व्रक्षतम् आलोक्य व्याहृतम्। भो मित्र! किमेवं पलाय्यतेऽलीक-
भयेन, त्वङ्मृत्योऽयं मानुषः भक्ष्यताम्। सोऽपि वानर-
वचो निशम्य स्वरूपम् आधाय शङ्कितमनाः खलितगतिः
निवृत्तः। चैरोऽपि तं वानराहृतं ज्ञात्वा कोपात् तस्य
लाङ्गूलं लब्धमानं मुखे निधाय चर्वितवान्। वानरोऽपि
तं राक्षसाभ्यधिकं मन्यमानो भयात् न किञ्चिदुक्तवान् केवलं
अथार्त्तो निमोलितनयनः तिष्ठति। राक्षसोऽपि तं तथा-
भूतम् अवलोक्य श्लोकमेनम् अपठत्।

(द) अगणितेति। अगणितम् अलक्षितं खलीनेन आकर्षणं येन ताडयम्।

(घ) पांशुलं धूलिपूर्णं धूलिराशेरुपरि पाते न काचित् शरीरव्यथा भवतीति
भावः।

(न) निष्क्रान्तः उपस्थितः।

(प) वटप्ररोहं त्वगीघातुरम्। आसाद्य अवलम्ब्य विलग्नः अत्रात् निष्क्रान्तं
स्थित इत्यर्थः।

यादृशी वदनच्छाया दृश्यते तव वानर ! ।

विकालेन गृहीतोऽसि यः परैति स जीवति ॥७६॥

प्रनष्टश्च ।

तत्प्रेषय मां येन गृहं गच्छामि । त्वं पुनः अनुभुङ्क्ष्व
अत्र स्थित एव लोभवृक्षफलम् । चक्रधरः प्राह, भोः ! अका-
रणमेतत्, देववशात् सम्पद्यते नृणां शुभाशुभम् । उक्तञ्च,
दुर्गस्त्रिकूटः परिखा समुद्रो रक्षांसि योधा धनदाश्च वित्तम् ।
शास्त्रञ्च यस्योशनसा प्रणीतं स रावणो देववशाद्विपन्नः ॥८०॥
तथाच, अन्धकः कुञ्जकश्चैव त्रिस्तनी राजकन्यका ।

तयोऽप्यन्यायतः सिद्धाः सम्मुखे कर्मणि स्थिते ॥८१॥

सुवर्णसिद्धिः आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा १२ ।

अस्ति उत्तरापथे मधुपुरं नाम नगरम् । तत्र मधुसेनो
नाम राजा बभूव । तस्य कदाचित् विषयसुखम् अनुभवतः
त्रिस्तनी कन्या बभूव । अथ तां त्रिस्तनीं जातां श्रुत्वा स
राजा कञ्चुकिनः प्रोवाच, यद् भोः त्यज्यतामियं त्रिस्तनी गत्वा
दूरेऽरण्ये यथा कश्चित् न जानाति । तच्छ्रुत्वा कञ्चुकिनः

दुर्गं इति । त्रिकूटः तदाख्यो गिरिः दुर्गः, यः परैर्न लङ्घ्यते इति भावः,
समुद्रः परिखा दुर्गं चतुष्पाश्वेषु स्थितो जलराशिरित्यर्थः यः शत्रुभिर्नोत्तीर्यते इति
भावः । रक्षांसि राक्षसाः योधाः सैन्यानि, धनदात् कुबेरात् वित्तं धनं यावत्
प्रयोजनं तावदेव धनदाल्लभ्यते इति भावः । उशनसा शुक्लेषु प्रणीतं शास्त्रं
नीतिशास्त्रम् इत्यर्थः चक्षुरिति शेषः यस्येति सर्वत्र सम्बध्यते स रावणः अपि देव-
वशात् विपन्नः नाशं गत इत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ ८० ॥

अन्धक इति । सम्मुखे कर्मणि स्थिते सति अन्धकः कुञ्जकः तथा त्रिस्तनी
राजकन्यका एते त्रयोऽपि अन्यायतः अन्यायेन अवैधरूपेण इत्यर्थः सिद्धाः सिद्धिः
गताः ॥ ८१ ॥

प्रोचुः, महाराज ! ज्ञायते यत् अनिष्टकारिणी त्रिस्तनी
कन्या भवति । तथापि ब्राह्मणा आह्वय प्रष्टव्या येन लोक-
द्वयं न विरुद्धते (फ) । यतः,

यः सततं परिपृच्छति शृणोति सन्धारयत्यनिशम् ।

तस्य दिवाकरकिरणैर्नलिनीव विवर्द्धते बुद्धिः ॥ ६२ ॥

तथाच, पृच्छकेन सदा भाव्यं पुरुषेण विजानता ।

राक्षसेन्द्रगृहीतोऽपि प्रश्नान्मुक्तो द्विजः पुरा ॥ ६३ ॥

राजा आह, कथमेतत् ? ते प्रोचुः,

कथा १३ ।

देव ! कस्मिंश्चित् वनोद्देशे चण्डकर्मा नाम राक्षसः
प्रतिवसति स्म, एकदा तेन भ्रमता अटव्यां कश्चिद् ब्राह्मणः
समासादितः । ततः तस्य स्कन्धमारुह्य प्रोवाच, भोः !
अग्रेसरो गम्यताम् । ब्राह्मणोऽपि भयवस्तमनाः तमादाय
प्रस्थितः । अथ तस्य कमलोदरकोमलौ पादौ दृष्ट्वा ब्राह्मणो
राक्षसम् अपृच्छत् । भोः किमेवंविधौ ते पादौ अतिकोमलौ ।
राक्षस आह, भो ! व्रतमस्ति, नाहम् आर्द्रपादो (व) भूमिं

(फ) लोकद्वयं न विरुध्यते यथा इदृशीके निन्दा न भवेत् परत्र च नरक-
पातो न स्यादिति भावः ।

य इति । यः जनः सततं परिपृच्छति, संशयनिर्णयार्थमिति भावः शृणोति
सत्परामर्शमिति भावः, अनिशं सततं सन्धारयति अभिनिवेशेन धारयति, दिवा-
करकिरणैः सूर्यमण्डलैः नलिनीव तस्य जनस्य बुद्धिः विवर्द्धते विशेषेण वृद्धिं
गच्छति । आर्यावृत्तम् ॥ ६२ ॥

पृच्छकेनेति । विजानता विज्ञानं पुरुषेण सदा पृच्छकेन प्रश्नकारिणा
भाव्यम् । पुराः पूर्वं राक्षसेन्द्रेण गृहीतोऽपि धृतोऽपि प्रश्नात् प्रश्नकरणादित्यर्थः
मुक्तः उत्तीर्णः ॥ ६३ ॥

(व) व्रतं नियमः । आर्द्रपादः प्रक्षालितचरणः ।

सृशामि । ततः तच्छ्रुत्वा आत्मनो मोक्षोपायं (भ) चिन्तयन्
सरः प्राप्तः । ततो राक्षसेन अभिहितम्, भो ! यावदहं
ज्ञानं कृत्वा देवतार्चनविधिं विधाय आगच्छामि तावत् त्वया
अतः स्थानात् अन्यत्र न गन्तव्यम् । तथानुष्ठिते द्विजः चिन्तया-
मास, नूनं देवतार्चनविधेरूर्ध्वं मामेष भक्षयिष्यति । तत्
द्रुततरं गच्छामि येन एष आर्द्रपादो न मम पृष्ठम् एष्यति ।
तथानुष्ठिते राक्षसो व्रतभङ्गभयात् तस्य पृष्ठं न गतः । अतो-
ऽहं ब्रवीमि ।

पृच्छकेन सदा भाव्यं पुरुषेण विजानता ।

राक्षसेन्द्रगृहीतोऽपि प्रश्नान्मुक्तो द्विजः पुरा ॥८४॥

अथ तेभ्यः तच्छ्रुत्वा राजा द्विजान् आह्वय प्रोवाच, भो
ब्राह्मणाः ! त्रिस्तनी मे कन्या समुत्पन्ना । तत् किं तस्याः प्रति-
विधानम् अस्ति न वा ? प्रोचुः । देव ! श्रूयताम् ।

हीनाङ्गी वाधिकाङ्गी वा या भवेत् कन्यका नृणाम् ।

भर्तुः स्यात् सा विनाशाय स्वशीलनिधनाय च ॥८५॥

या पुनस्त्रिस्तनी कन्या याति लोचनगोचरम् ।

पितरं नाशयत्येव सा द्रुतं नात्र संशयः ॥ ८६ ॥

तस्मात् अस्या दर्शनं परिहरतु (म) देवः । तथा यदि
कश्चित् उद्वाहयति (य) तदेनां तस्मै दत्त्वा देशत्यागेन नियो-

(भ) मोक्षोपायम् उद्धारोपायम् ।

हीनाङ्गीति । नृणां नराणां या कन्या हीनाङ्गी वा अधिकाङ्गी वा भवेत्,
सा कन्या भर्तुः स्वामिनो विनाशाय स्वस्य शीलं चारित्र्यं तस्य निधनाय ध्वंसाय
स्यात् ॥ ८५ ॥

येति । या त्रिस्तनी कन्या पुनः लोचनगोचरं दृष्टिविषयं याति, सा अत्र
संसारे द्रुतं शीघ्रं पितरं नाशयति एव, अत्र संशयो न अस्तीति शेषः ॥ ८६ ॥

(म) परिहरतु परित्यज्यतु ।

(य) उद्वाहयति उद्वाहेन गृहीतुमिच्छति इत्यर्थः ।

जयितव्य इति । एवं कृते लोकद्वयाविरुद्धता भवति । अथ
 तेषां तद्वचनम् आकर्ण्य स राजा पटहशब्देन (१) सर्वत्र
 घोषणाम् आज्ञापयामास । अहो ! त्रिस्तनीं राजकन्यां यः
 कश्चित् उद्वाहयति स सुवर्णलक्षम् आप्नोति देशत्यागञ्च ।
 एवं तस्याम् आघोषणायां क्रियमाणायां महान् कालो
 व्यतीतः । न कश्चित् तां प्रतिगृह्णाति । सापि यौवनोन्मुखी
 सज्जाता सुगुप्तस्थानस्थिता यत्नेन रक्ष्यमाणा तिष्ठति । अथ
 तत्रैव नगरे कश्चित् अन्यः तिष्ठति । तस्य च मन्थरकनामा
 कुजोऽग्रेसरो यष्टिग्राही (२) । ताभ्यां तं पटहशब्दम् आकर्ण्य
 मियो मन्त्रितम् । स्पृश्यते (३) यं पटहो यदि कथमपि
 देवात् कन्या लभ्यते तथा सुवर्णप्राप्तिश्च भवति, सुखेन सुवर्ण-
 प्राप्त्या कालो व्रजति । अथ यदि तस्या दोषतो मृत्युर्भवति
 दारिद्र्योपात्तस्य (४) अस्य लेशस्य पर्यन्तो (५) भवति ।
 उक्तञ्च,

लज्जा स्नेहः स्वरमधुरता बुद्धयो यौवनश्रीः
 कान्तासङ्गो स्वजनममता दुःखहानिर्विलासः ।
 धर्मः शास्त्रं सुरगुरुमतिः शौचमाचारचिन्ता
 पूर्णं सर्वे जठरपिठरे प्राणिनां सम्भवन्ति ॥ ६७ ॥

(१) पटहशब्देन वाद्यविशेषशब्देन ।

(२) यष्टिग्राही यष्टिधरः ।

(३) स्पृश्यते घोष्यते इति यावत् ।

(४) तस्याः त्रिस्तन्याः । दारिद्र्योपात्तस्य दारिद्र्यकृतस्य ।

(५) पर्यन्तः शेषः ।

सर्जति । जठरपिठरे जठरानले पूर्णं शान्तिं सति इत्यर्थः प्राणिनां लज्जा,
 स्नेहः, स्वरमधुरता सुस्वरता, बुद्धयः यौवनश्रीः, कान्तया सङ्गः स्वजनेषु आत्मीय-
 जनेषु ममता, दुःखहानिः विलासः सुखाभिजायः धर्मः शास्त्रं सुरगुरुमतिः

एवमुक्त्वा अन्येन गत्वा स पटहः सृष्टः । भो ! अहं तां कन्याम् उवाहयामि यदि राजा मे प्रयच्छति । ततस्तैः राजपुरुषैः गत्वा राज्ञे निवेदितम्, देव ! अन्यकेन केनचित् पटहः सृष्टः । तदत्र विषये देवः प्रमाणम् । राजा प्राह,

अन्धो वा वधिरो वापि कुष्ठो वाप्यन्यजोऽपि वा ।

प्रतिगृह्णातु तां कन्यां सलक्षां स्याद्विदेशजः ॥ ८८ ॥

अथ राजादेशात् तैः रक्षापुरुषैः तं नदीतीरे नीत्वा सुवर्णलक्षणेन समं विवाहविधिना त्रिस्तनीं तस्मै दत्त्वा जलयाने (स) निधाय कैवर्त्ताः (ह) प्रोक्ताः । भोः देशान्तरं नीत्वा कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने अन्यः सपत्नीकः कुञ्जकेन सह मोचनीयः (क्ष) । तथानुष्ठिते विदेशम् आसाद्य कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने कैवर्त्तदर्शिते तयोऽपि मूल्यान गृहं प्राप्ताः सुखेन कालं नयन्ति स्म, केवलम् अन्यः पर्यङ्के सुप्तः तिष्ठति । गृहव्यापारं मन्यरकः करोति, एवं गच्छता कालेन त्रिस्तन्याः कुञ्जकेन सह विव्रतिः (क) समपद्यत । अथवा साधु-
इदमुच्यते,

यदि स्यात् शीतलो वङ्गश्चन्द्रमा दहनात्मकः ।

देवगुरुषु भक्तिः, शीचं पवित्रता, आचारचिन्ता सदाचारानुष्ठानम् इत्यर्थः एते सर्वे सम्भवन्ति । मन्दाक्रान्ताहत्तम् ॥ ८७ ॥

अन्ध इति । अन्धो वा वधिरो वा कुष्ठो वा अन्यजः नीचकुलोत्पन्नो वा विदेशजो वा स्यात् यः कोऽपि भवेद्वा स तां सलक्षां लक्षमुद्रासमेतां कन्यां प्रतिगृह्णातु ॥ ८८ ॥

(स) जलयाने नीकायाम् ।

(ह) कैवर्त्ताः धीवराः नौजीविनः कर्णधारादय इत्यर्थः ।

(क्ष) मोचणीयः व्यक्तव्यः ।

(क) विव्रतिः व्यभिचार इत्यर्थः ।

यदीति । यदि वङ्गः शीतलः, चन्द्रमाः दहनात्मकः दहनशक्तिमान् तथा

सुखादः सागरः स्त्रीणां तत्सतीत्वं प्रजायते ॥ ६६ ॥

अथ अन्येद्युः तिष्ठन्त्या मन्थरकोऽभिहितः । भोः सुभग ! यदि एषः अन्धः कथञ्चिद्व्यापाद्यते तत् आवयोः सुखेन कालो याति, तदन्विष्यतां कुत्रचित् विषं येन अस्मै तत्प्रदाय सुखिनी भवामि । अन्यदा कुञ्जकेन परिभ्रमता स्मृतः कृष्णसर्पः प्राप्तः । तं गृहीत्वा प्रहृष्टमना गृहमभ्येत्य त्वामाह, सुभगे ! लब्धोऽयं कृष्णसर्पः । तदेनं खण्डशः कृत्वा प्रभूतशृङ्गादिभिः संस्कार्य अस्मै विकलनेत्राय मत्स्यामिषं (ख) भणित्वा प्रयच्छ येन द्राक् विनश्यति यतोऽस्य मत्स्यस्य आमिषं सदा प्रियम् । एवमुक्त्वा मन्थरको वाह्ये गतः । सापि प्रदीप्ते वज्जी कृष्णसर्पं खण्डशः कृत्वा तक्रम् आदाय गृहव्यापाराकुला तं विकलान्त्रं सप्रश्रयम् उवाच, आर्य्यपुत्र ! तव अभीष्टं मत्स्यमांसं समानौतं यतः त्वं सदा एव तत् पृच्छसि । ते च मत्स्या वज्जी पाचनाय तिष्ठन्ति । तद्व्यावत् अहं गृहकृत्यं (ग) करोमि तावत् त्वं दर्वीम् (घ) आदाय क्षणमेकं तान् प्रचालय । सोऽपि तदाकर्ण्य हृष्टमनाः सृक्कणी परिलिहन् द्रुतम् उत्थाय दर्वीम् आदाय प्रमथितुम् आरब्धः । अथ तस्य मत्स्यात् मथतो (ङ) विषगर्भवाप्येण संस्पृष्टं नीलपटलं (च)

सागरः सुखादः सुखपेयः स्यात् तत् तदा स्त्रीणां सतीत्वं प्रजायते सम्भवति ॥ ६६ ॥

(ख) शृङ्गादिभिः शृङ्गी द्रव्यविशेषः तत्प्रभृतिभिः सहैति शेषः संस्कार्य पातयित्वा । विकलनेत्राय अन्धाय । मत्स्यामिषं मत्स्यमांसं भणित्वा उक्त्वा । द्राक् भटिति ।

(ग) पाचनाय तिष्ठन्ति पचन्ते इत्यर्थः । गृहकृत्यं गृहकार्यम् ।

(घ) दर्वीं पाकद्रव्यप्रचालनयन्त्रम् ।

(ङ) मथतः प्रचालयतः । तस्य अन्धस्य ।

(च) नीलपटलं कालिमलयः दर्शनेन्द्रियावरकमिति शेषः ।

चक्षुर्भ्याम् अगलत् । असौ अपि अन्धो बहुगुणं (छ) मन्यमानो विशेषात् नेत्राभ्यां वाप्यग्रहणम् अकरोत् । ततो लब्धदृष्टिर्जातो यावत् पश्यति तावत् तन्ममध्ये कृष्णसर्पखण्डानि केवलानि एव अवलोकयति । ततो व्यचिन्तयत्, अहो ! किमेतत् ? मम मत्स्यामिषं कथितम् आसीत् अनया, एतानि तु कृष्णसर्पखण्डानि । तत् तावत् विजानामि सम्यक्, त्रिस्तन्याः चेष्टितं किं मम बधोपायक्रमः कुञ्जस्य वा, उताहो अन्यस्य वा कस्यचित् ? एवं विचिन्त्य स्वाकारं गूहन् अन्धवत् कर्म करोति यथा पुरा (ज) । अत्रान्तरे कुञ्जः समागत्य निःशङ्कतया आलिङ्गनचुम्बनादिभिः त्रिस्तनीं सेवितुम् उपचक्रमे । सोऽपि अन्धः तम् अवलोकयन् अपि यावत् न किञ्चित् शस्त्रं पश्यति तावत् कोपव्याकुलमनाः पूर्ववत् शयनं गत्वा कुञ्जं चरणाभ्यां संगृह्य सामर्थ्यात् (भ) । स्वमस्तकोपरि भ्रामयित्वा त्रिस्तनीं हृदये व्यताडयत् (ज) । अथ कुञ्जप्रहारेण तस्याः तृतीयः स्तन उरसि (ट) प्रविष्टः । तथा बलात् मस्तकोपरि भ्रामणेन कुञ्जः प्राञ्जलतां (ठ) गतः । अतोऽहं ब्रवीमि,

अन्धकः कुञ्जकश्चैव राजकन्या च त्रिस्तनी ।

त्रयोऽप्यन्यायतः सिद्धः सम्मुखे कर्मणि स्थिते ॥ १०० ॥

(छ) बहुगुणं बहुपकारकम् ।

(ज) गूहन् गोपायन् अप्रकाशयन् इत्यर्थः । यथा पुरा पूर्ववत् ।

(भ) सामर्थ्यात् बलात् ।

(ज) व्यताडयत् विशेषेण ताडयामास ।

(ट) उरसि वक्षसि तदन्तरे इत्यर्थः । सा त्रिस्तनी जातेति भावः ।

(ठ) प्राञ्जलतां सरलताम् । कुञ्जदीपेरद्वितीऽभवदिति भावः ।

सम्मुखे अनुकूले । कर्मणि कर्मोपात्ते देवे इति भावः ॥ १०० ॥

सुवर्णसिद्धिः आह, भोः सत्यमेतत्, दैवानुकूलतया सर्वं
कल्याणं सम्पद्यते । तथापि पुरुषेण सतां वचनं कार्यम् ।
न पुनः एवमेव वर्तते स (ङ) त्वमिव विनश्यति ।
तथाच, एकोदराः पृथग्ग्रीवा अन्योऽन्यफलभाक्षिणः ।

असंहता विनश्यन्ति भारण्डा इव पक्षिणः ॥ १०१ ॥

चक्रधर आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा १४ ।

कस्मिंश्चित् सरोवरे भारण्डनामा पक्षी एकोदरः पृथग्-
ग्रीवः प्रतिवसति स्म । तेन च समुद्रतीरे परिभ्रमता किञ्चित्
फलम् अमृतकल्पं तरङ्गाक्षिप्तं (ङ) सम्प्राप्तम् । सोऽपि भक्षयन्
इदमाह, अहो ! बहूनि मया अमृतप्रायाणि समुद्रकल्लोला-
हृतानि फलानि भक्षितानि । परमपूर्वोऽस्य आस्वादः, तत् किं
पारिजातहरिचन्दनतरुसम्भवं किं वा किञ्चित् अमृतमयफलम्
अव्यक्तेनापि (ण) विधिना पतितम् । एवं तस्य ब्रुवतो द्वितीय-
मुखेन अभिहितम् । भो ! यदि एवं तत् ममापि स्तोकं
प्रयच्छ येन जिह्वासीख्यम् अनुभवामि । ततो विहस्य प्रथम-
वक्त्रेण अभिहितम्, आवयोः तावदेकम् उदरम् एका त्वमिष
भवति । ततः किं पृथग्भक्षितेन, वरमनेन शेषेण प्रिया
तोष्यते । एवम् अभिधाय तेन शेषं भारण्डाः (त) प्रदत्तम् ।

(ङ) स पुरुषः ।

एकोदरा इति । एकोदराः एककुचयः पृथग्ग्रीवाः द्विसुखा इति भावः
अन्योन्यफलकाक्षिणः परस्परहिताभिलाषिणः किन्तु असंहता असंलिताः सन्तः
भारण्डाः तदास्याः पक्षिण इव विनश्यन्ति विनाशं गच्छन्ति ॥ १०१ ॥

(ङ) तरङ्गाक्षिप्तं तरङ्गवशात् वेलां गतम् इत्यर्थः । अमृतकल्पम् अमृततुल्यम् ।

(ण) अव्यक्तेन अस्फुटेन अप्रकाशेन विधिना देवेन मम शुभादृष्टेन हेतुना ।

(त) शेषेण मुक्तावशिष्टेन इत्यर्थः । प्रिया भाव्या । भारण्डाः स्वप्रियायाः ।

सापि तत् आस्वाद्य प्रहृष्टतमा आलिङ्गनचुम्बनसम्भावना-
नेकचाटुपरा बभूव । द्वितीयं मुखं तद्दिनादेव प्रभृति
सोद्वेगं सविषादञ्च तिष्ठति । अथ अन्येद्युः द्वितीयमुखेन
विषफलं प्राप्तम् । तददृष्ट्वा अपरमाह, भो ! निस्त्रिंशपुरुषा-
धम ! (थ) निरपेक्ष ! (द) मया विषफलम् आसादितम् ।
तत् तवापमानात् भक्षयामि । अपरेण अभिहितम्, सूखं ।
मा मा एवं कुरु, एवं कृते द्वयोरपि विनाशो भविष्यति ।
अथ एवं वदता तेन अपमानेन फलं भक्षितं किं बहुना, द्वौ
अपि विनष्टौ । अतोऽहं ब्रवीमि,

एकोदराः पृथग्ग्रीवा अन्योऽन्यफलभक्षिणः ।

असंहता विनश्यन्ति भारण्डा इव पक्षिणः ॥ १०२ ॥

चक्रधर आह, सत्यमेतत् । तद्गच्छ गृहम्, परमेकाकिना
न गन्तव्यम् । उक्तञ्च,

एकः स्वादु न भुञ्जीत नैकः सुप्तेषु जागृयात् ।

एको न गच्छेदध्वानं नैकश्चार्थान् प्रचिन्तयेत् ॥ १०३ ॥

अपिच, अपि कापुरुषो मार्गे द्वितीयः क्षेमकारकः ।

(थ) निस्त्रिंशपुरुषाधम ! निस्त्रिंशः खड्गः तत्तुल्यः अतिनिष्ठुर इति भावः
पुरुषेषु अधमः नीचः तत्सम्बन्धौ ।

(द) निरपेक्ष ! अपरमुखानपेक्षिन् इत्यर्थः ।

एक इति । एको जनः स्वादु स्वादं द्रव्यं न भुञ्जीत अन्यस्मै किञ्चित्
दत्त्वा भुञ्जीतेति भावः । एको जनः सुप्तेषु निद्रितेषु जनेषु मय्ये न जागृयात्
न जागरितः तिष्ठेत् । एको जनः अध्वानं पश्यान् न गच्छेत् । एको जनः अर्थान्
कार्याणि च न प्रचिन्तयेत् स्वस्य भान्सम्भावनावशात् अपरेण सम्पन्नः कार्यै
कुर्यादिति भावः ॥ १०३ ॥

कर्कटेन द्वितीयेन जीवितं परिरक्षितम् ॥ १०४ ॥

सुवर्णसिद्धिः आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा १५ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने ब्रह्मदत्तनामा ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म, स च प्रयोजनवशात् ग्रामे प्रस्थितः स्वमात्रा (ध) अभिहितः । यत् वत्स ! कथमेकाकी ब्रजसि तदन्विष्यतां कश्चित् द्वितीयः, सहायः, स आह, अम्ब ! मा भैषौः । निरुपद्रवो-
(न)ऽयं मार्गः, कार्यवशात् एकाकी गमिष्यामि । अथ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा समीपस्थवाप्याः सकाशात् कर्कटम् (प) आदाय मात्रा अभिहितः, वत्स ! अवश्यं यदि गन्तव्यं तदेष कर्कटोऽपि सहायः भवतु । तत् एनं गृहीत्वा गच्छ । सोऽपि मातुर्वचनात् उभाभ्यां पाणिभ्यां तं संगृह्य कर्पूरपुटिका-
मध्ये (फ) निधाय पात्रमध्ये संस्थाप्य शीघ्रं प्रस्थितः । अथ गच्छन् ग्रीष्मोष्मणा (ब) सन्तप्तः कश्चित् मार्गस्थं वृक्षम् आसाद्य तत्रैव प्रसुप्तः । अत्रान्तरे वृक्षकोटरान् निर्गत्य सर्पस्तत्समीपम् आगतः । सोऽपि कर्पूरसुगन्धसहजप्रिय-

अपीति । मार्गे पथि कापुरुषोऽपि द्वितीयो जनः सङ्गीत्यर्थः क्षेमकारकः हितकरः । तथाहि द्वितीयेन कर्कटेन कुक्षीरेण जीवितं परिरक्षितम् ॥ १०४ ॥

(ध) स्वमात्रा स्वजनन्या ।

(न) निरुपद्रवः उपद्रवरहितः आशङ्काया अनास्पदम् इत्यर्थः ।

(प) कर्कटं कुक्षीरम् ।

(फ) कर्पूरपुटिकेति । कर्पूरस्थलिकामध्ये इत्यर्थः ।

(ब) ग्रीष्मोष्मणा निदाघतापेन ।

त्वात् (भ) तं परित्यज्य वस्त्रं विदार्य अभ्यन्तरगतां कर्पूर-
पुटिकामतिलौल्यात् (म) अभक्षयत् । सोऽपि कर्कटः तत्रैव
स्थितः सन् सर्पप्राणान् अपाहरत् । ब्राह्मणोऽपि यावत्
प्रबुद्धः पश्यति तावत् समीपे कृष्णसर्पो निजपार्श्वे कर्पूर-
पुटिकोपरि स्थितः तिष्ठति । तं दृष्ट्वा व्यचिन्तयत् । कर्कटेन
अयं हत इति प्रसन्नो भूत्वा अब्रवीत्, भोः सत्यम् अभिहितं
मम मात्वा यत् पुरुषेण कोऽपि सहायः कार्यो न एकाकिना
गन्तव्यम् । यतो मया अज्ञापूरितचेतसा तद्वचनम् अनुष्ठितम्
तेनाहं कर्कटेन सर्पव्यापादनात् रक्षितः । अथवा साधु
इदमुच्यते,

क्षीणः स्रवति शरीरविह्वलौ वर्द्धयति पयसां नाथम् ।

अन्ये विपदि सहाया धनिनां श्रियमनुभवन्त्यन्ये ॥ १०५ ॥

मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे देवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ १०६ ॥

(भ) कर्पूरति । कर्पूरस्य यः सुगन्धः शोभनी गन्धः तस्मिन् सङ्गमयित्वात्
स्वभावतः प्रियत्वात् । तं ब्राह्मणम् ।

(म) अतिलौल्यात् चापल्यातिशयात् ।

क्षीण इति । क्षीणः दुर्बलः असहाय इति भावः स्रवति विपद्यते इति
भावः, स च शरीरस्य क्षीणस्येति भावः विह्वलौ विग्रहेण वर्द्धनाय पयसां नाथं
समुद्रं धनवन्तमिति भावः वर्द्धयति आश्रयति । अन्ये जनाः विपदि सहाया
भवन्ति, अन्ये च धनिनां श्रियं सम्पदम् अनुभवन्ति मुञ्चते सहायेन सर्वं साध्यते
इति भावः ॥ १०५ ॥

मन्त्रे इति । मन्त्रे गुर्वादिभिः प्रदत्ते इति शेषः तीर्थे पुण्यक्षेत्रे द्विजे ब्राह्मणे
देवे देवतायां देवज्ञे भेषजे औषधे तथा गुरौ यस्य जनस्य यादृशी भावना भक्ति-
रिति भावः, तादृशी सिद्धिः फलमिति यावत् भवति ॥ १०६ ॥

एवमुक्त्वा असौ ब्राह्मणो यथाभिप्रेतं गतः । अतोऽहं
ब्रवीमि,

अपि कापुरुषो मार्गे द्वितीयः क्षेमकारकः ।

कर्कटेन द्वितीयेन सर्पात् पान्यः प्ररक्षितः ॥ १०७ ॥

एवं श्रुत्वा सुवर्णसिद्धिः तमनुज्ञाप्य स्वगृहं प्रतिनिवृत्तः ।

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रके अपरीक्षित-

कारकं नाम पञ्चमं तन्त्रं समाप्तम् ।

सम्पूर्णम् ।

अपीति । मार्गे पथि कापुरुषोऽपि नीचोऽपि द्वितीयः सहाय इत्यर्थः क्षेम-
कारकः शुभकरः । तथाहि द्वितीयेन सहायेन कर्कटेन कुलीरेण पान्यः पथिकः
सर्पात् प्ररक्षितः प्रक्षेपेण रक्षां नीतः ॥ १०७ ॥

इति वि, ए, उपाधिधारिणा पण्डितकुलपतिना श्रीजीवानन्दविद्यासागर-
भट्टाचार्येण विरचिता पञ्चतन्त्रव्याख्या समाप्ता ।

९२ उत्तररामचरितनाटक सटीक	१	१०३ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिवासनकृत	॥०
९३ कर्पूरसङ्गतीनाटिका सटीक	॥०	१०४ वाग्भटालङ्कार	॥०
९४ चन्द्रकोशिकनाटक सटीक	॥०	१०५ सरस्वतीकण्ठाभरण सटीक	१
९५ चैतन्यचन्द्रोदयनाटक सटीक	२	१०६ सङ्गीतपारिजात[सङ्गीतशास्त्र]	१॥०
९६ धनञ्जयविजयनाटक सटीक	१०	१०७ कृन्दिमङ्गरी वृत्तरत्नाकर सटीक	॥
९७ नागानन्दनाटक सटीक	॥०	१०८ श्रुतबोधः (कृन्दीयन्य) सौक	१
९८ नागानन्दनाटक मूल	१०	१०९ मिङ्गलकृन्तः शास्त्र वृत्तिसहित	१॥
९९ प्रबोधचन्द्रोदयनाटक सटीक	१	११० महानिर्वाणतन्त्रम् सटीक	४
१०० प्रसन्नराघवनाटक जयदेवकृत	१	१११ सारदातिलक तन्त्रम्	२
१०१ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक	॥०	११२ मन्त्रमहोदधि तन्त्र सटीक	२
१०२ वसन्ततिलक भाण नाटक	॥	११३ रुद्रयामल तन्त्र	२
१०३ बालरामायणनाटक सटीक	२	११४ इन्द्रजालविद्यासंग्रहः	२
१०४ विक्रमोर्वशी नाटक (सटीक)	१	११५ कामन्दकी नीतिसारः	॥०
१०५ विश्वशालभञ्जिकानाटिका सटीक	॥०	११६ चाणक्यशतकम् सटीक	१
१०६ वेशीसंहारनाटक सटीक	॥०	११७ शुकनीतिसारः सटीक	२
१०७ मल्लिकामारुतनाटक सटीक	२	११८ गयायात्रादिपद्धतिः	१
१०८ महानाटक हनुमन्नाटक सटीक	१॥	११९ तुलादानादिपद्धतिः (वङ्गाक्षरैः)	४
१०९ महानाटकम् (हनुमन्नाटकम्)	॥०	१२० धर्मशास्त्रसंग्रहः	१०
११० महावीरचरितनाटक सटीक	१॥०	१२१ वीरमिमीक्षित (स्मृतिशास्त्र)	५
१११ महावीरचरितनाटक मूलमात्र	॥०	१२२ मनुसंहिता कुल्लूकभट्टकृत टीका-	
११२ मालतीमाधवनाटक सटीक	॥०	सहित	१
११३ मालविकाग्निमित्रनाटक सटीक	१	१२३ वेदान्तदर्शन सभाष्य सटीक	६
११४ सुप्रसादसनाटक सटीक	१	१२४ भासती(वेदान्त)वाचस्पतिमिश्रकृत	३
११५ सञ्जयकटिकनाटक सटीक	१॥०	१२५ वेदान्तपरिभाषा	॥०
११६ रत्नावलीनाटिका सटीक	॥०	१२६ वेदान्तसार सटीक	॥०
११७ शकुन्तलानाटक सटीक	१	१२७ विवेकचूडासणि वेदान्त	॥
११८ काव्यप्रकाश अलङ्कार सटीक	४	१२८ पञ्चदशी (सटीक) वेदान्त	१॥०
११९ काव्यादर्श सटीक (अलङ्कार)	१	१२९ सिद्धान्तविन्दुसारः (वेदान्त)	॥०
१२० काव्यदीपिका अलङ्कार सटीक	॥०	१३० पूर्वाप्रज्ञदर्शनम् सभाष्य	॥०
१२१ कुवलयानन्द अलङ्कार सटीक	२	१३१ साङ्ख्यदर्शन (भाष्यसहित)	२
१२२ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार	१०	१३२ सांख्यसूत्र अनिरुद्धवृत्तिसहित	॥०
१२३ दशरूपकम् (अलङ्कार)	१	१३३ साङ्ख्यसार	१०
१२४ साहित्यदर्पण सटीक अलङ्कार	१॥	१३४ सांख्यतत्त्वबोसुदी सटीक	२
१२५ साहित्यदर्पणम् (मूलमात्र)	॥०	१३५ सांख्यकारिका गौडपादभाष्य	॥०

१२६ नीमांसादर्शनम् भाष्यसहित १२	१६८ शुकयजुर्वेदस्य प्रातिशाख्य	२
१३० नीमांसापरिभाषा १०	सभाष्य	४
१३८ ग्राण्डव्यूहसूत्र सभाष्य ॥०	१६८ सामवेदसंहिता सभाष्य	४
१३८ जैमिनीय (न्यायमालाविकारः) ६	१७० अग्निपुराणम्	२
१४० अथसंग्रह (लौगाचिमीमांसा) १०	१७१ अध्यात्मरामायणम् सटीक	२
१४१ न्यायदर्शन सभाष्य सहति २॥०	१७२ कल्किपुराणम्	१
१४२ भाषापरिच्छेदः मुक्तावली ॥०	१७३ गरुडपुराणम्	२
१४३ भाषापरिच्छेदमुक्तावली दिनकरी १॥	१७४ सटीक बाळीकिरामायण	१
१४४ शब्दशक्तिप्रकाशिका (न्याय) ॥०	बालकाण्डम्	१
१४५ कुसुमाञ्जलि सटीक (न्याय) १०	१७५ विष्णुपुराणम् सटीक	१
१४६ उपमानचिन्तामणिः १	१७६ ब्रह्मवैवर्तपुराण सम्पूर्ण	४
१४७ आत्मतत्त्वविवेक (बौद्धाधिकारः) २	१७७ मत्स्यपुराणम्	२
१४८ अनुमानचिन्तामणिः सटीक ४॥	१७८ मार्कण्डेयपुराणम्	१॥०
१४८ तर्काग्रत (जगदीशकृत) न्याय १०	१७९ लिङ्गपुराणम्	२
१५० तर्कसंग्रह इ अनुवादसहित ॥०	१८० श्रीमद्भगवद्गीता सभाष्य सटीक ४	४
१५१ पातञ्जलदर्शन (सभाष्य सटीक) २	१८१ अष्टाङ्गहृदय (वाग्भट) वैद्यक	१
१५२ पातञ्जलदर्शन भोजवृत्तिसहित १	१८२ चक्रदत्त (वैद्यक)	१॥०
१५३ वैशेषिकदर्शनम् सटीक ३	१८३ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण	६
१५४ सर्वदर्शनसंग्रहः [दर्शनशास्त्र] १	१८४ साधवनिदान सटीक	१॥०
१५५ आद्यवर्णोपनिषद् सभाष्य ३	१८५ भावप्रकाश (वैद्यक)	५
१५६ आरण्यसंहिता सभाष्य ॥०	१८६ मदनपालनिघण्टुः (वैद्यक)	॥०
१५७ ईश केन कठ प्रश्न सुण्ड माण्डूक्य	१८७ रसिन्द्रचिन्तामणितथारसरवाकर	६
उपनिषद् (सटीक सभाष्य) ३	१८८ शार्ङ्गधरसंहिता (वैद्यक)	१
१५८ गायत्री व्याख्या ॥०	१८९ सुयुतसंहिता सटीक (वैद्यक)	१०
१५८ गोपयन्नाक्षय (अथर्ववेदस्य) १	१९० सुयुतसंहिता मूलमात्र (वैद्यक)	४
१६० कान्दीय उपनिषद् सटीक सभाष्य ३	१९१ चिकित्सासारसंग्रह वरुणनकृत ५	५
१६१ तैत्तिरीय ऐतरेय श्रुताश्रतर सभाष्य २	१९२ गणिताध्यायः भास्कराचार्यकृत १	१
१६२ देवत तथा षड्विंशब्राह्मणसभाष्य २	१९३ गीताध्यायः भास्कराचार्यकृत ॥०	॥०
१६३ निरुक्त सभाष्य सटीक १२	१९४ बृहत्संहिता वा वाराहसंहिता २	२
१६४ बृहत्संहितापत्रो सभाष्य २	१९५ भावकृतूहल (व्योतिष)	॥०
१६५ बृहदारण्यक सटीक सभाष्य ७	१९६ खीलावतौ भास्कराचार्यरचित ॥०	॥०
१६६ सुक्तिकोपनिषत् १	१९७ बीजगणित भास्कराचार्यरचित ॥०	॥०
१६७ शुकयजुर्वेदसंहिता सभाष्य ४	१९८ सूर्यसिद्धान्त सटीक	१

कलिकाता संस्कृतविद्यामन्दिरे वि, ए, उपाधिधारणः
श्रीजीवानन्दविद्यासागर भट्टाचार्यस्य सकाशात् लभ्यन्ति ।

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१ आशुबोध व्याकरणम्	२	२५ भामिनीविलास संक्षिप्तटीकासहितः	१०
२ अष्टकम् पाणिनीयम्	१०	२६ चम्पूरासायणम् सटीक	४
३ उपादिसूत्रम् सटीक	२	२७ (चम्पूरासायणम्) भोजचम्पू	१०
४ कविकल्पद्रुम (धातुपाः)	१०	२८ शतकावलिः	१०
५ कलापव्याकरणं वा कातन्त्र	२	२९ माधवचम्पू काव्य	१०
६ धातुरूपादर्शः	११०	३० सेवदूत मल्लिनाथकृत टीकासहितः	१०
७ परिभाषेन्द्रशेखर सटीक	१	३१ सेवदूत सटीक सुलभमूल्यकम्	१०
८ मुग्धबोधव्याकरणम् सटीक	११०	३२ रघुवंश काव्य सटीक	११०
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाचरैः)	१०	३३ रघुवंश मूलमात्र ७, ८, १२ सर्गाः	१०
१० वैयाकरणभूषणसार	११०	३४ राजप्रशस्ति सटीक	१
११ लघुकौमुदीव्याकरणम्	१०	३५ शिशुपालवधकाव्य सटीक (मांष)	२
१२ लिङ्गानुशासनं सटीक	१०	३६ गद्यकथासरित्सागर सम्पूर्ण	६
१३ शब्दरूपादर्शः	१०	३७ कादम्बरी विस्तृतव्याख्यासहिता	३
१४ शब्दाधेरनम्	११०	३८ दशकुमारचरितगद्यकाव्य सटीक	१
१५ सारस्वतव्याकरण सटीक पूर्वाङ्कम्	१	३९ द्वाविंशत्युत्तलिकासंज्ञासन	१
१६ सारस्वतव्याकरण सटीक उत्तराङ्कम्	२	४० पञ्चतन्त्रम् विष्णुशर्मकृत सटीक	१
१७ सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता	१०	४१ बहुविवाहवाद	१०
१८ ऋतुसंहार काव्य सटीक	१०	४२ वासवदत्ता गद्यकाव्य सटीक	१
१९ काव्यसंग्रह मूलमात्र	५	४३ वेतालपञ्चविंशतिः (सरलगद्य)	१०
२० काव्यसंग्रह सटीक प्रथमभागः	३	४४ शङ्करविजय	११०
२१ काव्यसंग्रह सटीक द्वितीयभागः	२	४५ भोजप्रबन्ध सरल गद्य	१०
२२ काव्यसंग्रह सटीक तृतीयभागः	२	४६ हर्षचरित सटीक बाणभट्टकृत	२१०
२३ किरातार्जुनीयकाव्य सटीक	११०	४७ हर्षचरितबाणभट्टकृतगद्य	१
२४ कुमारसम्भवकाव्यपूर्वखण्ड सटीक	१०	४८ संस्कृतशिञ्जामञ्जरी प्रथमभागः	१०
२५ कुमारसम्भवकाव्य उत्तरखण्डसटीक	१०	४९ संस्कृतशिञ्जामञ्जरी द्वितीयभागः	१०
२६ गीतगीविन्द काव्य सटीक	१०	५० संस्कृतशिञ्जामञ्जरी तृतीयभागः	१०
२७ चन्द्रशेखरचम्पू काव्य	३	५१ संस्कृतशिञ्जामञ्जरी चतुर्थभागः	१०
२८ नलोदय काव्य सटीक	१०	५२ हितोपदेश सटीक	१०
२९ नैषधचरितम् काव्य सम्पूर्ण सटीक	५	५३ अमरकोष	१०
३० नैषधकाव्य नवमसर्गपथ्यन्त सटीक	२१०	५४ वाचस्पत्यम् (बृहदभिधान)	१००
३१ पुष्पवाणविलास काव्य सटीक	१०	५५ मेदिनीकोष	८
३२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पू काव्य)	१०	५६ शब्दलोममहानिधिः	८
३३ भट्टिकाव्य टीकासहित	२	५७ अनर्घराघवनाटक सटीक [सरारि]	२
३४ भामिनीविलासकाव्य सटीक	१०	५८ अनर्घराघवनाटक मूलमात्र	४

PANCHA TANTRA

BY

VISHNU SARMA

EDITED WITH A COMMENTARY

BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B.A.

Superintendent Free Sanskrit College,

FIFTH EDITION.

CALCUTTA

PRINTED AT THE SIDDHESWARA PRESS.

1895.

To be had From Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

